

Вища освіта в Україні

Історія України

з найдавніших часів до початку XXI ст.

навчальний посібник

Бакалець С. А.

Видавництво «Магнолія 2006»

О. А. Бакалець

Історія України

з найдавніших часів до початку ХХІ ст.

Навчальний посібник

Глухів 2010

**ББК 63. 2 (4 Укр.) 5.
Б.19**

*Рекомендовано Вченою радою Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
(протокол № 12 від 20.05.2009 р.)
Гриф надано Міністерством освіти та науки України
(лист № 1/11 – 108 від 19. 01. 2010 р.)*

Рецензенти:

М. Ф. Дмитрієнко – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

І. М. Романюк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття. Навчальний посібник. – Глухів, редакційно-видавничий відділ, 2010. – 370 с.

Посібник укладений за навчальною програмою МОН України з курсу «Історія України» для неісторичних факультетів вищих навчальних закладів України. У ньому подається короткий огляд стародавньої, середньовічної, нової та новітньої історії України. Автор, використовуючи багаторічний досвід викладання даного курсу в обласному гуманітарному ліцеї, Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського, Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка, дає власне бачення та оцінки державницьким і бездержавним періодам вітчизняної історії, визначним історичним постаттям України, пропонує об'ємний фактичний матеріал, опорні логічні таблиці, хронологію найважливіших історичних подій, історичні документи, значна частина з яких вперше вводиться у науковий обіг, найважливіші історичні терміни, ілюстрації. Перевірці засвоєння знань сприяють тести та контрольні запитання в кінці кожної теми та після історичних документів.

Зміст посібника розрахований на учнів гуманітарних ліцеїв, студентів денної та заочної форм навчання середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, вчителів загальноосвітніх шкіл та викладачів.

Передмова

В умовах глобалізації, переходу людства до інформаційного суспільства, формування української правової демократичної держави із ринковою економікою, вимагають нових ідей та підходів до аналізу минулого та сучасного розвитку українського суспільства.

Вивчення багатовікової історії України має важливе значення для консолідації української нації, утвердження національної ідеї, для вивільнення із комплексу неповноцінності, який століттями нав'язувався українцям імперськими та радянськими ідеологами, формування в молоді національної самосвідомості та патріотизму.

Відтворюючи історичну пам'ять, формуючи інтерес до спадщини народу, залучаючи молодь до державного будівництва, український народ, за словами видатного українського історика Ісидора Нагаєвського, «сповняє свою неповторну місію. І чим більше він виростить відданих синів і дочок та творить свою власну духовну і матеріальну культуру, він виконує неповторну історичну місію».

Відповідно до сучасної концепції національної історичної науки, головна мета навчального посібника полягає в тому, щоб дати старшокласникам та студентам глибокий аналіз подій, фактів, діяльності видатних діячів минулого на теренах України від найдавніших часів до сучасності.

Особлива увага приділяється національно-визвольній боротьбі українців, розвитку політичної думки, політичному та соціально-економічному устрою українських держав від Антської до сучасної Української держави. Специфікою посібника є використання ілюстрацій у вигляді історичних подій і постатей, зображених на вітчизняних ювілейних та пам'ятних монетах.

Посібник допоможе самостійно, насамперед студентам заочно-дистанційної форми навчання, оволодіти програмою курсу «Історія України», виробити навички роботи з історичними джерелами, історіографією, хронологією історичних подій, термінами.

З метою активізації роботи студентів, вироблення у них власного бачення проблеми, критичного мислення, особливо, що стосується спірних «білих плям» в історії, автор пропонує різні точки зору істориків як сучасних так і минулого щодо вирішення цих проблем.

У даному виданні вперше як документи використовується фрагменти із праць: «Златоструй. Древня Русь X – XIII століть», «Історія русів», «Історії Малоросії» М. Марковича, «Історія в жизнеописаниях» М. Котляра та В. Смоля, «Бої Хмельницького» Ю. Тис-Крохмалюка, «Барське старство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» М. Грушевського, «Гетьманські столиці України» В. Вечерського, «Народі українській» С. Петлюри, «Історія української держави двадцятого століття» І. Нагаєвського, «Вікентій Хвойка (1850 – 1914)» І. Чернякова, «Хроніка «помаранчевої» революції» Д. Яневського, деякі нумізматичні матеріали із монографії автора «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648 – 1781 рр.)» та інші.

Опорні конспекти лекцій містять основний програмовий матеріал, який допоможе студентам краще зорієнтуватися у величезному об'ємі історичної інформації та фактів, сформулювати власне бачення та оцінки історичних подій і постатей на тому чи іншому відрізку вітчизняної історії.

Посібник прислужиться старшокласникам загальноосвітніх шкіл та студентам денної і заочної форм навчання гуманітарно-педагогічних коледжів, університетів, усім, хто цікавиться українською історією.

Я запитую в себе, питаю у вас, у людей,
Я питаю в книжок, роззираюсь на кожній сторінці:
Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день,
Коли ми, українці, забули, що ми українці?
І що є в нас душа, повна власних чеснот і щедрот,
І що є у нас дума, яка ще од Байди нам в'ється,
І що ми на Україні - таки український народ,
А не просто населення, як це у звітах дається.
І що хміль наш - у пісні, а не у барилах вина.
І що щедрість - в серцях, а не лиш у крамничних вітринах.
І що є у нас мова, і що українська вона,
Без якої наш край - територія, а не Україна.
Я до себе кажу і до кожного з вас: - Говори!
Говорімо усі, хоч ми й добре навчилися мовчати!
Запитаймо у себе: відколи, з якої пори
Почали українці себе у собі забувати?
Запитаймо й про те, як ми дружно дійшли до буття,
У якому свідомості нашій збагнути незмога,
Чом солодшим од недуг нам видався час забуття
Рідних слів, і пісень, і джерел, і стежок від порога.
Українці мої! То вкраїнці ми з вами - чи як?
Чи в "мовчалах" і вмерти судила нам доля пихата?
Чи в могили забрати судилось нам наш переляк,
Що розцвів нам у душах смиренністю "меншого брата".
Українці мої! Як гірчать мені власні слова...
Знаю добре, що й вам вони теж - не солодкі гостинці.
Але мушу казати, бо серце, мов свічка, сплива,
Коли бачу, як люто себе зневажають вкраїнці.
Я вже й сам ладен мовить: "Воно тобі треба!.. Стерпи!"
Тільки ж хочу, вкраїнці, спитати у вас нелукаво:
Ради кого Шевченкові йти було в Орські степи?
Ради кого ховати свій біль за солдатську халяву?
Та хіба ж не впаде, не закотиться наша зоря,
І хіба не зотліє на тлін українство між нами,
Коли навіть на згарищі долі й зорі Кобзаря
Ми і досі спокійно себе відчуваєм хохлами?
Українці мої! Дай вам Боже і щастя, і сил,
Можна жити й хохлом і не згіркне від того хлібина.
Тільки хто ж колись небо нахилить до ваших могил,
Як не зраджена вами, зневажена вами Україна...

Віктор Баранов
«До українців»

Зміст

Передмова	3
Зміст	5
Тема 1. Вступ до курсу «Історія України»	
1.1. Предмет, завдання, принципи, категорії, методи курсу «Історія України»	7
1.2. Періодизація та історичні джерела курсу «Історія України»	8
Тема 2. Стародавній період історії України. Витоки українського народу. Найдавніше населення на території України за первісної доби	
2.1. Найдавніше населення на території України. Племена трипільської культури.....	11
2.2. Держави Північного Причорномор'я та Криму.....	13
2.3. Античні міста-поліси в Північному Причорномор'ї	16
Тема 3. Епоха раннього Середньовіччя. Виникнення, розвиток та занепад Київської Русі. Галицько-Волинська держава (друга половина XI – середина XIV ст.)	
3.1. Східні слов'яни на території України.....	19
3.2. Причини виникнення та становлення Київської Русі.....	21
3.3. Розквіт Київської Русі.....	23
3.4. Державний устрій.....	26
3.5. Феодальна роздробленість та причини падіння держави.....	28
3.6. Галицько-Волинська держава.....	31
3.7. Історичне значення Київської Русі та Галицько-Волинської держави.....	34
Тема 4. Україна в добу Пізнього Середньовіччя. Українські землі в складі іноземних держав. Виникнення українського козацтва. Утвердження польських порядків в Україні (середина XIV – середина XVII ст.)	
4.1. Українські землі в складі Великого князівства Литовського та інших іноземних держав.....	43
4.2. Виникнення козацтва та Запорізької Січі.	48
4.3. Загарбання шляхетською Польщею українських земель.	52
4.4. Визвольний рух в Україні проти шляхетської Польщі та турецько-татарської агресії наприкінці XVI – першій половині XVII ст.....	54
Тема 5. Українська Національно-визвольна революція (1648–1676 рр.)	
5.1. Причини, характер, рушійні сили, періодизація Національно-визвольної революції 1648–1676 рр. в Україні. Б. Хмельницький.....	62
5.2. Формування української козацької держави в ході війни. Соціально-економічний розвиток Гетьманщини	66
5.3. Політичні, економічні та територіальні зміни в Україні після Переяславської ради 1654 р. та в період «Руїни».....	72
5.4. Причини поразки та історичне значення Національно-визвольної революції та війни.....	77
Тема 6. Україна періоду Гетьманщини (1676–1781 рр.). Дворянсько-державницька течія в українському національному русі. Втрата автономії України	
6.1. Зміцнення та розквіт Гетьманщини за часу правління І. Мазепи. Конституція 1710 р. П. Орлика.....	87
6.2. Політичне становище Гетьманщини в 1708–1781 рр. та запровадження нового адміністративно-територіального устрою України в 1782–1796 рр.....	92
6.3. Економічний розвиток Лівобережної та Слобідської України у XVIII ст.....	97
6.4. Становище Правобережної України у XVIII ст.....	104
6.5. Дворянсько-державницька течія в українському національному русі XVIII ст.	107
6.6. Культурний розвиток України в козацько-гетьманську добу.....	111
Тема 7. Українські землі в складі Російської та Австрійської імперій. Початок епохи українського відродження (перша половина XIX ст.)	
7.1. Політичне становище українських земель в складі Російської та Австрійської імперій в першій половині XIX ст.....	126
7.2. Соціально-економічні процеси в українських землях в першій половині XIX ст.....	127
7.3. Розгортання декабристського та антифеодального селянського руху в Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст.....	131
7.4. Національне відродження в Наддніпрянській Україні.	137
7.5. Початок національного відродження в західноукраїнських землях. Діяльність «Руської трійці».....	139
7.6. Національно-визвольний рух в західноукраїнських землях під час буржуазної революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії.	141
Тема 8. Україна в другій половині XIX ст. Економічний, політичний і культурний розвиток України в другій половині XIX ст.	
8.1. Соціально-економічний розвиток українських земель в другій половині XIX ст. під владою Російської та Австро-Угорської імперій в умовах формування капіталізму.....	145
8.2. Громади та їхня культурно-освітня діяльність у другій половині XIX ст. Діяльність В. Антоновича і М. Драгоманова.....	150

8.3. Народовці, радикали, москвофіли в суспільно-політичному житті Західної України у другій половині XIX ст. І. Франко, Ю. Бачинський.....	154
8.4. Розвиток української культури в XIX ст.....	156
Тема 9. Україна на початку XX ст. Політичний етап українського суспільно-політичного та національного руху	
9.1. Українська національна ідея: суть, складові, етапи формування.....	165
9.2. Виникнення та діяльність українських політичних партій.....	167
9.3. Україна в роки буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. та столипінської аграрної реформи.....	172
9.4. Події Першої світової війни 1914–1918 р. та її наслідки для України.....	175
Тема 10. Відродження державності України в роки української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр.	
10.1. Лютнева демократична революція 1917 р. в Росії та її вплив на події в Україні.....	185
10.2. Причини, характер, рушійні сили, основні етапи національно-визвольної революції в Україні 1917–1920 рр.....	186
10.3. Початок діяльності УЦР. Проголошення Універсалів УЦР, УНР та незалежності України.....	187
10.4. Боротьба за владу в Україні між УНР та більшовиками. Історичне значення та причини поразки УЦР... ..	191
10.5. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.	195
10.6. Відродження УНР та діяльність Директорії (грудень 1918– листопада 1920 р.).....	198
10.7. Національно-визвольні змагання в Західній Україні. Утворення та діяльність ЗУНР.....	202
10.8. Політика «воєнного комунізму» в Україні.....	205
10.9. Причини поразки та історичне значення визвольних змагань українського народу в 1917-1920 рр.....	207
Тема 11. Розвиток України в міжвоєнний період (1921–1939 рр.)	
11.1. Перехід до нової економічної політики та її здійснення в Україні (1921–1928 рр.).....	231
11.2. Вступ України до СРСР та політика українізації. Відродження української культури.....	233
11.3. Радянська модернізація (1928–1939 рр.), її завдання та складові.....	236
11.4. Колективізація в Україні. Причини та наслідки голодомору в Україні 1932–1933 рр.....	239
11.5. Сталінські репресії в Україні 30-х років. Розстріляне Відродження.....	242
11.6. Статус західноукраїнських земель в 20–30-х роках XX ст.....	247
11.7. Національно-визвольний рух українців у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини.....	249
11.8. Карпатська Україна 1939 р.....	254
Тема 12. Україна в роки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн (1939–1945 рр.)	
12.1. Причини, передумови, періодизація Другої світової війни.....	264
12.2. Воєнне становище України в перший період Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр).	267
12.3. Україна під нацистською владою. Рух Опору українського народу проти іноземної окупації.....	269
12.4. Бойові дії на території України в 1943–1944 рр. Звільнення України від німецько-фашистської окупації..	274
Тема 13. Україна в складі СРСР в період повосенної відбудови, «відлиги», «застою» (1945–1985 рр.). Криза комуністичної системи та розпад СРСР	
13.1. Українська РСР в умовах післявоєнної відбудови. Ситуація в Західній Україні.....	283
13.2. Перша спроба десталінізації радянського суспільства та соціально-економічних реформ в умовах хрущовської «відлиги». Україна в період «відлиги».....	287
13.3. Внутрішня і зовнішня політика радянського керівництва епохи брежнєвського «застою».....	290
13.4. Особливості розвитку дисидентського руху в Україні у 50–80-ті роки XX ст.....	293
13.5. Культура в Україні у 50–80-ті роки XX ст.....	299
Тема 14. Початок розбудови сучасної Української держави. Політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток сучасної України (1985–2010 рр.)	
14.1. Політика «перебудови», її складові, основні етапи та причини її краху.....	310
14.2. Причини розпаду та крах СРСР. Спроби зберегти СРСР в 1991 році. Події в Москві 19–21 серпня. Акт проголошення незалежності України.....	313
14.3. Утвердження незалежної України: становлення та розвиток національної державності. Конституційний та політичні процеси в Україні.....	315
14.4. Соціально-економічний розвиток та труднощі перехідного періоду.....	323
14.5. Особливості зовнішньої політики України.....	327
14.6. Розвиток української культури на сучасному етапі.....	330
Словник історичних термінів.....	347
Зразок тестових завдань з курсу.....	361
Перелік питань до іспиту з історії України.....	363
Література.....	367

Тема 1. Вступ до курсу «Історія України»

План

1. 1. Предмет, завдання, принципи, категорії, методи курсу «Історія України».
1. 2. Періодизація та історичні джерела курсу «Історія України».

1. 1. Предмет, завдання, принципи, категорії, методи курсу «Історія України»

Роль історичної науки у формуванні світогляду та життєвої позиції молодого людини надзвичайно велика. Вивчення минулого, різноманітних подій та історичних постатей дає можливість співставити як жили, за що боролися наші предки в далекому і близькому минулому, формувати історичне мислення та давати власні оцінки історичним подіям.

Серед кількох тисяч наук історія займає одне із почесних місць, адже її об'єктом дослідження виступає не окрема сфера життя суспільства, а весь комплекс суспільно-політичних, економічних, соціальних та культурних процесів від найдавніших часів до сучасності.

Предметом курсу «Історія України» є вивчення складного і багатогранного процесу розвитку та формування українського народу, нації, державності на більшості українських земель із далекого минулого до сьогоднішнього дня.

Предмет, завдання	Функції	Принципи	Категорії	Методи
<p><u>Предмет курсу</u> - вивчення складного і багатогранного процесу розвитку та формування українського народу, його державності на етнічних українських землях від найдавніших часів до сьогоднішнього дня в хронологічній послідовності</p> <p><u>Завдання:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - всебічне вивчення всіх сфер (політичної, економічної, соціальної, культурної) життя українського народу в їх розвитку, взаємозв'язку, взаємозумовленості під дією об'єктивних суспільних законів; - визначення наукової періодизації історії України, найважливіших рис основних періодів історії українців та народів, які проживали в різний час на їхній території; - вивчення і аналіз найважливіших подій та явищ в нашій історії; - узагальнення досвіду державотворення, традицій української державності; - розкриття суті української національної ідеї та основних періодів національно-визвольної боротьби українців за свою незалежність; - визначення ролі видатних історичних осіб в історії нашого 	<p>пізнавально-освітня;</p> <p>світоглядна;</p> <p>прагматично-політична;</p> <p>інтелектуально-розвиваюча;</p> <p>виховна;</p> <p>інформаційна;</p> <p>порівняльна</p>	<p>історизму;</p> <p>об'єктивності;</p> <p>альтернативності;</p> <p>хронологічної</p> <p>послідовності;</p> <p>соціального підходу</p>	<ul style="list-style-type: none"> - історія, - палеоліт, - мезоліт, - неоліт, - енеоліт, - людське стадо, - рід, - плем'я, - община, - народ, - праукраїнці, - трипільці, - слов'яни, - кочівники, - матріархат, - патріархат, - кам'яний вік, - бронзовий вік, - залізний вік, - особистість, - держава, - віче, - вої, - дружина, - великий князь, - бояри, - ізгої, - смерди, - холопи, - данина, - літопис, - братство, - Запорізька Січ, - козак, - гетьман, - курінь, - булава, - пірнач, - литаври, - печатка, - бунчук, 	<p>історичний;</p> <p>логічний;</p> <p>синхронний;</p> <p>порівняльний;</p> <p>хронологічний;</p> <p>ретроспективний</p> <p>структурно-системний;</p> <p>періодизації;</p> <p>статистичний;</p> <p>аналітичний;</p> <p>аналіз;</p> <p>синтез;</p> <p>класифікації;</p> <p>прогнозування</p>

<p>народу та державності;</p> <p>- на основі міжпредметних зв'язків розкриття значення української культури, звичаїв та обрядів для культурного розвитку інших народів світу;</p> <p>- розкриття ролі України на міжнародній арені.</p>			<p>- короги, чайка, руїна, опришки, гайдамаки, шляхта, українізація, відлига, дисиденти, нація, незалежність</p>	
---	--	--	--	--

1. 2. Періодизація та історичні джерела курсу «Історія України»

В умовах становлення та розвитку української державності в кінці ХХ – на початку ХХІ століття перед вітчизняними істориками виникла проблема встановлення наукової періодизації історії України. Хоча проблема періодизації продовжує залишатися дискусійною, ми пропонуємо, виходячи із концепції закономірностей розвитку всесвітньої та вітчизняної історії, два варіанти періодизації, запропоновані сучасними істориками В. Греченком та В. Литвином.

Періодизація української історії	Основні типи історичних джерел
<p>За періодизацією В. Греченка:</p> <p>I – <i>стародавня історія</i> (1 млн. років до н. е. до появи держави у східних слов'ян до 882 р.);</p> <p>II – <i>середньовічна історія</i> (882 – 1647 рр.);</p> <p>III – <i>нова історія</i> (1648 - 1917 рр.);</p> <p>IV – <i>новітня історія</i> (з березня 1917 р.)</p> <p>За періодизацією В. Литвина:</p> <p>I – <i>Стародавня доба</i> (1 млн. р. до н.е. – друга пол. IX ст.).</p> <p>II – <i>Київсько-Галицький період</i> (друга пол. IX – 40 - ві рр. XIV ст.).</p> <p>III – <i>Литовсько-польська доба української історії</i> (40 - ві рр. XIV ст. – 1648 р.).</p> <p>IV – <i>Українські землі в роки національної революції та Гетьманщини</i> (1648 р. – кінець XVIII ст.).</p> <p>V – <i>Українські землі в роки російсько-австрійського панування та національного відродження</i> (кінець XVIII ст. – 1917 р.).</p> <p>VI – <i>Українські землі в роки національно-демократичної революції та боротьби за воз'єднання</i> (1917-1920 рр.).</p> <p>VII – <i>Україна в радянську добу</i> (1921 – серпень 1991 рр.)</p> <p>VIII – <i>Україна в роки незалежності</i> (із 24 серпня 1991р.)</p>	<p><u>Речові</u> – пам'ятки матеріальної культури (археологічні, нумізматичні, архітектурні, скульптурні, знаряддя праці, предмети озброєння, предмети одягу, гончарні вироби тощо);</p> <p><u>Письмові</u> – матеріальні носії письмової інформації про людей та суспільство (літописи, хроніки, житія, грамоти, універсали, скарги, законодавчі акти, ділові документи, статистичні джерела, переписи населення, матеріали соціологічних досліджень, преси, судово-слідчі документи, документи громадських об'єднань та політичних партій, мемуари, записні книжки, приватне листування, подорожні нотатки іноземців, автобіографії, агіографічна, наукова та художня література);</p> <p><u>Зображальні</u> – джерела, які містять інформацію, закодовану в певних зорових образах в момент, коли відбувається історична подія (графічні книжкові зображення, портретні зображення, жанрові та історичні зображальні джерела, картографічні схеми конофотовідеодокументи, історичні та географічні карти, боністичні матеріали, народні картини та розписи);</p> <p><u>Усні</u> – прозові та поетичні усні джерела (казки, історичні пісні, пісні-гімни, билини, перекази, думи, усні історичні твори);</p> <p><u>Лінгвістичні джерела</u> – дані з розвитку мови (антропонімічні (власні назви), топонімічні (водні і земні), слова іншомовного походження)</p>

Історія із грецької мови означає «розповідь про події» або «дослідження». Вона вивчає події, факти, історичні, соціально-економічні і культурні процеси, історичні постатті на основі

найрізноманітніших письмових, усних, матеріальних джерел, які вивчає історичне джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Історичне джерелознавство – це спеціальна галузь наукових історичних знань, яка вивчає походження історичних джерел, теорію і методіку їхнього використання в історичних дослідженнях, склад, структуру й функціонування джерельної бази історичної науки.

Як система наукових знань, історичне джерелознавство почало складатися в епоху Просвітництва, але набуло вагомого розвитку у XIX - XX століттях.

Велику увагу пошукові й дослідженню різних груп історичних джерел приділяли українські історики: М. Соколовський, М. Бантиш-Каменський, О. Малиновський, М. Маркевич, О. Полетика, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Владимирський-Буданов, О. Лазаревський, М. Іванишев, В. Антонович, В. Іконников, І. Франко, М. Грушевський, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Василенко, Ю. Сіцінський, І. Каманін, П. Голубовський, І. Крип'якевич, С. Томашівський, М. Слабченко, В. Борщевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, С. Рудницький, О. Оглоблін, О. Прицак, І. Огієнко, В. Косик, Т. Мальків.

Відомий історик, вчений, державний діяч М. С. Грушевський (1866 - 1934) дав блискучий приклад наукового використання творів античних творів, давньоукраїнських літописців, зарубіжних істориків, хронік, архівних документів для створення історії українського народу. Публікації джерел, здійснені дослідником, не втратили значення і сьогодні.

Плідно працюють сучасні історики-джерелознавці: М. Варшавчик, Л. Винар, В. Смолій, М. Котляр, Я. Калакура, Я. Дзира, М. Ковальський, В. Стрельський, Ю. Мицик, Я. Дашкевич, І. Гирич, М. Дмитрієнко, Л. Дубровіна, І. Войцехівська, В. Сергійчук, В. Солдатенко, Б. Корольов, В. Литвин, П. Толочко, В. Даниленко, В. Верстюк та багато інших.

В умовах незалежності України історична наука позбулася з одного боку, партійно-адміністративного контролю і втручання в дослідницьку діяльність вчених, а з іншого – дістали можливість залучати нові джерела, систематизувати та розширювати джерелознавчі знання, звертатися до теоретичних проблем, насамперед до «білих плям історії».

За визначенням відомого джерелознавця Я. Калакури: «Джерело з історії України – це будь-який носій історичної інформації автохтонного (місцевого) або іноземного походження, що містить відомості про минуле України та етнічних груп, які населяли її територію з найдавніших часів або проживають тепер».

Відповідно до завдань історичного дослідження, джерела поділяють на п'ять основних типів: речові, писемні, зображальні, усні та лінгвістичні (дивися таблицю вище).

У курсі «Історія України» предметом вивчення є в основному писемні джерела. Дослідники виділяють такі основні види писемних джерел:

- Документальні джерела: актові, законодавчі, діловодні, статистичні, судово-слідчі, дипломатичні, програмні;
- Оповідні джерела: літописи, публіцистичні, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури та мистецтва;
- Періодична преса;
- Джерела особового походження: щоденники, мемуари, автобіографії, листи;
- Матеріали конкретно-соціологічних досліджень.

Місцем зберігання рукописних джерел є архіви та рукописні фонди центральних та обласних наукових бібліотек. Найбільше унікальних історичних документів зберігаються у спец фондах Центрального державного архіву України, якому виповнилося понад 150 років.

До унікальних історичних джерел належать пам'ятки, що містять інформацію про важливі історичні події, явища, вадатних осіб і виявлені в одному екземплярі або кількох редакціях. Наприклад, золота скіфська нашийна Пектораль, редакція «Повісті минулих літ», копія конституції 1710 р. Пилипа Орлика тощо.

Важливою структурною складовою системи історичної науки є комплекс спеціальних історичних дисциплін – джерелознавчих галузей знань, що вивчають окремі типи історичних джерел та розробляють теоретико-методологічні засади їх дослідження. Нині комплекс СІД налічує понад 60 дисциплін, які є субдисциплінами джерелознавства.

Спеціальні історичні дисципліни діляться на дві великі групи: дисципліни, які вивчають окремі типи джерел (сфрагістика – печатки, нумізматика – монети та історію грошового

обігу, фалеристика – нагородні знаки, геральдика – герби, вексикологія – прапори, стяги, знаменна, хоругви, бунчуки, штандарти) та дисципліни, що розробляють окремі методи роботи з джерелами (палеографія – зовнішні ознаки писемних пам'яток, маргіналістика – читацькі помітки на аркушах книг, авторські написи, архівознавство – історію архівістики, історичне краєзнавство – історію міст, сіл, історичних постатей, архітектурних пам'яток конкретного регіону.

Отже, історичні джерела та спеціальні історичні дисципліни живлять та розвивають сучасну історичну науку.

Документи

Значення вивчення історії України для виховання ідеї державності та національного патріотизму (із праці І. Нагаєвського «Історія Української держави двадцятого століття»)

Кожна людина має на землі якесь призначення, якого ніхто інший за неї не сповнить. Подібно й народ сповняє свою неповторну історичну місію на землі. Зауважимо, що це завдання, місію, інакше пояснюють матеріалісти, а інакше віруючі в Бога люди. Останні називають це Божим призначенням.

Чи існують якісь ознаки, критерії, що визначають місію народу на землі? Говорячи про більшість народів, помітимо, що ці критерії — це звичайні чинники, наприклад, географічне положення, багатство чи вбожество їх землі, приналежність до якоїсь раси чи культурної групи людей тощо. Очевидячки, духовно-культурний чинник підносить вагу їхнього історичного призначення.

І, якщо народ тисячоліттями тримається своєї землі, захищає її кров'ю своїх найкращих синів і дочок та творить свою власну духовну й матеріальну культуру, він виконує свою неповторну історичну місію. І чим більше він виростить відданих синів і дочок, які готові життя своє віддати в обороні батьківщини, тим сильнішою буде його постава і пошана від сусідів. І, з другого ж боку, недостатня свідомість його міси спричинить повільне згасання відчуття, за яким звичайно слідує його повільне духовне, а часто й фізичне вмирання. І прийде час, коли він перестане бути господарем на своїй, поневоленій хижачами, землі.

Треба нам завжди тямити, що всі народи землі мають переконання, що народ, який не може встановити на своїй землі свою владу, свій власний закон, ані вільно плекати свою рідну культуру, вважається чимось нижчим, чимось нескінченим, так що його ім'я не завжди знайдемо на карті народів світу, а ім'я хижача, який пограбував його землю, знайдемо там.

Історія народів є сумою прагнень, дій і жертв багатьох поколінь, що жили в різні періоди на землі, і тому кожний народ має на собі печать духовної сили або слабкості тих, що творили його історію. Отож історія народу — це сума менш або більш важливих дій і подій, в яких відбивається духовна вартість її творців. Діла одиниць є цеглинками в будові живого організму нації, що завершується національним храмом, ім'я якому — рідна держава.

Нація без держави є неповна і незакінчена, хоч би була не знати яка численна, багата і здібна; вона не буде вважатися повноцінною, аж доки не стане господарем на своїй власній землі. Це — життєва аксіома, якої не можна нічим заступити. Таким чином, утворення й збереження держави було, є й буде найвищим ідеалом нації на землі. У «своїй хаті своя правда, і сила, і воля»,— казав Шевченко. Лиш у своїй власній державі народ може створити найкращі умови для розвитку Богом даних йому здібностей та сприяти поступу загальнонародської думки і культури.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С.6.

1. Розкрийте суть української національної ідеї?

2. В чому І. Нагаєвський бачить основне призначення історії?

Контрольні запитання

1. Визначте роль історії серед інших наук.

2. В чому полягає суть української національної ідеї та яка роль історії у її формуванні?

3. Що є об'єктом і предметом вивчення історії України?

4. Яких принципів слід дотримуватися під час вивчення історії України?

5. Яка із періодизацій історії України на вашу думку є найбільш правильною?

Тема 2. Стародавній період історії України. Витоки українського народу. Найдавніше населення на території України за первісної доби

План

- 2.1. Найдавніше населення на території України. Племена трипільської культури.
- 2.2. Держави Північного Причорномор'я та Криму.
- 2.3. Античні міста-поліси в Північному Причорномор'ї.

2. 1. Найдавніше населення на території України. Племена трипільської культури.

Найдавніші люди – *архантропи* з'явилися на території України в кам'яному віці – давньому палеоліті близько **1 мільйона років тому** (хоча археологічні дослідження доводять існування людиноподібних істот в середній Африці приблизно 2,5-2 млн. років тому). Їх найдавнішу стоянку було виявлено у 90-х р. XX ст. поблизу с. *Королеве* у Закарпатській області.

Палеоліт поділяється на чотири періоди:

- давній кам'яний вік (*палеоліт*) – від **1 млн. р. до н.е.** – **XIII тис. р. до н.е.**;
- середній кам'яний вік (*мезоліт*) – від **XIII тис. р. до н.е.** – **VI тис. р. до н.е.**;
- новий кам'яний вік (*неоліт*) – від **VI тис. р. до н.е.** – **IV тис. р. до н.е.**;
- перехідний вік від кам'яного періоду до мідного (*енеоліт*) – **IV – III тис. до н.е.**

Розвиток людини на території України відбувався приблизно так як і в інших регіонах землі. Протягом палеоліту люди пройшли довгий шлях фізичного і духовного розвитку. Близько 850 тис. років назад, в умовах теплового помірного клімату, вони переважно займалися збиральництвом. В умовах похолодання (понад 150 тисяч років тому) льодовик сягнув сучасної лінії Львова, Житомира, Києва, Кременчука, люди вимушені були переселятися на Південь чи пристосовуватися до суворого клімату. Вони навчилися видобувати вогонь (близько 100 тис. р. тому), виготовляти одяг зі шкір тварин, шукати печери для захисту і відпочинку чи споруджувати житла із кісток та шкір мамонтів, носили теплий одяг із шкір тварин.

На зміну першій формі існування людства – людському стаду прийшла – племінна община. На довгий час утвердився матриархат – в силу переважання жінки в суспільному, економічному та соціальному житті первісного людського колективу. В цей час виникають первісні форми релігії: тотемізм, анімізм, магія і фетишизм, а також найпростіші види мистецтва (про що свідчать залишки наскельних малюнків, розписів, глиняних випалених жіночих фігурок та тварин).

На зміну *архантропам* прийшли *неандертальці* (рештки їх вперше знайдено у місцевості Неандерталь у Німеччині). Близько 40–35 тис. років тому, неандертальців змінили *кроманьйонці* (від назви печери Кро-Маньйон у Франції) — люди сучасного типу – *homo sapiens*.

У період *мезоліту* у Європі встановився клімат близький до сучасного, що сприяло появі нових занять людей та їх прогресу. Видатним досягненням цієї доби було винайдення лука із стрілами, списа із крем'яною загостреною пластинкою, з'являються нові знаряддя праці: кам'яна сокира, ніж, тесла, долото, рибні гачки, плетені сітки, довбанки (дерев'яні човни із дерева. Один із таких довжиною 9 м зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї). Людина в цей час переважно займалася збиральництвом, рибальством, мисливством, приручивши собаку та свиню, побудувавши наземне житло – переходить поступово до скотарства та землеробства.

Близько 8 тисяч років тому розпочався *неоліт*, який закінчився на південному заході України приблизно 6 тисяч років тому, а на північному сході тривав майже на тисячу років довше. В цей час відбувається перехід від привласнюючого до відтворюючого типу господарства – так званої «*неолітичної революції*». Люди почали займатися скотарством (приручили бика, корову, вівцю, козу) та землеробством (вирощували цибулю, часник, різні злакові культури), винайшли кераміку (глиняний ліпний посуд різної форми, ритуальні фігурки), почали використовувати мотику, серп, зернотертки, ткацький станок. Жили невеликими сусідськими общинами у селах. На зміну матриархату приходить *патріархат* – лад, при якому в общині, у господарстві, роль чоловіка стає домінуючою. Українські археологи відкрили близько 10 неолітичних археологічних культур.

На початку IV тисяч років до н. е. люди почали використовувати перший найдоступніший метал – мідь. Розпочався *мідно-кам'яний вік*, який був періодом першого суспільного поділу праці – поділу людської діяльності на землеробство та тваринництво, з'являються перші кочові та осілі землеробські племена. Найвидатнішими відкриттями цього періоду були: винайдення різних видів

ударної, колючої та рубної холодної зброї, рала, серпа із кремінною вставкою, печі (виготовленої із каменю і глини), багатопверхового житла, колеса, стола, свердла, мідних прикрас, шила, приручення коня. Понад 1000 знахідок ямно-гребінчастої кераміки та **трипільської культури** свідчать про зв'язки населення України із країнами Східної Європи та Близького Сходу.

В період **енеоліту** – IV–III тис. до н. е. на території України існувала **трипільська культура**, перше поселення якої відкрив Вікентій Хвойка у 1893–1896 рр. біля с. Трипільля на Київщині. Глиняні житла на трипільських поселеннях розміщувалися кількома рядами або колами на пагорбах. Найбільші поселення, з населенням не менше 15–20 тисяч жителів, існували поблизу сучасних сіл Майданецьке, Доброводи і Тальянки під Уманню на Черкащині. Трипільці жили у наземних одно та двоповерхових житлах, де топилося по-чорному з допомогою кам'яної печі. Трипільці займались скотарством., садівництвом, землеробством, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, жито, бобові, абрикоси, сливи, виноград.

Високого рівня досягло виготовлення глиняного посуду, який мав різну форму і розписувався багатоколірними орнаментами. Суспільство трипільців було патріархальним – на чолі роду стояв старійшина. Як правило 50–100 років трипільці жили на одному місці, а потім (залишивши знаряддя праці, посуд) переходили на нові родючі землі.

Частина трипільських племен покинули територію України, інші – асимілювалися в масі прийшлих племен. Незважаючи на це, ще впродовж великого відрізка часу простежується вплив трипільської культури на племена доби бронзи і залізного віку, які мешкали на території України, Молдавії та Румунії.

Хвойка Вікентій (із чеської мови – «Слава честі») (1850 – 1914) – український археолог чеського походження, першовідкривач трипільської культури. Народився у Семіні поблизу м. Пардубіце в Чехії у селянській багатодітній родині. Початкову освіту здобув у народній школі в с.Семіні. У 1864 р. закінчив комерційне училище в м. Хрудиме, два роки працював у Празі, займаючись садівництвом. Зацікавився книгами із стародавньої історії та археології. У 1876 р. переїхав до Києва, працював учителем німецької мови та малювання, 7 років займався дослідями по вироцненню окремих культур, зокрема проса на дачах під Києвом. В 1883-1884 рр. В. Хвойка займався продажем адаптованого в Україні врожайного сорту проса «Росичка», а у 1885 р. видав першу свою книгу «Росичка», пізніше – «Хмелеводство и уход за ним». У 1889 р. – нагороджений за успіхи в селекції срібною медаллю в Парижі та дипломом члена Французької національної сільськогосподарської Академії. На місці згорілої дачі, де він проводив свої дослідження, В. Хвойка під час копання нового фундаменту знайшов старовинні скляні браслети, що в подальшому змінило все його життя. У 1890-х захопився археологією, почав проводити розкопки. 1893–1903 досліджував Кирилівську стоянку пізнього палеоліту на Старокиївській горі в Києві. У серпні 1893 р. на глибині 19 м. археолог виявив першу в Києві у районі Оболоні палеолітичну стоянку древніх людей, залишки кісток мамута та крем'яні знаряддя праці. У 1893 р. відкрив перші поселення трипільської культури біля містечка Трипільля (нині с.Трипільля Обухівського району Київської області) на Київщині. Він дослідив залишки наземних жител, знайшов велику кількість уламків глиняного посуду, прикрашеного заглибленим орнаментом, біноклеподібні предмети. Досліджував пам'ятки бронзового і ранньо-залізного віків у Середньому Подніпров'ї. У 1899 р. відкрив пам'ятки зарубинецької культури, у 1900–1901 рр. – пам'ятки черняхівської культури, вивчав пам'ятки княжої доби на території Київщини та Чернігівщини. Автор праць: «Каменный век Среднего Приднепровья» (1899), «Поля погребений в Среднем Приднепровье» (1901), «Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность» (1905), «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена» (1913). У 2000 р. Національний банк України випустив ювілейну монету, присвячену 150-річчю з дня народження вченого. В Києві його іменем названа одна із вулиць, встановлена окрема наукова премія його імені для археологів. У 2006 р. побачила світ книга І. Чернякова «Вікентій Хвойка».

Трипільська культура на території України IV – III тис. до н. е.

Розселення	Заняття	Знаряддя праці	Суспільний лад	Побут, світогляд
Проживали на території від Слобідської України до Карпат, від Полісся до Чорного моря (Із 1896 р. від відкриття першого трипільського поселення В. Хвойкою до початку XXI ст. археологами досліджено понад 1000 трипільських поселень)	Орне землеробство; садівництво; осіле скотарство; ремесло (гончарство, виготовлення прикрас із міді, рогу, дерева, будівництво дерев'яних жител)	Навчилися виплавляти та використовувати мідь, застосовувати свердло для ви - свердлення отворів у камені, дереві, землю обробляли дерев'яною сохою, використовували простий ткацький верстат, випалювали ліпний глиняний посуд переважно із «звіриним орнаментом»	Рід, що ділився на великі патріархальні сім'ї, залишки матріархату	Будували наземні одно та двоповерхові житла, протоміста. Трипільці мали своєрідні уявлення про людину, землю, зірки, Сонце, небо, воду. Їх називали сонцелюбами та носіями знань. Існував буквено-звуковий алфавіт.

2.2. Держави Північного Причорномор'я та Криму

На рубежі II – I тисячоліття до н. е., тобто понад 3 тисячі років тому, на території України з'явилися місцеві жителі лісостепу – племена чорноліської культури та кочові племена із Сходу, які навчилися плавити залізну руду, виготовляти з неї міцні знаряддя праці і зброю. З цього часу розпочинається залізний вік. Із зникненням бронзового віку йде процес поступового розпаду первіснообщинного ладу та визрівання передумов для створення племінних союзів і держав.

Удосконалення знарядь праці, поява нових технологій обробки землі, будівництво укріплених міст, торгівлі, ремесел, розвиток мови та поява письма, привели до зростання продуктивності праці, появи надлишків товарів, із VII ст. до н.е. – монет як міри вартості, грошового обігу між племенами – все це сприяло виникненню перших рабовласницьких держав в Європі та Азії. Виключенням не була степова зона України, де згідно перших давньогрецьких творів «Іліади» і «Одіссеї» Гомера та Біблії ми дізнаємося про найстарішу назву Північного Причорномор'я – **Кімерія**. Гомер описує наш край як країну вічного морозу і туману:

*Там Кімерійці живуть, і їх місто і ціле їх царство
Хмарами вкутане вічно й туманом, бо яснеє сонце
Не поглядає на той край гарячим промінням ніколи
На славних кобилодойців молокоїдів убогих,
Найсправедливіших між людьми.*

Кімерійці (любители кумису) – іраномовні тюрські кочові племена, які проживали в межиріччі Дону і Дністра наприкінці II – на початку I тисячоліття до н.е. за свідченням В. Короля.

О. Бойко, А. Чередниченко та В. Світлична вважають, що кімерійці жили на наших землях із IX по VII ст. до н. е., а В. Греченко їх відносить до періоду, який датується 1500 – 700 рр. до н. е.

Кімерійці займалися кочовим скотарством, землеробством, виготовленням залізної зброї, гончарством, воєнними походами на Близький Схід – в Ассирію, Урарту. Їх військо складалося із рухливих загонів вершників, озброєних залізними і сталевими мечами, булавами, молотами, кинжалами, стрілами і луками. Вони мали укріплені городища, вели табунне господарство, що давало змогу організувати кінноту. Кімерійці ховали померлих в прямокутних або овальних ямах, перекритих курганним насипом. З покійниками чоловіками клали вуздечки, зброю, коней.

За суспільною організацією кімерійці були на етапі становлення міжплемінного союзу на чолі з вождями-зверхниками. У 679 – 678 р. до н. е. кімерійці на чолі з вождем Теушпою напали на Ассирію, однак були розбиті військами ассирійського царя Асархадона. У 660 р. до н.е. кімерійці напали на Лідійське царство, де під час битви загинуло майже все лідійське військо на чолі із царем Гігесом.

В другій половині VII ст. до н.е. кімерійців із Північного Причорномор'я витіснили **скіфи**, які прийшли зі Сходу. Кімерійці з часом асимілювалися із скіфами, які були близькі до них іраномовні племена. До скіфів близькими родичами були сармати. На думку А.Чередниченка прямими

нащадками скіфів та сарматів можна вважати середньовічних аланів, сучасних осетинів та пуштунів-афганців. Перси та мідійці були родичами скіфів-іранців, яких Геродот називав сколотами або царськими скіфами.

"Батько історії" Геродот (490 – 424 рр. до н.е.) писав, що Скіфія простяглася від Істру (Дунай) до Танаїсу (Дон). Панівним племенем серед різних груп скіфів: скіфів – скотарів, скіфів-орачів та скіфів-землеробів були царські скіфи, які жили у степах Подніпров'я та в Приазов'я.

У 515 р. до н.е. в Скіфію вдерлися полчища перського царя Дарія I. Скіфи, яких підтримали гелони, будини, савромати, не прийнявши бою, розділилися на дві великі групи, заманили ворога вглиб своєї країни. На своєму шляху вони знищували пасовища, джерела, криниці, житла. Опинившись в спустошеному краї, перси через два місяці були змушені тікати за Дунай. Скіфи на чолі із мудрим царем Скопасісом залишилися володарями Північного Причорномор'я.

В середині IV ст. до н. е. Скіфія перетворилася на централізовану державу. До наших днів дійшли кургани скіфських царів та знаті — велетенські споруди діаметром понад 100 метрів та висотою до 20 метрів. Поряд з похованими царями скіфи клали нашійні золоті прикраси, зброю, посуд, тіла вбитих дружин, рабів і коней. Про це яскраво свідчать розкопані скіфські кургани Солоха, Товста Могила, Чортомлик, Куль-Оба та інші.

Звичаї і традиції скіфів були досить жорстокими та суворими. Вони були безпощадними до ворогів і вірними своїм побратимам, пили кров перших вбитих ними ворогів, робили чаші з ворожих черепів та сагайдаки з шкіри убитих супротивників. В кожній окрузі було святилище бога війни, на ньому стояв залізний старий меч, як знак того бога. В його честь скіфи щороку справляли свято, різали в жертву всяку худобу, а з полонених приносили в жертву кожного сотого, кров якого виливали на ритуальний меч.

На межі IV – III ст. до н.е. розпочався занепад Скіфії, яка вела війни із грецькими містами-державами, фракійцями, македонцями, сарматами. В 339 р. до н.е. скіфський цар Атей, який до цього зміцнив свою велику державу, випускав власну монету, загинув у бою з армією македонського царя Філіпа II.

В кінці III ст. до н.е. *сармати*, які раніше проживали на схід від Дону, розгромили скіфів. В Криму утворилася держава – *Мала Скіфія* з центром у Неаполі Скіфському (його залишки збереглися у південно-східній частині м. Сімферополя). В III ст. н.е. сармати майже знищили і цю державу. Існувало кілька об'єднань племен сарматів, але єдиної держави вони так і не утворили.

Ще раніше, із I тис. до н. е. на південному узбережжі й горах Криму оселилися племена *таврів*. Тавр – слово грецького походження, тому що здавна «півостровом таврів» називали греки Крим. Більшість таврських поселень було сконцентровано на південному березі Кримського півострова. Таври жили компактними сімейними громадами, які спільно вели господарство у поселеннях, розташованих у долинах і передгір'ях біля води. Основними заняттями гірських таврів були полювання й відгінне скотарство. Череди таврів склалися з корів, волів, овець і кіз. Також вони займалися мотичним землеробством, виноградарством, рибальством, ткацтвом, прядінням, обробкою дерева та бронзи. Таври жили родовими общинами, де панував культ матері Діви – богині родючості, їй приносили людські жертви. Наприкінці III ст. до н. е. з Північного Причорномор'я в Крим були витіснені сарматами скіфи, які поступово асимілювалися із таврами. Таври як тавросакси відомі до IV ст. н.е. Від племені таврів походить друга назва Криму – Таврида.

Сармати перебували на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових. В них просліджуються пережитки матріархату. Жінки були рівними із чоловіками, добре їздили верхи на конях, воювали на рівні із чоловіками-воїнами, носили штани, брали участь в обговоренні найважливіших військових питань, у шлюб не вступали поки не вб'ють першого ворога. За свідченням Геродота сармати («оперезаний мечем») походять від амазонок і скитів. Сармати зазнали культурних впливів з боку Ірану, Індії, Римської імперії, грецьких міст-держав, вели активну торгівлю. Але основним їх заняттям було кочове скотарство та війни.

Тривале проживання сарматів в Північному Причорномор'ї із III ст. до н. е. до IV ст. н. е., завершилося зіткненням аланського союзу сарматів із германськими племенами готів та гунами, які їх знищили в другій половині IV ст.

У I – III ст. із Півночі Європи (о. Готланд у Балтійському морі) розпочалася експансія *готів* – германських войовничих племен (остготів та вестготів). У середині II – на поч. III ст. у Північному Причорномор'ї остготи утворили *Готське королівство (Гетику)*. Його столицею стало «Дніпровське городище» за порогами Дніпра. Найбільшої могутності об'єднання готів досягло в середині IV ст. н. е. при королі Германаріху (332 – 375 рр.). До цієї держави входили підкорені слов'яни, скіфи, даки, сармати, грецькі міста-держави – Ольвія, Тіра, міста Боспорського царства. Готи воювали із

Римською імперією, грецькими державами, сарматами, таврами, слов'янами, гунами. На території України готи жили із II до IV ст. У 375 р. готи були розгромлені гунами.

Гуни – кочові монгольські племена прийшли в Європу з Південного Сибіру у другій половині IV ст. н. е., започаткувавши в Європі Велике переселення народів. Найбільшої могутності гуни досягли при вожді Атіллі (434–453), якого прозвали у Європі «Бичем божим». Атілла створив першу імперію кочівників-скотарів. Територія держави простягалася від Волги до Рейну. Гуни жили на стадії військової демократії. Після смерті Атілли у 453 р. ця не міцна в державному та політичному плані держава розпалася, а більшість гунів відійшли у Причорномор'я.

Таким чином, варварська агресія з боку готів і гунів призвела до знищення Римської імперії, розселення східнослов'янських племен у лісову північну зону, вона співпала із падінням рабовласницького ладу і переходом більшості народів Європи до феодального ладу. Кочові народи мали вагомий вплив на населення України, його культуру, розвиток матеріального виробництва, суспільного устрою, на боротьбу за своє виживання протягом 1500 років. У XII ст. до н. е. з'являється пеший на українських землях праслов'янські письмові пам'ятки.

Перші державні утворення та кочові племена на півдні України в X ст. до н. е. – V ст.

Назва племен чи народів	Час та місце перебування на території України	Основні заняття	Держави кочівників та греків
Кіммерійці	IX – VII ст. до н. е. – Північне Причорномор'я між Дністром і Доном, Крим.	Табунне осіле господарство, землеробство, ремесла (плавлення залізної руди, виготовлення залізної зброї та знарядь праці)	<i>Кіммерія</i> – союз іраномовних племен на чолі із царем-вождем. За типом держава кіммерійців була рабовласницькою, у якій влада належала цареві та рабовласницькій знатті. Воювали із народами Малої Азії, Урарту, Асирії.
Скіфи	VII ст. до н. е. – III ст. до н. е. Північне Причорномор'я, Крим	Землеробство, скотарство, ремесло, торгівля з грецькими містами-державами, війни	<i>Скіфія</i> – рабовласницька держава на чолі із царем. Влада передавалася у спадковість від батька до молодшого сина. Суспільство формували найвища аристократія, обшинники, воїни, жерці і раби. Про розквіт Великої і Малої Скіфії (Крим) у VI – IV ст. до н. е. свідчать розкопки багатих царських курганів (золота Пектораль). Найбільшою могутністю і переможними походами прославився цар Атей в к. V ст. до н. е. Воювали із народами Закавказзя, Передньої Азії. Скіфи були завойовані сарматами.
Сармати (савромати)	III ст. до н. е. – III ст. н. е. Північне Причорномор'я від Дону до Дунаю.	Кочове скотарство, ремесло, торгівля, війни	<i>Сарматія</i> – державне об'єднання кочових тюркомовних племен (алани, роксолани, савромати), на чолі із вождями. Вели постійні війни із Римом та Закавказзям. Жінки мали однакові права із чоловіками, брали участь у військових походах, добре опанували їзду верхи на конях. Сарматія на поч. IV ст. розгромлена гунами.
Грецькі міста-держави Північного Причорномор'я і Криму (Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Тіра, Феодосія, Фанагорія)	VI ст. до н. е. – IV ст. н. е. Північне Причорномор'я, Крим	Скотарство, виноградарство, рибальство, торгівля із материковою Грецією, слов'янами, кочівниками, ремесла, карбували	<i>Грецькі рабовласницькі республіки</i> на чолі із виборним управлінням міст. Жінки, раби, іноземці не мали громадянських прав. Мали своє військо. <i>Боспорське царство</i> – об'єднання кількох міст-держав навколо Пантікапея у VI ст. до н. е. В I ст. н. е.

		свої монети	завойовані Римом, а в III - IV ст. н. е. античні міста були знищені готами і гунами.
Готи	Середина III – IVст. н.е. Північне Причорномор'я, Крим.	Землеробство, скотарство, війни, торгівля	<u>Готське східнонімецьке королівство</u> – <i>Готія</i> . Найбільшої могутності об'єднання готів досягло у середині IVст. за правління короля Германаріха (332-375). Воювали з грецькими містами, Римською імперією, сарматами, таврами. 375 р. готів було розгромлено середньоазійськими племенами гунів та слов'янами.
Гуни	Друга пол. IV- V ст. н.е. Північне Причорномор'я, територія від Волги до Рейну	Кочове скотарство, військові походи	Кочовий тюрський народ <i>гунів</i> був імперією на чолі із царем. Суспільний лад – військова демократія. Найбільшої могутності Гунська держава досягла за правління царя Аттіли (434–453), якого в Європі прозвали «Бичем божим». Після смерті Аттіли держава гунів розпалася.

3.3. Античні міста-поліси в Північному Причорномор'ї

У VIII – VI ст. до н.е. проходила **Велика Грецька Колонізація**, зумовлена перенаселенням материкової Греції, нестачею орної землі, продуктів харчування. Об'єктом грецької колонізації із VII ст. до н.е. стає також Північне Причорномор'я та Крим, де виникають незалежні міста-факторії: Ольвія, Тіра, Херсонес, Пантікапей (Керч), Феодосія, Фанагорія, Істрія, Німфей, Кепа, Горгіппія та інші.

Грецькі мореплавці спершу називали Чорне море "Негостинним морем" (Понт Авксинський), коли ж освоїли його береги, воно стало називатися "Гостинним" (Понт Евксинський). Більшість колоній заснувало велике грецьке місто Мілет (Ольвія, Пантікапей – столиця Боспорського царства, Німфей, Тіра, Феодосія). Греки досить швидко налагодили торгівельні зв'язки із місцевими жителями, закупаючи у них пшеницю, будівельний ліс, віск, мед, сіль, шкіри звірів, рибу, бурштин, а також рабів. VI – III століття до н. е. були періодом найбільшого розквіту античних міст-полісів. В цей час встановилися тісні зв'язки між метрополією та віддаленими колоніями, між колоніями та місцевими племенами: праслов'янами і скіфами.

Грецькі міста-держави були рабовласницькими демократіями. У них влада належала народними зборам, виконавча – архонтам. Повноправними громадянами були лише уродженці міста, причому лише чоловіки. Вони зобов'язувалися захищати демократичний лад та своє рідне місто. У містах-полісах панували рабовласницькі відносини. Раби виконували найважчі роботи. Джерелами рабства були військовий полон, народження від рабині, купівля на невільничих ринках або захоплення рабів у сусідніх племен.

Одним із перших міст-держав була Ольвія, заснована на рубежі VII – VI ст. до н. е. вихідцями із малоазійського міста Мілета на правому березі Бузького лиману. Торгові зв'язки Ольвії були різноманітними. Ольвійські речі, монети археологи знаходять під Києвом і під Полтавою. Ольвія була важливим грецьким портом та торговим центром. Про це яскраво свідчать знахідки більше 700 ольвійських монет.

Наймогутнішою державою було **Боспорське царство**, яке утворилося на початку V ст. до н.е. із столицею Пантікапей. Правляча династія Археанактидів об'єднала в одну єдину рабовласницьку державу міста-держави: Гермонассу, Фанагорію, Пантікапей. Спочатку Боспорська держава була союзом грецьких полісів, які мали автономію, а пізніше стає необмеженою монархією. Головну роль в економіці Боспорського царства займало сільське господарство, рибальство і торгівля. Основним торговим партнером були Афіни і Мілет.

Подібно до Ольвії, свої монети карбували і в Боспорському царстві. У Боспорському царстві вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Боспор давав половину необхідного Афінам зерна. Тому на монетах Пантікапея зустрічаються зображення колоса, плуга, коня, бика, барана, риби. Монети

карбували із золота, срібла та міді. На золотих монетах – статерах зображали голову Сатира, на іншому боці – левоголового грифа із списом в зубах, який йде по колоску пшениці.

Класичними для грецьких монет є срібні монети IV – II століть до н. е. міста Херсонеса. На одній із монет зображена голова Геракла у левовій шкірі, на зворотній – бик, який готується до нападу і перші букви назви міста. У III ст. до н. е. у Херсонесі була поширена срібна монета, на одному боці якої зображено голову Артеміді – богині полювання, на іншій – Артеміда, яка списом вбиває лань.

В умовах наростання розкладу рабовласницького ладу, тривалих війн, піднесення держави Олександра Македонського, пізніше – утворення Римської імперії, спустошливі війни із скіфами, сарматами, готами та гунами, античні міста – держави занепадають. Близько 115 р. до н.е., коли загострилися відносини з сусідами, а також між рабами і рабовласниками, боспорський цар передав владу над країною цареві Понтії – державі на півдні Чорного моря. В 107 р. до н. е. на Боспорі вибухнуло повстання під проводом скіфа Савмака, який на деякий час захопив владу в царстві.

В II ст. н.е., за правління імператора Траяна, римляни підпорядкували собі Ольвію та Херсонес. Вони з допомогою рабів спорудили Траянові вали, які захищали Рим від нападів кочівників. На початку I ст. до н. е. понтійський цар Мітрідат VI Євпатор об'єднав під своєю владою більшість Північного Причорномор'я, в тому числі й Боспорське царство. Але після поразки Мітрідата у боротьбі з Римом Боспорське царство опинилося під контролем римлян. Згодом Боспор захопили готи, а потім їх вигнали гуни.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я тривала понад тисячу років. Фактично це була периферія античної цивілізації. Але греки принесли в Північне Причорномор'я свої технічні досягнення, нові технології землеробства, ремесел, високу майстерність, культурні цінності, принципи демократії, активно залучали місцеве населення до товарно-грошових відносин.

Після розпаду Римської імперії на Західну (Римську) і Східну (Візантійську) у 476 р. з VI ст. н.е. Боспор увійшов до складу Візантії і припинив своє самостійне існування.

Документи

I. Черняков про відкриття трипільських поселень Вікентієм Хвойкою (1850–1914)

Відкриття Кирилівського поселення в Києві для В. Хвойки стало поштовхом для пошуків інших поселень такого типу. Він увесь час проводить археологічні розвідки пам'яток вздовж берегів Дніпра, збирає у місцевих жителів відомості про знахідки стародавнього посуду. 1896 року дослідникові пощастило, бо він знайшов багато фрагментів розписної кераміки біля містечка Трипілля (нині Трипілля Обухівського району Київської області) за 35 км на південь від Києва при впадінні р. Красною в Дніпро. Розкопки велися в 1896—1897 рр. Поселення розміщувалося за 1 — 1,5 км від центру села. Майже всі знахідки з поселення зберігаються в Національному музеї історії України в Києві. На багатьох з них є етикетки, написані рукою В. Хвойки. Матеріали поселення на основі аналізу керамічного матеріалу належать до періоду IV—III тис. до н.е. Кераміку такого типу знайшов М. Квітницький у центрі с. Трипілля поруч із Київським обласним археологічним музеєм. У наш час точного розташування поселення, розкопаного В. Хвойкою біля с. Трипілля, не встановили. На території села археологи знайшли залишки кількох трипільських поселень.

Трипільське поселення біля с. Верем'я Обухівського району Київської області розкопував В. Хвойка, згідно з написом на таблицях, у 1896 р. та влітку і восени 1897 р. Воно стало одним з перших трипільських поселень, що досліджував В. Хвойка в околицях с. Трипілля. Він дослідив залишки наземних жител, знайшов велику кількість уламків глиняного посуду, прикрашеного заглибленим орнаментом, серед якого ґрунтоподібні посудини, покришки, біноклеподібні предмети. У невеликій кількості на поселенні знайдено розписані червоною фарбою по білій поверхні глини рушоподібні посудини, горщики, кубки. Сучасні дослідники (О. Цвек) відносять їх до східнотрипільської культури.

Серед знайдених ученим трипільських пам'яток було і поселення біля с. Щербанівка Обухівського району Київської області, яке він дослідив з допомогою розкопок влітку та восени 1897 р. Воно розміщене на схилі плато над р. Красною. З розкопок В. Хвойки можна зробити висновок, що наземні житла були розташовані по колу діаметром близько 1 км. Досліджено розвали глинобитної обмазки жител прямокутної форми. Серед знахідок — уламки глиняного кухонного та столового посуду. Кухонний посуд прикрашений «перлинним» орнаментом на вінцях та відтисками штампів по плечиках. Серед столового посуду одна група прикрашена канелюрами та заглибленим орнаментом, а друга — розписана фарбами. Посуд із заглибленим орнаментом представлений

кубками, конічними покриттями, грушоподібними посудинами, амфорами, біноклеподібними та моноклеподібними предметами. Розписні однокольорові та двокольорові орнаменти з чорної та червоної фарби мають кубки й амфори. Є знахідка антропоморфної статуетки. Матеріали зберігаються в Національному музеї історії України в Києві та Київському обласному краєзнавчому музеї в с. Трипілля. У колекції В. Хвойки в національному музеї історії України є близько 200 одиниць (переважно в уламках) розписного посуду.

У статті «Сосуды со знаками из находок на площадках трипильской культуры», написаній разом з І. Лінниченком та опублікованій в «Записках Одесского общества истории и древностей» в 1901 р., В. Хвойка назвав зооморфні сюжети на трипільській кераміці «звериным орнаментом». В. Хвойка одним з перших дослідників археологічних пам'яток звернув увагу на залишки культурних рослин, що трапляються під час розкопок і надав їм великого значення як джерелам для вивчення землеробства стародавніх племен. Під час розкопок трипільських поселень Халеп'я та Верем'я він знайшов обвуглене зерно.

Черняков І. Т. Вікентій Хвойка (1850–1914). – К., 2006. – С. 56–57.

1. Коли і де було відкрито В. Хвойкою перше трипільське поселення?

Хронологія історичних подій

- **1 млн. – X тис. до н. е.** — палеоліт (стародавній кам'яний вік).
- **1 млн. р. до н.е.** — поява людиноподібної істоти на території України (с. Королеве Закарпатської обл.)
- **150 – 10 тис. р. до н.е.** — льодовиковий період в історії України.
- **IX – VI тис. до н. е.** — мезоліт (середній кам'яний вік).
- **VI – середина IV тис. до н. е.** — неоліт (новий кам'яний вік).
- **IV – середина III тис. до н. е.** — енеоліт (мідно-кам'яний вік).
- **IV – III тис. до н. е.** — поширення та розквіт Трипільської культури на території України.
- **40 тис. р. до н. е.** — поява на території України людини сучасного типу.
- **Друга половина III тис. до н. е. — I тис. до н. е.** — бронзовий вік.
- **X ст. до н. е.** — початок залізного віку.
- **X – VII ст. до н.е.** — проживання кіммерійців на південноукраїнських землях.
- **Середина VII ст. до н. е. – III ст.** — проживання скіфів у південноукраїнських степах.
- **VI – IV ст. до н. е.** — розквіт скіфської державності.
- **Перша половина VI ст. до н. е.** — початок грецької колонізації Причорномор'я та Криму.
- **III ст. до н. е.** — поява у Північному Причорномор'ї сарматських племен, які проживали там до IVст.
- **Рубіж I тис. н.е.** — поява перших слов'ян на землях між Дніпром і Віслою в північному лісостеповому та південному степовому регіонах.
- **77 р. н. е.** — перша згадка римського історика Плінія Старшого про слов'ян - вєнедів.
- **II–VI ст. н.е.** — велике розселення слов'ян. Утворення слов'янських родоплемінних союзів.
- **200 – 375 р.** — держава германського племені готів в Північному Причорномор'ї.
- **375 – 602 рр.** — держава східнослов'янських племен антів, знищена аварами.
- **VI ст.** — діяльність літописного київського князя Кия, Щека, Хорива та сестри Либідь.
- **IV ст.** — вторгнення із Середньої Азії кочових племен гунів у Східну Європу.
- **V ст.** — гунське племінне об'єднання на чолі з царем Атіллою.
- **V ст.** — виникнення міста Києва на пагорбах Подолу (Правий берег Дніпра).
- **VIII – IX ст.** — формування східнослов'янської держави Давньої Русі.
- **840 р.** — захоплення Києва хазарами та уграми.

Контрольні запитання

1. *Охарактеризуйте основні етапи становлення та розвитку людської цивілізації на території України.*
2. *Яку роль у житті праукраїнців відіграли кочові племена IX ст. до н.е. – V ст. н. е.?*
3. *Який був суспільний, політичний, економічний устрій грецьких міст-держав Північного Причорномор'я?*
4. *Хто відкрив Трипільську культуру в Україні?*

Тема 3. Епоха раннього Середньовіччя. Виникнення, розвиток та занепад Київської Русі. Галицько-Волинська держава (друга половина IX — середина XIV ст.)

План

- 3.1. Східні слов'яни на території України.
- 3.2. Причини виникнення та становлення Київської Русі.
- 3.3. Розквіт Київської Русі.
- 3.4. Державний устрій.
- 3.5. Феодальна роздробленість та причини падіння держави.
- 3.6. Галицько-Волинська держава.
- 3.7. Історичне значення Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

3. 1. Східні слов'яни на території України

У I ст. н. е. на історичну арену виходять слов'яни – одна з основних гілок індоєвропейського населення Європи. Протягом I–V ст. слов'яни із районів Вісли, Дунаю, Балкан під тиском остготів, гунів переселяються на північ, захід і північний схід, освоюють лісостеп та лісові масиви. Поступово формуються три гілки слов'ян: східні (анти), західні (венеди), південні (склавини). Східні слов'яни дали початок українцям, білорусам та росіянам, західні – полякам, чехам, моравам, словакам, південні – македонцям, боснійцям, герцоговинцям, болгарам, хорватам, сербам, чорногорцям, словенцям.

Щодо походження слов'янства, то питання його етногенезу до цього часу дискусійне. Найбільш поширеною є думка про те, що формування слов'ян як народу, їхньої культури пройшло кілька етапів. Перший етап умовно називають передслов'янським. У цей час у Центральній і Східній Європі сформувалось кілька споріднених археологічних культур, в яких були елементи, які стали пізніше характерними для культури слов'янських і деяких інших народів. Поєднуючи археологічні та лінгвістичні дані, Б. Рибаків, О. Знойко, Остафійчук, відносять скіфів-землеробів-сколотів до праслов'ян.

Другий етап — давньослов'янський (II – I ст. до н. е. – I –VII ст. н. е.), коли чітко прослідковуються *Зарубинецька* та *Черняхівська* археологічні культури давніх слов'ян, які були безпосередніми предками українського народу. Черняхівську культуру у 1899 р. відкрив В. Хвойка біля с. Черняхова на Київщині як пам'ятку культури слов'ян, які жили в Подніпров'ї і Подністров'ї I–VII ст. н. е. За сто років археологи на території України відкрили та дослідили понад 2 тисячі поселень черняхівської культури. Ряд вчених вважають антив, які жили у II –VII ст. між Дністром та Сіверським Дінцем, носіями Черняхівської культури, а венедів – Зарубинецької археологічної культури.

Це підтверджують у своїх творах римські автори кінця I ст. н. е. – Пліній Старший і Тацит, котрі знали слов'ян під назвою венедів. Більш конкретні відомості про слов'ян подає готський історик Йордан, який відзначав, що "венети походять від одного кореня і нині відомі під трьома назвами — венетів, антив, склавинів". Більшість учених схиляються до думки, що ці слова є доказом поділу венедів на дві частини: західну (склавини) і східну (анти). Назва «славен» в письмових джерелах з'явилася у VI ст. і відноситься до західних слов'ян. Венеди – це стара германська назва словенів.

Склавини розселилися на північ від Карпат від Вісли до Дністра, анти – від Дністра до Дніпра. Анти і склавини були в ті часи окремими великими слов'янськими племінними об'єднаннями, які мали своїх вождів і військо. М. Грушевський вважав, що саме антське племінне об'єднання, починаючи із IV ст. в своїй основі становило генетичне коріння українського народу. М. Брайчевський вважав, що самі ці люди себе називали полянами, степові сусіди – сармати знали їх під назвою антив, тобто «крайніх», «окраїнних людей». Як вважає Л. Дециньський, цілком можливо, що саме звідси, від цих «окраїнних людей» – антив бере початок назва нашої держави «Україна», яка вперше письмово згадується у Київському літописі у 1187 р.

Писемні джерела згадують державні утворення антських князів Божа, Андрагаста, Мусокія, полководців Доброгаста, Пирогаста та інших. Візантійський історик Прокопій Кесарійський стверджує, що зміцніла Антська держава у VI ст. регулярно здійснює постійні напади на Візантійську імперію. Перші згадки про антив датуються 375 р., а остання – 602 р. Анти окрім війн займалися орним землеробством, використовуючи двопільну систему, вирощували і продавали жито, пшеницю,

овес, ячмінь, просо, плавили залізну болотяну руду та мідь, виготовляли десятки різних залізних виробів, випалювали глиняний посуд.

Прокопій Кесарійський, описуючи політичний устрій антів, зазначає те, що в антів немає єдиного правителя, а вони все вирішують спільно на народних зібраннях і лише у крайніх випадках обирають із найрозумніших і найдосвідченіших воїнів собі царя.

В умовах постійних війн, появи майнової нерівності в IV–V ст. антські племена створили потужне об'єднання - Антський союз, на чолі із спадковим царем, сильною армією, союз, побудований на принципі військової демократії.

В середині VI ст. кочівники авари, що раніше мешкали над Аральським морем, пройшли Північним Причорномор'ям та оселилися в Середньому Подунав'ї. У 602 р. авари востаннє напали на антів, після чого письмові свідчення про них зникають. Авари нападали і на інші слов'янські племена. У київському літописі розповідається як авари знущалися з дулібів (які жили на сучасній території Поділля). Таким чином, внаслідок тривалих слов'яно-аварських війн (568-602 рр.) антське об'єднання перестало існувати, але державотворчі процеси в східних слов'ян не припинилися.

На думку авторського колективу підручника «Історія України» (2006) під редакцією В. Литвина – саме анти та склавини є прямими предками українського народу. Такої ж думки дотримується і автор посібника.

На зміну антам приходять нове протодержавне утворення на основі слов'янських племен Наддніпров'я – Русь. За свідченнями «Повісті минулих літ» (початок XI ст.) у другій половині I тисячоліття слов'янські племена продовжували розселятися.

З розпадом загальнослов'янської спільноти починається формування в VII–IX ст. старослов'янських мов та чітко виділюються 14 слов'янських племен, які в другій половині IX ст. групувалися навколо трьох союзів племен: на сході – **Полянського** навколо Києва (виник у V ст.), на заході – **Дулібського**, на півночі – **Ільменського**. В середині IX ст. арабські та візантійські історики ці об'єднання називають – **Куявія, Славія і Артанія**. Куявію ще називали **Руською землею**, або **Київським** князівством Аскольда і Діра.

Східні слов'яни проживали на великій території від Чорного до Білого моря, від Карпат до Волги. Вони жили в Центральній Україні та на берегах Дніпра і мали свою владу в VI – IX ст. із осередком у Києві (заснованого **Києм, Щеком, Хоривом** і їх сестрою **Либідь**). До інших східнослов'янських племен України належали древляни – на північному заході, сіверці – на північному сході, тиверці й уличі – на півдні. На заході жили дуліби, волиняни, білі хорвати.

Кожне плем'я мало вождя, який керував військом, вершив суд, віче – народні збори дорослих чоловіків та воїв – воїнів. Племінні княжіння східних слов'ян були досить стійкою формою ранньофеодальної державності.

Східні слов'яни були знані як загартовані, уперті і витривалі воїни. Іноземці характеризують слов'ян волелюбними, не лихими, не підступними, ласкавими до чужинців людьми, які полонених довго не затримують, а дають їм можливість вибрати – чи залишатися у слов'ян чи повертатися до своїх домівок.

Головним заняття слов'янських племен було орне землеробство. Землю орали дерев'яним ралом із залізною гострою вставкою, а дещо пізніше – плугом з залізним лемешем. Продовжуючи традицію антів – вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, виноград. Також вирощували корів, биків, свиней. Виготовленням гончарного посуду, дерев'яних речей та знарядь праці із заліза, прикрас із кольорових металів займалися професіонали – зброярі, ковалі, ювеліри, гончарі, різблярі.

Слов'яни жили в напівземлянках та наземних житлах, побудованих із дерева, глиняних саманів, соломи, камиша. Житла топилися по-чорному з допомогою кам'яної печі, на якій готували їсти та грілися взимку.

Племінні союзи східних слов'ян ділилися на племена, а племена – на сусідські общини, які жили в селах чи укріплених городищах. У VI – IX ст. в слов'ян з'являються укріплені частоколом чи дерев'яною фортецею міста – Київ, Чернігів, Любеч, Іскоростень.

Східні слов'яни поклонялися різноманітним силам природи – Дажбогу – богу сонця, Перуну – богу грому і блискавки, Сварожичу – богу вогню, Стрибогу – богу вітру, Волосу – покровителю худоби, Ладі – покровительці родючості та жіноцтва. На великих площах посеред сіл стояли капища та святилища, в яких відбувалися молитви і жертвоприношення богам у вигляді їжі та тварин.

Першими київськими князями були літописні Аскольд і Дір.

Аскольд і Дір (860 – 882 р.) – київські князі, які об'єднали навколо Києва полян, згадуються у «Повісті минулих літ» Нестора-літописця у 862 р. Він також вважає, що правили вони разом.

Походження їх було не відоме, чи варязьке, чи слов'янське. О. Шахматов вважав, що Аскольд і Дір були нащадками Кия, представниками місцевої династії. Академік В. Смолій та д.і.н. М. Котляр вважають, що Аскольд і Дір «були представниками заснованої в Києві майже чотириста років князівської династії, про що було відомо в середньовічному світі». Особливо виділяє Аскольда Никонівський літопис. Так, під 864 р. записано: «Убиен бысть от болгар сын Оскольдов». Істориками встановлено, що перші згадки про Київську Русь як морську державу, яка у 860 р. на чолі із Аскольдом і Діром здійснила свій перший похід на Царгород і була визнана Візантією. В цей час імператор Візантії Михайл III на чолі 40-тисячного війська пішов у глиб Малоазійського півострова проти арабів. Таким чином, Аскольд і Дір добре володіли міжнародним становищем сусідів і вміло використали ситуацію, коли столиця майже залишилася без війська і флоту. «Повість минулих літ» згадує про три невдалих походи русичів на Царгород – у 860 та 866 р. У 866 р. шторм захопив руську ескадру у відкритому морі та майже всю знищив. У 867 р. після хрещення в Царгороді руських князів за сприяння нового імператора Василя I, про що згадує Никоновський звід, відбулося перше масове хрещення Русі та створення першої єпархії під зверхністю патріарха Фотія в Києві. Костянтин Багрянородний також згадує про заключення в цьому ж році візантійсько-русського союзницького договору. Візантія зобов'язувалася виплачувати Русі щорічний податок, надала руським купцям торговельні привілеї, а військо Аскольда і Діра згідно умов договору виступило проти Арабського Халіфату в Північному Прикаспію. У 882 р., як згадує літописець, новгородський князь Олег, взявши з собою «воя многи», спустився Дніпром, взяв Смоленськ, Любеч, а потім, підійшовши до гір київських, хитрістю захопив Київ, убив київських князів Аскольда і Діра й зробив Київ столицею нової держави, сказавши, що «се буди мати градов руським». Князів було поховано на горбистому Подолі, де сьогодні збереглася Аскольдова могила.

Отже, слов'яни в своєму розвитку пройшли ряд складних етапів від первіснообщинного ладу до власної державності. Вони, починаючи із I ст., безперечно, були автохтонним (місцевим) населенням на території України, основою формування української народності та в майбутньому – нації. Усі народи, які жили в українському регіоні, на різних етапах в тій чи іншій мірі мали свій вплив на заняття, удосконалення знарядь праці, суспільну організацію, товарно-грошові відносини, культурні традиції місцевого населення.

На всіх етапах розвитку українського етносу центром формування державності було Подніпров'я, Побужжя та Подністров'я, де проживали майже шістьсот років до утворення Київської Русі східнослов'янські племена.

3. 2. Причини виникнення та становлення Київської Русі

Київська Русь як єдина держава існувала на політичній карті Європи у період із другої половини IX ст. до початку 40-х років XIII ст. Її утворення було зумовлене рядом внутрішніх та зовнішніх чинників.

Причини утворення та періодизація Київської Русі

Причини виникнення	Періодизація	Великі Київські князі
<p><u>Зовнішні причини:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Постійна небезпека для східнослов'янських племен з боку кочових племен – хазар, волзьких болгар, Візантійської імперії; - захоплення варязьким конунгом Рюриком і його братами Новгородом, вбивство дядьком Рюрика Олегом київських князів Аскольда і Діра та захоплення Києва. Варяги прискорили процес об'єднання слов'янських племен в єдину державу. <p><u>Внутрішні причини:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - наявність в IX ст. у слов'ян трьох племінних союзів: Ільменського, Дулібського та Полянського (навколо Києва), традицій 	<p>I – <u>Період утворення і становлення Київської Русі</u> (882-978 рр.)</p> <p>II – <u>Період розквіту, зростання могутності, розширення авторитету та території Київської Русі</u> (978-1054 рр.)</p> <p>III – <u>Період феодальної роздробленості, занепаду та ліквідації державності</u> (1054-1241 рр.)</p>	<p>Олег (882 - 912) Ігор (912 - 945) Ольга (945-964) Святослав (964-972) Володимир Великий (978-1015) Ярослав Мудрий (1019-1054)</p> <p>Володимир Мономах (1113-1125) Мстислав Володимирович (1125-1132)</p>

<p>державності – Антська держава IV- поч. VI ст.;</p> <ul style="list-style-type: none"> - удосконалення техніки обробітку зеилі, удосконалення знарядь праці, економічний розвиток сприяли підвищенню продуктивності праці, обміну надлишками продукції, виникненню приватної власності, розвитку ремесел, торгівлі, укріплених міст; - територіальна, релігійна, мовна, культурна спільність східнослов'янських племен; - розвиток феодальних відносин, виникнення майнової нерівності. 		
--	--	--

Таким чином, у другій половині IX ст. у східних слов'ян були наявні всі зовнішні та внутрішні (політичні, економічні, соціальні, культурні, релігійні), об'єктивні та суб'єктивні передумови (на відміну від норманської теорії) для створення власної ранньофеодальної держави із столицею в місті Києві. А ядром формування держави став полянський союз племен, які на думку В. Світличної, перебрали ім'я одного із племен «рос», або «рус» (які жили біля притоки Дніпра Рось).

Після смерті у 879 р. новгородського князя Рюрика, у 882 р. в результаті вбивства в Києві законних слов'янських вождів-князів Аскольда і Діра варязьким князем Олегом, він стає повновладним правителем Ільменського та Полянського союзу племен (хоча вважався до повноліття сина Рюрика – Ігоря, його регентом.). Олег перетворив Київ у столицю Давньої Русі, згідно «Повісті минулих літ» – в «матір городів Руських».

Олег «Віщий» (882–912) – великий київський князь, який прийшов разом з своїм родичем Рюриком зі Скандинавії. Спочатку у 879–882 рр. – воевода Рюрика в Новгороді, із 882 р., після підступного вбивства київських князів Аскольда і Діра (є версія про їх варязьке походження), Олег у 882–912 рр. правив Київською Русю від імені малолітнього сина Рюрика – Ігоря. Олег в кінці XI – на поч. X ст. підкорив Полянський, Ільменський та Дулібський племінні союзи, наклав на них данину. На чолі князівської дружини у 907, 911 роках здійснив вдалі походи на Візантію, завдяки чому руські князі та варяги отримали від імператора Льва VI Мудрого пільги. Не менш вдалими були походи проти хазар. Олег загинув у поході на Каспій, поблизу кордонів з Персією у 912 р. Князування Олега завершилось утворення Київської Русі з центром у Києві, утвердженням авторитету великокнязівської влади та держави на міжнародній арені.

Наступник Олега князь Ігор відзначався бажанням до походів, владарювання й любов'ю до багатства. Він був фактично першим князем із династії Рюриковичів.

Ігор (912–945) – київський князь, син Рюрика. Після смерті Олега приєднав до Київської Русі могутні племінні об'єднання уличів і древлян. Здійснив походи проти горців Південного Прикаспію, здобув Дербент та інші міста. У 941 р. здійснив невдалий похід на Візантію. Найвдалішим став похід 943 р. Але договір, підписаний у 944 р. з імператором Романом I Лакапіном, був менш вигідний для Русі, ніж договір Олега 911 р.: він підтверджував основні торговельні інтереси країни, але руські купці були позбавлені права безмитної торгівлі. Ігор все життя воював проти хазар і печенігів. За часів Ігоря відбулося об'єднання Київської держави. У 945 р. під час повторного збору князем не нормованої данини, Ігоря було по-звірськи вбито древлянами поблизу Іскоростеня.

Першою серйозною спробою централізувати князівську владу, обмежити права місцевої знаті, стали політичні, економічні та фіскальні перетворення княгині Ольги. Це була перша в Україні жінка-державотворець.

Ольга (910–969) – київська княгиня у 945 – 957 рр. За походженням була селянкою. Ольга була регентом у свого сина Святослава (964). Здійснила низку вдалих реформ, зокрема впорядкувала збирання данини, організувала опорні пункти центральної влади на місцях. Ольга під час війни з древлянами ліквідувала місцеву у династію на чолі з князем Малом, знищила до 5 тис. древлян, спалила Іскоростень. Провела реформу управління державою, встановила час збору та розмір данини, сприяла зміцненню економічної могутності та зростання впливу Києва як в середині країни так і за кордоном. У 946, 955 та 957 р. Ольга здійснила візит у Константинополь,

укладала вигідні угоди з імператором Костянтином VII Багрянородним. Позитивно вплинуло на ці процеси і прийняття княгинею та її делегацією християнства під час візиту до Візантії. Місцевий патріарх став її наставником і хрестителем, а імператор Констянтин був присутній на хрещенні княгині. Ця поїздка сприяла зміцненню відносин між обома державами. Одночасно Ольга намагалась підтримувати зв'язки з іншими країнами, зокрема із німецьким королем Оттоном I. У 961–962 рр. на Русі діяла місія німецького єпископа Альберта. Оскільки її син Святослав весь час перебував у походах, Ольга фактично правила Русю до своєї смерті у 969 р. За її князювання Русь почала інтегруватися у систему християнського світу. Ольга була канонізована православною церквою.

Кордони Київської держави за часів князя і видатного полководця Святослава – сина Ігоря і Ольги, доходили до Волги, Каспійського моря та Кавказу, а про його войовничість та відвагу ходили легенди у Європі та Азії.

Святослав Ігоревич Хоробрий (931–972) – із 964 р. великий київський князь, син Ігоря та Ольги. Після смерті батька перебував під регентством матері. Ставши самостійним правителем, провів кілька походів з метою зміцнення Давньоруської держави, повернув до її складу племенне князіння в'ятичів у 964 р., у 965–968 рр. розгромив Хозарський каганат, Волзьку Болгарію, здобув придунайські міста, розширив володіння Київської Русі. За спробу Святослава «Завойовника» залишитися в Болгарії, Візантія намовила проти нього печенігів. Святослав започаткував державну реформу, яка Київські Русь перетворила у володінням однієї князівської династії. Успіхи Святослава стривожили візантійців, й імператор Іоанн Цимісхій виступив проти нього. Згідно з мирною угодою між Святославом та імператором він відмовився від візантійських володінь в Криму і на Дунаї. Візантія зі свого боку зобов'язалася безперешкодно пропустити русичів додому, забезпечивши їх продуктами харчування, а також підтримувати з ними дружні стосунки. У Повертаючись до Києва, у 972 р. в битві поблизу Дніпровських порогів Святослав загинув. Печенізький хан Курю наказав зробити із черепа князя, оздобу золотом, чашу для вина. Сміливий лицар Святослав, за словами М. Грушевського, «перший запорожець на київському престолі», ціле життя провів у війнах та походах. Саме він завершив об'єднання східнослов'янських земель в одну міцну державу, розгромив у 964 р. волзьких болгар та мордвинів, у 965–966 рр. – Хазарський каганат, на північному Кавказі – ясів та косогів, захопив Тмутаракань, у 968 р. – на чолі 60-тисячного війська розбив болгар під Доростолом. Після смерті Святослава розпочалася тривала братовбивча боротьба між його синами за владу.

Після смерті Святослава почалися чвари між його синами за верховну владу. Перемогу в братовбивчій війні із старшим братом Ярополком, який князував у Києві, здобув новгородський князь Володимир, прозваний у народі «Великим».

Період правління київських князів Аскольда і Діра, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава ознаменувався створенням, розширенням та формуванням давньоруської держави – Київської Русі, яка заявила про своє існування вдалими походами проти хазар, візантійських імператорів та інших завойовників. В цей період розпочалося формування ранньофеодальних відносин та становлення монархічної форми правління із елементами демократії.

3.3. Розквіт Київської Русі

Зійшовши на київський престол у 980 р. і зосередивши у своїх руках неподільну владу, Володимир Великий започаткував нову добу в історії Київської Русі, пов'язану із завершенням формування території, початком могутності, розквіту та визнання влади, авторитету київських князів і держави в Європі.

Володимир Святославич (960–1015) – великий київський князь у 978–1015 рр. Позашлюбний

син Святослава і ключниці його матері Малуші. Приєднав до Києва східнослов'янські племена хорватів і дулібів у 981 р., в'ятичів у 982 р., радимичів у 984 р. Повернувшись загарбани Польщею руські землі, провів адміністративну реформу у 988 р., замість влади місцевих племінних вождів створив 12 удільних князівств на чолі із своїми синами. Володимир запровадив новий правовий кодекс «Закон Земляний», провів військову реформу, замінивши «племінні» військові формування, які набиралися в порубіжних зі степом районах, зміцнив південні кордони, відкинувши від них печенігів, змусив відступити ятвягів. За правління Володимира завершилось об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської Русі. У 988 р. Володимир запровадив на Русі християнство, наказав побудувати в Києві першу кам'яну церкву, названу Десятинною. Християнство, як державна релігія Київської Русі, сприяло зміцненню великокнязівської влади. За часів князювання Володимира на поч. XI ст. на Русі в київському монетному дворі вперше розпочалося карбування золотих і срібних монет – златників і срібляників, які карбувалися на зразок візантійських. На аверсі зображено образ Ісуса Христа, на реверсі – постать князя Володимира, що сидить на престолі з князівськими ознаками та хрестом у руці. На монетах написи: "Володимир на столі", "Володимир, а се його золото", "Володимир, а се його сrebro". На окремих монетах на аверсі зображено тризуб – герб Київської держави, на реверсі – постать Володимира. У 1015 р. під час походу на Новгород, де повстав проти нього син Ярослав, Володимир раптово помер. Канонізований руською православною церквою як святий.

Християнізація Русі справляла різнобічний вплив на всі сторони економічного, соціально-політичного та культурного життя країни. Адже, окрім того, завдяки епохальному вибору Володимира Русь стала пов'язаною з християнським передовим Заходом. Саме зв'язок з Європою і зумовив небачений історичний, суспільний та культурний розвиток Київської Русі. Нова ідеологія допомагала зміцненню державності, законодавства, адміністративної системи. Русичі прилучалися до світової культури, книжності й мистецтва, освіти та наукових знань. За князювання Володимира Київська держава прирівнювалася до багатьох країн Європи і Близького Сходу.

Смерть Володимира Великого спричинилася до нової жорстокої боротьби між його синами за владу. Ярослав, котрий князував у Новгороді, в 1019 р. став єдиним правителем Русі. Тривале князювання Ярослава Мудрого істориками прийнято вважати вершиною економічного, політичного та культурного піднесення українського суспільства та державності.

Ярослав Володимирович Мудрий (978–1054) – князь ростовський, новгородський і київський. Син Володимира Великого і Рогніди – першої дружини Володимира.

Із 1015 р. як новгородський князь воював за київський престол із братом Святополком Окаянним, який вбив Бориса, Гліба і Святослава. У 1019 р. Ярослав став київським князем (1019–1054). Зміцнив кордони держави, сприяв розвитку господарства, культури, розширенню міжнародних зв'язків. У 1025 р., Ярослав Мудрий повернув собі Галичину від поляків. У 1026 р., після трирічної війни із братом Мстиславом Хоробрим, та поразки Ярослава під Лиственом на Чернігівщині у 1024 р., поділив з братом Київську Русь по Дніпру: Мстислав, князь Тмутараканський та Чернігівський, отримав лівобережні землі, Ярослав – правобережні. У 1036 р. по смерті Мстислава він став володарем усіх Руських земель. У тому ж році Ярослав розгромив кочові племена печенігів. В честь перемоги у 1037 р. наказав побудувати Золоті ворота, високі земляні вали навколо Києва, Софійський собор – точну копію константинопольського собору. Шедеврами споруди є мозаїка, насамперед - зображення Богоматері-заступниці – Оранти висотою 5.45 м. В цей час кількість церков у Києві зростає до 300. Ярослав розширив кордони своєї держави й на північному заході, приєднавши фінські землі. В часи правління Ярослава Русь іноземці називали Гардарікі – країною міст, а київського князя – Мудрим і «тестем Європи». Ярослав одружився з Інгігердою - дочкою шведського короля Олафа. Він видав заміж за польського короля Казимира свою сестру Добронігу, сина Ізяслава одружив із сестрою Казимира. Норвезький конунг Гаральд одружився із його дочкою

Єлизаветою. Анастасія вийшла заміж за угорського короля Андрія I, Всеволод одружився з дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха. Молодша дочка Анна, яка знала п'ять іноземних мов, одружилася із овдовілим французьким королем Генріхом I, по смерті якого була регентом у свого малолітнього сина. Князь підтримував тісні зв'язки із римсько-німецькою імперією. Ярослав написав і утвердив в життя нове законодавство – «Руську правду», яка свідчить про високий інтелект та демократичні принципи правління князя. Продовжуючи батьківську традицію – карбував срібні монети з написом "Георгій -Ярослав". На реверсі монети викарбовано зображення християнського покровителя Ярослава – Юрія, на аверсі – тризуб – геральдичний знак династії Рюриковичів. За Ярослава Мудрого у Києві створено школи для навчання князівських та боярських дітей, бібліотеку, митрополію на чолі із слов'янином Іларіоном, засновано Печерську Лавру. За його правління держава досягла своєї вершини могутності. Помер у Вишгороді у 1054 р., похований у Софійському соборі в Києві.

Світова слава Ярослава полягала на досягненнях у внутрішній та зовнішній політиці князя. Авторитету та широкого визнання не лише в Русі, а й далеко за її межами набули давньоруські купці, які згідно двосторонніх договорів, успішно (часто безмитно) торгували у візантійській столиці Константинополі, у шведському місті Сігтуні, у столиці Волзької Болгарії — Булгарі, в італійському Римі та французькій столиці – Парижі. У великому Новгороді та Києві торгували купці з Єгипту, Арабського халіфату, Кавказу, Італії, Норвегії, Швеції, Польщі, Угорщини. Через Київ по Дніпру до Чорного моря проходив міжнародний шлях "з варяг у греки". Київську Русь іноземці через велику кількість укріплених міст, як були центрами ремесел і торгівлі, називали Гардарікі – країна міст.

З ім'ям Ярослава пов'язаний і розквіт давньоруської культури, освіти та наукових знань. Його можна з повним правом назвати фундатором книжності й вченості на Русі, яка процвітала у школах та монастирях.

Антоній Печерський (983—1073) – один із перших християн-монахів, засновник Києво-Печерської Лаври, виходець із м. Любеча. В період хрещення Русі оселився в печері на правому урвистому березі Дніпра. Деякий час подорожував, побував у Греції, на горі Афон, а під час правління Ярослава Мудрого знову повернувся до київської печери. Разом із братом Феодосієм і Никоном викопали ще декілька келій. Печерний монастир навколо келії Антонія розрісся, у 1073 р. на території Печерного монастиря, Антоній розпочав будівництво собору Успіння Пресвятої Богородиці. Помер у 1073 р. Мощі Антонія перебувають у Ближніх печерах Київської Лаври. Канонізований православною церквою як святий.

Ярослав Мудрий проводив гідну зовнішню політику, вступаючи в повноправні стосунки з іноземними державами, підкріплюючи їх династичними шлюбами. На підставі літописних даних, виявлених А. Остафійчуком зафіксовано понад 200 шлюбів Рюриковичів, що уклалися впродовж X –XIII ст. З них 83 було укладено з представниками західноєвропейських родин, зокрема, 78 — із членами королівських князівських та інших династій. З Польщею династія Рюриковичів була пов'язана 27 шлюбами, з Угорщиною та Хорватією – 15, з Німеччиною — 13, з Англією і Скандинавією – 13, з Чехією та Моравією — 6, з Францією – 2 шлюбами. Із східноєвропейськими та кавказькими династіями Рюриковичів ріднили 39 шлюбів, з них 13 з Половеччиною, 12 – з Візантією, 7 — з Грузією та Осетією, 4 — з Литвою, 3 – з Дунайською Болгарією. Найбільших успіхів на цьому терені досягнув Ярослав Мудрий та його сім'я.

Анна Ярославна (1024 –1075) – дочка Ярослава Мудрого, дружина французького короля Генріха I, із 1060 р. – регент свого малолітнього сина Філіпа I. У Києві здобула добру освіту, виховання, знала п'ять іноземних мов. Дружина овдовілого французького короля Генріха I Капета (1031— 1061), з яким урочисто одружилася у Реймсі в 1051 р. Народила двох синів: старшого, майбутнього короля Франції Філіппа I (1061—1108), і молодшого Гуго – одного з керівників 1-го Хрестового походу. Регентом при малолітньому Філіппові став чоловік сестри короля граф Балдуїн Фландрський. Як опікун сина Анна разом із регентом підписувала державні документи. Останій підпис датується 1075 р. На одному з них є підпис: «Анна Регина», тобто «Анна королева». У 1062 р. вона вийшла заміж за графа Рауля де Крепі-Валуа. На кошти Анни був побудований монастир св. Венценти в м. Санліс. Після смерті її було поховано поблизу м. Етамп у Франції. Це підтверджує, виявлений у XVII ст., напис на надгробку: «Тут лежить пані Анна, вдова короля Генріха». Анна Ярославна ввійшла в українську

та французьку історію як одна із найрозумніших та найграмотніших жінок-правителів Європи другої половини XI ст. Національний банк України вшановуючи пам'ять про французьку королеву у 2000 р. випустив пам'ятну медаль «Анна Ярославна – королева Франції».

Здавалося, що ніщо не віщувало розпаду цієї могутньої держави. Але сини і внуки Ярослава Мудрого не змогли підтримувати державу на цьому рівні. Розпочалася між синами тривала братовбивча боротьба за владу у Києві. На деякий час помирити Русь та зміцнити централізовану великокнязівську владу вдалося 60-річному князеві Володимирі Мономаху.

3.4. Державний устрій Київської Русі

На першому етапі розвитку Київської Русі верховна влада в державі належала **великому київському князю**, на місцях – місцевій верхівці, яка підпорядковувалася князю, виплачувала йому частину податків (полюддя) і виставляла на вимогу князя своє військо. Тобто Київська Русь була ранньофеодальною монархією.

Володимирі Великому належить реформування місцевої влади та управління. Він скасовує племінну автономію, усуває від влади місцевих князів, а на їх місце призначає своїх 12 синів. Київська Русь в період існування централізованої держави ділилася на 12 удільних князівств, адміністративними центрами яких були великі укріплені міста: Чернігів, Переяслав, Галич, Новгород, Полоцьк, Муром та інші. Влада (законодавча, виконавча, судова, військова, зовнішньополітична) перейшла повністю до київського великого князя, і передавалася у спадок дітям. На зміну родоплемінному поділу держави прийшов територіальний, що є однією із найважливіших ознак феодальної держави. Було заведено новий усний кодекс права – «Закон земляний».

В основу системи спадкової князівської влади Ярослав Мудрий, на відміну від своїх попередників, поклав принцип вікового старшинства, коли на престол після смерті князя приходив його брат, а потім – старший син, згодом – середній і т. д. Фактично кожному князю гарантувалася можливість законно прийти до найвищої посади в державі. Ярослав заповів київські землі своєму старшому сину Ізяславу, переяславські – Всеволоду, чернігівські – Святославу, володимиріволинські – Ігорю, смоленські – В'ячеславу. Згідно настанов батька 15 років існував тріумвірат Ярославичів, який сприяв єдності держави і вдалому опору новим кочівникам – половцям.

Ідеологічно князівську владу після запровадження Володимиром християнства у 988 р. підтримувала християнська (після 1054 р. – православна) церква та слов'янські метрополити починаючи із Іларіона (із 1051 р.).

Всі щаблі феодальної драбини у державі в основному зайняли родичі князя. *Бояри, воєначальники, служилі люди – чиновники* вважалися *васалами* свого сюзерена – великого князя та удільних князів. На відміну від країн Західної Європи, де воїни-рицарі одержували від короля землю – феодал не у приватну власність, а на період служби, в Київській Русі в XI – XII ст. зросло приватне вотчинне землеволодіння. До найбільших землевласників належали князі, бояри та православна церква. Вотчини зростали за рахунок завоювання нових земель, вирубки лісів та за рахунок угідь, захоплених у вільних общинників.

Селяни-смерди, які через борги потрапляли у залежність до феодала, виплачували йому данину хутром, худобою, воском, медом, пшеницею, житом, а з часом грішми – чиншем. В господарстві феодала працювала *челядь, холопи та закупи* – категорія економічно залежних від позичальника феодала селян, які через позику грішми (купу) вимушені були відробляти борг у вигляді різних сільськогосподарських робіт (панщини).

Населення міст складалося із заможних і бідних людей – *міщан*, які займалися торгівлею, ремеслами, кустарним промислом, обороною та підтриманням в належному стані замку. Заможні торгівці вітчизняні і закордонні (мали свої двори і лавки) майже не відрізнялися за своїм соціальним станом від земельної аристократії і бояр.

У літописах перші звістки про князівське землеволодіння датуються кінцем XI ст. З XII ст. починає запроваджуватися велике індивідуальне земельне володіння бояр. Його виникнення знаменувало подальший розвиток феодальних відносин і вплинуло на структуру держави й характер влади.

Окремими частинами держави управляли князі і великі бояри. Спочатку це були місцеві племінні князівські династії, а з кінця X ст. на місця призначалися представники великокнязівського роду або намісники чи тисяцькі, яким князь віддавав частину зібраної данини.

Князь по найважливіших державних питаннях радився із *боярською думою*, яка складалася із старших дружинників, великих землевласників, купців, керівників місцевого самоуправління, вищого

духовенства. Функції і права цієї ради залежали від волі князя, але вона не була постійним державним дорадчим органом.

Дорадчим органом влади в Русі було *народне віче*. На етапах становлення та занепаду централізованої влади в Русі деколи збирав народне віче сам князь, митрополит чи за відсутності князя (чи в разі його смерті) воно збиралося саме. Але на відміну від Новгородського боярського республіки, у Києві віче не стало постійним державним органом влади. Віче відіграло вирішальну роль лише під час вигнання із Києва князя Ізяслава Володимировича у 1068 р., а також під час запрошення Володимира Мономаха стати великим київським князем у 1113 р.

Дружинники князя виконували подвійну функцію як військо та як його найближчі порадики і співробітники. Вони перебували при князеві, жили в окремих приміщеннях на Горі – дворі князя. Спочатку дружина складалася із найманців-варяг, але пізніше перетворилася на слов'янську, зв'язану із місцевим життям і населенням. До старшої дружини входили бояри та інші знатні люди (багаті купці, землевласники), які мали свої невеликі власні дружини, з якими й несли службу великому князеві. Основну частину князівських військ складала молодша дружина («отроки», «пасинки», «діти боярські»). В разі оголошення війни, походу чи іншої небезпеки скликалося народне ополчення – «вої», куди входили дорослі чоловіки – вільні селяни, ремісники, дрібні торгівці.

Весь політичний лад у державі забезпечував інтереси державної верхівки. Відповідним була і право, що знайшло своє відображення в «Руській правді» Ярослава Мудрого та «Правді» Ярославичів. Але за злочин проти людини, незалежно від соціального стану, встановлювався однаковий штраф, діяв закон кривавої помсти. Згодом право набрало характеру станового і юридично закріпило розшарування суспільства та панування князів і бояр. Князь користувався найбільшими правами і йому від кожної судової справи за вбивство людей надходила частина штрафів. Так, за вбивство управляючого маєтком феодала слід було платити 80 срібних гривень, за вбивство селянина–смерда – 5 гривень, за крадіжку холопа – 12 гривень, так як це була власність феодала.

В Київській Русі існувало дві системи місцевого управління: *десяткова* прийшла на зміну *тисяцькій*, яка перетворилася в округ на чолі із тисяцьким. Він очолював військо, контролював збір податків, виконував судову та інші функції. Тисячі поділялися на сотні на чолі із сотниками, які мали судову і фінансову владу в межах сотні. В селах керували виборні *старости*, у містах *війти*, у волостях – князівські *намісники* та *волостителі*. Другою системою управління була *двірцево-вотчинна*, яка складалася із придворних чинів – *стольників*, *дворецьких*, *конюших*, *чашиників*, *темників*. Вони виконували різноманітні державні доручення великого князя. Усі представники влади одержували за державну службу частину податків – корм.

В період феодальної роздробленості, коли Русь розпалася на десятки нових князівств, велися постійні міжусобні війни між князівськими дітьми за великокнязівську владу, пізніше - за удільні князівства. Децентралізація влади, чвари та залучення родичів із за кордону з метою здобуття влади. негативно позначилися на політичному і соціальному устрої Київської держави в XII – на початку XIII ст. Разом з тим, посилення влади удільних князів на місцях сприяли розвитку окраїн, міст, господарства, місцевої торгівлі, зміцненню позицій місцевої феодальної верхівки.

Соціальний устрій Київської Русі

Великий київський князь	Боярська дума	Удільні князі	Народне віче	Дружина	Залежні категорії населення
-передавав владу у спадок до старшого сина; -здійснював політичне керівництво державою, хоча монархічна влада була обмеженою;	складалася із багатих знатних людей, землевласників, купців; - була дорадчим органом влади при великому князі; - серед князівських радників було вищого рангу	до реформи Володимира удільні князівства очолювала виборна верхівка племен, після його рішення передати своїм синам 12 удільних	- народні збори, на яких обговорювалися важливі громадські справи: - приймалися рішення про укладення зовнішньополітичних угод; - обговорювали та рекомендували кандидатури на княжий престол; - проводили розподіл	- регулярне військо держави. Дружина складалася із трьох частин: 1) великокнязівська дружина, дружина удільних князів, 2) народне ополчення (вої), 3) наймане військо. Дружина була ядром війська і ділилася на Старшу	ремісники, дрібні торгівці, міські низи, смерди, закупи, рядовичі, холопи.

<p>-під час походів очолював дружину; -призначав удільних князів, воєвод та урядовців; -карбував монету із своїм іменем; -міг звертатися за порадою до боярської думи та Старшої дружини; - виступав від імені держави на міжнародній арені; -зосереджував в своїх руках всю законодавчу, виконавчу та судову владу.</p>	<p>християнське духовенство</p>	<p>князівств, ці посади займали діти, брати чи племінники великого київського князя; - удільні князі були зобов'язані збирати податок із населення і частину віддавати до київського двору; - на випадок війни повинні були прибути до великого Київського князя.</p>	<p>місцевих посад; - пропонували князю пропозиції, матеріальну та грошову підтримку для організації військових та морських походів; - про вибір союзників.</p>	<p>(бояри, мужи) та Молодшу (отроки, діти боярські); - з дружини виходили представники князівської адміністрації: посадники, воєводи, тисяцькі</p>	
--	---------------------------------	---	--	--	--

3. 5. Феодальна роздробленість та причини падіння держави

У другій половині XII ст. розпочинається третій період існування Київської Русі (1054 – 1241 рр.), який називають періодом політичної роздробленості, феодальних міжусобиць, децентралізації та занепаду української державності.

На землях України у другій половині XII ст. сформувалися князівства і землі: Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Ростово-Суздальське, Муромське, Рязанське, Смоленське, Турово-Пінське, Полоцько-Мінське, Київське, Тмутараканське, Новгородська та Псковська землі, а на початку XIII ст. їх кількість зросла до півсотні.

Поряд із назвою «Русь» із 80-х років XII ст. для позначення Південно-Західних пограничних земель держави вживається гназва «Україна», яка вперше згадується у Київському літописі у 1187 р.

На думку О. Субтельного та А. Жуковського з оформленням на півночі Володимиро-Суздальського князівства завершується, крім попередньої етнічної та культурної, політичною диференціацією двох народів – українського і російського, а на землях Турово-Пінського та Полоцько-Мінського формується білоруська народність.

Найважливішими причинами роздробленості Київської держави були:

- *розвиток феодальних відносин, який супроводжувався збагаченням місцевих удільних князів та феодальної знаті;*
- *зміцнення політичної, економічної влади удільних князів, які відділившись від впливу Києва, проводять самостійну політику, видають свої закони, карбують монети, чинять свій суд;*
- *децентралізація управлінської системи, що була зумовлена втратою Києвом домінуючої ролі в державі в результаті спустошень, спалень його половцями та своїми князями (у 1169 р. місто пограбував і спустошив суздальський князь Андрій Боголюбський);*
- *створюються великі князівські дружини для охорони уділів та придушення виступів смердів і міщан. Формується повна військова незалежність удільних князів;*
- *прискорений розвиток уділів призводить до зміни напрямків економічних зв'язків як в середині держави, так і на міжнародному ринку. Відбувається розвиток ремесла, торгівлі, міст, нових технологій землеробства;*

- *натуралізація феодалного господарства та торгівлі послаблювала територіальні та економічні зв'язки в державі;*
- *великі простори держави, населені десятками народів, які не мали єдиної духовної культури, мови, традицій, ментальності, не можливо було довгий час утримувати під єдиним керівництвом;*
- *після смерті Мстислава Мономаха у 1132 р. фактично не було в історії Київської Русі таких сильних, авторитетних, розумних князів як: Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, здатних силою влади, закону, авторитету об'єднати Русь перед половецькою та татарською загрозою;*
- *поява сотень ізгоїв – князів без князівств штовхала їх до здобуття влади у невеликих удільних князівствах, а не в Києві, за який точилася безперервна боротьба;*
- *із XI ст. Київ та інші українські міста розміщені біля Дніпра втрачають торговельний шлях із «варяг в греки», значення якого різко падає через перенесення європейського торговельного шляху на Дунай, Балкани. Іноземні та й частина руських купців, боячись втратити свої прибутки через міжусобні війни та постійні напади половців на Русь, встановлюють безпосередні торговельні зв'язки із Малою Азією, Візантією, Близьким Сходом, Західною Європою;*
- *постійні напади половецьких орд на Київську Русь підривали її військову міць, економічний та культурний розвиток;*
- *посилення місцевого боярства (в Новгородській землі, Галицькому, Київському та інших князівствах) сприяло зростанню соціальні протиріч та децентралістським тенденціям.*

Ознаки політичної роздробленості Київської Русі були помітні вже відразу після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р., коли він найбільші князівства передав своїм синам у спадок. Після розпаду тріумвірату Ярославичів у 1073 р. розпочинається новий етап міжусобної боротьби за владу. Перед загрозою з боку половців, поляків, угорців князі роблять спроби через князівські з'їзди зупинити розпад держави.

Перший з'їзд Ярославичів відбувся в 1072 р. у Вишгороді, на якому князі разом із митрополитом, боярами, вищим духовенством намагалися зберегти тріумвірат князів. Любецький з'їзд 1097 р. князів Південно-Західної Русі ухвалив припинити усобиці, об'єднати сили в боротьбі із половецькою ордою, а також проголосив недоторканість власності та влади удільних князів. На третьому з'їзді в Золотчі у 1101 р. Святополк Ізяславич київський, Володимир Всеволодович Мономах, Давид Святославович чернігівський, Олег новгород-сіверський, Ярослав Святополч волинський вирішили спільно виступати проти постійних набігів на Русь половців. На наступному з'їзді князів біля Долбського озера під Києвом у 1103 р. з ініціативи Володимира Мономаха було створено анти половецький союз, який в подальшому сприяв успішним походам русичів проти половців у 1103, 1107, 1111 роках.

Натхненником останнього походу був Володимир Мономах, який надав йому характеру хрестового походу на зразок першого загальноєвропейського хрестового походу рицарів у святу Землю Обітувану по визволенню у Єрусалимі гроба Господнього. Похід об'єднаної дружини під прапорами християнства закінчився на р. Сольниці загибелю 20 тисяч половецьких воїнів та переселенням залишків орд на схід, за р. Волгу. За своє життя видатний полководець Володимир здійснив 83 великі походи, 19 разів уклав вигідні для Русі угоди із половцями, полонив майже 300 половецьких ханів.

На деякий час помирити Русь та зміцнити централізовану великокнязівську владу вдалося 60-річному князю Володимирі Мономаху.

Володимир Всеволодович Мономах (1053 – 1125) – великий київський князь (1113-1125), син Всеволода Ярославича та Марії – дочки візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, онук Ярослава Мудрого. Князував у Чернігівському, із 1078 р. – у Переяславському князівствах. Великий авторитет серед людей здобув успішними військовими походами проти половців: у 1103, 1107, 1109, 1111 роках У 60 років Володимир, після смерті Святополка у 1113 р., був запрошений народним віче на Київський княжий стіл. Був визначним політиком, мислителем, правовиком, письменником, автором «Повчання» дітям (1097 р.). Володимир Мономах був і талановитим полководцем. Володимирі вдалося припинити князівські усобиці та відновити єдність Київської Русі. В часи його правління зміцнився міжнародний авторитет та кордони держави. Було розроблено «Устав» – доповнення до кодексу «Руська правда». Володимир Мономах був сильним і мудрим державним діячем. Помер Володимир у 1125 р

Батькову політику зміцнення великокнязівської влади і єдності Русі продовжив наступник Володимира на київському столі його син Мстислав (1125–1132 рр.). Як і батько, він з року мужньо бився з половцями, сумлінно дотримувався «Повчання» Мономаха, за що його прозвали Великим, а церква, коли він помер, долучила його до лику святих. Смерть Мстислава у 1132 р. позначила кінець історичної доби, в якій Київ відіграв роль основного центру Київських земель, і поклала початок періодові політичної роздробленості, розпаду Київської Русі на окремі князівства та землі. Цьому також сприяло створення феодальних вотчин, посилення міст, політичне і економічне зміцнення окремих земель-князівств, збагачення місцевих землевласників при пануванні натурального господарства.

Важливими пам'ятками, де зафіксовані міжусобні війни, заклики до єднання руських князів в умовах політичної роздробленості Русі, постійних війн із половцями, перед навалом монголо-татар, були: «Повість минулих літ» Нестора-літописця, Галицько-Волинський і Київський літописи XII – XIII ст. та «Слово о полку Ігоревім» (1185 р.) невідомого автора.

Нестор-літописець (1055–1113) – чернець Києво-Печерського монастиря, давньоруський історик, літописець, письменник. Був пострижений у 70-х роках XII ст. у ченці, ігуменом Стефаном був зведений у дияконський сан. Автор житій святих Бориса, Гліба, Феодосія Печерського та «Повісті минулих літ» — першого у Київській Русі літописного зведення і водночас історико-літературного твору, який було об'єднано з Київським і Волинським літописами під назвою «Літопис руський». Усі твори належать до кращих зразків давньоруської літератури і є важливими історичними письмовими джерелами.

Поглиблення соціально-економічних і культурних процесів, торговельних та інших зв'язків зумовило формування, починаючи з XIII ст., на основі цих земель і князівств територій української, російської та білоруської народностей. Поряд із назвою «Русь» із 80-х років XII ст. для позначення Південно-Західних пограничних земель держави вживається назва «Україна», яка вперше згадується у Київському літописі у 1187 р. На початку XIII ст. в умовах феодальної роздробленості на землях Київської, Чернігово-Сіверської, Переяславської, Волинської, Галицької, Подільської земель, Буковини та Закарпаття утворюється українська народність. Етнічною основою українського етносу стала Київська земля, зокрема Наддніпрянщина. Із XVII ст., в умовах виникнення української нації, цією назвою стали позначати всі землі, заселені українським народом.

Землі Північно-Східної Русі – Володимиро-Суздальське, Ростовське князівства стали територіальною основою, на якій склалася і розвивалася російська народність. На землях Турово-Пінського та Полоцько-Мінського князівств формується білоруська народність.

М. Грушевський в своїх працях відкинув думку російських та радянських істориків про Київську Русь як колиску трьох братніх народів: російського, українського, білоруського, а також довів їх самостійні шляхи виникнення та розвитку (хоча їх в рамках існування Київської Русі багато що об'єднувало та зближувало). Автор, як і більшість українських істориків теж дотримуємося такої думки.

Деструктивну роль на Русі починаючи із середини XII ст. почало відігравати Володимиро-Суздальське князівство, на території якого у 1147 р. виникло м. Москва, яке в подальшому зміцнившись, перетворилося в об'єднуючий центр всіх північних земель в єдине Московське князівство. Юрій Долгорукий, якого вважають засновником Москви, ще у 1149 р. створивши проти київського князя Ізяслава військово-політичний союз, розгромив його військо на р. Трубіж.

Юрій Володимирович Долгорукий (1096 – 1157) – ростово-суздальський та київський князь, шостий син Володимира Мономаха та половчанки. Після смерті батька у 1125 р. Юрій правив у Суздалі. Ставши київським князем (1154 - 1157), постійно обороняв Київ від Ростислава смоленського та Ізяслава чернігівського. Помер у 1157 р., коли полки цих князів підходили до Києва. Похований у церкві Спаса в Києві.

Син Юрія Андрій Боголюбський (1157–1174) не тільки не прагнув володіти Києвом, але у березні 1169 р. зруйнував столицю. Однак бояри, побоюючись зміцнення його впливу, 1174 р. вбили Андрія і його брата — київського князя Гліба. Таким чином, після смерті Юрія Долгорукого, Київ втрачає своє політичне та адміністративне значення, і з часом перетворюється у центр рядового князівства серед майже 50 князівств Русі кінця XII – поч. XIII ст.

З усіх удільних князівств і земель Київської держави кінця XII ст. виділяється Південно-Західна

Русь – Галицько-Волинське князівство, об'єднане в єдину потужну державу в 1199 р. Романом Мстиславичем, яка ще на століття продовжило славні традиції Київсьї Русі.

3. 6. Галицько-Волинська держава

Галицьке і Володимиро-Волинське князівства із X ст. були південно-західними удільними князівствами Київської Русі. Віддаленість їх від Києва, і разом з тим безпосереднє прилягання до центральних європейських держав забезпечували їм відносну самостійність.

Умовно історію становлення, розвитку та падіння Галицько-Волинської держави можна поділити на 7 періодів:

- **1124 – 1199 рр.** – зміцнення самостійності Галицького князівства за правління Володимирка (1124 – 1153) та Ярослава Осмомисла (1153 – 1187);
- **1199 – 1205 рр.** – об'єднання Галицького та Волинського князівств в єдину державу за князя Романа Мстиславича (1152 – 1205);
- **1205 – 1238 рр.** – тимчасовий розпад єдиного князівства та боротьба боярських угруповань за владу в Галичі та Володимирі;
- **1238 – 1264 рр.** – об'єднання та зміцнення Галицько-Волинського князівства (із 1253 р. королівства) за правління Данила Романовича Галицького (1201– 1264);
- **1264 – 1323 рр.** – період стабільного розвитку та піднесення Галицько-Волинського королівства за правління дітей і онуків Данила;
- **1323 – 1340 рр.** – поступовий занепад та вбивство боярами останнього галицько-волинського короля Юрія II Болеслава;
- **1340 – 1349 р.** – захоплення держави в руки бояр та поділ її між Польщею та Угорщиною.

Князі Галичини Володимирко (1124–1153) та його син Ярослав, прозваний в народі за розум Осьмомислом (1153 – 1187), не тільки зберегли свої землі, але й розширили їх в пониззі Дунаю. Невідомий автор «Слова о полку Ігоревім», захоплюючись величию Ярослава говорить що він «підпер гори Угорські своїми залізними полками, зачинив ворота Дунаєві».

Територія Галицького князівства займала північно-східні схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту і Сірету, на півдні її кордони доходили до Чорного моря й Дунаю. Володимиро-Волинське князівство займало землі на берегах Західного Бугу і правих притоках Прип'яті. Ці князівства налагодили із XI ст. тісні політичні, торговельні та культурні зв'язки із багатьма державами Європи, обклали податками литів та жмудь.

Ярослав Володимирович Осмомисл (1130 – 1187) – галицький князь, син Володимира Володаревича й дочки угорського короля Коломана. У 1152 р. отримав від батька галицьке князівство. Як мудрий політик вів помірковану внутрішню і зовнішню політику. Ярослав уклав союзницькі договори з Угорщиною та Польщею. Підтримував всіляко православну церкву і монастирі, побудувава в Галичі прекрасний Успенський собор. У 1167 р. уклав союз із візантійським імператором Мануїлом. За правління Ярослава Осмомисла Галицьке князівство розширило свою територію, приєднавши землі між Дністром, Карпатськими горами і Дунаєм. Робив спробу захопити київське князівство. Побудував багато укріплених міст. Ярославу доводилося як і його наступникам вести боротьбу проти боярської опозиції. Перед смертю він заповів синові Олегові Галич, а Перемишль – Володимирі. Помер і похований у Галичі.

Після смерті Ярослава його син Володимир (1187–1199) був змушений втікати до Угорщини від переслідування бояр. Угорський король Андрій обіцяв повернути йому престол, але, прийшовши в Галичину, проголосив її своєю. Угорців вигнало народне ополчення. Піднесення Галицького князівства свідчило про зростаюче значення окраїн та повний занепад Київської Русі із центром у Києві. У 1199 р. після смерті Володимира, останнього із династії Ростиславичів, закликаний галичанами волинський князь Роман Мстиславич (1199 – 1205 рр.) заволодів Галичем і об'єднав його з Волинню, одночасно оволодів Києвом, створивши на політичній карті Східної Європи нову велику державу з центром у Володимирі, яка простяглася від Карпатських гір до Дніпра.

Роман Мстиславич (1152 – 1205) – князь новгородський, волинський, галицько-волинський, відомий український полководець та державний діяч. Син Мстислава Ізяславича та дочки польського князя Болеслава III – Агнеси. У 1168 – 1170 рр. Роман князував у Новгороді, у 1170 –

1199 рр. – у Володимирі-Волинському. У 1195 – 1196 рр. – приєднав до своїх земель Болохівську землю між річками Південний Буг та Случ. У 1199 р. став галицьким князем, об'єднавши два князівства у єдину Галицько-Волинську державу. Особливо прославився успішними походами проти половців у 1197, 1198, 1201 і 1204 рр. У 1202 р. завоював на деякий час Київ, об'єднавши під своєю владою всі південно-західні українські землі. Київського князя Рюрика Ростиславича змусив постригтися в ченці. Був видатним полководцем і мудрим державним діячем. Підтримував мирні відносини з Угорщиною і Польщею, воював проти Литви. Загинув Роман у битві з польськими військами під Завихостом у 1205 р. Після його смерті дружина Анна з двома малолітніми синами Данилом і Васильком втекла за кордон під опіку угорського короля Андрія, який фактично правив краєм до 1214 р. Справжніми володарями Галицької землі у 1214 – 1219 рр. стали бояри, із якими повели боротьбу за свою спадщину Данило та Василько. Похований Роман у Володимирі-Волинському чи Галичі.

Незадовго до смерті Роман поставив у залежність від себе Київ. Під його владу перейшли більшість українських земель. На відміну від різношерстої за національним складом Русі IX – XI ст. Галицько-Волинська держава розвивається на єдиній українській основі.

Щоб захистити українські землі, Роман розгромив боярську опозицію, польських завойовників, половців. Половецькі матері ім'ям Роман лякали своїх дітей.

Створення великого за територією і могутнього Галицько-Волинського князівства Романом Мстиславичем стало важливим історичним етапом в розвитку української державності.

Незабаром після смерті князя у 1205 р. знову розпочалася міжкнязівська боротьба за володіння державою, інтриги між великими боярами, чужоземне втручання, що послабило єдність земель. Після свого повноліття син Романа Данило розпочав тривалу боротьбу за повернення своєї та Василькової влади в Галицько-Волинському князівстві.

Данило Романович Галицький (1201 – 1264) – князь Галицько-Волинської держави, із 1254 р. – король, відомий у Європі дипломат, політик, полководець, син князя Романа Мстиславича. Із 1205 до 1219 р. разом із матір'ю та молодшим братом Васильком перебував у вигнанні в Угорщині. Із 1213 р. до 1215 р. галицькі бояри правлять від імені малолітнього князя Данила Романовича. У 1215 р. польський король Лешко відбив у князя Олександра Всеволодовича Галич і віддав місто галицьким князям Данилові та Василькові. У 1253 р. князь Данило Галицький збудував місто Холм, нову столицю, і перевів туди єпископат. У 1223 р. разом з іншими руськими князями Данило Галицький бере участь у битві з монголо-татарами на Калці. У 1227 р., після смерті старшого сина Романа Мстиславича – Мстислава Удалого, Данило став повноправним князем Галичини. У 1236 р. Данило остаточно оволодіває галицько-волинськими землями за допомогою простих людей, які ненавиділи бояр, а згодом ставить у Києві свого намісника воєводу Дмитра, і стає великим князем київським. В 1245 р. в битві під Ярославом українські війська на чолі з Данилом завдали нищівної поразки угорсько-польським військам, забезпечили спокій на західних кордонах Галицько-Волинської держави майже на 40 років. Цього ж року Данило за вимогою Золотої Орди був вимушений їхати до Батия у Сарай за ярликом на свої володіння. Після завоювання Київської Русі ханом Батием, із 1241 р., Данило розпочав будівництво нових міст-фортець: Холма, Львова (1256), Кременця, Береста, Білавині, ставить своїх посадників та військові залоги навіть в окремих землях, які перебували під монгольською зверхністю на Південному Бузі, Случі, Тетереві. У 1249 – 1252 р. відбуваються походи князів Данила та Василька проти литовського князя Міндовга. Князь Данило бере участь у європейській війні за австрійський герцогський престол, щоб закріпити його за сином Романом. У 1253 р. Данило Романович прийняв від Папи Римського королівську корону і став першим королем Галицько-Волинської держави. Данило помер 1264 р. в Холмі, похований у соборі Пресвятої Богородиці. Його держава фактично стала буфером для захисту Європи від монголо-татар.

Більш ніж 40 років українські землі були ареною кривавих міжусобиць і збройних нападів зовнішніх ворогів. А бояри мирилися лише з тими князями, котрі були покірними їхній волі.

Угорщина в 1214 р., скориставшись міжбоярською боротьбою, захопила значну частину Галичини, а Польща — Перемишль і Берестейщину. Волинь дісталася князю Данилу. Спираючись на широкі верстви населення, зокрема на дрібних бояр, міських ремісників, купців та селян, у 1238 р. Данило Галицький повернув частину Галичини. Однак навала монголо-татар на чолі із ханом Батием

– онуком Чингізхана стала перешкодою йому в боротьбі за Волинь. Лише в 1245 р. Данило та Василько утвердилися в об'єднаній Галицько-Волинській державі. Обидва князі в усіх важливих справах діяли одноставно. Столицею князівства Данило Романович обрав щойно побудований Холм. Головною метою свого життя князь Данило вважав визволення Руської землі від монголо-татарського іга. Після смерті короля Данила державою деякий час правив брат Василько.

Спадкості Данила та Василька, зберігши політичну цілісність князівства, майже сто років жили в мирі та злагоді. Король Лев Данилович (1264 – 1301 рр.), в честь якого Данило назвав нове місто в Галичині – Львів у 1256 р., князував у Галичині, розширив свої володіння, приєднавши до них Закарпаття, воював із Польщею та Угорщиною. Претендував навіть на краківський престол, але йому це зробити не вдалося. Під час правління Льва I процвітала українська освіта та культура, писався Галицький та Волинський літописи. Роботи галицьких ювелірів відрізнялися в Європі самобутністю і оригінальністю. Частина Волині із містом Володимиром дісталася в спадок сину Василька Володимирові (1270—1289). Він, як і його батько, займався мирними справами, будував міста, замки, церкви, читав та переписував книги.

У Галицькій та Волинській землях у ті часи існувало багато міст. На кінець XIII ст., за даними літопису, їх налічувалося понад 80. Найбільшими серед них були – Галич, Володимир, Холм, Львів, Луцьк, Дорогичин, Бакота, Перемишль, Ярослав, Ушиця. Панівну роль у Галицько-Волинському князівстві відігравали князі, бояри, дрібні землевласники, православне духовенство. Усю повноту влади в державі зосереджував великий князь (із 1253 р. – король), який керував через державний апарат, спираючись на військову силу і народне ополчення. Бояри (особливо галицькі) намагалися підкорити своїй волі князя, для чого скликали раду бояр. У великих містах керували призначені князем тисяцькі чи посадники, в менших – воєводи. Волостями управляли волостителі, в селах виборні старости. Весь клас феодалів жив за рахунок експлуатації селян та міщан, які переважно давали своїм власникам податкову ренту у вигляді продуктів.

Лише на початку XIV ст. всі галицько-волинські землі об'єдналися під владою онука Данила Романовича князя Юрія (1301–1315). Скориставшись з внутрішніх заколотів у Золотій Орді, він знову відновив володіння свого діда та іменував себе королем Русі і князем Волині. Після його смерті Галицько-Волинським князівством правили його сини Лев II у Галичині та Андрій — у Волині (1315–1323). Обидва проводили незалежну внутрішню та зовнішню політику. Спираючись на підтримку Тевтонського ордену, вони протистояли натискові Золотої Орди та Великого князівства Литовського. Загинули в боротьбі проти загарбників, чим було покладено кінець династії Романовичів.

У 1323 р. галицьке боярство обрало на стіл польського кузена Романовичів – Болеслава Мазовецького (1323 – 1340) – сина польського князя Тройдена, який змінив своє ім'я на православне — Юрія II Болеслава. Князь відвойовував землі у поляків, відновив союз із Тевтонським орденом. У 1340 р. галицькі бояри отруїли Юрія Болеслава за симпатії до чужинців, закликали на його місце литовського князя Любарта (1340–1349). Заручившись підтримкою Папи римського, польський король Казимир Великий захопив Галичину у 1344 –1349 рр., а Волинь опинилася під владою литовського князя Любарта Гедиміновича.

Отже, у 1349 р. Галицько-Волинська держава фактично перестала існувати. Головними причинами її падіння були: сильна боярська опозиція, посилення Великого князівства Литовського, Угорського та Польського королівств та їх прагнення розділити українську державу, загибель останніх князів із династії Ростиславичів у 1323 р., відсутність підтримки з боку народних мас до ставленика бояр – литовського князя Любарта.

Роль і значення Галицько-Волинської держави були й надалі дуже вагомими. Ця держава була спадкостницею Київської Русі на суто українському етнічному ґрунті, яка на сто років продовжила її традиції. Вона не лише зберегла українську народність від татарської і польської асиміляції, але виступала буфером для країн Європи від татарських набігів.

3.7. Історичне значення Київської Русі та Галицько-Волинської держави

- Київська Русь, яка існувала на політичній карті Європи із кінця IX до знищення її у 1240-1241 рр. монголо-татарами, була по праву однією із найбільших і наймогутніших ранньофеодальних держав Європи. Її кордони простягалися від Білого – на півночі, Балтійського – на північному заході до Чорного і Азовського морів – на півдні, від Дону на сході до Дунаю і Карпатських гір – на заході.
- Утворення великої Давньоруської держави прискорило економічний, політичний і культурний розвиток східних слов'ян та інших угро-фінських північних народів, водночас

дало їм можливість відстояти свою незалежність від численних загарбників: на сході і півночі – степових кочівників – хазарів, печенігів, половців, монголо-татар (до 1241 р.), на півночі – варягів (норманів), на заході – польських, угорських королів, німецьких хрестоносців (Олександр Невський), на півдні – візантійських імператорів.

- Давньоруська держава мала єдину територію, єдину старослов'янську мову, єдиний уклад життя, єдину культуру, єдині способи господарського життя, єдину столицю в Києві, єдину дружину, а на випадок війни – народне ополчення.
- Київська Русь, на відміну від тверджень норманістів (Г. Байєра, Г. Міллера, А. Шлецера) про нездатність східних слов'ян самостійно створити свою державу без допомоги варягів, була закономірним результатом розвитку економічних, політичних соціальних, культурних відносин та об'єднуючих тенденцій: в другій половині IX ст. завершувався процес об'єднання 14 східнослов'янських племен навколо Полянського союзу племен із центром у Києві. Говорячи про більш нижчий розвиток норманів від слов'ян, академік Б. Рибаків писав: «Варяги не могли створити ніякої нової культури, не могли вплинути на спосіб виробництва, на соціальні відносини: жменька шукачів пригод потрапила в старе придніпровське середовище і дуже швидко цілком розчинилась у ньому».
- Згідно із українською історіографією Київська Русь (Наддніпрянина) належить українському народу, вона була колискою його державності. Цю концепцію науково обґрунтував М.С.Грушевський у статті «Звичайна схема «руської історії» й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства». Він наголосив, що «Київська держава, право, культура, були утвором одної народності, українсько-руської»; володимиро-московська – другої, великоруської. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський – XIII ст., потім литовсько-польський – XIV– XVI ст. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...». Отже, ні концепції російських, ні радянських істориків про Київську Русь як колиску трьох братніх народів, не відповідають дійсності.
- Разом із тим традиції Київської держави вплинули на подальший політичний, економічний та культурний розвиток східнослов'янських народів – білорусів і росіян та сприяли розвитку їхньої державності.
- Незважаючи на переважно натуральний характер розвитку економіки Давньоруської держави, розвиток трьохпільної системи землеробства, ремесел (на Русі їх зафіксовано близько 100), будівництва, створення власних грошових одиниць – гривні, ногат, кун, резан, срібляників та златників із зображенням геральдичного знака Рюриковичів – тризуба, сприяли формуванню товарно-грошових відносин, обміну між князівствами та землями, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Шлях «із варяг в греки» по Дніпру був декілька століть основною європейською торговельною артерією.
- Київські князі карбували свої власні гроші – златники, срібляники, гривні, уклали сотні вигідних міжнародних договорів, часто скріплених династичними шлюбами, що свідчило про великий авторитет великокнязівської влади, а також про військову і політичну могутність держави у Європі та на Близькому Сході.
- Русь майже чотири століття захищала Європу від східних кочівників, вдосконаливши військове мистецтво та зброярське ремесло.
- За політичною системою князівська влада в Київській Русі була обмеженою монархією, тобто носила елементи демократії (наявність народного віча, боярської думи, народного ополчення, рівність усіх перед законом (на перших порах)).
- Великі київські князі сприяли розвитку матеріальної та духовної культури української народності, яка увібрала в себе кращі досягнення Візантії, Арабського Сходу, Західної Європи, але в той же час відчутно вплинула на культурний розвиток інших народів. Після створення слов'янської азбуки Кирилом та Мефодієм у 869 – 873 рр., швидкими темпами на Русі йде поширення писемності, освіти серед князівської та феодальної знаті. З прийняттям християнства у 988 р. за князя Володимира з'являється грецька література, перші школи, бібліотека, церкви та монастирі як осередки книгописання, з'являються літописи, билинний епос, зводи законів («Руська правда» Ярослава Мудрого), автобіографічні твори «Повчання дітям» Мономаха, релігійно-політичні твори («Слово про закон і благодать» Іларіона), життя святих («Життя Феодосія Печерського»). До пам'яток архітектури світового значення належать Золоті ворота та Софіївський золотoverхий собор (1037 – 1038 рр.) у Києві. Зразком досконалої книжної мініатюри є «Остромирове євангеліє» (1056 – 1057 рр.),

поетичного твору – «Слово о полку Ігоревім» (1187 р.), серед літописних творів – «Повість минулих літ» Нестора Літописця (1113 р.).

- Галицько-Волинська держава від свого об'єднання за князя Романа Мстиславича до падіння після смерті Юрія II Болеслава продовжила більш ніж на століття державницькі та культурні традиції Київської Русі.
- Ця держава стала політичним центром об'єднання українських земель і державності в XIII – XIVст., центром боротьби проти татарського іґа, польських, угорських та литовських завойовників, була буфером від татарської експансії на Захід.
- Сприяла розвитку продуктивних сил суспільства, землеробства, скотарства, торгівлі, міст, мистецтва, книгописання та іконопису.
- Після коронації Данила Галицького у 1253 р. вперше на руських землях з'явилася українська королівська династія, що сприяло піднесенню авторитету галицько-волинських монархів і статусу держави на міжнародній арені.
- Своєю орієнтацією на Захід держава сприяла поширенню європейської культури та прогресивних технологій на українських землях.

Документи

Велесова книга (Переклад Б. Яценка)

Даремно згадали доблесні наші старі часи, бо куди йдемо – невідомо. Оглядаємося і говоримо, що соромимося знати Наву, Праву і Яву (Нава – світ померлих; Права – закони, порядок; Ява – реальний світ).

Дажбог створив нам яйце, "що є світ — зоря, яка нам сяє". У тій безодні він повісив землю нашу, щоб там удержувалася. Душі пращурів світять нам зорями від Іру (Ір — слов'янський рай).

Греки напали на Русь, "чинячи злеє в ім'я богів", так що ми не знали, куди тікати і що робити.

Права таємно уложена Дажбогом, "а по ній, як пряжа, тече Ява" і створює життя наше. А коли вона відійде, наступає смерть. "Ява тече і твориться в Праві", тобто реальне життя проходить за певними законами. Після них іде Нава – світ померлих, потойбічний світ. Усе йде по колу, тому ми повинні знати своє минуле: "Поучившись старому, зануримо душі наші в нього, бо є то наше, яко се бо уже найшло на коло нам". Бог дав нам силу, і не треба її марнувати, бо душі пращурів дивляться на нас "і там з жалю плачуть і виказують нам, що не берегли ми Праву, Наву і Яву". Не тільки не берегли, а й глузували, тому не достойні бути Дажбожими онуками.

Отож, треба молитися, щоб мати чисті душі і тіла, мати спільне життя з праотцями нашими, які злилися з богами воедино. Ми Дажбожі онуки по розуму, а розум "великий божий є єдиний з нами". Тому ми творимо й говоримо з богами воедино. Бренним (скороминущим) є життя наше, та й ми самі також.

"Чоловік, що тримає дім, не правий, якщо лише заявляє про права; і правий, якщо слова його з ділами збігаються". Здавна сказано, щоб ми творили добро. "Як і діди наші казали: тут є і буде так же". Але за часів злославних Русь була побита рукою ворожою, і злочини творилися, а князь тоді немічний був, то ж послав на битву своїх синів. А ті варягам піддалися, знехтувавши рішення віча. "Тому ж бо ми розторгнуті і в неволю взяті". І коли говоримо, що маємо своїх князів, то це не так.

Ходили до південних країв, щоб узяти землю для себе і для дітей своїх, але там греки напали на нас, бо ми посягалися на їхню землю. Була січа велика, яка тривала багато місяців. "Стократ починала Русь" і стократ була розбита від півночі й до півдня. "Отож худобу повели праотці наші і були отцем Орієм (міфічний предок слов'ян з середини I тис. до н.е.) до краю руського ведені, тому що завжди там перебували".

Багато злигоднів приніс ранній холод. Наші предки оселилися "огнищанами на землі руській", а незабаром прийшли варяги і забрали землю до рук своїх від хозарів, і ті відробляли в неволі.

"Був народ родичем з ільмерцями, з єдиного кореня роди наші. Хто прийшов пізніше на Руську землю, то і селився серед ільмерців, бо суть братчики наші і подібні до нас, і в небезпеці обороняли нас од зла". Ільмерці мали віче, і що воно вирішить, то так і повинно бути. Князів собі обирали. Ми ж їм допомагали, тому що "зілля бо знали робити, посуд печений у вогнищах — і суть бо гончарі умілі". Ільмерці ж добре вміли землю орати і доглядати худобу.

А коли на нас напав злий рід, ми змушені були відійти в ліси. Там і живемо, навчившись звіра ловити і рибалити, "от страху уклонившись".

"А йдемо куди – знаємо: по землі на гори і в луку моря". І кожного дня звертаємо свій погляд на богів, яких звемо Перун, Дажбог, Хорс та іншими іменами. Співаємо славу богам і живемо їхньою милістю.

У Сурожі вороги наші, які "у темній ямі повзають і погрожують нам хворобами, Маром-Марою (Мар-Мара, Мар-Морія — зла сила у Наві) і кінцем життя всім".

Хай з'явиться бог сильний і б'є п'ятому мечем-блискавкою, щоб та здохла і "сяйво світить на нас і до нас і видно всім". Перша слава Сурію, який прогонить зло.

Зле тюркське плем'я дасуво (тюркські племена) напало на пращурів наших, і багато людей було забрано в полон та і померло немало. Тоді Ор - старотець сказав, щоб ми йшли від тієї землі, де хуни (тюркські племена) братів наших убивають і худобу крадуть: "А підемо до іншої землі, в якій течуть меди і молоко, і та земля є".

Вирушили всі і троє синів Орієвих — Кий, Пащек і Горовато, від яких виникли потім три славні племені. "Сини були хоробрі, вожді дружинам". Отже, сіли на коней і рушили. За ними їхали молодші дружини, йшла худоба — корови, бики й вівці, їхали діти, діди, матері, жінки. І так просувалися до півдня, мечами разячи ворогів. Дійшли до Гори великої, до долини трав'янистої, багатої злаками. "Там і оселився Кий, що був засновником Києва". І став це престол руський. Багато крові коштував той похід слов'янам. Але анти не зважали на зло і йшли, куди Ор вказував. "Бо кров є свята. А кров наша про те каже, що ми русичі всі".

Вороги кажуть, що немає у нас доблесті. Але то неправда. Ми походимо від отця Орія, і "той час од часу народжується серед нас". "Не забудемо також ільмерців, які нас охороняли. Були не окремі, а з нами злилися і кров свою давали і за нас".

Колись давно були на Русі хозари, нині варяги, ми ж русичі, аж ніяк не варяги.

Треба залишити молоко в травах на ніч, потім додати до нього щавелю і ті трави, про які говорили праотці, дати настоятися. Потім пити тричі і п'ять разів щодня на славу богам. Це наше старе почитання (вшанування) богів, яке пов'язуватиме і нас між собою.

Ні Мара, ні Морока не сміємо славити, бо ті диви (злі духи) є нашим нещастям.

Історія української школи і педагогіки. Хрестоматія/ Укладачі: О. Любар. – К., 2005 – С. 8–9.

1. Які теорії висунув автор Вересової книги про походження Київської Русі та князівської влади?

Хроника Сарматии европейской...

Из того же народа (из славян) св. Иероним, доктор, вышел, который Библию на славянский язык перевел, а за это получил от папы Дамиана разрешение на ведение службы на славянском языке на Руси. Родом был из Сирии, жил во времена Грациана и Феодосия — императоров. Такое письмо славянское изобрел, которое сейчас русским называется. Как говорят некоторые, что Кирилл, который против Юлиана Ипостата послал книги, теми письменами написанные, изобрел их.

..Славянское письмо, пока его изобрел св.Иероним, а после него Кирилл, доктор, распространил в конце 796 года, Михаил Куроплот, император Константинопольский, эти начертания (письмена) для писання болгарам послал, которые потом Русь приняла. И именно с этих времен начинает Русь свои хроники, говоря, что было три брата, Щек, Кий, Хорив, и сестра Лыбедь, которые у них (на Руси) прежде всего начали царствовать приблизительно от сотворения мира, в 6370 (862) г.

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 51.

1. Кто был автором «кириллицы» и «глаголицы»?

Із літопису руського про Хрещення Русі у 988 р. Володимиром

І коли (Володимир) прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому (узвозу) на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити (його) палицями. І це (діяли йому) не яко дереву, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей! «Велик ти єси, господи, дивні діла твої!» Учора шановний людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир (до нього людей), сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, до поки пороги пройде.

Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили (його) і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними й корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду і стояли – ті до шиї, а другі до грудей. Діти ж (не відходили), а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили (по воді), а попи стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що скільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тутбо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають тут люди бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені...».

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і, глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнській, і утврди в них віру правдиву і незмінную. Мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб надіючись на тебе, і на твою силу, одолів я підступи його».

І почав він ставити по городах церкви, і попів, і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І пославши мужів своїх, став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне.

Хрестоматія з історії України. Посібник для 7 – 11 класів середньої школи/ Упорядники: В. І. Гусєв, Г. І. Сургай. – К., 1996. – С. 31 – 32.

1. В чому полягало історичне значення хрещення Русі Володимиром Великим?

«Руська Правда» Я. Мудрого за Академічним списком

1. Оубьеть моужь моужа, то мьстить братоу брата, или сынови отца, либо отцю сына, или братоу чадоу, либо сестриноу сынови; аще не боудеть кто мьстя, то 40 гривен за голову...

...3. Аще ли кто кого одарить батогом, либо жердью, либо пястью, или чашею, или рогом, или тышеснію: то 12 гривне; аще сего не постигнуть, то платити ему: то тоу конец.

...4. Аще оутнеть мечем, а не вмнем его, либо роукоятью, то 12 гривне за обиду.

5. Оже ли оутнеть роукоу, и отпадеть роука, либо оусохнеть: то 40 гривен; аще боудеть нога цела, или начнеть храмати, тогда чада смирять.

6. Аще ли перст оутнеть который либо: 3 гривни на обиду.

7. А во оусе 12 гривне; а в бороде 12 гривне.

8. Отже ли кто вынезь мечь, а не тнеть: то тьи гризноу воложить.

10. Аще ли челядин ськрыется, либо оу варяга, либо у кольбяга, а его за три дни не выведоуть, а познають и в третии день: то изымати емоу свои челядин, а три гривне за обиду.

11. Аще кто поедеть на чюжемь коне, не прошав его, то положити 3 гривне.

12. Аще поиметь кто чюжь конь, либо ороужие, либо порт, а познаеть в своемь мироу: то взяти емоу свое, а 3 гривне за обиду.

...25. А за княжь конь, иже той с пятном, 3 гривне; а за смердеи 2 гривне.

...27. А оже оуведеть чюжь холоп либо робоу, платити емоу за обиду 12 гривне.

Хрестоматія з історії України. Посібник для 7 – 11 класів середньої школи/ Упорядники: В. І. Гусєв, Г. І. Сургай. – К., 1996. – С. 35 – 36.

1. Яка грошова одиниця Київської Русі згадується в кожній статті зводу законів?

Про руське письмо IX – X ст.

На користь порівняно раннього знайомства Русі з писемністю свідчить, очевидно, і літописне повідомлення про знахідку Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних "руськими письменами", а також зустріч з чоловіком, який говорив цією мовою.

Підтвердженням реальності "руських письмен" можуть бути договори Русі з греками, один із екземплярів яких призначався для Русі і був написаний слов'янською мовою. Договір 911 р. вказує на руський звичай писати духовні заповіді на випадок смерті, а одна із статей договору 944 р. вимагала, щоб послі або купці, які прибували з Русі до Царгорода, мали при собі не золоті й срібні печатки, як практикувалося раніше, а спеціальні грамоти, підписані князем. В ряду доказів раннього існування

писемності на Русі може бути і знахідка в одному з гнъздовських курганів корчаги другої чверті X ст. з написом "гороухща" або "гороушна". На думку дослідників, напис засвідчував вміст посудини – гірчиці або гірчичного масла.

Особливий інтерес становить так звана "Софійська азбука", виявлена С.О. Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві. Вона складалась із 27 літер: 23 – грецьких і 4 – слов'янських: Б, Ж, Ш, Щ. Найпростіше пояснення знахідки – перед нами невдала спроба відтворити кириличний алфавіт, до якого схиляються деякі вчені, – не може вважатися обґрунтованим. Хоча накреслення букв аналогічні кирилиці, але це не кириличний алфавіт, який складається із 43 літер. Не може він вважатись і азбукою із 38 букв, про яку говорить Чорноризець Храбр. Згідно з С.О. Висоцьким, "Софійська азбука" відображає один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі фонетичних особливостей слов'янської мови. Ймовірно, що перед нами алфавіт, яким користувалися на Русі ще в часи Аскольда і Діра.

Толочко П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 309.

І. У яких русько-візантійських договорах тексти були написані слов'янською мовою?

Слово про закон і благодать Іларіона (1037 – 1050 рр.) (Уривки)

Це слово про закон, Мойсеєм даний, і про благодать та істину, що були Ісусом Христом, і як ця благодать всю землю сповнила, а віра на всі народи поширилася, і наш народ руський. Це похвала нашому великому князю Володимирі, який охрестив Русь. І молитва до Бога від усієї землі нашої.

Благословен Господь, Бог християнський! Він відвідав людей своїх і приніс їм спасіння, не дав своєму творінню бути переможеним ідолським мороком. Він направив плем'я Авраамове законом, а потім Сином своїм усі народи спас, Євангелієм і хрещенням увівши їх в оновлене життя, у вічне життя. І за це треба хвалити його і славити. Він постраждав за нас плоттю і з собою воскресив нас.

До людей, що жили на землі, Він прийшов, в плоть одягнувшись, а до тих, хто в пеклі, — розп'яттям, щоб живі й мертві пізнали відвідини його і зрозуміли, що для всіх є міцний і сильний Бог.

Закон був попередником і слугою благодаті та істини. Істина ж і благодать — слуги життю вічному. Закон привів до хрещення, а це дає спасіння.

Це слово звернене до розуміючих, до тих, хто прагне царства небесного.

Отже, спершу закон, а потім благодать. Воістину, чий Бог зрівняється з Богом нашим, який творив чудеса і вчинив спасіння?

Бог прийшов, сповняючи пророцтва про нього "до загиблих овець дому Ізраїлевого". Прийшов він сповнити закон. Сліпих просвітив, прокажених очистив, скорчених виправив, біснуватих зцілив, розслаблених укріпив, мертвих воскресив. Вони ж його, як лиходія, мучачи, до хреста пригвоздили. За це зійшов на них гнів Божий. Бо вони самі спричинили свою погибель, як говориться у притчі про виноград і про робітників. І самі своєї погибелі пророками були.

Прийшов Ісус на землю одвідати їх, але не прийняли вони його, бо діла їхні темні були. Не возлюбили вони світла, щоб не виявилися ті темні діла. Тому Ісус, прийшовши до Єрусалима, подивився на нього і заплакав, знаючи, про його загибель. І сказав: "Єрусалиме! Єрусалиме! Побиваєш ти пророків. Камінням побиваєш посланих до тебе. Скільки скликав я дітей твоїх, як скликає квочка пташенят під крила свої, а ви не збирались! І зостається дім ваш пустокою" (Матфей 23, 37—38).

Так і було. Прийшли римляни, зруйнували місто. Іудейство тоді загинуло. І закон, як вечірня зоря, погас. І розсіялися іудеї по всіх усядах, бо зле їм укупі перебувати.

Прийшов Спас і не прийнятий був Ізраїлем. Прийшов до своїх — і свої не прийняли. Чужими ж народами прийнятий Він був. Як каже Іаков: "І Той надія народам" (Буття 49, 10). Бо на Різдво Його волхви від чужих народів раніше поклонилися Йому. А іудеї, щоб убити, Його шукали. І з-за нього немовлят вибили.

Збулося слово Спасове, що багато хто зі сходу і заходу сяде у царстві небесному, а сини царства вигнані будуть у темряву кромішню. Відніметься у неправдивих царство Боже і дасться народові, який творитиме плоди його.

Послав Ісус своїх учнів по світу, щоб вони проповідували Євангеліє, а хто увірує й охреститься, спасен буде. Сказав, щоб научили берегти Божі заповіді. Добре благодаті й істині між новими людьми возсіяти. Не вливають — бо, за словами Господніми, вина нового вчення благодатного в міхи

старі, застарілі в іудействі. А то міхи прорвуться — і вино проллється. Якщо іудеї не могли закону дотриматися, ідолам вклоняючись, то як же їм благодаті вдержатися? Як нове вчення, то й нові міхи — нові народи. Тоді й те, й те ціле буде...

Усна народна творчість. "Велесова книга" та інші твори прадавньої української літератури: Посіб. для 9-го класу / Авт. - уклад. В. В. Парашич. — Х., 1999. — С. 83–85.

1. Під благодаттю церковне віровчення розуміє особливу силу, послану Богом, що давала людям можливість досягти порятунку. До чого закликає митрополит Іларіон у своєму творі?

Наставление богатым (из Изборника 1076 года, написаного киевським книжником Іоаном для Святослава Ярославича)

- Сколь великим наделён ты от Бога богатством, столь много и даже больше того должен ты отдать.
- Обрати слух свой к страдающим в нищете, тогда и тебя Господь услышит.
- Как у нас есть подвластные нам люди, так и над нами есть небесный Владыка.
- Уклоняйся, как от воронов, от вкрадчивых слов льстецов, выключают глаза те умники.
- Если хочешь от всех почет иметь, будь сам для всех благодетелем.
- Если хочешь всех тех, кто ниже тебя, исправить, творящим добро воздавай почет, творящих зло наказывай.
- Таких имей друзей и советников, которые не все сказанное тобой восхваляют, но стремятся отвечать по суду праведному.
- Внимательно выслушивать подобает судебную тяжбу, невозможно ведь открыть правду на ходу – отбегая или отгоняя от себя.
- Вдумывайся в суть спора неторопливо, выноси приговор без поспешности.
- Твердо знай, в чём спасенна твоей души, – в том, чтобы никого из людей не обидеть.
- Будь грозен для подчиненных саном своим, но любезен милосердием своим.
- Насколько могуществом превыше ты всех, настолько и делами добрыми больше всех сиять и утруждаться ради них должен.
- Требуя прощения грехов, прощай и сам согрешающих перед тобою, ибо кто рабов наших прощает, не навлечет на себя Божьего гнева.
- Только тогда наречется кто-либо истинным властелином, когда сам собою научится владеть и не будет слугой страстей непристойных.
- Пусть смерть и гонения, и напасти, и все возможные беды будут перед глазами твоими каждый день и час.
- Таким будь со своими слугами, каким молишь Бога быть с тобою.
- Не оправдывай виновного, даже если он и друг тебе, и не обижай правого, даже если он и враг тебе.
- Если кто чист душою, свободен от человеческих заблуждений и осознает свое ничтожество, сокращение и внезапный конец атой жизни, тот не упадет в пропасть гордыни, даже если и будет иметь високий сан.
- С надежным советом сердца своего изучай нравы окружающих тебя людей, тогда воистину узнаешь ты с любовью служащих тебе или лестью обманывающих тебя.
- Многие лицемерно преданностью весьма известным людям пакость творят.
- Не достойно слушать клеветника сладкоглаголящего или наговаривающего на ближнего, чтобы не лишиться Божией любви и царства.
- Не передавай то, что услышал от клеветника, дабы не погибнуть вместе с ним.

Кузьмин А. Г., Карпов А. Ю Златоструй. Древняя Русь X – XIII веков. – М., – С. 151 – 152.

1. Іоан, написав дані настанови бачачи початок розпаду Київської Русі на окремі князівства та міжусобну боротьбу князів за великокнязівську владу. Проаналізуйте яких загальнолюдських якостей він закликав князя на втрачати, перебуваючи при владі?

ДРЕВНЕРУССКИЕ АФОРИЗМЫ

Из Ипатьевского летописи

- Мир стоит до рати, а рать до мира (1148 г.).
- Не идет место к голове, но голова к месту (1151 г.).
- Бог бо когда хочет показать человека, отимет у него ум (1172 г.).
- Луче есть на своей земле костью лечи, и ежли на чуже славну тыти (1201 г.).
- Един камень много горньцев избивает (1217 г.).
- Не погнетши пчел, меду не едать (1231.).

Из Лаврентьевской летописи

- Брань славна луче есть мира студна (1186, 1187, 1239 гг.).
- Идет же закон, ту и обид много (1175 г.).
- Не в силах бог, но в правде (1231.).

Кузьмин А. Г., Карпов А. Ю. Златоструй. Древняя Русь X – XIII веков. – М., – С. 146.

1. Порівняйте два документи. Зробіть висновок, що у цих афоризмах є спільного?

Из Галицко-Волинського літопису про поїздку Данила Галицького до хана Батия на Волгу

[Въ літо 6758] Приславшю же Могучіеві посольсвой къ Данилови и Васильку, будущю има в Дороговську "Дай Галичь" Бысть въ печали велици, зане не утвердилъ бі землі своєю города и дума съ братомъ своимъ, поеха къ Батыеву рече "Не дамъ полуотчины своєю, но еду къ Батыеву самъ" Изыде же на праздникъ святаго Дмитрія, помолився Богу, и пршеде къ Києву, обьдержашю Киевъ Ярославу бояриномъ своимъ Сйковичемъ Дмитромъ и пришеде в домъ архистратига Михайла, рекомый Выщобичъ, и съзва калугеры и мнишескый чинъ, и рекъ игумену и всій братш, да сътворять молитву о немъ — и сътвориша — да отъ Бога милость получить, и бысть тако, и падъ предъ архистратигомъ Михайломъ изыде из монастыря в лоды, видя біду страшну и грозну И прійде к Переяславлю, и сритоша и татарові. Оттуда же еха къ Куремьси, и виді, яконість у нихъ добра Откуда же болма нача скръбити душею, видя бо обладанны діаволомъ скверна ихъ кудішськаа бляденья и Чингызаконова мечтанія, сквернаа его крвьипитія, многыа его волшьбы, приходящія цари и князи и велможи, солнцю и луні и земли, и діаволу, и умршимъ во аді отцемъ ихъ и дідомъ и матеремъ, водяше около куста поклонятися имъ сквернаа прелестъ ихъ. Сии же слыша велми нача скръбити. Оттуда же прійде къ Батыеву, на Волгу, хотящу ся ему поклонити Пришедшю же Ярославлю человеку Сънгурову, рекшю ему "Братъ твой Ярославъ кланялься кусту, и тобі кланятися, и рече ему "Діаволь глаголетъ изъ усть твоихъ, Богъ загради уста твоа и не слышано будеть слово твое" И въ тый часъ познанъ бысть Батыемъ, избавленъ Богомъ бысть и злого ихъ бішенія и кудешства, и поклонився по обычаю ихъ и вьниде вь вежю его Рекшю ему "Данило Чему еси давно не пришель, а ныші иже еси пришель, а то добро же, шеси ли черное молоко, наше питіе, кобылій кумузъ? Оному же рекшю "Доселі есмь не пиль, но же ты велишь, пію". Онъ же рече "Ты уже нашъ же татаринъ пій наше питіе". Онъ же испивъ поклонися, по обычаю ихъ, измола слова своя, рече "Йду поклонитися великой княгини Баракъчинови" Рече "Йди". Шедъ поклонися ей по обычаю и присла вина чюмъ и рече "Не обькли пити молока, пій вино". О зліе зла честь татарьскаа Данилови Романовичю, князю бывшю велику, обладавшю Рускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ, съ братомъ си, и иними странами ныші сідить на коліну и холопомъ называетъ и, и дани хотять, жива не часть и грозы приходять. О злаа честь татарьскаа: Его же отецъ бі царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воєва [на] иные страны всі, съшь того не прія чести, то иный кто можетъ придти? Злобі бо ихъ и льсти ність конца Ярослава великого князя Суздальского зеліемъ умориша, Михайла, князя черніговьского, не поклонившюся кусту съ своимъ бояриномъ Феодоромъ, ножемъ заклана быста, еже преди сказахомъ кланяніе ихъ, еже вінець пріаста мученическый, и инш мнози князи избіени быша и бояре Бывшю же князю в нихъ дней 20 и 5, отпущень бысть и порученна бысть земля его ему, иже бяху є нимъ, и прійде вь землю свою, и срите его братъ и съшове его, и бысть плачь о біді его, болша бысть радость о здравіи его.

Галицько-Волинського літопис. Дослідження. Текст. Коментар /За редакцією М. Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 109.

1. Чому на вашу думку хан Батий не вбив Данила Галицького та Василька, а надав їм ярлик на володіння Галицько-Волинським князівством?

Хронологія історичних подій

- **858 – 882 рр.** – князювання в Києві Аскольда і Діра.
- **860 р.** – похід руського флоту під керівництвом князя Аскольда на Константинополь.
- **863 р.** – просвітитель Кирило створив для старослов'янської мови глаголицю, яку в ті часи називали «кириловицею».
- **882 – 912 рр.** – князювання Олега – родича новгородського князя Рюрика в Києві після підступного вбивства слов'янських князів Аскольда і Діра.
- **912 – 945 рр.** – князювання Ігоря.
- **941 – 943 – 944 рр.** – походи Ігоря на Візантію.
- **945 р.** – вбивство київського князя Ігоря древлянами.
- **945 – 964 рр.** – регентство княгині Ольги, матері Святослава.
- **957 р.** – відвідання та хрещення в Константинополі княгині Ольги.
- **964 – 972 рр.** – князювання Святослава Ігоревича.
- **978 – 1015 рр.** – князювання в Києві Володимира Святославовича.
- **988 р.** – одруження Володимира Святославовича із візантійською царівною Анною.
- **988 р.** – початок хрещення населення Київської Русі та боротьби Володимира проти язичників.
- **Кінець 80-поч. 90-х років X ст.** – будівництво за наказом Володимира Десятинної церкви в Києві.
- **1015 р.** – Устав Ярослава Володимировича.
- **1019 – 1054 рр.** – правління Ярослава Мудрого.
- **1037 – 1038 рр.** – будівництво Софіївського собору в Києві.
- **1051 р.** – заснування Києво-Печерської лаври.
- **1036 – 1037 рр.** – упровадження першого давньоруського писаного зводу норм світського права «Руської правди».
- **1036 – 1037 рр.** – розгром печенігів дружиною Ярослава Мудрого.
- **1054 р.** – поділ християнської церкви на православну (центр у Константинополі) та католицьку (центр у Римі).
- **1054 р.** – поділ Київської Русі на уділи.
- **1073 р.** – Ізборник Святослава.
- **1080 – 1081 рр.** – прихід Ростиславичів до Галичини.
- **1097 р.** – з'їзд князів у Любечі, на якому ухвалили про спадковість удільних володінь.
- **1111 р.** – вдалий похід руських князів проти половців.
- **1113 р.** – написання Нестором «Повісті минулих літ».
- **1113 р.** – Устав Володимира Мономаха.
- **1113 р.** – повстання населення Києва.
- **1113 – 1125 рр.** – князювання Володимира Мономаха в Києві.
- **1125 – 1132 рр.** – князювання Мстислава Володимировича.
- **1132 – 1139 рр.** – князювання Ярополка Володимировича в Києві.
- **1155 – 1157 рр.** – князювання Юрія Долгорукова Суздальського у Києві.
- **1169 р.** – зруйнування Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським.
- **1170 – 1205 рр.** – князювання на Волині Романа Мстиславича.
- **1185 р.** – невдалий похід проти половців князя Ігоря та його братів.
- **1187 р.** перша згадка у Київському літописі назви «Україна».
- **1187 р.** – створення «Слова о полку Ігоревім».
- **1124 – 1152 рр.** – князювання Володимира Галицького. Об'єднання галицьких земель із столицею в Галичі.

- **1199 – 1205 рр.** – князювання Романа Мстиславича, який у 1199 р. об'єднав Галичину і Волинь в єдину державу.
- **1201–1264 рр.** – роки життя князя Данила Галицького (князував у Галицькій землі у 1238 – 1264 рр.).
- **Середина XIII ст.** — утворення Великого князівства Литовського на чолі із князем Мендовгом (1230–1263 рр.).
- **XIII ст.** – загарбання Закарпаття Угорським королівством.
- **1223 р.** – битва русько-половецьких військ проти монголо-татар на р. Калці.
- **1238 р.** – розгром Данилом Галицьким війська німецьких хрестоносців під Дорогочином.
- **1237 р.** – напад монголо-татарського хана Батухана (Батия) на Північно-Східну Русь.
- **1240 р., 6 грудня** – захоплення та зруйнування Києва монголо-татарами.
- **1241 р.** – вторгнення монголо-татарської орди на територію Галицько-Волинського князівства.
- **1240 – 1241 рр.** – ліквідація Давньоруської держави та встановлення монголо-татарського іґа (до 1363 р.).
- **1241 р.** – створення Золотої Орди на чолі з ханом Батием із столицею в м. Сарай на Волзі та створення західного улусу, куди ввійшла Україна.
- **1253 р.** – коронування князя Данила Галицького папським легатом.
- **1256 р. (1251 р.)** – перша згадка про будівництво Львова.
- **1259 – 1260 рр.** – походи монголо-татарського хана Бурундая на галицькі і волинські землі.
- **1292 р.** – завершено написання Галицько-Волинського літопису.
- **1345–1377 рр.** – правління великого князя литовського Ольгерда – сина Гедиміна.
- **Близько 1300 р.** – об'єднання галицько-Волинського королівства із Закарпаттям.
- **1301 – 1308 рр.** – князювання онука Данила Романовича Юрія, який знову об'єднав Галицько-Волинські землі.
- **1308 – 1321 рр.** – правління в Галицько-Волинському князівстві синів Юрія: Лева Юрійовича – в Галичині та Андрія Юрійовича — на Волині.
- **1325 – 1340 рр.** – правління Юрія II Тройденевича — останнього галицько-волинського князя-короля.
- **1340 – 1349 рр.** – перебування на княжому столі в Галичині боярина Дмитра Дядька.

Контрольні запитання

1. *Які були найважливіші теорії та причини виникнення Київської Русі?*
2. *Доведіть неспроможність норманської теорії походження держави на Русі.*
3. *Які причини привели до політичної роздробленості та занепаду Київської Русі?*
4. *Визначте роль Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького в українській історії.*
5. *В чому полягає всесвітньо-історичне значення Київської Русі та Галицько-Волинської держави?*
6. *Які були особливості політичного устрою Давньоруської держави?*

Тема 4. Україна в добу Пізнього Середньовіччя. Українські землі в складі іноземних держав. Виникнення українського козацтва. Утвердження польських порядків в Україні (середина XIV – середина XVII ст.)

ПЛАН

- 4.1. Українські землі в складі Великого князівства Литовського та інших іноземних держав.
- 4.2. Виникнення козацтва та Запорізької Січі.
- 4.3. Загарбання шляхетською Польщею українських земель.
- 4.4. Визвольний рух в Україні проти шляхетської Польщі та турецько-татарської агресії наприкінці XVI – першій половині XVII ст.

4. 1. Українські землі в складі Великого князівства Литовського та інших іноземних держав

Трьохсотрічний період української історії від 1349 р. до 1648 р. ввійшов в пам'ять народу як литовсько-польський, хоча значна частина українських земель в цей період окрім Великого князівства Литовського та Польського королівства, перебували в складі інших іноземних держав, які щойно вийшли на політичну арену. Це насамперед, Молдавія, Кримське ханство та Московське князівство. Ослаблена монголо-татарським ігом (1240–1362), відсутністю єдності та сильних державних лідерів, Україна майже добровільно піддалася литовцям та іншим сусідам. Це був період майже повного знищення державності, традицій, могутності та авторитету Київської Русі і Галицько-Волинської держави.

Але збереження литовцями до 1470 р. удільних князівств, українських традицій, права, культури, мови, староруського письма, влади, яка переважно перебувала на місцях у руках української феодалної знаті та чиновників, до Люблінської унії 1569 р. ми можемо класифікувати як литовсько-руський (український період). Прикладом сказаного може бути Грюндвальська битва 1410 р., в якій проти Тевтонського ордену під керівництвом великого князя литовського об'єдналися польське, українське і білоруське військо та разом здобули перемогу.

Українські землі в складі іноземних держав у XIV – XVI ст.

Велике князівство Литовське	Польща	Угорщина	Молдавське князівство	Московське князівство	Кримське ханство
Волинь – 1340 р. Чернігово - Сіверщина –1362 р. Переяславщина – 1362 р. Київщина – 1362 р. Поділля – 1363 р.	Галичина – 1387 р.	Закарпаття – поч. XIV ст.	Буковина – середина XIV ст.	Чернігівщина і Сіверщина відвойовані в кінці XVI – на поч. XVII ст. у Литви	Північне Причорномор'я, Крим – 1443 р.

8/10 українських земель у 60 – 90х роках XIV ст. потрапили до складу Великого князівства Литовського. В цілому це мало позитивне значення для українців, так як спільна боротьба проти Золотої Орди позбавила їх ненависного татарського іга, а лояльне, поважне ставлення литовців до старих порядків і традицій колись могутньої Київської Русі зберегло на довгий час елементи української державності. Литовські князі показували більше себе не як завойовники, а як наступники цієї держави.

Зміцнившись у боротьбі з Лівонським і Тевтонським орденами, Галицько-Волинським князівством, Литовське князівство в середині XIII ст., за часів князя Міндовга (1230–1263 рр.) перетворилося у сильну, із боєдатною сучасною армією, державу. У першій чверті XIV ст. значна

частина білоруських земель вже знаходилася під владою литовських князів – Гедиміна (1316 – 1341) та Ольгерда (1345 – 1377). Безпосереднє залучення до складу Литовського князівства південно-західних українських земель почалося у часи правління великого литовського князя Гедиміна, а основна частина українських земель була захоплена за правління литовського князя Ольгерда, який у 1362–1363 рр. відвоював у монголо-татар Київське і Подільське князівства. Від синів Гедиміна вели генеалогію князі Каріатовичі, Острозькі, Заславські, Корецькі, Чорторійські, Вишневецькі, Сангушки, Збарзькі.

Син Гедиміна Любарт після отруєння боярами у Галицько-Волинському королівстві Юрія II Болеслава став першим литовським князем на Волині. У 1345 –1377 рр. до Великого князівства Литовського в процесі мирної експансії приєднано території від м. Володимира на Заході до р. Оскіл на Сході, від Новгород-Сіверського на Півночі до середньої течії р. Південний Буг на Півдні.

Князь Вітовт у 1392 – 1430 рр. приєднав землі у межиріччі Дніпра і Дністра. Фактично на початок XV ст. сформувалася найбільша у Європі військово-феодальна Литовсько-Руська держава, у якій українські та білоруські території склали близько 9/10 усіх земель держави.

Ольгерд, та його наступники, прагнучи об'єднати усі українські землі під своєю рукою, діяли за принципом «Ми старого не змінюємо, а нового не запроваджуємо», в умовах відсутності власної чиновницького апарату влади, максимально залучали до управління державними справами досвідчену українську і білоруську еліту. Офіційний титул литовського князя розпочинався такими словами: «Великий князь Литовський і Руський».

За своїм політичним устроєм Велике князівство Литовське до кінця XIV ст. являло собою федерацію земель-князівств, куди як повноправні суб'єкти входили Чернігівське, Київщина, Подільське, Волинське та Новгород-Сіверське удільні князівства.

Характерною рисою устрою Великого князівства Литовського був тісний зв'язок землеволодіння з військовою службою. Тому і військові сили, і матеріальні засоби перебували під повним контролем великого князя. Він мав (особливо Вітовт) необмежену владу, а удільні князі були лише дорадниками, а не співправителями, і викорували його розпорядження.

Для зміцнення оборони південних рубежів держави литовські князі залучали місцеву служилу шляхту. Так, за свідченням М. С. Грушевського у Подільському князівстві протягом цього часу існувало чимало острівків непривілейованої (служилої) шляхти, порівняно значне число якої було зосереджене в Ровському (пізніше у XVI ст. – Барському) старостві. Проживала вона тут в селах – “околицях”, в одних із яких складала переважну, а в інших – меншу частину населення. Одним із важливих джерел її формування були місцеві землевласники “допольської” доби Поділля, яким після 1434 р. вдалося шляхом отримання королівських привілеїв легалізувати свої маєтки як шляхетські.

На думку М. Грушевського, який прослідкував генеалогію понад трьох десятків барських шляхетських родів, “барське непривілейоване шляхетство склалося із представників різних суспільних класів”. Багато із них походило із селян-слуг (бояр), що відбували військову, сторожову і кур'єрську службу. “Этот класс населения, который «конём служит», находился в полном распоряжении замковой зверхности, платили они иногда подымное и пушкарёвщину, иногда сверх того половину стаии, иногда и больше, а затем исполняли всякие работы и поручения: «находятся постоянно на услугах», «служат конные или своею особою», «кузнец, обязан ездить со старостою, куда понадобится». По ревизии 1552 г. в Барщине было их 22”. Цей розряд селян найбільш близько підходив за своїми повинностями до класу непривілейованої шляхти, яку часто в документах називали «замковими слугами».

Враховуючи постійні набіги на староство кримських татар, барський староста Бернард Претвич організував оборону Барського замку та земель староства. Барське староство висилало воїнів для сторожової служби на два шляхи – Кучманський (Татарський), який проходив через середину староства та Чорний, який проходив через північно-західні околиці Барського староства. Сторожову службу відбували шляхтичі по черзі, всякий раз “нарезались по четыре человека конных на две недели на каждый шлях”. Рахуючи те, що за переписом 1552 р. шляхтичів, які були спроможні виконувати службу в старостві близько 70, то не важко підрахувати, що кожний шляхтич за рік повинен був відбувати 3 черги, тобто шість тижнів. Траплялися випадки коли шляхтич приймав на свій «грунт» сторонню людину, щоб та допомагала йому відбувати важкі повинності (за 24 – 30 злотих).

У магістерській дисертації «Барське староство. Історичні нариси XV– XVIII ст.» М. Грушевський, говорячи про внутрішній устрій Барського староства в XVI ст., описує 33 роди околичної шляхти, про які джерела згадують ще у першій половині XV ст.: Карачів (Карачевських), Буцнів, Козловських, Ляшовських, Кунатовських, Гальчинських, Митків (Митковських),

Слтуховських (Йолтуховських), Радієвських, Волковинських, Галузичів (Галузінських), Неводів, Поповських, Карачинських, Лосковських, Звенигородських, Голодьків, Маличовських, Морозовських, Ярмолинських, Кудієвських, Козярівських, Міхоловських, Петрановських, Васютинських, Коростовських, Лопатинських, Баранівських, Орлінських, П'ятигорок, Войновичів, Бучновят (Бурковських), Петрановських.

Економічний розвиток українських земель в складі Великого князівства Литовського був досить інтенсивним. Традиційними галузями землеробства були – зернове, городництво, садівництво, виноградарство (у південних регіонах), скотарство – свинарство, вирощення дрібної та великої рогатої худоби, птиці. З виникненням міст як центрів оборони, ремесел і торгівлі, у цей час інтенсивно розвиваються різноманітні ремісничі професії (близько 200), внутрішня і зовнішня торгівля, яка проходила на багатолюдних міських ринках, ярмарках та базарах. Також розвивалися такі традиційні промисли як: мисливство, рибальство, бджільництво, збирання ягід та грибів.

Толерантне ставлення до населення, насамперед до служилої української знаті, прийняття православ'я, староруської мови як мови державного діловодства, лояльне відношення до різних релігійних конфесій та використання «Руської правди» як державного права до прийняття литовських статутів у XVI ст., забезпечило литовцям успіх та нормальні стосунки із підлеглими.

Така ситуація не задовольняла польську шляхту та магнатів, яких непокоїла міцна литовська влада, найсильніша у Європі армія та багаті українські чорноземи. Протягом декількох спроб за 130 років вони зуміли шляхом родинних, політичних та духовної унії заволодіти більшістю українських земель, серйозно послабити Литовську державу та встановити нові шляхетські порядки.

Кревська, Городельська, Люблінська та Брестська унії XIV –XVI ст.

Кревська унія 1385 р.	Городельська унія 1413 р.	Люблінська унія 1569 р.	Брестська церковна унія 1596 р
<p><u>Це була шлюбна унія – литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою і був проголошений польським королем.</u></p> <p><u>Причини укладення унії:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - небезпека з боку Тевтонського німецького ордену, Московського князівства, Кримського ханства; - намагання польської шляхти та магнатів через родинні зв'язки відібрати у литовської та української знаті родючі землі; - прагнення князя Ягайла знайти союзників, щоб зміцнити свою владу в Литві. <p><u>Наслідки унії:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - припинилися сутички між Польщею та Литвою; - були створені об'єднані збройні сили; - одруження Ягайла із Ядвігою сприяло подальшому занепаду Великого князівства Литовського; - більшість українських та 	<p><u>Унія підписана між Великим князівством Литовським та Польщею після переможної Грюнвальської битви (1410 р.) проти Тевтонського ордену.</u></p> <p><u>Наслідки унії:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Велике князівство Литовське визнавалося самостійною державою; - обрання Великого князя литовського затверджував польський король; - після укладення договору із кримським ханом Тохтамішем Вітовту вдалося розширити свої володіння на південь до узбережжя Чорного моря; - литовська окатоличена верхівка отримала однакові із польською шляхтою права. 	<p><u>Велике князівство Литовське і польське королівство об'єдналися політично в єдину державу – Річ Посполиту (Республіку) із спільним виборним королем, сеймом, грошовими одиницями (грош, півгрош, шеляг, орт, талер), законами, католицькою офіційною релігією. Литовське князівство одержало статус автономії (мало своє військо, місцеву адміністрацію, монетні двори, фінансову та правову системи).</u></p> <p><u>Причини унії:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - поступовий занепад Великого князівства Литовського; - наполягання Польщі приєднати собі Литву, Україну і Білорусію; - польське магнати, шляхта і католицьке духовенство прагнули будь-що узаконити раніше куплені чи захоплені землі; <p><u>Наслідки унії:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - була створена одна із найбільших і потужних 	<p><u>Об'єднання православної та католицької церков у греко-католицьку уніатську церкву, із визнанням православними влади Папи Римського, збереженням слов'янської мови в богослужінні, визнанням католицької догматики про чистилище, походження Духа Святого від Бога-Отця та Бога-Сина, додержанням візантійського обряду та юліанського календаря.</u></p> <p><u>Причини унії:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - важкі умови існування православної церкви та духовенства; - постійний наступ католицизму та їхніх орденів на православних; - прихильниками унії виступили частина української знаті, вищого духовенства, міщан і купців; <p><u>Наслідки церковної унії:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - відбувся розкол української православної церкви на уніатську (греко-католицьку) і православну; - створення уніатської церкви під патронатом Папи Римського та польських властей; - розкол українського

<p>білоруських земель були викуплені або захоплені поляками; - розпочалася громадянська війна у Литві між прихильниками Ягайла та Вітовта 1390-1432); - почалося насильницьке насадження в Україні католицизму.</p>		<p>держав у Європі; - українська знать та православна церква втратили свою роль і піддавалися як і народ постійним утискам з боку польської шляхти; - з Польщі були перенесені в міста зразки міського самоуправління, в села – фільварки та панщина; - в державних установах панувала польська і латинська мови.</p>	<p>суспільства і верхівки зокрема; - князь Костянтин Острозький, братства та Запорізька Січ виступили проти унії, що примусило Польщу в 1632 р. знову визнати існування в Україні православної церкви; - в умовах страшного національного та соціального тиску на православних українців офіційна уніатська церква дала змогу зберегти багато православних обрядів і канонів.</p>
--	--	---	---

Після Кревської унії 1385 р. зросло протистояння між Ягайлом, який став польським королем і був у союзницьких відносинах із Золотою Ордою, та великим князем Литви Вітовтом, який у своїй політиці спирався на підтримку Московського князівства.

У 1392 р. Польське королівство визнало в Острозі князя Вітовта довічним правителем Великого князівства Литовського. Він був великим князем до 1430 р., що унеможливило запровадження Кревської унії на підвладних йому територіях.

Намагаючись централізувати управління у Великому князівстві Литовському, Вітовт почав істотно обмежувати самостійність найвпливовіших князів. До кінця XIV ст. ці князі лише сплачували Литві щорічну данину та при необхідності із своїм військом із великим князем виступали в похід. Уже в 1397 р. Київське князівство було фактично ліквідоване, а влада подільського і новгород-сіверського князів була обмежена, що свідчило про посилення центральної литовської влади.

Вітовт (1348 – 1430) – удільний князь Городенський, великий князь Литовської держави у 1392–1430 рр., син удільного князя Кейстута Гедиміновича. Упродовж 1385–1430 рр. після Кревської унії вів постійну боротьбу на чолі антипольської опозиції з великим князем Литовським і королем Польщі Ягайлом. Повноваження Вітовта поширювалися на кілька повітів. Вітовт, який у своїй політиці спирався на підтримку Московського князівства, зібравши велике військо із литовців, білорусів та українців разом із Дмитром Донським на Куликовому полі розгромив полчища хана Мамаєва, що зміцнило його авторитет серед литовської знаті. У 1392 р. Польське королівство визнало в Острозі князя Вітовта довічним правителем Великого князівства Литовського. Невдала коронація Вітовта у 1430 р. та його смерть у жовтні цього ж року призвела до переходу влади в Литві до Свидригайла Ольгердовича, який продовжив протидію експансіоністській політиці Польського королівства до 1435 р.

Литовська знать обрала великим князем брата Вітовта – Сигізмунда (1432 – 1440), який піддався на відновлення Кревської унії. Після його смерті у 1440 р. було відновлено Київське удільне князівство, яке проіснувало до 1470 р. Семен Олелькович (1455–1470) був останнім київським удільним князем із роду Ольгердовичів, син Олелька Володимировича. Він об'єднав всю Центральну й Східну Україну та розширив своє князівство, карбував власну монету, як це робили в 1362–1394 рр. Володимир Ольгердович в Києві та у Подільському князівстві Костянтин Каріатович (в Смотричі у 1380–1391 рр.). В історичних джерелах срібні монети Костянтина, яких поки-що виявлено на Поділлі, Черкащині та Молдові всього 10 екземплярів (вперше виявили В. Захар'єв, О. Погорілець та Р. Саввов), одержали назву «подільський полугрошик».

Семен розгромив у 1455 р. орду Сеїд-Ахмеда та встановив надійний кордон князівства на півдні. Але після його смерті у 1470 р. великий князь Казимир призначив замість князя свого воєводу. Після смерті Свидригайла у 1453 р. припинило також своє існування Волинське удільне князівство.

У 1482 р., за згоди московського великого князя Івана III Калити, татари пограбували і спалили повністю Київ, після чого із 1493 р. Іван III почав себе називати «государем усієї Русі» та розпочав серію лівонських війн проти Литви за північні українські, білоруські та прибалтійські землі.

У 1569 р. Польща і Литва підписують *Люблінську унію*, що сталося через послаблення позиції Литви та поразки її у війні із Московією. Польща і Литва об'єднуються в єдину державу — Річ Посполиту («Республіку»). Литва зберігала певну автономію, Польща поширювала вже офіційно владу на українські землі, поділивши їх на 6 воєводств. Становище всіх категорій українського населення і православної церкви сильно погіршилося. В. Греченко вважає що «унія 1569 р. мала для України й деяке позитивне значення: знову більшість українських земель об'єдналася в межах однієї, хоч і ворожої українцям, держави».

Але у 1582 р. Папа Римський Григорій XIII наказав виправити старий юліанський календар, у якому за п'ятнадцять століть різниця між календарним та астрономічним часом склала 10 днів. Папа, додавши до календаря 10 днів, фактично виправив об'єктивну помилку, але це лише призвело до посилення соціального конфлікту і релігійного гніту, тому, що шляхта і управляючі фільварками євреї забороняли українським селянам відзначати свята за старим юліанським стилем і примушували їх у ті дні працювати.

Після Люблінської унії на українських землях відбувається економічне закабалення населення, йде стрімкий наступ на права і свободи, культуру місцевого населення, королівська влада прагне применшити роль православ'я, замінивши його католицькою вірою. Вона схиляє частину православних ієрархів (львівський єпископ Гедеон Балабан та митрополит Михайло Рогоза) до об'єднання католицької та православної церков під владою Папи Римського. Вона була укладена в Бресті у 1596 р.

Укладаючи угоду про унію, єпископи І. Потій і К. Терлецький домоглися від папи поступок на користь уніатської церкви – за нею зберігався східний обряд, мовою богослужіння залишалася церковнослов'янська, а мовою проповіді – українська розмовна, залишали юліанський календар, священникам не нав'язували celibat, обов'язковий для римо-католицьких ксьондзів. Уніатське духовенство звільнялося від сплати податків. Українські ієрархи в той же час прийняли низку догматів католицької церкви: догмат про зверхність Папи Римського в християнському світі, догмат про чистилище, згодом – і догмат про сходження св. Духа і від Сина. Отже, Берестейська церковна унія підпорядкувала церковну організацію владі Папи Римського. В Україні залишилось дві православні єпископії – Львівська і Перемишльська.

Створення Речі Посполитої, посилення кріпосницького гніту, ополячення української верхівки та окатоличення населення, укладення Брестської церковної унії, проти якої виступив князь Костянтин Острозький – лягли важким тягарем на український народ.

Важливу роль у відстоюванні прав українців, православної церкви, відігравали українські братства та міські школи. Серед патріотично налаштованої, високоосвіченої української верхівки було багато талановитих людей, науковців європейського рівня, справжніх захисників українського народу від свавілля польської шляхти та магнатів. Серед них Ю. Дрогобич із Галичини.

Юрій Дрогобич (Котермак) (1450–1494) — філософ, астроном, математик, доктор медицини, перший в Україні автор друкованої книги. Народився в Дрогобичі, де й розпочав свою освіту, яку продовжив у Львові. У Краківському університеті отримав ступені бакалавра й магістра. Після переїзду до Італії продовжив освіту і став доктором медицини і філософії. У 1481—1482 рр. Юрій Дрогобич став першим українським ректором Болонського університету.

Потім повернувся до Краківського університету. Написав ряд наукових праць. У праці «Прогностична оцінка 1483 року» вчений подає важливі відомості з географії, астрономії, метеорології, у ній є спроби визначити, в межах яких географічних меж розташовані міста Москва, Вільно, Львів, Дрогобич, Галич, спрогнозовано час двох затемнень сонця і місяця та інші відомості. Серед його учнів був польський астроном М. Коперник. Праці доктора Дрогобича свідчать про ґрунтовну обізнаність автора з науковою літературою та давніми джерелами. Його викладацька діяльність піднімала престиж української науки в Європі, сприяла поширенню гуманізму та ідей просвітництва в Україні, Польщі та Італії.

4. 2. Виникнення козацтва та Запорізької Січі.

Втрата Україною будь-яких елементів державності, встановлення економічного панування польської шляхти та магнатів, намагання ними захопити вільні землі в «Дикому полі», духовне та національне закабалення українців призвело до того, що частина пасивних верств піддалась під польський вплив. Але в цей час ініціатива в національному житті переходить до низів, спершу провідну роль почало відігравати міщанство, а пізніше – селяни, які стали у 80 – 90-роки XV ст. засновниками козацтва. Термін "козак" – тюркського походження і запозичений українцями від кочових південних сусідів, татар. У широкому значенні слова він означає "вільну озброєну людину", а також степового добичника, людину, яка бореться за свою свободу. Різкий ріст козацтва відбувається у XVI ст.

Козацтво пройшло у своєму розвитку та диференціації великий і складний шлях. Виникнувши в степах півдня України як явище побутове унаслідок боротьби землеробської і кочової цивілізацій, воно поступово розвинулося до вищих організаційних форм та суспільного значення.

Причини виникнення, періодизація українського козацтва (1489 (1492) –1781 р.) та його різновиди

Причини виникнення козацтва	Періодизація історії козаччини	Різновиди козацтва
<ul style="list-style-type: none"> - посилення феодалного гніту з боку литовських феодалів, польських магнатів та шляхти щодо українського селянства та міщан; - посилення національного гніту, намагання нової влади ополечити та підпорядкувати українську еліту, заставити їх служити своїм інтересам; - введення в середині XVст. 3-х денної панщин та інших податків; - наступ католицизму на права православного духовенства та простих українців; - наявність вільних незаселених земель між південними кордонами Великого князівства Литовського та Кримським ханством; 	<p><u>Періодизація за Греченком В.А.</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1) 1489–1591 рр. – утворення козацтва та його становлення ; 2) 1591–1647 рр. – період посилення військово-політичного значення козацтва як захисника народу, перетворення його в єдиний суспільний стан, Запорізька Січ стає центром національно-визвольного руху; 3) 1648–1664 рр. – участь у Національній революції та визвольній війні українського народу, в якій козацтво було ядром руху, реалізатором державотворчих функцій; 	<p><u>Запорізьке козацтво січове (низове)</u>, яке складалося із селян, міщан, дрібної шляхти, православного духовенства і зосереджувалося за порогами Дніпра на укріпленій Січі (з 1551р. за свідченням польського історика М.Бельського).</p> <p>За козаччини було 9 Січей: <u>Томаківська</u> (кін. – XVст. – 1593р.), <u>Базавлуцька</u> (1593–1638 рр.), <u>Микитинська</u> (1638–1652 рр.), <u>Чортомлицька</u> (1652–1709 рр.), <u>Кам'янська</u> (1709–1711 рр.), <u>Олешківська</u> (1711–1734 рр.), <u>Нова Січ</u> (1734 –1775 рр.), <u>Задунайська</u> (1775–1828 рр.), <u>Азовське козацтво</u> (з 1828 р.) на службі в російського царя.</p>

<p>- існування вільних прошарків українського суспільства, які в степах шукали соціального захисту, вільних земель, багатих угідь, романтики і слави;</p> <p>- зростання небезпеки нападів на українські міста і села з боку кримських татар та турків;</p> <p>- литовська, пізніше польська адміністрація, за відсутності війська, часто залучали вільних озброєних людей до захисту кордонів держави та порубіжного суспільства;</p> <p>- наявність досвіду освоєння Півдня у XIII – XIV ст. ухадниками, бродниками, берладниками.</p>	<p>4) 1664–1709 рр. – боротьба з Москвою, Кримським ханством, Туреччини за збереження незалежності Січі;</p> <p>5) 1709 –1734 рр. – період існування запорожців за межами України;</p> <p>6) 1734–1775 рр. – відновлення Січі, боротьба за її збереження та остаточна ліквідація її російським царатом.</p>	<p><u>Реєстрові козаки</u>, які із 1572 р. перебували на військовій службі в Речі Посполитій, мали свої землі, одержували платню та звільнялися від феодалних податків.</p> <p><u>Нереєстрові козаки</u>, які не були внесені до реєстру (списку), у весняно-літній період разом із запорожцями брали участь у сухопутних та морських походах на Південь, а також були найактивнішими учасниками козацько-селянських повстань.</p> <p><u>Паланкові козаки</u>, які проживали із своїми сім'ями на хуторах та зимівках і належали до певної паланки. Разом із нереєстровими козаками складала основну масу озброєного чоловічого населення Порубіжжя.</p>
--	---	--

Вже у другій половині XVI ст. козацтво дедалі більше впливало на усі сфери суспільно-політичного життя. Значним якісним рубежем у розвитку козацтва як суспільного явища стало створення у середині XVI ст. козацької народної республіки – Запорізької Січі.

Аналіз письмових джерел, праць істориків М. Грушевського, М. Костомарова, Д.Яворницького, М. Котляра, І. Крип'якевича, В. Рички, В. Смолія, В. Степанкова, Ю. Мицика дає підстави чітко визначити причини, теорії та джерела формування українського козацтва. Дійсно, наважливішими чинниками, як вказано в їхніх працях і в наведеній вище таблиці були:

- посилення жорстокої експлуатації правлячої верхівки Речі Посполитої щодо українського народу змушувало населення рятуватися в південно-східних українських степах, які були майже не заселені;
- утворення Кримського ханства, знищення турками Візантії, створення Османської імперії, яка підпорядкувала Малу Азію, Балкани, перетворила Кримське ханство у свого васала супроводжувалося посиленням турецько-татарської агресії. Ця небезпека змушувала порубіжне населення згуртовуватись у військові формування;
- в XV ст. татарські напади зустрічали слабкий опір з боку литовських князів, а потім - польського уряду. Фактично вони не тільки не забороняли, але й своєю пасивністю сприяли зростанню козацтва.

Вже за короля Сефана Баторія було прийнято на службу і записано в козацький реєстр у 1572 р. 600 козаків. Центром їх розміщення стало м.Трахтемирів, де містився військовий арсенал, госпіталь та керівництво. У 1590 р. число реєстровців зросло до 1000 чоловік, до люстрації 1638 р. їх вже нараховувалося до 12 тисяч. На противагу вільнолюбивим тенденціям запорожців, тісно пов'язаних із селянством та міщанством, реєстрові козаки переважно були представниками українських консервативних сил. Але з подальшим посилення польського і католицького гніту, реєстровці, як і інші групи козацтва часто виступають разом із народом під час селянсько-козацьких повстань.

Є поширеною також "уходницька" теорія походження козацтва (І. Крип'якевич, М. Костомаров, А. Жуковський, О. Субтельний), суть якої зводиться до того, що для використання природних багатств із прикордонних містечок і хуторів у степ виїзджали невеликі ватаги ухадників, які займалися полюванням на дрібних звірів, птахів, рибальством, привозили із Криму сіль. Для охорони своїх промислів та товарів вони озброювалися та будували невеликі укріплені «Січі».

Інше бачення проблеми виникнення козацтва полягає у тому, що козацтво було суспільно-історичним явищем, яке виникло в кінці XV ст. у зв'язку з посиленням закріпачення селян та боротьбою народних мас проти феодалів. Ця думка була поширеною в радянський період, але на нашу думку, вона має повне право на існування, тому, що козацтво декілька століть поповнювалося саме за рахунок селян-кріпаків, яких манила воля і прагнення помсти.

Знавець середньовічної історії М. Котляр справедливо відстоює теорію, згідно з якою козацтво було споконвічним, давньоукраїнським явищем. На півдні України жило волелюбне населення, що захищало Київську державу від половців і татар. Це були бродники, перша згадка про яких збереглася в Київському літописі під 1147 р. Про різновид бродників – берладників вперше повідомляється у тому ж літописі у 1158 р. Востаннє бродники згадуються у джерелі під 1254 р., тому М. Котляр наголошує, на тому, що після припинення їх існування, з'являються козаки, тобто вони є прямими спадкоємцями бродників і берладників. Можливо це саме так, тому, що вже у 1303 р. в літописах зафіксовані на півдні невеликі, розрізнені групи козаків.

Козацька верства формувалася із міщан, селян, ухордників, військової дрібної шляхти, православного духовенства, а подекуди серед козаків з'являються нащадки із давніх українських князів та бояр.

Перші згадки про організовані бойові дії козацьких загонів пов'язують з іменами урядових керівників Наддніпрянщини 10–70-х років XVI ст. – Семеном Полозом – київський городничим, черкаський старостою Остафієм Дашковичем, барським старостою Бернардом Претвичем, українським князем Дмитром Вишневецьким, Богданом та Михайлом Ружинськими.

Вишневецький Дмитро Іванович (1516 – 1563) – один з перших відомих в історії українських гетьманів, нащадок великого князя литовського Ольгерда Гедеміновича, черкаський і канівський староста, організатор відсічі татарських набігів на південні українські землі. У 1552 – 1554 рр. він об'єднав розрізнені групи козаків та їх «січі» в єдину Запорізьку Січ із укріпленим центром на о. Мала Хортиця. В 1557 – 1558 рр. відбив декілька нападів кримських татар на Хортицю, а в 1557 р. на чолі запоріжців здобув турецьку фортецю Іслам-Кермен. У 1559 р. двічі ходив під Азов, воював у пониззі Дону, під Керчу, визволив з татарської неволі декілька тисяч українських невільників. У 1560 р. на чолі запоріжців служив у московського царя Івана Грозного, а у 1561 р. повертається в Україну. У 1563 р. після невдалого військового походу до Молдавії він потрапив у полон під Сучавою, був відправлений до турецької столиці Стамбула. Д. Вишневецький відмовився перейти на турецьку службу і був страчений. Є героєм народних пісень, зокрема пісні про «Байду». У 1999 р. Національний банк України в пам'ять про легендарного гетьмана випустив срібну монету «Дмитро Вишневецький» номінальною вартістю 10 гривень із серії «Герої козацької доби». Дмитро Вишневецький, який найбільше сприяв розвитку козацтва на початковому етапі, вважається родоначальником українського козацтва та Запорізької Січі.

Кількісне зростання українського козацтва супроводжувалося поселенням певної його частини на постійне проживання в низов'ях Дніпра, за порогами, на островах Хортиця, Томаківка, Базавлук, розміщених у важкопрохідних дніпровських плавнях. У першій половині XVI ст. козацтво все більше зосереджувалося в пониззі Дніпра, створюючи укріплені "засіки". Так з'явилася низові, запорізькі козаки, на відміну від яких козаки, які жили на хуторах, у селах і містах Придніпров'я, називалися городовими або волосними. Запорізькі козаки об'єдналися в єдину організацію – **Військо Запорізьке** з центром у Січі, яка виникла на початку другої половини XVI ст.

Устрій Запорізької Січі

Військовий устрій	Територіальний устрій	Форма правління	Функції кошового, ради	Правовий устрій
Козацька демократична республіка складалася із вільних козаків, які об'єднувалися у кіш. Він поділявся на курені (38 куренів), які формувалися переважно за принципом земляцтва). На кожних два курені була своя	Контрольована Запорізькою Січчю територія поділялася на 5–10 паланок (полків) на чолі із виборними полковниками. Паланкові козаки, переважно у зимовий період, проживало в невеликих містах та на хуторах порубіжного суспільства.	Верховна влада в Запорізькій Січі належала загальній козацькій раді (20–50 тис. козаків). Рада 1 січня обирала старшину: кошового отамана, суддю, писаря, осавулів, обозного, військових служителів: бунчужного, хорунжого,	Влада, всенародно вибраного, кошового отамана була необмеженою. Він особисто керував найважливішими походами та битвами, приймав рішення про укладення договорів із гетьманами, царями, королями. Під час походів кошовий призначав	Вживалося звичаєве народне та козацьке право. Всі козаки були рівними перед законом і мали однакові права та обов'язки. Заборонялося приводити на

православна церква.		булавничого, перначного. Курінь обирав курінного атамана та писаря.	похідну старшину із досвідчених казаків та старшин. <u>Козацька рада:</u> - обирала кошового отамана (гетьмана), кошову старшину, вирішувала питання про початок війни чи укладення миру, про покарання	Січ жінок.
---------------------	--	---	---	------------

Під час створення Запорізької Січі козаки використали традиції давньоукраїнських фортифікаційних споруд, в яких важливу роль відігравали засіки. Січ мала площу близько 500 гектарів, яку захищали земляні вали заввишки 12 м. і міцний дерев'яний частокіл. Організація запорізького козацтва ґрунтувалась на демократичних принципах: не визнавали кріпацтва, нерівності, виступали за рівність у праві володіння землями, право на козакування незалежно від соціальної чи національної приналежності, право бути обраним до козацького самоуправління.

Запорізьке козацтво наприкінці XVI ст. створило чітку військову організацію.

Кіш був органом не тільки військової, але й адміністративної та судової влади на Запоріжжі. На чолі коша стояв обраний на рік *кошовий отаман*. Кіш складався із 38 *куренів*. Вищим органом влади на Запорізькій Січі була загальна *козацька Рада*, яка вирішувала найважливіші проблеми в середині Січі, питання початку війни чи укладення миру, розподіл землі чи військової здобичі, обрання кошової старшини. Для вирішення щоденних питань створювалася *старшинська рада*. До органів виборної влади на Запорізькій Січі входили – *кошовий отаман, військовий писар із канцелярією, військовий обозний, осавул та суддя*.

Основною військовою одиницею був *полк*, часто по 500 осіб у кожному. Полки поділялись на *сотні*, а сотні – на *курені*. Полками командували *полковники*, сотнями - *сотники*, десятками або куренями – *курінні отамани*. На час сухопутних і морських походів призначалася *похідна старшина*.

До козацьких *символів (клейнодів)* відносилися: *БУЛАВА* – символ влади кошового отамана чи гетьмана, *ПЕЧАТКА* (срібла) круглої форми із зображенням козака з мушкетом і шаблею при боці та написом «Печатка славного війська Запорозького Низового», *ПРАПОР* (корогва) – святиня, яку носили попереду козацького війська, за яку відповідав хорунжий, *ПРНАЧ* – срібна видовжена палиця, символ влади військової старшини та полковників, *БУНЧУК* – палиця із кінським волоссям зверху, під якою збиралася в центрі Січі стара кошова старшина і обиралася нова, за бунчук відповідав бунчужний, *ЛИТАВРИ* – великі барабани, натягнуті шкірою, з допомогою яких подавалися різні ударні сигнали (підйом, відбій, обід, в похід, тривога тощо), *КАЛАМАР* – символ влади військового писаря.

Запорізьке козацтво було добре озброєне – воно користувалися мушкетами, шаблями, ножами, самопалами, бойовими молотами – келепами, панцерами, пищалями, списами, пістолям, луками і стрілами, сагайдаками, гарматами різного калібру і величини. Вперше вогнепальну зброю козаки почали використовувати із 1511 р.

Вправні були козаки в їзді верхи на конях і в морському бою. Їхній флот складався з великих човнів, що називалися чайками, або байдаками і вміщували до 70 козаків.

Воєнна тактика запорізьких козаків відрізнялася швидкістю зміни (маневреністю), ініціативою старшин, чіткістю подачі та виконання команд, взаємовиручкою, побратимством, вмінням влучно стріляти в ціль та вміло колоти і рубати шаблею. Воєнне мистецтво козаків було відоме на всю Європу, а їх часто наймали під час війн як найкраще військо. Основну частину запорізьких козаків становили українці. Жінок в Січ не допускали. Ця заборона була зумовлена надзвичайно суворим і небезпечним життям на Запоріжжі.

У Запорізькій Січі дотримувались суворої військової дисципліни. Під час походу влада кошового отамана, полковника, сотника, курінного отамана була необмеженою. Найтяжчим злочином вважали зраду Батьківщини, крадіжка громадського майна та вживання алкоголю під час походу.

Запорізькі козаки були глибоко віруючими людьми, вони дотримувалися християнської православної віри. Головним лозунгом їх боротьби був лозунг: «За православ'я – проти католицизму!». Не залежно від національності приймали до запорозького коша, але не християни мусили хреститися в православну віру. Храмовим святом на Січі було свято матері Покрови 14

жовтня, а головною парафією для запорожців був Трехтемирів та Межигірський монастир у Вишгороді. На кожних два із 38 куренів була своя церква, всього 19. Під час походів були похідні церкви. Козаки були людьми сильними, витривалими, гнучкими, винахідливими, не боялися смерті, особливо характерники.

Одним із найвизначніших кошових отаманів початку XVII ст., який підняв роль козацтва на національний та міжнародний рівень був Петро Конашевич -Сагайдачний.

Петро Конашевич-Сагайдачний (1570 – 1622) – видатний політичний і культурний та військовий діяч. Народився у с. Кульчинці Самборського староства в Галичині. Походив із української шляхти. Навчався в Острозькій колегії, деякий час був приватним учителем, потім козакував. Брав активну участь в морських походах у Крим та в сухопутних у в Лівонію та Молдавію. За його гетьманування (1606–1622) Запорізьке Військо із невеличких, слабо організованих формувань перетворилося на сучасне дисципліноване регулярне військо. Чисельність козацького війська за Сагайдачного зросло до 40 тисяч чоловік. У зовнішній політиці Конашевич-Сагайдачний намагався забезпечити Запорізькому Війську повну свободу дій. Гетьман підтримував добрі стосунки із Річчю Посполитою, у 1618 р. він допомагав королевицу Володиславу IV під час облоги Москви, а у Хотинській війні проти турків у 1620–1622 рр. на чолі 40 тисяч запорожців врятував польське військо від розгрому. Поранений отруйною стрілою П. Сагайдачний невдовзі помирає.

Вирішальну роль відіграло козацтво на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним у відновленні православної ієрархії в Україні. За ініціативи гетьмана, патріарх Феофан у 1620 р. висвятив єпископів на православні кафедри України і на сан митрополита, церковного діяча й письменника Іова Борецького.

Борецький Іов Матвійович (рік народження не відомий – 1631) – церковний, політичний і культурний діяч, захисник православ'я. Народився в с. Бірче в сім'ї дрібного галицького шляхтича. Здобув вищу духовну освіту в Україні та за рубезем. У 1604 р. став ректором Львівської братської школи, із 1611 р. – священником київської Воскресенської церкви, із 1615 р. – першим ректором Київської братської школи. У 1619 р. постригся в ченці. Через деякий час став ігуменом (настоятелем) київського Михайлівського монастиря. При сприянні П. Сагайдачного у 1620 р. стає київським православним митрополитом.

М. Грушевський наголошував, що сучасники дуже високо цінували Петра Сагайдачного та Іова Борецького, які уклали союз православного духовенства із козацтвом. Козацтво перетворилося у справжнього надійного захисника українського народу, церкви і культури. Це поєднання Запорізького Війська з традиціями князівської доби, православ'я надзвичайно сильно піднесло роль Запорізької Січі в національно-визвольній боротьбі українців, насамперед у формуванні української нації та відродженні елементів лицарства і державності.

Отже, Запорізька Січ, яка протягом тривалого часу була центром козацтва, відіграла визначну роль у визвольній боротьбі українського народу проти польських порядків, турецько-татарської агресії, за свою свободу, незалежність та відродження української державності.

4.3. Загарбання шляхетською Польщею українських земель.

Люблінська унія 1569 р., підписана між Польщею та Великим князівством Литовським, призвела до утворення нової сильної держави на політичній карті Європи – Речі Посполитої на чолі із Сигізмундом II Августом Вазою – сином Сигізмунда I Старого та Бони Сфорци.

Згідно унії обирався на сеймі спільний глава держави, який титулувався королем польським і великим князем литовським, встановлювався єдиний державний устрій, грошова система, основу якої складав грош і талер, право, а католицтво ставало державною релігією. Литовське князівство зберігало певну автономію, але українські землі – Волинь, Брацлавщина, Київщина, Подляшся, Поділля фактично цього часу перейшли до складу Польського королівства.

В адміністративно-територіальному устрої нова держава поділялася на три частини – Велика Польща, Мала Польща та Литва. Провінції ділилися на воеводства і староства (повіті).

Найвищі щаблі в державі займали великі магнати польського, литовського, українського та білоруського походження, переважно королівського, князівського та боярського роду. Вони підлягали лише юрисдикції короля, який міг їх призначати на вищі державні посади – коронного маршалка, канцлера, коронного чи польного гетьмана, воєводу чи старосту. З магнатів складалася Рада, яка вирішувала разом із королем чи великим князем найважливіші державні питання.

Після 1569 р. був створений об'єднаний Вальний Сейм, який складався із трьох станів: короля, Сенату і посольської ізби. Влада виборного короля, який не мав права без згоди Сейму передавати свою владу в спадок сину, була обмеженою. Любий із членів сенату міг накласти вето на пропозицію чи рішення короля. Він лише мав право оголошувати війну і мир, підписувати договори, скликати ополчення. Найбільший вплив у Сеймі відіграла посольська изба, яка складалася із послів земської шляхти та вищого духовенства. Сейм був своєрідним демократичним парламентом Речі Посполитої, який розробляв і приймав закони, затверджував нові повинності, податки, виплати найманим військам, розглядав право власності та купі-продажу землі.

Польські магнати і служила шляхта не лише одержували за службу незаселені південні землі, а з часом почали відбирати селянські та церковні землі майже по всій Україні, поступово збільшуючи панщину. Шляхта спочатку складала основну частину війська держави. За це король надавав шляхті землі, звільняв від сплати податків, вона майже не була залежна від місцевої влади, тобто була відносно самостійною і досить впливовою верствою в суспільстві. Місцева багата шляхта обиралася на місцевих сеймиках до великого Сейму, мала великі права і привілеї. На території України у першій половині XVII ст. нараховувалося близько 0,5% магнатів та 2,5% шляхти на всю масу населення.

Земельні володіння магнатів спочатку були зосереджені на Волині, Київщині і Брацлавщині. Князі Острозькі володіли однією третиною земель та десятками міст Волинського воєводства. У Галичині і Західному Поділлі переважало землеволодіння польських панів Одровонжнів, Конєцпольських, Потоцьких. Конєцпольські, наприклад володіли 740 селами і 170 містечками. Бона Сфорца – польська королева із 1537 р. володіла величезним Барським староством на Поділлі, графи Потоцькі – Ніженським староством на Чернігівщині та Кременчуком.

Разом із шляхтою і магнатами прийшли в Україну єзуїти та католицькі ксьондзи, які створювали костели, монастирі, єзуїтські школи, збирали пожертви на користь католицької церкви, наvertsали українську знать у католицизм, здійснювали насильницьке ополячення населення.

Головною формою експлуатації селян наприкінці XVI – першій половині XVII ст. стає панщина, яку відробляли селяни на панських фільварках. За століття панщина виросла із кількох днів (8–10) на рік до 5 – 6 днів на тиждень. Українські селяни були позбавлені усіх людських та цивільних прав. Польська шляхта не вважала українських селян за людей, грубо топтала їх людську гідність, могла їх безкарно вбити.

Шляхта та католицька церква забороняла православним виконувати релігійні обряди, переслідувала українські традиції, культуру. Вводилося право діди́ча (пана) першої шлюбної ночі. Євреї-орендарі та позичальники грошей – лихварі жорстоко експлуатували холопів та міську бідноту, споювали селян у корчмах.

Ряд українських міст стали важливими торговельними та ремісничими центрами, більшість із них отримали магдебурзьке право, але в Україні, порівняно із Західною Європою, воно носило обмежений характер. Через привілеї, надані польським, єврейським і німецьким міщанам-католикам, українські міщани – ремісники були в приниженому стані, сплачували за виробництво та реалізацію власних виробів місцевій владі чи магнату великий грошовий чинш. Для захисту своїх соціально-економічних інтересів міщанство багатьох міст уже в XV – XVI ст. створило свою організацію – церковне братство. Братства у своїх школах навчали дітей, підтримували сім'ї, які втратили свого годувальника, члена братства, мали власну касу взаємодопомоги, свої православні церкви.

Але православна шляхта часто віддавала своїх дітей до єзуїтських колегій, де навчання як правило було безкоштовним. Але єзуїтська наука завершувалася переходом частини українців у католицизм. На середину XVII ст. майже всі князівські і великі шляхетські роди відмовилися від православ'я.

Брестська унія 1596 р., нав'язана католиками, при підтримці частини православної верхівки, мала в цілому негативне значення, але з другого боку, унія під патронатом Папи Римського дала можливість зберегти в умовах окатоличення та ополячення східний обряд, який здійснювався українською мовою. Боротьбу проти унії очолив князь Костянтин Острозький, Запорізька Січ на чолі із Петром Конашевичем-Сагайдачним, православний митрополит І. Борецький, ректор Києво-Могилянської колегії Петро Могила, Київське, Луцьке та Львівське братства.

Острозький Костянтин (Василь) (н. 1526 – 1608) — видатний український політичний і культурний діяч, князь із старовинного українського православного роду. Народився у м. Дубно. Володів великою кількістю міст та маєтків на Волині, Київщині, Поділлі, Галичині. Обіймав посаду володимирського старости, маршалка волинського, був київським воєводою та входив до польського сейму. Виступив проти Люблінської 1569 р. та Брестської 1596 р. уній. У 1572 р. на власні кошти заснував початкову школу в Турові, в 1577 р. – у Володимирі-Волинському, в 70-х роках – у Слуцьку, у 1576 р. – вищу школу (академію) і друкарню в Острозі, а потім у Києво-Печерському монастирі.

Спочатку князь запросив викладачами освічених греків, італійців, а згодом у його школах викладали і українські викладачі. У викладанні поєднувалися слов'янські, візантійські та європейські традиції, студентів навчали «семи вільних наук» – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики.

Настрій солідарності, прагнення боротися за свої соціальні права, національну гідність, сформовані братствами, Острозькою академією, відіграли значну роль у серії козацько-селянських повстань проти жорстокої експлуатації, сваволі польської шляхти по відношенні до українського населення і православної церкви в кінці XVI – на початку XVII ст.

4.4. Визвольний рух в Україні проти шляхетської Польщі наприкінці XVI – у 30-х роках XVII ст.

Наприкінці XVI ст. боротьба народних мас проти польської шляхти і магнатів вилилася у великі козацько-селянські повстання, які розхитували політичний та соціально-економічний устрій Речі Посполитої. У повстаннях брали участь селяни, міська біднота, міські, запорізькі та реєстрові козаки, права яких магнати і шляхта постійно обмежували.

Причинами повстань були:

- посилення національного гніту, сваволі з боку польської шляхти та магнатів;
- захоплення земель селян, міських козаків, православних церков і монастирів;
- зростання соціальних протиріч, утиски козацтва і селян (збільшення панщини та повинностей) з боку польських панів та євреїв-орендарів;
- хвиля окатоличення та ополячення українського населення;
- незадоволення підготовкою та прийняттям Брестської унії, яка підпорядкувала греко-католицьку церкву Папі Римському;
- зменшення числа реєстрових козаків (вишшичників)

У 1577 – 1578 р. в Україні відбулося перше козацьке повстання на чолі із Іваном Підковою, який був по зрадницьки схоплений і переданий польському королю брацлавським воєводою та страчений у Львові.

Другим великим козацько-селянським повстанням в Україні було повстання у 1591 – 1593 рр.

У грудні 1591 р. загоны реєстрових козаків і селян під керівництвом Криштофа Косинського (1591–1593) напали на місто і замок Білу Церкву, яке було резиденцією білоцерківського старости Я. Острозького, сина Костянтина Острозького. Староста відібрав маєток Рокитне, наданий йому за ухвалою сейму 1590 р. Почуваючи себе дуже ображеним, Косинський, обраний гетьманом реєстровців, очолив повстання. У 1592 – 1593 рр. повстання охопило велику територію: Київське, Волинське і Брацлавське воєводства. Повсталі захопили Трипілля, Богуслав, Переяслав і Київ, у якому взяли для себе велику кількість гармат, пороху, продовольства. Вирішальний бій між повстанцями під керівництвом старшого реєстрових козаків Криштофа Косинського і магнатсько-шляхетським військом на чолі із київським воєводою К. Острозьким та черкаським і канівським старостою О. Вишневецьким, відбувся 23 січня 1593 р. під містечком П'яткою на Волині.

Після поразки повстанці уклали угоду, за якою зобов'язалися підкоритися королю, але самі відійшли на Низ. Запорозьці вирішили допомогти Косинському. У травні двохтисячне військо вирушило із Запорізької Січі до Черокас та обложено фортецю. Але Косинського було підступно схоплено за наказом О. Вишневецького і вбито. Далі повстанці пішли походом на Київ і оточили його. Проте звістка про напад татар на Січ змусила козаків повернути на Запорожжя.

Незважаючи на політичну незрілість повстанців, стихійний його характер, відсутність чіткої мети, повстання мало важливе історичне значення, адже К. Косинський став першим не призначеним,

а виборним гетьманом реєстрових козаків, якого визнав польський уряд. Це повстання дало поштовх до нових виступів.

У 1594 – 1596 рр. вибухнуло нове козацько-селянське повстання на чолі із з гетьманом реєстрових козаків Григорієм Лободою і гетьманом нереєстрових козаків – Северином Наливайком.

Наливайко Северин (рік народження не відомий – 1597) – козацький ватажок родом із Галичини. Народився у родині кушніра. Северин навчався в Острозькій академії. Змолоду був козаком в Запорізькій Січі, потім служив у князя К. Острозького в Острозі. У 1594 — першій половині 1595 року бере участь в походах проти Туреччини. У 1594 р. волоський воєвода Михайл Хоробрий почав боротьбу проти турків. Наливайко запропонував Острозькому створити загін козаків для захисту Брацлавщини від татар, яких турецький султан послав у Молдову через Поділля. Навесні 1594 р. кілька тисяч запорізьких козаків зібралися в похід проти татар, які щойно з'явилися на Поділлі. Водночас Наливайко закликав до боротьби проти польської шляхти. У 1597 р. С. Наливайка прилюдно стратили у Варшаві.

Після повернення з Угорщини у 1595 р., де Лобода і Наливайко допомагали австрійській армії, яка діяла там проти турків, беруть під свій контроль більшу частину Волині, що стало початком повстання. Запорожці й реєстрові, що були на Січі, приєдналися до Наливайка, але обрали наказним гетьманом Григорія Лободу. Шляхта Брацлавського воєводства намагалася розправитися з «охочими» козаками Наливайка, але не досягла успіху. Визвольний рух поширився на всю Брацлавщину. Повстанці захопили місто Бар та Вінницю. На початку 1595 р. від шляхти було звільнено значну частину Брацлавщини, Подільського воєводства. Навесні того ж року козаки на чолі з Наливайком вирушили на Луцьк, а потім до Могильова в Білорусію, щоб підняти на боротьбу селян. Загони Лободи і Шаули пішли на Південне Подніпров'я з метою очистити його від шляхти і з'єднатися з С. Наливайком. Але Наливайко був ватажком бідноти, а Г. Лобода і М. Шаула – реєстровців, тому скоро між ними виникло непорозуміння.

Загін С. Наливайка успішно просувався, відбиваючи набіги шляхти. Він здобув міста Старокостянтинів, Луцьк, Кременець, Слущк, Бобруйськ, Могильов. Народні повстання охопили всю Східну Білорусію. Загін Лободи захопив Черкаси, Канів, а козаки Шаули – Київ. У січні 1596 року С.Наливайко поблизу р. Сині Води (Синюха) розгромив кіноту Жолкевського, а березні 1596 р. здобув Білу Церкву. Лобода ж вступив у переговори з Жолкевським. Зрозумівши, що Г. Лобода уникає з'єднання з С. Наливайком, козаки на своїй раді позбавили Лободу булави та обрали гетьманом Шаулу.

У березні загони Наливайка і Шаули об'єдналися під Білою Церквою та з боєм захопили фортецю. До міста підходили основні сили Жолкевського. Повстанці відійшли на північ Київщини. 23 березня в бою з польською кіннотою було поранено Наливайка і Шаулу. Повстанці мусили відійти до Києва, де залишився Наливайко з невеликим загonom. Війська Жолкевського оточили табір повстанців і тримали їх в облозі два тижні. Лобода знову почав таємні переговори з польським гетьманом, за що був страчений козаками.

Після трьохденного обстрілу 28 травня 1596 р. прибічники страченого козаками Лободи оточили Наливайка, перебили варту, схопили ватажка повсталих і привезли до Варшави, де у квітні 1597 р. С. Наливайка прилюдно стратили.

З новою силою повстання розгорілися в Україні у 20 – 30-х роках. Головною причиною цих повстань було зменшення кількості реєстрових козаків після повернення із Хотинської війни 1621 р та збільшення панщини. Козаки, селяни та міщани відмовлялися від виконання феодалних повинностей. Запорозькі козаки на чолі із гетьманом реєстрових козаків Марком Жмайлом виступили проти коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського.

Жмайло Марко – гетьман реєстрового козацтва із 1625 р. Брав активну участь у Хотинській війні, у переговорах запорожців з представниками польського уряду. 1625 р. очолив козацько-селянське повстання, яке охопило майже всю Наддніпрянщину. Повстанці влаштували на півдні від Крилова укріплений табір, у якому було майже 20 тисяч осіб. 19 – 21 жовтня 1625 р. польські війська атакували табір. Повсталі відійшли до Курукового озера. І хоча наступу Конєцпольського перешикодила болотиста місцевість, між повстанцями почалися непорозуміння, особливо між реєстровою старшиною та козаками. Це привело до обрання гетьманом Михайла Дорошенка, який швидко порозумівся з польською владою. Згідно із Куруківською угодою козацький реєстр встановлювався у 6 тис. козаків, а їх платня – у 60 тис. злотих на рік, тобто на кожного припадало по 10 злотих (2–3 срібних талери). Козаки зазнали поразки, а доля ватажка повсталих є невідомою.

Причиною наступного повстання 1630 р. було незадоволення козаків-випищиків умовами Куруківської угоди, заборонаю козакам організовувати походи проти татар і турків, посиленням експлуатації селян і простих козаків. Вже влітку 1629 р. на Запоріжжі зібралось близько 40 тисяч втікачів – нереєстрових козаків, готових до повстання. Реєстровий гетьман Григорій Чорний вимагав від нереєстрового гетьмана Тараса Федоровича вивести втікачів на волость і перевірити їх списки.

У березні 1630 р. *Тарас Федорович (Трясило)* з 10 тисячним військом виступив на Черкаси. Оточив там будинок Чорного, схопив його і за зраду наказав вбити. Повстання охопило майже всю Наддніпрянщину. Головні битви з польськими військами відбулися в травні 1630 р. під Переяславом. Після трьохтижневого протистояння Конецпольський, який командував польським військом, мусив сісти за стіл переговорів й укласти Переяславську угоду 29 травня 1630 р. Згідно з угодою козаки не підлягали покаранню за свої виступи, реєстр збільшувався до 8 тисяч реєстрових козаків. Т. Федорович із військом повернувся на Запорізьку Січ.

Але невирішеними залишалися проблеми нереєстрового козацтва, що спричинило нові заворушення. Селяни, міщани і козаки почали об'єднуватися у загони, нападати на панські маєтки, підпалювали та руйнували їх, вбивали шляхту, управляючих, захоплювали гроші та майно, заводили в селах козацькі порядки.

Пізніше Трясило у 1632 – 1633 рр. брав участь у війні проти Московської держави на боці Польщі. Чергова його спроба підняти козаків на нове повстання у 1635 р. не знайшла підтримки реєстрових козаків. Подальша його доля невідома.

Після війни із Московським царством у 1634 р. Польська влада вирішила встановити жорсткий контроль над Запоріжжям. У лютому 1635 р. перед Кодацьким порогом, на правому березі Дніпра було збудовано фортецю Кодак, яка мала контролювати переправи і шляхи, що зв'язували Запоріжжя з Україною. На високих бастіонах було встановлено гармати. Гарнізон фортеці нараховував 200 найманих німецьких солдатів на чолі із французьким капітаном. Солдати не пропускали втікачів, а також липовий ліс, який козаки сплавливали по Дніпру на Запоріжжя для будівництва чайок.

Ці причини призвели до нового повстання запорізького козацтва під керівництвом гетьмана *Івана Сулими*. Повертаючись у 1635 р. з Дону, Іван Сулима з козаками напав на фортецю Кодак, зруйнував її і доценту знищив гарнізон з німецьких найманців. Але розгорнути повстання І. Сулимі не вдалося.

Сулима Іван (рік нар. не відомий – 1635) — гетьман нереєстрових козаків, керівник селянсько-козацького повстання. Походив із дрібної шляхетської сім'ї із Чернігівщини. Брав участь у походах проти турків і татар. Уперше згадується як козацький гетьман у 1629 р. Влітку 1635 р. очолив виступи запорожців. Зруйнував Кодак. Зробив невдалу спробу підняти селян і міщан на повстання. Оточений польським військом, був схоплений разом із іншими п'ятьма керівниками реєстровими козаками, виданий полякам та страчений у Варшаві.

Влітку 1637 р. почалося нове селянсько-козацьке повстання. Очолив його *Павло Павлюк (Бут)*. Перед повстанням здійснив похід у Крим, а ще раніше брав участь із Сулимою в розгромі Кодака. Влітку 1637 р. козаки здобули Черкаси. Повстання підтримало населення Лівобережжя. Частина реєстрових козаків теж підтримали Павлюка. Польська армія в кількості 15 тис. чоловік на чолі з М. Потоцьким виступила проти 10 тисяч козаків. 16 грудня 1637 року під с. Кумейки поблизу Черкас, відбувся бій. Повсталі, створивши укріплення із возів відбили три атаки поляків. Павлюк і Слідан із частиною повстанців відійшли на Чигирин, а основні сили на чолі із Д. Гунею організовано відступили під с. Боровиці в напрямку Черкас. Там Павлюк і Гуня об'єдналися. Повстанці після тривалого блокування здалися, а Гуні вдалося втекти. Павлюка і п'ятьох інших керівників повстання, виданих старшиною польській владі, було страчено у Варшаві. Козаки склали нову присягу на вірність королю. Присягу від імені козацтва підписав військовий писар Богдан Хмельницький – учасник повстання.

Причиною останнього повстання у 1638 р., перед Національно-визвольною війною під керівництвом Б. Хмельницького у 1648 –1657 рр., стало прийняття польським сеймом у лютому 1638р. «Ординації війська запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої». У Реєстрі мало залишитися лише 6 тисяч козаків. Усі інші «випищики» мусили повернутися «в стан простого народу, оберненого на холопів». Виборність козацьких старшин серед реєстровців ліквідувалася, а на чолі них призначався комісар із шляхтичів, яким командував коронний гетьман, а також із поляків – полковники і осавули. Жоден козак, під загрозою смерті, без паспорта комісара не мав права йти на Запоріжжя. Міщанам було заборонено йти на Січ і віддавати заміж за козаків

своїх доньок. За це їм грозила конфіскація майна і страшна смертна кара. Міські козаки повинні були з цього часу жити лише в Чигирині, Черкасах, Корсуні, Трехтемирові. Відбудовувалася Кодацька фортеця із гарнізоном у 700 чоловік.

У березні 1638 р. незадоволені «Ординацією» козаки під керівництвом гетьмана *Якова Острянина, Карпа Скидана та Дмитра Гуни* на чайках вирушили вверх по Дніпру проти поляків. Їх підтримало населення Київщини та Полтавщини.

Острянин Яків (*рік народження не відомий – 1641*) — один з керівників козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. Був реєстровим полковником, учасником польсько-московської війни. У 1637 р. організує повстанські загони на Полтавщині, а навесні 1638 р. обирається гетьманом нереєстрових козаків і очолює похід із Січії. Після поразки в Жовнинській битві 1638 р. він залишає повстанський табір і відходить на територію Слобідської України. В ході козацьких міжусобиць Острянина було вбито.

Під містечком Говтвою повстанці оточили поляків і змусили їх тікати. Острянин хотів дати бій польським військам під Лубнами до приходу туди Я. Вишневецького і М. Потоцького, але в битві 6 травня 1638 р. повстанці зазнали поразки і змушені були відступити. Зі травня гетьман із кількома сотнями повстанців переправилися через р. Сулу і пішли на територію Московської держави. Загони, що залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом Д. Гуною. З 10 червня 1638 р., зайнявши позицію на Старці, вони майже півтора місяці відбивали атаки поляків, але повстання зазнало поразки. Поляки влаштували криваву розправу над полоненими повстанцями 28 липня 1638 р.

На козацьких радах після повстання у вересні (в Києві) та грудні (в Масловому Ставі на Канівщині) реєстровці визнали «Ординацію». Реєстрових козаків було позбавлено права на самоврядування, селян відправлено до маєтків і оголошено кріпаками, а у 1639 р. для контролю за Запоріжжям знову було відбудовано Кодацьку фортецю. Частина «випишків» подалися на Дон.

Головними причинами поразки повстань були:

- *локальний, стихійний і неорганізований характер повстань;*
- *відсутність чіткої мети та стратегії;*
- *чисельна і якісна перевага регулярних військових сил Речі Посполитої над повстанцями;*
- *протиріччя між керівниками реєстровців та нереєстрових козаків;*
- *сили селянства були роз'єднаними, розпорошеними;*
- *рідко хто із організаторів мав спеціальну вищу чи військову освіту;*
- *урядові війська були значно краще озброєні, забезпечені боєприпасами та продовольством;*
- *повстання, через строкатість розвитку феодальних економічних відносин, ніколи не охоплювали територію усієї України і не носили загальнонародного характеру.*

Отже, роль українського козацтва як захисника українського народу, Річі Посполитої та Центральної Європи зростає в умовах зростання турецько-татарської агресії на початку XVII ст.

Козацько-селянські повстання, у яких найактивнішу роль відігравали запорожці, кінця XVI – 30-х р. XVII ст. в Україні вплинули кардинально на формування світогляду українського народу, української нації, доказали, що вона не буде і надалі миритися із польськими порядками. За своїм характером вони були антифеодальними, антикріпосницькими, антикатолицькими, національно-визвольними.

Досвід та уроки повстань використав через 10 років Б. Хмельницький під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.

Також в цей час значного розмаху в Західній Україні набирає національно-визвольний рух опришків. У 1529 р. вперше в документах згадуються слово «опришки» (з латинської мови – нищівник, тобто винищувач шляхти, євреїв-орендарів). В середині XVI ст. опришки найактивніше діяли на Покутті – коломийщині. У другій половині XVI – на початку XVII ст. опришківський рух поширюється на Галицьке Прикарпаття, галицько-угорське пограниччя, Наддністрянське узгір'я, Перемишлянщину та подільські Товтри. Повсталі нападали на шляхські маєтки, часто вбивали ненависних власників, грабували їх майно, роздавали його біднякам.

Документи

Про створення Бара та одержання ним Магдебурзького права (1540 р.)

Как упомянуто было уже, выкуп Рова был произведён Боною у Станислава Одровонжа, воеводы подольского, на сейме 1536–1537 гг., одновременно с Самборщиною и староством Львовским. Несомненно, Одровонж был весьма недоволен этим выкупом, так как суммы, занисанные на именіях далеко не возмещали стоимости самих именій. Во время упомянутой уже конфедерации 1537 г. Бону попрекали за последние выкупы и допущения при них несправедливости. Что именно подало повод этому, я не знаю. Так как Ровщиною Одровонж владел по записи суммы, а не *jure hereditario*? то он не имел возможности отклонить выкуп.

3 июня 1537 г.. относительно Рова и Елтушкова с принадлежащими к ним селами между Боною и Одровонжем состоялось уже соглашение, и Одровонж принял от неё выкупную сумму 2337 злот. и 80 венгерских флор. Но уступив в этом пункте, Одровонж продолжал отстаивать свои права на некоторые сёла, именно Деражню, Нижній Мукаров, Новосельцы, Каричинцы, Летневцы и Доманов, заявляя, что кроме заставних грамот он на эти сёла имеет и пожалования на праве дедочном.

Присоединилось и другое затруднение: некоторые села оказались заложенными Одровонжем другим лицам; потому окончательное решение вопроса было отложено до Петроковского сейма 1538 г. Но Одровонж все-таки не сдавался еще некоторое время, и только в июне 1538 г. между ним и Боною последовало соглашение по которому он окончательно отказался от своих претензий.

Еще не покончив окончательно с Одровонжем, Бона принялась за округление своих новых владений. Ей разрешено было выкупить все вообще именія, принадлежавшія к Рову, у всякаго рода державцеві, и Бона, вероятно, желала преобрести весь старый Ровскій повет. Уже весной 1538 г. она выкупает Каричинцы у Каричинских; у братьев Ярмолинских поменивает Гармаки.

Все три городскія общины – Бар Польскій, Русскій (Украинский) и Горный (Чемерисский) получили в 1540 г. німецкое (магдебургское) право и льготы для поселенцев, но с весьма существенными варіяціями что до послідних. Поселенцы Польскаго Бара, без различія національностей, получали пятнадцатилітнюю льготу от всякаго рода податей, поселепцы Русскаго и Горнаго – двенадцатилітнюю, а прежніе жители Рова, продолжавшіе и во время жительствова в Зинькове и Елтушкове владеть полями и пасіками в ровских грунтах, – всего 6 літ; притом и в продолжение льготных літ жители Русскаго Бара должны были платить медовую дань с пасек. Это побуждало прихожих людей стремиться в Польскій Бар, и местный войт имел возможность выбирать наиболее желательных поселенцев, и прежде всего поляков. По окончании льготы жители всех трех городов должны были платить ежегодно 15 грошей чиншу, отбывать военную службу при местном старосте и поддерживать греблю на замковом пруду, за что пользовались правом ловить в нём рыбу для себя; сверх того – жители Польскаго Бара обязывались выстроить и поддерживать мост через пруд, с правом собирать на нем мостовое в пользу города; жители Русскаго Бара – платить упомянутую медовую дань со всяких пасек (жители Польскаго Бара платили лишь с пасек вне городских грунтов) и по 3 четвертки овса с полей и принимать участие в ремонте замка; жители Горнаго Бара – платить по четвертке овса с дыму и поволовщипу (по 6 волов раз в три года со всего города) и отбывать три дня полевых работ на замковом фольварке (позже сверх того видимо у них и медовую десятину). Таким образом и в отношении постоянных повинностей Польскій Бар занимал привилегированное положение сравнительно с остальными, а жители Горнаго Бара вполне приближались к положению тяглых крестьян.

Что касается самоуправления, то в этом отношении жалованные грамоты не делают различія между городами. Пожизненный войт имеет полную юрисдикцію над міщанами, а сам подлежит юрисдикції старосты; население всецело изимается изпод власти королевских урядников. Польскій и Русскій Бар имели, очевидно, общего войта; здішнее войтовство было пожаловано каменецкому міщанину Іоанну Цервусу, войтовство в Горном Баре — Миколаю Невиду, и обоим было гарантировано владение на два доживотья. Что касается чемерисов, то на них не простирались условия городских жалованных грамот, они были на особом положеніи: составляя военный контингент, находившіяся в распоряженіи старосты...

Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст. – Львів, 1996. – С.75–76, 81–82, 89–90.

1. З якою метою польська королева купила Ровське староство?

2. Коли і на яких умовах місто Бар отримало Магдебургське право?

Гетьмани України. Польські королі. Великі князі московські, московські царі та імператори (XVI –XVIII ст.)

Українські гетьмани	Роки гетьманув.	Польські королі	Роки правління	Московські князі, російські царі та імператори	Роки прав.
Дмитро Вишневецький	1550 –1564	Олександр Казимир	1501–1506	Василь III (князь)	1505–1533
Богдан Ружицький	1575–1576	Сигізмунд I Старий	1506–1548	Іван IV Грозний (цар)	1533–1584
Михайло Ружицький, Богдан Мікошинський	1585	Сигізмунд II Август	1548–1572	Федір Іоанович	1584–1598
Лук`ян Чорнинський	1586	Генріх Валуа	1573–1574	Борис Годунов	1598–1605
Кшиштоф Косинський, Григорій Лобода	1591–1593 1593	Стефан Баторій	1576–1586	Лжедмитрій I	1605 – 1606
Самійло Кішка	1600–1602	Сигізмунд III Ваза	1587–1632	Василь Шуйський	1605 – 1610
Петро Сагайдачний	1614 –1622	Владислав IV	1632–1648	Михайло Федорович	1613–1645
Богдан Хмельницький	1648 –1657	Ян II Казимир	1648–1668	Олексій Михайлович	1645–1676
Іван Виговський	1657– 1659	Михайло Вишневецький	1669–1673	Федір Олексійович	1676 – 1682
Юрій Хмельницький	1659–1663, 1677 –1681	Ян III Собеський	1674–1696	Софія Олексіївна	1682 – 1689
Павло Тетеря Іван Брюховецький	1663–1665 1663–1668	Август II	1697–1733	Іван V	1682–1689
Петро Дорошенко	1665–1676	Станіслав Лещинський	1704–1709	Петро I Олексійович (цар) (імператор)	1689 – 1721 1721–1725
Дем`ян Многогрішний	1668–1672	Август III	1733–1763	Катерина I Сковронська	1725–1727
Михайло Ханенко	1669–1674	Станіслав Август Понятовський	1764–1795	Петро II Олексійович	1727–1730
Іван Самойлович	1672 –1781			Анна Іоанівна	1730–1740
Іван Мазепа	1687–1709			Іван Антонович	1740–1741
Іван Скоропадський	1708 –1722			Єлизавета Петрівна	1741-1761
Пилип Орлик (Правобережний, в еміграції)	1710–1742			Петро III	1761–1762
Павло Полуботок	1722–1724			Катерина II	1762–1796
Данило Апостол	1727–1734			Павло I	1796–1801
Кирило Розумовський	1750–1764				

Хронологія історичних подій

- **1349 р.** – захоплення Польщею більшості Галицько-Волинських земель.
- **1362 р.** – перемога військ Литви над Золотою Ордою в урочищі Сині Води на Поділлі. Приєднання до Великого князівства Литовського Київщини.
- **1363 р.** – загарбання Великим князівством Литовським Поділля. Створення Литовсько-Руської держави.
- **1370 – 1387 рр.** – перебування Галичини під володінням Угорщини.
- **1375 р.** – створення Галицької католицької митрополії. Початок експансії католицизму на українські землі.
- **1380 р., 8 вересня** – Куликовська битва між татарськими військами хана Мамаю та військом Дмитра Донського.
- **1385 р., 14 серпня** – укладено Кревську унію між Польським королівством та Великим князівством Литовським. Початок приєднання до Польщі литовських і підвладних їй руських земель.
- **1387 р.** – остаточне загарбання Польщею Галичини.
- **1392 – 1430 рр.** – роки правління великого князя литовського Вітовта (Вітаутаса).
- **1401 р.** – Віленська угода.
- **1401 р.** – перші згадки про заснування м. Рів (Бар).
- **1410 р., 15 липня** – Грюнвальдська битва.
- **1413 р., 2 жовтня** – Городельська унія.
- **1428 – 1430 р.** – початок розпаду Золотої Орди та створення Кримського ханства.
- **1482 р.** – погром Києва кримськими татарами.
- **1489 – 1492 рр.** – перші літописні згадки про українських козаків.
- **XV ст., 80-ті роки** – перші згадки про походи українських козаків проти кримських татар.
- **1490 – 1492 рр.** – селянське повстання на Буковині та Галичині під проводом Мухи.
- **1494, 1496 і 1498 рр.** – походи українських і донських козаків проти татар.
- **1500 р.** – Московське князівство відвоює у Литви Чернігівську і Сіверську землі.
- **1508 р.** – повстання князів Глинських проти Великого князівства Литовського.
- **1525–1583 рр.** – роки життя Івана Федорова — засновника книгодрукування в Московії та в Україні.
- **1529 р.** – I Литовський статут, складений на основі «Руської правди».
- **1537 р.** – польська королева Бона Сфорца купила Рівське староство, а в 1338 –1540 рр. на лівому березі р. Рів збудувала нову Барську фортецю.
- **1538 р.** – Османська імперія захоплює Буковину.
- **1551 р.** перша писемна згадка про Запорозьку Січ у «Польській хроніці» В. та Й. Бельських.
- **1556 р.** – Дмитро Вишневецький побудував укріплену Січ на о. Мала Хортиця.
- **1560 – 1593 рр.** – Томаківська Січ.
- **1566 р.** – II Литовський статут.
- **1569 р., 10 січня** – Люблінська унія, в результаті якої утворилася Річ Посполита (Республіка) на чолі з виборним королем Сигізмундом II Августом .
- **1569 р.** – видання «Учительного Євангелія».
- **1572 р.** – створення реєстрового козацького війська королем Стефаном Баторієм.
- **1573 р.** – заснування І. Федоровим друкарні у Львові.
- **1574 р.** – видання І.Федоровим «Апостола» і «Букваря» у Львові.
- **1576 – 1578 рр.** – заснування Острозької академії та першої в Україні друкарні.
- **1580 р.** – видання «Острозької Біблії».
- **1588 р.** – виданий III Литовський статут.
- **1596 – 1647 рр.** – роки життя П. Могили — митрополита Київського.
- **1596 р.** – Берестейська церковна унія. Створення греко-католицької церкви в Галичині.
- **1591 – 1593 рр.** – козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського.
- **1594 – 1596 рр.** – народне повстання під проводом С. Наливайка та Г. Лободи.
- **Початок XVII ст.** – виникнення фільварків в Речі Посполитій.

- **1610– 1611 рр.** – морські походи запорожців під керівництвом кошового П.Сагайдачного.
- **1615 р.** – заснування Київського Богоявленського братства і школи.
- **1616 р.** – похід козаків під керівництвом гетьмана П. Сагайдачного на Кафу, Синоп і Трапезунд. Звільнення близько 10 тисяч українців із неволі.
- **1615 р.** – заснування Київського Богоявленського братства і школи.
- **1619 р.** – вийшла у світ «Грамматика» М.Смотрицького.
- **1620 р.** – відновлення православної ієрархії в Україні.
- **1621р. вересень** – Хотинська війна. Смерть після важкого поранення гетьмана П.Конашевича Сагайдачного.
- **1625 р.** – козацько-селянське повстання під проводом гетьмана реєстрового козацтва М. Жмайла.
- **1625 р, жовтень** – Куруківський договір між повстанцями та польською владою.
- **1629 р.** – вторгнення татарських орд на територію України.
- **1629 – 1630 рр.** – повстання в Україні, яке очолив гетьман нереєстрового козацтва Т. Федорович (Трясило). Переяславська угода.
- **1632 р.** – заснування митрополитом Петром Могилою Київської колегії шляхом об'єднання братської школи зі школою Києво-Печерської лаври (з 1701 р. — академії).
- **1635 р., серпень** – взяття Кодацької фортеці козаками.
- **1637 – 1638 рр.** – козацько-селянські повстання під керівництвом П. Бута (Павлюка) Я. Остряниці, Д. Гуні.
- **1638 р.** – «Ординація Війська запорозького», в результаті якої тисячі козаків були виписані із козацького реєстру.
- **1638 – 1652 рр.** – перебування Січі на Микитиному Розі.

Контрольні запитання

1. Яку роль в історії поляків, литовців, українців і білорусів відіграла Люблінська унія 1569 р.?
2. Охарактеризуйте державний та соціальний устрій Речі Посполитої.
3. Які причини привели в кінці XVст. до виникнення українського козацтва?
4. Чому Запорізьку Січ називають християнською республікою? Охарактеризуйте устрій Запорізької Січі.
5. Які були причини, керівники та наслідки селянсько-козацьких повстань 1577 – 1638 рр.?
6. В чому полягала історична місія українського козацтва?
7. Яку роль в піднесенні Запорізької Січі, православ'я відіграв П. Сагайдачний?

Тема 5. Українська національно-визвольна революція (1648–1676 рр.)

План

5. 1. Причини, характер, рушійні сили, періодизація Національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр. в Україні. Б. Хмельницький.
5. 2. Формування української козацької держави в ході війни. Соціально-економічний розвиток Гетьманщини.
5. 3. Політичні, економічні та територіальні зміни в Україні після Переяславської ради 1654 р. та в період «Руїни».
5. 4. Причини поразки та історичне значення Національно-визвольної революції та війни.

5. 1. Причини, характер, рушійні сили, періодизація Національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр. в Україні. Б. Хмельницький

З початком Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. та Національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр. в Україні розпочинається нова доба української історії. Як і більшість європейських держав після перемоги буржуазних революцій, поступово переходять до нового, більш прогресивного, етапу розвитку, зв'язаного із формуванням капіталістичних відносин, нових соціальних станів і класів, з інтенсивним розвитком внутрішнього товарного ринку та міжнародної торгівлі, в Гетьманщині – також йде процес формування елементів буржуазного ладу, нових економічних, соціальних та культурних прогресивних тенденцій.

Відроджена і розвинута українська державність Б. Хмельницьким в ході Національної революції, з деякими обмеженнями у XVIII ст., проіснувала 116 років, а полково-сотенна система до її ліквідації Катериною II у 1781 р. Творця Гетьманщини Б. Хмельницького часто порівнюють із лідером англійської буржуазної революції 1649 р. – Олівером Кромвелем.

В ході Національно-визвольної революції на політичній карті Європи постала нова демократична держава – Військо Запорозьке (Гетьманщина), яка фактично завершила формування української нації, козацько-старшинської еліти, демократичних принципів співжиття та управління державою, дала світу зразок першої демократичної Конституції 1710 р.

Стосовно передумов Національно-визвольної революції (В. Смолій, В. Степанков), яку ще частина українських істориків називають Козацькою революцією середини XVII ст. (В. Литвин,

А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Колесник, В. Король) сходяться на думці, що вони мали комплексний характер, тобто визріли одночасно у кількох сферах суспільного життя.

На думку В. Литвина найважливішим чинником, який активізував формування передумов революції був процес господарської та адміністративної колонізації Наддніпрянської та Лівобережної України протягом кінця XVI – початку XVII ст. організація такої колонізації була пов'язана із приватною ініціативою великих магнатів, в тому числі українського князя К. Острозького та його синів. На відміну від польської влади вони мали більше грошей та інших можливостей для заселення і освоєння південноукраїнських земель, чим спонукали розвиток козацтва та приватновласницької ініціативи. З цією точкою зору можна цілком погодитися.

Формування великих магнатських і більш дрібних шляхетських маєтків на більшості території України після Люблінської унії 1569 р., виникнення турецько-татарської агресії із півдня призвели до збільшення нової соціальної верстви – козацтва, готової жити в умовах незайманого «Дикого поля» та захищати власні права і народні інтереси від наступу польської шляхти, магнатів, католицької церкви.

Чітка національна та демократична ідеологія українців, сформована в Запорізькій Січі як острівку свободи та української державності, в Острозькій академії, Києво-Могилянській колегії, православних братствах, була розвинута і зміцнена в ході цілої серії козацько-селянських повстань кінця XVI – початку XVII ст.

Фактично Національно-визвольна революція була підготовлена всім попереднім життям і боротьбою українців. На 1648 р. в Україні до небувалого загострилися всі економічні та соціальні протиріччя. Потрібні лише були привід та національний лідер, який зміг би очолити народ в боротьбі

за свої права, свободу і власну державу. Таким лідером став козацький гетьман Богдан Хмельницький (1595 – 1657).

Важливими джерелами вивчення діяльності гетьмана є універсали та листи Б. Хмельницького, опубліковані у праці В. Смоля і В. Степанкова – “Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності”(1994), де здійснена спроба, на підставі численних архівних матеріалів, документальних джерел, приватних листів, створити докладний життєпис засновника гетьманської держави Б. Хмельницького.

Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович (27. 12. 1595 – 27. 07. 1657) – визначний український гетьман, творець і керівник Української держави в 1648 – 1657 рр., полководець та досвідчений дипломат. Народився в с. Суботів поблизу Чигирин на Черкащині у сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який служив у корсунсько-чигиринського старости осадником. Мати Богдана була козацького роду з Переяслава. Початкову освіту Богдан здобув в Київській братській школі, потім навчався у Львівській єзуїтській колегії, добре вивчив латинську і польську мови, право, історію та військову справу. Після закінчення навчання Б. Хмельницький в Чигирині служить реєстровим козаком у сотні свого батька. У 1620 р. брав участь у поході польського війська до Молдови проти турків. У битві під Цецорою батько загинув, а Богдан потрапив до турецького полону, з якого його викупили запорожці (за іншою версією – мати). У Стамбулі і на галерах він добре вивчив татарську та турецьку мови, звичаї та військову тактику цих народів. Повернувшись, він вступив до реєстрового козацького війська, у 1637 р. став військовим генеральним писарем та виконує важливі дипломатичні завдання. За свідченнями сучасників, Хмельницький був активним учасником подій селянсько-козацьких повстань 1630 р. та 1637 – 1638 рр. Після «Ординації» 1638 р. скоротився козацький реєстр та старшин-українців влада поміняла на польських шляхтичів, тому Богдан стає сотником. Він створює велику сім'ю, у нього було три сини та чотири дочки.

У 1644 р. Б. Хмельницькому надійшла пропозиція від французького посла з проханням допомогти Франції у війні з Іспанією. Він очолює 2400 бажуючих козаків і бере участь у цій війні. Після війни знову стає військовим писарем. У 1647 р., незважаючи на дружні стосунки із королем Владиславом IV, у нього виникає ускладнення стосунків із чигиринським підстаростою Д. Чаплинським. Останній грабує родовий маєток Хмельницького, знущується над його молодшим сином та забирає дружину. Після невдалих спроб захистити свої права і честь в суді, Хмельницький із сином Тимошем та своїми однодумцями втікає на Запорізьку Січ, закликає козаків помститися польській шляхті за зневагу до українців. Після обрання гетьманом в лютому 1648 р. на козацькій раді і укладення військового союзу з Кримом, Хмельницький відкрито виступив проти Речі Посполитої. В травні–вересні 1648 р. більшість українських земель, охоплені народним повстанням, перейшли до рук козаків і селян. Відбулися переможні битви під Жовтими Водами, Корсунем, Вінницею, Меджибожем, Баром, Пилявцями, у жовтні – грудні війська Б. Хмельницького звільнили від поляків та євреїв майже всю Галичину. Після повернення 360 тисячного війська в Наддніпрянщину, 17 грудня 1648 р. Б. Хмельницького населення зустрічало в Києві як Мойсея. Рік боротьби сприяв усвідомленню Хмельницьким своєї нової місії – творця нової європейської держави демократичного типу – Війська Запорозького (Гетьманщини). Столицею держави було м. Чигирин, гетьманською резиденцією були Суботів, Київ, Фастів, деякий час у 1652–1653 рр. – Брацлав та Бар. Великою заслугою Хмельницького є те, що протягом року війни він зумів створити з розрізнених селянських і козацьких загонів народно-визвольну армію кількістю 360 тис. осіб, ліквідувати панщину, встановити рівність станів та право переходити із стану в стан, зменшення податків з населення, сформувати козацько-сотенну систему управління та старшинську національну еліту. За 10 років гетьманування він уклав дипломатичні та економічні договори із рядом держав – Кримським ханством, Туреччиною, Валахією, Молдавією, Семиграддям, Англією, Швецією, Московським царством. Річ Посполита вимушена була визнати незалежність України, про це свідчать Зборівський 1649 р. та Білоцерківський 1651 р. договори. Не зважаючи на поразку козацького війська, через зраду татар, під Берестечком у червні 1651 р., Б. Хмельницькому під час Батозької (1652) та Жванецької (1653) битв зумів зміцнити армію та державу, а в січні в Переяславі та в березні 1654 р. у Москві уклав українсько-московський військово-політичний союз. Помер у Чигирині 27 липня 1657 р. Похований у хуторі Суботіві в родовій Іллінській церкві.

Мета, причини, характер, етапи, події, історичне значення революції

Мета, причини, характер, рушійні сили	Періодизація революції	Найважливіші події революції	Історичне значення та причини поразки
<p><u>Мета:</u> скинення польського гніту та порядків, формування власної козацької демократичної республіки з полково-сотенною системою управління.</p> <p><u>Причини:</u> - посилення політичного, національного, соціального, релігійного гніту, зневаги до українців з боку шляхти, католиків; - прагнення польської адміністрації ліквідувати козацтво як соціальний стан; - формування української нації в сер. XVII ст. та національної еліти, яка була готова очолити народ в боротьбі за права православної церкви, українців, за відродження національної держави; - збільшення панщини до 3–6 днів на тиждень; - занепад українських господарств, втрата земель українською шляхтою, церквами, монастирями, селянством; - зневага поляків до українського населення.</p> <p><u>Характер:</u> - національно-визвольний; - антикріпосницький; - антикатолицький; - соціальний.</p> <p><u>Рушійні сили:</u> - козацтво; - селянство - українська шляхта;</p>	<p><u>За В. Смолієм та В. Степанковим</u></p> <p>1. Лютий 1648 – червень 1652 р. – період найбільшого розмаху революції та розгортання національно-визвольної війни проти Польщі, здобуття Україною незалежності, утворення держави.</p> <p>2. Червень 1652 – серпень 1657 р. – погіршення економічного та гео-політичного становища Гетьманщини після битви під Берестечком.</p> <p>3. Вересень 1657 – червень 1663 р. – період різкого загострення соціально-політичної боротьби, назрівання громадянської війни та руїни в Україні.</p> <p>4. Липень 1663 – червень 1668 р. – період боротьби за об'єднання політичної еліти, в умовах прагнення Московії та Речі Посполитої розділити Україну після Андрусівського перемир'я.</p> <p>5. Липень 1668 – вересень 1676 р. – період спроб П. Дорошенка об'єднати Україну, це завершальний етап революції, який характеризується кризою, поразкою революції та ліквідацією Польщею і Туреччиною державності в Правобережній Україні.</p>	<p>1648 р., лютий — обрання Б.Хмельницького гетьманом.</p> <p>1648 р., травень — битви під Жовтими Водами і Корсунем, які завершилися повним розгромом польського війська.</p> <p>1648 р., 21–23 вересня — поразка польського війська в битві під Пилявцями.</p> <p>1649 р. серпень — битва під Зборовом. Укладення Зборівської угоди.</p> <p>1651 р., червень – вересень — битва під Берестечком. Білоцерківський договір</p> <p>1652 р., червень – розгром Б. Хмельницьким війська поляків під Батогом</p> <p>1654 р., 8 січня – Переяславська рада. Прийняття «Безрезових статей».</p> <p>1655 р. – спільні воєнні дії українських та військ Московії проти поляків у Західній Україні.</p> <p>1656р. – Віленське перемир'я між Московією та Польщею.</p> <p>1657 р., серпень – смерть Б. Хмельницького</p> <p>1658 р. – укладення Гадяцької угоди між Україною і Польщею.</p> <p>1659 р., червень – перемога об'єднаних військ над московською армією під Конотопом.</p> <p>1659 р.</p> <p>- 1663 р. – гетьманування</p>	<p><u>Історичне значення:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - визволення значної території України від Речі Посполитої; - формування Гетьманської держави з полково-сотенною системою управління; - ліквідація кріпацтва та зменшення податків для населення; - перетворення козацтва у привілейований стан; - початок формування української влади, регулярної армії і державності; - розвиток військової справи, освіти, науки, культури; - зміцнення позицій та ролі православної церкви в житті суспільства; - розвиток міжнародних відносин, визнання Гетьманщини Польщею, Туреччиною, Англією, Швецією, Валахією, Молдавією, Семиграддям, Кримським ханством, Московією; - відродження державницької традиції протягом всього існування Гетьманщини (1648 – 1781); - поява авторитетних керівників української держави, таких як: Б. Хмельницький та набуття досвіду державотворення. <p><u>Причини поразки:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - незавершеність формування української

<p>- православне духовенство; - міщани</p>	<p><u>За О. Бойком</u></p> <p>1. Лютий 1648 – серпень 1657 р. - період найбільшого піднесення національно-визвольних змагань.</p> <p>2. Вересень 1663 – червень 1663 р. – період громадянської війни, поділ України на два гетьманства.</p> <p>3. Червень 1663 – вер. 1676 р. – боротьба П. Дорошенка за возз'єднання Української держави</p>	<p><u>Ю. Хмельницького.</u></p> <p>1663 р. – розкол України на Лівобережну та Правобережну.</p> <p>1665–1676рр.— гетьманування в Правобережній Україні П. Дорошенка.</p> <p>1667 р., січень – Андрусівське перемир'я. Поділ України .</p> <p>1676 р. – відречення П.Дорошенка від гетьманської булави.</p>	<p>нації;</p> <p>- боротьба за владу між старшинським угрупованнями;</p> <p>- зростання розриву між старшинською елітою та народними масами і запорожцями;</p> <p>- постійне втручання в справу Гетьманщини Речі Посполитої, Московії, Туреччини, Кримського ханства.</p>
--	---	--	---

Б. Хмельницький у період Визвольної війни спирався на талановитих адміністраторів та полковників, завдяки їх вмілому, розумному керівництву вдалося перемогти у більшості битв із поляками або врятувати становище, більшість козацького війська, як це сталося в битві під Берестечком. Серед них – генеральний писар Іван Виговський, син гетьмана Тиміш Хмельницький, полковники – Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун, Матвій Гладкий, Мартин Пушкар, Нестор Морозенко, Іван Золотаренко, Іван Олександренко (Кошка), Іван Гиря та інші.

Кривоніс Максим (р. н. не від. – 1648) – визначний полководець, герой Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої. Народився у с. Вільшаній на Черкащині (нині Городищенський р-н Черкаської обл.). Походив із міщанин чи купців, які проживали раніше в Острозі чи Могилів-Подільську. Деякий час Максим працював ремісником, ймовірно кушніром. Отримав освіту, про що свідчать його листи до магнатів В. Заславського і полковника К. Коряцького. Козакував на Запорізькій Січі в 1630–40-х роках, прославився у морських походах проти турків і татар, наймався як військовий моряк на службу до різних європейських держав. У 1647 р. підтримав повстання на Запорізькій Січі, а на початку 1648 р. – виступив за обрання Б. Хмельницького козацьким гетьманом. З початку воєнних дій проти Речі Посполитої очолив Черкаський полк. У травні 1648 р. на чолі козацької кінноти відіграв вирішальну роль у розгромі ворожої армії під Жовтими Водами, Корсунем. 2 липня 1648 р. його підрозділи зайняли Вінницю, пізніше Бердичів, Меджибіж, Ялтушків, Копайгород і 25 липня розпочали облогу Бара. Під команду коменданта міста перебувало близько 3 тисяч польських жовнірів, 200 німецьких драгун і 200 піхотинців. 28 липня, коли опустився сильний туман, М. Кривоніс наказав запалити мокру солому та при допомозі міщан вдерся до міста і фортеці із найбільш укріпленого місця, де його не чекав ворог. В кровопролитному бою ворога було повністю знищено. 11 – 13 вересня – кінота М. Кривоноса, яка на початку Пулявецької битви перебувала у засідці, вирішила долю і цієї битви. Польща втратила своїх полководців, військо, обоз і короля Владислава IV, який після цієї поразки помирає. В середині вересня М. Кривоніс був важко поранений у бою під Старокостянтиновим. Добре не одужавши від поранення, взяв участь у поході козацької армії у Галичину. Військо під проводом Кривоноса 5 жовтня 1648 р. здобуло штурмом львівський замок, але місто відкупилося від козаків 100 тисячами золотих. Помер легендарний полковник в листопаді 1648 р. від епідемії чуми під Замостям.

Нечай Данило (бл. 1610 – 1651) – визначний полководець, соратник Б. Хмельницького в період Національно-визвольної війни проти Речі Посполитої. Народився в м. Бар на Поділлі (за іншою версією – на Київщині). Походив із служилого шляхетського роду, яких М. Грушевський в Барському старостві нарахував понад 30. У 1640-х роках перебував на Запорізькій Січі, займав різні виборні посади. Ймовірно його добре знав Б. Хмельницький, тому що вже на початку війни, про що свідчать численні письмові джерела, козацькі літописи, «Історія русів», Д.Нечай був козацьким полковником. Зустрічається згадка за 1648 р. про те, що Нечай з Бару і люди

його з Бару. Перед початком битви під Пилявцями (нині с. Пилявці Старосинявського району Хмельницької області) у вересні 1648 р., Нечай був на чолі Старокостянтинівського гарнізону, пізніше під час походу козацько-селянської армії в Західну Україну його полк брав активну участь у взятті Бродів та облозі Замостя. У грудні 1648 р. гетьман призначив його Київським, а із січня 1649 р. – був обраний козаками Брацлавським полковником.

Протягом травня 1649 р. Д. Нечай утримував добре укріплену Меджибізьку фортецю, брав участь у Збарзькій облозі поляків та у Зборівській битві 1649 р. Був противником укладення із Річчю Посполитою угоди та повернення шляхетських порядків на схід від р. Збруч. Під час складання «Реєстру Війська Запорозького 1649 р. до Брацлавського полку було вписано 2655 козаків, що становило 6,5% всього складу Реєстру. Брацлавський полк був більший за середній. У 1650 р. Д. Нечай за наказом Б. Хмельницького здійснив на чолі козацького війська перший похід у Молдавію, взяв столицю Ясси, примусив молдавського господаря Василя II Лупула відмовитися від союзу із Польщею та укласти з Гетьманщиною союзницький і родинний договори. У 1649 – 1651 рр. контролював від вторгнення поляків на територію Східного Поділля по встановленій лінії оборони – Чернівці – Шаргород – Мурафа – Красне. Загинув на початку 1651 р. під час оборони сотенного містечка Красного (нині село Тиврівського району Вінницької області). Похований біля Черемошного (нині Погребищенський район).

Важливе значення для закріплення статусу Гетьманщини, після поразки українського війська у 1651 р. під Берестечком та підписання не вигідного для України Білоцерківського договору, мала Батозька битва у 1652 р., яка відбулася на півдні Поділля біля Південного Бугу (тепер це село Четвертинівка Тростянецького району Вінницької області) 22 травня (1 червня за новим стилем) 1652 року. 12770 козаків на чолі із І. Богуном та 30 тисяч кримських, буджатських татар і кінотників Ногайської орди на чолі із Карач-мурзою розгромили велике польське військо на чолі із командуючим М. Калиновським, який недооцінивши сили противника, кинув свою кіноту на татар, але потрапив у оточення козаків. У бою полягли його син, весь командний склад і кілька старост (у тому числі вінницький Я. Ордживольський). Брацлавський воєвода С. Лянцкоронський, який із сіверськими полками прибув на допомогу полякам, дізнавшись про розгром 40-тисячної армії, відійшов подалі від урочища Батіг.

Б. Хмельницький як трофей забрав 57 гармат, а все інше майно та полонених віддав татарам. Батозька битва стала важливим реваншем козаків за поразку під Берестечком, вона підірвала сили Речі Посполитої, підняла моральний дух українців, фактично відновила кордони держави за умовами Зборівського договору 1649 р. Батозьку битву історики часто порівнюють з відомим оточенням римського війська під Каннами карфагенським полководцем Ганнібалом.

5.2. Формування української козацької держави в ході війни. Соціально-економічний розвиток Гетьманщини

В ході визвольної боротьби 1648 – 1657 рр. українського козацтва, селян, міщан, православної шляхти під керівництвом Б. Хмельницького проти польських порядків, ненависної шляхти було здобуто ряд важливих перемог над польсько-шляхетськими арміями.

Спочатку революції Б. Хмельницький не ставив питання про повне відділення України від Речі Посполитої, але із грудня 1648 р. його погляди докорінно змінюються, тобто від ідеї автономії до створення власної самостійної держави. За висловом М. Грушевського Хмельницький зрозумів, «що треба боротися за весь український народ, за всю Україну, за її визволення, незалежність і самостійність», а не тільки за права та інтереси козацтва і ображеної дрібної православної шляхти, до якої належав він сам.

Розбудова державності на традиційному козацькому устрої вже розпочалася із 1649 року. Враховуючи емоційне піднесення народу, збентеження польської влади на чолі із новим королем Яном II Казимиром, відсутність надійних союзників та визнання в Європі (в більшості держав виступ Б. Хмельницького розглядали як чергове селянсько-козацьке повстання), він взявся насамперед, за створення сильної боездатної армії (яка кількісно зросла від 3 до 360 тисяч), полково-сотенної системи управління та ліквідацію ненависної для народу панщинної системи.

На території Гетьманщини, яку офіційно із цього часу називали *Військо Запорозьке*, площею близько 180 тис. км., проживало близько 2 млн. осіб (29, 82 % усього населення України). Землі, що раніше належали Речі Посполитій, стали власністю Української козацької держави, які було розподілено серед селян, козаків, дрібної шляхти та православних монастирів.

Підписання *Зборівської угоди 8 серпня 1649 р.* між Богданом Хмельницьким та Яном Казимиром заклало фундамент для розбудови української державності, хоча із деякими обмеженнями:

- територія Гетьманщини поширювалася на Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства;
- число козацького реєстру встановлювалося у 40 тисяч козаків;
- державні посади могли очолювати лише православні люди;
- гетьман отримував у своє користування м. Чигирин (було гетьманською столицею у 1649 – 1676 рр.);
- київський митрополит мав право голосу в сенаті;
- дозволялося повертатися до своїх маєтків польській шляхті (цей пункт викликав велике народне обурення);
- межа козацької території встановлювалася по лінії Ромни – Ніжин – Чернігів – Остер – Дніпро – Димер – Горностаїпіль – Коростишів – Паволоч – Погребище – Вінниця – Брацлав – Ямпіль – Дністер;
- польські порядки зберігалися на Західному Поділлі, Київському Поліссі, Волині, Галичині, Сіверщині;
- на територію Гетьманщини Польща зобов'язувалася не вводити свої регулярні війська;
- на території Гетьманщини не повинно бути орендарів-євреїв та єзуїтів;
- на підвладних гетьману територіях мали право правити у церквах лише православні священники.

Зборівський договір був досить обмежений, він не задовольняв жодної із сторін, але його найважливішим результатом було визнання Річчю Посполитою незалежної української держави на 1/5 території України. Він утвердив законне право українців на свою державу, її свободу і самостійність, підтвердив наступність державотворення, культури, традицій Київської Русі та Галицько-Волинської держави із новоствореною державою.

Держава формувалася за твердженням О. Бойка на двох основних принципах: *демократії та авторитаризму*. Перший принцип проявився більше на початковому етапі революції і полягав в існуванні рівних прав усіх прошарків українського суспільства в управлінні державою через загальну Військову («чорну») раду, виборності усіх посад від сотника до гетьмана, встановлення привілеїв козацтву та можливість переходу до цього стану із селян, міщан, духовенства, купецтва.

Виявами другого принципу – авторитаризму є: прагнення Б. Хмельницького з часом посаду гетьмана перетворити у довічну і навіть спадкову, обмеження старшинською радою військової загальної ради, встановлення командно-адміністративних військових методів управління в державі, формування старшинської еліти та обмеження в деякій мірі прав найбіднішої частини населення.

Найвищим органом влади у Війську Запорозькому була *Генеральна Військова рада* на чолі із гетьманом.

Гетьман був правителем та главою держави. Він очолював гетьманський уряд, керував збройними силами держави, внутрішньою та зовнішньою політикою, скликав ради, видавав універсали, контролював скарб. Зовнішніми атрибутами гетьманської влади були булава та бунчук. Мав титул найяснішого, Богом даного гетьмана («Ясновельможний»). В разі, коли гетьман особисто не міг керувати військовими діями, він на час походу призначав *наказного гетьмана*.

До *гетьманського уряду* входили виборні урядовці:

- *Генеральний писар*, який очолював Генеральну канцелярію та вів дипломатичні справи;
- *Генеральний обозний*, який завідував артилерією армії та всім матеріальним забезпеченням держави, Генеральний осавул, який відав організацією та навчанням козацького війська;
- *Генеральний суддя*, який стежив за виконанням універсалів гетьмана, дотриманням звичаєвого козацького права, розглядав справи державних злочинців та рішення полкових і сотенних судів;
- *Генеральний військовий хорунжий*, який носив хоругву на парадах і походах, виконував різні гетьманські доручення;
- *Генеральний бунчужний* відповідав за бунчук та виконував різні адміністративні доручення гетьмана;
- *Генеральний гарматний отаман* – начальник усіх гармашів;
- *Генеральний підскарбій* (із 1655 р.) – завідував Генеральним скарбом і скарбовою канцелярією, контролював надходження та витрати грошей у Скарбі держави.

В ході війни Гетьманщина була розділена на адміністративно-військові одиниці – полки та сотні. Кількість полків в період революції не була сталою. Так, 1648 р. було створено 32 козацьких полки: *Барський, Білоцерківський, Борзнянський, Брацлавський, Брягинський, Гадяцький, Животівський, Зв'язельський, Іркліївський, Ічнянський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Лисянський, Лубенський, Миргородський, Могилівський, Ніжинський, Овруцький, Павлоцький, Переяславський, Подільський, Прилуцький, Сосницький, Туровський, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський, Чорнобильський.*

Згідно Козацького Реєстру 1649 р., проведеного після Зборівського договору, в Гетьманщині залишилося лише 16 полків: *Білоцерківський*, до якого приєднано Павлоцький полк, *Брацлавський*, до якого ввійшли залишки Барського, Могилівського та Подільського полків, *Кальницький (Внницький)*, до якого приєднали Животівський полк, *Канівський, Київський*, до якого приєднали Овруцький та Чорнобильський полки, *Корсунський*, до якого приєднали Лисянський полк, *Кропивенський*, до якого приєднали Іркліївський та частину Лубенського полку, *Миргородський*, до якого приєднали другу частину Лубенського полку, *Ніжинський, Переяславський, Полтавський*, до якого приєднали Гадяцький полк, *Прилуцький*, до якого приєднали Ічнянський полк, *Уманський, Черкаський, Чернігівський*, до якого приєднали Борзнянський та Сосницький полки, ***Чигиринський***. Столицею Гетьманщини у 1648–1676 р. було м. *Чигирин*, а постійною резиденцією гетьмана був родовий хутір Суботів.

У XVIII ст. територія Гетьманщини обмежувалася лише Лівобережжям, де було розміщено 10 полків: *Київський, Переяславський, Миргородський, Прилуцький, Чернігівський, Лубенський, Полтавський, Ніжинський, Стародубський, Гадяцький*. Із 1676 р. до 1708 р. столиця Гетьманщини перебувала в *Батурині*, а із 1708 до 1781 р. – в *Глухові*.

Полковник, який обирався усім полком, керував полком, а також йому були підвладні усі полкові справи: земські, військові, внутрішні і судові в межах території полку (наприклад територія Брацлавського полку займала близько половини районів сучасної Вінницької області).

До полкової адміністрації входили: *полкові обозний, суддя, писар, хорунжий, осавул, полковий канцелярист.*

Полковий уряд обирався полковою старшиною і складався із полковника, полкової старшини і сотників. Полки ділилися на *сотні* на чолі із виборним *сотником*. Чин сотника був середнім між чином полкового осавула або бунчужного. До *сотенного керівництва (уряду)* входили: *сотник, писар, осавул, хорунжий.* У великих містах влада перебувала у виборних *магістратах*, а в малих, які не мали магдебургського права та привілеїв, та в селах – керували *отамани*.

Географія Гетьманщини в 1649 р.

№ п/п	Назва полку Правобережжя площа (кв.км)	Кіль- кість козаків (%)	Кіль- кість сотень	№ п/п	Назва полку Лівобережжя, площа (кв.км.)	Кіль- кість козаків (%)	Кіль- кість сотень
1	Білоцерківський 15000	2990 (7,38)	17	1	Переяславський 10000	2982 (7,37)	18
2	Брацлавський 9000	2655 (6,56)	19	2	Прилуцький 7000	1996 (4,93)	19
3	Вінницький (Кальницький) 6000	2050 (5,06)	18	3	Миргородський 7000	3009 (7,43)	16
4	Канівський 2000	3167 (7,82)	15	4	Полтавський 10000	2970 (7,34)	17
5	Київський 10000	2010 (4,97)	17	5	Ніжинський 2000	991 (2,45)	9
6	Корсунський 3000	3472 (8,58)	19	6	Чернігівський 10000	997 (2,5)	6
7	Уманський 9000	2976 (7,35)	13	7	Кропивенський 6000	1992 (4,92)	11
8	Черкаський 2000	2996 (7,4)	19	8	Лубенський	-	11
9	Чигиринський	3222	18	9	Гадяцький	-	11

	9000	(7,96)					
		1.		10	Зіньковський	-	-
				11	Ірчанський	-	-
Всього	Близько 65000	25538		Всього	Близько 52000	13937	
Загалом площа Гетьманщини становила 117 тис кв. км (19, 38 % площі України), населення Гетьманщини – 1,5 – 2 млн. чоловік.							

Найбільшими містами Війська Запорозького були Київ (15 тис. жителів). Від 2 до 10 тисяч жителів проживало в таких містах як: Батурич, Ніжин, Біла Церква, Брацлав, Корсунь, Переяслав, Умань, Вінниця, Бар, Золотоноша, Чигирин, Черкаси, Глухів, Кальник, Канів, Лубни, Шаргород, Ямпіль та інші. В полках було від 11 до 22 сотень, в кожній з яких в середньому було по 200– 300 козаків. В полку було по 2300 – 15000 козаків. Сотня поділялася на курені, які могли нараховувати 40 – 50 чоловік і які очолював виборний *курінний отаман*.

Окрему частину війська складала козацька *піхота, кіннота та військова армата*, яка нараховувала 30 важких пушок та сотні легких. У складі військової армати служили 80 пушкарів, 80 гармашів, 4 шипошники, 12 ремісників, 6 стадників, 2 довбиші, 1 цирюльник, 2 коновали. В кожному полку була своя полкова армата з 5 – 6 польових пушок.

На озброєнні Військової армати були пушки 9 видів, що свідчило про значний технічний прогрес та використання їх різних типів для різного роду боїв: *польова пушка (фалькон)* калібру 100 мм та вагою ядра 1600 г, *кулеврина, півкулеврина, фальконет* (октава), мідна чи чавунна *мортира*, призначена для розбивання мурів фортець, *картавна, півкартавна, чвертькартавна, октава* калібру 90 мм та вагою ядра 1140 г. Як правило, пушки встановлювалися на дерев'яних станках голландського типу, а для наближення і обстрілу ворожого стану козацькі гармаші використовували *«гуляй-городи»* – дерев'яні щити на колесах, на яких в кілька ярусів встановлювалися пушки.

В бою козаки вмів використовували *вогнепальну зброю: гармати*, європейські та московські *пищалі-рушниці* з гнотним замком (на зарядження пищалі йшло 2 хв., тобто вона могла здійснити 30 пострілів на годину), *гаківниці* (її куля могла вбити воїна в залізних латах на відстані 150 м), *яничарки* – довгоствольні рушниці з ударно-кремнієвим замком іспано-мавриканського типу, *мушкети* (вага 6– 8 кг), дальність польоту кулі якої становила 300 – 1000 м. Козаки, переважно кінні, також використовували сучасну легку та меншу за розмірами зброю – *карабін і пістолі*. Їх як правило мали чотири – два за поясом і два в кобурах на сідлі коня. Кулі трималися в ладівниці, а порох – у порохівниці. Вся вогнепальна зброя заряджалася в ті часи через ствол. Майже усі види легкої вогнепальної зброї українці називали *самопалами*.

Основними видами козацької *холодної зброї* були: *шаблі* угорсько-польського, козацького і ординського типу (детальну інформацію про шаблі можна одержати у монографії Д.Тоїчкіна «Українська шабля»), *чекани* – сокири з розширеним похилим лезом, обухом на дерев'яному держаку, *келети* – турецького типу зброя на довгому держаку, що має з одного кінця видовжений загнутий гострий хлівець, з другого – молоток, *луки зі стрілами, списи* довжиною 3,5 м., короткі *ножі*.

В українському регулярному реєстровому війську, з метою оволодіння козаками тактики наступального та оборонного бою, вміння користуватися вогнепальною та холодною зброєю, проводилися військові навчання. Справою навчання відала осавульська служба, керівництво якою здійснювали військові осавули, полкові осавули та осавули військової армати.

Важливе значення для нормального функціонування держави мало налагодження рівноправних відносин з іноземними державами, укладення різного роду договорів і союзів.

Соціально-економічний устрій Гетьманщини базувався на передових зразках (українських та європейських) ведення господарства, промислів, торгівлі, на приватній власності та відсутності кріпосного права. Саме ці критерії та державний контроль за розподілом державної (рангової) землі, природних багатств, за митними кордонами сприяли поступовому розвитку господарства Гетьманщини, яке перебувало на перехідному етапі від феодального до буржуазного типу.

Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, ремесел, промислів, сільського господарства Гетьманщини сприяв поживленню ремесел, торгівлі, товарно-грошових відносин. У грошовому обігу України середини XVII ст. панували золоті європейські дукати, срібні талери та їхні фракції,

відкарбовані у Речі Посполитій, Священній Римській імперії, Пруссії, прибалтійських володіннях Швеції, Іспанських Нідерландах, Голландській республіці, рідше – у Московському царстві.

Поповнення державної скарбниці здійснювалися з чотирьох основних джерел:

- із земельного фонду;
- з прикордонного мита;
- з доходів від промислів, торгівлі;
- з податків із населення.

Уряд Б. Хмельницького збирав із населення помірні податки. Козацька старшина та реєстрове служиле козацтво були звільнені від податків, мали пільги на виготовлення горілки та вина, ведення промислів і торгівлі. Селяни та міщани платили натуральний та грошовий податок у вигляді «подимного», тобто від кожної хати чи димаря, *стацій* – плати на утримання війська та *оренди* – податку на різні промисли (виготовлення горілки – показенщини, вина, від млинів). Зазвичай прибутки надходили в злотих і талерах. Гетьман Богдан Хмельницький вже в перший рік війни проти Польщі заклав основу фінансової системи держави і запровадив податкову систему. Важливим джерелом поповнення державної скарбниці були митні збори та податки з іноземного купецтва. За дорученням гетьмана Б. Хмельницького грек Остафій Астаматій організував митні комори на московському та молдавському кордонах, встановив такси митних оплат – індукти і евекти. Як свідчить Павло Алеппський, митні збори на кордонах України і доходи від оренди горілчаного виробництва давали в рік понад 100000 червоних золотих.

Щорічно Гетьманщина отримувала понад 7,5 мільйонів польських злотих. Близько 59 % всіх надходжень до Військового скарбу складали доходи від податку, який називався “подимне” та сплачувався від кожного двору, 27 % – від “стацій”, які збиралися на утримання війська, 7,5 % – внутрішньої торгівлі, 6,5 % – від зовнішньої торгівлі. *Скарб держави та гетьмана юридично не був розділений.*

Під час Національної революції ослабли торгові зв'язки з західними країнами. Але продовжували розвиватися економічні зв'язки із Московією, Молдавією, Волощиною, Угорщиною, Кримом, Туреччиною, Австрією, Семиграддям, Швецією.

Землі, що раніше належали Речі Посполитій, стали власністю Української козацької держави, які було розподілено серед селянських поселень, козаків та православних монастирів. Прибутки з частини цих земель (рангових) йшли на утримання високопоставленим козацьким урядникам, які перебували на службі, а також на утримання компанійський полків. Близько 33 % землі належало українським козакам, старшині та шляхті, 17 % – перебували у власності православної церкви.

Українські гетьмани сприяли розвитку торгівлі, ремесел, промислів, розбудові міст, проведенню великих ярмарок, які відбувалися по кілька разів на рік і приурочувалися до релігійних свят. Найбільшими і найбагатшими за асортиментом товарів були ярмарки в Києві, Лубнах, Ніжині, Кролевець, Стародубі, Харкові, Сумах, Полтаві, Барі, Вінниці, Кам'янці, Львові. Так, товарообіг ніжинських та роменських ярмарків сягав 4-х мільйонів срібних талерів.

У XVII – XVIII ст. були торги, які спеціалізувалися на продажу певного товару за талери, московські єфимки чи срібні копійки. Глухів спеціалізувався на продажі хліба, горілки, гармат, церковних дзвонів, мідних і бронзових котлів, посуду, художньої кераміки, тютюну, Кролевець – худоби, Львів – худоби та холодної січної зброї.

І. Альнпех у своєму ”Описі міста Львова” згадує військовий арсенал та вказує на те, що “ніде в Польщі не можна було б краще озброїти військо, як тут...”. Торкаючись української торгівлі у Правобережжі в середині XVII ст. відомий французький інженер Г. Боплан у своєму історико-топографічному «Описі України...» зауважив, що кияни “витворюють досить значну торгівлю для України хлібом, футрами, воском, медом, салом, солоною рибою та ін.”.

Кількість місцевих торжків та базарів особливо зросла після визволення України від Речі Посполитої та відміни кріпацтва. На території Лівобережжя їх діяло понад 8 тисяч, а на Слобожанщині – майже 2 тисячі. На базарах, які збиралися раз або двічі на тиждень, місцеве населення (козаки, міщани, монахи, селяни) продавали надлишки продуктів і виробили ремісників.

Товарно-грошові відносини на тих землях, які перебували в складі Речі Посполитої до революції у 1569 – 1648 рр., сприяли включенню України у систему тісних торговельних контактів із країнами Західної Європи і появи в грошовому обігу золотих та срібних іноземних монет.

Складність політичної ситуації доби Хмельниччини зумовила відсутність власної національної монети (хоча є ряд свідчень про спроби Б. Хмельницького в роки війни корбування власної срібної монети із зображенням меча та імені гетьмана). Проте, незважаючи на це, на теренах України

відбувався інтенсивний розвиток міст, промислів, сільського господарства, ремесел, торгівлі, грошового обігу, який відобразився у скарбах західноєвропейських монет, датованих XVII ст.

Монетні скарби II половини XVII ст. Гетьманщини за державною приналежністю

№ п/п	Назва держави	Скарби II пол. XVII ст.	Кількість скарбів окремих держав	Місце держави
1	Річ Посполита	291	38	I
2	Прибалтійські володіння Швеції	183	1	II
3	Пруссія	118	4	III
4	Священна Римська імперія	84	–	IV
5	Голландська республіка	71	3	V
6	Московське царство	52	–	VI
7	Іспанські Нідерланди	39	–	VII
8	Бранденбург	35	–	VIII
9	Шотландія	16	–	IX
10	Австрія	13	–	X
11	Угорщина	12	–	XI
12	Данія	8	–	XII
13	Швейцарія	5	1	XIII
14	Франція	3	–	XIV
15	Кримське ханство	3	–	XV
16	Інші держави	38	–	
17	Не встановлено приналежність	29	–	

Московський уряд на чолі із царем Олексієм Михайловичем був дуже незадоволений економічною та політичною самостійністю гетьманської України, орієнтацією українського ринку на європейські країни. Тому цар, після «приєднання» України до Московського царства в 1654 р., намагався обкласти українське населення грошовим і натуральним податками, ввів обмеження на торгівлю Гетьманщини з Центральною Європою через Гданськ, стимулював торгівлю з Московією і розпочав грошову реформу, яка мала катастрофічні для неї наслідки. Щоб врятувати становище на ринку Олексій Михайлович (1645 – 1676) наказав випустити велику кількість талерів із надчеканкою копійчаним штемпелем з “ездецом” (вершником) і датою – 1655. Називався цей нумізматичний витвір – “єфимок з признаком”. “Признак” був потрібний для того, щоб талер не надходив на ринок поза казною, оскільки в іноземців талер купляли за 50 копійок, а на внутрішньому ринку продавали за 64 копійки.

В Україні як ходили на ринку талери без всяких “признаків”, так і продовжували ходити, викликаючи в населення більше довіри, ніж єфимки. Про те, що новий рубель призначався і для України, яскравіше всього свідчить титул царя, розміщений на ньому. Олексій Михайлович називався на монеті “царем и великим князем Всея Великая и Малая Русси”.

Щоб схилити до себе Б. Хмельницького, штемпелями, які були виготовлені для карбування срібного рубля, відкарбували велику золоту монету – подарунок українському гетьманові.

Не виключено, що з Московії надходили до українського скарбу гроші у вигляді талерів–єфимків. Про це свідчить той факт, що в кінці лютого 1653 р., коли велися переговори між Україною і Московським царством про укладення військово-політичного союзу проти Польщі, Богдан Хмельницький послав кримському хану 40 тисяч єфимків, щоб схилити його знову до підтримки України, коли польські підрозділи вторглися в Брацлавщину. Гетьман послав гроші також ногайським, очаківським і белгородським мурзам, щоб заручитися їх підтримкою.

Дещо пізніше, у ставленика Московського царства І. Брюховецького була спроба поширити у Гетьманщині московські порядки. Г. Граб'янка так характеризує грошові та натуральні податки, запроваджені у 60-х рр. XVII ст.: “Брюховецький привіз із собою у всі головні міста України воєвод великоруських (окрім давніх, оскільки в Києві, в Чернігові, в Переяславі та в Ніжині здавна (1654) були воєводи. А саме в Гадяч, у Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурин та в інші. А від тих воєвод послані були прикажчики, тоді ж понаставляли ціловальників, тобто присяжних збирачів податків. Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян податі. І так пильно ту справу робили, з

таким рвінням, що ні одна копійка повз їхні руки не пройшла. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять злотих грошей (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей (30 грошів).

У березні 1669 р. під контролем московського царя у Глухові гетьманом Лівобережної України було обрано Дем'яна Многогрішного та підписано «Гадяцькі статті», які склалися із 27 пунктів. Д. Многогрішному вдалося домогтися, щоб царський уряд відмовився від власної податкової і адміністративної системи на українських землях.

Отже, встановлення протекторату Московського царства над Гетьманщиною під час Переяславської Ради 8 січня та «Березневі статті» 1654 р. призвели до поступового витіснення із грошового ринку, насамперед Лівобережжя, західноєвропейської монети московською, о встановлення контролю східного сусіда за економічним розвитком та податками Гетьманщини.

5. 3. Політичні та територіальні зміни в Україні після Переяславської ради 1654 р. та в період «Руїни»

П'ять років українсько-польської війни сильно виснажили економічні ресурси, людські сили та військовий потенціал Гетьманщини.

Важливе значення для нормального функціонування держави мало налагодження рівноправних відносин з іноземними державами, укладення різного роду договорів і союзів.

Б. Хмельницький будучи досвідченим політиком, полководцем, господарником і дипломатом вже із 1648 р. розпочав активну зовнішньополітичну діяльність. Першою країною, яка погодилася надати військову допомогу новообраному гетьману в боротьбі проти Речі Посполитої, було Кримське ханство (не без користі для себе). Татарська кінота, якої бракувало у війську Б. Хмельницького, брала активну участь у більшості битв проти поляків. Разом із тим зрада кримського хана під Берестечком призвела до підписання у 1651 р. дуже не вигідного для козацької України Білоцерківського договору.

Б. Хмельницький із 1648 р. вів переговори з турецьким султаном про військовий союз проти Речі Посполитої, але Туреччина уклала лише економічну угоду про взаємовигідну торгівлю на Чорному морі. Гетьман відмовився від пропозиції султана прийняти Гетьманщину під протекторат Турецької імперії. В 1653 р. гетьману вдалося ході Молдавських походів схилити до союзу (через одруження свого сина Тимоша із дочкою молдавського господаря Розандою) Молдавії і Гетьманщини. Але цей союз виявився не тривким через загибель Тимоша.

Гетьман веде одночасно переговори із Московським царством, Семиградям, Валахією, Швецією, Англією, Австрією, Персією, Венецією. Гетьманщина фактично отримує загальноєвропейське визнання та політичну підтримку багатьох держав. Але цього було не достатньо, потрібна була військова підтримка.

1 жовтня Земський Собор на чолі із московським царем Олексієм Михайловичем прийняв рішення про те, що із грудня 1653 р. московські війська розпочнуть військові дії проти Речі Посполитої, а також «щоб гетьмана Б. Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями взяти під государеву руку». Цар послав в Україну московських послів для переговорів на чолі із боярином Василем Батурліним.

В Переяславі під Києвом 8 (18) січня на площі перед церквою відбулася Переяславська Рада, у якій взяли участь близько 300 чоловік, в тому числі гетьман Б. Хмельницький, 12 полковників, 5 генеральних старшин, місцеве населення.

Після пропозиції присутнім обрати серед чотирьох правителів покровителя, вибір гетьмана та народу припав на московського царя Олексія Михайловича, який був правителем православної держави. Але в ході переговорів письмового договору (до якого звикло козацтво) не було підписано. Якщо гетьман і старшина (окрім І. Богуна, І. Сірка) запрягнули на вірність царю, Василь Батурлін відмовився від присяги, мотивуючи це тим, що «цар є самодержець і ніколи не присягає своїм

підданим». Для юридичного оформлення військово-політичного союзу між Гетьманщиною та Московією Б. Хмельницький підготував свої пропозиції (23 статті) і відправив у березні 1654 р. до Москви українську делегацію на чолі із П. Тетерею та С. Зарудним. В результаті двотижневих переговорів було ухвалено українсько-московський договір у вигляді 11 «Березневих статей». Складність полягає в тому, що не зберігся оригінал договору, а також у тексті не було чітко визначено термін його дії і політико-правових характеристик московсько-українських стосунків.

Положення «Березневих статей» зводилися до наступного:

- *персональна унія українського гетьмана і московського царя за наявності єдиного монарха та незалежності урядів;*
- *Україна отримувала право на самостійну зовнішню політику, крім відносин із Річчю Посполитою та Туреччиною;*
- *введення васальної залежності від царя, який мав захищати українців і не втручатися в їхні внутрішні справи;*
- *возз'єднання двох народів з метою боротьби проти поляків;*
- *гетьмана та старшину повинна обирати рада;*
- *українська адміністрація і суди не підлягають Москві;*
- *зберігався традиційний для України поділ на стани;*
- *козацький реєстр встановлювався у 60 тисяч осіб із відповідною оплатою за службу;*
- *визнавалося право царя мати свою залогу в Києві;*
- *царю потрібно було повідомляти про обрання гетьмана та ведення міжнародних переговорів;*
- *в українських містах зберігалось право на самоврядування та визнавалася самостійність української православної церкви.*

27 березня 1654 р. «Березневі статті» були підтверджені жалуваною грамотою царя. Але сьогодні, як і раніше, між істориками немає єдиних оцінок щодо Переяславської Ради та «Березневих статей». М. Грушевський твердив, що Переяславська угода була формою васальної залежності, при якій сильніша сторона (цар) зобов'язувалася захищати слабшу (українське населення), не втручаючись у її внутрішні справи. А. Яковлев та В. Король дійшли до висновку, що проектом договору гарантувалася повнота внутрішньої автономії держави й усувалось будь-яке втручання влади московського царя у внутрішні справи України. О. Бойко, підтримує думку В. Липинського про те, що угода була тимчасовим військовим союзом України із Москвою проти Польщі. Він також наголошує на тому, що укладення Переяславо-Московського договору кардинально змінило геополітичну ситуацію в регіоні – кримський хан укладає «Вічний договір» із Польщею та вимагає розриву України із Московією. Спільні військові дії Гетьманщини та московської армії у 1654–1655 рр. закінчилися підписанням сепаратного Вільненського перемир'я між царем та Яном II Казимиром, що фактично поставило «хрест на російсько-українському військовому союзі».

На нашу думку, це дійсно був тимчасовий військово-політичний союз двох незалежних держав. Б. Хмельницький маючи боєздатну, але виснажену армію, погодився укласти конфедеративний союз із Московією для швидшого розгрому Польщі і налагодження нормального життя країни. Московський цар – Олексій Михайлович (Тішайший) майже 6 років уважно слідкував як спливають кров'ю дві сусідні держави. Коли вони ослабли – погоджується надати допомогу (допомога склала близько 12 тис. солдатів) Україні, звичайно не без вигідних для Москви умов, а через рік підступно змінює свої рішення, уклавши із Польщею Вільненське перемир'я.

Це була зрада Москвою свого союзника та фактично були анульовані «Березневі статті», а Україна опинилася як і раніше сам на сам із Річчю Посполитою. Б. Хмельницький розпочинає активний пошук нових союзників. Йому вдається домовитися про спільні дії зі шведським королем та семиградським князем. Союзникам удалося взяти польські столиці Краків і Варшаву. Польща була на краю знищення, але їм допомогли австрійців. Семиградські війська князя Ракоці II капітулювали, а козацьке військо було вимушене відступати на свою територію.

У цей час Б. Хмельницький уже тяжко хворів, 27 липня 1657 року він помер і був похований в Іллінській церкві у Суботіві. Справа визволення України до кінця не була вирішеною. Хоча Роль Б. Хмельницького як засновника нової української держави, видатного полководця та дипломата важко переоцінити.

Таким чином, Б. Хмельницький маючи різні варіанти у виборі союзника обрав на той момент саме союз із Московією. Вхідження України під протекторат Москви суттєво змінило геополітичну ситуацію у Східній Європі, викликало негативну реакцію з боку Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства, Австрії.

В цих умовах, коли 16-річний син Б. Хмельницький Юрій не міг взяти на себе обов'язки гетьмана, козацька рада обирає у 1657 р. гетьманом генерального писаря Івана Виговського.

Виговський Іван Остапович (р. н. не від. – 1664) – гетьман України у 1657 – 1659 рр., соратник та наступник Б. Хмельницького, барський староста. Походив із української служилої шляхти, яка проживала у Вигові Овруцького повіту Київського воєводства. Навчався в Києво-Могилянській колегії, добре вивчив українську, польську, церковнослов'янську, латинську, російську мови, був відмінним каліграфом. В кінці 30-х років XVII ст. розпочинає службу як юрист у міському суді Луцька, пізніше служить намісником підстарости, завідував канцелярією луцького земського суду, захищає права православних українців, став членом Луцького братства. На початку Національно-визвольної війни потрапив у полон до татар, був викуплений Б. Хмельницьким та через деякий час призначений генеральним писарем Війська Запорозького. Протягом 1648–1657 рр. виконував найважливіші державні доручення гетьмана, вів переговори з іноземними державами, управляв Генеральною, полковою та сотенною канцеляріями. Разом із Б. Хмельницьким розробляв умови Зборівського договору 1649 р., Кримського ханства з Польщею 1649 р., Білоцерківського договору 1651 р. з Річчю Посполитою та договору з московським царством 1654 р. Але виступав проти запровадження в Гетьманщині спадкового гетьманату. Після смерті Б. Хмельницького 26 серпня 1657 р. був обраний наказним гетьманом при Юрії Хмельницькому, поки той не стане повнолітнім. Фактично став гетьманом України 25 жовтня 1657 р. після представницької загальної козацької ради в Корсуні. Проводив самостійницьку антимосковську політику, розгромив повстання козаків у травні 1658 р. на чолі із М. Пушкарем, підбурюваних Московією. У червні 1658 р. під Конотопом завдав нищівної поразки 40-тисячному московському війську на чолі із князем О. Трубецьким. 16 вересня 1658 р. у Гадячі підписав угоду з Польщею та Литвою про створення єдиної конфедерації держав, за якою Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства входили до складу Речі Посполитої як окрема держава під назвою Велике князівство Руське зі своїм гетьманом. Але ця угода не була реалізована.

Козаки, очолювані І. Богуном та кошовим І. Сірком, з допомогою московських військ розбили загони І. Виговського, у жовтні 1659 р. на Чорній раді він за пропольську орієнтацію був усунутий від гетьманства, переїхав на Поділля, яке в той час знову відійшло до Речі Посполитої. За свідченням М. Грушевського був призначений барським старостою, деякий час проживав із сім'єю у Барі. У 1664 р. за наказом гетьмана Правобережної України П. Тетері був заарештований, безпідставно звинувачений у зраді польського короля Яна II Казимира і 27 березні 1664 р. страчений с. Вільховцях.

У вересні 1658 р. Виговський, після деяких вагань і боротьби проти заколотників, у м. Гадячі уклав з Польщею та Литвою угоду, за якою Україна під назвою Велике князівство Руське розривала відносини з Московським царством і поверталась до конфедеративного союзу із Річчю Посполитою на рівних умовах:

- Україна, тобто землі у воєводствах Чернігівському, Київському і Брацлавському, стає вільною і незалежною країною і знов єднається із королівством Польським і Великим Князівством Литовським під назвою Великого Князівства Руського;
- складається спілка з трьох рівноправних народів трьох вільних республік: Польської, Литовської і Руської (Української) під зверхністю короля Польського, котрого обирають усі три народи разом;
- Велике князівство Руське само порядкує своїми внутрішніми справами. Найвища законодавча вдача належить Раді, котра складається з послів од усієї України;
- гетьман обирається на цілий свій вік і має найвищу виконавчу владу — сповняє волю Ради.
- Україна повинна мати свій суд, навіть найвищий (трибунал), де усі справи повинні відбуватися руською (українською) мовою; повинна мати свій скарб (казну), куди йтимуть усі доходи та податки з Українського народу, і можуть бути повернені тільки на потреби Великого Князівства Руського; мати своїх найвищих урядовців; своє військо 30000 чи більш козаків і 10 000 постійного війська, свою монету;
- усі найвищі урядовці повинні бути з українців;

- унія навіки касується, а митрополит і п'ять православних владик мають засідати у Сенаті нарівні з католицькими;
- у Великому князівстві Руському мають бути два руських (українських) університети (один в Києві), а нижчих шкіл — скільки забажається і скільки потрібно буде;
- усякому вільно заводити друкарні і друкувати які завгодно книжки;
- гетьман може подавати Королеві список тих козаків та міщан, кого він вважатиме за вартих, щоб король дав їм шляхетство.

Возз'єднання з Польщею означало нехтування здобутків національної революції і це привело Виговського до конфлікту не тільки з народними масами, але із старшиною, які в козаччині вбачали найвищі цінності.

Московський уряд, стурбований Гадяцькою угодою, направляє в Україну 150-тисячну армію. Вирішальна битва між українсько-татарськими та московськими військами відбулася 28–29 червня 1659 р. під Конотопом. Московське військо було повністю розгромлене. 40000 московитів полягло на полі бою. «У жалібному одязі цар Олексій Михайлович вийшов до народу, і жах охопив Москву», — так писав про цю подію російський, історик С. Соловйов.

Але Виговському не вдалося скористатися плодами своєї перемоги. Опозиція проти нього зростала, промосковська партія міцніла, висуваючи на протипагу Виговському гетьманом Юрія Хмельницького. Виговський у жовтні 1659 р. змушений був відмовитись від гетьманства. Гетьманом обирають 18-річного *Юрія Хмельницького* (1659–1663) — людину слабовольну і безталанну. Москва підписує з ним нові *Переяславські статті*. Їх умови значно обмежували автономію України:

- гетьман не мав права підтримувати стосунки з іноземними державами;
- московський воєвода мав бути не тільки в Києві, але й у Переяславі;
- митрополит і все українське духовенство стали підлеглими Московського патріарха;
- Рада не могла усувати гетьмана без дозволу царя;
- полковників і старшину призначав не гетьман, а Рада;
- гетьман не мав права розпочинати жодного походу без царського дозволу;
- за наказом царя гетьман повинен був йти з усім військом, куди йому звелять;
- усякий мав право звертатись просто до Московського уряду, не питаючи дозволу гетьмана.

Однак Переяславський договір 1659 р. діяв усього один рік. У 1660 р. 20 тисячне московське військо на чолі із Шереметьєвим та 20 тисячне козацьке військо (очолив Цюцюра) спільно виступили проти польської армії, котра нараховувала близько 32 тисяч осіб та її союзника – кримського хана із 30-тисячною ордою. Під Чудновим Ю. Хмельницький, підмовлений польським гетьманом Ю. Любомирським, переходить на бік поляків та татар, в результаті чого все московське військо разом із командуючим було вщент розбите. У вересні 1660 р. Ю. Хмельницький уклав з польським урядом Слободищенський трактат, за яким Україна поверталась під владу Польщі на умовах Гадяцької угоди. Хмельницький разом з поляками вів бойові дії проти московських військ і наказного гетьмана Сомка, який в битві під Каневом розгромив Юрія. У кінці 1662 р. Юрій відмовився від гетьманства, передавши гетьманську булаву Павлові Тетері (1663 – 1665).

Таким чином, посилення тиску на Україну з боку Московського царства і Речі Посполитої поступово розділило у 1663 р. Військо Запорозьке на два табори, які почали боротьбу між собою. Правобережжя у 1663 р., обрало гетьманом Павла Тетерю, а Лівобережжя запропонувало на Чорній раді в Ніжині ставленника Москви – Івана Брюховецького. То був період глибокої кризи української державності, фактичної громадянської війни – Руїни. Фактично відбувся поділ України на дві частини: Правобережну, де гетьманом був орієнтований на Польщу П. Тетеря, і Лівобережну на чолі із І. Брюховецьким.

30 січня 1667 р. в с. Андрусово на Смоленщині Річ Посполита і Московське царство підписали перемир'я на 13,5 років. Під контроль Московії потрапило Лівобережжя і Київ. Правобережжя перейшло під владу Речі Посполитої. Запорізька Січ мала визнавати обидві держави. Підписанням перемир'я, своєю згодою на розділ України цар Олексій Михайлович черговий раз порушив свої зобов'язання перед Україною, записані у «Березневих статтях» 1654 р.

Для України це мало негативне значення, адже поділ України, боротьба гетьманських угруповань за владу, пролита кров кількох десятків тисяч українців у руйнівній громадянській війні, відкинули розвиток Гетьманщини на десяток років назад, призвели до занепаду господарства, культури, єдиної держави, створеної та виплеканої Б. Хмельницьким.

У 1664 р. польські війська здійснили новий похід в Лівобережну Україну, але зазнали поразки. На Правобережжі почалося повстання, яке призвело до фактичної ліквідації польської влади у цьому регіоні. Гетьман П. Тетеря тікає в Польщу, на його місце козаки обирають Петра Дорошенка. У 1667 р. він при підтримці татарар вигнав поляків з Правобережжя і встановити кордон по р. Горинь. У цей час лівобережний гетьман *І. Брюховецький* з Мосвою підписує *Московські статті 1665 р.* Умови їх були наступними:

- *гетьман обирався за пропозицією царя з участю царського делегата;*
- *обраний гетьман повинен був прибути з поклоном до Москви;*
- *у зв'язки з іншими державами гетьман мав право вступати лише з дозволу царя;*
- *збільшилася кількість московських гарнізонів в Лівобережній Україні;*
- *царські воєводи мали збирати податі на користь царської скарбниці;*
- *на Україну поширювалась московська горілчана монополія;*
- *старшина за заслуги перед Московією могла отримувати дворянство.*

Запровадження нових порядків та встановлення московських податків спричинило народні повстання у 1666 і 1668 роках в Лівобережжі. Цим скористався П. Дорошенко, який вирушив у Лівобережну Україну, де його підтримав народ, вбивши зрадника Брюховецького. Дорошенко на деякий час стає гетьманом усієї України. В народі за це його прозвали «Сонцем руїни».

Дорошенко Петро Дорофійович (1627 – 1698) – видатний діяч козацько-гетьманської доби, гетьман України в 1665 – 1676 рр., учасник національно-визвольної революції, розпочатої Б. Хмельницького 1648 – 1676 рр. Народився в Чигирині у козацькій родині. Здобув ґрунтовну вищу освіту. Один із найвпливовіших соратників Б. Хмельницького, продовжувач його справи – об'єднання та зміцнення єдиної України. Будучи гетьманом Правобережної України, після підписання 30 січня 1667 р. Андрусівського миру між Польщею та Московією про поділ України на Лівобережну та Правобережну, в умовах "руїни" у 1668 р. зумів досягти об'єднання Козацької України. У 1669 р. – прийняв турецький протекторат, а в 1672 р. – взяв участь на чолі козацького війська у поході проти Реччі Посполитої. В Лисянці карбував підробки польських монет для потреб армії. Після Бучацького договору між Туреччиною та Річчю Посполитою, переорієнтовується на Московське царство, втративши підтримку з боку кошового отамана Івана Сірка та народу, який був незадоволений турецьким спустошенням та втратою Поділля. У 1676 р. склав гетьманську булаву, а у 1679 – 1692 р.р. – в'ятський воєвода. Помер у 1698 р. в с. Ярополче волоколамського повіту. В честь легендарного гетьмана, НБ України у 1999 р. випустив 10-гривневу пам'ятну срібну монету «Петро Дорошенко» із серії "Герої козацької доби".

За Глухівськими статтями 1669 р., які підписав новий гетьман Лівобережної України Дем'ян Многогрішний (1668 – 1672 рр., передбачалося що:

- *кількість московських залог у містах України зменшувалась;*
- *збір податків перекладався на козацьку старшину;*
- *гетьманська столиця із Чигирини перенесена до міста Батурина, еке було ближче до Москви.*

Але через декілька років за непослідовну політику Д. Многогрішного, який прагнув самостійності України, виступав проти імперської політики Москви, скинули з гетьманства і заслали до Сибіру. Гетьманом стає у 1672 р. Івана Самойлович (1672– 1687).

У 1669 р старшинська група на чолі із П. Дорошенком приймає протекторат Туреччини. Правобережна Україна стає автономію, але зобов'язується постачати султанові військо. Рішення про турецьку орієнтацію було прийняте на Корсунській раді.

У 1672 р. об'єднані турецькі, татарські, молдавські та українські війська на чолі із Дорошенком розгромили польську армію під Бучачем в Західній Україні. Тому у 1672 р. польський уряд змушений був підписати принизливий для себе *Бучацький мирний договір*. Туреччина захопила Поділля, яке перебувало в її складі у 1672 –1699 рр., а Волинь, Брацлавщина і Північна Київщина залишилися під владою П. Дорошенка. Польща втратила 1/2 частину України.

П. Дорошенко на думку М. Котляра та Г. Голиша, з метою зміцнення фінансового становища Гетьманщини та виплати зарплати війську, карбував на Лисянському монетному дворі у 1669 –1673 рр. фальшиві польські білонні монети номіналом в солід (шеляг –1/3 гроша) півторак (1/2 гроша) і шостак (6 грошів). Розчарований плітикою турецького султана, П. Дорошенко передає на козацькій раді гетьманські клейноди кошовому отаману Запорізької Січі І.Сірку, який присягнув на вірність

цареві. Він думав своєю відмовою від булави об'єднати Україну, але цього не сталося. Цар наказав Дорошенку передати булаву І. Самойловичу і присягнути йому. Після відмови Дорошенка царська армія у 1676 р. почала штурмувати гетьманську столицю Чигирин, але Дорошенко щоб уникнути кровопролиття вийшов за браму фортеці, поклав булаву і попросив Самойловича залишити йому можливість проживати в Україні. Він декілька років проживав у Сосниці, а потім у 1679–1682 р. був в'ятським воєводою у Московії. Московське військо та військо гетьмана І. Самойловича у 1674 р. вступили на Правобережжя, тим самим ще більше ускладнили політичну ситуацію.

І. Самойлович у соціальних питаннях проводив політику старшинської верстви, надаючи українській державності аристократичного характеру, у політичних – відстоював державницькі інтереси Гетьманщини у відносинах з Московським царством. У 1685 – 1687 рр. Київську православну метрополію було підпорядковано Московському патріарху. Українська православна церква втратила свою самостійність. В 1687 р. І. Самойлович очолював козацькі полки в першому Кримському поході Московських військ і був звинувачений у його невдачі. Місце І. Самойловича у 1687 р. змінив генеральний осавул, в подальшому відомий політичний діяч України Іван Мазепа (1687 – 1709).

У 1676–1781 рр. в Правобережжі своєю жорстокістю та непередбаченістю відзначився ставленик Туреччини Юрій Хмельницький – володар «Руського князівства» зі столицею в Немирові на Поділлі, який був страчений турками у 1681 р. в Кам'янці-Подільському.

Отже, капітуляція 1676 р. правобережного гетьмана П. Дорошенка, його присяга московському царю не вирішила проблеми руїни та протистояння українських гетьманів.

На думку В. Смолія, В. Степанкова, О. Бойка, падіння гетьмана П. Дорошенка стало завершальним актом української Національно-визвольної революції 1648–1676 рр.

5.4. Історичне значення та причини поразки Національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр.

1648 – 1676 рр. – надзвичайно важливий період в політичному житті України. Вперше за багато років українці під керівництвом Б. Хмельницького в ході Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. визволилися від нестерпного іноземного гніту та створили свою національну державу – Військо Запорозьке.

Смерть гетьмана, «Березневі статті» укладені із Московським царством у 1654 р., боротьба старшинських угруповань за гетьманську булаву із 1657 до 1687 року, прагнення Туреччини, Московії та Речі Посполитої розділити, підпорядкувати Україну, знищити її державність, призвели до кровопролитного періоду, який в історії прозваний «Руїною». Фактично події руїни стали продовженням Національно-визвольної революції, коли визначні українські гетьмани (І. Виговський, Д. Многогрішний, П. Дорошенко) робили відчайдушні спроби зберегти самостійність України, об'єднати Правобережну та Лівобережну її частини в єдине ціле. Але відцентрові та зовнішні сили виявилися сильнішими, що привело до поразки революції.

Історичне значення Національно-визвольної революції полягає у:

- *визволенні значної території України від Речі Посполитої;*
- *формуванні Гетьманської держави з полково-сотенною системою управління;*
- *ліквідації кріпацтва та зменшення податків для населення;*
- *звільнення козацтва від податків та перетворення його у привілейований служилий стан;*
- *формуванні української влади, регулярної армії і державності;*
- *розвитку військової справи, освіти, науки, культури;*
- *зміцненні економічних позицій та політичної ролі православної церкви в житті суспільства;*
- *розвитку міжнародних відносин, визнанні Гетьманщини Польщею, Туреччиною, Англією, Австрією, Швецією, Валахією, Молдавією, Семиграддям, Кримським ханством, Московією;*
- *відродженні та збереженні державницьких традицій протягом всього існування Гетьманщини (1648–1781);*
- *появі на політичній авторитетних керівників української держави, таких як: Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко та набуття досвіду державотворення.*
- *українському народу вдалося зберегти свою мову, культуру, звичаї, врятуватися від геноциду;*

- у процесі боротьби з іноземними поневолювачами було сформульовано українську національну ідею у – ідею незалежності, соборності, побудови власної суверенної держави.

Негативні наслідки революції:

- демографічні втрати українського населення в роки Національно-визвольної війни 1648-1657 рр., руйнівної громадянської війни 1663–1687 рр., турецько-татарських спустошливих набігів на Україну, епідемії, голоду, міграції становили близько 2,5– 3 млн. осіб (за підрахунками В. Греченка, Ю. Лебедевої, С. Губіної);
- політична диференціація української старшини та українського суспільства в роки революції);
- спустошення і знелюднення Правобережжя та швидке заселення українцями (переважно із Правобережжя) Слобідської України, заснування нових міст – Харкова, Сум, Охтирки.
- обмеження української автономії, неоднаразове порушення царем українсько-московського союзу 1654 р. в уцерб завоювань революції та введення із 1665 р. московських податків;
- у 1687 рр. Київська православна метрополія була підпорядкована Московському патріарху, українська православна церква надовго втратила свою самостійність.

Причини поразки революції:

- незавершеність формування української нації та національної еліти;
- боротьба за владу між старшинським угрупованнями;
- зростання розриву між старшинською елітою та народними масами і запорожцями;
- постійне втручання в справи Гетьманщини Речі Посполитої, Московії, Туреччини, Кримського ханства.

Документи

Битва на Жовтих Водах 16 травня 1648 р.

.... «раннім ранком (16 травня 1648 р.), коли польський табір прибув до Княжих Байраків, там уже були козаки. На очах у поляків козаки підвели гармати й розпочали бій, що закінчився повною поразкою поляків. З табору мало хто вийшов. Багато загинуло, решта ж попала в полон до козаків або татар. В полон попали – поранений Потоцький, Шемберг і Сапега.

Хмельницький перевів реорганізацію своїх сил, що зросли приблизно до трьох тисяч козаків; головну увагу присвятив артилерії: зараз після бою дістав з Січі гармати і з ними вирушив проти головних польських сил.

Ця перша збройна розправа молодих сил Хмельницького визначається не так бойовою тактикою, як заскоченням поляків і зручною дипломатією Хмельницького. Вождь козацьких сил зв'язував поляків на протязі двох тижнів зачіпними акціями, не даючи їм змоги ні рушитися із місця, ні подати вісток до головних сил. Це завдання – відтяти молодого Потоцького від його батька – перейняли на себе в першій мірі татари, що обсадили польський табір довкруги і не пропустили ніодного післанця. Самі поляки не були ніяк зорієнтовані про сили Хмельницького. Поляки були певні, що з українського боку проти них стоять тисячі луговиків та запоріжців. Ця думка знаходила підтвердження в повній мовчанці недалекого Кодаку.

Вирішення для Хмельницького могло прийти тільки в разі переходу на його сторону „водного" відділу реєстровиків. З хвилиною, коли це сталося, Хмельницький міг уже бути певним перемоги. Тепер він уже не зволікає і використовує зняковиння і переляк у поляків він ще посилює твердим запитом: „Хочете миру чи ні?" А час відіграв саме велику ролю: паніку, яка огорне поляків після Жовтих Вод, слід скріпити негайним наступом на головні сили Потоцького, який так бездумно злегковажив собі Хмельницького. Кожний зайво втрачений день був корисним для поляків, що могли б опанувати в себе паніку та підтягнути більші сили.

Хмельницький виявився неабияким психологом, коли зумів так зручно використати недосвідченість молодого Потоцького і його слабодухів-старшин. Логіка тодішньої війни казала, що замиритися повстанцям в тому часі, коли ворог морально й матеріально розбитий, — означало б нечулу легкодушність. Тимбільше, що 17-е сторіччя не відзначалося моральними засадами лицарськості. Головно поляки ніколи не дотримували умов капітуляції повстанців: правило

віддавали на муки й смерть повстанських прояв і старшин. При тому ніраз не оглядалися на свої обіцянки й на умови замирення. Томуто й говорили козаки до старшин, коли були змушені піддаватися: „Хай твоя голова, отамане, за наші стане!“ – знаючи наперед, яка доля суджена.

Жовті Води мають теж велике політичне значення: тут перше в історії по стороні Хмельницького станули реєстрові козаки без різниць соціального стану й віровизнання. До минулого належали вже часи, хоча б з-перед десятка років, коли Остріяницю розбили війська Каліновського — в більшості реєстрові козаки і драгунські українські полки. Тоді Каліновським проти Остріяниці йшов теж сотник Богдан Хмельницький. Це було 1638-го року. А вже 1648-го року той таки Богдан Хмельницький об'єднав довкола себе всіх – цілу українську націю. Все те було незрозуміле полякам. „Русі вірити не можна“ – казали. А без „Русі“ власне й не дуже було ким воювати, рівночасно дуже добре зорієнтувалися в вартості такого об'єднання й інші держави Європи. Зацікавлення подіями в Україні непомірно зросло. Відтепер Хмельницький уже не мав труднощів з налагодженням дипломатичних зв'язків: до нього стали прибувати турецькі, голландські, французькі й австрійські послы, нав'язувалися політичні й торгові стосунки, а враз із тим стали зарисовуватися військові та політичні союзи дальших років війни.

Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954 – Львів, 1994. – С.62–64

1. Використавши документ визначити, які були причини перемоги військ Б. Хмельницького над поляками?

Із «Історії Русів» про взяття М. Кривоносом Бару влітку 1648 р.

Од Корсуня був висланий Хмельницьким Писар Кривоніс (влітку) з корпусом своїм на місто Бар, в якому, за донесеннями, зібралось чимало Поляків та Жидів, які збіглися з Волині та Поділля. Він, досягнувши цього міста, знайшов його в оборонному стані, з достатнім гарнізоном. Перший замах Кривоноса на місто відбито було гарнізоном і міщанами з великою втратою людей з обох сторін.

Кривоніс, маючи при собі достатньо артилерії задля формальної облоги міста, вдавсь до хитрощів: за одну ніч призапасивши чималенько соломи та сіна, звелів усе те перев'язати в гулі і, змочивши частину їх водою, накидати повні рови з однієї сторони міста, а опісля все те запалив.

Витворений мокрою соломою і сіном великий дим натурально оповив одну сторону міста і валів міських, що була за вітром. На це місце приготовлена була піхота з драбинами та полудрабами для штурму валів міських, і як народ і гарнізон міський зібрались на місце пожежі для оборони будівель і в очікуванні сюди ворога, то з боку Козацького учинено гарматну стрільбу на самий вогонь; а під шум поповзла піхота Козацька на вали міські в тому місці, де на них більше діяла темрява від диму, і, ввійшовши до міста, відбили одну найближчу до них міську браму, в котру також ввійшла піхота з артилерією, і всіма цими силами вчинено на міщан і гарнізон жорстокий і несподіваний напад з флангу і з тилу.

Вони, опісля недовгого спротиву будучи збиті і розпорошені, повтікали – одні з гарнізоном в замок, а інші поховались по домах. Піхота, переслідуючи втікачів, увійшла слідом за ними до замку і ним заволділа; і тоді вчинено у місті і замку жахливу різанину, особливо над Жидами та їхніми родинами, з яких не зосталося жодного в живих, і викинуто з міста і зарито в одному байраку мерців їхніх близько 15 000. Поляків перебито самих військових та лихих начальників народних, решту помилувано і випущено до Польщі; місто пограбовано і залишено під управою тамошніх Руських мешканців з Козацьким гарнізоном.

«Історії Русів». – К., 1991. — С. 118 – 119.

1. Яке історичне значення для подальших наступальних операцій 1648 р. мало взяття військами М.Кривоноса Барської фортеці?

Б. Хмельницький як дипломат

В має місяце 1649 г, приехали в Чигирин посланники трьох держав: от султана, Осман ага и Узунь-али, паша Силистрийский; от царя, Василий Бутурлин и князь Прозоровский; от короля и Речи Посполитой, канцлер князь Любомирский с воєводою Киселем.

От султана получил гетман поздравление и подарки: булатную саблю, кафтан, похожий на мантию, с горностайными опушками, булаву, осыпанную жемчугами и драгоценными камнями;

для козаків, сорок мешків с срібляними турецькими левами: все це було покрито шёлковою матерією с золотими і срібляними квітами. С посланником привезено повелення к хану кримському і паші Силистрійському, допомогти Хмельницькому військами.

В бочёнках, обернутих рогожами, привёз Бутурлин казну для війська; а для гетьмана і урядників дорогі меха, косяки парчей і других матерій, сложенні в кулі і покриті рогожами. Посол поздравил Хмельницького с Зборовским миром.

Кн. Любомирский охотно или неохотно также поздравил его с успешным окончанием предприятий, и поднес тонкия сукна, несколько десятков драгоценных ковров и поясов, – все покрытое дорогим ковром, под которым была казна для війська.

Три посла предложили Хмельницькому наследственное гетманство и покровительство от своих властителей. Бутурлин и князь Прозоровский желали удостовериться в мирных расположениях гетмана, предприимчивого, дальновидного, сильного войском и союзниками: царь безпокоился и опасался мести, отвергнувши его подданство. "На Московское государство", отвечал гетман, "я лиха никакого не мыслил и впредь не умыслю".

Осману аге, посланнику турецкому, отвечал: "я не отказываюся от союза и дружбы с императором, готов содержать с ним мир, яко дар Божественный и человеку полезный, но не могу поступить под его покровительство без предварительного совещания о том с народом, и общественного приговора. Потомственное достоинство меня не льстит; оно противно правам и обычаям нашим, возстановленным мною в отчизне с пожертвованием великого числа воинов". И так он оставил, таким ответом, Османа в надежде, что желание султанское исполнится. А между тем был поставлен торговый договор с Турциею в следующих тринадцати статьях:

1. Султан позволяет козакам и народу малороссийскому свободное плавание по всем морям своим и рекам, для торгов и мен.

2. На сто лет избавляет купцов украинских от подати, мыта, и пошлин на товары.

3. Позволяет на сто лет заводить во всех городах и портах дома и складочные магазины.

4. Резидент малороссийский будет иметь пребывание в Константинополе.

5. Для удержания своевольных людей от морских разбоев, войско Запорожское заложит несколько городов ниже порогов, до устья Буга в Днепр.

6. Если бы кто из козаків самовольно начал морской грабёж, таких судить при султанском резиденте; но свободная торговля тем не уничтожается.

7. Еслибы кто из донских козаків начал своевольствовать на море, то взаимно вспомоществовать друг другу для того, чтоб очистить море.

8. Если какая галера преступила права султанския, начальника той галеры наказать; но самая галера и работники остаются свободными.

9. Если козацкий корабль будет разбит у берегов султанских, все вещи, спасенныя, должны быть отданы владельцу или его наследникам.

10. Взыскания по долгам должны быть обоюдны и немедленны.

11. Галер козацких употреблять ни на какую службу султан не имеет права.

12. Когда козак умрет в Турции, то хотя бы он и отписал кому-нибудь не козаку свое имение, оно должно быть возвращено наследникам.

13. Выкуп невольников разрешается обоюдно; выдача беглых невольников также должна быть исполняема обоюдно.

Хмельницький Любомирському советовал уговорить короля и Сейм, чтоб магнаты и Речь Посполитая не изменяли чести и совести и не нарушали бы статей Зборовского договора.

Маркевич М. История Малоросии. – К., 2003. – С. 147–148.

1. *Що свідчило про високий авторитет Козацької держави після Зборівського договору 1649 р.?*

2. *Які були умови українсько-турецького торгового договору 1649 р.?*

Сили Гетьманщини та Речі Посполитої під Берестечком 28 червня — 10 липня 1651 р.

В березні, після декількох тижнів постою під Білою Церквою, де збиралися частково змобілізовані українські сили, Хмельницький звільна вирушив на захід.

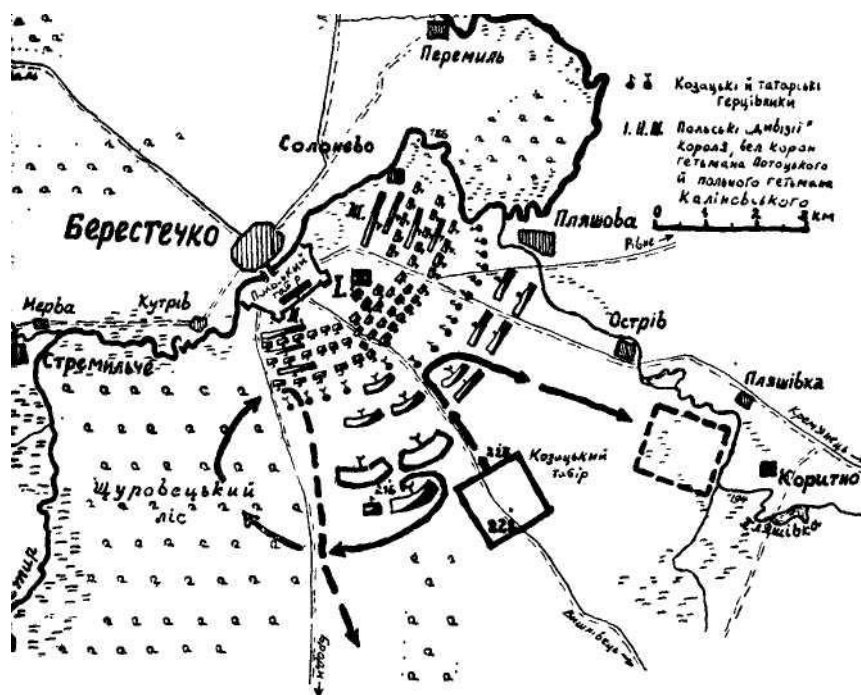
Українське військо. Сили Хмельницького згідно із Зборівською умовою мали налічувати 40.000 реєстрових козаків з тим, що кожний з них мав ще одного кінного, приділеного до возів, і одного пішого козака. Отже разом було около 100.000 війська, переважно піхоти. Та бойову вартість пред-

ставляли собою лише 40.000 козаків, бо джури не мали відповідного озброєння й вишколу. Були це головно селяни, що ставилися на поклик мобілізаційних універсалів гетьмана, озброєні сокирами, ціпами, косами й шаблями.

... велика частина армії була розташована на північному й північно-західньому пограниччі, а ще поважне число війська гетьман залишив залогами на Україні по містах і оборонних замках. Насправді то докладного числа українського війська не знаємо, бо пливкого й незорганізованого повстанчого елементу ніяк не можна числово схопити.

Взагалі до всіх документарних даних про числовий стан військ XVII сторіччя треба підходити дуже критично. Усі мільйонові числа це фантазія, штучно створена, щоб звеличати переможця, чи теж з якихось інших тогочасних мотивів. Тому й числовий стан українських і польських військ вимагає ще глибоких студій на зразок таких же західніх студій над 30-річною війною, де теж сильно зредуковано всі тогочасні подавані цифри армій.

Щодо українських і польських збройних сил у Берестецькій битві, то в тогочасних джерелах маємо дуже розбіжні дані.

Бій під Берестечком

Перед самим боєм Хмельницький зробив перегляд війська; польські джерела подають його силу на: 90.000 піхоти, 2.000 кінноти, 100.000 незброєної „черні“, 100.000 татар із челяддю. Ці числа, очевидно, сильно перебільшені й виходить далеко поза мобілізаційну спроможність тодішньої України. Те саме стосується й числа татар, яких могло бути щонайбільше 20 – 30.000.

Крім бойових відділів і таборів, йшло ще з військом українське жіноцтво, оці „чарівниці“, як їх називають польські тогочасні джерела. Воно сповняло обов'язки розвідувальниць, лікувальниць, займалося ладженням для війська страви тощо.

Недостача власної кінноти змусила Хмельницького найняти татарські відділи. Тогочасна тактика не дозволяла йти в бій без кінноти. Тому не диво, що Хмельницький зволікав із боєм аж до приходу хана з цілою ордою. Тогочасна воєнна тактика вимагала від кінноти вирішальних ударів в бою. Хоч до того легка татарська кіннота й не дуже то надавалася, то все ж таки її чинність, як рухливих малих відділів, була незаступна й неоціненна.

У війську Хмельницького був збір найкращих українських старшинських сил, вишколених і загартованих у давніших боях, постійних товаришів гетьмана від самих початків його воєнної діяльності. Хмельницький мав 16 полків, кожний в силі понад 3.000 люда, під проводом таких полковників:

- полки: чигиринський – Федір Якубович,
- черкаський – Яцько Воронченко,
- канівський – Семен Савич,

корсунський – Лукіян Мозиря,
білоцерківський – Михайло Громик,
уманський – Осип Глух,
брацлавський – Іван Богун (Федорович),
кальницький – Іван Хведоренко,
київський – Антін Жданович,
перяславський – Федір Лобода,
кропивенський – Филон Джеджалий,
прилуцький – Тиміш Носач,
миргородський – Матвій Гладкий,
полтавський – Мартин Пушкаренко,
ніжинський – Прокіп Шумейко,
чернігівський – Мартин Небаба.

Крім того маємо відомості ще про таких полковників: Маркевич, Грунька, Губ'яло, Дик, Хвацько, Стасенко, Криса і Виговський. Українська „гармата“, себто артилерія, була під час Береського бою досить численна й мала знаменитих гармашів, повий стан артилерії налічував під Берестечком яких

– 132 гармати, в тому по 5 – 6 гармат на полк і 30 гармат артилерії.

Гармати були різного калібру: від польових пушок до " тентових (полкових) і важких гармат включно. Поляки мали помітну перевагу в прекрасному й багатому озброєнні та в доброму вишколенні, головно чужоземних зтяжних полків. Крім того поляки мали численну важку й півважку кінноту, що її в українському війську не було.

Польське військо. В половині травня король Ян Казимир наказав польському війську збиратися під Сокалем і туди стягнув усі сторожові полки, що досі перебували на українських землях. До головного табору під Сокаль прибув і схвалений соймом компут в силі: 14.000 кінноти, 3.000 гусарів, 3.000 райтарів, 14.000 драгунів, численні окремі полки польських магнатів і посполите рушення.

У звідомленні Йогана Масра до королевої Христини подано такий подрібний стан „вбраного" війська): 2 589 гусарів, 12 255 козаків з рушницями, 2 050 німецької кінноти, 500 аркебузерів, 8 900 німецької піхоти, 2 000 драгунів, 1 550 литовців, 960 татарської й козацької кінноти з луками. Крім цього вбраного війська, в таборі була ще челядь, а її треба рахувати втричі більше від числа війська, далі – численні панські хоругви й посполите рушення. Разом під Сокалем зібралося величезне військо; його нараховують на 150.000 знаменито озброєних і вишколених вояків. Різні польські історики подають ще такі числа: Кубаля — 120.000, Голінський — 155.000 і 20.000 німців, Гавронський — 140.000. Пересічно треба рахувати около 150.000 бойового стану.

Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954 – Львів, 1994. – С. 110 – 114.

1. Порівняти сили сторін на початку битви під Берестечком.

Статті Б. Хмельницького (Березневі статті) 1654 р.)

Бють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всеї Великої і Малої Росії самодержавцеві і многих держав государеві й обладателеві піддані його царського величства Богдан Хмельницький гетьман Запорозького війська і весь мир християнський російський, аби його царське величства пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланики їх, а вони ного царському величеству служитимуть во віки в усім що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обирани з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величства правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царською величства, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (Українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до сеї статті царське величство пожалував — велів бути по їх прощенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величство і віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царське величство. І ті прислані люде, котрих царське величство пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милости царського величства щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів), на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царське величство пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки

Царське величство пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величство зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодованне і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царське величство пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величству (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царське величство.

До сеї статі царське величство велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено А котрі послі будуть присилатися з справами противними царському величству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величства, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величства не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам устний наказ. А в розмовах послі били челом, щоб царське величство велів дати свою государську жаловану грамоту на його маєтности.

Царське величство пожалував митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жаловану грамоту на маєтности, котрими вони тепер володіють.

7. Аби царське величство зволив післати своє військо під Смоленськ не гаючися ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені – нехай не вірять ніякому лукавству (Поляків), коли б почали що вимишляти.

Царське величство постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воеводів післати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби наємного війська тут на польським пограничу, для безпечності було з 3000 або скільки буде воля царського величства – хоч і більше.

Військові люди царського величства на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Бють чолом і тепер царському величству, аби давано на полковника 100 єфимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 золотих, на сотників по 100 золотих, на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ прислав до царського величства гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царське величство їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар. величства була вічна згода з королями польськими і в. кн. Литовським. А хоч з королівської сторони батькові цар. величства святої памяти вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никиточові, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечести і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і сеймовими постановами царське величство чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом, аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату, православної віри християнської, не гонив, уніятів усіх викорінив, – зате царське величство хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чести належала кара смертна. А тепер царське величство, жалуючи гетьмана і все Запорозьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів, хоче післати гетьманові і всьому війську Запорозькому своє государське жалованне золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахани й Казани, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в брацтві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати. Наказ і повелінне до козаків на Дін послано: коли Кримські люди не будуть

зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них іти походом.

ІІ. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчом і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, – бо його неможна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольности велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите, хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60 000. — То великий государ наш на те дозволив велів бути такому числу реєстрових козаків. То ж як ви, послі будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписсю прислав негайно царському величеству.

Привілеї війську Запорозькому

Щоб військо Запорозьке реєстрове ми означили в шістдесят тисяч і те число щоб завсіди було заповнене. А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, аби ми, великий государ, лишили війську Запорозькому вибрати гетьмана, самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть, вони про те обявлять нам. А що на булаву гетьманську дано було Чигиринське староство з усіми приналежностями, то щоб і ми, великий государ, пожалували, веліли бути йому при булаві. Маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відібрати від них не веліли, також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі як діди й батьки їх. Послів, що здавна приходять до Запорозького війська з чужих земель, котрі будуть з чимсь добрим, тих гетьманові і Запорозькому війську аби ми лишили приймати, а коли б щось було противне нашому царському величеству, аби про те зараз оповіщали нам, великому государеві.

То ми, великий государ, підданою нашого Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького і все наше військо Запорозьке пожалували – веліли їм бути під нашою, царського величества, високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і вел. кн. литовських, і тих прав і вільностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського величества бояре і воєводи в їх військові суди мішатися не будуть. Число Запорозького війська, за їх власному проханнем, веліли ми означити в 60 000 реєстрових, і щоб завсіди се число було повне. А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, великий государ, лишили Запорозькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя, а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо. А при булаві гетьманській веліли ми бути Чигиринському староству, по попередньому, з усіми приналежностями, які були при нім давніше.

Також маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей, удів, які зістаються по козаках, ми не веліли відбирати, а бути при них по давньому. А коли почнуть приходити в військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельницького послі з котрихось пограничних держав з чимсь добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послі були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послі були прислані від когось з якоюсь справою противною нам, великому государеві, – таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу налад їх не пускати. А з турецьким султаном і з польським королем без нашого указу зносин не мати.

І з ласки нашої підданим нашим: Богданові Хмельницькому гетьманові і всьому війську Запорозькому бути під нашою високою рукою по своїм давнішим правам і привілеям і по всім вище писаним статтям. Служити нам, великому государеві, і сину нашому государеві царевичеві князеві Олексієві Олексовичеві і наслідникам нашим щиро, всякого добра шукати і на наших неприятелів, куди їм буде наш государський наказ, ходити і битись, і у всім бути в нашій государській волі во віки.

А що вище згадані посланники Самійло і Павло іменем Богдана Хмельницького гетьмана і всього війська Запорозького били чолом про інші статті нашому царському величеству і подали ті статті нашим ближнім боярам Олексієві Никитовичу і Трубецкому, Василеві Василевичу Бутурлину, Петрові Петровичу, Головину і думному дяку Алмазові Іванову, – ми, великий государ, ласкаво

вислухали ті статті, і яка воля наша на котру статтю, то веліли ми підписати під тими статтями, і ті статті з нашим указом веліли дати тим посланникам Самійлові і Павлові.

І хочемо ми його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке держати в нашій милостивій ласці і піклуванню – нехай вони будуть певні нашої государської милостії.

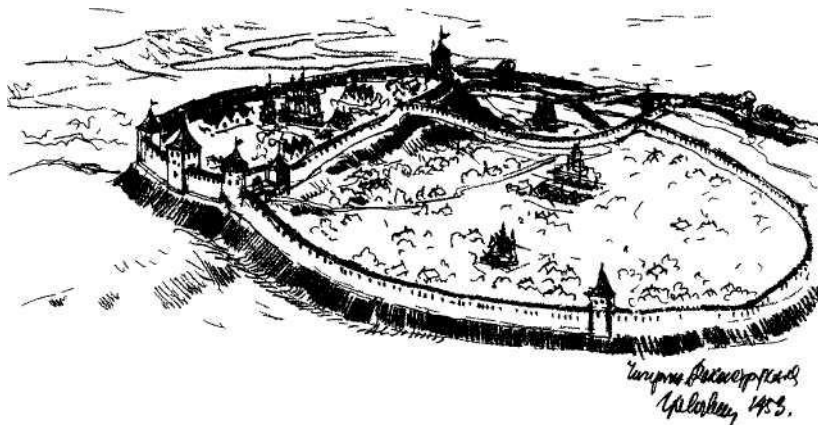
Дана ся жалувальна грамота нашого царського величества за нашою державною печаттю в нашім столичнім місті Москві року від сотворення світу 7163 г., місяця марта 27 дня.

З божої ласки великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович всеї Великої і Малої Роси самодержець.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1931 – Т. – Ч. 2. – С. 814 – 825.

1. Чому, на Вашу думку, цар Олексій Михайлович скоротив запропоновані Б. Хмельницьким березневі статті із 23 до 11 пунктів?

2. Березневі статті 1654 р. закріпили рівноправний військово-політичний союз між Московією та Гетьманщиною чи повне підпорядкування України від Московії?

**Реконструкція загального вигляду Чигирин часів Богдана Хмельницького.
Схематичний малюнок Г. Логвина 1953 р. .**

Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 137.

1. За яких гетьманів України Чигирин був столицею Гетьманщини?

Хронологія історичних подій

- **1648 р., лютий** – обрання Б. Хмельницького гетьманом в Запорізькій Січі.
- **1648 р., травень** – битви під Жовтими Водами і Корсунем, які завершилися повним розгромом польського війська козаками на чолі з Б. Хмельницьким.
- **1648 р., 21–23 вересня** – поразка польського війська в битві під Пилявцями (Поділля).
- **1649 р., серпень** – битва під Зборовом. Укладення Зборівського договору між Гетьманщиною і Польщею.
- **1651 р., червень, вересень** – битва під Берестечком. Білоцерківський договір
- **1652 р., червень** — розгром Б. Хмельницьким польського війська під Батогом
- **1654 р., січень – березень** – Переяславська рада. Прийняття «Березневих статей».
- **1655 р.** – спільні воєнні дії українських та військ Московської держави проти поляків у Західній Україні та Білорусії.
- **1656 р.** – Віленське перемир'я між Московією та Польщею.
- **1656–1657 рр.** – народне повстання в Лівобережній Україні та Запоріжжі під проводом М. Пушкаря і Я. Барабаша.
- **1658 р.** – укладення Гадяцької угоди між Україною, Польщею і Литвою.
- **1659 р., червень** — перемога козацько-польсько-татарського війська над московською армією під Конотопом.

- **1659 р.** – укладення Ю. Хмельницьким «Переяславських статей» з Московією.
- **1660 р.** – Слободищенський договір Ю. Хмельницького з Польщею.
- **1663 р.** – розкол України на Лівобережну та Правобережну. Чорна рада в Ніжині.
- **1663 – 1668 рр.** – гетьманство на Лівобережній Україні І. Брюховецького
- **1665 – 1676 рр.** – правління на Правобережній Україні П. Дорошенка.
- **1667 р., січень** – Андрусівське перемир'я. Поділ України між Московією та Польщею.
- **1668 р.** – домовленість полковника І.Дзиковського із керівником селянської війни в Московії Степаном Разіним про спільні дії.
- **1668 – 1672 рр.** – гетьманування в Лівобережній Україні Д. Многогрішного.
- **1670 р.** – поширення повстання, очоленого С. Разіним, на Слобідську Україну.
- **1672 р.** – завоювання Туреччиною Поділля. Буцацький договір між Туреччиною та Польщею.
- **1676 р.** – відречення П. Дорошенка від гетьманської булави, закінчення української національно-визвольної революції.
- **1676 р.** – Журавський мирний договір між Туреччиною і Польщею про передачу Поділля, частини Правобережжя та Запоріжжя під владу Туреччини.
- **1676 – 1682 рр.** – діяльність загонів опришків на Коломиїщині під проводом І. Винника та В. Гліба.

Контрольні запитання

- 1. Назвати найважливіші причини Національно - визвольної війни 1648 - 1657 рр. під проводом Б. Хмельницького.*
- 2. Які мали наслідки для України Березневі статті 1654 р., Гадяцький договір 1658 р., Переяславські статті 1659 р., Московські статті 1663 р. та Андрусівське перемир'я 1667 р.?*
- 3. Охарактеризуйте постать П. Дорошенка. Вкажіть на причини складення ним гетьманської булави у 1676 р.*
- 4. Які були причини та наслідки руїни в Україні?*
- 5. Порівняйте політику гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича.*
- 6. Розкрийте історичне значення та причини поразки Національно-визвольної революції 1648–1676 рр. в Україні.*

Тема 6. Україна періоду Гетьманщини (1676 –1781 рр.). Дворянсько–державницька течія в українському національному русі. Втрата автономії України

План

- 6.1. Зміцнення та розквіт Гетьманщини за часу правління І. Мазепи. Конституція 1710 р. П. Орлика.
- 6.2. Політичне становище Гетьманщини в 1708 – 1781 рр. та запровадження нового адміністративно-територіального устрою України у 1782 – 1796 рр.
- 6.3. Економічний розвиток Лівобережної та Слобідської України у XVIII ст.
6. 4. Становище Правобережної України у XVIII ст.
- 6.5. Дворянсько-державницька течія в українському національному русі XVIII ст.
- 6.6. Культурний розвиток України в козацько-гетьманську добу.

6.1. Зміцнення та розквіт Гетьманщини за часу правління І. Мазепи. Конституція 1710 р. П. Орлика

Зміцненню української державності, культури, українсько-московських відносин сприяла діяльність одного із найталановитіших гетьманів України кінця XVII – початку XVIII ст. – Івана Степановича Мазепи. Своім політичним та дипломатичним хистом і культ урою він підніс авторитет гетьманської влади. Народ дуже влучно підмітив, що «Від Богдана до Івана – не було гетьмана».

Мазепа Іван Степанович (1644 (1640 р.) – 1709) — гетьман Війська Запорозького, видатний державний та політичний діяч, дипломат, полководець. Народився в с. Мазепинцях поблизу Білої Церкви на Київщині в українській сім'ї Степана Мазепи та Марії Калєдинської. Змалку Іван виховувався при польському королівському дворі, а пізніше переїхав до України і вступив до козацького війська. Середню та вищу освіту здобув у Києво-Могилянському колеґіумі та у Варшавській єзуїтській школі. Прослухав курс лекцій з військових наук, основ дипломатії в університетах Західної Європи – Німеччини, Італії, Нідерландів, Франції.

У 1663 р. залишив двір польського короля Яна II Казимира, за наказом якого виконував багато різних політичних доручень, перейшов на службу гетьмана П. Дорошенка в ролі генерального писаря. В середині 80-х років XVII ст. зваживши ситуацію перейшов на службу до гетьмана І. Самойловича, у війську якого виконував обов'язки генерального осавула.

У 1687 р., після звільнення з гетьманства І. Самойловича, обирається на Коломацькій раді гетьманом України. Як досвідчений дипломат і політик підтримував добрі відносини із молодим московським царем Петром I (1682–1725), давав йому цінні подарунки та слушні поради. Духовенство та козацька верхівка славили гетьмана за щедрі дарунки, гроші, землі, маєтності, але народ був незадоволений використанням Петром I під час Північної війни тисяч козаків, будівельників та селян на важких роботах у Санкт-Петербурзі, каналах, верф'ях, в постійних походах проти Криму, Туреччини і Швеції. Ще більше незадоволення селян викликало рішення І. Мазепи ввести із 1701 р. в Гетьманщині дводенну панщину.

У 1702–1704 рр. гетьман веде боротьбу із фастівським полковником С. Палієм який підняв повстання на Правобережжі. Поступово І. Мазепа дійшов думки про необхідність відмовитися від промосковського курсу. Встановив зв'язки у 1704 р. із союзником шведів — польським королем Станіславом Лецинським та з часом – із шведським королем Карлом XII. У жовтні 1708 року після укладення рівноправної угоди, перейшов на його бік. Після поразки шведів під Полтавою із кількома тисячами запорожців та регулярних військ він переходить молдавський кордон із пораненим шведським королем, де помер у с. Варниці поблизу Бендер в Молдавії. Похований у Святогорському монастирі в румунській Галаці.

НБУ в лютому 2001 року випустив пам'ятну монету "Іван Мазепа" із серії "Герої козацької доби" номіналом 10 гривень, присвячену видатному політичному діячеві, меценату освіти та культури, прихильникові визволення України з під впливу Росії гетьману Івану Степановичу Мазепі (1687 – 1709) рр. На реверсі монети зображено портрет гетьмана І. Мазепи з булавою у руці, родовий герб та Успенський Собор Києво-Печерської лаври.

В кінці липня 1687 р. І. Самойлович склав булаву і гетьманом на Коломацькій раді став промосковський лідер І. С. Мазепа. Суть *Коломацьких статей* (22 статті), укладених 25 липня 1687 р. між І. Мазепою та московським тріумвіратом в особі царів Петра, Івана та царівни Софії полягала у тому, що:

- *влада гетьмана зводилася до того, щоб стежити за настроями старшини та населення і сприяти виконанню численних царських заборон;*
- *українським купцям «під жорстоким наказанням» заборонялося торгувати в Московській державі та в Криму;*
- *українці під загрозою смерті зобов'язувалися брати від царських властей знецінені московські гроші – срібні копійки та севські чехи;*
- *гетьман уже мав права замінити вищу старшину без царського дозволу, а старшина – обирати без згоди царя гетьмана;*
- *козацька старшина зобов'язувалася стежити за діями гетьмана й доносити на нього царському уряду;*
- *обмежалося право гетьмана роздавати рангові ґрунти (землі) старшині та православній церкві;*
- *у новій гетьманській столиці – Батурині для контролю за діями Гетьманського уряду розміщувався полк царських стрільців;*
- *гетьмана і старшину царі спонукали до поступового політичного об'єднання Гетьманщини і Московської держави;*
- *зберігалася обмеження козацького війська у 30 тисяч козаків (за Глухівськими статтями 1669 року);*
- *Україна зобов'язувалась брати участь у військових походах Московської держави проти Кримського ханства та Турецької імперії.*

Отже, ці статті містили цілу систему заборон, обмежували політичну, економічну, соціальну та зовнішньополітичну діяльність гетьмана та Гетьманщини.

Петро I здійснював свої реформи жорстокими, антинародними методами. В результаті щорічних походів, у яких брали участь по 10–15 тис. козаків щороку, голоду, виснаження населення податками і панщиною, населення Гетьманщини за підрахунками В. Короля зменшилося на 20 %.

У 1702–1704 рр. гетьман веде боротьбу із фастівським полковником С. Палієм який підняв повстання на Правобережжі.

Семен Палій (1640 – 1710) – фастівський полковник, керівник антипольського повстання на Правобережжі. Народився на Чернігівщині у козацькій родині. Закінчив Києво-Могилянський колегіум. Служив у війську гетьмана П. Дорошенка.

Влада С. Палія поширювалася на Білоцерківщину, Канівщину, Чигиринщину та Уманщину. Очолив боротьбу селян та козаків проти польсько-шляхетського гніту на Київщині, Брацлавщині, Поділлі у 1690–1704 рр. С. Палій за наказом Петра I у 1704 р. був заарештований І. Мазепою та засланий після суду і конфіскації майна до Сибіру. У 1709 р. повернувся в Україну, де до 1710 р. був Білоцерківським полковником.

Мазепа з часом до кінця переконався в тому, що московський цар (із 1722 р. імператор) Петро I, зміцнивши свою абсолютистську монархію не зупиниться перед ліквідацією української державності.

І. Мазепа, оцінивши розстановку політичних та військових сил під час Північної війни, насамперед, вступ військ Карла XII на територію України та Польщі, у 1707 р. вирішив розірвати усі відносини з Московським царством (із 1709 р. – Російським царством) і уклав військово-політичний союз зі Швецією. Карл XII розбив війська польського короля Августа II і змусив його зректися від влади на користь С. Лещинського. Мазепа виступив на боці Станіслава Лещинського, після того, як Петро I відмовив гетьману для захисту України надати невелику військову допомогу. Це стало останньою краплею у їх стосунках.

Під час переговорів Карла XII і І. Мазепа, останній наголошував на тому, що Україна повинна бути незалежною державою, влада гетьмана має бути довічною на всіх етнічних українських землях. Гетьман зобов'язувався надати посильну військову допомогу в боротьбі із і також і на те, що українські селяни будуть постачати шведів продуктами харчування та коней фуражем за певну плату. Король згодився на ці умови .

Але ні українські війська, які в основному перебували за межами України, ні козацька

старшина, яка до кінця не зрозуміла справжніх планів гетьмана, ні українське населення, серед якого царські чиновники проводили антишведську пропаганду, в основному не підтримали І. Мазепу. Його ж підтримав кількохтисячний гарнізон Батурина, компанійські полки та 3 – 4 тисячі запорожців на чолі із кошовим отаманом Костем Гордієнком. Війська графа Олександра Меншикова за наказом Петра I вирізало та повісило 16 (6) тисяч батуринців, помстившись за «зраду» Мазепи.

27 червня 1709 року відбулася Полтавська битва, яка закінчилася поразкою шведів. Тільки вбитими шведи втратили 8234 солдати. В полон попали фельдмаршал та чотири генерали.

Найважливішими причинами поразки І. Мазепи були:

- *чисельна перевага військ Петра I над об'єднаними українсько-шведськими військами;*
- *обіцяна І. Мазепою Карлу XII українська армія у 50 тисяч козаків ледь складала, за підрахунками О. Субтельного та А. Жуковського, близько 5000 чоловік;*
- *важке поранення Карла XII під час Полтавського бою, який не міг особисто керувати боєм;*
- *призначений королем головнокомандувач маршал Ренскіоль не зумів розвинути дуже вдалий для його військ початок битви, проявив нерішучість;*
- *щоб не допустити братовбивчих боїв, Мазепа не брав участі в бою;*
- *попередня соціальна політика гетьмана відштовхувала від нього широкі маси селян, міщан, найбільшій частині козацтва;*
- *Польща і Швеція, на які орієнтувався І. Мазепа, були католицькими державами, Московське царство – православною державою і це приваблювало значну частину населення України.*

І. Мазепа з частиною шведсько-українського війська зміг вирватися з оточення й дістався до Туреччини, де й помер поблизу Бендер 21 вересня 1709 р.

Поразка І. Мазепи в боротьбі із Московським царством призвела до важких політичних наслідків для України. За свідченням В. Смолія 12 листопада 1708 р. у Глухові на центральній площі відбулася церемонія проголошення церковної анафема (відлучення від церкви) І. Мазепі. Після моління у Троїцькій соборній церкві в присутності нового гетьмана І. Скоропадського, генеральної старшини, представників української та російської православної церкви, «митрополит, архієпископи, і єпископи з духовної віри особи злодія і зрадника Мазепу піддано вічному прокляттю» та виголошено вирок про присудження його до смерті.

Історик В. Белашов так описує виконання вироку: «палачь приволок в собор куклу, изображающую Мазепу, которая до этого висела на виселице посреди города. После провозглашения проклятий в адрес Мазепы один из церковных иерархов ударил куклу посохом в грудь, а другие со словами «анафема» бросил на неё горящие свечи. Церемония завершилась удалением куклы из собора. На площади князь А. Меншиков и будущий канцлер Г. Головкин разорвали жалованные Мазепе грамоты на гетьманство, чин действительного тайного советника и на орден Андрея Первозданного. Знаки и ордена при этом были сорваны с куклы, изображавшей Мазепу, сама она попорана ногами, брошена палачу, который протаскивал её по улицам, снова повесил на виселицу».

Того ж дня у присутності численних ієрархів, бояр і царевича Олексія Петровича в Успенському соборі Москви також було оголошено прокляття Івану Мазепі.

Петро I вважав себе повністю вільним від усяких попередніх українсько-московських договорів і при обранні нового гетьмана не захотів укладати будь-яких договорів із Гетьманщиною. Українська держава не мала ні конституції, ні союзників, ніяких юридичних прав, ні Запорозької Січі, яку Петро I за участь запорожців в Полтавській битві на боці І. Мазепи, наказав знищити.

Але прагнення І. Мазепи створити власну еліту, одержати підтримку його політики з боку церкви, частини старшини, перетворення Києво-Могилянського колегіума у академію у 1701 р. – стали важливим фундаментом для збереження і розвитку автономії Гетьманщини, формуванню державницької ідеології ще на сім десятків років. Внесок І. Мазепи в зміцнення української державності, відродження економіки надзвичайно великий.

Мазепа зробив чимало корисного також для розвитку освіти, науки і культури України, витрачаючи значні особисті кошти на будівництво і реконструкцію 20 церков і монастирів, реставрацію Софії Київської. На потреби Києво-Печерської лаври за свідченням В. Греченка він пожертвував 73 тисячі золотих. На нашу думку Мазепа був справжнім патріотом України. Але іншої думки від 1708 до 1991 року, тобто 283 роки мали російські, а потім радянські, частина українських істориків поряд із православною церквою Московського патріархату, шельмували постать Івана

Мазепи як зрадника. Так, в навчальному підручнику для студентів історичних факультетів І. К. Рибалка «Історія Української РСР. Дорадянський період» (1978) були дані наступні оцінки діям І. Мазепи: «Більша частина козацької старшини не підтримала зрадницьких планів Мазепи і сповіщала про них царя... Генеральна рада, скликана за указом Петра I у Глухові 6 листопада 1708 р., проголосила зміщення Мазепи з посади гетьмана. Духівництво прокляло і навечно піддало Мазепу анафемі. Селянство, міське населення, козацтво, нижчі й середні прошарки старшини, більша частина полковників і духівництва, рішуче відмежувались від Мазепи та інших зрадників, твердо заявили про свою вірність Російській державі».

Подальший послідовний опір Гетьманщини російським порядкам змушував царів та імператорів йти на поступки, двічі відновлюючи гетьманство та Запорізьку Січ.

Послідовники і прихильники гетьмана І. Мазепи обирають своїм гетьманом в Правобережжі Пилипа Орлика (1709 – 1714).

Орлик Пилип (1672– 1742) – гетьман Правобережної України (1710 – 1714) та всієї України в еміграції (1714 – 1742). Народився в с. Косуті на Віленщині, походив із чесько-польської шляхетської родини, був людиною високоосвіченою. Закінчив єзуїтську Віленську колегію та Києво-Могилянську колегію (1694). Працював писарем у канцелярії Київського митрополита, потім на посаді військового канцеляриста. З 1707 р. став генеральним писарем і порадиником І. Мазепи. Після смерті І. Мазепи 5 квітня 1710 р. був обраний гетьманом Правобережної України. Як керівник Гетьманщини, був визнаний Туреччиною, Швецією, Кримським ханством. Із шведським королем уклав спеціальну угоду, у якій Україні було обіцяно допомогу до повного звільнення її від Речі Посполитої та Російського царства. П. Орлик був співавтором «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 1710 р. У січні 1711 р. П. Орлик із 16-тисячним запорозьким військом і кримськими татарами організував похід в Правобережну Україну. Після кількох перемог над армією лівобережного гетьмана І. Скоропадського дійшов до Білої Церкви, але після зради татар зазнав поразки. Згодом переїхав до Швеції, потім до Австрії, жив у Чехії, Греції та Молдові. Помер у Яссах.

В пам'ять про визначного гетьмана, автора першої у світі конституції у 2002 р. НБУ випустив у грошовий обіг ювілейну 10- гривневу срібну монету «Пилип Орлик» із серії «Герої козацької доби».

Спільно із І. Герциком, А. Войнаровським, К. Гордієнком – кошовим отаманом Запорізької Січі створює проект першої Конституції України. Вона надзвичайно цікава як показник високого рівня політичної думки Гетьманщини.

Конституція П. Орлика була ухвалена в м. Бендерах (Молдавія) 5 квітня 1710 р. і мала назву «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького». В основі Конституції лежала угода між новообраним гетьманом, козацькою старшиною та запорозькими козаками. Вона складалася із преамбули (вступу) та 16 параграфів.

В Конституції 1710 р.:

- окреслено територію Гетьманщини в межах, які вона мала за часів Б. Хмельницького;
- визначено права і обов'язки громадян;
- розроблено принципи діяльності та управління органів влади та самоврядування;
- визнано православну релігію панівною релігією в Україні;
- незалежність України від Речі Посполитої та Московського царства;
- визнано право українців на свою державність та самобутність;
- шведський король як «покровитель і протектор» України ставав гарантом незалежності України та недоторканності її кордонів;
- при гетьманові створювалася Генеральна рада із законодавчою владою, яка складалася із генеральних старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та з депутатів від запорожців. Рада мала збиратися тричі на рік – на Різдво, Великдень, Покрову;
- справи про діяльність гетьмана та старшини має розглядати генеральний суд – незалежний від впливу гетьмана;
- генеральний скарб мав підпорядковуватися генеральному підскарбію;
- встановлювалася виборність полкової та сотенної старшини із наступним затвердженням посад полковників і сотників гетьманом;
- створювалася спеціальна комісія для контролю та ревізії рангових земель, які виділялися для користування старшині;
- гетьман повинен був захищати населення від надмірних податків і повинностей;

- *вдови та сироти звільнялися від будь-яких податків на користь держави;*
- *Конституція передбачала цілу низку реформ. Зокрема, гетьманську владу мала обмежувати виборна Генеральна рада, а контролювати — сейм, до складу якого мали входити старшини, депутати і послы від Запорозького Війська;*
- *врегульовано податкову систему та скасовувалися державні монополії, відкупи й непосильні податки.*
- *визнавала єдність і взаємодію законодавчої (Генеральної ради), виконавчої (гетьманської, обмеженої законом у своїх діях) і судової влади, яка, будучи підзвітною, все ж не залежала від гетьмана;*
- *затверджувала права православної церкви під верховенством константинопольського патріарха. Загалом Конституція була проіннята демократизмом;*
- *гетьман затверджує склад Генеральної ради, керує державою, є підзвітний Генеральній Раді;*
- *Генеральна Рада виконує розпорядження гетьмана, слідкує за його діяльністю, обирає гетьмана;*
- *Генеральний суд гарантує недоторканість приватної власності і особи та її відповідальність лише перед судом;*
- *Гетьману було заборонено розпоряджатися військовою скарбницею.*

Отже, Конституція П. Орлика, незважаючи на те, що вона діяла в Правобережній Україні лише 4 роки (1710–1714), була проіннята широким демократизмом, виборністю всіх органів влади, широкими правами народу. Жодна із європейських країн не мала подібного правового документу.

Конституція 1710 р. заклала найважливіші політичні ідеї та принципи побудови української суверенної держави:

Політичні ідеї Конституції	Демократичні принципи
<ul style="list-style-type: none"> • ідея суспільного договору; • парламентаризму; • провідної політичної ролі суспільного стану (козаків, козацька православна республіка); • парламентсько-президентської республіки; • унітарної держави із одним автономним утворенням – Запорізькою Січчю; • природних прав людини і народу; • ідея звичаєвого права; • ідея правової держави; • ідея державної православної християнської релігії; • ідея соціальної держави; • ідея незалежності судової системи 	<ul style="list-style-type: none"> • виборності всіх державних посад знизу доверху; • виборів гетьмана вищим представницьким органом (Генеральною радою); • конституціоналізму; • народного та державного суверенітету і незалежності; • принцип протекторату; • принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову; • всезагального рівного виборчого права в рамках козацького стану; • поєднання військової та адміністративної влади, їх структур (збереження полково-сотенної системи); • принцип обмеження і контролю за виконанням повноважень глави держави (гетьмана); • Відділення фінансів держави від сфери приватного життя (в тому числі відділення скарбу гетьмана від скарбу Гетьманщини)

Але дуже важким ударом по ідеї державності, проголошеній у Конституції, стало підписання за плечима у гетьмана П. Орлика у квітні 1714 р. договору між Туреччиною та Польщею про те, що Правобережна Україна залишається за Річчю Посполитою. Тобто із 1714 р. на цій території знову встановлюється (до другого поділу Польщі у 1793 р.) жорстокий шляхетсько-польський режим та кріпосне право. Всі спроби П. Орлика організувати за кордоном антипольську та антиросійську коаліцію не мали успіху.

6.2. Політичне становище Гетьманщини в 1700 – 1781 рр.

Є різні підходи до періодизації щодо обмеження та ліквідації Гетьманщини і Запорозької Січі як головних форпостів незалежності та свободи українців у XVIII ст.

На думку А. Греченка обмеження і ліквідація автономії України у складі Росії пройшла 4 етапи:
1) 1654 – 1708 рр. — перехід від протекторату до автономії України, поступове, але до обмеження її прав;

2) 1708 – 1727 рр. — форсований наступ на українську автономію;

3) 1727 – 1764 рр. — чергування двох тенденцій у російському уряді щодо України – звідси і повернення гетьманської влади, то посилення імперського тиску;

4) 1764 – 1781 рр. — остаточна ліквідація української автономії.

О. Бойко пропонує свою періодизацію проведення російської колоніальної політики в Україні:

I етап (1708 – 1728) – форсований наступ на українську автономію від поразки І. Мазепи і обрання гетьманом І. Скоропадського до завершення діяльності І Малоросійської колегії у Глухові (1722 – 1727);

II етап (1728 – 1734) – повернення Україні частини її прав і вольностей за гетьманування в Лівобережжі Д. Апостола (1727– 1734);

III етап (1734 – 1750) – посилення імперського тиску на права Гетьманщини в умовах «Правління гетьманського уряду»;

IV (1750 – 1764) – тимчасове уповільнення процесу російської експансії за гетьманування Кирила Розумовського (1750 – 1764);

V етап (1764 – 1783) – остаточна ліквідація української автономії Катериною II.

Остання періодизація більш точно фіксує піднесення та спади в колоніальній політиці царизму щодо України. Але на думку автора політику російського самодержавства на обмеження та остаточну ліквідацію полково-сотенної системи як основи політичного устрою Гетьманщини, можна розділити на вісім періодів:

I період (1700 – 1708) – максимального обмеження автономії та використання ресурсів Гетьманщини в умовах Північної війни за гетьмана І. Мазепи. Спроба гетьмана у 1708– 1709 рр. здобути для України незалежність з допомогою шведського короля закінчилася поразкою та руйнуванням основ Гетьманщини.

II період (1708 –1722) – знищення гетьманської столиці Батурина та запровадження влади наказного гетьмана І. Скоропадського Петром I. Це був початковий етап «Глухівського періоду» української історії.

III період (1722 – 1727) – діяльності наказного гетьмана П. Полуботка (1722– 1724) в умовах існування І Малоросійської колегії в Глухові.

IV період (1727–1734) – спроба гетьмана Д. Апостола відновити права і автономію Гетьманщини.

V період (1734 – 1750) – введення замість гетьманської влади «Правління гетьманського уряду» за імператриці Анни Іванівни та спроба створити нове українське законодавство (1743).

VI період (1750 – 1764) – піднесення Гетьманщини за гетьмана К. Розумовського за сприяння імператриці Єлизавети Петрівни.

VII період (1764 – 1781) – ліквідація гетьманату та введення в Глухові II Малоросійської колегії на чолі із графом П. Рум'яйцевим. Знищення у 1775 р. Запорізької Січі Катериною II.

VIII період (1781 – 1796) – остаточна ліквідація залишків української автономії в особі полково-сотенного устрою, створення намісництва (1782), закріпачення селян (1783), надання Жалуваних грамот на дворянство українській старшині (1785) та утворення на території Гетьманщини Малоросійської губернії (1796).

Отже, протягом XVIII ст. відбувається процес поступового затухання політичного розвитку Гетьманщини, із суверенної самостійної держави Україна поступово під ударами російських царів та імператорів перетворюється на кінець століття у так звану Малоросію, яка після приєднання Слобідської, Правобережної та Південної України до Російської імперії, була поділена на 9 губерній та 3 генерал-губернаторства. Найкритичніша в Україні політична ситуація склалася у 1709 р. 6 листопада в Глухові, де в цей час перебувала ставка Петра I, новим гетьманом Лівобережної України за пропозицією царя обраний Іван Скоропадський.

Скоропадський Іван Ілліч (1646 – 1722) – гетьман Лівобережної України. Народився в сім'ї уманського козацького старшин – Іллі Скоропадського. Деякий час козакував та навчався у Києво-Могилянській колегії. Пізніше із 1765 р. обирався військовим канцеляристом,

чернігівським полковим писарем, генеральним бунчужним, генеральним осавулом, у за гетьмана І. Мазепи у 1705 – 1708 рр. займав посаду стародубського полковника. Учасник Чигиринських і Кримських походів 70-80-х років проти Туреччини і Кримського ханства. Під час Полтавської битви І. Скоропадський очолив 50 тисячне українське козацьке військо, яке діяло спільно із російськими військами проти шведів та І. Мазепи. Обраний 6 листопада 1708 р. гетьманом України при підтримці Петра І. За часів гетьманування, обстоював інтереси старшини. Помер в 1722 р. у Глухові, похований у Гамаліївському монастирі.

17 липня 1709 р. гетьман І. Скоропадський звернувся до царя з 14 статтями (проханнями) підтвердити права й вільності Гетьманщини. Але Петро І не тільки не підтвердив їх, але й видав «Решетилівські статті» – 31 липня 1709 р., які передбачали:

- повне підкорення московським генералам козацького керівництва, а не гетьману;
- московським воєводам дозволялося втручатися в українські справи.
- для контролю за гетьманом стало призначався царський резидент;
- рангові державні землі Гетьманщини почали роздавати царським вельможам;
- гетьманська столиця переносилася в Глухів, ближче до російського кордону;
- в Глухові для контролю за діями Генеральної ради розквартирувалися два російські полки;
- було обіцяно, що воєводи не будуть втручатися у справи українського населення, що 1709 р. козаки без нагальної потреби не будуть посилатися в походи;
- гетьману рекомендувалось не згадувати про козацькі вольності, бо українці з милості царя мають скільки вольностей і свободи як ніхто в світі;
- встановлювався контроль за збором податків, утриманням війська, гетьманської адміністрації та канцелярій;
- козацькому війську не було повернуто артилерію захоплену в Батурині (перевезену до Москви).

Наступним актом обмеження влади гетьмана стало створення у 1722 р. Петром І першої Малоросійської колегії з 6 чоловік (3 російських чиновників та із 3 українських старшин) на чолі з бригадиром С. Вельяміновим.

На думку В. Губарева в Лівобережній Україні склалося двовладдя: з одного боку, зберігалася Генеральна військова канцелярія, а з іншого – Малоросійська колегія. Мотивували її виникнення тим, що в Гетьманщині в судах існує беззаконня, існує здирицтво із населення, процвітає хабарництво. На посади полковників почали призначати неукраїнців. На деяких старшин завели судові справи та більшість старшинських маєтків обкладено властями великими податками.

Після смерті у 1722 р. Скоропадського (не витримало серце під час однієї із різких розмов із царем) не дозволив обирати нового гетьмана. Наказним гетьманом став Павло Полуботок (1722–1724), який разом зі старшиною звернувся до царя з проханням ліквідувати Малоросійську колегію, дозволити обрати нового гетьмана, тобто зайняв чітку автономістську позицію.

Полуботок Павло (1660 –1724) — державний діяч, наказний гетьман Лівобережної України, виразник інтересів української козацької старшини. Народився у багатій родині козацького полковника. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Був дуже освіченою людиною, уклав історичну хроніку. У 1705 р. П. Полуботок обраний чернігівським полковником, у 1722–1724 рр. – наказним гетьманом. Протидіяв наступу Петра І на українську автономію, за що у листопаді 1723 р. П. Полуботка було заарештовано і кинуте до Петропавлівської фортеці в Санкт-Петербурзі. В грудні 1724 р. П. Полуботок помер і похований у російській столиці.

У 2003 р. НБУ випустив в грошовий обіг України 10 – гривневу срібну пам'ятну монету «Павло Полуботок» із серії “Герої козацької доби”, присвячену прихильнику автономії України.

У 1725 р. помирає Петро І, а його внук Петро ІІ дозволив обрати гетьмана. На цю посаду обрали 73-річного полковника Данила Апостола.

Апостол Данило Павлович (1654 – 1734) – військовий та державний діяч, гетьман Лівобережної України (1727– 1734). Походив з відомого козацького роду. У 1682 р. обраний миргородським полковником, у 1687 р. звільнений з посади гетьманом І. Мазепою як прибічник І. Самойловича. У 1693 р. знову обраний на полковий уряд (до 1727). Відзначився під час

Азовських походів. Брав активну участь у Північній війні 1700 – 1721 рр. Напередодні Полтавської битви був на боці Мазепи, а потім перейшов до війська Петра I.

Як талановитий військ діяч прославив себе під час Азовсько-Дніпровських походів 1695—1696, коли оволодів турецькими фортецями в гирлі Дніпра 1696. Прославився в битві 1701 р. в Естонії, де керована ним козацька кіннота захопила артилерію противника 1704 р. за наказом Петра I відправлений на чолі 3-тисячного козацького корпусу в Польщу на допомогу союзнику Петра I - королю Августу II. Відзначився в битві під Варшавою у 1705 р., однак незабаром на знак протесту проти утисків козаків самовільно залишив Польщу і повернувся в Україну. У жовтні 1708 р. разом з гетьманом І. Мазепою пішов назустріч шведському королю Карлу XII, але через декілька днів перейшов на бік Петра I. За це він зберіг посаду миргородського полковника і всі маєтності. Брав участь у Прутському та Перському походах 1722 р. як наказний гетьман українських військ. У роки правління Малоросійської колегії разом із Полуботком відстоював автономії права Гетьманщини. На початку 1724 р. за участь в опозиційному русі за наказом імператора Д. Апостола заарештовано і відправлено до тюрми в Санкт-Петербург. Звільнено у 1726 р., але ще рік був під наглядом. За імператора Петра II 1 жовтня 1727 р. Апостола обрано гетьманом Лівобережної України. У своїй діяльності керувався нормами «Рішительних пунктів» 1728 р. Петра II, які значно обмежували автономію Гетьманщини, керував під постійним наглядом царського резидента. Багато зробив для впорядкування місцевої адміністрації, реформування системи судочинства, ліквідації зловживань у користуванні державними ранговими землями. Помер у 1734 р в с. Сорочинцях на Миргородщині.

Він звернувся до царя з проханням відновити автономію України, але йому відповіли «Рішительними пунктами» 1728 р., фактично указом царя про утвердження російських порядків в Гетьманщині. Згідно «Табеля про ранги», запровадженого Петром I, гетьман прирівнювався до повного генерала, генеральний обозний — до генерал-майора, інша генеральська старшина — до російських полковників, а полковники в Україні призначалися тільки російським урядом. За свідченням А. Греченка за гетьманування Д. Апостола з 9 полковників 6 були іноземцями. Першим полковником був призначений російський граф Толстой.

Впорядкувавши земельні і державні справи, Д. Апостол в 1729 – 1734 рр. провів «Генеральне розслідування про маєтності». По усіх 10 лівобережних полках з наданням документів і свідчень свідків була проведена перевірка рангового майна, міських, вільних, спірних і монастирських земель і майна, а також перевірені дані про заслуги. Результати перевірки за свідченням В. Белашова показали, що в Гетьманщині вільних посполитих (селян) залишалося не більше 1/3 селянського населення, а 2/3 відбували різні повинності в державних, монастирських і приватних маєтках. За наказом російського радника А. Шаховського була проведена повна ревізія козацького, міщанського та козацького населення Лівобережжя для визначення розмірів податків.

Також гетьман вперше за всю історію Гетьманщини чітко розмежував державний та гетьманський скарб і встановив точні державні витрати в сумі 144000 срібних рублів. З метою сприяння розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі Гетьманщини Д. Апостол у 1728 р. створив у Глухові конфедерацію київського, чернігівського, ніжинського (де були переважно греки) та полтавського купецтва.

Після смерті Д. Апостола у 1734 р. імператриця Анна Іванівна (1730 – 1740) не дозволила обрання нового гетьмана. За її указом правління Лівобережною і Слобідською Україною передавали «Правлінню гетьманського уряду», яке складалося із з 6 чоловік, з яких три російські вельможі (князі А. Шаховський і А. Барятинський та полковник В. Гур'єв) та 3 – українські старшини (генеральний обозний Я. Лизогуб, А. Маркович та М. Забіла). Але головував у ньому царський резидент – генерал-аншеф А. Шаховський, а із 1737 р., після його відкликання імператрицею, на чолі Правління гетьманського уряду став граф А. Барятинський. У 1735 р. Правління провело реформу, розділивши козаків на дві категорії: багаті, боєздатні козаки і не здатні купити собі військове спорядження – підпомічники. У 1754 р. за свідченням А. Греченка у реєстрі налічувалося 175 тисяч виборних і 190 тисяч підпомічників.

Дуже важкі наслідки для українців мали російсько-турецьку війни та будівництво у 1731– 1733 рр. так званої «Української укріпленні» на якій працювало близько 90 тисяч козаків та селян. Так, за даними В. Белашова під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. загинуло 34, 2 тисячі козаків, а матеріальні втрати Гетьманщини складали 1, 5 мільйона срібних рублів (наприклад за 5 –8 рублів на ринку можна було купити породистого коня). У 1750 р., дочка Петра I імператриця Єлизавета

Петрівна (1741 – 1761) дозволила обрання нового гетьмана. Ним став 22 річний брат фаворита імператриці Олексія – Кирило Розумовський (1750– 1764).

Розумовський Кирило Григорович (1728 – 1803) – останній гетьман України, полковник, граф, сенатор Російської імперії. Народився в с. Лемеші на Чернігівщині в родині козака Розума. З допомогою старшого брата, неофіційного чоловіка імператриці Єлизавети Петрівни Олексія Розумовського у 1742 р. приїхав до царського двору. Із 1743 р. Кирило в супроводі академіка графа Теплова навчався у Франції, Німеччині (Кенінгсберзі, Берліні, Геттінгемі), перебував деякий час в Італії. У 1745 р. повернувся у Петербург і в 18 років став президентом Російської Академії наук (1745 – 1765). Імператриця висватала йому свою сестру фрейліну Нарішкіну. 5 травня 1747 р. вийшов указ Єлизавети Петрівни, про дозвіл обрати в Гетьманщині нового гетьмана. 22 лютого 1750 р. на Генеральній раді в Глухові К. Розумовський був обраний гетьманом України (1750 – 1764). Намагався відстоювати автономію України, домогся царського указу про заборону поширення кріпацтва на українських селян (1752). Із 1794 р. проживає у своїй резиденції в Батурині, а до цього часу більше перебував у Санкт-Петербурзі аніж у Глухові. Він зміцнив козацьке військо та адміністративний устрій України, обмежив свавілля царських чиновників та козацької старшини. Побудував у Батурині церкву та пишний палац, який за указом Президента України В. Ющенко був реставрований та урочисто відкритий у грудні 2008 р. як музей Гетьманщини. За наполяганням Катерини II К. Розумовський зрікається гетьманства в листопаді 1764 р., хоча він на чолі свого полку допоміг їй здійснити державний переворот у 1762 р. (було вбито чоловіка Катерини Петра III).

У 1760 р. К. Розумовський провів судову реформу в Гетьманщині. Територія держави поділялася на 20 судових повітів, де були суд земський – для цивільних справ і суд підкоморський – для земельних, для карних – громадські суди. Усіх суддів обирала козацька старшина. У 1754 р. були ліквідовані митні кордони між Україною і Росією, що означало ліквідацію ще одного атрибуту автономії України.

З-під юрисдикції гетьмана був вилучений Київ, російський уряд установив контроль над наданням гетьманом посад і маєтків, йому було заборонено листуватися з іншими державами. К. Розумовський хотів перетворити козацьку напіввійськову державу у цивільну. Але це зробити йому не вдалося.

Причини ліквідації Катериною II посади гетьмана у 1764 р.:

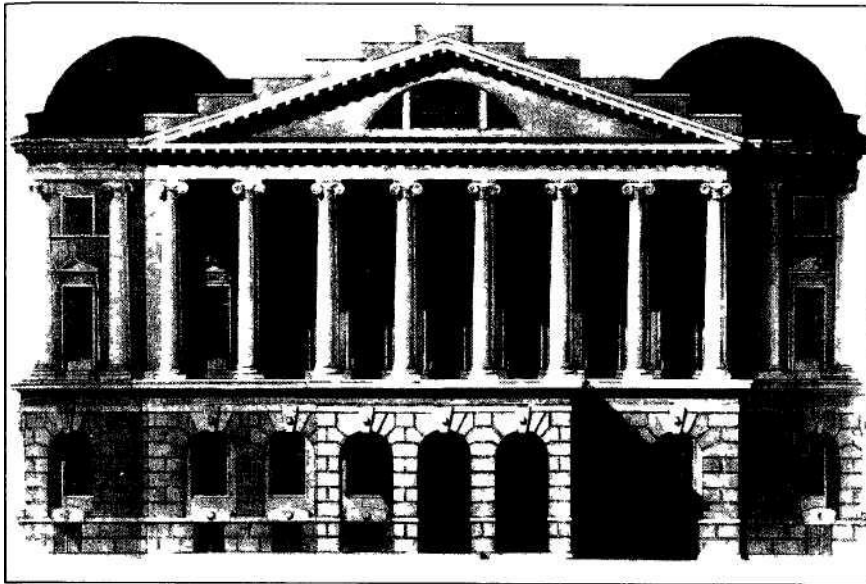
- Катерина II була прихильницею абсолютної монархії, тому зразу ж після проголошення імператрицею, розпочала централізацію та уніфікацію Російської імперії;
- К. Розумовський від імені Генеральної ради запропонував Катерині II у січні 1764 р. перетворити Гетьманський уряд із виборного у наслідковий, тобто щоб влада переходила від батька до сина. Це дуже не сподобалося цариці;
- Катерина не хотіла терпіти автономії Гетьманщини (республіки) у складі імперії, а вирішила перетворити її на звичайну провінцію Росії;
- цариця хотіла, щоб не тільки гетьмана не стало, а щоб «сама назва гетьмана зникла».

У потаємному наказі прокурору В`яземському вона пише так: «У Малоросії, як Гетьмана не буде, треба пильнувати, щоб і думати про нього забули».

Розумовський майже 9 місяців не погоджувався із імператорським указом, але 10 грудня 1764 р. цариця видала маніфест «Малоросійському народу», в якому повідомлялося про ліквідацію посади гетьмана і створення другої Малоросійської колегії, президентом якої та генерал-губернатором краю став граф П. Рум'янцев з титулом «Малоросійського генерал-губернатора».

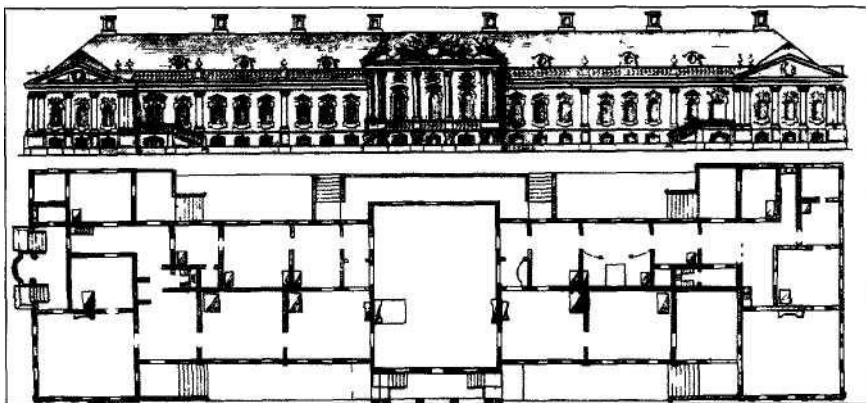
Катерина надала К. Розумовському багато земель на території України, чин генерал-фельдмаршала. Останні роки він провів за кордоном, у Петербурзі, у с. Петровсько-Розумовському поблизу Москви. Із 1794 до 1803 р. проживав у своєму палаці в Батурині.

**Палац Розумовського в Батурині. Проект реставрації архітектора А. Білогруда 1911-1913 рр.
Урочисто відкритий, після реставрації, Президентом України В. Ющенком у 2009 р.**

Для управління *Малоросійським генерал-губернаторством* діяла Малоросійська колегія, яка складалася із 4 російських і 4 українських членів. Колегія розміщувалася у Глухові в двоповерховому великому приміщенні, названому «восьмим чудом світу».

Гетьманський палац у Глухові, де розміщувалася друга Малоросійська колегія. Архітектор А. Квасов

На першому засіданні колегії її голова граф П. Рум'янцев наказав:

- *зробити перепис населення Гетьманщини;*
- *заборонити людям самовільно переходити з місця на місце, селянам – від одного пана до іншого;*
- *російським чиновникам звернути увагу на те, що українська старшина і духовенство ненавидять усе «Московське»;*
- *пильно стежити, щоб ця ненависть не поширювалася між народом в Україні, а для того наказано було вдавати, ніби уряд обороняє простий люд український від його ж панства і старшини.*

Генерал-губернатор не залежав від колегії й підпорядковувався безпосередньо Сенату та імператриці Катерині II. П. Рум'янцев створив свою канцелярію, яка здійснювала керівництво Малоросійською колегією, полковими і сотенними канцеляріями, а також повітовими, земськими, підкоморськими, городськими судами. У 1765–1767 рр. друга Малоросійська колегія провела перепис населення і господарств – старшинських, козацьких, міщанських, селянських, церковних, скасувала

полковий устрій в Слобідській Україні, а на її території створила Слобідсько-Українську губернію. 1783 року лівобережне козацтво реорганізовано в регулярні кавалерійські полки (у 1784 р. перейменовані в карабінерні). Лівобережну Україну було поділено на намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське.

Навесні імператриця доручила генералу Петру Текелію зайняти із військом Запорізьку Січ, знищити Кіш та встановити за козаками «єдине начальство».

4 червня 1775 р. війська Текелі оточили та зруйнували укріплення Запорізької Січі.

Основними причинами знищення Запорізької Січі були:

- Катерина II не могла терпіти існування козацької республіки в імперії;
- вона не простила запорожцям участі у селянській війні у Росії 1774 – 1775 рр. під проводом О. Пугачова та участь у гайдамацькому русі, зокрема в Коліївщині 1768 р.;
- зміцнення в Росії кріпосницьких порядків сприяли зростанню бажання козацької старшини та російських вельмож закабалити вільних селян та козаків, поділити їхні землі;
- успішне завершення російсько-турецьких війн, коли зменшилася необхідність максимально використовувати запорожців як важливу військову силу;
- перенесення російських кордонів до Чорного моря, освоєння Півдня вимагало заселення «Дикого поля» покірними колоністами (хорватами, сербами, німцями);
- Запорозька Січ, побудована на демократичних началах, була постійним джерелом свободи і небезпеки для панівних класів, оборонцем православної релігії, останньою надією для бідних козаків, селян та міської бідноти.

Запорожці перетворювалися на кріпаків, тому більшість їх вимушені були тікати на Кубань, Кавказ, Дунай та за Дунай. Так, Задунайська Січ під покровительством турецького султана проіснувала до 1828 р.

Останнього кошового отамана Січі Петра Калнишевського, який мав звання генерал-лейтенанта російської армії, було заслано до Соловецького монастиря у підземелля, де він відбував 28-річне заслання і помер у 1803 р. у віці 113 років.

Калнишевський Петро (1690 – 1803) – останній кошовий Запорозької Січі (1762, 1765—1775). Народився в с. Пустовійтівка біля м. Ромни на Сумщині в українській родині. У 1752—1761 рр. обіймав посаду «похідного полковника», в 1754 – 1761 рр. — військового осавула, в 1763 р. — військового судді, в 1762, 1765 – 1775 рр. – кошового отамана. Намагався зменшити залежність Січі від російського уряду, дбав про освоєння і колонізацію запорозьких земель, про поширення хліборобства й торгівлі, а також опікувався духовним піднесенням краю. Його коштом збудовано церкви й собори у Лохвиці, Ромнах, Пустовійтівці, Межигірському монастирі. Упродовж російсько-турецької війни блискуче керував козацьким військом, за що і був нагороджений золотою медаллю на Андріївській стрічці.

Таким чином, через імперську централізаторську політику Катерини II, її абсолютистські погляди, Україна в кінці XVIII ст. втрачає свою автономію, традиційний полково-сотенний устрій, власне козацьке військо, Запорізьку Січ, автономні права, демократичні принципи життя. Суспільство було розколоте указами цариці 1783 р. введення в Лівобережжі кріпацтва та у 1785 р. – про надання найбагатшим проросійським старшинам дворянських титулів. Територія Гетьманщини була розділена спочатку на намісництва, а із 1796 р. – на губернії.

6. 3. Економічний розвиток Лівобережної та Слобідської України у XVIII ст.

Широке коло питань, присвячених розкладу феодально-кріпосницької системи в Україні у XVIII ст. дослідили І. Романовський, І. Шульга, І. Гуржій, О. Гуржій, О. Нестеренко.

Нова економічна система, яка була запроваджена на території Гетьманщини відповідала прагненням більшості представників українського населення. В Україні проведені широкі перетворення, які відповідали назрілим потребам розвитку країни і сприяли піднесенню продуктивних сил, зміцненню її могутності і зростанню ролі на міжнародній арені.

Економічний розвиток сільському господарстві, що залишалось основою економіки Слобожанщини та Лівобережжя, де розміщувалися у цей час 10 полків, сприяв розширенню посівних

площ зернових і технічних культур, особливо в південних районах, в результаті освоєння нових земель або викорчовування лісів. Удосконалювалися сільськогосподарські знаряддя, зокрема плуг і борони, в яких стали заміняти дерев'яні зубці залізними, внаслідок чого поліпшувався обробіток ґрунту.

Як і раніше, поряд з землеробством розвивалося скотарство, насамперед випасання волів, великі гурти яких відганяли для продажу на російські і закордонні ринки. У зв'язку з потребами війська в сукні і попиту на нього ринку на Україні значно збільшилася кількість овець.

Уряд створив великі вівчарські ферми-заводи, на яких утримувалося в перші десятиріччя XVIII ст. близько 130 тис. овець. Потреби й вимоги козацької і російської армій та економічного ринку викликали зростання площ, зайнятих під технічними культурами: коноплями, льоном, тютюном. Населення займалося також рибальством, бджільництвом, полюванням, городництвом, садівництвом.

Продовжували розвиватися ремесла й промисли. Міські й сільські ремісники виготовляли багато різних виробів, що задовольняли потреби населення. Вони вичиняли шкіри, шили взуття, одяг, виробляли посуд, меблі, діжки, зброю та інші предмети господарського і побутового вжитку. Разом з тим розширювалися вже існуючі і створювалися нові промислові підприємства – рудні, де виробляли залізо, винокурні, млини, папірні, селітряні варниці й поташні заводи, скляні заводи (гути), суконні заводи, цегельне і вапняне виробництва тощо. Промислові підприємства належали козацьким старшинам, монастирям, інколи заможним козакам і селянам, а також купцям. На них працювали як залежні селяни, так і вільнонаймані люди.

Як і в інших районах країни, у першій половині XVIII ст. на Україні створювалися й мануфактури, які були великими підприємствами. У 1719 р. біля Путивля, в с. Глушкові, була заснована Путивльська суконна мануфактура, що належала казні. Того ж року в Охтирці почала працювати казенна тютюнова мануфактура. Про Топальську парусно-полотняну мануфактуру, яка належала графу С. Рагузинському (біля с. Великої Топалі Стародубського полку) перша згадка датується 1720 р. Були розширені Бахмутські й Торські соляні промисли.

У кінці 1721 р. кріпак-рудознавець Г. Капустін виявив на сході Донбасу кам'яне вугілля. У 1726 р. у м. Почепі (біля Стародуба) у володіннях О. Меншикова була побудована велика парусно-полотняна мануфактура. Того ж року таку саму мануфактуру було засновано Строгановим у Шептаківській сотні Стародубського полку. У 1736 р. почав працювати Шосткинський пороховий завод. У 1737 – 1738 рр. було засновано Ряшківську суконну мануфактуру в с. Ряшках Прилуцького полку, яке тоді належало Мініху. На Слобожанщині однією з найбільших була Салтінська суконна мануфактура, створена в 1759 р.

Хоч мануфактури базувалися в основному на ручній техніці й праці кріпаків та перших вільнонайманих робітників, там поглиблювався поділ праці, що свідчило про перші симптоми розкладу феодальних відносин та зародження елементів капіталізму.

Розширювалася внутрішня й зовнішня торгівля. Значну роль відігравали торги, базари і ярмарки, серед яких уже було чимало великих, що сприяло поступовому зміцненню економічних зв'язків між окремими полками та територіями України. В Лівобережжі на початку XVIII ст. налічувалося понад 100 торговельних центрів, де старшини, купці, міщани, козаки, селяни продавали й купували як місцеві товари – хліб, худобу, прядиво, шкіри, мед так і привізні – сукна, шовкові тканини, різні прикраси, зброю тощо.

Розширилися й зміцніли у першій половині XVIII ст. економічні зв'язки України з Росією. З українських міст і сіл в Росію вивозили селітру, поташ, масло, сало, шкіри, прядиво, худобу. Із Росії на Україну купці привозили хутро, залізо, різні металеві вироби, папір тощо.

Українські купці торгували із країнами Західної Європи, куди особливо багато відправляли худоби, зокрема волів, вивозили також хліб, сало, масло, тютюн, горілку, прядиво, олію, мед, віск, ліс, дьоготь та ін. Грошовий обмін здійснювався за іноземні європейські гроші, до яких здавна звикли українці – золоті дукати, срібні талери, півталери, орти (чверть талера), шостаки, трояки, півтораки, гроші, соліди (1/3 гроша).

Після грошової реформи Петра I 1698 – 1724 рр. у пешій половині XVIII ст. на українському ринку російський срібний рубель та його фракції – полтина (50 коп.), напівполтина (25 коп.), гривеник (10 коп.), напівгривеник (5 коп.), 5 мідних копійок, срібний та мідний алтин (3 коп.), мідний гріш (2 коп.) срібна та мідна копійка, мідна денга (1/2 коп.), мідна полушка (1/4 коп.) поступово почав витісняти західноєвропейські монети. Про це яскраво свідчать скарби монет XVIII ст. виявлені та досліджені автором в Лівобережжі.

**Монетні знахідки 1701–1781 рр. на території Гетьманщини
за державною приналежністю**

№ п/п	Назва держави	Загальна кількість скарбів Гетьманщини	Скарби XVIII ст.	Кількість скарбів XVIII ст. окремих держав	Місце держави
1	Росія	171	119	103	I
2	Річ Посполита	315	24	1	II
3	Прибалтійське володіння Швеції	193	10	–	III
4	Пруссія	127	9	1	IV
5	Іспанські Нідерланди	44	5	–	V
6	Священна Римська імперія	88	4	–	VI
7	Голландська республіка	74	3	1	VII
8	Австрія	16	3	–	VII
9	Угорщина	14	2	–	VIII
10	Туреччина	5	2	2	VIII
11	Кримське ханство	4	2	1	VIII
12	Бранденбург	36	1	–	IX

З поживленням ремесла й торгівлі розвивалися міста, що відігравали все більшу роль в економіці. Особливо зростали великі міста, такі як Київ, Чернігів, Полтава, Стародуб, Харків, Глухів, Ніжин.

У 1729 – 1730 рр. на Лівобережжі налічувалося вже близько 200 міст і містечок. Панівною силою як в економіці так і Лівобережної та Слобідської України, де як і раніше, залишалися землеволодіння козацької старшини, міської аристократії і вищого православного духовництва. У цей час дуже швидко продовжувало зростати старшинське і монастирське феодальне землеволодіння. Гетьмани Мазепа та Скоропадський, полковники, які самі захоплювали великі земельні площі з фонду вільних військових маєтностей, багато земель роздавали старшинам і монастирям, скріплюючи ці надання своїми універсалами, які часто потім підтверджувалися царськими грамотами. Лише Мазепа видав близько 1000 універсалів про надання землі у володіння. Він сам у своїх величезних маєтностях мав близько 20 тис. дворів, у яких налічувалося понад 100 тис. підданих. Гетьман І. Скоропадський теж мав 100 тис. залежних селян. Багато земель зосередили в руках полковників й старшина.

Дуже швидко зменшувалася кількість вільних, незалежних від старшини і монастирів власників селян, так і площа їхніх земельних володінь. За свідченням І. Рибалка за період із 1654 до 1730 рр. у семи лівобережних полках стали залежними від старшини та монастирів 2/3 вільних селян та нереєстрових козаків. Тільки за 22 роки, з 1730 до 1752 р., чисельність вільних землевласників скоротилася майже в 5 разів (було близько 28 тис. дворів, а стало трохи більше 5 тис.). Під час ревізії 1719 р. на Лівобережній Україні було зареєстровано 1820 тис. чоловік.

Старшина й церковні феодалі збагачувалися також і за рахунок прибутків, які вони діставали від промислових підприємств – рудень, гут, млинів, гуралень тощо, які вони засновували в своїх маєтностях, шляхом торгівлі, різних фінансових операцій, зокрема лихварства, численних хабарів, оренд.

Зростала влада старшини в полках і сотнях, у ряді випадків вона ставала фактично спадковою. Сформувалася значною мірою замкнена старшинська привілейована верхівка, до якої входили так звані бунчукові товариші, які підлягали тільки владі гетьманського правління і з яких в основному виходила генеральна старшина та полковники, і значкові товариші, які підлягали лише полковій владі.

Разом з українською старшиною й монастирями з початку XVIII ст. землі на Україні стали захоплювати російські дворяни, різні вельможі і чиновники. Гетьмани давали на ці землі універсали, які царський уряд охоче підтверджував. Найбільші земельні володіння дістав О. Меншиков, канцлер граф Г. Головкін, підканцлер барон Шафіров, фельдмаршал Шереметев, князь Долгорукий та ін.

Загальною тенденцією було поступове зростання панщини. На півночі і в центральних районах Лівобережжя із 1701 р. вона становила два дні на тиждень. У середині XVIII ст. на півночі Лівобережжя і на Слобожанщині панщина уже стала триденною.

Окрім панщини, селяни виплачували численні грошові й натуральні податки і повинності — на гетьманський скарб, полкову й сотенну адміністрацію, на церкву, на утримання війська (стацію), на ратушу, працювали на будівництві і ремонті шляхів, мостів, укріплень. Українське населення мало також утримувати царські війська, розташовані на Україні, — надавати їм квартири, постачали провіант, фураж, паливо, підводи, платити гроші («консистентські дачі»), що ще більше погіршувало становище селянства.

Збільшуючи експлуатацію й визиск, старшина і російські власті намагалися припинити переходи селян з одного місця на інше і закріпити їх. Насамперед, щоб обмежити й утруднити селянські переходи, під тиском старшини гетьманське правління в першій чверті XVIII ст. видало ряд розпоряджень, за якими селяни, переходячи з одного місця на інше, не мали права продавати свої землі й нерухоме майно, а мусили залишати все це державцеві. Разом з тим заборонялося селянам переходити в козацтво, на слободи, в підсусідки. Гетьманські універсали надавали право власникам землі карати своїх підданих — заковувати в кайдани, бити киями, ув'язнювати. З 1739 по 1742 р. за розпорядженням Генеральної канцелярії на Лівобережжі селянські переходи були заборонені остаточно,

Тяжким було й становище рядового козацтва, яке дедалі більше зубожіло і розорялося. Тривалі війни, на які козаки споряджалися на свої гроші, важкі роботи на побудові фортець, каналів, української лінії укріплень, що тяглася від Дніпра до Сіверського Дінця на 285 км (1731–1733) — усе це негативно позначилося на господарському стані козацтва.

У другій половині XVIII ст., як і в попередні часи, основою економіки Лівобережної й Слобідської України залишалося сільське господарство. Грунтуючись в основному на праці селян і відсталій, рутинній техніці, воно розвивалося досить повільно. Поступово розширювалися посівні площі за рахунок степів на півдні Лівобережжя, у ряді місць переходили до глибокої оранки, краще удобрювали ґрунти. Землю на півдні обробляли переважно важким українським плугом, у який впрягали волів, на півночі — сохою, ралом, а тяговою силою тут були здебільшого коні. Сіяли жито, ячмінь, овес, просо, гречку, горох. Під кінець XVIII ст. з визволенням Північного Причорномор'я і освоєнням степів все більші площі стали відводити під пшеницю. У цей час почали садити картоплю й культивувати кукурудзу, особливо в південних районах. Розширювалися площі під тютюном, коноплями, кавунами й динями. Вперше картоплю почали вирощувати у Глухові, звідки вона поширилася на всю Україну.

Поряд із землеробством продовжували розвиватися скотарство, зокрема розведення великої рогатої худоби, коней і овець, садівництво, бджільництво, рибальство, полювання. З розвитком господарства зростала переробка сільськогосподарської продукції, збільшилася кількість млинів, олійниць, броварень, гуралень, сукновалень.

У 1764 р. на Лівобережжі вільних селянських дворів залишилося близько 2 тисяч, тоді як у 1730 р. їх було 28 тисяч. Одночасно з розширенням феодального землеволодіння безперервно зростали повинності селян. На Лівобережжі й Слобожанщині в другій половині XVIII ст. панщина становила вже здебільшого чотири, а іноді й п'ять днів на тиждень. До панщини додавалися різні додаткові повинності на пана й старшинську адміністрацію, на військові потреби — ремонт шляхів, гребель, мостів, фортець та ін., а також грошові й натуральні податки.

У 1765 р. введений на користь держави спеціальний рубльовий оклад, який мали сплачувати всі селянські двори. Царський уряд, прагнучи запровадити на Україні загальноросійські порядки, у 1776 р. на Слобожанщині, а в 1783 р. на Лівобережжі, ввів подушний податок, яким обкладалися селянські родини відповідно до кількості в них осіб чоловічої статі.

Будучи політично й економічно пануючим класом, українські старшини-поміщики уже протягом першої половини XVIII ст. фактично закріпили велику кількість селян. Вони намагалися юридично оформити кріпосне право в Україні, а також зрівнятися в правах з російськими дворянами.

У 1760 р. гетьман К. Розумовський видав універсал, за яким селянам дозволялося переходити з одного володіння в інше лише при наявності письмового дозволу господаря і з залишенням поміщицького майна, яке селянин мав, проживаючи на його землі. У 1763 р. цей універсал був підтверджений царським указом.

3 травня 1783 р. Катерина II своїм указом юридично оформила кріпосне право на Лівобережжі і Слобожанщині. Селянам було заборонено переходити від одного поміщика до іншого.

У 1785 р. Катерина II поширила чинність «Жалуваної грамоти дворянству» в Україні і цим юридично зрівняла українську старшину в правах з російським дворянством. Ранги козацької старшини було переведено на російські чини.

Зростала кількість промислових підприємств – суконних, парусно-полотняних, шкіряних, цегельних, винокурних, пивоварних, миловарних, скляних, шовкових та ін. Як видно з даних ревізії 1782 р., на Лівобережжі тоді було 2836 «заводів», серед яких 87% становили винниці.

У другій половині XVIII ст. продовжував працювати Шосткинський пороховий завод, що належав казні. Спочатку тут працювали солдати і приписні селяни. Але в кінці XVIII ст., щоб збільшити обсяг вироблюваної продукції, адміністрація почала застосовувати й вільнонайману працю.

З'явилися мануфактури по виробництву шовку-сирцю і шовкових товарів. У 1774 р. засновано казенний шовковий завод у слободі Новій Водолазі на Слобожанщині. У 1788 р. Катеринославська казенна мануфактура виготовляла як шовкові, так і бавовняні та конопляні панчохи. У Києві і Ніжині купці заснували в 60-х рр. XVIII ст. дві шовкові мануфактури, в яких працювали вільнонаймані робітники. В кінці XVIII ст. під Києвом запрацювала Межигірська казенна фаянсова мануфактура, яка в 1801 р. дала першу продукцію. На ній працювали приписні селяни.

У 1789 р. був відкритий завод по ремонту зброї у Кременчуку, у 1799 р. Луганський чавуноливарний завод почав виробляти гармати та ядра для військ, що діяли на півдні.

Отже, на кінець XVIII ст. на Лівобережжі і Слобідській Україні мануфактурне виробництво зробило значний крок уперед. Більшість мануфактур були поміщицькими, вотчинними і казенними. Базувалися вони в основному на примусовій праці селян-кріпаків, державних приписних селян або посесійних селян-кріпаків, що були власністю підприємства. Разом з тим у цей період були й купецькі, капіталістичні мануфактури, що базувалися на вільнонайманій праці. Вільнонаймана праця проникала і в панські та державні підприємства. А це було ознакою формування нового капіталістичного ладу.

Умови праці й життя робітних людей, особливо кріпосних, були надзвичайно тяжкими. Тривалість робочого дня практично не регламентувалася, залежала від волі підприємця й досягала 15 годин на добу. Приміщення були темними, холодними, вогкими. Приписні селяни здебільшого працювали лише за їжу, оплата інших робітників залишалася мінімальною.

Капіталістичні відносини проникли і в сільське господарство. Невелика кількість селян, займаючись ремеслом і торгівлею, зокрема чумакуванням, збагачувалася, ставала заможною, нагромаджувала капітали, засновувала підприємства, використовуючи в них найману робочу силу, і насамперед бідних селян.

Отже, почався процес формування на селі капіталістичних відносин, свідченням чого було поглиблення розшарування селянства на бідняків і багатих. Зростаючий суспільний поділ праці, поступове відокремлення ремесла й промисловості від сільського господарства, міста від села, збільшення кількості міського населення зумовлювали дальший розвиток товарно-грошових відносин, внутрішнього ринку, внутрішньої й зовнішньої торгівлі.

Найважливішими торговельними осередками були ярмарки, що відбувалися по кілька разів на рік у багатьох містах – у Києві, Харкові, Стародубі, Кролевіці, Ніжині та ін. Ярмарки були своєрідними економічними центрами певних районів і, з другого боку, відігравали значну роль у включенні України до всеросійського ринку. Навколо ярмарків групувалися місцеві торги, торжки й базари, що відбувалися по 2—3 рази на тиждень. Значну роль у торгівлі, особливо рибою й сіллю, відігравали чумаки. Україна дедалі глибше втягувалася в загальноросійську економічну систему, ставала частиною всеросійського ринку, що було прогресивним явищем. Зокрема розвиткові торгівлі між Україною і Росією сприяло скасування в 1754 р. митних кордонів між ними, ввізних та вивізних митних зборів.

Одним із визначних факторів, що свідчили про розклад феодалізму, було зростання промислового виробництва. Поміщики, використовуючи дешеву робочу силу селян, влаштовували в своїх маєтках промислові підприємства. На Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. найбільш поширеними галузями промисловості були: горілчана, селітроварна, цегельна, полотняна, суконна, шкіряна. За підрахунками О. Шафонського, у 80-х роках XVIII ст. на території Чернігівського намісництва працювали 1488 винокурень, 102 солодовні та 34 броварні. В гуральні К. Розумовського с. Карповичах Новоміського повіту щоденно вироблялося 70 відер горілки, а в Гамаліївці – 40 відер. Горілка продавалася в корчмах, на ярмарках, казні. Рум'янцев, наприклад, відправив у 771 р. в 1-шу діючу армію, що вела війну з Туреччиною, майже 300 бочок горілки.

До українських поміщиків часто зверталися представники влади з проханням продати горілку для війська та інших потреб. Багато горілки вивозили в Запорізьку Січ та за корон. Так, в 1758 р. лише в митницях, розташованих на російсько-польському кордоні, зареєстровано провезення 610 відер горілки .

За даними І. Шульги на Новгород-Сіверщині в другій половині XVIII ст. діяло 30 гут, 15 вапняних заводів, 34 цегельні, 3 рудень, 16 селітряних підприємств. На берегах Десни будувалися і діяли вапняні заводи. Вони належали переважно поміщикам та монастирям. В них примітивним способом випалювалося вапно. Його вивозили на байдаках до Києва, Переяслава, Кременчука, Миколаєва, Херсона, цегельні, як і вапняні підприємства, працювали сезонно. На окремих із них випалювалось до 20 тис. цеглин за сезон.

Рудні не могли конкурувати з великими Уральськими заводами і закривалися. В Чернігівському намісництві діяло 14 заводів. У п'яти з них щорічно виробляли 3 тис. пудів селітри. Поміщики, монастирі, заможні козаки і селяни володіли млинами, валушнями, олійницями. В середині XVIII ст. у чотирьох сотнях було 98 водяних млинів, а в 80-х роках на території Чернігівського намісництва їх було 1646.

Путивльська мануфактура, заснована в 1719 р., в середині XVIII ст. виробляла 50 тис. аршин сукна. На ній працювало 1769 р. 1126 робітників, а виробництво продукції досягло 4082 крб.. Ряшківська мануфактура поставляла біле, зелене, червоне, синє, чорне сукно, а також і капелюхи.

Суконні мануфактури в м. Батурині і Нових Млинах належали К. Розумовському. На суконній мануфактурі Терновіта під Ніжином у 1769 р. працювало на 12 станах 127 вільнонайманих робітників.

Купець Іванов заснував у 1767 р. мануфактуру для виробництва шовкової і бавовняної тканин. В 1779 р. це підприємство продано купцеві І. Карлову за 6 тис. крб. Купці Ю. і П. Артїні збудували в Ніжині шкіряний завод. Всі шкіряні заводи були тісно зв'язані з ринком. Купці будували свічкові, миловарні підприємства. Виникнувши на базі ремісничих майстерень, купецькі підприємства переростали в мануфактуру.

У 90-х роках споруджено Кременчуцький воєнний завод, де будувалися судна для Чорноморської флотилії.

За підрахунками І. Шульги у XVIII ст. на Лівобережній Україні діяло 168 промислових підприємств, на котрих працювало 1,5 тис. найманих робітників.

Протягом другої половини XVIII ст. на Лівобережній Україні продовжувало розвиватися міське ремесло. Поступово воно все більше відокремлювалося від землеробства. Поширеними ремеслами були: кравецьке, швецьке, ковальське, колісницьке, бондарське, теслярське, кушнірське, гончарське, шаповальське. Міські ремісники закупували сировину і збували готові вироби на ринку. Посередником між виробником і споживачем все частіше виступав перекупник. Хорольські ремісники славилися доброю вичинкою овчин. Скуплений товар перекупники вивозили на продаж до Росії, Білорусії, Польщі, а звідти доставляли різний необхідний товар для українського населення.

Ремісники м. Сміли Ромського повіту продавали пошиті ними кожухи і чоботи на місці й вивозили в інші міста. За неповними підрахунками О. Шафонського на Чернігівщині і Новгород-Сіверщині лише в містах і містечках мешкало майже 2,5 тис. ремісників.

Шкіряні вироби вивозилися у Білорусію, на Правобережну Україну. Лише через сухопутні митниці, що розташовані поблизу Дніпра, в 1759 р. вивезено 1165 пудів підосви.

Ремеслом і торгівлею займалася основна частина міського населення Лівобережної України. У Конотопі було 964 міщан і 6 купців. Значна кількість міських ремісників об'єднувалася у цехи.

Розвиток землеробства та гуральництва на Україні сприяв піднесенню продуктивності тваринництва, що було однією з галузей старшинського і селянського господарства. Найбільші отари тонкорунних овець належали Рум'янцеву-Задунайському, Безбородьку, Галагану. Продукти вівчарства – вовна, овчина, смушки, м'ясо, лій поступали на ринок.

Окремі поміщики мали кінські заводи. У 80-х роках XVIII ст. тільки на території Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв за підрахунками І. Шульги нараховувалося 82. У поміщицьких маєтках відгодовувалася велика рогата худоба української, угорської і волоської порід. Населення південних районів продавало багато коней в армію і промисловцям. У свою чергу останні перепродували десятки тисяч голів рогатої худоби в Москві, Петербурзі, Ризі та Білорусії.

З метою збільшення прибутків окремі поміщики переходили до більш раціонального використання землі, що передбачало сівозмінну систему, культивування високоякісних сортів зерна, впровадження нових сільськогосподарських культур.

Зростання товарного поміщицького землеробства супроводжувалося посиленням експлуатації селян, насамперед кріпаків.

Дрібне господарство знаходилося у незадовільному становищі. Проте в другій половині XVIII ст. і в нього поступово проникають товарно-грошові відносини. Хоч селянське господарство було в своїй основі натуральним, зазначав І. Гуржій, селянам потрібні були гроші для сплати державних

податків, які постійно зростали, а також для придбання деяких знарядь і предметів, яких вони самі не могли виробити. У зв'язку з цим зростає товарність селянського господарства, певна частина селян все більше займається торгівлею, промислами. Проте переважна кількість сільського населення залишалася тісно пов'язаною із землеробством. Говорячи про селянську торгівлю хлібом, слід зазначити, що не для всіх виробників вона була вигідною. Здебільшого селяни за безцінь продавали зерно, конче потрібне для власного прохарчування. У жнива перекупники скуповували в селян збіжжя за безцінь, а весною продавали в два-три рази дорожче. Селяни вирощували на своїх наділах також льон, коноплі, тютюн.

Частина сільського населення Лівобережної України займалася чумацьким, візницьким і прасольським промислами. Промисли відігравали значну роль у розвитку торгівлі. Чумаки привозили із Дону і Криму рибу, а коломийці – із Західної України – сіль. За соціальним складом чумаки формувалися із середовища селян, козаків, міщан. Чумацький промисел сприяв економічним зв'язкам України і Росії, відігравав значну роль у поглибленні товарно-грошових відносин у селянському господарстві.

В умовах відсутності залізниць, відповідних сухопутних шляхів, розвиненого водного транспорту важливим засобом перевезення різних вантажів було візниківання. Візники щорічно перевозили багато товарів з центральних губерній Росії на Україну і за кордон.

За свідченням І. Шульги в містах Лівобережної України проживало у 80-х рр. XVIII ст. 73 824 особи чоловічої статі, що складало близько 6,5% усього населення України.

На Лівобережній Україні була густа мережа ярмарків. У другій половині XVIII ст. у кожному місті, містечку, великих селах відбувалися ярмарки або базари.

Важливу роль у внутрішній торгівлі Лівобережної України другої половини XVIII ст. відігравали дрібні ярмарки і базари, що стояли найближче до виробника і споживача. За даними 1756 р. на Лівобережжі відбувалося 348 ярмарків і 8469 базарів.

Як видно з документів, українські купці торгували на території Правобережжя й західноукраїнських земель, у Молдавії, Валахії, Криму, Туреччині, на Балканах, у Польщі, Угорщині, Австрії, німецьких землях, Франції, Скандинавії, Росії.

Отже, на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. промисловість розвивалася за рахунок вотчинно-поміщицьких підприємств, міського і сільського ремесла. Хоч вотчинні підприємства, як зазначав І. Гуржій, були тісно зв'язані з панщинним господарством, вони сприяли розвитку товарно-грошових відносин, свідчили про намагання поміщиків пристосовуватися до потреб ринку.

Промисловість разом з тим створювала ринок на сільськогосподарську сировину і продукти харчування, забезпечувала село знаряддями виробництва, одягом, розхитувала підвалини натурального господарства.

Розширювався внутрішній ринок, намічалася спеціалізація економічних районів, поглиблювався процес товаризації поміщицького землеробства. Проте сільське господарство ґрунтувалося на праці феодально залежного селянства. Основні хліборобські райони розташовувалися на півдні. Але незважаючи на посилення експлуатації українського населення, втрату автономії, капіталістичні відносини поступово проникали в українську економіку.

Приєднання Кримського ханства до Росії у 1783 р. в результаті серії російсько-турецьких війн, сприяло економічному освоєнню Півдня України, заснуванню нових міст – Севастополя, Одеси, Миколаєва, Херсона. Вихід до Чорного моря сприяв розвитку української та російської міжнародної торгівлі, формуванню нових портів, суднобудівельних заводів, розвитку промисловості, товаризації хліба, збільшенню солеваріння, розширенню промислів та чумацтва.

6.4. Становище Правобережної та Західної України у XVIII ст. в складі Речі Посполитої.

Східна Галичина у XVI – XVIII ст. та Правобережна Україна із 1714 р. входили до складу Речі Посполитої. Північна Буковина до 1774 р. – до складу Молдавії, котра перебувала під протекторатом Турецької імперії. Закарпаття входило до складу Семиграддя. Із 1687 р. в результаті австрійсько-турецької війни Закарпаття загарбала Австрія.

В результаті трьох поділів Польщі у 1774 р. Північна Буковина переходить до складу Австрії, у 1772 р. до Росії відходить Східна Білорусія, у 1793 р. до російської імперії переходить Київщина. Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина, а у 1795 р. – Західна Білорусь та Західна Волинь. Австрія та Пруссія розділяють всі інші польські землі між собою.

Ще Бахчисарайський договір 1681 р. між Польщею та Туреччиною визначив територію між Дністром та Південним Бугом, яка не повинна була 20 років ніким заселятися. Це призвело до

обезлюднення величезних територій, масовим переселенням українського населення до Лівобережної та Слобідської України.

За свідченням В. Греченка площа Правобережної України у кінці XVIII ст. становила 160 тис. км², а населення – 3,4 мільйонів осіб, тоді як населення Лівобережної та Слобідської України зросло до 8, 2 мільйона осіб.

Але з часом польський король Ян III Собеський та польський сейм намагаються знову заселити родючі землі селянами та для охорони їх дозволили створити Брацлавський, Богуславський, Корсунський та Білоцерківський полки. У 1699 р. полякам разом із козаками вдалося вигнати із Поділля турків та видати указ про ліквідацію українських правобережних полків. Проти такого рішення виступив фастівських полковник Семен Палій, який почав громити поляків на всій території Правобережжя (1702 – 1704). І. Мазепа в цей час приєднує (до 1709 р.) Правобережжя і поширює сюди свою владу. У 1710 – 1714 рр. (з деякими перервами) цю територію контролювали війська П. Орлика та запорожці. Але у 1714 р. Річ Посполита, підписавши на свою користь угоду із Турецькою імперією, міцно утверджується на Правобережних землях.

Провідну роль у політичному та економічному житті краю відігравали поляки та євреї, частка яких складала близько 1/8 всього населення. Але внутрішня політична ситуація в Речі Посполитій майже до її поділу не була стабільною. Магнати і шляхта після деякого захоплення звільненням від податків на деякий час переселенців-колоністів, повернулася до 5 – 6 денної панщини, розширення власних фільваркових господарств за рахунок селянських та козацьких земель. Зростала зневага та ненависть до українців та православної церкви. Тривав процес полонізації та окатоличення українського населення. Польська мова у XVIII ст. стала офіційною в діловодстві, її використовувало духовенство, нею писали книги й викладали у школах та семінаріях. За свідченням В. Греченка до 1765 р. на Київщині та Поділлі залишилось усього 20 православних церков.

Польські та ополячені українські магнати, шляхта та католицькі монастирі захопили в свої руки 2/3 всіх орних земель та лісів Правобережжя. Королі та сейм продовжували роздавати їм нові землі. На початку XVIII ст. шляхта нараховувала 95 тисяч чоловік (3,4% населення). Селяни працювали в слободах, панських маєтках та на невеликих власних землях., платили натуральний та грошовий податок, відробляли панщину та інші повинності. Перед великими святами були зобов'язані приносити до панського маєтку свіже м'ясо, яйця, молоко, різну птицю для проведення панських бенкетів. Відродилося право першої шлюбної ночі пана із молодію, що викликало великих супротив з боку українців.

У Закарпатті на початку XVIII ст. відбувався перерозподіл земельної власності. Угорська шляхта, прирівнявшись у правах із австрійською, звільнялася від державних податків.

Застарілі феодальні відносини не давали можливості швидко розвиватися містам. Залежність від магнатів, наявність міщан, які займалися сільським господарством, заважали стати містам дійсними торгово-ремісничими центрами. У середині XVIII ст. у містах Східної Галичини проживало 12,8 % усього населення. На той час міщани втратили всі ознаки економічної незалежності і єдиним привілеєм для них залишалось право ярмаркової торгівлі.

Основною масою залежного населення залишалися селяни. У сільському господарстві чітко окреслюються тенденції до обезземелювання селян у Галичині та Закарпатті. Намагаючись збільшити свої прибутки, поміщики вдавалися до посилення експлуатації селянства та захоплення їх невеликих наділів.

Становище українського населення в цей час на правобережних та західноукраїнських землях було гіршим, ніж на Лівобережжі та Слобожанщині. Посилення кріпосницького, національного та релігійного гніту українців призвело до цілої серії гайдамацьких повстань на Правобережжі та опришківського руху в Галичині і Карпатах.

У 30-ті роки XVIII ст. в Правобережній Україні виник гайдамацький рух. Гайдамаками називали народних месників, які нападали на панські маєтки, вбивали ненависну шляхту, магнатів, євреїв-орендарів, грабували купців і панські будинки, роздавали добро і гроші селянам. Перше велике повстання гайдамаків очолив у 1734 р. у Шаргороді на Поділлі *Верлан*.

Верлан – керівник гайдамаків, сотник надвірних козаків князів Любомирських. У 1734 р. обраний наказним козацьким полковником. В листах до міщан і селян називав себе прихильником російської імператриці Анни Іванівни, яка нібито видала «Золоту грамоту» про волю селянам, виступав за знищення польських порядків та приєднання Правобережжя до Росії. Загони гайдамаків на чолі із Варланом знищили сотні поміщицьких маєтків на Брацлавщині, Волині, Західному Поділлі. Верлан після поразки повстання 1734 р. втік до Молдавії. Подальша доля його не відома.

Гайдамаки звільнили Вінницю, Жванець та Збараж, але зазнали поразки від об'єднаних регулярних російських і польських військ. Проте рух продовжувався. Його основним осередком став Чорний ліс. Гайдамацькі загони нараховували по 200 – 300 чоловік. Ці загони були маневрені і при необхідності легко могли розходитися серед населення. Повстанців очолили: *Г. Голий, С. Чалий, М. Грива, Г. Медведь*. Невеликі повстання відбулися у 1736, 1737, 1738 рр. Гайдамаки захопили міста Чигирин і Умань, але зрада Сави Чалого спричинила до їх поразки у 1738 р. Серед населення досить популярними були ватажки гайдамаків – *І. Панчишин, І. Пинтя, П. Сабата, І. Пискливий*.

У 1750 р. розгорнулося нове гайдамацьке повстання під керівництвом *М. Теслі, П. Тарана, М. Сухого та О. Письменного*. Гайдамакам знову вдалося взяти міста – Вінницю, Трахтемирів, Чигирин, Фастів і Умань. Причиною їх поразки стали суперечки, нескоординованість планів та дій.

Найбільшого розмаху гайдамацький рух набрав у 1768 р. Він отримав назву «Коліївщина» (від слів «колотити», «вбивати»). У цей час польський король *С. Понятовський* підписує угоду з російським урядом про зрівняння православних у політичних правах з католиками і відміну смертної кари для селян. Проти цього виступила польська шляхта та католицька церква, яка об'єдналася в Барську конфедерацію (1768–1772) на Поділлі.

Конфедерати, незадоволені своїм становищем в державі та ставлеником російської імператриці на королівському троні, розпочали знущання над простими українцями. В боротьбі проти гайдамаків, королівських та російських військ конфедерати спиралися на підтримку Франції, Великобританії та Туреччини. Відповіддю на насильство, свавілля, знущання над православними польських конфедератів, їх небажання прийняти прогресивний указ короля *С. Понятовського*, обіцянка Катерини II надати допомогу повсталим, стали основними причинами Коліївщини. Спочатку ініціативу в організації повстання на Київщині взяли *В. Значко-Яворський* – ігумен Мотронинського чоловічого монастиря та запорізький козак *Максим Залізняка*.

Залізняка Максим Ісєвлевич (1740–1769) — запорізький козак, керівник національно-визвольного гайдамацького руху 1768 – 1769 рр. в Правобережній Україні – Коліївщини. Народився у Медведівці на Черкащині в селянській сім'ї. Із 13 років служив джурою в Новій Січі. Деякий час наймитував на рибних та соляних промислах. Із 1762 до 1767 р. служив на Запорізькій Січі підпушкарієм. У 1767 р. – оселився на Київщині, був послушником *Онуфрійєвського і Мотронинського монастирів*. Після створення Барської конфедерації, обіцянок Катерини II про підтримку, в травні 1768 р., гайдамацька рада у Холодному Яру на Черкащині, обрала Залізняка ватажком козаків і селян проти конфедератів та католиків. 6 червня розпочався визвольний похід повсталих на Медведівку, Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку, Мошини. Як хороший організатор і дипломат *М. Залізняка* заагітував уманського сотника *І. Гонту* спільно захопити м. Умань, яке було взято повсталими 9 – 10 червня. На раді був обраний гетьманом та смілянським князем. Після цього повстання поширилося по всій Правобережній Україні, в тому числі на барське староство. На визволених територіях скасовувалася панщина, встановлювалися гетьманські порядки, козацьке самоврядування, ділилася панська земля. Програмні документи, вироблені в ході повстання, засвідчують широту і радикальний характер перетворень, які проводили *М. Залізняка та І. Гонту*. *Гур'єв* – командир полку донських козаків, посланий царицею придушити повстання обманом захопив близько 200 повстанців на чолі із *І. Гонтою та М. Залізняком*. Було страчено майже всіх гайдамаків, а Залізняка деякий час утримувався в київській в'язниці. Згідно вироку Київської губернської канцелярії, його покарали батогами, таврували і відправили разом із 73 гайдамаками на каторжні роботи до Нерчинська, де він помер. Після того гайдамацький рух пішов на спад. Залізняка ввійшов в українську історію як справжній народний месник.

Зібравши в травні 1768 р. декілька тисяч повстанців в урочищі Холодний Яр (біля Чигирини), Залізняка вирушив у рейд по Черкащині. Повстанці взяли Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Лисянку. Головного удару вирішено було завдати по Умані. Під впливом агітації з боку Залізняка на бік повсталих перейшли уманські надвірні козаки на чолі з *Іваном Гонтою*.

Гонта Іван (р. н. невід. – 1768) – один із керівників гайдамацького руху – Коліївщини, сотник надвірного війська уманського воєводи *С. Потоцького*. Походив із селян. Разом із сім'єю проживав у с. Розсішки на Черкащині, де мав своє господарство. У 1768 р. після переговорів із *М. Залізняком*, які відбулися під Уманню на початку червня, Гонта на чолі уманської надвірної

міліції перейшов на бік повсталих. В першій декаді червня об'єднані загони козаків, селян і міліції М. Залізняка та Гонти штурмом оволоділи Уманню, де було перебито більше 2 тисяч шляхтичів, ксьондзів, єврейських лихварів і орендарів. Після козацька рада обрали М. Залізняка гетьманом і князем смілянським, а Гонту – полковником і князем уманським. Повстання, причиною якого стало створення у 1768 р. Барської конфедерації та її утиски по відношенню до українського селянства, охопило майже всю Правобережну Україну. Повстанці оволоділи – Смілою, Жаботином, Черкасами, Богуславом, Каневом, Баром, Могилів-Подільським.

Гонта активно сприяв розгортанню повстанського руху, брав участь у підготовці поповнення. Заарештований у червні 1768 р. російськими військами та переданий польській владі як підданий Речі Посполитої. Після трьохденних катувань за вироком шляхетського суду 14 липня І. Гонту страчено в с. Серби (с. Гонтівка Могилів-Подільського району Вінницької області). Про Гонту складено багато народних оповідань, пісень, віршів («Гайдамаки» Т. Шевченка).

Їм удалося взяти Умань, де вони перебили більше 2 тис. шляхтичів, ксьондзів, єврейських лихварів і орендарів. За даними В. Короля народний рух охопив територію в 35 тис. км². У червні-липні 1768 р. на Правобережній Україні діяло 30 повстанських загонів. Повсталі громили панські маєтки, комори, вбивали шляхту, ксьондзів та ненависних євреїв-корчмарів орендарів. Поширення повстання змусило польський уряд просити допомоги в Катерини II. Російські полки оточили повсталих, підступно заманили їх ватажків до себе в табір і схопили. Залізняка як російського підданого судили в Києві та заслали на каторгу до Сибіру. Гонту після жахливих катувань протягом трьох днів стратили у с. Серби на Могилів-Подільщині.

Отже, Коліївщина була останнім великим селянсько-козацьким повстанням на території Правобережної України. Поряд із іншими причинами, гайдамацький рух та Коліївщина зокрема, стали одним із чинників занепаду та поділу Польщі між Росією, Австрією та Пруссією.

Починаючи із 1529 р. до кінця XVIII ст. в Західній Україні, на Поділлі розгортається (із деякими перервами) опришківський національно-визвольний рух. Його причини були такими ж як і гайдамацького руху у Правобережжі. Найбільше прославився ватажок опришків Олекса Довбуш (1700 – 1745), який очолював цей рух у 1738– 1745 рр.

Довбуш Олекса Васильович (1700–1745) — керівник опришків у Західній Україні. Народився в с. Печеніжині (нині смт. Коломийського району Івано-Франківської області) в сім'ї селянина. В дитинстві пас громадську худобу. З 1738 р. відомий як ватажок загону опришків. У 1738 – 1739 рр. разом із братом Іваном нападав на шляхтичів, орендарів і лихварів, спалював маєтки та їх господарства, відбирав майно, гроші, частину яких роздавав біднякам.

Під керівництвом Довбуша (див. монографію В. Грабовецького «Олекса Довбуш») опришки переслідували місцевих чиновників, зокрема у селах Воскресинці та Верхній Ясенів, Микуличин, погрожували спалити м. Кути. Від 1740 р. опришки перебравися в Чорногори, де розмістився на пограниччі Галичини, Молдови й Угорщини табір Довбуша. Звідти повсталі багато разів здійснювали походи на Прикарпаття, через гори – на Закарпаття, в північну Буковину. Боротьбу проти опришків особисто очолив коронний гетьман Потоцький. Олекса Довбуш загинув від кулі найманця – багача в Космачі 24 серпня 1745 р.

Боротьбу проти польської, угорської та австрійської шляхти продовжив Іван Бойчук.

Бойчук Іван – один з соратників О. Довбуша, В. Баярака, ватажок карпатських опришків 40–50-х рр. на Покутті (Коломийщина.) Народився в с. Ясенів (нині с. Верхній Ясенів Верховинського району Івано-Франківської області) у селянській родині. Спочатку переховував у себе опришків, а потім у 1755 р. сам очолив загін із 8 повстанців, із яким здійснював регулярні напади на шляхтичів, різного рангу чиновників, орендарів та купців. Виробив власні тактику і стратегію боротьби проти каральних загонів уряду. В його ватазі, крім селян, перебували запорожці, втікачі з правобережної України, Польщі, Молдови, Угорщини. Він закликав їх до своєї ватаги «листами». Найбільше прославився у 1759 р. своїм вдалим нападом на м. Болехів. Переслідувані військами К. Браницького Бойчук із опришками втекли на Запорозьку Січ. Звідти здійснив ще декілька нападів у 1759 р. на маєтки шляхтичів Правобережної України. Дата смерті ватажка невідома.

На відміну від гайдамаків, опришки діяли невеликими загонами, нападаючи на маєтки, роздавали панське добро селянам, убивали тих, хто особливо жорстоко знущався з народу. Опришківський рух тривав ще майже століття, що свідчило про його популярність серед населення Західної України та Поділля (У. Кармалюк.)

6. 5. Дворянсько-державницька течія в українському національному русі XVIII ст.

За визначенням О. Реєнта та А. Шевченка **українське національне відродження** – це комплекс подій і явищ, які відбувалися в суспільно-політичному і культурному житті України кінця XVIII ст. – початку ХХ ст. і впливали на формування національної свідомості українців і сприяли відродженню ідеї автономії України.

Лисяк-Рудницький та Дещинський виділяють **три стадії українського національного відродження: шляхетську (дворянсько-державницьку), народницьку та модерністичну.**

Причинами виникнення національного руху в Україні були:

- поширення ідеї Великої французької буржуазної революції 1789 р.;
- ідеї європейського просвітництва;
- тісний зв'язок старшинської еліти із передовими ідеями того часу через навчання багатьох її представників в університетах Італії, Франції, Німеччини, Польщі, Чехії;
- в козацькій верхівці та народу в пам'яті ще були свіжі спогади про власну державу, права і козацькі вольності;
- наявність патріотично налаштованої еліти, яка прагнула відродити українську автономію;
- завдяки Києво-Могилянській академії в Україні за десятки років була сформована (на відміну від Росії, яка переманювала до себе кращі освітні та наукові кадри з України) національна інтелігенція, значна частина із якої турбувалася про національну історію, культуру, літературу, мистецтво.

Періоди українського національного відродження	Формування ідеології та напрями діяльності
<p>I – період формування ідеології – 80-ті роки XVIII ст. – 1845р. – дворянський (Етнографічний). Суспільний провід належав українському дворянству козацького походження на Лівобережжі та греко-католицькому духовенству в Галичині).</p> <p>Змістом цього періоду є:</p> <ul style="list-style-type: none"> - зібрання і дослідження фольклору, українських звичаїв і традицій; - прояви автономістських ідей; - поява перших історичних розвідок; - початок розвитку української новітньої літератури та літературної української мови; - бурхливий розвиток козацького літописання, щоденників, козацького бароко, вертепу. <p>II – період поширення ідеології серед народних мас - 1845–1899р.– народницький(культурницький) В Галичині носіями народницьких ідей були народовольці 1860–1870-х рр., а другої хвилі – радикали 1880–1890-х рр., в Правобережжі – хлопомани 60 –х р., громадівці 70–80-х р., тарасівці 90-х р.)</p> <p>Змістом цього періоду є:</p> <ul style="list-style-type: none"> - створення громадсько-культурних осередків, організацій, просвітницька діяльність, 	<ul style="list-style-type: none"> • Створення в с. Полівка Харківської губ. гуртка «Попівська академія» (масонська ложа), учасниками якого були: О. Паліцин (керівник) – просвітитель і архітектор, В. Каразін – просвітитель, вчений-агроном, засновник у 1805 р. першого в Наддніпрянщині Харківського університету, В. Капніст – відомий публіцист, поет, ідеолог ідеї автономізму; • Поширення ідей французької буржуазної революції 1789 р. та просвітництва; • Започаткування української літературної мови 1798 р. (І. Котляревський); • Діяльність «Руської трійці»; • Я. Головацький, Вагилевич, М. Шашкевич). • Виникнення ГУР, участь 39 українців (Л. Кобилиця) в австрійському парламенті. • Діяльність товариств: <ul style="list-style-type: none"> - Кирило-Мефодіївського братства (М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Білозерський, Гулак, П. Куліш); - Українських громад (М. Драгоманов); - Хлопоманів (В. Антонович); - Братства тарасівців; • Створення просвіти (1868 р.);

<p>- формування української інтелігенції в Харківському (1805), Київському (1837) університетах, в Києво-Могилянській академії (1701-1820);</p> <p>- просвітницька діяльність серед народу - «ходіння в народ»;</p> <p>- формування української літературної мови;</p> <p>- збір археографічних та архівних матеріалів, що сприяло вивченню української історії;</p> <p>- спроби ідейно розробити ідеологію народницького руху;</p> <p>- в національному русі задіяні різночинці (за визначенням В. Леніна)</p> <p>III – період політизації українського національного руху – 1900–1920 рр. – модерністський (політичний чи партійно-революційний), який характеризується участю широких народних мас у різних партіях, організаціях, просвітах, молодіжно-спортивних товариствах, в буржуазно-демократичній революції 1905–1907 рр., та національно-демократичній революції 1917 – 1920 рр. в Україні.</p> <p>Змістом цього періоду є:</p> <p>- створення близько 10 українських партій;</p> <p>- формування української національної ідеї;</p> <p>- вироблення ідеології та тактики українського національного руху;</p> <p>- поширення націоналістичного, соціалістичного та ліберально-демократичного напрямів у Наддніпрянщині, в Галичині – москвофільської, народовської та радикальної суспільно-політичних течій; залучення широких народних мас до боротьби</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Виникнення першої в Україні політичної партії в Галичині у 1890 р. (Русько-українська радикальна партія на чолі із І. Франком); • Створено наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові 1892 р. (поширювало українські студії: мову, літературу, історію, археологію, етнографію, демографію); • Створення у 1900 р. першої в Наддніпрянщині української партії РУП – Революційної Української Партії (Д. Антонович, М. Русов, Г. Андрієвський, Л. Мацієвич); • Політизація українського національно-визвольного руху; • Вироблення основних ідей української національної ідеї («Самостійна Україна М. Міхновського») - ідеї боротьби за незалежну соборну українську державу; • Виникнення у 1908 р. ТУП на чолі із М. Грушевським; • Створення Союзу визволення України 1914 р. у Львові (Д. Донцов) та Головної Української ради (К. Левицький); • Поляризація українського руху та населення в роки Першої світової війни; • Виникнення першого українського військового підрозділу на початку війни – Українських Січових Стрільців
--	--

Домінуюче становище в українській літературі кінця XVII – XVIII ст. займала полемічна література та козацькі історичні літописи, які започаткували ідеї дворянсько-шляхетського напрямку у національному русі України.

Важливе значення в розвитку історії та літератури, вихованні патріотизму в українців мали козацькі літописи, де поряд з історичними фактами містилися фольклорні матеріали у вигляді переказів і легенд. Такими є літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка.

«Літопис Самовидця» є одним із перших історичних козацьких літописів другої половини XVII ст. Невідомий автор – безпосередній учасник тих подій, у вступі та першій частині літопису детально аналізує передумови та події Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1657 рр. проти Речі Посполитої. Значна увага автора приділена також подіям руїни аж до відречення від гетьманства П. Дорошенка у 1676 р., тобто до завершення Національно-визвольної революції 1648–1676 рр.

У другій частині автор описує та аналізує події на території Гетьманщини у 1690–1702 рр. На думку істориків В. Модзалевського, О. Оглобліна, М. Петровського та інших автором «Літопису Самовидця» був генеральний підскарбій Війська Запорозького Р. Ракушка -Романовський. Твір мав велику популярність серед старшинської еліти Гетьманщини та був прикладом для наслідування.

Грабянка Григорій Іванович (рік народження не відомий – 1738) – український козацький літописець. Походив з козацької старшини. Навчався у Києво-Могилянському колеґіумі, служив із 1686 р. у козацькому війську на різних посадах – у 1717 – 1728 рр. був гадяцьким полковим судею, у 1728 – 1729 р. – обозним. У 1723 р. разом із П. Полуботком і іншими старшинами їздив до Санкт-Петербурга добиватися у Петра I знищення першої Малоросійської колеґії та відновлення виборності гетьмана України, за що був ув'язнений у 1723 – 1725 рр. За рішенням Катерини I був звільнений і пізніше за цариці Анни Іванівни у 1730 р. стає гадяцьким полковником. Помер від поранення під час кримського походу проти татару 1738 р. Г. Граб'янка є автором знаменитого літопису «Действія презельной и от начала поляков

кривавою небывалою брани Богдана Хмельницького...», завершеного у 1710 р. У творі автор описує історію України від найдавніших часів до Полтавської битви 1709 р., дає власні оцінки історичним подіям та діячам. Найбільше уваги в літописі Г. Граб'янки відводиться діяльності українського козацтва та подіям Національно-визвольної війни українців проти поляків 1648 – 1657 рр. на чолі із Б. Хмельницьким. На жаль жодного примірника оригіналу літопису Г. Граб'янки не збереглося, залишилося лише за даними Р. Шуста та І. Підкови близько 20 списків.

Величко Самійло (Самоїл) Васильович (1670 – 1728) — відомий літописець, історіограф. Народився на Полтавщині, навчався в Києво-Могилянській академії. Служив канцеляристом у козацькому війську в Генеральній канцелярії В. Кочубея. Протягом 1705 – 1708 рр. служить як військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії. В 1708 – 1715 рр. за підтримку ідей І. Мазепи був ув'язнений. Після звільнення із 1715 р. до смерті проживав у с. Жуки на Полтавщині. Величко є автором фундаментального історичного літопису «Сказаніє о войне козацкой з поляками...», написаного у 1715 – 1720 рр. і який охоплює події української історії із 1648 до 1700 рр.

Літопис Самійла Величка присвячений подіям української історії з середини XVII – до початку XVIII ст. Твір зберігся до наших днів не повністю. Три томи рукопису містять ілюстрації, в тому числі. портрети дев'ятох українських гетьманів. Літопис вперше був опублікований в 4 томах у 1848–1864 рр. Київською археографічною комісією.

Літопис Величка спирається на широку джерельну базу – тодішні історичні твори, козацькі хроніки, реєстри, описи населення, документи, Генеральної військової канцелярії, мемуари. Водночас історик-літописець ввів до свого літопису автентичні документальні матеріали, вдаючись до їх критичного аналізу.

Величко змальовує Б. Хмельницького як видатного будівничого української держави, але гостро засуджує після його смерті міжусобну братовбивчу війну за гетьманську булаву, яка приводить до поділу і занепаду України.

Він також обґрунтовує ідею історичної, соціальної і політичної винятковості козацтва, його суспільної організації та устрою, підкреслив дуже важливу тезу про те, що саме козацтво та гетьманська держава сприяли формуванню української нації.

Позитивно оцінюючи приєднання України до Московської держави у 1654 р., Величко водночас засуджував антигетьманську та антинародну політику московських царів Олексія Михайловича та Петра І. Він ідеалізував демократичні принципи, народний характер діяльності Запорозької Січі та Гетьманщини як основи державності, добробуту та захисника православ'я та українського народу. Засуджував роз'єднаність та продажність української еліти.

На відміну від староруських літописів, що склалися з річних статей і були написані різними книжниками, козацькі літописи — це цілісні авторські праці, створені представниками освіченої старшини. Головна увага в них приділялася національно-визвольним і соціальним рухам українського народу, Визвольній війні середини XVII ст. Ці літописи ґрунтуються на різноманітних документах і спогадах учасників, відрізняються достовірністю відображення подій, глибокими узагальненнями та авторським висновками.

Історію України автор почав висвітлення із часів появи слов'ян (I ст. н.е.), а український народ розглядав як вільний народ, близький за своїм походженням до поляків і росіян. Через всю «Історію Русів» проходить ідея наступності розвитку України та її державності.

У XVIII ст. спостерігається відтік української інтелігенції до Росії. Це було пов'язано як з складними політичними та соціальними умовами життя в Україні у зв'язку із наступом імперії на українську автономію, відкриттям у 1755 р. М. Ломоносовим Московського університету та через намагання дітей багатих старшин зробити собі кар'єру в Росії. Багато українців обіймали вищі державні та церковні посади в Росії – Ф. Прокопович, О. Безбородько, О. Розумовський, К. Розумовський та інші.

Значний крок вперед у розвитку української історичної драми зробив Феофан Прокопович. У 1705 р. він написав історичну трагікомедію «Володимир», присвячену гетьману І. Мазепі, яка містила яскраво виражений національний, патріотичний характер. Новизна п'єси «Володимир» полягала в тому, що автор взяв сюжет з вітчизняної історії. Тому твір Прокоповича є історико-психологічною п'єсою нового типу.

Прокопович Феофан (Геофан) 1681–1736 – видатний український церковний і громадський діяч, письменник, вчений-енциклопедист. Н. у Києві. 1698 р. – закінчив Києво-Могилянську академію. Згодом переїхав до Польщі, де прийняв греко-католицизм. Вивчав філософію і теологію у польській школі і Римському єзуїтському колегіумі Св. Атанасія. Повернувшись 1702р. в Україну прийняв православ'я і постригся в ченці під ім'ям Феофана (Геофана). З 1704 р. – викладав власні курси піїтики, риторики і філософії в Києво-Могилянській академії. Був прихильником гетьмана І. Мазепи. Ф. Прокопович належав до найосвіченіших людей свого часу, добре володів кількома іноземними мовами. У 1711 р. був призначений ректором академії. Із 1716 р. до 1725 р. був головним радником Петра І з питання церковної реформи та державної політики. Із 1721 р. Ф. Прокопович стає віце-президентом Синоду – дорадчого органу з релігії при Сенаті, і з 1724 р. – архієпископом новгородським. Похований у Софійському соборі в Новгороді у 1736 р.

Ф. Прокопович також автор ряду політичних трактатів: «Слово про власть і честь царську» (1718) і «Правда волі монаршої» (1722), у яких розвинув ідеї освіченого абсолютизму, тобто в обґрунтуванні політичних поглядів використовував ідею природного права і суспільного договору.

В богословському трактаті «Духовний регламент» (1721) обґрунтував нову систему управління церквою (узаконювала владу царя над церк. орг-цією) під керівництвом Синоду замість патріарха.

Прокопович сприяв розвитку освіти в Російській імперії, брав участь в організації і створенні Петербургської Академії наук. Очолював царську «Учену дружину», до якої входили відомі люди того часу, в тому числі росіяни А. Кантемір і В. Татіщев. Прокопович одним із перших в Росії вів наукові спостереження, використовував мікроскоп і телескоп. Відомий як видатний публіцист, драматург, поет, філософ, богослов, історик, юрист, викладач, літературознавець. Він автор «Истории императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии» (1713), «Короткої книги для навчання отроків». Подарував Російській академії наук велику бібліотеку та колекцію картин.

Найвидатнішою пам'яткою історії України, продовженням літописної традиції є «История Русов», написана в 60-ті роки XVIII ст. невідомим автором і вперше надрукована у 1846 р. На думку ряду істориків – О. Лазаревського, В. Горленка, Я. Дзири, Борщака), Полетика разом з сином був автором «Історії Русів». Можливо це саме так, адже стиль полемічних творів Г. Полетики, його ідеї дуже схожий до даного твору. Історію України автор почав висвітлення із часів появи слов'ян (І ст. н.е.), а український народ розглядав як вільний народ, близький за своїм походженням до поляків і росіян. Через всю «Історію Русів» проходить ідея наступності розвитку України та її державності.

Полетика Григорій Васильович (1725 – 1784) – український громадсько-політичний діяч, письменник. Народився на Полтавщині в м. Ромни у родині козацько-старшинського роду Полетик.. У 1745 р. закінчив Києво-Могилянську академію, працював перекладачем у Петербурзькій Академії наук. У 1764–1773 рр. – головний інспектор шляхетного корпусу. У 1767 р. Григорій був обраний депутатом комісії зі складання «Нового уложення» від шляхетства Лубенського полку.

У своїх полемічних творах обстоював автономний устрій Лівобережної України і права українського шляхетства. Серед козацької старшини дуже були популярні промови та праці Полетики: «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления», «Возражения на постановление Малороссийской коллегии господину депутату Д. Натальину», «Мнение на читаний в 1768 г. в комисси» Проект прав благородных», «Записка о начале Киевской Академии», «Словарь на шести языках: на российском, грческом, латынском, французском, немецком и английском» (1763). Помер Г. Полетика у 1784 р.

Капніст Василь Васильович (1758 – 1823) – український письменник і громадський діяч. Народився в с. Обухівка на Полтавщині в родині бригадира російської армії Василя Капніста. Здобув вищу освіту в Санкт-Петербурзі. Добре знав декілька іноземних мов. В юності захоплювався творами М. Ломоносова, О. Пушкіна, А. Кантемира, Г. Сковороди. Деякий час служив у російській армії. Після виходу у відставку у 1780 р. працював директором училищ та генеральним суддею Полтавської губернії. Із 1782 р. Капніст стає контролером при головному поштовому управлінні. Через свою популярність у 1782 р. обирається на посаду маршалка дворянства Миргородського повіту, у 1785 р. — на посаду губернського маршалка шляхетства Київського намісництва.

Із 1787 р. очолює гурток автономістів, який виробив проект відновлення українського козацького війська. З метою повернення самостійності Української держави В. Капніст встановив контакти з антицарськи налаштованими колами Польщі, 1791 вів переговори з пруським королем Фрідріхом-Вільгельмом II про можливість підтримки останнім збройного повстання українських автономістів проти царського уряду. Але ці сподівання не увінчалися успіхом. У 1801 р. Капніст вийшов у відставку в чині статського радника. На початку Вітчизняної війни 1812 р. між Францією та Росією організував ополченський козацький полк. У 1812 – 1818 виконував обов'язки службовця Міністерства народної освіти. В останні роки життя брав участь у роботі Театру Трошинського в с. Кибинці на Миргородщині, де й помер у 1823 р. Похований у с. Велика Обухівка.

В. Капніст почав писати вірші в російській столиці під впливом спілкування із Г. Державіним. Першу оду написав у 1775 р. У 1780 р. надрукував вірш «Сатира», в якому яскраво виявився гострий критичний погляд автора на сучасне йому суспільство, порядки й мораль.

Його реакцією на тогочасний тотальний наступ царизму на автономію України стала «Ода на рабство» (1783), в якій він виступив за відновлення Гетьманщини в Україні. В цілому його лірика носила сентиментальний та класичний характер. В. Капніст у 1785 р. опублікував працю з теорії літератури, за що був обраний до Петербургської Академії наук.

Прославився Василь своїм драматичним твором «Ябеда» (1798), в якому засуджувалася централістська та русифікаторська політика Російської імперії в Україні.

Від 1809 до 1813 р. працював над перекладом «Слова о полку Ігоревім», до якого зробив власний історичний коментар. Переклав на російську мову «Іліаду» Гомера, брав участь у видавництві праць російського історика М. Карамзіна.

Отже, діяльність і творчість великих українців – Г. Граб'янки, С. Величка, Р. Ракушки-Романовського, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Г. Полетики, В. Капніста зробила вагомий внесок в розвиток української культури, відродження ідеї державності, зближення усіх передових, патріотично налаштованих представників української еліти на основі ідеї відродження української нації.

6. 6. Розвиток української культури в XVI – XVIII ст.

Розвиток української культури козацько-гетьманської доби XVI – XVIII ст. носив стрімкий, але не рівномірний характер в залежності від зміни устрою, умов життя, боротьби, формування національної свідомості українців. Культура відіграла важливу роль у формуванні української нації та державності в період Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.

Умовно вказаний період можна поділити на **три етапи**:

1) від Люблінської унії 1569 р. – до початку Національно-визвольної революції 1648 р., коли українська культура розвивалася в несприятливих умовах економічного, соціального, національного та релігійного гніту з боку Речі Посполитої та інших держав;

2) розквіт української культури в умовах існування незалежної держави – Війська Запорозького (1648 – 1764);

3) поступовий занепад культури після відміни Катериною II гетьманства, ліквідації Запорозької Січі і полково-сотенної системи (1764 – 1781).

На першому етапі, в умовах роз'єднаності окремих частин України, які не могли розвиватися рівномірно через антиукраїнську, асиміляторську політику урядів Речі Посполитої, Московського царства, Угорщини, Молдавії, усна народна творчість, мова, народні та козацькі традиції, літописання залишалися важливими джерелами збереження та розвитку української культури.

Потреби соціально-економічного розвитку, вплив національно-визвольного руху і досягнень Відродження в Європі також стимулювали культурне піднесення в Україні в XVI – першій половині XVII ст.

Освіта. Наука	Література. Фольклор	Музика. Театр	Живопис	Архітектура
І. Федоров (1525 – 1583) в Острозі 1573 р. відкрив друкарню. 1574 р. – «Апостол» і	Народний епос: «Богдан Хмельницький та Барабаш», «Корсунська	Історичні пісні. Народні думи. Д. Борзнянський (1751 – 1825) Опери: «Креонт»	Народні картини. Живопис - портретна галерея Успенського собору Києво-	Др. пол. XVI ст. - Миколаївський собор в Ніжині. Юр'ївський собор Видубецького

<p>«Буквар». 1581 р. – «Острозька Біблія». 80-ті роки – виникнення браств та британських шкіл</p> <p>К. Острозький – засновник Острозької академії у 1576 р.</p> <p>Г. Смотрицький (?–1594) – «Ключ царства небесного», «Календар римський новий» (1587 р.)</p> <p>П Могила і М. Смотрицький 1632 р. заснували Києво-Могилянську колегію</p> <p>«Синопсис» – короткий нарис історії України та Московії</p> <p>Р.Ракушка «Літопис Самовидця» - опис подій 1648 –1700 рр., «Києво-Печерський патерик»</p> <p>С. Величко «Літопис подій Південно-західної Русі в XVII ст.» в 10 томах.</p> <p>Г. Граб'янка «Літопис Граб'янка».</p> <p>Я. Маркович (1696 –1770) – «Щоденник-хроніка» в 10 томах.</p> <p>М. Ханенко (1691-1760) – «Діаріуш», «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка».</p> <p>Ф. Сафонович «Хроніка».</p> <p>Ф. Чуйкевич «Суд и расправа в правах Малдороссийских»- 1750 р.</p> <p>Книгодрукування в Києві, Чернігові, Новгород– Сіверському, Львові</p> <p>Відкриті колегіуми: Києво-Могилянський (1632), в Чернігові (1700), Харкові (1721), Переяславі (1738)</p>	<p>перемога», «Іван Богун». Байки.</p> <p>І. Галятовський «Розмова білоцерківська», «Фундаменти».</p> <p>С.Оріховський (Роксолян) (1513 –1566) «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» (1543 р.), «Політея королівства польського на взіречь аристотельських політик» (1556 р.), «Польські діалоги політичні» (1563 р.)</p> <p>І. Вишенський (1550 –1620) «Послання єпископові» (1598 р.)</p> <p>Ф. Прокопович (1681 –1736) іст. драма «Володимир» (1705 р.), політ.філ. трактат «Слово про власть і честь царську» (1718 р.), «Правда волі монаршої» (1722 р.), «Духовний регламент» (1721 р.)</p> <p>Сковорода (1722 –1794) «Наркісс», «Діалог», збірка поезій «Сад божественних песней», збірка байок «Басни Харковскія».</p> <p>Л. Баранович – «Нова міра старої віри».</p> <p>Д. Туптало (1651–1709) «Книга житий святих» в 4-х томах</p> <p>М. Значко-Яворський (1716–1809) – полемічні духовні трактати.</p> <p>І. Котляревський «Енеїда» (1798 р.)</p>	<p>(1777), «Алкід» (1778) і «Квінт Фабій» (1779), літургії на латин. і німецькі тексти. 1779–96, пісені та опери «Сокіл», «Свято сеньйора» (обидві – 1786), «Син-суперник» (1787), автор понад 100 хороших церк. і світських королівства творів.</p> <p>М. Березовський (1745 – 1777) - у 1774 р. Ліворно (Італія) поставив першу українську оперу – «Демофонт». Опера «Іфігенія», 17 хороших концертів, найвизначніший – «Не отвержи мене во время роста», цикл літургійних співів, та для скрипки й чембало та ін.</p>	<p>Печерської лаври.</p> <p>Святий Юра в Дрогобичі.</p> <p>Іконопис.</p> <p>А. Лосенко (1737 –1773) Картина «Володимир перед Рогнідою»</p>	<p>монастиря, Троїцький собор у Чернігові, Здвиженський собор в Полтаві</p> <p>І. Григорович-Барський (1713 –1785) - автор київського водогону та фонтана, Петропавловського монастиря із церквою, надбрамною церкви з дзвіницею в Кирилівському монастирі, Покровська церква М. Набережного, будинок міської управи, церква із трьохярусною дзвіницею у Печерській Лаврі, козацька канцелярія київського полку, собор Богородиці в Козельці. Ансамбль Троїцького монастиря в Чернігові, Вознесенська церква в Коропі, Торгові ряди в Новгород- Сіверському, Тріумфальна арка в честь приїзду імператриці Катерини II в Новгород- Сіверському.</p> <p>Грецькі квартали в Ніжині, двоповерховий будинок другої Малоросійської колегії в Глухові, палац К. Розумовського в Батурині</p>
--	---	---	---	---

Українська культура розвивалася у Запорізькій Січі, де було багато грамотних людей – представників від української шляхти, православного духовенства, міщан і вільних селян, які мали початкову – церковно-парафіяльну освіту, середню, яку давали братські школи та колегіуми і вищу, яку здобували у стінах Острозької академії (1576 –1608), Києво-Могилянської академії (з 1632 р. до 1701 р. – колегія, із 1701 до 1819 р. – академія) і західноєвропейських університетах. При 19 церквах Запорізької Січі діяли початкові школи, де священники навчали неписьменних козаків та джур. При князівських дворах, монастирях та церквах України багато грамотних представників духовенства працювали в ролі священників, учителів, літописців, перекладачів та переписувачів книг.

В другій половині XVI ст. виникає новий тип шкіл – греко-слов'яно-латинські, в яких гармонійно почали поєднуватися давньоруські та західноєвропейські традиції освіти.

В умовах поступового проникнення польських порядків на українські землі почали поширюватися різні католицькі ордени, насамперед орден єзуїтів, які отримали право будувати свої монастирі, школи та колегіуми. За свідченням С. Абрамовича та М. Чикаркової у другій половині XVI ст. в Україні було понад 20 єзуїтських колегій та декілька протестантських шкіл, у яких учні вивчали теологію, грецьку і латинську мови, математику, риторику.

Також у цей час спостерігається поширення в середніх та вищих школах ідей гуманізму та Відродження, які проникали в українські заклади через іноземних учителів та студентів-українців, які навчалися на Заході.

Значну роль у розвитку культури на Україні в цей час відігравали братства – національно-релігійні громадські організації православного міщанства, які з'явилися у 80-х роках XVI ст. у Львові, Києві, Луцьку, Острозі, Вінниці, Новгород-Сіверську та інших містах. Вони виникли як центри оборони православної віри, цехових інтересів українських міщан, але відігравали важливу роль у суспільно-політичному житті. Братства на свої гроші утримували школи і лікарні для своїх членів, підтримували матеріально свої церкви, організовували друкарні, де друкувалися полемічні твори проти католицизму та Брестської унії, виховували патріотизм та ненависть до сваволі польської шляхти, магнатів, католиків і уніатів. В братських школах за невелику плату навчалися діти міщан, козаків, дрібної шляхти, нижчого православного духівництва.

У 1568 р. С. Зизаній, Ю. Рогатинець, І. Красовський створили школу Львівського Успенського братства, яка готувала вчителів та священників для практичної роботи.

Важливу роль у політичній та матеріальній підтримці українських церков, монастирів та братств відіграв кошовий отаман Запорізької Січі Петро Конашевич-Сагайдачний. За словами І. Крип'якевича козацтво під його керівництвом стало «оборонцем церкви і культури». Сам П. Сагайдачний після важкого поранення у Хотинській війні, заповів свої заощадження та майно для розвитку Львівської та Луцької братських шкіл, а також на реставрацію Богоявленського монастиря. Перед смертю він прийняв чернецтво.

Особливе місце в українській освіті посідала Острозька академія, створена з ініціативи та на кошти князя К. Острозького у 1576 р. У ній працювало багато відомих у той час культурних діячів.

За ініціативою К. Острозького був створений гурток, членами якого були Г. Смотрицький – перший ректор академії, К. Острозький, З. Тустанівський. Костянтин допоміг утікачеві від московського царя Василя Грозного І. Федорову налагодити в Острозі друкарську справу. У 1572 р. І. Федоров переїхав до Львова, де в 1573 р. відкрив друкарню, а в 1574 р. надрукував друге видання «Апостола» і «Буквар». В Острозі видав у 1581 р. «Острозьку Біблію» староукраїнською мовою.

Князь Костянтин Острозький відіграв важливу роль у релігійному та культурному житті України. У 1596 р. під час Берестейського церковного собору очолив православну опозицію і виступив проти укладення Берестейської унії 1596 р. Помер у Острозі у 1608 р. На жаль після смерті князя його дочка і сини прийняли католицизм та закрили Острозьку академію.

У 2001 р. Національний банк України випустив у грошовий обіг 5-гривневу пам'ятну монету, присвячену першій в Україні вищій школі, заснованій на кошти українського князя Костянтина

Острозького. Реалізаторами і продовжувачами справи К. Острозького були Герасим та Мелентій Смотрицькі із Поділля.

Смотрицький Герасим Данилович (рік нар. не відомий – 1594) – письменник, педагог, культурно-освітній і громадський діяч. Народився в с. Смотричі (нині смт. Дунаєвецького району Хмельницької обл.). Здобув вищу освіту за кордоном. Із 1578 р. – перший ректор Острозької академії, заснованої з ініціативи та при фінансовому сприянні українського князя К. Острозького. Здійснював просвітницьку та наукову роботу, залучав до викладацької роботи вітчизняних та зарубіжних (переважно італійських) викладачів та докторів наук. Сприяв першодрукареві І. Федорову в підготовці до друку «Острозької Біблії», до якої написав передмову та у 1578 р. – «Букваря». Автор полемічних трактатів «Ключ царства небесного», «Календар римський новий», виданих у 1587 р. В своїх працях захищав право православних на свою віру та виступав проти католиків і Єзуїтського ордену. Помер у 1594 р. та похований в м. Острог.

У 1615 р. дружина київського воєводи Г. Гулевичівна пожертвувала частину своєї садиби для Київського Богоявленського братства, де було збудовано школу і монастир. У 1632 р. на базі цієї школи та школи Києво-Печерської лаври з ініціативи І. Борецького та П. Могили було створено Києво-Могилянський колегіум – першу після Острозької академії вищу школу в Україні

Могила Петро Симеонович (1596 –1647) — політичний, церковний і культурний діяч України і Молдавії. Походив із давнього молдавського роду. Освіту здобув у Львівській братській школі та в університетах Західної Європи. У 1625 р. прийняв чернечий постриг, із 1627 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври, із 1631 р. — митрополит київський і галицький. Добився у польського короля Сигізмунда III Августа відновлення православної церкви в Україні, вів боротьбу проти католиків. Понад 20 років керував книговидавничою справою в Україні, Румунії та Молдавії. Автор багатьох книг, написаних слов'янською, латинською і польською мовами: «Православне сповідання віри» (у співавторстві з ігуменом Києво-Печерського монастиря Трихимовичем), «Літургаріон або Служебник». За подвижницьку, церковну та наукову діяльність П. Могили було присвоєно звання доктора богословських наук. За рівнем викладання Києво-Могилянська колегія завдяки П. Могилі прірівнялася в середині XVII ст. до рівня найкращих університетів Європи. Він сприяв формуванню національної свідомості українців і молдаван.

Національний банк України в 1996 р. випустив ювілейну срібну монету "Петро Могила", присвячену засновнику першої вищої школи в Україні – Києво-Могилянської колегії. На лицьовому боці монети зображено фрагмент гравюри – Ширського "Трумфальне знамено на честь ректора (1697 – 1702 рр.) Києво-Могилянської колегії. На передньому плані фрагмента зображено Афіну Палладу як алегоричний символ науки. Поряд з покровителькою науки – група студентів академії. На задньому плані зображено будинок Києво-Могилянської академії. На зворотному боці монети зображено портрет Петра Могили.

Курс навчання в Києво-Могилянській академії тривав 12 років. У граматичних класах вивчалися сім вільних мистецтв – слов'янська, українська, грецька, латинська мови, філософія, риторика, піїтика, арифметика, астрономія і музика. В стінах академії навчалося близько 2000 студентів, на початку XVIII ст. – 1000 студентів. Тут здобували освіту діти відомих українських старшин та духовенства – Ю. Хмельницький, І. Скоропадський, М. Ханенко, Я. Маркевич, Ф. Прокопович, Г. Полетика, Г. Сковорода, П. Гулак-Артемівський, Є. Славинецький, С. Тодорський, та ін. Викладання в Острозькій академії було на європейському рівні. Власний курс філософії читав довгий час Ф. Прокопович.

Розвиток освіти сприяв написанню перших підручників. У 1619 р. вийшла «Граматика славянская» Мелетія Смотрицького. За цим підручником, який М. В. Ломоносов назвав «вратами учености», півтора століття вчилися українській (староруській) мові учні українських, російських, білоруських та болгарських шкіл. Деяко пізніше, у 1674 р. був надрукований перший підручник з історії України, Білорусії і Московії, написаний вихованцем і викладачем Києво-Могилянської колегіуму І. Гізелем.

Смотрицький Мелетій Герасимович (1577 – 1633) — письменник, церковний і культурно-освітній український діяч, син Г. Смотрицького. Народився в с. Смотрич на Поділлі. Закінчив Острозьку академію. Продовжив свою освіту у Віденській єзуїтській колегії та європейських університетах. Деякий час викладав у Віденській братській школі в Австрії. У 1617 р. – постригся в ченці. Стає ректором Київської братської школи, підтримує дружні відносини із П. Моголою. У 1620 р. – висвячений на архієпископа в м. Полоцьк. У 1623 – 1625 рр. перебував на сході, у 1627 році стає настоятелем Дерманського монастиря на Волині. Пише ряд підручників та полемічних творів: «Буквар», «Грамматика славенскія правильное синтагма», яка була перевидана в ряді європейських держав як підручник протягом XVII – XVIII ст., «Тренос» (1610). Помер М. Смотрицький у 1633 р.

В Україні розвивається усна та художня народна творчість. З'являються нові жанри – думи та історичні пісні, які виконували під супровід кобзи і бандури. Серед народу найбільш популярними за свідченням О. Гісема, О. Мартинюка були пісні «Самійло Кішка», пісня про Байдю, Марусю Богуславку, про козака Голоту, «Плач невільників», «Богдан Хмельницький» та інші. Поява історичних пісень і дум пов'язана із боротьбою українського народу проти литовсько-польського панування, татарсько-турецької, що призвело до виникнення нового прошарку населення – козацтва.

У 1560 р. було перекладено Євангеліє у м. Пересопниці на Волині – «Пересопницьке Євангеліє», на якому сьогодні під час інавгурації Президент України присягає на вірність народу. У Лаврі було завершено «Кисво-Печерський патерик» (за Касьянівською редакцією).

Велике значення для поширення знань на початку XVII ст. мала діяльність друкарні Києво-Печерської лаври, заснована архімандритом Є. Плетенецьким. Тут вийшли друком «Часослов», «Лексикон слов'яноруський», багато словників, художньо-полемістичних творів.

У літературі з'являються нові жанри: оди, присвяти, передмови, епіграми, панегірики. Але домінуюче становище займала полемічна література, спрямована проти наступу католицизму та яка відстоювала права православної церкви і віруючих.

Найвидатнішими полемістами того часу були Іван Вишенський, Христофор Філарет та Станіслав Оріховський. Христофор Філарет виступав проти папи Римського й католиків, які захопили українські землі і жорстоко експлуатували та окатоличували народ, особливо він відстоював інтереси православної шляхти.

Іван Вишенський (1550 – 1620) – письменник - полеміст, автор полемічного твору «Послання єпископові» (1598), у якому:

- висунув концепцію соборності правління християнською церквою, засновану на ідеї рівності всіх людей перед Богом;
- виступав не тільки проти національно-релігійного, а й соціального гноблення всіх українських станів та класів;
- критикував представників вищої церковної ієрархії, католицьку й західну культуру;
- насильство, деспотизм, тиранія, на його думку, походять від абсолютизації принад світського життя, від жаждоби накопичення багатства та необмеженої влади;
- ідеал полеміста – громадянська колективність, яку він бачив у діяльності православних братств;
- дійшов визнання основоположностей і визначальності первісно-демократичних засад раннього християнства для церковного життя, а на цій основі і для світських відносин.

Одним з найвидатніших представників політичної думки другої половини XVI ст. був Станіслав Оріховський (1513 – 1566). Він вчився у Краківському, Віденському, Вітенбергському, Болонському університетах, був прихильником освіченої конституційної монархії, вважав, що цінність людини визначається її заслугами перед суспільством.

Оріховський був одним із перших визначних гуманістів польського та українського Відродження, який увійшов в історію української політичної думки розробкою ідеї природного права та т. зв. "піраміди влади". Він виклав своє розуміння суті держави, форми управління нею, бачення проблем політичної влади.

С. Оріховський зробив важливий крок до визволення політичної науки від теології. Розробивши низку порад королеві щодо управління державою, він акцентував увагу на тому, що в основі функціонування християнської держави повинно бути дотримання права.

Погляди С. Оріховського пройшли складну трансформацію. Якщо у молоді роки він виступав проти ідеї божественного походження влади, відстоював принцип невтручання церкви у державні

справи, то незадовго до смерті у праці "Польські діалоги політичні" він висловився за зверхність церкви над світською владою. Оріховський активно пропагував самобутність українського народу, закликав польського короля захищати Русь. Один із перших запропонував ідею православної та католицької унії за 30 років до її укладення у Бресті.

У XVII ст. бере свій початок вертеп – ляльковий театр. Зароджується театральне мистецтво. Акторами переважно були учні шкіл та студенти колегій, які ходили з міста до міста і показували людям різноманітні вистави.

Протягом XVI – XVIII ст. змінилася забудова, проектування та сам вигляд міст, в тому числі українських, які перебували в складі Речі Посполитої. Їх почали забудовувати за певним проектом. В центрі міст розміщувався укріплений замок, площа, ратуша, магістрат. До замку могли сховатися під час небезпеки населення міста і навколишніх сіл. Найбільше замків на початку XVI ст. в Правобережній Україні було збудовано французьким архітектором-фортифікатором Г. Бопланом, зокрема замок чотирикутної форми у м. Барі.

У стилі пізнього Ренесансу у Львові був побудований «Високий замок», в Мукачево – замок паланок. Міцними укріпленнями відзначалися також Кам'янець-Подільський, Вінницький, Бушівський, Меджибізький, Київський, Чигиринський, Острозький, Глухівський замки. Окрім традиційних дерев'яних та глиняних будинків у цей час знать починає будувати з каменю власні будинки, палаци, усипальниці.

Отже, в кінці XVI — першій половині XVII ст., незважаючи на відсутність в українців власної держави, відбувається розквіт української національної культури. Основними центрами культури стають Запорізька Січ, міста: Львів, Острог, Київ, пізніше Глухів.

У другій половині XVII – XVIII ст. розвиткові української культури сприяли Національно-визвольна війна 1648 – 1657 рр. під проводом Б. Хмельницького, створення Гетьманщини, ліквідація національного та релігійного гноблення з боку польських магнатів, шляхти та католицької церкви.

Особливість розвитку культури полягала в тому, що духовенству та козацькій старшині належала визначальна роль в літературі, освіті, книгодрукуванні та політичному житті.

В Україні виникають полкові, гарнізонні школи. Центром науки та культури залишається *Києво-Могилянська академія*, яка виховала цілу плеяду відомих діячів науки та культури: Г. Сковорода, Ю. Хмельницький, Ф. Прокопович, Г. Полетика, М. Ломоносов, І. Мазепа, П. Орлик.

Відомі діячем цього періоду був поет і філософ *Г. Сковорода*, який зробив великий внесок у розвиток української літератури, але й світової філософії. Він викладав у Харківському колегіумі, приватних школах.

Сковорода Григорій Савович (1722 – 1794) — мислитель, письменник, поет. Народився в с. Чорнухи на Полтавщині. Походив з козацького роду. У 1734 – 1753 рр. з перервами навчався в Києво-Могилянській академії. У 1741–1744 рр. був співаком придворної капели в Петербурзі. 1745 р. з місією генерала Вишневського виїхав до Угорщини в м. Токай, де перебував до 1750 р. У 1751 р. деякий час викладав поетику в Переяславській семінарії. Працював учителем, а потім здійснив подорож до Москви. Майже рік пробув в Троїце-Сергієвій лаврі. Після повернення в Україну знову працює домашнім учителем, а потім викладає у Харківському колегіумі. Із творчої спадщини митця відомі «Сад божественних песней» (1756), «Басни Харьковскія» (1774). Останні 25 років життя він мандрував Україною, проповідуючи свої ідеї. Тоді ж і написав свої основні твори — «Діалог, или Розглагол о древнем мире», «Наркісс. Разговор о том: узнай себя».

Г. Сковороду цікавило, як людина може стати щасливою. Ключем до цього було пізнання самого себе. Завжди вболіваючи за простих людей, критикуючи діючий суспільний лад, він набув великої популярності. Перекази та легенди свідчать, що Сковорода сам собі написав таку епітафію: «Світ ловив мене, та не спіймав». Творчість мислителя відіграла значну роль у розвитку громадсько-політичної думки XVIII ст. і мала великий вплив на українську літературу.

Великий внесок у розвиток української науки зробили Н. Амбодик, Д. Самойлович (медицина), О. Шафонський (епідеміологія), Л. Магницький (математика), Д. Анічков (алгебра), С. Величко, Г. Граб'янка, В. Капніст, Г. Полетика (історія України, полемічна література). Українська література розвивається під впливом Ідей гуманізму епохи Відродження. Відомими літераторами були Л. Баранович, І. Галатовський, Ф. Прокопович.

У 1798 р. була вперше надрукована «Енеїда» І. Котляревського, що сприяло формуванню сучасної української літературної мови.

У музичній творчості розвивається нарівні з думами та піснями багатоголосий пісенний жанр – кант. Відбувається становлення професійної української музики. Відомими композиторами цього періоду були М. Дилецький, М. Березовський, Д.Бортнянський, А. Ведель.

В архітектурі та живопису панує стиль барокко. В Україні він набув низку специфічних рис, що дало змогу вченим виділити його в окремих різновид – «українське бароко». Бароко характеризується застосуванням яскравого орнаменту, барвистої кераміки, ліпних оздоб. У другій половині XVIII ст. на зміну йому приходять російський класицизм, якому властива геометрична чіткість, відмова від пишного оздоблення, світлі фарби (жовті стіни і білі колони).

Відомими українськими архітекторами були І. Григорович-Барський, В. Григорович Барський, С. Ковнір, І. Зарудний.

Григорович-Барський Іван Григорович (1713 – 1785) – відомий український архітектор, представник українського бароко другої половини XVIII ст. Молодший брат мандрівника Василя Григоровича-Барського. Народився у 1713 р. в Києві у родині київського крамаря Григорія, що походив з подільського Бару. Навчався в Києво-Могилянській академії на відділенні живопису, після чотирьох років вдосконалював свою архітектурну майстерність. У 1748 – 1749 рр. Іван втілює спільну із старшим братом ідею про створення водогону із павільйоном, басейном, системою труб, яка брала початок із гірського джерела і закінчувалася криницями, фонтаном на центральній площі Подолу. Він будує багатопверхові будинки в Києві, за його проектом будується Петропавлівський монастир із церквою, надбрамна церкву з дзвіницею в Кирилівському монастирі, побудував покровську церкву М. Набережного, будинок міської управи, церкву із трьохярусною дзвіницею у Печерській Лаврі, козацьку канцелярію київського полку, собор Богородиці в Козельці на Київщині (сьогодні - Чернігівська область), трикупольний храм в с. Лемешах на Чернігівщині, собор Красногорського монастиря на Черкащині. Творчість Івана Григоровича-Барського вирізняє особливе пластичне загальне бачення архітектурного образу споруди із врахуванням ландшафту. Він по праву вважається великим українським зодчим, творцем українського бароко художнього стилю, якому притаманна декоративна пишність, динамічні складні форми, оригінальність, самобутність. Його будовам властива мистецька довершеність та монументальність. В своїй творчості Іван використовує елементи усіх відомих стилів: іонічний, дорійський, корінфський, готичний. Сьогодні всі споруди, побудовані зодчим є пам'ятками архітектури другої половини XVIII ст., які охороняються законом. Помер І. Григорович-Барський у 1785 р., похований на Подолі у Києві.

У живописі подальшого розвитку набули іконопис та портретний жанр. Майстри-портретисти В. Реклінський, І. Шевський зображували людей тодішньої епохи. Так в додатку до літопису Самійла Величка було зроблено 9 портретів найвідоміших українських гетьманів. Стають популярними картини з зображенням козака, що отримали умовну загальну назву «Козак Мамай».

У театрі з'являються інтермедії — одноактні комедійні п'єси, вводиться нова тематика — історичні події. Продовжує розвиватися ляльковий театр – вертеп, зароджується професійний театр. У 1789 р. в Харкові виник перший в Україні міський театр.

Отже, українська культура розвивалася наприкінці XVII – на початку XVIII ст. за висхідною лінією на власній національній основі, вбираючи кращі досягнення європейської культури.

Стан культури в Україні XVIII ст. мав свої особливості. Українські землі були роз'єднані, знаходились у складі різних держав (Росії і Речі Посполитої), що заважало загальному розвитку культури, взаємозбагаченню і поширенню досягнень культури різних регіонів. На перешкоді розвитку української культури стояла політика урядів тих держав, під владою яких перебували українські землі і які намагалися денационалізувати українське населення. Але у розвитку української культури почали з'являтися демократичні тенденції, що протистояли реакційній схоластиці церкви та схильності перед усім іноземним.

Гетьман І. Мазепа на початку XVI ст. зробив чимало корисного для розвитку освіти, науки і культури України, витрачаючи значні особисті кошти на будівництво і реконструкцію храмів і монастирів (за роки його правління було побудовано 20 церков і монастирів, відреставровано храм Святої Софії), що дало підстави для формування особливого стилю архітектури — «мазепинського бароко». На потреби Києво-Печерської лаври він надав 73 тис. золотих, завдяки його зусиллям Києво-Могилянська колегія отримала статус академії і нерідко в ті часи називалася Могилянсько-Мазепинською.

Культурним центром України в цей час продовжував залишатись Київ, а головним науково-освітнім закладом – Київський колегіум, перейменований у 1701 р. на Києво-Могилянську академію. Навчання в ній носило в основному світський характер. Контингент студентів формувався на демократичних засадах. У часи І. Мазепи тут навчалось декілька тисяч студентів українців та представників інших національностей.

За зразком Київської академії були засновані колегіуми у Чернігові, Харкові (1727) Переяславі, Вінниці. Харківський колегіум став центром духовного розвитку та освіти у Слобідській Україні. У 1765 р. при ньому відкрили додаткові класи, де вивчали інженери справу, артилерію, геодезію та географію. В цей час прославив своїми географічними дослідженнями та архітектурними записками В. Григорович-Барський.

Григорович-Барський Василь Григорович (1701 – 1747) – український мандрівник, дослідник архітектури і письменник першої половини XVIII ст. Народився в Києві у родині торгівців Григорія та Марії. Батьки Григорія, після переїзду із м. Бар на Поділлі у 1654 р. до с. Літки на Київщині, отримали прізвище Барські. Через деякий час родина оселилася на київському Подолі, стала однією із найбагатших землевласників і торгівців. Василь Григорович-Барський спочатку навчався у церковно-приходській школі, допомагав батькам торгувати, а у 1715 – 1722 рр. – в Києво-Могилянській академії. У 1723 р. поступає на навчання у єзуїтський колегіум у Львів, приїздить до Бару на батьківщину діда. Із 1724 до 1747 р. пішки подорожував по країнах Західної Європи: Словаччині, Угорщині, Австрії, Італії (побував у Римі, Барі, Венеції), Греції (Афіни, Салоніки) і Близького Сходу (відвідав Палестину, Ліван, Сирію, Єгипет, Туреччину), двічі побував у Єрусалимі. У Лівані навчався у в Триполійській школі, на острові Патмосі (Греція) – в Ораторсько-філософській школі, на о. Кіпр вчителював у Нікозії, де був відомим під прізвищем Григорович-Барський та іменем Плака. 1735 р. прийняв чернецтво. Під час подорожей вів щоденні записи про історію, соціально-економічні процеси, освіту, побут і звичаї різних народів, а також замалював понад 150 пам'яток мистецтва та архітектури, а також свої подорожні маршрути, планування міст, водопостачання, Записки Василя Григоровича-Барського стали новим автобіографічним напрямом в українській літературі першої половини XVIII ст. перед смертю братові Івану сказав, що свої записи він заповідає українському народові. Вони швидко стали популярними в Україні і Росії, де поширювалися в рукописних списках, а у 1778 р. були вперше надруковані. Після звістки про смерть батька у вересні 1743 р., Василь пішки через Грецію та Румунію, повертається хворим до Києва, систематизує частину своїх записів і та 7 жовтня помирає. Поховали Василя у гробниці на Подолі поблизу академії.

У 1786 р. російський уряд прийняв «Статут народних училищ», відповідно до якого відкриті валися народні училища двох типів: у повітових містах – дворічні (початкова освіта – учили читати, писати, рахувати, вивчали основи православної віри); у губернських центрах – п'ятирічні (середня освіта – вивчали історію, географію, фізику тощо). За даними А. Греченка у 1800 р. в Україні діяло 8 п'ятирічних і 17 дворічних народних училищ, де вчилось всього 3,5 тис. осіб.

У XVIII ст. продовжувала розвиватися музична культура. Одним із талановитих народних композиторів цього часу були М. Дилецький, С. Климовський, відомий у літературі як «харківський козак – піснетворець». Широке визнання принесла йому пісня «Їхав козак за Дунай», що стала народною.

Видатними українськими композиторами були Артем Ведель (1767 – 1808 р.), Максим Березовський (1745 – 1777) та Дмитро Бортнянський (1751 – 1825), народилися в гетьманській столиці Глухові, який у XVIII ст. перетворюється у європейське місто та центр української культури.

М. Березовський учився в Італії, разом із В. Моцартом, якого йому вдалося перемогти в музичному конкурсі. Але за життя дома Березовський не був визнаний і життя його закінчилося трагічно.

Березовський Максим Созонтович (1745 – 1777) – композитор і співак. Народився в козацькій родині. Вчився у глухівській школі та в Київській духовній академії, де почав писати власні твори. З 1758 р. – в придворній капелі (м. Оранієнбаум). У 1769 – 1773 рр. вчився у Болонській академії, у 1774 р. у Ліворно (Італія) поставив першу українську оперу – «Демофонт». 1775 року повернувся до Петербурга, де внаслідок придворних інтриг та інших обставин психічно захворів і покінчив життя самогубством. Березовський – перший представник раннього класичного стилю в українській музиці, один із творців національного

хорального стилю духовних співів, а також автор перших зразків церковної музики в українській музичній творчості.

Ведель Артемій (1767 – 1808) – син теслі із Києва, духовний композитор, хоровий диригент і професійний співак. Він переніс у церковні співи мотиви українських пісень — це «Літургії», «Всенощна», «Київські розпів» та ін. Академічний хор особливо ушавився під керівництвом Веделя. У 1793 – 1794 р. Ведель керував хором Києво-Могилянської академії, у 1798 р. – Харківським губернським хором, викладав музику в Харківському колегіумі. Потім стає послухником Києво-Печерської лаври. Заслуга Веделя полягає в тому, що він створив майже 30 концертів, із яких третина звучить чотириголоссям, що було новим у хоровому українському співі того часу. На початку XIX ст. після повернення з Москви до Києва його за наказом київського губернатора заарештували і посадили за політичну діяльність в «Смирительний дом», де він і помер. Похований у Києві в Кирилівському монастирі, від якого зараз, як і від цвинтаря, залишились руїни та деякі могили.

Вдаліше склалося життя Д. Бортнянського, який написав декілька опер, 35 концертів, 30 гімнів. Найвідоміший його твір — напівсвітський гімн «Коль славен».

Бортнянський Дмитро Степанович (1751 – 1825) – композитор, диригент, педагог. Народився в м. Глухові на Чернігівщині. Вчився у Глухівській співацькій школі, з 1758 р. — у Петербурзькій придворній співацькій капелі. У 1769–1779 рр. проживав в Італії, де написав на італійські лібрето опери «Креонт» (1777), «Алгід» (1778) і «Квінт Фабій» (1779), а також літургії на латинські й німецькі тексти. У 1779 – 1796 рр. – капельмейстер при царському дворі в Гатчині й Павловську. У цей період написав на французькі тексти опери «Сокіл», «Свято сеньйора» (1786), «Син-суперник» (1787), низку камерно-інструментальних творів, цикл пісень. З 1796 р. і до смерті був управителем придворної співацької капелі. Автор понад 100 хорових церковних творів, перших фортепіанних сонат. У своїй багатогранній творчості блискуче поєднував традиції українського хорового мистецтва і кращі досягнення європейської музики.

Отже, у XVI – XVII ст. в українській культурі відбуваються кардинальні зміни, спрямовані на виникнення нових напрямів в освіті, науці, книгодрукуванні, літературі, історії, літописанні, географії, архітектурі, музиці, живописі та театрі. В світському та церковному будівництві у XVIII ст. утверджується українське (мазепинське) бароко. Національна культура ввбрала в себе кращі досягнення європейської освіти та культури. Все це сприяло подальшому формуванню української нації та боротьбі за своє національне і соціальне визволення.

Документи

М. Грушевський про устрій Гетьманщини у XVIII ст.

Військовий поділ на полки й сотні з часом осів на землю, став поділом на округи полкові й сотенні, а потім як скасовано польський устрій, сей військовий козацький устрій, зайнявши його місце, почав переходити в загальну управу, адміністрацію.

В центральнім правлінню цілої Гетьманщини спочатку сформувалися два зверхніх уряди, оден – військова генеральна канцелярія, другий – генеральний суд. Військова канцелярія завідувала справами військовими і загальними, на чолі її стояв військовий (генеральний) писар. По смерті Апостола вона об'єдналася із правящою колегією, як вищий уряд під назвою генеральної військової канцелярії (яка перебувала в Глухові). Військовий суд судив генеральний суддя, спочатку сам один, а потім, як знаємо, зроблено сей суд колегіальним: придано суді засідателів. При поставлені на гетьманстві Апостола відділено в осібну управу ще скарб військовий визначивши до того двох підскарбіїв; рахунки вела окрема скарбова канцелярія, і при ній рід державного контролю: комісія рахункова (счетная). Нарешті була ще осібна артилерійська канцелярія, під начальством обозного: вона завідувала військовою артилерією і призначеними на те маєностями і доходами.

Рада військова перестала збиратися уже з часів Самойловича і деяка пам'ять про неї зіставала ся тільки при виборі гетьмана. Всякі важніші справи рішала рада старшини, скликана гетьманом: справи звичайніші або пильніші – рада гетьманська з генеральною старшиною і полковниками.

Після того як правобічна Україна одійшла до Польщі, гетьманщина поділялася на десять полків: Стародубський, Чернігівський, Київський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Полки і тепер були дуже не однакові щодо величини, людности, та числа козаків, які значилися в них. Так напр. в 1723 р. в Ніжинському полку було 8 сотень і в них без малого 10 тис. козаків, в київському 8 сотень і в них не сповна 3 тис. козаків. Всього в 10 полках було тоді 114 сотень і близько 50 тис. козаків.

Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – К.: т-во «Петро Барський», 1918. – С. 415 – 416.

1. Які зміни відбулися в устрої Гетьманщини у XVIII ст.?

Із «Історії Русів» про Полтавську битву 1709 р.

Нарешті в 27 день Червня 1709 року відбулася тая баталія, яка вирішила долю Росії і Швеції, здивувала Європу і зробила перелом у політиці держав і в долі Королів, поваленого і новонаставленого, розуміючи Польських. Баталію цю розпочали Шведи на самім світанку і кіннотою своєю напали на регулярну кінноту Російську і прогнали її за її шанці. Але начальник козацький Палій, з козаками воїнами напавши тоді на Шведів ззаду і на фланги їхніх фронтів і прорвавшись в інтервали, завдав великої їм поразки списами та з мушкетів, через що вони, замішавшись, побігли до своїх шанців і стратили Генерала свого Шліпенбаха, узятого в полон. Козаки, переслідуючи шведів до їхніх шанців, провели позад себе сильну колону піхоти Російської під командою Генерала Меншикова, і вона, напавши на шанці Шведські і враз випаливши із гармат та мушкетів, повалилась на них з багнетами і погнала шведів на всі сторони. Таким чином здобули шанці і взяли в полон командира їхнього, Генерала Розена, з багатьма старшинами й рядовими.

Шведи після того зібрались, (лаштувались знову між шанцями та обозами своїми на чистому полі і стали дожидати нападу Росіян. Государ шикував свої війська навпроти Шведських, поставивши середині піхоту з артилерією, а на флангах кінноту. Баталія поновилася: стрілянина тривала з обох боків більше як три години; нарешті шведи, не мавши артилерії і зазнавши від Росіян великих утрат, показали у фронті своєму чимало інтервалів, або прогалин, а Палій, теє зауваживши, зараз вдерся в них з козаками і вчинив загальне замішання серед ворогів.

Густий туман, що налягав увесь той день, сприяв Козакам охопити Шведів ззаду і з флангів, а Шведам допомагав приховати свій відступ з місця баталії. Се почалося порядком ретиради, але опісля, змішані Козаками, кинулися Шведи втікати. Росіяни, женучися за ними в тумані, забрали в полон Фельдмаршала їхнього Руншильда і двоюрідного брата Королівського, Принца Віртемберзького, а Міністра і улюбленця Королівського Піпера знайшли в обозі шведському з канцелярією його і скарбницею; обоз із усім табором дістався переможцям.

Король Шведський, під час баталії не мігши їздити на коні верхи з причини пораненої своєї ноги, несений був солдатами на ношах між рядами своїх військ, які заохочував він до бою, тримаючи в одній руці пістоль, а в другій шпагу. А як він під час поразки і замішання військ кілька разів був з нош перекинутий на землю і поранена нога його, знов ушкоджена, спричиняла йому біль нестерпний, то з того він зомлів і був довго непритомний. І в тій порі Генерали його, поклавши Короля в коляску, виправили його вниз за течією ріки Ворскли до Дніпра, куди й рештки армії Шведської бігли з наміром переправитися через тую ріку. Мазепа з штатом своїм також туди подався і був Шведам єдиним провідником, зробивши їм одну тільки тую прислугу між безоднею зол, од прожекту його Шведами зазнаних.

Король, опам'ятавшись в дорозі, зажадав до себе улюбленця свого Піпера, але йому відповіли, що ні Піпера, ані армії його при ньому немає, а позосталося все те під Полтавою, в полоні у Московців, супроводить же його один Мазепа. Тоді він заволав: «Ах, Боже! Все моє загинуло, а тільки гріх мій переді мною!».

Досягнувши Дніпра, вони спинилися над гирлом ріки Ворскли; і коли всі рештки Шведські туди стяглися, Мазепа тим часом дбав за переправу через Дніпро і, на щастя, зібрав декілька човнів Запорозьких рибалок. Король, сідаючи в них з Мазепою, попрощався зі сльозами із Генералом своїм Левенгауптом, що наспів був тоді з військами, і дорікнув йому, що «радше волів би він у сій ріці втопитися, як вас покидати на жертву ворогові! А коли Левенгаупт ще запитав в нього про Монарший наказ, що йому робити, як атакують його Московці, зоставленого без амуніції і провіанту, Король на теє відповів: «Робіть те, що загальною радою ухвалите, а я не знаю сам про себе, що зі мною буде; віддаюся на волю Божу і вас йому поручаю, прохаючи всіх вас простити мені за всі ті

нещастя, в котрі ви зі мною повернуті». Потім, обернувшись до Мазепи, сказав йому, зітхаючи: «Ах, Мазепо! Ти мене і армію мою згубив своїми обнадіюваннями!» – і з тим одплив за Дніпро.

«Історії Русів». – К., 1991. – С. 27 – 273.

1. Які були причини поразки військ Карла XII та І. Мазепи під час Полтавської битви 1709 р?

Угоди та Конституції Пилипа Орлика (1710 р.)

Щоб в Україні була утворена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушеством святійшого апостольського трону константинопольського.

...Вітчизна наша щоб у потверджених пактами Річі Посполитої і Московської держави, кордонах, які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького, була відступлена, вічно віддана й пактами укріплена від Річі Посполитої в гетьманську область, щоб не були насильно змінені й порушені її кордони.

...Має ясновельможний гетьман із найяскравішим ханом кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегадії та потвердження постійної приязні, на яку оглядаючись довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь-чому присилування.

...При трактуванні найяснішого його милості короля шведського з Московською державою про мир об тім дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і ґрунти (землі) військові було очищені від московської посесії і до первісної області Війська Запорізького повернені.

...Коли деякі Війська Запорізького гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: «Так хочу, так – повеліваю!» то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в запорізькому війську незгоди... Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорізьке домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом таке право, яке має бути збережено постійно в Запорізькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина... За ними звичайним порядком слідує городові полковники... Крім того, з кожного полку до загальної Ради мають бути обрані за гетьманською угодою генеральні радники – по одній значній старовинній, добrorозумній та заслуженій особі. І з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками мають радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілісність Вітчизни, її загальне добро і всілякі публічні справи, нічого без їхнього дозволу й поради не починаючи приватною своєю владою, не встановлюючи і до завершення не доводячи.

...У гетьманській резиденції тричі на рік має обиратися генеральна Рада: на Різдво, Великдень і Покрову. На ній, окрім названих вище представників, мають бути послы Запорізького Низового війська, тобто Січі.

Між Радами Україною правитиме гетьман з генеральною старшиною. Листи з інших держав гетьман повинен зачитувати старшині, так само й відповіді.

...А коли б щось було б помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негативного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватно, чи публічно на Раді його вельможності виказати і заявити про порушення прав та вольностей вітчизняних... На такі викази не має ясновельможний гетьман ображатися і чинити помсти, а дбатиме такі недоледи виправити.

Хрестоматія з історії України для студентів вузів. – С. 116 – 117.

1. Які органи влади (законодавчої, виконавчої, судової) були передбачені в Україні Конституцією 1710 р. П. Орлика?

2. Які функції мав виконувати ясновельможний гетьман в державі?

З указу імператриці Катерини II про скасування гетьманства та створення Малоросійської колегії (1764 р.)

Після всемилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо... Сенат

повинен представити нам малоросійських – генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Апостола...

Ми, бажаючи, щоб між призначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було... наймилостивіше урівнюємо в правах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея – генерал-майорським, генерального писаря Туманського – чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола – полковницькими.

..За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він у справах суду і розправи має голос голови..., а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорізькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові.

Гусєв В. І., Сургай В. І. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7 – 11 класів середньої школи. – К., 1996. – С. 102 – 103.

1. Якими причинами був викликаний указ Катерини II про звільнення із гетьманства К.Розумовського?

2. Чому для управління II Малоросійською колегією в Глухові був призначений російський граф Рум'янцев?

Із маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі (1775 р.)

Ми захотіли... оголосити всім вірнопідданам.. що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...їхні злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є **такими**:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити у своєму зухвальстві, привласнивши і вимагаючи як надбання їхньої власності не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, а й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті й інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії вони насмілились не лише перешкоджати вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, а й заводити і будувати для них свавільно власні зимівники...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, а й людей жонатих і сімейних, різними спокусами підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і завести у себе власне хліборобство, у чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорізького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську... Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться в їхньому володінні... Заводячи власне хліборобство, вони підривали тим самим основу їхньої залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити...область, цілком незалежну, зі своїм власним управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати їхню чисельність.

...Ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорізьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайняти Запорізьку Січ у цілковитому порядку і повній тиші без будь-якого опору з боку козаків тому, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Повідомляючи наших вірних і любих підданих про всі ці обставини, ми можемо одночасно їм оголосити, що немає тепер більше Запорізької Січі з її політичним утворенням, отже, і козаків цього імені. Місцевих жителів і тамтешні угіддя ми залишаємо, зараховуючи їх... до Новоросійської губернії.

Гусєв В. І., Сургай В. І. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7 – 11 класів середньої школи. – К., 1996. – С. 152 –106.

1. Про які провини запорожців говорить Катерина II у своєму маніфесті?

2. Визначити мету знищення Катериною II у 1775 р. Запорізької Січі.

Хронологія історичних подій

- **1672 – 1687 рр.** – гетьманство І. Самойловича
- **1677 – 1678 рр.** – чигиринські походи московських та українських військ проти татар і турків.
- **1685 р.** – підпорядкування Київської митрополії московським патріархом.
- **1686 р., 6 травня** – укладення «Вічного миру» між Московією та Річчю Посполитою.
- **1687 – 1709 рр.** – гетьманство І.С. Мазепи.
- **1699 р., 16 січня** – підписання Карловецького трактату між Туреччиною та Річчю Посполитою.
- **1701 р.** – надання Петром I Київському колегіуму статусу академії.
- **1702 р.** – введення в Гетьманщині І.Мазепою двоходенної панщини.
- **1702 – 1704 рр.** – повстання у Правобережній Україні на чолі із фастівським полковником С. Палієм.
- **1700 – 1721 рр.** – Північна війна між Російським царством та Швецьким королівством.
- **1708 р., жовтень** – укладення шведсько-українського союзу І.Мазепою та Карлом XII.
- **1709, 27 червня** – перемога російських військ над шведськими під Полтавою.
- **1708 – 1781 рр.** – «Глухівський період» української історії.
- **1708 – 1722 рр.** – гетьманство І. Скоропадського.
- **1710 р., 5 квітня** – обрання правобережним гетьманом П. Орлика. Прийняття «Конституції» П. Орлика.
- **1720 р.** – Петро I заборонив книгодрукування українською мовою.
- **1729 р.** – вийшов царський указ переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження.
- **1763 р.** Катерина II видала указ про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянській Академії.
- **1722 – 1724 рр.** – боротьба української старшини на чолі з П. Полуботком за збереження автономії України.
- **1722 – 1727 рр.** – діяльність І Малоросійської колегії в Глухові.
- **1727 – 1734 рр.** – гетьманування в Лівобережжі Д. Апостола.
- **1722 – 1794 рр.** – роки життя та діяльності Григорія Сковороди.
- **XVIII ст., 60-ті роки** – написання «Історії Русів» (вперше надрукована в 1846 р. Г. Кониським).
- **1730 – 1743 рр.** – укладення в Глухові кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ».
- **1734 р.** – гайдамацьке повстання на Поділлі на чолі з Верланом.
- **1734 р.** – повернення запорожців під владу Росії і заснування на р. Підпільна Нової Січі.
- **1738 – 1745 рр.** – розгортання опришківського руху у Західній Україні, очоленого О. Довбушем, В. Баюраком, І. Бойчуком.
- **1750 – 1764 рр.** – гетьманування К. Розумовського.
- **1764 р.** – указ Катерини II про скасування гетьманства.
- **1764 – 1782 рр.** – функціонування у Глухові II Малоросійської колегії на чолі з графом П. Рум'янцевим.
- **1765 р.** – ліквідація козацького устрою в Слобідській Україні.
- **1768 р.** – події Коліївщини в Правобережній Україні. Заснування Барської конфедерації.
- **1768 – 1772 рр.** – діяльність Барської конфедерації.
- **1768 – 1774 рр.** – російсько-турецька війна. Розширення кордонів Росії на Південь.
- **1772, 1793, 1795 рр.** – поділи Речі Посполитої між Австрією, Пруссією та Росією.
- **1793 р.** – захоплення Правобережної України та Волині Російською імперією.

- 1774 р. – загарбання Австрією Буковини.
- 1775 р. – зруйнування за наказом імператриці Катерини II царськими військами Запорозької Січі.
- 1775 р. – закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях.
- 1776 р. – вислання кошового отамана П. Калнишевського до Соловецького монастиря.
- 1775–1828 рр. – існування Задунайської Січі в турецьких володіннях.
- 1781 р. – скасування на Лівобережжі 10 традиційних полків, полки були замінені на намісництво.
- 1783 р. – введення кріпосного права в Лівобережжі та Слобожанщині.
- 1785 р. – наказ Катерини II про надання українській козацькій старшині дворянських прав та привілеїв.

Контрольні запитання

1. Дайте періодизацію наступу російського самодержавства на права Гетьманщини.
2. Дати власну оцінку діяльності гетьманів України І. Мазепи та П. Орлика.
3. Визначити найважливіші ідеї та принципи Конституції 1710 р.
4. Які причини привели до початку гайдамацького та опришківського руху в Україні?
5. Які функції виконували в Гетьманщині перша і друга Малоросійські колегії та Правління гетьманського уряду?
6. Які особливості «Глухівського періоду (1708 – 1781 рр.)» української історії?
7. Чим були зумовлені причини ліквідації Катериною II посади гетьмана у 1764 р., Запорізької Січі у 1775 р., полково-сотенної системи у 1781 р?
8. В чому полягає історичне значення Гетьманщини та Запорозької Січі в українській історії?
9. Охарактеризуйте роль братств у національному відродженні України.
10. Яку роль відіграла Острозька школа для української культури?
11. Який слід залишили випускники Києво-Могилянської академії в українській історії XVII – XVIII ст.?
12. Яку роль в розвитку української політичної думки відіграли В. Капніст, Г. Сковорода, Г. Полетика, Я. Маркович, Ф. Прокопович, С. Величко?
13. Назвіть та опишіть пам'ятки архітектури та живопису XVI – XVIII ст., які дійшли до наших днів.

Тема 7. Українські землі в складі Російської та Австрійської імперій. Початок епохи українського відродження (перша половина XIX ст.)

План

- 7.1. Політичне становище українських земель в складі Російської та Австрійської імперій в першій половині XIX ст.
- 7.2. Соціально-економічні процеси в українських землях в першій половині XIX ст.
- 7.3. Розгортання декабристського та антифеодального селянського руху в Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст.
- 7.4. Національне відродження в Наддніпрянській Україні. Діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
- 7.5. Початок національного відродження в західноукраїнських землях. Діяльність «Руської трійці».
- 7.6. Національно-визвольний рух в західноукраїнських землях під час буржуазної революції 1848 –1849 рр. в Австрійській імперії.

7. 1. Політичне становище українських земель в складі Російської та Австрійської імперій в першій половині XIX ст.

Українські землі в кінці XVIII – першій половині XIX ст. переважна більшість українських земель – Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Південь потрапляють до складу Російської імперії (близько 80 % українських земель), Північна Буковина, Східна Галичина і Західна Волинь, Закарпаття захопила Австрійська імперія (20 %).

У 1796 р. царський уряд замість намісництв створив в Україні губернії із звичайною для інших губерній Росії системою управління. На початку XIX ст. на території України існувало 9 губерній: Чернігівська, Полтавська, Харківська, Київська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Херсонська й Таврійська.

Протягом першої половини XIX ст., внаслідок природного приросту й швидкої колонізації малозаселених районів Півдня, за свідченням І. Рибалка населення Наддніпрянщини збільшилося до 8, 2 млн. осіб, а в 1858 р. нараховувало вже 13,5 млн. чол. Міське населення зросло з 5 до 11%. Особливо швидко зростало населення степової України, Новоросії.

Для посилення своєї влади, боротьби проти прогресивних сил царський уряд будував систему управління за військовим зразком. Існували генерал-губернаторства: Малоросійське з губерніями Полтавською й Чернігівською (з 1802 р.), Новоросійсько-Бессарабське з губерніями Херсонською, Катеринославською, Таврійською і Бессарабською областю, Київське з губерніями Київською, Волинською й Подільською. На чолі генерал-губернаторств стояли військові генерал-губернатори, які користувалися майже необмеженою владою і проводили в життя політику самодержавства.

На чолі держави стояли російські імператори – Павло I (1796 – 1801), Олександр I (1801 – 1825), Микола I (1825 – 1855), Олександр II (1855 – 1883), Олександр III (1883 – 1897) та Микола II (1897 – 1917). Влада їх була не обмеженою та свавільною. Імператори контролювали територію та населення величезної держави з допомогою імператорської канцелярії, міністерств, Сенату, армії, поліції, жандармерії, генерал-губернаторів та губернаторів. Всього було 49 губерній, із яких 9 на території України. Із 1801 р. при імператорові було створено політичну організацію – Державну раду, яка мала в державі дорадчі функції. У 1811 р. за наказом царя було створено виконавчий орган влади – Кабінет міністрів.

В умовах революційного піднесення в першій чверті XIX ст. губернатори були наділені не лише адміністративними, але і військово-поліцейськими функціями. Генерал-губернатор контролював 2 – 3 губернії, зокрема йому були підвладні всі губернські військові, адміністративні, судові, поліцейські органи та губернатори. Губернатор координував та контролював роботу губернського правління: віце-губернаторів, прокурора, радників, предводителів місцевого дворянства, губернських галузевих установ, серед яких – казенна палата, яка займалася збором податків на території губернії.

Губернії ділилися на повіти та волості. Повіт очолював земський суд – військово-адміністративний та судовий орган під керівництвом капітана-справника. Поліцейські пристави контролювали за допомогою в'їтів, соцьких, десяцьких, поліцейських, жандармів, сільських старост ситуацію в повітах та містах.

В цей час Лівобережну Україну називали Малоросією, Південну – Новоросією, а Південно-Західну – Юго-Западний край, тобто назва «Україна» офіційно не вживалася.

У роки правління Павла I (1796– 1801) і Олександра I (1801– 1825) відбувається посилення гноблення народних мас на українських землях. Спираючись на російське та українське дворянство, зміцнюється поліцейсько-казарменний режим, йде процес дальшого закріпачення селянства, посилення феодально-кріпосницької експлуатації, нещадного придушення національно-визвольного руху (декабристського та антифеодального).

Самодержавство протягом першої половини XIX ст., ведучи постійні війни за зміцнення своїх позицій на Чорному морі із Турецькою імперією, освоюючи Причорномор'я, максимально використовувало природні, матеріальні та людські ресурси України. Але у 1812 р. Російська імперія сама стає об'єктом зазіхань інших держав.

Імператор Франції Наполеон Бонапарт, проводячи експансіоністську, агресивну політику, що відповідала інтересам французької буржуазії, підкорив багато держав Європи і поставив за мету добитися світового панування. Для цього він вирішив завоювати Росію, розчленувати і перетворити її на свою колонію. 12 червня 1812 р. 600-тисячна наполеонівська армія переправилася через річку Німан і розгорнула наступ по Смоленській дорозі на Москву.

Важливі місце в планах Наполеона займала Україна. Наполеон розраховував відірвати українські землі від Росії, щоб цим послабити Російську державу. Вона повинна була стати колонією Франції, Польщі, Туреччини та Австрії. Польським магнатам на чолі з Понятовським він обіцяв повернути Правобережну Україну, австрійському імператорові – віддати Волинь і залишити за Австрією Східну Галичину. Турецькому султану, якщо він вступить у війну з Росією, Наполеон обіцяв Крим і Північне Причорномор'я. Решту українських земель Наполеон збирався розділити на кілька військово-адміністративних областей – «наполеонідів» на чолі з його маршалами й генералами, звідки він міг би викачувати для французької армії фураж, коней, волів, м'ясо, хліб тощо. 70-тисячний корпус військ Понятовського вступив разом із французами на територію Російської імперії.

Одночасно з наступом у Литві, Білорусії, в Центральній Росії влітку 1812 р. наполеонівські війська мали захопити Правобережжя з Києвом та інші українські землі, але в серпні 1812 р. їм лише вдалося захопити західну частину Волинської губернії. Населення Волині піднялося на боротьбу проти французьких загарбників. Організовувалися партизанські загони, що нападали на офіцерів і солдатів наполеонівських військ, знищували їх, захоплювали ворожі обози, вели розвідку, а здобуті дані передавали російському командуванню.

Боротьбу проти французьких військ та їх союзників вело населення Волині та північних районів України. На допомогу регулярній російській армії в українських губерніях формувалося ополчення. За короткий час влітку 1812 р. в українських губерніях було сформовано 22 козацьких полки загальною чисельністю близько 24 500 чоловік і 20 піших та кінних ополченських полків, які склалися переважно з селян. Крім того, українське населення жертвувало на задоволення потреб армії та ополчення транспортні засоби, продовольство, фураж, гроші. За свідченням І. Рибалки тільки грошима на Україні було зібрано близько 10 млн. крб. На Бородінському полі героїчно билися з ворожими солдатами 10 тисяч українців.

7 жовтня Наполеон змушений був із своєю стотисячною армією залишити пограбовану та спалену Москву й почати відступ, який під ударами регулярних російських військ, ополченців і партизанів незабаром переріс у безладну втечу.

Серед видатних організаторів і керівників партизанських загонів є імена українців – Єрмолая Четвертака, Федора Потапова, Степана Єремєнко. У 1813 – 1814 рр. багато українських дворян та рядових солдатів узяли участь в закордонному поході російської армії до Франції.

Імператор Олександра I насаджує в державі деспотично-поліцейський режим – аракчеєвщину, яка передбачала створення військових поселень для зменшення витрат на армію, перекладення утримання її на самих солдатів-селян, які одночасно з військовою муштрою мусили займатися й сільським господарством. До 1825 р. на становище військових поселенців було переведено 375 тис. українських державних селян. Дітей поселенців віком від 7 до 12 років зараховували в кантоністи і муштрували у військових школах, з 12 років зачисляли в резервні, а з 18 років – у військові частини.

За правління Миколи I, який прийшов до влади в період піднесення декабристського, антифеодального та антиаракчеївського руху, зокрема під керівництвом У. Кармалюка на Поділлі та Київщині, посилюється самодержавно-поліцейський режим та кріпосне право. Щоб посилити свою владу в Україні, Микола I збільшував кількість розташованих там військ. У Київській і Подільській

губерніях у 1837 р. було створено п'ять нових округів військових поселень, до 1852 р. у Києві було завершено будівництво потужної фортеці.

Після придушення польського повстання 1830 – 1831 рр. імператор, якого в народі прозвали «Палкін», жорстоко покарав польських шляхтичів – їх було віддано в рекрути або заслано до Сибіру, маєтки шляхтичів, які брали участь у повстанні, були конфісковані (80 тис. осіб). За свідченням О. Субтельного 340 тисяч осіб польської національності було позбавлено дворянства. Щоб заручитися підтримкою з боку українських селян, генерал Д. Бібіков у 1847 р. зменшив повинності селян в панських маєтках.

Самодержавство, обіцяючи в умовах боротьби проти Туреччини та польських повстанців, відродити українське козацтво, фактично кінці 20-х років XIX ст. переселило 25– 28 тис. козаків з України на Кубань, тим самим забезпечивши на деякий час спокій в українських губерніях.

Таким чином, в першій половині XIX ст. російське самодержавство продовжувало експансіоністську русифікаторську політику щодо українців – зміцнило реакційно-поліцейський режим, в сільській місцевості були створені ненависні селянам аракчеєвські військові поселення. Царський уряд, губернатори та поміщики утримували в покорі населення та вели жорстоку боротьбу з національно-визвольним рухом.

В кінці XVIII ст. близько 70 тис. м² західноукраїнських земель (Західна та Східна Галичина, Буковина, Закарпаття) ввійшли до 1918 р. у склад Австрійської імперії (із 1867 р. – Австро-Угорської імперії). Населення цих територій складало за даними В. Смоля понад 2,5 мільйонів чоловік, із яких – близько 2 мільйонів були українцями. Галичина офіційно називалася «Королівством Галіції і Лодомерії (Володимирії)» із столицею у Львові. Воно було адміністративно розділене на 6 округів, до яких входило 59 територіальних одиниць – дистриктів. Із 1886 р. згідно нового поділу в цьому краї було 18 округів, а із 1867 р. – Галичина ділилася на 74 повіти, на початку XX ст. – на 52 повіти.

Північна Буковина із 1787 до 1849 р. на правах окремого округу входила до Східної Галичини, із 1849 до 1918 р. Північна Буковина була окремим коронним краєм в складі Австрії.

Закарпаття як і раніше входило до складу Пожонського намісництва, яке ділилося на 4 дрібніші адміністративні одиниці – жупи. Окружну та повітові влади здійснювали виборні старости. Містами управляли виборні магістрати. Місцеве самоуправління здійснював становий Сейм та крайові сейми, комітетські збори дворян.

Королівством «Галіції та Лодомерії» до 1849 р. керував австрійський губернатор, із 1849 р. – намісник, а в Північній Буковині – президент крайового управління.

Асиміляторська політика, яка проводилася на місцях щодо українського населення, призвела до зростання частки неукраїнського населення: в Галичині – поляків, в Буковині – румунів, у Закарпатті – угорців. Більшість українців проживали в селах і займалися сільським господарством – сіяли зернові культури, вирощували виноград, розводили корів, овець, свиней, птицю. Тут діяли виноробні, миловарні, сироварні, деревосплавні, ткацькі промисли, поширеним також було лозоплетіння та художня обробка деревини.

Більшість західноукраїнських селян до 1848 р. знаходилися на панщинному становищі, хоча в деякій мірі становище селянства полегшували аграрні реформи імператорів Марії Терезії (1740 – 1780) та її сина Йосипа II (1780 – 1790), але до 1846 – 1848 р. значна частка доходів із селянського господарства надходила до імперської казни – 12 – 15 % та 17 – 18 % – місцевому пану (дідичеві).

Удрібнення селянських наділів в силу великої народжуваності та незайнятості працездатного населення через низький рівень розвитку промисловості, призвели у другій половині XIX ст. до масового обезземелення селянства, а із 90-х років XIX ст. до початку Першої світової війни, до масової еміграції із Галичини та Буковини до США, Канади та інших держав світу (за цей період із вказаних земель виїхало понад 0,5 мільйона українців).

Селяни виконували багатоденну панщину в дідича, сплачували державі натуральний та грошовий чинш. Важливим наслідком буржуазної революції бала відміна кріпацтва в Західній Україні у 1848 – 1853 р.

7. 2. Соціально-економічні процеси в українських землях у першій половині XIX ст.

На початок XIX ст. економіка України залишалася феодально-кріпосницькою. Економічну основу цієї системи становила приватна власність поміщиків на землю і на селян-кріпаків. В середньому по Україні напередодні скасування кріпосного права в 1861 р. у власності поміщиків перебувало понад 70% усієї землі.

Відсталою, екстенсивною залишалася система ведення господарства. На Лівобережжі і Правобережжі панівною була трипільська система. У Південній Україні, де залишалось багато неосвоєних земель, переважала перелогова система землеробства.

Найбільш поширеними знаряддями обробітку ґрунту були двоколійний плуг, соха, рало, борона (дерев'яна і залізна). Оралі ґрунт переважно важким плугом, у який впрягали волів або коней. Зерно сіяли вручну, скошували хліб серпами й косами, а обмолочували снопи пшениці та жита ціпом.

Відстала система землеробства, рутинна техніка, нестача у селян тягла, війни, стихійні лиха зумовлювали низьку врожайність, особливо на селянських полях, і часті неврожаї. Із 1799 по 1856 р. на території України за даними І. Рибалка було зафіксовано 28 неврожаїв та недородів.

У першій половині XIX ст. відбувався інтенсивний розклад феодально-кріпосницької системи і в її надрах розвиваються основи капіталізму, у 30-40-х роках розпочинається промисловий переворот, який завершився лише у 90-х роках XIX ст. На місце мануфактурно-цехового господарства приходять фабрики та заводи, а також з'являються два нових класи – буржуазія та робітничий клас.

На середину XIX ст. припадає найвищий пік кризи феодально-кріпосницької системи, що сприяло швидкому розвитку капіталістичні відносини як у місті, так і на селі, формуванню загальнодержавного ринку. У міру того, як на товар стала перетворюватися робоча сила, товарне господарство переростало в капіталістичне. З розширенням внутрішнього і зовнішнього ринку поміщицькі господарства дедалі ширше втягувались у товарно-грошові відносини і в зв'язку з цим збільшували п виробництво та продаж хліба та технічних культур.

У середині XIX ст. Україна давала для Росії 90% товарного хліба. Основна частка його реалізувалася на внутрішньому ринку. Вивіз хліба за кордон через порти: Одесу, Бердянськ, Маріуполь, Миколаїв, Таганрог зріс у тричі за тридцять років.

Пристаюючи свої господарства до потреб ринку, поміщики збільшували земельні площі під посіви технічних культур: у Полтавській і Чернігівській губерніях – під тютюн і коноплі, у Катеринославській і Херсонській – під льон, на Правобережжі і Лівобережжі стали швидко розширюватися плантації цукрових буряків.

Поміщики та населення України почало збільшувати на продаж коней, велику рогату худобу, тонкорунних овець (Крим і Бессарабія).

Намагаючись інтенсифікувати виробництво і підвищити продуктивність своїх маєтків, окремі поміщики, особливо на Півдні, почали широко застосовувати найману працю й використовувати машини, що було також однією з рис розкладу феодально-кріпосницької системи. Тут частка кріпаків становила лише 25% від загальної кількості селян.

Деякі поміщики робили також спроби раціоналізувати своє господарство, впроваджувати досягнення агрономії. Одним із поміщиків, який виступав за раціональне ведення сільського господарства, був В. Н. Каразін (1773–1842) – учений, винахідник, засновник Харківського університету (1805), ліберальний громадський діяч. Його зусиллями в 1811 р. в Харкові було засновано Філотехнічне товариство, яке об'єднало близько 100 членів і пропагувало серед поміщиків передові методи господарювання. Сам Каразін у своєму маєтку в с. Кручик на Харківщині створив хімічну лабораторію, метеорологічну станцію і дослідне поле. Серед перших сільськогосподарських товариств були Вільне економічне товариство, Товариство сільського господарства на Півдні, що утворилося в 1828 р. в Одесі.

Але більшість спроб поміщиків раціоналізувати своє господарство закінчувалися безрезультатно, оскільки воно базувалося на кріпосницькій системі, зокрема на підневільній кріпацькій праці. Селяни поділялися на поміщицьких, які відробляли в поміщика 4 – 6 денну панщину і були власністю поміщиків та державних, які були власністю держави.

Значну частину обезземелених селян поміщики переводили в число дворових людей, які постійно жили й працювали в панському маєтку. Поширювалася місячина, коли поміщик зобов'язував селянина постійно, щоденно працювати на панщині, а за це видавав місячне утримання натурою – місячину. Селяни виконувати різні повинності – рубати ліс, перевозити поміщицькі продукти на ринок, пряти нитки, вибілювали полотно, а також платити різні грошові й натуральні податки поміщику. Господарі жорстоко знущалися з селян, гвалтували жінок та дівчат, розлучали батьків і дітей, могли також вбити неслухняного селянина чи відправити його в рекрути (як це сталося із У. Кармалюком).

Отже, всі заходи царизму по врегулюванню відносин між поміщиками й селянами не забезпечували реального поліпшення життя селян. Царський уряд робив усе для збереження влади кріпосників і посилення гноблення народних мас.

Особисто вільні державні селяни за характером відбування повинностей поділялися на дві групи. Одна група – селяни, які платили на користь держави в казну оброк – податки грошима й натурою. На оброчному становищі була більшість державних селян Лівобережної й Південної України. Друга група перебувала на господарському становищі. Села, в яких жили ці державні селяни, віддавалися казною на певний час поміщикам в оренду. Селяни мусили виконувати на них панщину та інші повинності. На господарському становищі перебувала переважна частина державних селян Правобережної України.

На середину XIX ст. із 13,5 мільйона осіб усього населення Наддніпрянщини кріпаки склали 5,3 мільйона, а державні селяни – 5,2 мільйона осіб.

Особливо важким було становище державних селян Правобережної України, які перебували на господарському становищі. Крім грошового чиншу, натурального податку та повинностей, селяни платили на користь держави подушний податок. Державні селяни Лівобережної й Південної України, перебуваючи на оброчному становищі, платили – подушне, оброк, а також земські й мирські збори, відбували рекрутську, гужову, шляхову, будівельну повинності. Розмір податків за підрахунками І. Рибалка з державних селян з 20-х рр. XVIII ст. до 30-х рр. XIX ст. зріс у 10 разів. На податки в селянина йшло близько 40% річного доходу.

Щоб зменшити причини антифеодальної боротьби і підняти платоспроможність селян, царський уряд у 1837 – 1841 рр. провів реформу управління державними селянами. Було створено міністерство державних маєтностей. Державні селяни самі обирали сільські й волосні управління, сільські й волосні суди. Частково збільшувалися земельні наділи державних селян, їм надавалась допомога по переселенню в малозаселені місцевості, замість подушного обкладення вводився оброк із землі й доходів від промислів.

Дана реформа, хоч і дещо поліпшила становище державних селян, але у цілому не ліквідувала їх залежності й жорстокої експлуатації, не поліпшила забезпеченості землею, а лише відкрила деякі шляхи для швидкого зростання заможних груп селян і, отже, для швидкого розвитку капіталістичних відносин. Вони продавали хліб, городину, плоди садівництва, прядиво й конопляну олію, тютюн, сушину (із яблук, слив, груш), на заводи здавали цукрові буряки. Товаризувалося й селянське тваринництво. Селяни продавали худобу, шкіри, молоко, сир, м'ясо, масло, сало, мед.

У селянських господарствах продовжували розвиватися різноманітні промисли і ремесла, зокрема чинбарство, кушнірство, вироблення сукна й полотна, пошиття одягу і взуття, гончарство, обробка дерева, виготовлення діжок, возів, коліс, дрібного реманенту, кошиків із лози.

У першій половині XIX ст. чумацтво з торгового стає торгово-візницьким промислом. Чумаки купували випарну сіль у Криму, Бессарабії, в'ялену і солону рибу на Дону, Волзі, на Азовському і Чорноморському узбережжях і звідти розвозили і продавали їх по всій Україні, Росії і Польщі. Чумаки переважно торгували сіллю, рибою, зерном, медом, воском, цукром, дьогтем, смолою, прядивом, горілкою, кам'яним вугіллям, крейдою, поташем.

В умовах капіталізму чумацтво стало важливим джерелом первісного нагромадження капіталів, сприяло розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, розширенню зв'язків між різними регіонами України.

Швидкими темпами відбувалася диференціація селянства. На фоні масового зубожіння селян з'являлися багатії, заможні мельники, олійники, крамарі, лихварі, які зосереджували в своїх руках дедалі більше грошей, землі та іншого майна.

Розвитку капіталістичних відносин також сприяла торгівля. Реалізація промислової та сільськогосподарської відбувалася на численних в Україні ярмарках, ринках, базарах, торгах. На ярмарки України привозилось 40% і продавалось 26% від загального обсягу товарів, якими торгували на російських ярмарках. Великі ярмарки – Контрактний, Сорочинський, Свинний, Хрещенський, Троїцький, Успенський і Покровський, Іллінський, Георгіївський.

Значне місце у внутрішній торгівлі відігравали сільські та міські базари, або торги, що обслуговували місцеві ринки, яких на 1861 р. у містах України налічувалося понад 12 тис. Зростала в містах і постійна торгівля. Якщо в 1825 р. в українських містах нараховувалося 3650 крамниць, то в 1861 р. – понад 15 тисяч.

Швидкими темпами зростає кількість середніх і великих мануфактур, фабрик (текстильних), заводів (машинобудівних), цукрових заводів, гуралень та винокурень. У 1793 р. за даними І. Рибалка на території Наддніпрянської України діяло понад 200 промислових підприємств, а у 1825 р. – 649.

Промислові підприємства поділялися на капіталістичні, які використовували вільнонайману працю і парові машини та кріпосницькі поміщицькі, засновані на примусовій праці селян-кріпаків та рутинній техніці.

Шосткинський порохівий, Луганський ливарний заводи, Катеринославські суконна і панчішна мануфактури, Київський завод «Арсенал», Києво-Межигірська фаянсова мануфактура, гарматний і ливарний заводи Чорноморського адміралтейства, канатна мануфактура, верфі в Миколаєві і Севастополі були державними підприємствами, які використовували працю приписних державних селян.

У першій половині XIX ст. на Україні розвивалися різноманітні галузі промисловості: борошномельна, олійна винокурна, цукрова, тютюнова, суконна, полотняна, паперова, канатна, салотопна, свічкова, миловарна, шкіряна, селітроварна, скляна, поташна, цегельна, фарфоро-фаянсова, залізородна, металообробна, кам'яновугільна, машинобудівна, текстильна. У 1801 р. на Україні діяло 7839 гуралень, які виробляли понад 6 млн. відер горілки в рік.

Із 1824 р., починаючи із першого в Україні цукрового заводу у с. Трощині Канівського повіту на Київщині до 1861 р. кількість їх зростає до 229, які виробляли понад 3 млн. пудів цукру за сезон, (80% загальноросійського виробництва). Перший паровий цукровий завод у Росії був збудований у 1843 р. фірмою «К. М. Яхненко і Ф. С. Смирненко» (колишніх кріпосних селян) в с. Ташлику Черкаського повіту на Київщині.

У 1859 р. було 160 суконних підприємств (в тому числі 22 капіталістичні), які переважно розташовувалися в Правобережній Україні у 14 разів більше ніж на початку XIX ст.

У першій половині XIX ст. на Україні залізородна промисловість дещо занепадає через стрімкий розвиток Уралу, але швидким темпами нарощували об'єми видобутку вугільна промисловість України. Так, із 1796 до 1860 р., за свідченнями І. Рибалка, видобуток вугілля в Південно-Східній Україні зріс з 146 тис. до 6 млн. пудів (1 пуд = 16 кг).

Зростає попит на металеві вироби, що створювало сприятливі умови для розвитку металообробки і машинобудування. В Україні інтенсивно розвивалося сільськогосподарське машинобудування. Напередодні реформи 1861 р. на Україні вже було понад 20 машинобудівних заводів, на яких працювали 75 % вільнонайманих робітників.

За даними В. Греченка серед власників фабрик на середину XIX ст. росіяни складали понад 44 %, українці – 28 %, євреї – 17 %, а 11% – перебували в руках представників інших національностей. Таким чином українці в основному були зайняті в сільському господарстві.

Слабо в цей час були розвинуті сухопутний та річковий транспорт. Дороги в Наддніпрянській Україні були переважно ґрунтовими, а шосейними шляхами з'єднувалися тільки Харків з Москвою і Київ з Островом та Брестом. Перший річковий пароплав в Україні, на Дніпрі з'явився у 1823 р. в селі Мопши Черкаського повіту на Київщині, а у 1861 р. на Дніпрі плавало вже 17 пароплавів. У 1833 р. виникло перше акціонерне «Товариство Чорноморського пароплавства», яке на 1860 р. мало 43 пароплави.

Міста під впливом розвитку капіталізму та торгівлі перетворювалися на промислові і торговельні центри. Це: Київ, Харків, Одеса, Миколаїв, Херсон, Катеринослав, Житомир, Глухів, Вінниця, Бар, Чернігів, Ромни, Новгород-Сіверський, Бердичів, Кременчук, Дубно, Луцьк, Рівне, Ніжин, Кролевець, Конотоп.

Робітничий клас України формувався передусім за рахунок збіднілого і безземельного селянства. З розвитком промисловості збільшувалася кількість промислових робітників. Наприкінці XVIII ст. на Україні їх налічувалося близько 10 тис. чол., на початку XIX ст. – 25 тис., в 1860 р. 85 тис., у 1900 р. – 625 тис. чоловік. Тривалий робочий день (13 – 18 год.), мізерна заробітна плата, великі штрафи, тілесні покарання, неймовірно погані житлові умови, повна відсутність охорони праці й техніки безпеки, свавілля й знущання підприємців і адміністрації – таким було життя робітників.

З 1816 по 1859 р. кількість купців на Україні збільшилася з 18 тис. до 104 тис. чол. Часто купці, будуючи або купуючи промислові підприємства, ставали й промисловцями. Серед великих українських купців і промисловців виділялися брати Яхненки, Смирненко, Терещенко, Харитоненко, Кобці, Митюки, Іван Хандра та ін. Яхненки походили з селян-кріпаків з м. Сміли Київської губернії, а Смирненко – з с. Городища. На торгівлі хлібом, цукром, полотном Яхненки розбагатіли, викупилися з кріпацтва, потім у 40-х рр. створили промислову фірму «Брати Яхненки й Смирненко», побудували цукрові і машинобудівні заводи.

Отже, в першій половині XIX ст. найважливішими ознаками кризи феодально-кріпосницької системи були:

- *розвиток капіталістичних відносин в умовах промислового перевороту 30-40-х років XIX ст.;*
- *формування двох нових класів – пролетаріату і буржуазії, між якими точилася запекла боротьба;*

- *товаризація поміщицького й селянського господарства, руйнування його натурального характеру;*
- *посилення диференціації селянства;*
- *в результаті зростання інтенсивності експлуатації зростала кількість безземельних селян, які поповнювали ряди пролетаріату;*
- *розвиток сільського й міського ремесла;*
- *з'явилися капіталістичної мануфактури й фабрики, на яких ширше почали використовувати вільнонайману працю, нову техніку та парові двигуни;*
- *розширення внутрішнього ринку, зростання внутрішньої й зовнішньої торгівлі;*
- *старі виробничі відносини уже не відповідали новим умовам і вступили в суперечність з дальшим розвитком продуктивних сил, їх необхідно було ліквідувати.*

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. в сільському господарстві в цілому – як у поміщицькому, так і в селянському – прогресував розклад феодально-кріпосницької системи й розвивалися капіталістичні відносини.

7. 3. Розгортання декабристського та антифеодального селянського руху в Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст.

Основними рисами національно-визвольного руху першої половині XIX ст. в Наддніпрянській Україні були:

- *розгортання декабристського руху під впливом ідей Французької буржуазної революції, європейських масонських лож та патріотичного піднесення в умовах Визвольної війни 1812 р. проти Наполеона;*
- *національне відродження в Україні, яке охопило українське дворянство, інтелігенцію та студентство;*
- *в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи господарювання та промислового перевороту, погіршення умов життя та праці, загострюється антифеодальна боротьба українського селянства проти кріпацтва, яка вилилася у опришківському русі під керівництвом У. Кармалюка на Поділлі та Київщині, у боротьбі селян проти військових поселень, у рухах і «За волею у Таврію», «Київській козаччині»;*
- *формування перших власне українських політичних об'єднань: Малоросійського товариства (1821– 1825) та Кирило-Мефодіївського братства (1845 – 1847).*

Назва «Декабристи» з'явилася через спробу здійснити державний переворот 14 грудня (декабря) 1825 р. в Санки-Петербурзі дворянами-офіцерами – членами Північного товариства на чолі із М. Муравйовим та К. Рилєєвим. Метою їх було встановлення в Росії конституційної монархії, ліквідація кріпацтва, утвердження в суспільстві демократичних прав і свобод, перебудова політичної та економічної системи на прикладі передових європейських держав. Прогресивні республіканські та конституційні ідеї декабристів були проявами незадоволення російського, українського та польського дворянства консервативною політикою самодержавства, яка тормозила розвиток капіталістичних відносин та підтримувала найжорстокіші форми експлуатації селянства, як основного виробника матеріальних благ. Це зумовлювало значне відставання держави від передових країн Європи. Офіцери та солдати під час закордонних походів російської армії у 1813 – 1815 рр. побачили в Європі інше життя, яке було позбавлене кріпацтва та особистої залежності людей від панів.

Декабристський рух у своєму розвитку пройшов декілька етапів – від масонських лож 1815 – 1821 рр. до політичних масових офіцерських товариств 1821 –1825 р. Третій продекабристський етап анти самодержавного руху розгортається в Україні після розгрому Південного та Північного товариств (1825 – 1826) у 1826 – 1830 рр. На зміну офіцерам-декабристам приходять передові дворяни, різночинці інтелігенція та студенти Харківського, Київського університетів та Ніжинської гімназії вищих наук.

Декабристський рух в Україні та Росії

Роки	Назва товариства, місце перебування	Керівники, учасники	Програма	Історичне значення
1815	«Залізні персні» м. Кам'янець-Подільський	В. Раєвський	Об'єднання передових дворян на основі масонських ідей	Перший військовий гурток офіцерів-дворян
1816	«Союз порятунку» м. Санкт-Петербург	А. і М. Муравйови, С. Трубецькой 30 членів	Прагнення об'єднати передових офіцерів-дворян для прогресивних перетворень в Росії та Україні	Дворяни-офіцери усвідомлювали необхідність полегшення становища селянства, розуміли необхідність проведення прогресивних реформ
1817	«Товариство справжніх і вірних синів вітчизни»	А. і М. Муравйови, С. і М. Муравйови-Апостоли, С. Трубецький, П. Пестель, І. Якушкін, М. Лунін. 30 чол.		
1818-1819	Масонська ложа «Любов до істини» м. Полтава	М. Новіков, В. Лукашевич		
1818-1821	«Союз благоденства» м. Москва	А. і М. Муравйови, С. і М. Муравйови-Апостоли, Ф. Глінка, П. Пестель, І. Пушкін, М. Якушкін, М. Фонвізін, М. Тургенєв 30 чол.		
1818-1821	Тульчинська управа м. Тульчин	П. Пестель,		
1821-1825	«Південне товариство» м. Тульчин м. Васильків м. Кам'янка на Поділлі та Київщині	П. Пестель, С. Муравйов, С. Волконський 160 чол. В повстанні на Сенатській площі взяли участь 160 офіцерів та близько 3000 солдат м. Санкт-Петербурга	«Руська правда» проголошувала: Росію республікою, ліквідацію військових поселень, скорочення військової служби із 25 до 15 років, ліквідацію кріпацтва, станів, торгових гільдій, титулів і привілеїв дворянства, надання усім рівних прав та свобод, свободи слова і друку, наділення селян суспільною землею, часткова конфіскація поміщицької землі.	Програма передбачала встановлення республіканського ладу та знищення влади дворян і самодержавства. Виступ Чернігівського полку 30 грудні 1825р. - 3 січня 1826 р. показало розкол в середині дворянства, прагнення передових офіцерів з допомогою повстання змінити існуючий лад. Це був перший виступ дворян на території України.
1818-1819	«Товариство об'єднаних слов'ян» м. Володимир-Волинський на Волині, м. Решетилівка на Полтавщині	П. і А. Борисови, Н. Вигодовський, М. Громницький, І. Горбачевський	Програма товариства викладена у «Правилах» і «Клятві»: Звільнення всіх слов'ян від абсолютистської влади, іноземного панування, ліквідація автономії окремих слов'янських народів та об'єднання їх усіх у одному федеративному союзі слов'янських народів, скасування станів та кріпацтва	У 1825 р. після переговорів товариство злилося із Південним товариством під керівництвом П. Пестеля, тим самим організація зросла до 160 чоловік.
1823	«Польське патріотичне товариство» м. Варшава	М. Муравйов, С. Трубецький, І. Пушкін, Т. Падура, В. Ржевуський	Визволення та відновлення державності Польщі, Об'єднання із Південним товариством і селянським рухом в	Перша спроба поляків визволитися від самодержавства та залучити українське селянство до боротьби

			Україні	
1822-1825	«Північне товариство» м. Санкт-Петербург	М. Муравйов, С. Трубецький, І. Пушкін, К. Рилєєв В повстанні взяли участь 19 офіцерів та 1000 солдатів	Конституція передбачала: підготовку державного перевороту проти російського режиму, створення конституційної монархії, надання прав народу та законодавчої ініціативи Народному віче, надання прпв і свобод, збереження приватної власності на землю, надання селянам землі із державних фондів, знищення кріпацтва	Військовий виступ 14 грудня 1825 р. без підтримки народу та відсутності чіткої , злагоженої програми дій між різними декабристськими товариствами, був приречений на поразку, але це була перша військова спроба зверху повалити самодержавство та кріпосницький лад. Повстання надихнуло на боротьбу інтелігенцію та різночинців
1821-1825	«Малоросійське товариство» м. Полтава	В. Лукашевич, С. Кочубей, В.Тарновський, П. Капніст, О. Величко, І.Котляревський, С.Андрущенко, М. Білоусов	Програма передбачала встановлення в Росії демократичного ладу, де кожен народ, в т. ч. український буде мати право на самостійний розвиток і власну державність	Це перший національно- політичний український гурток, який на відміну від декабристських та масонських товариств ставив питання про відродження української держави і територіальної єдності. Малоросійське товариство мало велике значення для формування української нації. Товариство сприяло активізації національного руху та мало тісний зв'язок із декабристами.
1826-1827	Продакабристський таємний опозиційний гурток студентів Харківського університету	В. Розанкон-Самальський, П. Балабуха 20 чол.	Поширювали заборонені твори, «Історію Русів», писали політичні памфлети, в яких виступали проти сваволі самодержавства та поміщиків	Поширенні декабристських та самостійницьких ідей серед молоді
1827-1830	Продакабристський гурток прогресивних професорів Гімназії вищих наук м. Ніжин	М.Білоусов, К. Шапалінський, Ф.Зінгер	Пропаганда ідей декабристів, відродження українських традицій	Справа декабристів не пропала, їх ідеї підтримали професори та студентська молодь українських вузів
1835-1839	«Співдружність польського народу» м. Львів	Ш. Канарський	Після поразки польського повстання 1830-1831 рр. намагалися відновити право поляків на свою державність	Товариство сприяло консолідації польського народу для підготовки нового виступу проти самодержавства.

Південним товариство декабристів сформувався у січні 1822 р. на з'їзді в Києві. Директорами товариства були обрані полковник П. Пестель, генерал армії О. Юшневський і представник Північного товариства, організованого в Петербурзі, Микита Муравйов. З'їзд засвідчив про намір південних декабристів діяти спільно з північними. Крім Тульчинської управи, керованої Пестелем, були створені ще дві управи – в 1822 р. – Кам'янська, очолювана полковником В. Давидовим та генерал-майором С. Волконським, і в 1823 р. – Васильківська управа, керівниками якої стали підполковник, командир батальйону Чернігівського полку Сергій Муравйов-Апостол і підпоручик Полтавського піхотного полку М. П. Бестужев-Рюмін.

У Петербурзі до складу Північного товариства (створеного восени 1821 р.), входили офіцери М. Муравйов, М. Тургенєв, С.Трубецькой, С. Оболенський, І. Пушкін. Незабаром членами його стали К. Рилєєв, брати Бестужеви, П. Каховський. Склад Товариства не був однорідним. Поряд з

поміркованою частиною членів Північного товариства (М. Муравйов, М. І. Тургенєв), які стояли за конституційну монархію, сильним було ліве крило, що виступало за встановлення в Росії республіки (К. Рилєєв, П. Каховський, Є. Оболенський, О. Бестужев, М. Бестужев, О. Одоєвський).

Північне й Південне товариства діяли спільно. Обидва товариства об'єднувала єдина політична мета – знищення російського царизму, зрівняння у правах усіх станів, ліквідація кріпосного права, демократизація державного й суспільного ладу. Вони також дотримувалися тактики військового перевороту з допомогою армії, але без широкої участі простого народу. Отже, рух декабристів був єдиним, загальноросійським рухом дворянських революціонерів.

Ставлячи своєю метою ліквідувати абсолютну монархію, кріпацтво учасники Південного й Північного товариств розробляли й обговорювали конституційні проекти, в яких змальовувався уявний їм майбутній державний устрій. Найважливішими цими програмними документами були: в Південному товаристві – «Руська правда» П. Пестеля і в Північному товаристві – «Конституція» М. Муравйова.

«Руська правда» обговорювалася членами Південного товариства і була схвалена, а «Конституція» не була прийнята Північним товариством, а тільки обговорювалася. Хоч намір Пестеля зберегти поміщицьке землеволодіння свідчив про дворянську обмеженість його аграрної програми, але передбачуване ним скасування кріпацтва, наділення селян землею і часткова конфіскація поміщицьких земель серйозно підривали економічну міць дворян і відкривали певні можливості для більш прогресивного, буржуазного розвитку суспільства.

Після здійснення військового перевороту і ліквідації самодержавства Пестель передбачав створення Тимчасового революційного уряду з диктаторськими повноваженнями, який і мав провести революційні перетворення відповідно до положень «Руської правди». Росія мала стати республікою. Політичні права діставали, незалежно від майнового цензу, всі чоловіки, віком із 20 років. Верховна влада поділялася на законодавчу (Народне віче), виконавчу (Державна дума) і наглядальну, спостережну (Верховний собор), щоб дві перші не виходили за межі своїх повноважень.

«Руська правда» проголошувала всім громадянам свободу слова, друку, віросповідання, вільне пересування, проголошувала ліквідацію військових поселень і рекрутчини.

Пестель вважав, що Російська республіка повинна бути централізованою, «єдиною і нероздільною» державою. Він заперечував федеративний устрій, який, на його думку, привів би до послаблення держави. Визнаючи за всіма народами рівні права, Пестель, проте, не вважав можливим надати українському народу право на самовизначення. Лише Польщу він погоджувався визнати самостійною державою, що мала бути в союзі з вільною Росією.

«Конституція» М. Муравйова, визнаючи необхідність ліквідації необмеженої влади царя, станів, кріпосного права, військових поселень і рекрутчини, надання всім громадянам рівності прав, разом з тим менш послідовно, ніж «Руська правда» Пестеля, розв'язувала ряд важливих питань. Росія мала стати не республікою, а конституційною монархією, де законодавча влада належала Народному вічу, а виконавча – імператорові як «верховному чиновникові держави», виборче право обмежувалося високим майновим цензом (не менш як 500 крб.) й іншими умовами (постійне проживання), селянам при звільненні надавалися лише садиба і по 2 десятини польової землі на двір, а всі інші землі залишалися в руках поміщиків.

Проте, незважаючи на обмеженість і непослідовність, програмні вимоги декабристів свідчили про їхню прогресивність і революційність. Об'єктивно здійснення цих вимог сприяло б суспільному розвитку і формуванню більш прогресивного порівняно з феодалізмом буржуазного ладу.

У 1823 р. на Україні, у Новограді-Волинському, виникло таємне товариство, яке дістало назву Товариства об'єднаних слов'ян. Його організаторами були офіцери 8-ї артилерійської бригади брати Андрій і Петро Борисови і учасник польського визвольного руху Ю. Люблінський, висланий з Варшави до Новгород -Волинського під нагляд поліції.

Члени товариства вели агітаційну роботу серед солдатів, внаслідок чого деякі з солдатів і унтер-офіцерів стали близькими до декабристів – Ф. Анойченко, І. Зенін, М. Переситкін, Ф. Ніколаєв, К. Абрамов.

Спільне повстання декабристів планувалося на 1826 р., але 19 листопада 1825 р. у Таганрозі помер імператор Олександр І. 14 грудня 1825 р., в день присяги новому цареві Миколі І (1825–1855), декабристам удалося підняти повстання. На Сенатську площу в Санкт-Петербурзі під керівництвом офіцерів-декабристів вийшли Московський, Гренадерський полки та Гвардійський морський екіпаж. Всього Північне товариство підтримало близько 3 тис. солдатів і 30 дворян.

Неорганізованістю та нерішучістю декабристів скористався цар Микола, який наказав стріляти в повсталих з гармат. На вечір повстання було придушене.

13 грудня було заарештовано П. Пестеля. В ніч із 28 на 29 грудня 1825 р. керівники Васильківської управи С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін, спираючись на Чернігівський полк, 8 рот якого розташовувалися під Києвом у містечку Василькові, підняли повстання. 29 грудня почала повстання 5 рота Чернігівського полку, що стояла в с. Трилісах. До неї приєдналися солдати 2 гренадерської роти, яка розміщувалася в с. Ковалівці. 30 грудня повсталі вирушили в напрямку Василькова, у якому 3, 4 і 6 мушкетерських роти перейшли на бік повсталих.

Керівники повстання послали своїх представників до Києва, Сквири, Білої Церкви, Брусилова, де перебували члени Південного товариства. З цією ж метою було вирішено послати Чернігівський полк на Київ чи Житомир, щоб розширити повстання.

Після зачитання урочистої прокламації «Православний катехізіс» полк виступив у похід і надвечір 31 грудня ввійшов у с. Велику Мотовилівку, де до повсталих приєдналися ще 2 роти солдатів. На 1 січня 1826 р. число повсталих досягло 1020 чоловік, в тому числі було 18 офіцерів.

С. Муравйов-Апостол й інші керівники повстання робили спроби зв'язатися з місцевими селянами, читали їм «Православний катехізіс», обіцяли полегшити їх становище, за що ті їх годували і підтримували. С. Муравйов-Апостол діяв недостатньо швидко, він 1 січня оголосив вихідним днем, тим самим прогав час, який самодержавство використало для підведення проти повсталих декабристів вірні війська.

Вранці 2 січня Чернігівський полк пішов у напрямку Білої Церкви для з'єднання із 17 егерським полком, але він вже був виведений із міста, тому Муравйов-Апостол вирішив йти на Володимир-Волинський на з'єднання із членами Товариства об'єднаних слов'ян. Проте здійснити цей план повсталим не вдалося. Недалеко від с. Устимівки 3 січня 1826 р. повсталі зіткнулися з 3 гусарською дивізією, на чолі якої був генерал Гейсмар. Генерал наказав артилеристам стріляти по повсталих картечю. Чернігівці прийняли бій, але сили були не рівні. С. Муравйов-Апостол був важко поранений в голову, І. Муравйов-Апостол, Щепилло і 6 солдатів загинули в бою. Всього загинуло й поранено близько 50 повстанців. 895 солдатів і унтер-офіцерів було заарештовано й відправлено до Білої Церкви.

Таким чином, повстання Чернігівського полку як і Північного товариства, не підтримане іншими полками, Тульчинською та Кам'янською управами Південного товариства, зазнало поразки.

П'ять керівників декабристів – П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, К. Рилєєв і П. Каховський в липні 1826 р. були страчені у Петропавлівській фортеці. 137 офіцерів було заслано за наказом царя до Сибіру на каторгу і поселення. Засуджених офіцерів позбавили всіх чинів і дворянства. Майже 4 тисячі солдатів відправлено на Кавказ.

Рух декабристів в Україні не здобув підтримки серед українського народу та більшості простих солдатів і дворянства, але він виступав важливою складовою частиною загальноросійського революційного руху. Створення перших революційних дворянських організацій, основними лозунгами яких було повалення самодержавства і ліквідація кріпосництва, були використані кирило-мефодіївцями, Т. Шевченком, М. Костомаровим та іншими українськими патріотами ХІХ ст.

Незважаючи на поразку декабристський рух сприяв виникненню нових українських революційних товариств і організацій 30–40-х років, а також формуванню української нації, набуттю досвіду революційної боротьби в майбутньому.

В першій половині ХІХ ст. відбувається активізація *національного руху* на всій території України.

Складовими та рушійними силами національного руху були:

- *рух української інтелігенції та передових дворян за відміну кріпосного права;*
- *селянський рух;*
- *робітничий рух;*
- *рух військових поселенців;*
- *робітників кріпосних мануфактур.*

Широко розгортається *антикріпосницький селянський рух* по всій території України. Становище українського селянства в складі Російської імперії з кінця ХVІІІ ст. до середини ХІХ ст. невпинно погіршується. Це виявилось у збільшенні панщини від офіційних 3 до 5–6 днів на тиждень, запровадженні Аракчєєвим військових поселень, зростанні сваволі з боку більшості поміщиків до селян, у пониженні їх гідності.

Із 13, 5 мільйонів чоловік усього населення Наддніпрянської України кріпаки становили 5,3 мільйона осіб (майже 40%), 5,2 мільйона осіб складали державні селяни. Політично несвідомі, малограмотні, не згуртовані селяни часто виступали проти посилення експлуатації, за свої людські

права та особисту гідність, за визволення з-під влади поміщиків, за землю і свободу підприємництва. Вони вели боротьбу проти поміщиків різних національностей – українських, російських, польських.

Як правило виступи селян носили стихійний, неорганізований і здебільшого локальний характер. Селянство продовжувало вірити у справедливого, доброго «царя», тому писали скарги цареві, повітовим, губернським та центральним урядовим установам, у яких скаржилися на нелюдську експлуатацію та утиски поміщиків і вимагали переведення їх у стан державних селян. Деколи вони відмовлялися платити оброк, відбувати панщину, виконувати різні повинності, проявляли непокору поміщикам, управляючим, палили поміщицькі маєтки та господарства, вбивали ненависних поміщиків, йшли в загони опришків, тікали в Новоросійський край, на Дон, за Дунай, в Таврію, а подекуди виходили на відкриті масові повстання проти військових поселень та сваволі поміщиків і влади.

Поряд з поміщицькими виступали проти посилення гноблення й державні селяни, особливо ті, що були на господарському становищі в Правобережжі, і ті, яких переводили на військових поселенців, а також уже переведені на становище військових поселенців і солдати-рекрути.

В Україні за свідченням І. Рибалка з 1797 по 1825 р. відбулося понад 100 виступів кріпосних селян, а з 1826 по 1847 р. – 250 виступів. За період із 1800 до 1860 р. за підрахунками О. Реєнта та В. Шевченка в Україні відбулося понад 2000 виступів, що свідчило про зростання антикріпосницького визвольного руху.

У 1817 р. проти перетворення на військових поселенців повстали 6 тисяч козаків 28 станиць на Херсонщині. Лише кинувши проти повсталих 10 тисячну армію, підкріплену артилерією, царські власті придушили це повстання.

Влітку 1819 р. спалахнуло повстання військових поселенців Чугуївського полку, які відмовилися косити казенне сіно для полкових коней і зажадали ліквідації військових поселень, повернення відібраних у них земель, припинення робіт на потреби полку тощо. До чугуївців приєдналися поселенці сусіднього Таганрозького уланського полку, а також селяни навколишніх сіл. Повстанці не корилися начальникам, били й виганяли їх, вимагали ліквідації поселень. Рух тривав більше місяця. Для придушення його уряд послав війська з 12 гарматами. До Чугуєва прибув наблизений до Олександра І, автор запровадження військових поселень - Аракчеєв. Було заарештовано за свідченням І. Рибалка понад 2 тис. чоловік, із яких 40 повстанців були покарані шпідрутенами, 20 померли на місці. Понад 400 учасників виступів, в тому числі 29 жінок, після покарання різками заслали до Оренбурга.

У 1818–1820 рр. широкого розмаху набрав антикріпосницький рух селян на Дону та в Південній Україні – у Катеринославській губернії. До нього долучилося 45 тис. селян. Озброєні кілками, косами, списами, селяни виганяли з своїх сіл поміщиків, управителів, утворювали своє самоврядування і оголошували себе вільними. Ввівши на територію, охоплену повстанням, велику армію уряд зумів придушити і ці виступи.

В 1812 – 1835 р. розгорнувся тривалий антикріпосницький рух подільських опришків на чолі із Устимом Кармалюком.

Кармалюк (Кармелюк) Устим Якимович (1789 – 1835) — народний месник, ватажок опришків на Поділлі. Народився в сім'ї кріпака у с. Головчиняч на Поділлі (тепер с. Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області). У 1812 р. за непослух Кармалюка пан відав у солдати, але той через деякий час утік в рідні краї і організував із кріпаків та військових втікачів загін опришків, який нападав на поміщицькі маєтки, карав ненависних селянам панів та управляючих, грабував майно і гроші, частину з яких роздавав біднякам. Майже чверть століття У. Кармалюк гуртує сотні месників навколо себе на Поділлі, Київщині, Волині та в Бессарабії. У виступах проти поміщиків, євреїв-орендарів взяли участь понад 2 тис. селян (в радянських та деяких сучасних посібниках наводяться децю перебільшені цифри – 20 тисяч осіб), здійснено понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки. Народного ватажка декілька разів заарештовували і тримали в тюрмах Летичева, Літина, Кам'яця-Подільського, чотири рази засуджували до каторжних робіт в Сибру, але він звідти тікав. Найбільшого розмаху боротьба набуває у 1830 – 1835 рр. В ніч із 9 на 10 жовтня 1835 р., вислідивши місце перебування Устима, шляхтич Рутковський підступно вбиває легендарного ватажка. Похований У. Кармалюк у м. Летичеві (сьогодні Хмельницької області), де в його пам'ять поставлений 5-метровий бронзовий пам'ятник. Образ народного месника дійшов до нас через портрет Кармалюка, написаний з натури кріпосним художником В. Тропініним у с. Кукавка (сьогодні Могилів-Подільського району Вінницької області).

Незважаючи на смерть ватажка селянський опришківських рух на Поділлі (насамперед у Товтрах) не вщухав ще протягом 5 років.

Нове піднесення селянського руху в Правобережній Україні відбувається в 1848 – 1853 рр. під впливом відміни кріпосного права австрійськими властями у Східній Галичині та Буковині.

Особливо сильним був селянський рух під назвою «Київська козаччина», викликаний погіршенням становища народних мас у період Кримської війни 1853–1856 рр., програної російським самодержавством. На Україні найширші й найгостріші селянські виступи в 1855 р. сталися в Київській губернії, тому вони й дістали назву «Київської козаччини». Безпосереднім приводом до них послужило опублікування царського маніфесту від 29 січня 1855 р. про створення рухомого державного ополчення. Маніфест закликав людей усіх станів формувати ополчення і вирушати на війну. Цей маніфест читали у церквах священники. У багатьох селах Київщини, де були ще свіжі згадки про запорізьке козацтво, стали швидко поширюватися чутки, що цар у своєму «указі», який приховують поміщики й попи, закликав усіх селян записуватися в «козаки». Після запису в «козаки» вони за службу будуть звільнені від кріпацтва, одержать поміщицькі землі й майно, стануть вільними. Селяни записавшись у списки козаків, вважали себе вільними, переставали відбувати панщину на поміщицькому полі, створювали свої власні виборні органи самоврядування — «сільські громади», які починали відбирати в поміщиків землі і майно.

Почавшись у лютому 1855 р. у Васильківському повіті, за свідченням І. Рибалка, рух швидко охопив 8 із 12 повітів Київської губернії, усього близько 500 сіл. На придушення «Київської козаччини» в губернію царський уряд послав 16 ескадронів кінноти, дві роти саперів, дивізіон піхоти, резервний батальйон. У ряді сіл селяни вступали в сутички з військами, в результаті чого було вбито 39 і поранено 63 учасників руху.

Але й після придушення «Київської козаччини» у квітні 1856 р. розпочався новий селянський рух – «похід селян у Таврію за волею». Приводом до непокори поміщикам і масових утеч селян до Криму стали чутки, нібито цар закликає поміщицьких селян заселяти зруйновані під час війни місцевості Криму і за це обіцяє їм волю, допомогу і високу поденну плату за казенні роботи. Під впливом цих новин селяни масами, деколи цілими селами почали рухатися на південь, у Таврію, «за волею». Найбільш масовий цей рух був на Катеринославщині й Херсонщині. Царський уряд вислав великі військові підрозділи і поліцію, поставив військові заслони в Перекопі і переправах через Дніпро. Також відбулися збройні сутички між військами й селянами, у ході яких були вбиті і поранені.

Отже, і у першій половині XIX ст. селянський рух на Україні, як і по всій країні, ставав дедалі ширшим, масовішим і набував дедалі гостріших форм. Він сприяв розкладу феодально-кріпосницької системи та царизму і був показником революційної ситуації, яка склалася напередодні відміни кріпосного права у 1859–1861 рр. Цар Олександр II вимушений був в лютому 1861 р. ліквідувати кріпосне право в Росії та Наддніпрянській Україні.

7. 4. Національного відродження в Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст.

Центром національного відродження в першій половині XIX ст. була Нааддніпрянська Україна. Значною мірою на зростання національної самосвідомості козацької старшини, дворянства вплинув пошук архівних документів, королівських грамот, гетьманських універсалів, що підтверджували шляхетні права українського козацтва. Починається дослідження різних аспектів життя українського народу.

Головну свою мету освічене українське дворянство вбачало в національно-культурному відродженні України, підвищенні національної самосвідомості українського народу.

Діяльність Харківського та Київського університетів, Києво-Могилянської академії (до 1820 р.) Ніжинської вищої школи сприяли виходу часописів, в яких розглядалися проблеми української історії, традицій, літератури, фольклору, старожитностей. У 1816 – 1819 рр. у Харкові видано перший в Україні часопис «Український вісник», де публікувалися дослідження з історії, етнографії, географії України.

У 1834 р. Г. Квітка-Основ'яненко видав українською мовою «Малоросійські оповідання». Книга мала величезний успіх і принесла автору славу «батька української прози». В цей час посилюється серед української інтелігенції та дворянства інтерес до вивчення української історії. У 1822 – 1830 рр. історик Д. Бантиш-Каменський видав «Історію Малої Росії» у 4-х томах, а у 1842 – 1843 рр. М. Маркевич випустив у світ «Історію Малоросії». Після відкриття у 1834 р. університету Св.

Володимира у Києві, в 40-х рр. XIX ст. саме сюди із Харкова переноситься центр українського національного руху.

У грудні 1845 р. в Києві на базі університету створюється *Кирило-Мефодіївське товариство*, яке назване так на честь перших слов'янських просвітників Кирила та Мефодія. Організаторами першої політичної української організації стали професор Київського університету, публіцист *Микола Костомаров*, полтавські вчителі *Василь Білозерський* і *Дмитро Пильчиков*, службовець канцелярії юрист *Микола Гулак*, поміщик із Полтавщини *Микола Савич*, письменник *Пантелеймон Куліш*, художник і поет *Тарас Шевченко* та інші. Всього в товаристві брали участь понад 100 викладачів, письменників, юристів та студентів.

Причинами виникнення товариства були:

- вплив ідей та діяльності декабристів;
- поширення прогресивних західноєвропейських ідей;
- жорстокий режим, встановлений самодержавством та поміщиками;
- піднесення селянського антикріпосницького руху;
- формування української нації;
- пробудженню національної самосвідомості в різночинців та селянства;
- вихід на політичну арену української інтелігенції та студентства.

Основні ідеї членів товариства були викладені в програмних документах: «Статуті слов'янського товариства святих Кирила та Мефодія», «Книзі буття українського народу – «Законі божому». Більшість членів організації виступали за федерацію вільних слов'янських народів та здобуття права українців та інших народів на виконання своєї історичної місії, яка ґрунтується на волелюбності народу. М. Костомаров у «Законі божому» наголошує на тому, що Україна «не пропала, тому, що вона не знала ні царя, ні пана, ні сийательства, ні превосходительства, а хоча й був цар, так чужий, і хоча були і є пани, так чужі, хоча ті пани із українського роду, однак не говорили українською мовою, суть вилупки, а справжній українець, не любить ні царя, ні пана і знає одного Бога». Тобто програма проникнута українською національною ідеєю та православною мораллю.

Учасники, соціальний склад	Час існування	Програмні цілі	Тактика, діяльність	Історичне значення
<p>Керівники: М.Костомаров, В.Білозерський, М.Гулак</p> <p>Постійні члени: Т. Шевченко, П. Куліш, О. Маркович, Г. Андрузький, О.Тулуб, Д. Пильщков, М. Савич, І. Посяда, О. Навроцький</p> <p>Всього близько 100 членів</p> <p>Соціальний склад: дворяни, інтелігенція, різночинці, студенти</p>	Грудень 1845-квітень 1847 рр.	<p>Програмні документи: «Статут слов'янського товариства святих Кирила та Мефодія», «Книга буття українського народу - «Закон божий».</p> <p>Головні ідеї: -об'єднання слов'янських народів і держав на засадах федерації; - утвердження рівності та свобод усіх громадян; - знищення кріпацтва та пережитків феодалізму; - повалення самодержавства; - соціальне і національне визволення українського народу; - розбудова нового суспільства на основі християнської моралі; - знищення будь-яких привілеїв; - надання однакових прав усім слов'янам в здобутті освіти, у користуванні рідною мовою, культурними надбаннями.</p>	<p>-Пропаганда культурно-визвольних ідей серед інтелігенції та народу; -власна творчість; - диспути; - творчі вечори; -публічні виступи; -вшанування видатних українців; -відродження традицій козацько-гетьманської доби; -налагодження тісних зв'язків із передовими колами Росії, Польщі, Чехії, Болгарії та інших країн.</p>	<p>-товариство об'єднало самих передових людей України; - товариство стало першою українською масовою політичною організацією, яка ставила за мету знищення існуючого ладу та створення вільної української демократичної держави у вільному союзі слов'янських народів; -програма національно-визвольної боротьби, вироблена у програмних документах кирило-мефодіївців стала дороговказом для наступних поколінь української інтелігенції.</p>

Мета товариства:

- ліквідація самодержавства та кріпосництва;
- встановлення республіки, введення демократичних прав і свобод;
- широкий розвиток культурних та релігійних зв'язків на основі християнської моралі;
- Київ мав стати столицею слов'янської федерації.

У своїй практичній діяльності члени товариства обмежувалися просвітницькою роботою: розповсюджували революційні твори Т. Шевченка (в 1840 р. вийшла у Санкт-Петербурзі перша його збірка поезій «Кобзар») та інших авторів, складали революційні прокламації. В. Білозерський склав проект впровадження в Україні широкої мережі початкових учбових закладів. Збиралися кошти на видання популярних книг. П. Куліш створив першу українську азбуку «кулішівку» та написав перший підручник з історії України «Повість об украинском народе» для дітей старшого шкільного віку і опублікував його у 1846 р. в Петербурзі.

Але з питань досягнення політичних цілей погляди членів товариства розходилися. Представники помірковано-ліберального крила – М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш виступали за ліберальні, переважно культурно-освітні, реформи.

Костомаров Микола Іванович (1817–1885) — громадсько-політичний діяч, історик, письменник, археограф, етнограф, фольклорист. Народився в с. Юрасівці Острогозького повіту (нині Ольховатського району Воронежської області Російської федерації) в сім'ї нащадків козаків і українки-кріпачки. Закінчив Воронежську гімназію, Харківський університет у 1836 р, служив деякий час юнкером у драгунському полку. У 1844 р., після захисту дисертації на тему «Про історичне значення російської народної поезії», отримав ступінь магістра історичних наук. У 1844 – 1845 рр. М. Костомаров працював в школі учителем історії, а у 1846 – 1847 рр. працював професором історії в Київського університеті Св. Володимира. Один із засновників та ідеологів Кирило-Мефодіївського братства, автор його програмного документа «Книги буття українського народу» та ін. Після арешту ув'язнений до Петропавлівської фортеці (1847–1848), а потім відправлений у заслання в Саратов, де перебував до 1855 р. З 1862 р. до кінця життя (помер у 1885 р.) працював над 21-томним виданням історичних праць.

Представники радикально-демократичного крила – М. Гулак, І. Посада, Т. Шевченко виступали за підняття селянського повстання, встановлення республіки, знищення самодержавства та кріпосницької системи. За доносом студента О. Петрова товариство було розгромлене на початку квітня 1847 р. Було заарештовано 12 постійних членів товариства. Слідство над більшістю із них тривало близько року. Члени товариства були засуджені та заслані – М. Костомаров – до Саратова, П. Куліш – до Тули, М. Гулак був заточений у Шлісельбурзьку фортецю на 3 роки, а Т. Шевченка було віддано на 10 років в солдати в Оренбурзьку фортецю із забороною писати і малювати.

Таким чином, Кирило-Мефодіївське товариство зробило першу спробу національного відродження України. Ідеї товариства носили демократичний характер та базувалися на визвольних ідеях українського народу козацько-гетьманської доби. Діяльність братчиків сприяла формуванню української нації та відродженню ідеї державності. Програма та конкретна діяльність членів товариства мали значний вплив на українську інтелігенцію та студентську молодь.

7. 5. Початок національного відродження в західноукраїнських землях. Діяльність «Руської трійці»

Початок XIX ст. характеризується розгортанням національно-визвольного руху в Західній Україні. Особливо інтенсивно рух за національне відродження розвивався в Східній Галичині, центром якого був Львів. Діяльність історика Д. Зубрицького сприяла активізації національно-культурного руху на західноукраїнських землях. Хоча свої роботи він і не зважився писати українською мовою, проте головне місце в його наукових працях було відведено історії України.

Серед перших організаторів та учасників руху національно-культурного відродження в Східній Галичині були греко-католицькі священники. У 1816 р. було організоване «Товариство галицьких греко-католицьких священників». Організатори – М. Левицький та І. Могильницький. Мета товариства – поширення української мови, просвітницька діяльність серед народу.

Діячі західноукраїнського національного відродження традиційно називали себе «русинами», свою мову та церкву — «руськими», але вважали себе складовою частиною українського народу.

В 1833 – 1837 рр. у Львові діяв напівлегальний літературно-просвітницький гурток «Руська трійця». Учасниками його були студенти духовної семінарії та Львівського університету – Маркіян

Шашкевич (1811 – 1843), Іван Вагилевич (1811 – 1866) та Яків Головацький (1814 – 1888). Члени «Руської трійці» займалися поширенням української мови, використанням її у всіх сферах суспільного та церковного життя. Вони підтримували тісні зв'язки із представниками української культури Наддніпрянщини – М. Максимовичем, П. Лукашевичем, О. Бодянським, І. Срезневським, а також захоплювалися творчістю І. Котляревського, Є. Гребінки та інших діячів.

Члени гуртка «ходили у народ», записували народні пісні, оповідання, прислів'я. Цікаву подорож Галичиною та Буковиною здійснив Я. Головацький. Він разом із своїм братом Іваном у 1846 – 1847 рр. видали альманах «Вінок русинам на обжинки». Закарпаттям подорожував І. Вагилевич, який проводив агітаційну роботу серед селян, закликаючи їх боротися за свої права та відміну кріпосного права. У 1834 р. під керівництвом М. Шашкевича було розпочато випуск альманаху «Зоря», до якого увійшли українські народні пісні, романтичні твори членів гуртка, етнографічні та історичні матеріали. Але цензура його заборонила. Незважаючи на переслідування М. Шашкевич у 1836 р. написав і видав підручник для учнів початкових класів – «Читанку», яка була написана українською мовою та гарно ілюстрована.

В 1837 р. у Будапешті члени «Руської трійці» видали альманах «Русалка Дністрова» – першу літературну збірку, видану народною українською мовою. У альманасі були опубліковані науково-історичні, публіцистичні твори, народні пісні, думи, казки. Він містив ряд прогресивних ідей – прославляв легендарних українських ватажків та опришків зокрема, закликав народ до єдності та здобуття власної незалежності, виховував любов до української мови як засобу збереження нації та пробудження національної самосвідомості. Але розповсюдити «Русалку Дністрову» не вдалося через арешт майже всього тиражу (поширено було лише 260 примірників). Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Шашкевич були притягнуті до відповідальності. На допитах вони гідно захищали українську мову та культуру. Подальша доля кожного із них була досить трагічною.

Вагилевич Іван Миколайович (1811–1866) – письменник, фольклорист, громадський та культурний діяч. Народився в с. Ясень на станіславщині в родині священика. Закінчив Львівську греко-католицьку духовну семінарію та Львівський університет у 1839 р. Один із організаторів «Руської трійці», співавтор альманахів «Зоря», «Русалка Дністрова». Під час революції 1848р. – редактор газети «Дневник руський», у 1851 р. – хранитель бібліотеки Оссолінеуму, перекладач урядових документів українською мовою. У 1862 – 1864 р. І. Вагилевич очолює архів міста Львова. Він є автором багатьох наукових праць: «Гуцули, мешканці східного Прикарпаття» (1838), «Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині» (1841), «Лемки, мешканці західного Прикарпаття», «Слов'янська символіка і демонологія» (не завершена, рукопис); з філології – «Передговор к руським народним пісням» (1837), «Статті про південно-руську мову» (рукопис), «Грамматика малоруського язика» (1845), «Замітки о руській літературі» (1848), «Українські польськокомвні письменники». Уклав зб. укр. нар. пісень). Спеціаліст у галузі археології, історії та спеціальних історичних дисциплін. Разом із Я. Головацьким відкрив давньоукраїнські пам'ятки – списки Кормчої книги XII – XIII ст. із статутами Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, здійснив публікацію «Повісті временних літ» з додатками «Повчання» Володимира Мономаха, переклав прозою українською і польською мовами «Слово о полку Ігоревім» (1836), написав повість «Учений» (1855). Помер і похований у 1866 р. у Львові.

Отже, в історії українського національного руху діяльність «Руської трійці» стала пам'ятною подією. Це була перша спроба українців Західної України заявити про свою національну свідомість та гідність. За вдалою оцінкою В. Смолія «Русалка Дністрова» поряд із «Кобзарем» Т. Шевченка стала духовним орієнтиром національно-патріотичних сил західноукраїнських земель на тривалу перспективу. Подальша діяльність членів «Руської трійці» сприяла піднесенню духу українців, які перебували під владою Австрійської імперії, до рівня інших національно свідомих слов'янських народів тодішньої Європи, відродженню національної свідомості, української мови, культури, історичної пам'яті, перетворенню в другій половині XIX ст. Східної Галичини в оплот українства».

7. 6. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях під час буржуазної революції 1848 – 1849 рр. в Австрійській імперії

Весною 1848 р. розпочалася буржуазна революція у Франції, Угорщині та Австрійській імперії. Імператор Франц-Йозеф I (1848 – 1916) обіцяв народам (імперія в цей час об'єднувала 14 націй) встановити конституційний лад, провести економічні, політичні та соціальні реформи.

Революція посилила національно-визвольний рух в західноукраїнських землях.

Його основними складовими були:

- антикріпосницький селянський та опришківський рух;
- рух інтелігенції та передових представників греко-католицької церкви за розширення автономії українських земель в складі нової конституційної Австрійської монархії;
- діяльність Головної Руської Ради та українських представників у австрійському парламенті по захисту соціальних та національних прав українців;
- рух представників «Руської трійці» за визнання української мови у церковному богослужінні, школі та в громадському житті.

2 травня 1848 р. українська інтелігенція та уніатське духовництво створили у Львові політичну організацію «Головну Руську Раду» на чолі з відомими церковними діячами Г. Яхимовичем і М. Куземським. У маніфесті, виданому ГРР, передбачалося: об'єднання Західної України із Наддніпряниною, здобуття колишніх прав українців та їх визнання європейськими народами, розширення вжитку української мови в повсякденному житті, духовне об'єднання української нації. Створення в імперії двох адміністрацій – української та польської.

Фактично Рада взяла на себе функції уряду на галицьких землях, було створено відділи освіти, фінансів, селянських справ. Головна Руська Рада вимагала розділу Галичини на Західну (польську) та східну (українську), до складу якої увійшли б Північна Буковина та Закарпаття. Але імператорський уряд відмовився провести цю реформу. У Галичині, крім «Головної Руської Ради», діяли ще дві політичні організації – «Центральна Народна Рада» (ЦНР) та «Руський Собор» (РС), які взяли участь у боротьбі за владу в краї. Негативно позначилися на формування єдиного українського фронту ворожнеча між керівниками трьох політичних сил.

У червні 1848 р. у Празі пройшов з'їзд громадських та культурних діячів слов'янських народів. Учасники з'їзду намагалися об'єднати три галицькі політичні організації – ГРР, ЦНР, РСК. Було підписано загальний програмний документ «Вимоги українців у Галичині. Але з'їзду не вдалося примирити діячів ГРР, ЦНР і РС.

Імперські власті, запобігаючи подальшому піднесенню національно-визвольного руху в Галичині, надали 39 місць у рейхстазі (парламенті) депутатам від українців.

У липні 1848 р. рейхстаг почав свою роботу. Від Східної Галичини було обрано 25 депутатів, від Буковини – захисниками інтересів українців були депутати *Л. Кобилиця* та *І. Капуцак*.

Кобилиця Лук'ян (1812–1851) – ватажок селянського руху на Буковині в 40-ві роки XIX ст. Народився в сім'ї кріпака. У 1843 р. очолив виступ селян 16 сіл проти поміщиків, який було придушено в березні 1844 р. Під час революції 1848–1849 рр. в Австрії селяни Буковини обрали його до австрійського парламенту, де він підтримував лівих депутатів. Будучи майже неграмотним, Л. Кобилиця рішуче виступив із трибуни австрійського парламенту за надання українцям Буковини автономії, приєднання її до Східної Галичини, пропонував проголосувати парламентаріям за ліквідацію панщини та передачу селянам землі без будь-якого викупу. Л. Кобилиця в жовтні 1848 р. організував кінний загін та пішов у визвольний похід по Буковині. Селянські виступи під його керівництвом продовжувалися до літа 1849 р. У квітні 1850 р. австрійськими військами Л. Кобилицю було заарештовано і заслано до м. Гура-Гумора, де він після катувань помер у 1851 р.

Кульмінацією селянського руху напередодні революції 1848 року були антикріпосницькі виступи в 1846 – 1848 рр. Селянство Східної та Західної Галичини повстало майже одночасно. Ці повстання, хоча й були придушені, стали однією з вирішальних передумов скасування панщини. Після поразки збройного повстання 1830 – 1831 рр. у Польщі багато його учасників знайшли притулок у Східній Галичині.

Український національно-визвольний рух досяг успіхів у культурно-просвітницькій діяльності. Стала виходити українська газети «Зоря Галицька», почалося будівництво Народного будинку у Львові, було створено кафедру української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький при Львівському університеті, відкривалися народні клуби, книжкові магазини. Однак радикально настроєні студенти та робітнича молодь спробували збройним шляхом досягти корінних змін.

Уночі 1 листопада 1848 р у Львові спалахнуло збройне повстання, після придушення якого, на території Галичини уряд ввів військове положення. В умовах спаду революції 1851р. було ліквідовано «Головну Руську Раду». Революційні події 1848 – 1849 рр. посилили селянський рух у Західній Україні. Проти повсталих діяли регулярні війська, повстання було розгромлене. Селянський

рух, що поширився в Закарпатті, проявився в традиційному русі опришків, яких в цей період очолили І. Кокоша та І. Паляниця.

Імперський уряд змушений був знищити панщину в Закарпатті в березні 1853 р. Незважаючи на поразку українського національно-визвольного руху в ході революції 1848 – 1849 рр., імперська влада була вимушена провести ряд реформ:

- скасувала у 1848р. кріпосне право в Галичині, а у 1853 р. – в Буковині і Закарпатті;
- у 1848 р. в державі було встановлено конституційне правління;
- надано українцям 39 місць у австрійському рейхстазі.

Проведені урядом реформи мали непослідовний характер через великі викупні платежі, економічного панування дідичів, штучного розірвання українських земель - Галичина ввійшла до Польщі, Буковина – до Румунії.

Отже, революція 1848–1849 рр. сприяла формуванню національної самосвідомості українського народу, зростанню його політичної зрілості та активності. Галичина у другій половині ХІХ ст. стає справжнім оплотом українства.

Документи

У. Кармалюк

... У. Кармалюк не ушѐл в южные степи, как и не перешѐл на территорию Австрийской империи. Не остался он и в суровом, но безопасном сибирском крае или в других хорошо знакомых ему местностях. Руководитель повстанцев снова и снова возвращался на Подолию. В его сознании тесно переплелись две противоречивые, но прочно связанные идеи. Как человек с большим опытом социальной борьбы, У. Кармалюк понимал, что ограничиваться действиями отрядов только на Подолии – значит сознательно обречь их на неминуемый разгром. Вот почему он стремился развернуть крестьянское восстание против помещиков в соседних губерниях, внести в антикрепостническое движение элемент организации и др. Однако действия повстанцев все еще оставались локальными, разрозненными, недостаточно хорошо скоординированными.

Несомненно, не зтим измѐряются значение и вклад У. Кармалюка и возглавляемых им отрядов в антикрепостническую борьбу украинского крестьянства. Даже в рамках традиционных представлений он сумел достичь замечательных успехов в борьбе с господствующими сословиями. Под влиянием антифеодальных выступлений помещики вынуждены были сдерживать наступление крепостнической реакции, идти на отдельные, хотя и незначительные уступки крестьянским массам.

У. Кармалюк был незаурядной личностью. Он обладал острым природным умом, свободно владел, наряду с украинским, русским, польским и еврейским языками. Хорошо известна его способность перевоплощаться. В случае необходимости он переодевался и выдавал себя за польского шляхтича, полицейского либо священника. У. Кармалюк не гнушался крестьянского труда и ремесленных занятий, был скромным и непритворным.

Свободолюбивый, упрямый, беспощадный к врагам руководитель угнетѐнного люда был одновременно ласковым отцом и мужем. Без преувеличения можно утверждать, что родственные чувства занимали не последнее место в формировании взглядов У. Кармалюка. Трагедия собственной семьи (неоднократные аресты и наказания жени, издевательства над детьми, и, наконец, смерть в литинской тюрьме старшого сына Ивана) в его сознании была связана с историческими реалиями первой половины ХІХ в.

В представлениях У. Кармалюка олицетворением зла выступали местные помещики, арендаторы и управляющие имений, представители ростовщической верхушки.

У. Кармалюк стал жертвой предательства людей, которых хорошо знал (он трагически погиб в ночь с 9 на 10 октября 1835 г. в результате предательства Оляны Процковой). Однако в целом ближайшее окружение народного предводителя, как правило, составляли люди яркие, самобытные, убежденные в правоте своего дела. Их не пугали преследования и аресты, экзекуции и ссылки в Сибирь. Это Данила Хрон, крестьянская семья Блажкунов, Иван Литвинюк, Василий Добровольский, Андрей Словинский и др. Все они пользовались полным доверием У. Кармалюка, с ними он обсуждал планы борьбы и способы их реализации.

Даже полицейские и судебные чиновники, оценивавшие с классовых позиций борьбу крепостного крестьянства Правобережной Украины против феодального угнетения, вынуждены были признать выдающиеся личные качества предводителя восставших. «Дерзким и отважным» называли

У. Кармалюка литинские полицейские в рапорте от 14 декабря 1827 г. подольскому гражданскому губернатору. В журнале Летичевского земского суда, который в течении многих лет вел следствие, 16 октября 1835 г. записано: «Сим образом кончил жизнь свою славный... Кармалюк, наказанный три раза шпицрутеном и три раза кнутом, столько же раз бежавший из каторжной работы, непокоивший многие годы здешнюю округу, имевший чрезвычайные и даже невероятные почти связи, сделавшийся, сказать можно, водрузителем всего зла и сим ввергнувший многих простолюдинов в пагубу и в самое даже суеверное всеобщее о его силах и могуществе мнение».

Конечно же, наиболее справедливую и объективную характеристику У. Кармалюку дал народ. Многочисленные исторические песни, думы, легенды воспевают образ любимца народных масс.

Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях. – К., 1990. – С. 232 – 233.

1. Про які людські та організаторські здібності У. Кармалюка йдеться у даній статті?

Хронологія історичних подій

- **1785 р.** – царська грамота про повне підпадання українських міст під вплив російських губернаторів та чиновництва.
- **1783 р.** – царський указ про закріпачення селян Лівобережної України.
- **1783 р.** – Крим перейшов до складу Росії. В результаті завоювання та знищення Кримського ханства.
- **1790 р.** – чисельність «нових дворян» серед українців досягла 25 тис. чоловік.
- **1792 р.** – переселення колишніх запорозьких козаків на Кубань для охорони південного кордону Російської імперії.
- **1796 р.** – створено Малоросійську, Слобідсько-Українську, Київську, Волинську і Подільську губернії.
- **1798 р.** – у світ вийшов перший твір українською літературною мовою – «Енеїда» І. Котляревського.
- **1805 р.** – відкриття М. Каразіним Харківського університету.
- **1813 – 1835 рр.** – селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармалюка.
- **1814 – 1861 рр.** – життя і діяльність Т.Г.Шевченка.
- **1819 – 1820 рр.** – створення управи «Союзу благоденства» в Україні — таємного товариства декабристів.
- **1821 р.** – створення Південного товариства декабристів в Тульчині на чолі із П.Пестелем.
- **1823 р.** – створення в Новгород-Волинському Товариства об'єднаних слов'ян на чолі із братами Борисовими.
- **1825 р., 14 грудня** – повстання на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі офіцерів-декабристів.
- **1825, 29 грудня – 3 січня 1826 р.** – повстання Чернігівського полку.
- **1828 р.** – створені Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі.
- **1830-ті роки, початок** – створення у Львові гуртка «Руська трійця».
- **1832 р.** – у складі трьох губерній утворене Київське генерал-губернаторство.
- **1833 р.** – виникнення «Руської трійці».
- **1834 р.** – заснування Київського університету ім. св. Володимира.
- **1837 р.** – видання «Русалки Дністрової».
- **1840 р.** – вихід у світ у Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка.
- **1845 р., грудень – 1847** – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в Києві.
- **1846 р.** – створення програми Кирило-Мефодіївського товариства «Книга буття українського народу» (автор – М.Костомаров).
- **1848 р.** – скасування кріпосного права в Галичині, початок національного відродження в Західній Україні.

Контрольні запитання

- 1. Що собою являє промисловий переворот та які його ознаки проявилися в розвитку української промисловості у 30-50-х роках XIX ст.?*
- 2. Які були причини виникнення декабристського руху?*
- 3. Охарактеризуйте основні ідеї програми Південного товариства декабристів?*
- 4. Яку роль в діяльності Кирило-Мефодіївського братства відіграли М. Костомаров, П. Куліш та Т. Шевченко?*
- 5. Під якими лозунгами проходив антифеодальний селянський рух під керівництвом У. Кармалюка?*
- 6. Яку роль в національно-визвольному русі України відіграла «Руська трійця»?*

Тема 8. Україна в другій половині XIX ст. Економічний, політичний і культурний розвиток України в другій половині XIX ст.

План

- 8.1. Соціально-економічний розвиток українських земель в другій половині XIX ст. під владою Російської та Австро-Угорської імперій в умовах формування капіталізму.
- 8.2. Громади та їхня культурно-освітня діяльність у другій половині XIX ст. Діяльність В. Антоновича та М. Драгоманов.
- 8.3. Народовці, радикали, москвофіли в суспільно-політичному житті Західної України у другій половині XIX ст. І. Франко, Ю. Бачинський.
- 8.4. Розвиток української культури в XIX ст.

8. 1. Соціально-економічний розвиток українських земель в другій половині XIX ст. під владою Російської та Австро-Угорської імперій в умовах формування капіталізму.

У 50 – 90-х роках XIX ст. в Російській імперії відбувається швидкими темпами розвиток капіталізму. Промисловий переворот, який розпочався у 30-40-х роках завершився в Наддніпрянській Україні у 90-х роках модернізацією економічної системи Росії. Модернізація передбачає оновлення на основі нових процесів та технологій всієї економічної системи.

Самодержавство в період Кримської війни Росії із Туреччиною та її союзниками – Англією та Францією у 1853–1856 рр. показало слабкість та відсталість усієї політичної, військової та економічної системи імперії. Новий імператор–реформатор Олександр II (1855–1881) свої зусилля спрямував на модернізацію старої феодально-кріпосницької системи згідно нових вимог часу.

Про кризу старої системи господарювання та влади свідчили:

- занепад селянських господарств та зростання кількості дрібних ділянок через їх поділ батьками між синами та дочками;
- різка диференціація селянства як класу дрібних сільськогосподарських виробників;
- поява із середовища селян великих земельних власників, підприємців з одного боку, а з іншого – прошарку малоземельних (господарів лише присадибних ділянок) та повністю безземельних селян – батраків, готових шукати будь-яку роботу в селі та в місті за мізерну плату;
- 5-6 денна панщина та екстенсивні методи господарювання тормозили розвиток сільського господарства по капіталістичному шляху;
- масове незадоволення селянства своїм становищем призвело до збільшення кількості селянських повстань, підпалів поміщицьких маєтків, втеч на Південь;
- занепад поміщицьких господарств;
- втягування все більшої кількості поміщицьких та селянських господарств у ринкові відносини;
- назрівання революційної кризи в суспільстві;
- зростання кількості вільнонайманих працівників на новостворених фабриках і заводах;
- використання нової сучасної техніки вимагало великих капіталовкладень та наявності багатих підприємливих людей і банкірів;
- майже по всіх показниках Росія відставала від передових капіталістичних європейських країн, що спонукало уряд до проведення реформ.

Російська модернізація за визначенням О. Бойка була модернізацією наздоганяючого типу – тобто вона проводилася «шляхом революції згори», в окремих галузях, вибірково, в умовах домінування багатоукладності та дрібнотоварного виробництва, панування залишків феодалізму в особі самодержавства та кріпацтва. І це добре розумів імператор Олександр II, який «зверху» провів ряд реформ у 60 – 70-роки XIX ст. – земельну у 1861 р., судову, земську, освітню у 1864 р. У 1865 р. було здійснено реформу цензури, створено спеціальні органи цензури, у 1870 р. було проведено міську реформу. Метою проведення цих реформ було усунення небезпеки масових селянських та робітничих виступів, ліквідація великої відсталості Російської імперії від розвинутих європейських держав та повернення її статусу великої держави.

Буржуазні реформи 60-70-х років XIX ст.

1861 р.	1862 р.	1862 – 1864 рр.	1864 р.	1864 р.	1864 р.	1864 – 1883 рр.	1870 р.
аграрна	цензури	фінансова	земська	освітня	судова	військова	міська
Результати реформ: <ul style="list-style-type: none"> • розпочалася політична та соціально-економічна модернізація Російської імперії, • змінилася соціальна структура населення; • більшість людей одержали демократичні права і свободи, хоча вони часто порушувалися; • політична система держави спиралася не тільки на військо, жандармерію та поліцію, але на сучасний суд та органи місцевого самоуправління. 							

19 лютого 1861 р. Олександр підписав маніфест про скасування кріпосного права – "Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності та "Положення про викуп селянами їх земельних угідь". Маніфест проголошував ліквідацію особистої залежності селян. Селянам дозволялося купувати нерухоме майно, займатися торгівлею, вільно одружуватися, створювати селянське самоврядування.

До укладення викупних договорів селяни підлягали владі поміщика, на протязі 9 років вони не мали права відмовитись від наділу і вийти з общини. Додатковими положеннями встановлювалися граничні наділи на одну рев'язьку душу. Для південних губерній вони складали 3 – 6,5 десятин (гектарів), в Харківській – 1– 4,5 десятин. Селянські наділи зменшувалися і вони повинні були ще платити за них викуп та проценти по позиці, яку надавала держава терміном до 49 років з 6 % річних. Винятком була Правобережна Україна, де селяни отримали дещо більше земель, ніж за ними рахувалося.

В цілому реформа була проведена в інтересах російських та українських поміщиків, 94 % господарств селян після її здійснення мали наділи до п'яти десятин, що було замало для утримання великої сім'ї (яка складалася переважно із 8 –12 осіб) та ведення рентабельного господарства. Реформа зберегла велике поміщицьке землеволодіння.

У 1862 р. бала проведена *поліцейська реформа*, яка передбачала введення у кожному повіті поліцейського управління на чолі із справником, якого призначав губернатор. У станах, на які поділявся повіт, поліцію очолювали пристави та поліцейські урядники. У містах діяла міська поліція, яку очолював поліцмейстер. Поліцаї набиралися із добровольців-найманців. Поліція слідкувала за законністю і громадським порядком, благонадійністю підданих імперії, господарськими справами державних та приватних осіб.

Земська реформа 1864 р. проводилася для покращення системи місцевого управління. Земства були органами місцевого самоврядування, у якому брало участь все населення, яке мало земельну власність. На Україні було створено 6 губернських і 60 повітових земських управ. На Правобережжі земства були введені лише у 1911 р., оскільки уряд боявся, що так вони могли потрапити під польський вплив. Земства займалися благоустроєм доріг, шляхів сполучення, школами, лікарнями, освітленням, тюрмами.

В 1870 р., згідно з Міським положенням, в імперії було проведено реформу *міського самоврядування*. Запроваджено міські думи, членів яких обирало все населення. Віковий ценз виборців до місцевих дум становив не нижче 25 років. У виборах, які проводилися раз на три роки, в основному брали участь багаті прошарки міського населення. Міське самоуправління, як і земські управи були під пильним контролем поліції та царської адміністрації та переважно виконували господарські функції. У свій час про ці виборні органи висловився В. Ленін (Ульянов) так: «Земства були п'ятим колесом у політичному возі самодержавства».

У 1864 р. проведена *судова реформа*. Замість станового закритого суду вводився безстановий, з гласністю судочинства, де остаточне рішення відводилось суду присяжних. Для вирішення дрібних побутових справ вводився інститут мирових суддів, який вибирали раз на три роки. Ця реформа була однією із найбільш прогресивних реформ 60-70-х років XIX ст.

Значні зміни відбувалися в сфері *освіти*. Із 1864 р. водилася єдина система початкового навчання. В початкових класах дітей різних прошарків навчали грамоті, арифметиці, географії, малюванню, музиці. Середню освіту міг здобути також кожний бажаючий навчатися, але вона була платною. В 1863 р. відновлено автономію університетів, що давало право у вузі самостійно обирати ректорів та деканів. На відміну від чоловіків, жінкам заборонялося навчатися в університетах. В

університети – Київський, Харківський та Одеський можна було вступити лише після одержання атестата про закінчення класичної гімназії.

Але освітня реформа проводилася в умовах русифікації та антиукраїнського Валуєвського циркуляру 1863 р. про заборону друкування книг українською мовою. Емський указ Олександра II 1876 р. забороняв ввезення українських книг з-за кордону та повну заборону української мови, а Олександр III у 1888 р. заборонив вживати українську мову в офіційних установах і давати українські імена під час хрещення дітей.

Із 1860 до 1864 р. в Російській імперії проводилася *фінансова реформа*. Було створено Державний банк та зміцнено позиції міністерства фінансів. Державні особи замість приватних почали самостійно збирати податки з населення (найбільший тягар податків як і раніше несли селяни), підприємств, приватних власників. Щороку розглядався державний бюджет країни, в газетах публікувалися основні його показники.

Деяке полегшення для солдатів та офіцерів російської армії, яка брала участь у Кримській війні, російсько-турецьких війнах та придушені селянських виступів, мала *військова реформа* 1862 – 1883 років. Держава була розділена на 15 військових округів. Було відкрито ряд військових юнкерських, суворовських училищ, військових академій, у яких навчалися переважно дворянські сини.

Із 1874 р. була введена загальна військова повинність для чоловіків імперії із 21 року. Рекрутчина – набір 7 – 8 із 1000 чоловік, переважно із сильних молодих селян та міщан на 25 літній термін служби, був замінений у сухопутних військах 6 роками служби, на флоті – до 7 років. Широко в армії застосовували нові статuti, систему навчання, стройова та тактична підготовка, з'явилися на озброєнні нові зразки нарізної зброї – сталні гармати, гвинтівки, карабіни, кулемети, автоматичні пістолети системи наган та маузер. Реформа сприяла омоложенню армії та зростанню її чисельності і боєздатності.

Капіталізм в Україні розвивався як інтенсивними так і екстенсивними методами. Держава втручалася у розвиток ринкових відносин, залучала для розвитку провідних галузей економіки (машинобудування, паровозобудування, кам'яновугільної, металургійної, текстильної промисловості, транспорту і зв'язку) великі державні, приватні та іноземні інвестиції.

В умовах завершення промислового перевороту в Україні, проходять великі зміни в структурі промисловості Наддніпрянщини. На перші місця виходять видобувна, машинобудівна та металургійні галузі, які широко використовували вугілля, велику кількість вільнонайманих робітників, нову техніку, парові та електричні двигуни, крани, нові технології.

Велике значення для перевезення вантажів та пасажирів мало будівництво перших залізниць та вокзалів в Наддніпрянщині. У 1865 році було введено в експлуатацію першу в Україні залізницю між Одесою та Балтою – найбільшим морським портом на Чорному морі довжиною 219 верст. Пізніше було збудовано Південно-Західну залізницю, яка з'єднала Західну і Наддніпрянську Україну – Львів – Тернопіль – Підволочиск – Проскурів – Жмеринка – Вінниця – Козятин – Фастів – Київ. За свідченням В. Греченка довжина залізниць із 1865 до 1900 року в Україні збільшилася з 219 до 8417 км. Щорічно залізницею перевозилося близько 13,3 мільйонів пасажирів та 1414 мільйонів пудів вантажів.

Реформи 60–70-х років створили умови для розвитку промислового капіталізму та виникнення різних видів монополій – концернів, трестів, синдикатів. В процесі модернізації в Наддніпрянській Україні сформувалося два промислові райони. Катеринославська губернія, Харків, Миколаїв, Одеса (Донецько-Криворізький район) були центрами важкої та вугільної промисловості. Тут переважали іноземні підприємства (німецькі та французькі).

Другий промисловий район був у Правобережній Україні на території Київської, Подільської та Волинської губерній. Тут склався потужний центр цукрово-гуральної промисловості. Капіталізм в Україні починає набирати сталих форм, відбувається зростання частки української промисловості та сільського господарства у загальноросійську економіку. Так, за свідченнями В. Крушинського, О. Левенця, видобуток вугілля на Донбасі зріс за 60–90-і роки у 2,5 рази, чавуну у 120 разів. У 1869 р. в Україні налічувалося 3712 промислових та кустарно-промислових підприємств і мануфактур, а в 1900 р. їх кількість зросла до 5301.

В Україні у 1884 р. нараховувалося 75 машинобудівних заводів. У 1897 р з'явилися перші паровози на Харківському та Луганському паровозобудівному заводах. Частка України у загальноросійській економіці зросла до: 16 % – у вагонобудуванні, 23 % – паровозобудуванні, 58% – спирту, 40 % – тютюну, 52 % – виплавки чавуну, 58 % – залізної руди, 70 % – видобутку вугілля. Капіталізм сприяв зростанню населення міст. Із усього 23 мільйонного населення Наддніпрянської України у 1897 р. в містах проживало 13,6 % населення, а в сільській місцевості –

86,4%. Частка українців серед населення становила понад 73%, але лише 5 % із них проживали у містах. Це свідчило про велику прив'язаність українців до сільського господарства та домінування серед робітників росіян, які склали в Україні 12% населення.

За століття кількість фабрично-заводських робітників в Україні зростає із 25 тисяч до 625 тисяч осіб, тобто у 24 рази, а всіх промислових, сільськогосподарських та кустарних робітників нараховувалося близько 2,5 мільйона чоловік.

У сільському господарстві Наддніпрянщини у 60–90-х роках утвердилися дві системи господарювання – стара відробіткова система, яка базувалася на праці малоземельних селян у панщинному господарстві за плату та капіталістична система, яка широко використовувала працю вільнонайманих сільськогосподарських робітників, приватні та кооперативні агрофірми. Зростала товаризація хліба та його експорт за кордон. У 1900 р. Україна поставляла в Росію 27 % валового збору зерна, 84 % - цукру.

Диференціація селянства продовжувалася особливо інтенсивно після реформи 1861 р. Куркулі мали за рахунок купівлі поміщицької та бідняцької землі в середньому по 15 десятин землі, середняки – 8 десятин, а бідняки ледве – по 4 десяти на одне господарство. За свідченням В. Греченка частка куркулів серед селянства в кінці XIX ст. складала – близько 15 %, середняків – 25 %, бідняків – 59%, батраків – повністю безземельних селян, які працювали по найму, близько 1 %.

Клас промислової буржуазії та банкірів формувався із купців, лихварів, підприємливих куркулів та поміщиків. Яскраво процес формування нового буржуазного класу та виродження дворянства показали у своїх літературних творах «Вишневий сад» А.Чехов та Карпенко-Карий у романах «Хозяїн» та «Сто тисяч». Серед найбагатших українських підприємців і меценатів вирізнялися колишні кріпосні селяни – Терещенки, Харитоненки, Симиренки. Але переважну частину буржуазії за національним складом становили росіяни та євреї.

Таким чином, буржуазні реформи 60 – 70 років XIX ст. в Російській імперії в цілому мали позитивний характер, вони сприяли модернізації усієї економічної, соціальної, політичної систем держави, створили умови для прискореного розвитку капіталізму.

Західна Україна, яка перебувала під владою Австро-Угорської імперії, була економічно відсталою. Господарське життя перебувало в руках переважно польської шляхти. Ліквідація кріпацтва не підірвало її могутності. В той час коли занепадали і удрібнювалися селянські господарства західноукраїнських селян, зростали землеволодіння польського панства.

За свідченням Н. Полонської-Василенко у 1859 р. полякам належало 4,500 маєтків (в середньому по 1185 моргів кожен), а вже у 1880 р. у 2086 маєтках кількість землі в середньому зростає до 2400 моргів. Середній селянин у 1820 р. мав близько 15 моргів землі, у 1859 р. – 9,5, у 1900 р. – 4,5 морга. Таким чином селянство знову потрапляло знову у економічну залежність до дідичів.

Сільське господарство в краї мало екстенсивний характер. Невисокий рівень культури землеробства призводив до низької врожайності. Поміщики намагалися поліпшити справи за рахунок збільшення панщини з 3 до 6 днів на тиждень. Головними повинностями були панщина, данина натурою та грошовий чинш.

Розвиток капіталізму на західноукраїнських землях зумовила реформа 1848 – 1853 рр., яка скасувала кріпацтво. Панівні кола Австро-Угорщини змушені були піти на цей крок під тиском буржуазної революції 1848 р. Скасування кріпосного права відбувалося шляхом викупу, який селяни сплачували додатково до прямих податків. Поступово відробітки замінювалися використанням найманої робочої сили. Реформи та підтримка сільського господарства Йосифом II та його наступниками на західноукраїнських землях сприяли поширенню нових методів господарювання, вирощуванню зернових та технічних культур на ринок.

У цей час розпочався експорт хліба й худоби за межі Західної України. Негативним наслідком розвитку капіталістичних відносин стала значна пролетаризація західноукраїнського селянства, тобто його обезземелювання й перенаселення у сільській місцевості. Саме це викликало наприкінці XIX на початку XX ст. масову еміграцію селян до Америки. За період із 1890 до 1914 р. із Східної Галичини і Західної Волині виїхали на заробітки та на постійне місце проживання понад 0,5 мільйони українських селян. Із них – у США оселилося близько 700 тисяч чоловік, у Канаді – 85 тисяч, у Латинській Америці – 55 тисяч осіб.

Реформа 1848 р. в Австрійській імперії створила певні умови й для розвитку капіталістичних відносин у промисловості. Проте соціальна структура змінювалася дуже повільно. На рубежі століть у сільському господарстві Східної Галичини було зайнято 74,9 % всього населення, у промисловості – лише 9,7 %, у торгівлі й транспорті – 9,07 %, у Північній Буковині – відповідно 75 %, 11,1 % та 7,6 %. На Закарпатті у сільському господарстві працювало 85 % всього населення.

В середині XIX ст. промисловість краю залишилася на ремісничо-мануфактурному рівні. Становлення фабрично-заводської промисловості відбулося вже в кінці XIX ст. В середині XIX ст. важливою галуззю економіки краю стає нафтова промисловість (Борислав, Дрогобич). З'являються перші курорти та санаторії у Трускавці, де була виявлена лікувальна мінеральна вода – «Нафтуса», «Юзя», «Марія». Розширюється також лісопереробна промисловість, з'являється декілька десятків сучасних пилорам. Поступово розвивався залізничний транспорт, будуються нові ремонтні майстерні у Львові, Ужгороді, Стрию. Пожвавилася торгівля, ярмарки і базари.

Таким чином, у процесі буржуазної модернізації західноукраїнських земель капіталістичні форми господарювання поступово витісняють старі феодальні відносини. Але в порівнянні із Наддніпряниною економіка краю серйозно відставала. З другого боку загострювалися суперечності між бурхливим розвитком капіталізму в Наддніпрянщині та політичним і національним станом українців в Російській імперії.

8. 2. Громади та їхня культурно-освітня діяльність у другій половині XIX ст. Діяльність В. Антоновича та М. Драгоманова

Криза феодальної системи господарювання, проблеми модернізації економіки, посилення політичного тиску на українську інтелігенцію з боку царизму, піднесення революційного руху в Європі спричинили загострення національно-визвольної боротьби в Україні в другій половині XIX ст.

Посилення національного руху було зумовлено не тільки процесом консолідації українців, але й політикою національного пригноблення з боку імперських урядів Австрії та Росії. Головним досягненням видатних українських економістів кінця XIX ст., як підкреслила Н.Полянська – Василенко, було те, що «вони в своїх дослідженнях довели, що Україна є окремий господарчий терен; територіальна проблема української економіки зв'язана з національними та соціальними інтересами. Для українського громадянства XIX ст. була ясна суперечність між економічними інтересами України і її політичним станом. Єдиний вихід з цього стану – національне визволення України».

Значну роль у досягненні цієї мети відіграли такі діячі національно-визвольного руху як: В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, Ю. Бачинський, М. Грушевський, М. Міхновський, а також громадівський рух 60 – 80-х років, діяльність Братства тарасівців (1891 – 1898), народовців (60 – 90-х років), «Просвіт» (з 1868 р.), наукового товариства ім. Т. Шевченка (1892 – 1914).

Більш чітко ідеї визволення України та створення соборної держави зазвучали у програмі першої політичної партії Західної України – Русько-української радикальної партії на чолі із І. Франком (1890), Революційної Української партії Наддніпрянської України (1900) на чолі із Д. Антоновичем, М. Русовим та в програмі «Самостійна Україна» (1900) М. Міхновського.

Незаперечно важливу роль у пробудженні української нації у другій половині XIX ст. відіграли українські письменники та митці: Т. Шевченко, Леся Українка, Л. Глібов, П. Мирний, М. Вовчок, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, С. Гулак-Артемівський, М. Лисенко, М. Аркас, П. Саксаганський, М. Вербицький, П. Чубинський, І. Федькович, М. Заньковецька.

Суспільно-політичний та національний рухи в Україні розвивалися у нерозривному взаємозв'язку.

Основними течіями суспільно-політичного руху 60-90-х років XIX ст. були:

- *загальноросійський (марксистський, земський, народницький);*
- *український (хлопоманський, громадівський рухи, діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та товариства ім. Т. Шевченка;*
- *важливу роль в українському суспільно-політичному житті відігравав народницький рух.*

Серед народників-різничинців домінували три напрями – унтарський, пропагандистський і терористичний. В Україні діяли народницькі організації: «Земля і воля» (1863 – 1864), «Народна воля» (1879 – 1889), пропагандистські гуртки «Жебуністів», «Чайковців» (1873 – 1874). Представники терористичного напрямку вірили в можливість підняти народ на селянську революцію за допомогою терористичних актів проти царя, міністрів, губернаторів. Самодержавство розгромило ряд народницьких організацій та заарештували і стратили найактивніших їх представників. У 1881 р. народоволець-подолянин Микола Кибальчич, знаходячись у Петропавлівській в'язниці, за кілька днів до страти створив проект літального ракетного апарату з камерою згорання задовго до проекту Ціолковського.

У 1859 р. XIX ст. піднесенню національної свідомості українців сприяла діяльність студентів Київського університету, які створили таємний гурток «хлопоманів». Учасниками гуртка були В. Антонович, Б. Познанський, Т. Рильський, А. Свидницький. Мета «хлопоманів» – зближення представників передового дворянства та інтелігенції із селянами, відстоювання їхніх прав та інтересів, виховання в них патріотичних почуттів. Гурток «хлопоманів» (українофілів) діяв до 1861 рр.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834 – 1908) – видатний український історик, археолог, археограф, етнограф, нумізмат та громадсько-політичний діяч. Уродженець містечка Махнівки (тепер с. Комсомольське Козятинського району Вінницької області). Найбільший вплив на формування світогляду Володимира мав його рідний батько угорець Янош Джидай. Боніфатій Антонович – нерідний батько та мати - Моніка Гурська (служила гувернанткою, багато читала і знала іноземні мови) намагалися виховати в сина панські звички. У 1834-1840 рр. Володимира виховувала бабуся Кароліна, у 1840-1844 рр. його разом із дітьми паніча навчала мати та Б. Антонович. Навчався Антонович у Рішельєвському лицейі в Одесі (1844-1848), потім у Одеській гімназії (1848-1850). У 1850 р. вступив на медичний факультет Київського університету, який закінчив у 1855 р. Два роки працював у Чорнобилі та Бердичеві, а потім у 1856-1860 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Влітку під час канікул пішки із товаришами обходив Київщину, Волинь, Холмщину, Поділля, ознайомився із справжнім життям народу. При сприянні професора В. Шульгина захистив кандидатську дисертацію «О торговле неграми» (1860). У 1861 р. переходить із католицизму у православ'я, працює вчителем латинської мови у Київській гімназії. У 1863 р. Антоновича призначено чиновником у канцелярію київського генерал-губернатора з відрядженням у Тимчасову комісію для розгляду давніх актів. За час роботи в комісії зібрав, відредагував та видав 9 томів «Архива Юго-Западной России», в яких відображені документи історії Поділля і Волині XIV – XVIII ст. Антонович провів десятки археологічних експедицій, зокрема дослідив залишки давньоруського Бакотського монастиря, скіфські кургани поблизу містечка Кальник.

Автор понад 300 наукових праць. У 1870 р. нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеня та обраний на посаду штатного доцента, пізніше професора Київського університету при кафедрі російської історії. Учасник ряду археологічних з'їздів та Археологічного конгресу в Лісабоні (1880). Найважливіші праці з археології — «Раскопки в стране древлян» (1893), «Археологическая карта Киевской губернии» (1895), «Археологическая карта Волынской губернии» (1901). В. Антонови бере активну участь у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, разом з М. Драгомановим видає збірку «Исторические песни малорусского народа». Пише ряд праць з історії - «Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648 р.», «Про походження козацтва», «Дослідження про гайдамацтво за вктами 1700 – 1768 рр.», «Уманський сотник Іван Гонта» та інші. Член-кореспондент Петербургської АН (1902), голова Історичного товариства Нестора-літописця (з 1881). Створив київську школу істориків, археологів та нумізматів. Його найталановитішим студентом і магістрантом був земляк М. Грушевський.

Уже в 1861 р. «хлопомани» разом з іншими студентами Київського університету Св. Володимира – В. Антоновичем, М. Драгомановим, П. Чубинським, братами Синегубенками, І. Касьяненко, П. Житецьким, створили нову таємну організацію «Громада» – гурток української інтелігенції та студентів Києва.

Чубинський Павло Платонович (1839 – 1884) – визначний фольклорист, етнограф, поет, громадський діяч, автор тексту Національного гімну «Ще не вмерла Україна». Народився в січні 1839 р. на хуторі поблизу Борисполя на Київщині (тепер у складі м. Борисполя Київської області) у сім'ї збіднілого дворянина, вихідця із козацько-старшинського роду Чубів. Початкову освіту здобув у Переяславі, середню - у Київській гімназії. Навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. Зі студентських років П. Чубинський виявив себе активним громадським діячем. Бере участь у просвітницькій та культурницькій діяльності. Був автором журналу «Основа», друкує статті в «Черниговском листке», в «Киевских губернских ведомостях», зробив безуспішну спробу відкрити в Борисполі безплатну сільську школу. У 1861 р. захищає дисертацію на тему: «Нариси народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права Малоросії», повертається до Києва, де працює учителем. У 60-70-х рр. активно співпрацював у журналами «Основа» та київською «Старою громадою». Один із

засновників та активних членів київської «Старої громади». У 1862 р. написав віри, який став українським гімном - «Ще не вмерла Україна». Музику написав М. Вербицький, а також М. Лисенко. У жовтні 1862 р. за участь в національно-визвольному русі П. Чубинського заарештували, звинувативши його у приналежності до таємного товариства, яке готувало державний переворот. 20 жовтня 1862 р. за «за вредное влияние на умы простолудинов» висланий у с. Пінега Архангельської губернії, в 1863 р. – в Архангельськ під нагляд поліції. На засланні працював слідчим, секретарем статистичного комітету, займався статистичними, етнографічними дослідженнями Півночі Росії. У 1869 р. – переїхав в Петербург, пізніше брав участь у ряді експедицій в Україні та Білорусії. У 1872 р. П. Чубинський засновує в Києві Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. У 1974 р. він отримує золоту медаль Російського географічного товариства, у 1875 р. – Міжнародного етнографічного конгресу в Парижі, сам Олександр II нагороджує вченого діамантовим перснем. Вивчав побут, звичаї, фольклор, говірки і народні вірування українського народу. Особисто записав майже чотири тисячі обрядових пісень, триста казок. У 1872–1879 рр. за його редакцією було опубліковано матеріали досліджень: «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» в 7 томах. Після опублікування Емського указу 1876 р. – у зв'язку із розпуском товариства і переслідування його учасників, виїхав до Петербурга, де працював чиновником міністерства шляхів сполучення. У квітні 1879 р. важко захворів і пішов у відставку. У 1880 р. повертається в Бориспіль, де прикутий до постелі паралічем він прожив до 26 січня 1884 р. похований у Борисполі на Київщині. У січні 2009 р., шануючи пам'ять про П. Чубинського, Національний банк України випустив в обіг 2-гривневу ювілейну монету.

В 60–70 роки чітко виділяються дві течії громадського руху: *демократично-ліберальна* та *радикально-демократична*. До демократично-ліберальної течії належали В. Антонович, Б. Познанський, Т. Рильський, Б. Чубинський. Вони ставили за мету здобуття національно-культурної автономії України, проведення широкої просвітницької діяльності серед народних мас. До радикально-демократичного крила належали брати Потоцькі, В. Синегуб, В. Пилипенко. Їх основною метою була підготовка народного селянського повстання та створення української, польської і російської держав республіканського типу.

Окрім київської, громади виникли в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі, Житомирі, Катеринославі. Вони припинили свою діяльність у 1863 – 1864 рр. у зв'язку із підписання царем Олександром II Валувського циркуляру про заборону української мови та переслідуванням і арештами учасників національного руху. Мета циркуляру та Емського указу 1876 р. полягала у зупиненні розгортання масового громадського руху

Нове піднесення руху припадає на 70–і рр. XIX ст., коли ще таємно діяла Київська стара громада. Виникають «нові громади», що об'єднували молодих українських патріотів в Одесі, Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові. Їх метою було розширення наукової, видавничої діяльності, видання наукової літератури, збирання народного фольклору, вивчення та пропагування української мови, видавництво газети «Киевский телеграф», листівок та прокламацій. З метою координації дій було створено спільний центр – *Раду*, яка стала керівним органом об'єднання громад усієї України. Раду громад очолили В. Антонович, М. Драгоманов, М. Русов.

Драгоманов Михайла Петровича (1841 – 1895) – громадський та політичний діяч, історик, філософ, публіцист, фольклорист, літературознавець. Основоположник політичної науки в Україні. Народився в Гадячі у дворянській родині, закінчив у 1863 р. історико-філологічний факультет Київського університету, а із 1873 року – доцент університету. В 1876 р. через переслідування царськими властями за участь у діяльності київської громади, емігрував до Женеву у Швейцарію, де заснував Вільну українську друкарню, видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878—1882). М. Драгоманов був переконаним демократом, прихильником соціалістичних ідей, він прирівнював економічні, природні, етнічні можливості

України до передових європейських держав. Патріотизм і демократія, на думку Михайла Петровича, випливають із природи українського народу, віками пригніченого і позбавленого своєї еліти. Він відкрито не виступав за відокремлення України від Російської імперії, стояв на федералістських позиціях, вбачаючи в Росії конфедерацію автономних регіонів.

Драгоманов – автор понад 2 тисяч праць з історії, літературознавства, фольклористики. У своїй праці "Втрачена епоха" він доводить самотність українського народу, його здатність вирішувати самостійно питання суспільно-політичного життя, високо оцінює роль пропаганди, преси, в боротьбі проти "Емського указу". Він писав, що під російським правлінням українці більше втратили, ніж набули, що освічені українці, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу. У працях «Переднє слово до "Громади"», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропавший час» звертався до важливих питань історії України.

Ідеї Драгоманова мали великий вплив на інтелігенцію та молодь Наддніпрянщини і Східної Галичини. Із 1879 року М. Драгоманов став професором історії Софіївського університету. Помер у 1885 році у Болгарії. У жовтні 2001 р. НБУ випустив в обіг ювілейну монету України – «Михайло Драгоманов» номіналом 2 гривні із серії "Видатні діячі України". Монету присвячено 160-річчю із дня народження видатного українського філософа, літературознавця, історика, публіциста. На лицьовому боці монети "Михайло Драгоманов" зображено в центрі тризуб – малий Державний герб України в обрамленні квітів та грон винограду та написи: Україна, 2 гривні, 2001. На зворотному боці монети відкарбований портрет М. Драгоманова та написи по колу: Михайло Драгоманов.

Членами Київської громади (1873) були історики І. Лучицький, А. Лазаревський, М. Драгоманов, мовознавець П. Житецький, письменник М. Старицький, композитор М. Лисенко. Вони увійшли до складу Південно-Західного відділення Російського географічного товариства в Києві. Його очолив громадський діяч Г. Галаган. Громадівці зібрали цікавий матеріал з історії, етнографії, фольклору, географії України. Значну роль у піднесенні патріотичних почуттів українців відіграли музичні твори М. Вербицького.

Вербицький Михайло Михайлович (1815 – 1870) – священик, композитор, хоровий диригент, автор музики Національного гімну УНР та сучасної України. Народився в с. Яворник Руський біля Перемишля в Західній Україні. У 1829 – 1833 рр. – навчався в початковій школі та співав у хорі при кафедральному соборі в Перемишлі, у 1833–1842 рр. – в греко-католицькій духовній семінарії. У Львові продовжив навчатися музики і співу, склав посібник-хрестоматію п'єс, пробував писати серйозні музичні твори, диригував хором. Із 1846 р. – працює дрібним чиновником у Перемишлі. В цей час написав музику для багатьох українських вистав: «Верховинці», «Козак і охотник», «Жовнір-чарівник», «Гриць Мазниця», «Підгоряни», «Запорожці», автор хорів «Заповіт» Т. Шевченка, літургії «Христос воскрес», «Отче наш» та інші. У 1850 р. М. Вербицький, після складання екстерном іспиту у духовній семінарії, був висвячений на священика та служив у Перемишльській греко-католицькій єпархії, писав пісні для Російського народного театру у Львові. У 1863 р. написав музику до вірша П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», який зразу ж став популярний серед української інтелігенції. Помер і похований у 1870 р. в с. Млини під Перемишлем.

У 80-х рр. XIX ст. починається занепад громадівського руху. Учасники громад займаються виключно розвитком культури. Але з «входом у 1882 р. історико-етнографічного часопису «Київська старовина» (1882–1906) діяльність громад значно пожвавилася. На сторінках журналу друкувалися матеріали з історії, археології, етнографії України та твори відомих українських письменників, пропагувалися ідеї національного відродження України. В. Антонович, М. Лисенко, М. Старицький наприкінці 90-х рр. XIX ст. виступили з ініціативою об'єднати громади у позапартійну Всеукраїнську організацію.

Лисенко Микола Віталійович (1842 – 1912) – видатний композитор, етнограф, диригент, піаніст, член громадівського руху. Народився у с. Гриньках на Полтавщині в козацько-старшинській родині Лисенків. Навчався у Харківському та Київському університетах, кандидат природничих наук, активний учасник кийвської Громади. У 1867 – 1869 рр. навчався на музичному факультеті в Німеччині (Лейпцигу), а в 1874 – 1875 рр. – навчався під керівництвом М. Римського-Корсакова у Петербурзі. З 1869 р. працював учителем музики у Києві, а в 1904 р. відкрив власну музично-драматичну школу. Часто давав великі концерти у великих містах України. Громадська діяльність М. Лисенка була різноманітною – він організовував недільні школи для селянських обдарованих дітей, готував матеріали для «Словника української мови», брав участь у переписі населення Києва, в роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, виступав як піаніст у концертах, музичних вечорах, присвячених Т. Шевченку та іншим відомим українським діячам. Кошти, виручені від них часто віддавав на благодійні цілі. У 1905 р., спільно із О. Кошицем, створив музичне товариство «Боян». У 1908 – 1912 – голова ради правління «Українського Клубу». Його учнями і послідовниками були – К. Стеценко, П. Демуцький, Л. Ревуцький, О. Лисенко. Відомий музикант і політичний діяч за активну національну позицію та громадську діяльність зазнавав гонінь і переслідувань з боку царських властей. Перу М. Лисенка належать понад 600 обробок українських народних пісень, цілий музичний цикл «Музика до «Кобзаря» Т. Шевченка, якимх складався із 80 творів («Радуйся, ниво непоплитая», «Б'ють пороги», «Гайдамаки» та інші). Шедеврами світового рівня в музиці стали опери Лисенка: «Енеїда», «Тарас Бульба», «Різдво яна ніч», «Утоплена», «Наталка-Полтавка». Він також написав 80 вокальних та фортепіанних творів. Помер і похований М. Лисенко в 1912 р. у Києві. У 2002 р. НБУ, вшановуючи пам'ять про М. Лисенка, випустив 2- гривневу ювілейну монету «Микола Лисенко», присвячену 160-й річниці з дня народження відомого композитора та громадського діяча України.

Надзвичайно велику роль не тільки у відродженні та збереженні української мови, а у формуванні духу непокори, української нації, плеканні любові до рідної землі, відданості народу, відіграла поетична творчість української поетеси – Лесі Українки – Лариси Петрівни Косач (1871 – 1913). Поезія та драматургія письменниці збагатили українську літературу новими прогресивними напрямками і художніми образами, заявила на світовому рівні про велич української мови. У 1996 р. до 125- річчя з дня народження Лесі Українки НБУ випустив у грошовий обіг ювілейні монети «Леся Українка» – срібну номіналом в 1000000 карбованців та нейзильберову номіналом у 200000 карбованців.

Таким чином, громади та передові ідеї творчої інтелігенції відіграли важливу роль в галузі культурно-просвітницької діяльності українського народу. Їх учасники зібрали, вивчили, надрукували сотні цінних матеріалів з історії, літератури, етнографії, фольклору України. Завдяки громадівському руху в Україні підвищилася національна свідомість українців, були засновані освітні установи, просвіти, активізувалися наукові дослідження, а українська культура збагатилася новими творами. Діяльність громад мали вагомий вплив на розвиток українського національного руху 60–80- х років XIX ст., формування української національної ідеї.

8.3. Народовці, радикали, москвофіли в суспільно-політичному житті Західної України у другій половині XIX ст. І. Франко, Ю. Бачинський

У другій половині XIX ст. західноукраїнські землі – Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття перебували під владою Австро–Угорської імперії (з 1867 р.). Революційні події 1848–1849 рр., прийняття Конституції 1867 р., зростання української інтелігенції стали головними причинами активізації суспільно-політичного життя в Західній Україні. Незважаючи на економічне та політичне обмеження внаслідок сильних польських позицій у краї, західним українцям, на відміну наддніпрянців у складі Російської імперії, забезпечувалося право спілкування і висловлювання в громадських місцях рідною мовою. За свідченням О. Субтельного мережа шкіл, народних читалень товариства «Просвіта» за період із 1868 до 1914 р. зростає до 3000 і нараховувала близько 37 тисяч членів. До 1912 р. «Просвіта» видала 445 назв книг загальним накладом 3 мільйони 115 тис. примірників. Ці цифри яскраво свідчать про зростання громадянської активності та свідомості західних українців, перетворення Східної Галичини в оплот українства.

В національному русі Західної України були три основні течії: *москвофіли, народовці та радикали.*

Народовці	Москвофіли	Радикали
<p>Ця течія виникла на початку 60-х рр. <i>Основні ідеї:</i> - об'єднання всіх національно-свідомих сил для протистояння ополяченню; - народовці вважали, що вирішити проблеми західних українців можна, лише спираючись на народ; - підвищення національної свідомості через освіту, культуру та «Просвіти»; - захистити української мови та літератури; - підвищення культурно-освітнього рівня українців; - патріотичне виховання молоді. - згодом розвивалася ідея необхідності об'єднання всіх українців.</p> <p><i>Видатні представники</i> народовців у Галичині: В. Барвинський, Ю. Романчук, А.Вахнянин, на Буковині: С. Смаль-Стоцький, М. Василько; на Закарпатті: А. Волошин, Ю. Жаткович.</p> <p>Співчували деяким ідеям народовців і. Франко, М. Павлик, М. Драгоманов.</p> <p>Ідеї народовців були відображені в таких періодичних виданнях, як «Вечорниці», «Буковина», «Справа», «Нива», «Руслан», «Правда».</p> <p>Практична діяльність народовців полягала в сприянні відкриттю у Львові українського професійного театру (1864), наукового товариства «Просвіта» (1868), Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка (1873). Першою політичною організацією</p>	<p>Москвофіли організаційно оформилася в 60-і рр. XIX ст. Причини появи цієї течії в західноукраїнському суспільно-політичному житті – віра в Росію як рятувальницю від ополячення та австрійських порядків. <i>Основними ідеями були:</i> - культурна та релігійна близькість росіян та українців; - «єдина і неділима російська народність»; - заперечення існування окремої української нації; - неможливість створення власної державності; - ігнорування українську мову як фактору відродження нації. - москвофіли вважали, що австрійський уряд зрадив українську верхівку, і бачили порятунок ополячення в приєднанні до Росії; - вважали, що галицькі <i>русини</i> є частиною єдиного великоруського народу.</p> <p><i>Видатні представники</i> москвофілів у Східній Галичині: Д. Зубрицький, М. Качковський, І. Наумович; в Буковині; К. Богатирець; на Закарпатті: А. Добрянський, І. Раковський.</p> <p>Практична діяльність москвофілів полягала в боротьбі з пияцтвом та створенні братств тверезості, заснуванні Наукового «Товариства ім. Каховського», участі в роботі Ставропігійного інституту, Народного духу та «Галицько-Руської матиці».</p> <p>Вони заснували гурток «Руська бесіда» (1861), політичну</p>	<p>У Західній Україні поступово сформувалася радикальна течія. З діяльністю західноукраїнських радикалів пов'язане створення перших українських політичних партій в Галичині (1890 р. РУРП). Причинами створення політичних партій можна вважати: загальну політизацію національного руху в Галичині; розкол в народовському русі — на прихильників угодовницької позиції відносно поляків та австрійського уряду та на прихильників радикальної позиції у розв'язанні національного питання.</p> <p><i>Основні ідеї:</i> - ліквідація залишків кріпацтва; - передача селяниам безкоштовно землі; - ідея об'єднання всіх етнічних українських земель в одну державу; - здобуття політичних прав та національного визволення.</p> <p><i>Видатні представники:</i> І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, С. Данилович, М. Драгоманов.</p> <p>Практична діяльність радикалів полягала у пропаганді ідей соціалізму та націоналізму, створенні політичних радикальних організацій та партій, видавництво газети «Народ», написання патріотичних творів, вивченні життя народу та оспівуванні його героїв.</p>

<p>народовців стала заснована в 1886 р. «Народна рада», яку очолив Ю. Романчук. «Народна рада» перетворилася на представницький орган західних українців та сприяла національному розвитку Галичини.</p>	<p>організацію «Руська рада» (1870), що мала стати представником всіх місцевих русинів. Москвофілів підтримував російський царизм, який прагнув використати їх як протидію українському національному рухові. Москвофіли видавали у Львові газету «Слово»</p>	
--	---	--

У жовтні 1890 р. радикально настроєві діячі українського визвольного руху створили *Русько-українську радикальну партію (РУРП)*. Партія почала боротьбу з тими представниками, національного руху, які пішли на співпрацю з поляками та австро-угорським урядом. Радикали прагнули демократизувати суспільне життя, використати досягнення культури та науки для підвищення національної свідомості українців, об'єднання українців в єдину державу. Головною ідеєю РУРП та її керівника І. Франка – було об'єднання ідеалів наукового соціалізму з національними інтересами українців.

Франко Іван Якович (1856 – 1916) – видатний український поет, письменник, філософ, науковець, політичний і громадський діяч, автор декількох сотень наукових праць, поетичних збірок, прозових творів. Народився в с. Нагуєвичі Дрогобицького повіту в родині коваля. У 1875 р. закінчив Дрогобицьку гімназію і вступив на філософський факультет Львівського університету. Перший друкований твір І. Франка вийшов у 1874 р. в студентському журналі "Друг". З того часу Іван вів пропагандистську роботу в робітничих гуртках, писав вірші та статті для газет, разом з М. Павликом видавав журнал "Громадський друг". За прогресивні та революційні погляди І. Франка тричі заарештовували – у 1877, 1880, 1889 роках. У 1891 р., після десятирічної перерви здав випускні іспити у Чернівецькому університеті. У 1893 р. захистив у Відні докторську дисертацію на тему «Варлаам і Йосаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія» та спробував влаштуватися викладачем до Львівського університету, але австрійська влада не дозволила цього зробити. У 1894–1897 рр. разом із дружиною Ольгою видавав революційно-демократичний журнал "Житє і слово", де він друкував художні та політичні праці. Велику підтримку у важкий для нього період надавав І. Франку професор Львівського університету М. Грушевський.

Політичні ідеї І. Франка яскраво виражені в його працях періоду 1896–1907 рр.: "Поза межами можливого", "Соціалізм і соціал-демократизм", "Народники й марксисти", "Що таке поступ?", "До історії соціалістичного руху", "Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм", "Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова". У праці "Поза межами можливого" Іван Якович, під впливом Ю. Бачинського та М. Міхновського, сформулював ідею самостійності України, пробудження національної свідомості і національної гідності українського народу, відкинув марксистський економічний матеріалізм та ідею пролетарської соціалістичної революції В. Леніна. Помер І. Франко у 1916 р., похований на Личаківському кладовищі у Львові. У 1940 р. там відкрито Літературно-меморіальний музей І. Франка, місто Станіслав перейменовано на Івано-Франківськ, Львівський університет імені Яна Казимира одержав ім'я видатного поета та революціонера. У 70-80-ті роки ХХ ст. в УРСР було видано 50-томне зібрання прозових та поетичних творів І. Франка. У 2006 р. НБУ до 150-річчя з дня народження відомого українського поета і філософа випустив ювілейну монету «Іван Франко» номіналом в 2 гривні.

Керівники РУРП – І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький – виступали за передачу землі шляхом її викупу у власність селянських общин, надання селянам кредитів для викупу землі та подальшої сільськогосподарської діяльності. Свої ідеї радикали висловлювали в газетах «Громада» та «Хлібороб». Практична діяльність радикалів полягала у відкритті громадських читалень. Серед членів РУРП вперше в історії української політичної думки в 1890–1895 рр. була розроблена та сформульована В. Будзинським та Ю. Бачинським ідея політичної самостійності України.

Бачинський Юліан (1870 – 1940) – український громадський, політичний діяч, публіцист, дипломат, провідний діяч РУРП. Народився в с. Новосілка Підгаєцького повіту в Галичині у родині католицького священика. Освіту здобув у Львові. Виходячи із засад марксистської політекономії, першим обґрунтував потребу створення незалежної Української Соборної держави. Вважав здобуття політичної незалежності України - головною передумовою її дальшого соціально-економічного і культурного розвитку. Член Української Національної Ради в Галичині у 1918 р., дипломат від УНР у США (1919). Суспільно-політичні погляди Ю. Бачинського знайшли відображення у працях: "Україна уярмлена" (1895), "Поділ Галичини" (1897), "Гльосси" (1903), "Взаїмні відносини соціал-демократичних партій української і польської в Східній Галичині" (1908), "Українська ація в З'єднаних Державах Америки" (1914), "Большовицька революція і Україні" (1925) та інших. Захоплюючись радянською політикою коренізації та українізації в УРСР, повернувся в Україну, де активно працював у редколегії "Української Радянської Енциклопедії". Наприкінці 1934 р., звинувачений органами ДПУ в антирадянській терористичній діяльності, був заарештований та відправлений до трудових таборів СРСР (Ленінградська область). Помер у таборі в 1940 р.

Отже, суспільно-політичне життя в Західній та Наддніпрянській Україні було повним, різноманітним та суперечливим. У національно-визвольному русі українців не було єдності, що послаблювало його вплив на народні маси. Поступово національний український рух переходить від культурно-просвітницької роботи до політичної діяльності, яка проявилася у виникненні перших українських партій та формуванні української національної ідеї.

8.4. Культура України в другій половині XIX ст.

Головною особливістю розвитку української культури у XIX ст. було те, що в умовах територіальної, політичної та економічної розірваності Наддніпрянщини та Західної України під владою двох імперій, культура стає найважливішим і найдієвішим засобом формування національної ідеї та самосвідомості українців.

Розвитку культури сприяли: утвердження капіталістичної промисловості, буржуазні реформи 60–70-х років, пробудження національної інтелігенції, її чисельне зростання, вплив гуманістичних ідей Західної Європи та США, зростаючі потреби населення в здобутті освіти.

Своєю творчістю та практичною діяльністю українські освітяни, літератори, історики, науковці, митці активно сприяли формуванню української національної еліти, пробудженню мас, збереженню неповторних рис українського народу, його традицій та мови. Протягом XIX століття відбувається перехід від схоластики до реалізму практично у всіх напрямках культури – в освіті, науці, літературі, мистецтві, живописі, музиці, театрі.

В освіті відбувається поступовий процес демократизації навчально-виховного процесу, розширюється мережа початкових, середніх шкіл та класичних гімназій, вищих навчальних закладів (університетів та інститутів), кадетських училищ та військових академій. Більшість письменників та поетів у своїх творах намагаються реалістично через своїх персонажів зобразити події, побут і життя народу, часто звертаються до історичного минулого та фольклору. Твори пишуться літературною українською мовою. В архітектурі, скульптурі та прикладному мистецтві утверджується свіцке європейське будівництво та зображення скульптурних образів. Відбувається реалістичний розвиток гуманітарних, точних та природничих наук, з'являється ряд нових підходів до об'єктивного висвітлення, вивчення нових подій і явищ.

Вищими навчальними закладами в Наддніпрянській Україні, які готували спеціалістів з різних галузей знань, були Харківський, Київський університети. У 1865 р. в Одесі відкрито третій університет – Новоросійський. У Західній Україні діяли Львівський та Чернівецький університети (1875).

В університетах існували історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний факультети. В кінці XIX ст. в університетах України налічувалося понад 6 тис. студентів, але в основному там вищу освіту здобували не українці, а переважно росіяни та поляки. Крім цього відкрилося ще 6 інститутів.

В Україні працювало багато видатних вчених. В Харківському університеті у 1885 – 1902 р. кафедру механіки очолював О. Ляпунов. Його праці з математики, зокрема з проблеми стійкості руху, здобули світове визнання. Не меншу славу українській науці принесла діяльність математиків М. Остроградського (1801 – 1862) та В. Буняковського (1804–1889). Праці Михайла Остроградського, присвячені математичному аналізу, математичній фізиці, теоретичній механіці. Використовуючи його ідеї у XX ст. виникли нові галузі математики – механіка Остроградського, квантова теорія поля Остроградського. А також використовуються формула та метод Остроградського. НБУ у 2001 р. до 200-річчя від дня народження вченого випустив ювілейну монету із серії «Видатні діячі України» - «Михайло Остроградський» номіналом 2 гривні.

Буняковський Віктор Якович (1804 – 1889) – визначний український математик, творець Петербургської математичної школи. Народився Віктор в м. Барі Подільської губернії у 1804 р. в сім'ї полковника уланського полку. Початкову освіту отримав у Москві. Потім п'ять років навчався у Лозанській академії та два – в Паризькому університеті. У 1825 р. захищає наукову роботу. Здобувши вчену ступінь доктора математики. Після повернення до Росії у 1826 – 1828 рр. працює викладачем математики та механіки в ряді петербургських вузів. Із 1830 р. – екстраординарний, із 1841 р. – ординарний академік Петербургської Академії наук. Найбільші досягнення В. Буняковський здобув у теорії чисел та ймовірностей. Відому тепер нерівність Буняковського – Коші – Шварца вчений довів ще у 1859 р. Із 1864 до 1889 р. – В. Буняковський віце-президент Академії наук. Він є автором близько 170 наукових праць, серед яких посібники «Арифметика», «Лексикон», «Основания математической теории вероятностей», «Про паралельні лінії», розробив ряд демографічних методик дослідження руху населення, винайшов планіметр, пантограф, само рахівницю. В. Буняковський цікавився прикладними задачами, так у 1842 р. розв'язав задачу Б. Якобі про електромагнітний телеграф та про найвигідніше розміщення громовідводів біля промислових об'єктів та жител. Вчений став почесним членом більшості академій, університетів та наукових товариств Європи. Ще за життя В. Буняковського у 1875 р. було урочисто відзначено 50-річчя його наукової діяльності та засновано премію його імені розміром 500 рублів золотом, яка видавалася раз на три роки за важливі математичні відкриття молодим вченим, серед яких була перша жінка-академік – Софія Ковалевська. Помер В. Буняковський в листопаді 1889 р. в Петербурзі, де й похований. В м. Бар Вінницької області на честь відомого математика-земляка названо одну із вулиць, проведено наукову конференцію, присвячену 200-річчю з дня народження, готується проект пам'ятника вченому.

Кафедру хімії в Харківському університеті з 1855 до 1887 р. очолював видатний учений М. Бекетов, який став засновником сучасної фізичної хімії. І. Мечников працював професором зоології і порівняльної анатомії в Одеському університеті. В 1886 р. разом з мікробіологом

М. Гамалією він створив в Одесі першу вітчизняну і другу в світі бактеріологічну станцію, розробив вчення про імунну систему, а за свою роботу був удостоєний Нобелівської премії

В цей час високого рівня сягає українська література. З'явилась ціла плеяда видатних письменників і поетів – Марко Вовчок, Леонід Глібов, Степан Руданський, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Тарас Шевченко.

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 1861) – класик української літератури, художник, громадський діяч. Народився в сім'ї селянина-кріпака в с. Моринцях на Черкащині. Ази науки здобув у місцевого дяка. Разом із поміщиком Енгельгардтом переїхав до Вільнюса в Литву, а потім до Петербурга. Із 1832 р. навчався у художника В. Ширяєва. У 1838 р. художники К. Брюллов, В. Жуковський, О. Венеціанов і Сошенко викупили Шевченка з кріпацтва і прийняли на навчання талановитого юнака до Академії мистецтв. У 1840 р. в Петербурзі вийшла перша збірка його поезій «Кобзар», у 1845 р. героїчно-романтична поема «Гайдамаки». В 1843–1845 рр. Шевченко пише поезію «Три літа», «Тарасова ніч», «Іван Підкова», повісті «Музикант», «Художник», «Нещасний», «Близнята». Його твори проникнуті ідеєю народності та реалізмом. Т. Шевченко є автором «Букваря южнорусского». Працюючи у Київській археографічній комісії протягом 1845–1847 рр., Шевченко постійно цікавився історичним минулим України. Розширенню його світогляду сприяло знайомство з передовими професорами Київського університету М. Іванишевим, М. Костомаровим, О. Селіним, М. Максимовичем.

Він був одним з найвидатніших українським художником, графіком, автором понад тисячі художніх полотен. У 1847 році викладав малювання в Київському університеті. Багато подорожував по Україні, писав вірші. У 1846 – 1847 рр. брав активну участь в діяльності Кирило-Мефодіївському братстві, у якому очолював радикальне крило.

У березні 1847 р. за участь у товаристві та знайдені аетисамодержавні вірші («Сон») заарештований і засланий солдатом до Оренбурзького окремого корпусу із заборонаю писати і малювати. Після звільнення із заслання у 1857 р. Шевченко приїхав до Москви, потім до Петербурга. Із 1859 р. до 1860 р. перебував в Україні де перебував під наглядом поліції. Потім вже хворого Шевченка влада зобов'язали виїхати до Петербурга. Де він і помер 14 березня 1861 р. Похований його на Смоленському кладовищі в Петербурзі, а в травні 1861 року перевезли на Чернечу гору (тепер Тарасову) біля у Канева.

У 1863 р. відомий етнограф і фольклорист Павло Чубинський написав славетний вірш "Ще не вмерла Україна". Покладений на музику М. Вербицьким, він став національним гімном України.

Видатним українським письменником та мовознавцем, автором толкового словника був В. Даль (1801–1872). НБУ у 2001 р. випустив у грошовий обіг 2-гривневу ювілейну монету «Володимир Даль», присвячену 200-річчю з дня народження видатного літератора.

Значний внесок у розвиток української драматургії зробив М. Старицький. Він написав 25 п'єс. У драмах "Не судилось", "Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці" та ін. відтворено сцени з народного життя та побуту. У п'єсах на історичну тематику ("Богдан Хмельницький", "Маруся Богуславка") Старицький показав героїчну боротьбу українців за національне визволення. Ім'я М. Кропивницького

тісно пов'язано із становленням професійного театру в Україні. І. Карпенко-Карий увійшов в історію української драматургії як творець гостро соціальної драми і комедії.

Близькою за духом до Лесі Українки, високою національною свідомістю та громадською активністю в кінці XIX на початку XX ст. вирізнялася відома в усій Європі українська акторка, співачка, народна артистка УСРР (1934) – Марія Костянтинівна Заньковецька – Адамовська (1854 – 1934). Починаючи із 1882 року і до смерті Марія виконала десятки ролей (в тому числі роль Наталки Полтавки) у трупях М. Кропивницького, М. Старицького, П. Саксаганського, М. Садовського, І. Карпенка-Карого, працювала у Ніжинському, Київському та Львівському драматичних театрах. Вона взяла участь у 20-х роках в створенні нового українського театру. Тому не випадково Львівському драматичному театру було присвоєно ім'я М. Заньковецької. У 2004 р. НБУ до 150-річчя з дня народження відомої акторки випустив ювілейну монету «Марія Заньковецька» номіналом 2 гривні.

Соломія Амвросіївна Крушельницька (1872 – 1952) – видатна співачка, педагог, випускниця Львівської консерваторії своїм неперевершеним голосом підкорила слухачів не лише України, але і багатьох держав Європи та світу. У 1862 р. С. Гулак-Артемовський написав першу українську оперу "Запорожець за Дунаєм". Основоположником української класичної музики став Микола Лисенко.

Важливе місце в українському мистецтві належить одеському художнику К. Косганді. За картини "Старенькі" та "Рання весна" йому було присуджено медалі на всесвітніх виставках. Серед майстрів Наддніпрянської України найбільш багатогранною і масштабною була постать С. Васильківського, який прославився у розвитку українського пейзажного, історичного, монументального живопису, портрета, є автором близько 3 тисяч картин («Ранок» та інші).

В другій половині XIX ст. значних успіхів в Україні досягла історична наука. Хоча в університетах панувала офіційна великодержавницька школа істориків, помітне місце зайняла українська ліберально-демократична течія.

Найславетнішим серед істориків у другій половині XIX ст. були: Д. Бантиш-Каменський, О. Єфименко, М. Маркович, М. Максимович.

Максимович Михайло Олександрович (1804 – 1873) – визначний український учений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник. Народився на хуторі Тимківщина Золотоніського повіту Полтавської губернії. Після закінчення Новгород-Сіверської класичної гімназії, із 1817 р. навчався на філологічному і природничому факультетах Московського університету. Захистивши у 1827 р. магістерську дисертацію, працював викладачем Московського університету та директором ботанічного саду. Після переїзду до Києва у 1834 – 1835 рр. М. Максимовича обирають ректором Київського університету та одночасно деканом філософського факультету. Спілкувався із Т. Шевченком, М. Гоголем, М. Костомаровим. Після виходу у відставку у 1845 р. проживав у садибі Михайлова Гора біля с. Прохорівки поблизу Канева, займався науковою роботою. За наукові заслуги Максимович був обраний членом Київського, Московського, Петербурзького, Новоросійського університетів, з 1871 р. – член-кореспондентом Петербурзької АН. Максимович був прихильник ідеї романтизму та народності. Обстоював теорію державно-правового зв'язку між княжим і козацько-гетьманським періодом історії України. Праці Максимовича з історії дуже різноманітні, вони торкаються історії Київської держави, козаччини, Гетьманщини, гайдамацького руху – «Історичні листи до козаків придніпровських», «Листи про Б. Хмельницького» «Дослідження про гетьмана Конашевича-Сагайдачного» та сотні інших. Оpubлікував багато грамот, універсалів, актів, переклав псалми українською мовою. Перу Максимовича належать ряд праць із природознавства: «Основи ботаніки», «Роздуми про природу» та інші.

Дмитро Яворницький (1855 – 1940) вніс значний вклад у вивчення історії запорізьких козаків, написавши 3-томне дослідження «Історія запорозьких козаків». Олександра Єфименко (1848 – 1918) – перша серед жінок отримала вчений ступінь доктора історії Харківського університету. Вона опублікувала два томи збірника "Південна Русь», «Історію українською народу". Композитор Микола Аркас (1853 – 1909) видав українською мовою в Петербурзі у 1908 р. "Історію України-Руси", матеріали до якої збирав ще з кінця XIX ст.

Протягом XIX ст. значного розквіту набуває культура в Західній Україні. У 1818 р. відновив свою роботу Львівський університет та відкрилася Технічна академія. В умовах буржуазної революції, насамперед під тиском української фракції в австрійському парламенті, у 1848 р. було відкрито кафедру української мови у Львівському університеті, а у 1894 р. – медичний факультет. У 1875 р. утворився перший на Буковині університет в Чернівцях, а в кінці 90-х рр. засновано Львівський політехнічний інститут та Академія ветеринарних наук (1897). У 1880 р. відбулося відкриття у Львові першої музичної консерваторії, а в 1903 р. – Вищого музичного інституту імені М. Лисенка.

Дуже популярними серед західних українців були твори М. Шашкевича "Руська мова", "Ода Наливайку", М. Устимовича "Пісні опришків", "Хлібороб», О. Духновича "Пісні про свободу», альманах «Русалка Дністровая», виданий у 1837 р. літературно-просвітницьким товариством "Руська трійця" (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький). У 1862 р. йшли у світ поезії Ю. Федьковича "Довбуш", "Лук'ян Кобилиця".

Розпочалася літературна діяльність І. Франка ("Мойсей", "Із днів журби", "Борислав сміється", "Учитель" та ін.). У 1862 – 1863 рр. Я. Головацьким та Б. Дідицьким видавався літературний збірник «Галичанин».

У 1851 р. відбулася перша постановка української п'єси О. Духновичем в Закарпатті, а у 1910 р. Г. Хоткевич відкриває "Гуцульський театр" у Станіславі (тепер Івано-Франківськ).

У 1849 рр. в Східній Галичині виникають десятки недільних шкіл, що сприяло підвищенню освітнього рівня українців. У 1868 р. з ініціативи народовців в Галичині засновано культурно-просвітницьке товариство "Просвіта". На 1900 р. у Східній Галичині працює 2250 класів з українською мовою навчання, у Буковині – 305 початкових шкіл, гімназія в Чернівцях з українськими класами.

Завдання розвитку української науки в краї розробив Перший з'їзд українських діячів науки і культури – "Собор руських вчених", проведений у Львові в 1848 р. Розвитку історичної науки сприяла наукова розвідка В. Зубрицького "Історія давнього Галицько-Руського князівства". Нові філософські ідеї розвинули українські філософи – І. Франко, В. Довгович, І. Лаврінський, А. Могильницький.

Із 1872 р. у Львові працює хімік Б. Радзішетьський. Українську економічну науку розвивали дослідження Р. Буяка та Т. Рутовського. У 1895 р. відбулося відкриття у Львові музею етнографії, який через свої багаті експозиції формував національну свідомість українців та відроджував народні традиції. У 1897 р. у Львові розпочало роботу наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке очолив М. Грушевський – професор Львівського університету (у 1894 – 1914), автор близько 2000 історичних праць.

У 1897 – 1900 рр. у Львові споруджений оперний театр (архітектор З. Горголевський), де дебютувала Соломія Крушельницька та Марія Заньковецька.

На західноукраїнських землях працювали художники: К. Устиянович ("Гуцулка біля джерела"), Т. Копистинський ("Гуцулка", "Далматинка"), Т. Романчук ("Узлісся", «З дороги»), Ю. Пічуляк.

Отже, українська культура, незважаючи на утиски та обмеження з боку російських, австрійських та угорських властей, в XIX ст. відіграла важливу роль у збереженні основних рис української нації, у формуванні української еліти, української національної ідеї, вона яскраво проявилася у творчості найталановитіших постатей і творах літератури, історії, фольклору, мистецтва.

Документи

Циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валусєва Київським, Московським і Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р.

Давно вже йдуть суперечки в нашій пресі про можливість існування самостійної малоросійської літератури. Приводом до цих суперечок служили твори деяких письменників, що відрізнялися більш-менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру внаслідок обставин виключно політичних, що не мають жодного відношення до інтересів власне літературних. Колишні твори малоросійською мовою були розраховані лише на освічені класи Південної Росії, нині ж прихильники малоросійської народності звернули свою увагу на масу неосвічену, і ті з них, що прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, взялися, під приводом поширення грамотності й освіти, за видання книг для початкового читання, букварів, граматики, географій тощо. Серед таких діячів перебувала безліч осіб, з приводу злочинних дій яких тривало слідство особливої комісії.

У С.-Петербурзі навіть збираються пожертвування для видання дешевих книг на південноросійському нарідччі. Багато цих книг дійшло вже на розгляд у С.-Петербурзький цензурний комітет і чимало таких самих книг подається й до Київського цензурного комітету. Цей останній має особливі труднощі з пропуском згаданих видань, враховуючи такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах здійснюється загальноросійською мовою й уживання в училищах малоросійської мови ніде не допущено; саме питання користі і можливості вживання в школах цього нарідччя не тільки не вирішене, а навіть порушення цього питання сприйнято більшістю малоросіян з обуренням, що часто висловлюється в пресі.

Вони дуже ґрунтовно доводять, що жодної особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що нарідччя їхнє, яке вживається простонароддям, є та ж сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросіян, і навіть набагато зрозуміліша, ніж вигадувана тепер для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, що прагне доводити протилежне, більшість самих малоросів дорікає за сепаратистські задуми, ворожі до Росії і згубні для Малоросії. Явище це тим більше «умне і заслуговує на увагу, що воно збігається з політичними задумами

поляків, і певно саме їм зобов'язане своїм походженням, судячи з рукописів, що надходили до цензури, і з того, що велика кількість малоросійських творів дійсно надходить від поляків. Нарешті, і київський генерал-губернатор вважає небезпечним і шкідливим випуск у світ розглянутого нині духовною цензурою перекладу на малоросійську мову Нового Завіту.

Зважаючи, з одного боку, на сучасне тривожне становище суспільства, схвильованого політичними подіями, а з іншого боку, враховуючи, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не одержало ще остаточного дозволу в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав необхідним надалі до угоди з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду, шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою зробити в цензурному відомстві розпорядження, щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, що належать до сфери витонченої літератури, пропуск же книг малоросійською мовою як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, призупинити. Розпорядження це було представлено на найвищий розгляд государя імператора і Його Величність удостоїв його монаршого схвалення.

Губарев В. К. Історія України: Довідник школяра і студента. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 273 – 274.

1. Розкрити зміст Валуєвського циркуляру та показати в чому полягав його реакційний характер?

Емський указ. Висновки Особливої Наради для припинення українофільської пропаганди після виправлення відповідно до зауважень, зроблених Олександром II 18 травня 1876 р. у м. Емсі

З метою припинення небезпечної в державному відношенні діяльності українофілів слід було б відповідно прийняти надалі до розсуду наступні заходи:

а) У Міністерстві внутрішніх справ.

1. Не допускати ввозу в межі імперії, без особливого на те дозволу Головного управління в справах друку, будь-яких книг що видаються за кордоном малоросійським наріччям.

2. Заборонити в імперії друкування тим самим наріччям будь-яких оригінальних творів або перекладів, за винятком історичних пам'яток, але з тим, щоб і ці останні, якщо належать до народної словесності (якими є пісні, казки, прислів'я), без відступу від загальноросійської орфографії (тобто не друкувалися так званою «кулішівкою»).

П р и м і т к а I. Захід цей був би не більше як розширенням Найвищого повеління від 3 липня 1863 року, яким дозволено було допускати до друку малоросійським наріччям тільки твори, що належать до сфери витонченої літератури, пропуски ж книг тим самим наріччям, як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання, велено було призупинити.

П р и м і т к а II. Зберігаючи силу зазначеного вище Найвищого веління, можна було б дозволити друкування малоросійським наріччям, крім історичних пам'яток, і творів красного письменства, але з тим, щоб зберігалася в них загальноросійська орфографія, і щоб дозвіл надавався не інакше як після розгляду рукописів Головним управлінням у справах друку.

3. Заборонити також всякі на тому ж наріччі сценічні вистави, тексти до нот і публічні читання (які мають на сьогодні характер українофільських маніфестацій).

4. Підтримати газету «Слово», що видається в Галичині у напрямку, ворожому до українофільського, призначивши їй хоча б невенлику, але постійну субсидію, без якої вона не може продовжити існування й має закритися (українофільський орган у Галичині, газета «Правда», ворожа взагалі російським інтересам, видається при значній допомозі від поляків).

5. Заборонити газету «Київський телеграф» на тій підставі, що номінальний її редактор Снежко-Блоцький сліпий на обидва ока і не може приймати ніякої участі в редакції, якою завідують постійно і довільно особи, запрошені до того видавницею Гогоцькою згуртка людей, що належать до найбільш неблагонаміреного напрямку.

б) У Міністерстві народної освіти.

6. Посилити нагляд з боку місцевого учбового начальства, щоб не допускати в початкових училищах викладання будь-яких предметів малоросійським наріччям.

7. Очистити бібліотеки всіх нижчих і середніх училищ у малоросійських губерніях від книг і книжок, що забороняються 2-м параграфом цього проекту.

8. Звернути серйозну увагу на особовий склад викладачів у навчальних округах Харківському, Київському і Одеському, зажадавши від попечителів цих округів іменного списку викладачів з позначкою про благонадійність кожного щодо українофільських тенденцій, і визнаних неблагонадійними або сумнівними перевести у великоросійські губернії, замінивши уродженцями цих останніх.

9. У майбутньому вибір осіб на викладацькі місця у зазначених округах покласти, щодо благонадійності цих осіб, на сувору відповідальність тих, хто дає пропозицію на їхнє призначення, для того, щоб відповідальність, про яку йде мова, існувала не тільки на папері, але й на ділі.

Примітка I. Існують два Найвищі повеління покійного Государя Миколи Павловича, не скасовані Верховною Владою, а тому зберігають і сьогодні силу закону, якими покладалося на найсуворішу відповідальність Попечителів Округів і взагалі учбового начальства не терпіти в навчальних закладах осіб з неблагонадійним напрямом думок не тільки між викладачами, але й між учнями. Корисно було б нагадати про них.

Примітка II. Було б корисним узяти за загальне правило, щоб у навчальні заклади округів Харківського, Київського та Одеського призначати викладачів переважно великорусів, а малорусів розподілити по навчальних закладах С.-Петербурзького, Казанського й Оренбурзького округів.

10. Закрити на невизначений термін Київський відділ Імператорського Географічного товариства (подібно до того, як у 1860-х роках закритий у цьому останньому Політико-економічний комітет, що виник у середовищі Статистичного Відділу) і допустити потім відкриття його знову, з наданням місцевому генерал-губернатору права клопотатися про його відкриття, але з усуненням назавжди тих осіб, які скільки-небудь сумнівні у своєму виключно-російському напрямку.

в) У III Відділу Власної Його Імператорської Величності Канцелярії.

11. негайно вислати з краю Драгоманова й Чубинського як невинуватих і дійсно небезпечних у краю агітаторів.

Губарев В. К. Історія України: Довідник школяра і студента. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 274 – 276.

1. Якими причинами був викликаний Емський указ Олександра II у 1876 р.?

Хронологія історичних подій

- **1848 – 1851 рр.** – діяльність Головної Руської Ради у Львові.
- **1849 – 1853 рр.** – поширення на Північну Буковину указу про скасування кріпосного права.
- **1853 – 1856 рр.** – Кримська війна.
- **1861 р., 19 лютого** – земельна реформа в Російській імперії, скасування Олександром II кріпосного права.
- **1860-ті роки** – утворення українських «громад».
- **1860-ті роки** – утворення в Західній Україні двох ідейних течій – «народовців» та «москвофілів».
- **1861 – 1862 рр.** – видання українського часопису «Основа» в Петербурзі.
- **1863 р.** – Валуєвський циркуляр про заборону писати, друкувати, навчати учнів українською мовою.
- **1864 р.** – земська, судова та освітня реформи в Російській імперії.
- **1865 р.** – прокладення першої залізниці в Україні від Балти до Одеси.
- **1866 – 1934 рр.** – життя і діяльність М. С. Грушевського.
- **1868 р.** – заснування товариства «Просвіта» у Львові.
- **1874 р.** – заснування першого в Україні учительського інституту в м. Глухові (сьогодні Глухівський державний педагогічний університет імені О. Довженка).
- **1873 р.** – заснування літературного товариства ім. Т. Шевченка у Львові.
- **1876 р.** – Емський указ Олександра II про заборону ввезення та поширення в Україні україномовної друкованої продукції.
- **1885 р.** – заснування Народної Ради у Львові.
- **1890 р.** – утворення «Братства тарасівців».
- **1890 р.** – створення першої української політичної партії в Галичині (Русько-українська радикальна партія).

- **1890 р.** – виїзд перших українських емігрантів із Волині та Галичини до Америки. До 1914 р. із західноукраїнських земель виїхало 0,5 млн. українців.
- **1894 р.** – захист М. С. Грушевським магістерської дисертації «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» та призначення його професором Львівського університету.

Контрольні запитання

1. *Які нові риси капіталізму проявилися в економіці України у другій половині XIX ст.?*
2. *В чому проявлялася спеціалізація сільського господарства Наддніпрянської та Західної України?*
3. *Дати історичну оцінку Маніфесту Олександра II про скасування кріпосного права в Росії 1861 р.*
4. *Який вплив на розгортання капіталістичної модернізації мали реформи 60-70-х років?*
5. *Яку роль у національно-визвольному русі другої половини XIX ст. відіграли М. Драгоманов, Т. Шевченко, В. Антонович, П. Чубинський, І. Франко?*
6. *Розкрити зміст Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р.*

Тема 9. Україна на початку ХХ ст. Політичний етап українського суспільно-політичного та національного руху

План

- 9.1. Українська національна ідея: суть, складові, етапи формування.
- 9.2. Виникнення та діяльність українських політичних партій.
- 9.3. Україна в роки буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр. та столипінської аграрної реформи.
- 9.4. Події Першої світової війни 1914 – 1918 р. та її наслідки для України.

9.1. Українська національна ідея: суть, складові, етапи формування

На початку ХХ ст. Україна продовжувала перебувати під владою двох імперій – Австро-Угорської та Російської. Ця проблема суттєво впливала на економічний та соціально-політичний розвиток українських земель. Монополістичний капіталізм сприяв перетворенню Наддніпрянської України у найбільш розвинутий промислово-аграрний регіон Росії. Так, за свідченням О. Реєнта та В. Шевченка доля України в економіці Росії по випуску продукції промисловості та синдикатах, які контролювали у 1900 р. її випуск, становила – 51, 8 % виробництва чавуну («Продамет»), 69, 5% – вугілля («Продвугілля»), 57, 2% – залізної руди («Продамет»).

Але посилення експлуатації робітників та селян в умовах наростання світової економічної кризи 1900–1903 рр., панування самодержавства та великого поміщицького землеволодіння, викликали піднесення робітничого, селянського та студентського руху на початку ХХ століття.

За концентрацією робітничого класу на великих підприємствах із кількістю понад 500 робітників Наддніпрянщина випередила більшість економічних регіонів Росії. За даними В. Литвина у 1913 р. в Україні було 280 таких підприємств, на яких зосереджувалося 63,8% загальної кількості промислових робітників. Серед пролетаріату на початку ХХ ст. починають домінувати українці (70%), а його загальна чисельність зросла до 625 тисяч (без сільськогосподарських робітників). Робочий день на заводах і фабриках в 1900 – 1914 рр. коливався від 12 до 15 годин, зарплата мала, але штрафи були високими. Відсутність належної безпеки праці, профспілок, які б могли захистити працюючих, приводили до частих випадків каліцтва та виробничого травматизму. Все це заставляло робітників виходити на демонстрації, страйки, об'єднуватися у профспілки, вести боротьбу за свої права.

В українському селі продовжувався процес утвердження капіталістичних відносин та швидкої диференціації селянства. Частка безземельних та малоземельних селян становила понад 50 %, а кількість фермерських великих господарств виросла до 226 тисяч, поміщицьких – до 32 тисяч.

Слабкий промисловий розвиток Західної України в складі Австро-Угорської імперії, безземелля, конфлікти селян із поміщиками, масова еміграція до Америки, зумовили наростання соціального конфлікту і в цьому регіоні України.

Важливу роль у житті та боротьбі українського народу, насамперед пролетаріату демократичної інтелігенції та селянства, починають відігравати політичні партії та їх програми. В основу більшості програм основних політичних українських партій початку ХХ ст. була покладена українська національна ідея.

Суть української національної ідеї полягає у:

- *боротьбі українців за створення, формування та зміцнення української держави та державності;*
- *об'єднанні всіх етнічних українських земель в єдину соборну державу;*
- *формуванні демократичної європейської правової держави;*
- *утвердженні національної свідомості, вихованні патріотів України, готових до захисту своєї Батьківщини;*
- *вихованні поваги до національної та народної символіки, української мови, культурних цінностей, історичної спадщини, патріотів України.*

Складові:

державність, соборність, патріотизм, жертовність, любов до Батьківщини, готовність до захисту її інтересів.

Етапи формування української національної ідеї:

1. Жовтень 1890 – січень 1900 рр. – створення в жовтні 1890 р. у Львові І. Франком, М. Павликом, Є. Левицьким, Р. Яросевичем Русько-української радикальної партії, програма якої передбачала зміни економічного життя на принципах «наукового соціалізму», завоювання українцями демократичних свобод, права кожного народу на культурний розвиток, утвердження парламентаризму як головного принципу своєї діяльності. У 1895 р. член партії Ю. Бачинський у книзі «Україна ірредента» обґрунтував ідею самостійності України, цим положенням була доповнена програма партії. У 1899 р. з ініціативи М. Грушевського, І. Франка, К. Левицького в УНДО злилося національне крило та народівців. Таким чином партія вперше об'єднала українську інтелігенцію, греко-католицьке духовенство, міщанство і селянство.

2. Січень 1900 – липень 1914 рр. – створення у січні 1900 р. в Харкові Д. Антоновичем, М. Русовим, Б. Камінським Л. Мацієвичем першої у Наддніпрянщині політичної сили – Революційної Української партії. Її завдання полягали в об'єднанні різних сил у боротьбі за національні права й соціальну революцію. Перші програмні засади партії, а пізніше – майже десятка національних українських партій 1900 – 1908 рр., були розроблені ідеологом націоналізму М. Міхновським у брошурі «Самостійна Україна», виданій у Львові у 1900 р. У ній проголошувалася ідея боротьби за єдину, неподільну, вільну, самостійну Україну та лозунг, який був дуже актуальний в умовах розчленування українських земель між Російською та Аїстро-Угорською імперіями – «Україна для Українців».

3. Серпень 1914 – лютий 1917 рр. – утворення 1 серпня 1914 р., після початку Першої світової війни, із трьох політичних партій Західної України Головної української ради із 15 членів на чолі із К. Левицьким. Її програма зводилася до збереження національного ідеалу, тобто в «незалежній Україні із столицею в нашій стародавній Києві, де було би українське правительтво і український парламент, вибраний усім нашим народом ...український народ повинен стати проти царської імперії при державі, у якій українське національне життя нашло свободу розвитку. Перемога айстро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України. 4 серпня 1914 р. у Львові свою програму – «Наша платформа» розробив Союз визволення України на чолі із Д. Донцовим, В. Дорошенком, А. Жуком, М. Меленевським, О. Скорописом-Йолтуховським, С. Петлюрою. СВУ закликав українців Російської імперії до створення Української самостійної держави – конституційної монархії, з однопалатною системою законодавства, демократичними свободами і незалежною національною православною церквою. Була надія, що з допомогою Аїстро-Угорщини та Німеччини, які завдають поразки царській Росії, постане самостійна «Українська Держава». ГУР та СВУ розпочали в Європі видавничо-пропагандистську діяльність, спрямовану на підтримку вирішення українського національного питання.

4. Березень 1917 – листопад 1920 рр. – період утвердження в українських землях п'яти незалежних держав в умовах національно-демократичної революції та громадянської війни:

- **УНР** (із 22 січня 1918 р. як незалежної держави) на чолі із головою УЦР М. Грушевським (4 березня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.):
  - **Українська Держава** на чолі із гетьманом П. Скоропадським (29 квітня -14 грудня 1918 р.);
  - **ЗУНР** на чолі із президентом Є. Петрушевичем (1 листопада 1918 р. – 16 липня 1919 р.);
  - **УНР на чолі із Директорією**, очолюваною В. Винниченком та С. Петлюрою (14 грудня 1918 р. – 21 листопада 1920 р.). Найважливішим підсумком визвольних змагань українців стало проголошення в Києві 22 січня 1919 р. акту Злуки УНР та ЗУНР в єдину соборну незалежну державу – УНР.
- **УСРР** як незалежна держава з центром у Харкові на чолі із Х. Раковським (березень 1919 р. – грудень 1922 р.)

5. 1921 – 1939 рр. – період розгортання національно-визвольної боротьба українців у міжвоєнний період в складі СРСП, Польщі, Чехословаччини, Румунії за свої права, незалежність та соборність. В екзилі працювали уряди: Директорії на чолі із С. Петлюрою до 1926 р, ЗУНР, очолювана Є. Петрушевичем до 1923 р., української держави на чолі із гетьманом П. Скоропадським до 1945 р. Велике значення для консолідації українців, формування української національної ідеї відіграли ідеї «інтегрального націоналізму» Д. Донцова, діяльність УВО (1920 р.), УНДО (1926 р.) та Організації Українських Націоналістів (із 1929 р.) на чолі із полковником Є. Коновальцем. Політичною метою УНДО було визначено: здобуття соборної і незалежної Української Держави, і тому партія обстоює політичне самовизначення українського народу та утвердження демократичного

ладу. Програма ОУН, затверджена на Конгресі націоналістів в лютому 1929 р. у Відні, передбачала проходження Україною національного визволення, державного закріплення та розвитку, встановлення національної диктатури на чолі із авторитетним главою держави, основою адміністративного устрою Української Держави буде місцеве самоврядування, кожний край матиме свій представницький законодавчий і виконавчий орган. Є. Коновальцю належить теорія «перманентної (безперервної) революції», тобто підготовка національних сил до повстання, здобуття незалежності, створення та розвиток самостійної соборної держави. Цю ідею далі розвинули наступники Є. Коновальця після його вбивства у 1938 р. – С. Бандера, А. Мельник, М. Сціборський. В березні 1939 р. втіленням національної ідеї стало проголошення 15 березня в Хусті Карпатської України на чолі із президентом А. Волошиним.

6. 1939 – 1945 рр. – розгортання Руху Опору в умовах Другої світової війни, проголошення С.Бандерою та Я. Стецьком 30 червня 1941 р. у Львові Акту відновлення Української самостійної держави, розгортання визвольного радянського та націоналістичного партизанського та підпільного руху на території, окупованій фашистами.

7. 1945 – 1991 рр. – період етнічного об'єднання українців в складі УРСР, яка перебувала в складі СРСР, розгортання дисидентського правозахисного, державницького та релігійного демократичного руху за проголошення незалежності України.

8. Серпень 1991 – 2009 рр. – період виходу УРСР із складу СРСР, проголошення України унітарною президентсько-парламентською республікою, прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, розгортання демократичних процесів в ході розбудови правової держави із ринковою економікою.

9. 2. Виникнення та діяльність українських політичних партій

Із 1890–1900 рр. в Україні розпочинається третій етап національно-визвольного руху – політичний. Він тісно пов'язаний із появою нової якісної політичної сили – політичних національних партій, які намагалися у своїх програмах та в практичній діяльності виразити прагнення і сподівання основних класів і станів пригніченого українського суспільства.

Значну роль у формуванні партій початку ХХ ст. відіграло таємне товариство «*Братство тарасівців*», яке виникло у 1891 р. та проіснувало до 1898 р. Ідеологічне ядро товариства склали І. Липа, М. Коцюбинський та Б. Грінченко. Програма товариства включала:

- *політичну, а не лише культурницьку боротьбу української еліти;*
- *утвердження Україною автономії;*
- *здобуття українцями рівних із росіянами прав;*
- *пропаганда серед народу передових політичних ідей.*

У 1897 р. виникла Українська Загальна партійна організація та РУП, яка виникла у 1900 р., стали важливою базою для створення майже десятка українських політичних партій – націоналістичного, соціалістичного, ліберально-демократичного напрямів. Значний вплив на формування українських політичних сил, їх революційної ідеології мали численні осередки загальноросійських партій – РСДРП (б), Бунд та партія есерів. РСДРП (б), яку очолював В. Ленін (Ульянов), спиралася на промислових робітників великих українських міст. Популярність і вплив Бунду – єврейської партії були зумовлені тим, що майже вся Наддніпрянська Україна належала до смуги єврейської осілості. Частка євреїв та росіян в містах була домінуючою. Есери приваблювали народ, насамперед, селянство і молодь, своїми рішучими діями у соціальній політиці.

Причинами створення перших загальноукраїнських партій були:

- *піднесення революційного робітничого та селянського руху;*
- *активізація діяльності земсько-ліберального руху;*
- *пожвавлення українського національного руху, його радикалізація,*
- *прагнення молодих політичних лідерів добитися автономії України;*
- *створення та діяльність перших політичних партій в Росії та на в Західній Україні;*
- *світова економічна криза 1900 – 1903 рр.*

29 січня 1900 р. у Харкові виникає перша у Наддніпрянщині політична партія – *Революційна Українська партія*, засновниками якої були – М. Русов, Л. Мацієвич, Д. Антонович, Б. Камінський. Програмою РУП стала брошура юриста М. Міхновського «Самостійна Україна». Найважливішим

завданням партії – здобуття Україною самостійності та вирішення національних і соціальних питань. Але вже із 1903 р. це завдання було замінене на лозунг здобуття автономії України в складі Федеративної Російської демократичної республіки. Головну увагу РУП приділяла агітації на селі, випуску газет та журналів, у яких йшлося про необхідність ліквідації поміщицького землеволодіння, передачі селянам землі без викупу, повалення самодержавства, надання Україні автономії в складі Росії.

«Вільні громади» РУП діяли в багатьох містах України. Але внаслідок протиріч між лідерами в партії стався розкол. У грудні 1904 р. з РУП вийшли деякі члени, які створили «Українську соціал-демократичну спілку» («Спілку»). Її очолили О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський та В. Мазуренко.

Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович (1880 – 1950) – український політичний, громадський діяч. Народився в с. Явтухи на Поділлі (тепер Деражнянський район Хмельницької області.). Походив із родини давньої служилої шляхти. З поч. 1900-х – активний учасник українського національного руху. Належав до української студентської громади в Києві, був її членом. З 1900 р. один із активних учасників Революційної української партії. Через переслідуваннями поліції за антиурядову агітацію серед селянства в 1903 р. виїхав до Австро-Угорщини, зокрема у Львів. Звідти він підтримував зв'язки із РУП, займався організацією видавництва і транспортуванням нелегальної літератури у Наддніпрянщину. З січня 1905 р. – один із керівників української соціал-демократичної спілки, що була складовою частиною РСДРП, займалась пропагандою марксистських ідей серед українських робітників. У 1906 р. за участь у несанкціонованих виборчих зборах до 2-ї Державної Думи заарештований і засланий у Сибір, звідки втік за кордон. З 1908 р. жив у Австрії. Під час Першої світової війни 1914–1918 разом з В. Дорошенком, А. Жуком, М. Меленевським належав до президії Союзу визволення України, представник СВУ в Німеччині, заступник голови Загальної української ради. За активної участі Скорописа-Йолтуховського у Німеччині українців-військовополонених з російської армії розміщено в окремих таборах, де проводилася широка організаційна допомога, культурна і національно-виховна робота. З січня 1918 за дорученням Української Центральної Ради займався організацією військ, частин з полонених українців у Німеччині та Австрії, сприяв формуванню дивізій Сірожупанників і Синьожупанників. З березня 1918 р. займав посаду губернського комісара, за Гетьманату – призначений губернським старостою на Холмищині, Підляшші й Західній Волині. Після окупації польськими військами цих земель заарештований у Бресті та інтернований. З 1920 р. жив у Берліні. Належав до провідних діячів об'єднання українських монархістів – Українського союзу хліборобів-державників. Був одним з ідеологів українського монархізму. У 1926 р. – співзасновник Українського наукового інституту в Берліні.. У 1945 схоплений радянськими спецслужбами. Помер на засланні. Автор праць: «На переломі» (1905), «Значення самостійної України для європейської рівноваги» (1913), «Мої злочини» (1920 – 1921) та ін. Заарештований в 1945 р. в Німеччині радянськими спецслужбами. Помер у 1950 р. на засланні.

У 1905 р. РУП була перейменована на Українську соціал-демократичну робочію партію (УСДРП). Її керівниками були українські соціалісти В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Антонович, М. Порш. Партія виступала ідеологом українського пролетаріату, висувала соціалістичні гасла, соціальне визволення, національно-культурну автономію України.

Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951) – відомий український письменник, громадський, державний діяч. Голова Директорії УНР (1918 – 1919). Народився 1880 р. у с. Веселий Кут Єлисаветградського повіту Херсонщинської губернії. Навчався у сільській народній школі, у Єлисаветградській гімназії, на юридичному факультеті Київського університету. Брав участь у діяльності РУП, потім УСДРП. З 1903 р. – займається активною революційною діяльністю. Із 1917 р. – заступник голови Центральної Ради, голова українського уряду – Генерального секретаріату. Автор чотирьох універсалів та співавтор конституції УНР. Засудив гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. та очолив із 14 листопада 1918 до 11 лютого 1919 р. Директорію. Був усунутий від влади через соціалістичні погляди та симпатії до радянської влади. Виїхавши за кордон, організував в Австрії Закордонну групу українських комуністів. У 1920 р. повернувся в Україну, але спроби співпрацювати з більшовиками закінчилися невдало. Винниченко є автором багатьох публіцистичних, белетристичних і

драматичних творів. Серед них: «Відродження нації» у 3-х частинах (1920), «Щоденник» у 2-х частинах, п'єси: «Щаблі щастя» (1907), «Великий Молох» (1907), «Метепію» (1909), «Брехня» (1910), «Гріх», «Між двох сил» (1918), романи: «Записки кирпатого Мефістофеля» (1917), «Сонячна машина» (1926), «Слово за тобою, Сталіне» (1950). З кінця 1920-х рр. Винниченко проживає у Франції в Парижі, а з 1933 р. – поблизу Канн. Відходить від активного політичного життя, пише романи, захоплюється живописом. Його пензлю належить близько 100 полотен. У 1933 р. засудив сталінський штучний голодомор в українському селі. Під час гітлерівської окупації Франції у 1940 – 1945 рр. В. Винниченко був ув'язнений у концетраційному таборі. Помер 6 березня 1951 р. Похований на цвинтарі Мужена у Франції.

У 1902 р. М. Міхновський, М. і С. Шемет, О. і С. Макаренки та О. Степаненко утворили Українську народну партію (УНП). У «Десяти заповідях УНП» викладалися цілі її діяльності, найголовніша а яких – політична самостійність України. Членів УНП називали «самостійниками».

Микола Міхновський (1873 – 1924) – український громадський, політичний військовий діяч, публіцист, засновник української національної ідеї, автор «Самостійної України». Народився в с. Турівці Придубецького повіту на Полтавщині. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Працював у Харкові, Києві, потім на Кубані адвокатом. У студентські роки – активний член товариств "Братерство Тарасівців" (1891 – 1893), "Молода Україна" (1896–1899), Української Народної партії (1902–1917), Української Демократичної Хліборобської партії (1918). Автор програми «Самостійна Україна», першої у Наддніпрянщині Україні партії – РУП (1900), першого в ХХ ст. проекту конституції України "Основний закон Самостійної України – Спілки народу українського" (1905). Ініціатор створення у 1917 р. полку гетьмана Б. Хмельницького та Військово-політичного клубу гетьмана П. Полуботка, організатор проведення I Всеукраїнського військового з'їзду у травні 1917 р.

Організував виступ полку ім. П. Полуботка в липні 1917 р. проти нерішучої політики УЦР щодо проголошення незалежності України, за що був відправлений на Румунський фронт. У 1918 р. виступив проти політики П. Скоропадського, але в часи Директорії відійшов від активного політичного життя. До 1924 р. працював адвокатом на Кубані. Весною 1924 р. повернувся до Києва, де незабаром і заарештований органами ДПУ. Через декілька днів звільнений, а 3 травня 1924 р. – знайдений мертвим у власному саду. Вважається одним з основоположників ідеології українського самопредтечею українського націоналізму. В ряді праць, написаних часи перебування його в УНП і спільно з О. Макаренком, виразно ідеї соціал-націоналізму. Публікувався в журналах: "Хлібороб", "Самостійна Україна" (1905), "Запоріжжя", "Слобожанщина" (1906), "Рада" (1908), "Сніп" (1912) та сновні політичні концепції викладені в творах "X заповідей УНП", «Самостійна Україна», "Робітнича справа в програмі УНП".

У 1904 р. була утворена Українська демократична партія (УДП). Її засновниками були: О. Лотоцький, Є. Чикаленко – висували гасло автономії України в складі Росії, надання усім людям демократичних прав, ліквідації самодержавства, культурно-освітня діяльність та проведення прогресивних реформ. Із частини УДП утворилася Українська радикальна партія (УРП) на чолі з Б. Грінченком, С. Єфремовим, що також відстоювала автономію України в складі Росії та прогресивні перетворення.

Грінченко Борис Дмитрович (1863 – 1910) – український письменник, історик, педагог, мовознавець, етнограф, громадський діяч. Народився на хуторі Вільховий Яр на Харківщині в сім'ї дрібного поміщика. Навчився у Харківському реальному училищі, розповсаджував нелегальну літературу. У 1881–1894рр. – вчителював у школах Харківщини, Сумщини, Катеринославщини. Був одним із засновників «Братерства тарасівців». У 1894 -1900 працював у земстві м. Чернігова, був активним учасником громади, організував видання українською

мовою популярних брошур для народу. Протягом 1906–1909 рр. був головою київської «Просвіти», працював у газеті «Громадська думка», журналі «Нова громада». У 1905 р. в період революції разом із С. Єфремовим створює УРП. За своїми поглядами належав до ліберального народництва, брав участь у розбудові української літературної мови. У 1907–1909 рр. упорядкував і видав «Словарь української мови» у 4-х томах, який досі є одним із найкращих видань з лексикографії, пізніше – декілька поетичних збірок, «Українську граматику» та інші твори. Помер у 1910 р. під час лікування в Італії. Похований у Києві на Байковому кладовищі..

УДП та УРП були нечисленними партіями, а їхні програмні вимоги були багато в чому схожі. Наприкінці 1905 р. УДП та УРП об'єдналися у одну Українську радикально-демократичну партію (УРДП). У 1907 р. в умовах царської реакції УРДП була перейменована в Українську трудову партію (УТП). У 1908 р. частина членів УСДРП та УРДП – представники деократичної інтелігенції, духовенства, робітників на чолі із М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою. Є. Чекаленком заснували в Києві Товариство українських поступовців (ТУП). Керівними принципами діяльності ТУП у 1908–1917 рр. були:

- автономія України;
- конституціоналізм;
- парламентаризм;
- соціальне визволення та возз'єднання українців.

Саме ця міжпартійна група очолила УЦР під керівництвом М. Грушевського в березні 1917 р.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – видатний український історик, політик, публіцист кінця XIX – початку XX ст., громадський і державний діяч, один із авторів української національної ідеї, керівник УЦР, дійсний член Історичного товариства Несторалітописця з 1890 р., голова Наукового товариства імені Т. Шевченка, член-кореспондент Краківської АН (1895), член археографічної комісії Московського археологічного товариства (1900), член Одеського товариства історії та старожитностей (1901), дійсний член Чеської АН (1914), дійсний член ВУАН (1923) та АН СРСР (1929).

Народився Михайло в м. Холм 29 вересня 1866 р. у сім'ї вчителя місцевої руської гімназії – Сергія Грушевського. По батьківській лінії – рід Грушевських походив з духовного стану Грушів із с. Худоліївка на Черкащині (нині Чигиринський район), по матері – Глафірі Опоковій із с. Сестринівка (нині Козятинський район Вінницької області), теж із родини священників. Після переїзду батьків до Грузії, навчався у 1-й Тифліській класичній гімназії, яку закінчив у 1886 р. Батько, працюючи інспектором народних училищ Ставропольського краю, за свою велику працю на педагогічній ниві – удостоєний дійсного статського радника, що в табелі про ранги давало право на потомствене дворянство. М. Грушевський у 1886–1890 рр. навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету Київського університету ім. Св. Володимира. Цікавився історією України та літературою, писав вірші. Перші наукові розвідки з'явилися під керівництвом професора В. Антоновича. У 1890 р. вийшла друком праця «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», у 1890 р. – монографія «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века». Після закінчення університету 3 роки працював в університеті як професорський стипендіат. У 1894 р. захистив магістерську дисертацію на тему «Барское староство. Исторические очерки XV – XVIII веков», отримав ступінь магістра та був призначений на посаду професора кафедри всесвітньої історії у Львівський університет. Він у 1896–1913 рр. очолює історичну секцію Наукового товариства імені Шевченка та Археографічну комісію, у 1895–1913 рр. – редагує «Записки НТШ», створив і очолив Археографічну комісію НТШ (1896–1913). У 1908 р. М. Грушевський створює ТУП, 4 березня 1917 р. – обирається головою Української Центральної Ради. Разом із В. Винниченком працює над I–IV Універсалами та Конституцією УНР. За Гетьманату проживав у Кам'яниці-Подільському, із 1919 по 1924 р. – в еміграції. У 1924 р., в умовах українізації, повертається в Україну, стає дійсним членом ВУАН, із 1929 р. – академіком АН СРСР. Після обвинувачення і арешту за керівництво «Українським національним центром» працював під наглядом ДПУ у Москві. Помер при загадкових обставинах під час не складної операції у Кисловодську 25 листопада 1934 р. Похований на Байковому кладовищі у Києві.

Праці М. Грушевського як «буржуазного націоналіста» протягом 1934–1989 рр. були вилучені із бібліотек, книжкових магазинів, університетів та перебували в спецфондах архівів. Грушевський

автор майже 2 тисяч праць з галузі української і світової історії, історіографії, української літератури, соціології, етнографії, археології, автор схеми українського історичного процесу від найдавніших часів до 1925 р., яка покладена в основу 10-томної «Історії України-Руси» у 13 книгах, «Ілюстрованої історії України», «Як жив український народ». Він був представником народницького напрямку в історіографії, але пізніше він стає прихильником відродження української державності та об'єднання всіх етнічних земель в єдину цілісну державу. Перу Грушевського належить 6-томна «Історія української літератури», видана у 1922–1927 рр., де виробленні концепції історії української літератури. У 1989–1990 р. з'являється ряд перевидань праць вченого, в Україні, а також в Діаспорі (Любомир Винар у виданні «Український історик» започаткував серію грушевськознавства) розпочинається вивчення життя і творчості М. С. Грушевського, у 90-х роках відкрито Історико-меморіальні музеї у Львові та Києві, у 2004 р. музей М. Грушевського у с. Сестринівці Козятинського району, у 2005 р. – куточок-музею у Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського (ім'я присвоєно у 2003 р.) у Вінницькій області, відкрито пам'ятники у Києві, Львові, Барі, Козятині, Самборі. У 2004 р. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського розпочав випуск фундаментального 50-томного видання праць М. Грушевського, до 130-ї та 140-річниці з дня народження видатного історика Національний банк України випустив ювілейні монети.

В Західній Україні і в Наддніпрянщині на початку ХХ ст. активізується жіночий рух. У Львові виникає «Клуб русинок», ряд жіночих громад, дитячих установ, на Буковині багато жінок очолили культосвітні установи. В Наддніпрянській Україні у 1907–1911 рр. (Київ) діяло Товариство працюючих жінок, яке захищало трудові та соціальні права українок. Великою популярністю серед жіноцтва користувалася відомий педагог Софія Русова.

Русова Софія Федорівна (1856–1940) – українська громадсько-освітня діячка, педагог, одна з організаторів українського жіночого руху. Народилася у с. Олешні на Чернігівщині. З 1865 р. проживала у Києві, де 1871 р. закінчила класичну гімназію. Разом з сестрою Марією створили в Києві перший дитячий садок, займалась позашкільною освітою для дорослих. У 1874–1876 рр. працювала у Петербурзі в українському Земляцтві, займалась культурно-освітньою роботою. Із 1879 р. вчителювала в Олешні. У 1881 р. Русова була заарештована і ув'язнена за зв'язки з народовольцями, пізніше перебувала під наглядом поліції. Активно працювала у Київській громаді, Одеській Українській громаді, Харківському товаристві грамотності, була головою Національного комітету учителів. Із 1909 р. Русова – викладач і професор на Вищих жіночих курсах та у Фребелівському педагогічному інституті в Києві. Співзасновниця педагогічного журналу «Світло» (1910–1914 рр.). Обирається у 1917 р. до УЦР, сприяє українізації дитсадків та шкіл в Україні. У 1922 р. виїхала до Праги, де викладала в Українському педагогічному інституті як професор педагогіки. Написала ряд відомих праць: «Дошкільне виховання», «Мої спомини», «Наші визначні жінки», «Перша читанка для дорослих», «Дидактика», «Теорія і практика дошкільного виховання» та інші. Померла у Празі у 1940 р.

Отже, на початку ХХ ст. в українському національному русі наступив новий період — утворення перших загальнонаціональних політичних партій та організацій. Вони були різних напрямків: соціалістичні (РУП, УСДРП, «Спілка»), національно-радикальні (УНП) та демократично-радикальні (УДРП), мали схожі та відмінні пункти програм, але в основному базувалися на засадах «Самостійної України» М. Міхновського. Незважаючи на царську реакцію у 1907–1910 рр., братовбивчу Першу світову війну, український національний рух та українська національна ідея продовжували розвиватися, зміцнюватися. Все більше проникали в широкі народні маси.

9. 3. Україна в роки буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр. та столипінської аграрної реформи

9 січня 1905 р., після розстрілу Миколою II мирної демонстрації у Петрограді, розпочинається перша в Росії і Україні буржуазно-демократична революція.

Головними її завданнями були:

- встановлення конституційної монархії;
- ліквідація пережитків феодально-кріпосницької системи;
- обмеження великого поміщицького землеволодіння;
- вирішення аграрного питання;
- ліквідація відсталості держави від передових капіталістичних країн;
- здобуття народом прав і демократичних свобод;
- підвищення зарплати та техніки безпеки;
- скорочення робочого дня для робітників до 8 годин на день.

Найважливішими причинами, які привели Росію до революції були:

- «Кривава неділя» 9 січня 1905 р.;
- поразка російської армії та флоту під час російсько-японської війни 1904 – 1905 рр.;
- затьожна економічна криза 1900 – 1903 рр.;
- протиріччя між шовіністичною політикою царизму і українським національно-визвольним та соціал-демократичним рухами в Наддніпрянській Україні;
- наростання соціальних протиріч між буржуазією та пролетаріатом у містах;
- соціальне безправ'я народу, безробіття та національне гноблення українців;
- загострення соціальних протиріч між бідними та безземельними селянами та поміщиками і куркулями.

У роки революції 1905 – 1907 рр. національний рух в Україні неухильно розвивався. Українські політичні партії, громадські об'єднання розгорнули активну діяльність, охопили своєю роботою широкі маси населення. Вимоги українців були викладені в програмах, агітаційних документах українських партій, листівках, прокламаціях. УСДРП, УРДП висували як основну вимогу відновлення української держави у формі автономії, тільки Українська народна партія вимагала повної незалежності. Усі партії виступали за ліквідацію самодержавства та проведення демократичних перетворень. Ці вимоги зводилися до відміни поміщицького землеволодіння, введення демократичних свобод, ліквідації національно-культурних обмежень та Емського указу, розвитку української мови, здобуття простими українцями можливості навчатися у гімназіях та університетах.

Провідною політичною силою в Україні в роки революції 1905 – 1907 рр. були робітники та селяни. Масові селянські виступи відбулися в жовтні 1905 р. Селяни вимагали розв'язання земельного питання, ліквідації боргів перед державою та куркулями. Вони здійснювали погроми поміщицьких маєтків, вбивство поміщиків, захоплювали поміщицьку землю. Царські власті жорстоко придушували селянські виступи. Ці трагічні події змальовані в повісті М. Коцюбинського «*Fata Morgana*».

Робітники в роки революції провели масові страйки, на яких висували не тільки економічні вимоги, а й політичні («Геть царя!»). У Харкові та Вінниці робітники почали будувати барикади. Під час страйкової боротьби в багатьох містах України (Київ, Харків, Одеса, Юзівка та ін.) виникали *Ради робітничих депутатів* – виборні органи влади, які встановлювали 8-годинний робочий день на заводах і фабриках, встановлювали ціни на продукти в заводських магазинах, організували охорону населення від грабіжників.

Пік робітничої боротьби припадає на *грудень 1905 р.* В Україні озброєні повстання спалахнули в Харкові, Катеринославі, Олександрівську, на Донбасі. В Києві у 1 грудня 1905 р. повстав саперний полк на чолі із підпоручиком Б. Жаданівським. Під час бою повсталі втратили понад 250 чоловік вбитими та пораненими.

Жаданівський Борис Петрович (1885 – 1918) – активний учасник буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр. та революції 1917 – 1918 рр. Народився в Харкові у сім'ї військового офіцера. Навчався у Полтавському кадетському корпусі, пізніше закінчив Миколаївське

військово-інженерне училище в Санкт-Петербурзі. Із 1905 р. служив підпоручиком 5-го понтонного батальйону 3-ї саперної бригади в Києві. У грудні 1905 р. одна з рот цього батальйону відмовилася нести караульну службу, вимагаючи поліпшення харчування та заміни командира. Солдати на чолі з Б. Жаданівським вирішили підтримати демонстрацію робітників м. Києва. Демонстрація була розстріляна царськими військами. Пораненого Жаданівського врятувала єврейська сім'я, але місцеві жителі видали його поліції. У 1906 р. військовий трибунал засудив керівника повстання до розстрілу, який було замінено каторгою. Каторгу відбував у Шліссельбурзькій фортеці, пізніше – у Смоленській, Орловській, Курській, Херсонській тюрмах, де захворів на туберкульоз. Звільнений із тюрми після Лютневої революції 1917 р. за амністією Тимчасового уряду, Жаданівський переїхав до Криму на лікування. У 1917 р. вступає до РСДРП(б), працює заступником голови Ялтинської ради робітничих депутатів, редагує газету «Известия». У 1918 р. Жаданівський загинув у сутичці із німецькими військами під Сімферополем.

14 – 25 червня 1905 р. відбулося повстання моряків на броненосці «Князь Потьомкін Таврійський», що перебував біля острова Тендра. Моряки спочатку виступили проти поганого харчування, але швидко повстання набуло політичного характеру. Після загибелі керівника повстання Г. Вакуленчука, його очолив П. Матюшенко. Моряків підтримали робітники одеського порту, які забезпечили їх вугіллям та водою. Але щоб населення міста не пішло за повсталими, влада спровокувала пожежу та вбивство кількох мирних жителів. Після цього спрямувала весь Чорноморський флот на придушення повстання. Але «Потьомкін» без перешкод пройшов повз ескадру і попрямував до Севастополя, але не отримавши там підтримки, топлива та харчування, попрямував до румунського міста Констанци. Румунська влада інтернувала моряків, частина із яких пізніше повернулася в Україну.

14 листопада 1905 р. повстала команда крейсера «Очаків», яку на севастопольському рейді очолив лейтенант П. Шмідт. До повсталих приєдналося ще 12 кораблів Чорноморського флоту, на яких знаходилося 6 тисяч моряків. Через день повсталих було розстріляно із потужних берегових гармат. Лейтенант Шмідт та інші керівники повстання були заарештовані і розстріляні за вироком військового суду.

У травні 1906 р. піднявся на повстання полтавський Єлецький піхотний полк, а в липні цього ж року виступив в підтримку повсталих полтавських робітників Севський піхотний полк, у червні 1907 р. – в Києві були придушені виступи солдатів Селенгинського піхотного полку та 21-го саперного батальйону. Під час придушення повстання було вбито 10 солдатів, а 258 – заарештовано.

Таким чином, повстання солдатів та моряків під час буржуазно-демократичної революції свідчили про те, що армія перестала бути твердиною, захисницею самодержавства і старих порядків, вона активно починає підтримувати робітничі та селянські виступи.

Масовий страйковий рух в Україні припадає на січень – березень 1905 р., коли у 180 страйках було задіяно понад 170 тисяч чоловік на 320 заводах та фабриках. У Всеросійському жовтневому страйку із 2 мільйонів страйкуючих по всій Росії, 120 тисяч – виступили у промислових регіонах України. Був також паралізований транспорт та зв'язок

В цей час в Катеринославі виникає перша в Україні Рада робітничих депутатів, яка встановлювала свої правила на заводах, встановлювали 8-годинний робочий день, надавали матеріальну допомогу страйкуючим.

За вересень – грудень в Україні відбулося 1900 селянських виступів. Зафіксовано 300 погромів поміщицьких маєтків, понад 60 сутичок селян із військами. Наприклад, в лютому 1905 р. селяни Глухівського повіту (тепер Сумської області) розгромили цукровий завод і маєток Терещенка на хуторі Михайлівському. Також масштабними були погроми поміщицьких маєтків та куркульських господарств у Миргородському, Мілітопольському, Уманському повітах.

Протягом 1906–1907 рр. робітничий та селянський рух пішов на спад. Цьому також сприяв Маніфест 17 жовтня царя Миколи II. Він проголосив демократичні свободи, 8 годинний робочий день, загальне (для чоловіків) виборче право до дорадчої при царю Державної думи, свободу діяльності політичних партій. Це було важливим завоюванням буржуазно-демократичної революції. Але розпуск царем 3 червня 1907 р. неслухняної II Державної думи, означав початок наступу царської реакції.

Вибори до думи відбувалися в лютому-березні 1906 р. за чотирма куріями: селянською, землевласницькою, міською, робітничою. Від 9 українських губерній було обрано 102 депутати, з яких селяни склали 42 особи. Дума проіснувала 72 дні, оскільки постійно конфліктувала з урядом і

врешті-решт висловила йому недовіру. 45 українських депутатів в думі утворили українську фракцію – Українську думську громаду на чолі із І. Шрагом. Особливу увагу фракція приділила національному та аграрному питанням. Членами фракції був вироблений спеціальний проект засад автономії України, розроблено законопроекти, які торкалися проблем освіти, робітників, безземелля селян, соціальних прав.

Вибори до II Думи відбувалися в січні 1907 р. в умовах наступу реакції. У виборах до II Державної думи крім українських лібералів брали участь соціал-демократи. Вони також використовували вибори для пропаганди своїх програмних цілей, які ґрунтувалися на програмних засадах УРДП. В Думі 4 березня, утворилася українська фракція, яка складалася із 47 осіб. Члени фракції розповсюдили спеціальну відозву, яка стала своєрідним програмним виступом. У відозві було засуджено насильство, за допомогою якого зростала Російська імперія, а також висловлені вимоги що до перетворення Росії в конституційну республіку, в якій би забезпечувалися права людини. Було засуджено практику, згідно якої преса звинувачувала Україну в політичному сепаратизмі. Українські депутати у своїй відозві заявили, що необхідна рішуча і безповоротна реорганізація правління в душі національної і територіальної автономії всіх частин Російської імперії.

Члени фракції підтримували тісні зв'язки зі своїми виборцями, які постійно звертались до них з побажаннями. Українська фракція видавала свій друкований орган – "Рідня справа – Вісті з Думи".

3 (16) червня 1907 р. Микола II видав маніфест про розпуск II Державної Думи, було запроваджено реакційний виборчий закон. В III Дуці більшість депутатів склали поміщики (64 поміщики і 20 селян), що не дало змоги утворити українську фракцію у III і IV Думах.

Українське питання майже повністю ігнорувалося також у III і IV Думах. Лише у березні 1908 р. 36 депутатів різних фракцій внесли на розгляд Думи законопроект про запровадження української мови в українських початкових школах. Але даний проект не був розглянутий, його передали до комісії з народної освіти, де було проведено лише декілька дискусій із даного питання.

IV Дума була сформована у 1912 р. Від 9 українських губерній було обрано 97 депутатів, із яких 59 монархістів, 21 октябрист, 14 кадетів, 1 трудовик. На жаль, українські політичні партії, які виступали разом із кадетами, не змогли провести у Думу жодного свого депутата. 20 травня 1913 р. із трибуни Думи виступив український депутат Г. Петровський на прохання 1790 селян Катеринославської губернії, який своєю промовою «Про національне питання» привернув увагу прогресивної громадськості до політичних, економічних, соціальних, культурних та національних прагнень українців Наддніпрянщини. Микола II у 1911 р. заборонив проведення святкування 50-річчя з дня смерті Т. Шевченка, а у 1914 р. – 100-річчя з дня його народження. Це викликало велике обурення з боку української інтелігенції

Столипінська аграрна реформа (1906 – 1910) була покликана вирішити селянське питання, знайти опору самодержавства на селі в особі середняка, перевести сільське господарство на капіталістичні рейки. Розпустивши 9 липня 1906 р. I Державну Думу, Микола II призначив Головою уряду і за сумісництвом міністром внутрішніх справ Петра Столипіна (1862 – 1911) – людину рішучу, грамотну, прогресивну і досвідчену (до цього був саратовським губернатором).

Внутрішня політика уряду Столипіна була спрямована на швидше подолання наслідків революції, а також на недопущення подібних випадків у майбутньому. Столипін спробував зміцнити самодержавство шляхом здійснення ряду реформ, найважливішою з яких була аграрна.

Метою аграрної реформи було:

- *створення на селі соціальної опори влади – заможних господарів, для яких були б чужими соціалістичні ідеї;*
- *головне гальмо в розвитку сільського господарства Столипін вбачав в існуванні общини, адже селянин не міг покинути її, не міг продати землю, якою користувався (оскільки земля належала общині), заможні селяни не мали змоги застосовувати сільгоспмашини, впроваджувати кращі сівозміни;*
- *відвернути загрозу нової революції;*
- *збільшити виробництво товарного хліба;*
- *ліквідувати натуральний характер сільськогосподарського виробництва;*
- *вирішення аграрного питання шляхом переселення частини селян на хутори, до Сибіру та на Далекий Схід;*
- *перетворити Росію із відсталої аграрно-промислової у промислово-аграрну передову капіталістичну державу;*

- *призупинити падіння самодержавства.*

Спеціальна комісія під керівництвом П. Столипіна розробила проект царського указу про закріплення землі у приватну власність і вихід з общини. 9 листопада 1906 р. цар видав указ "Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування". Цей указ дозволяв передавати у приватну власність усі ділянки общинної землі, які перебували у користуванні селян. Після цього окремий господар міг створити окремий хутір або відруб. Після тривалого обговорення в Думі та затвердження Державною Думою у червні 1910 р. цей указ набув чинності.

Столипін хотів вивести Росію на більш високий рівень економічного розвитку. Але, оскільки селянам не передавалася поміщицька земля, не було змоги розвивати сільське господарство по фермерському шляху розвитку. За 1907 – 1911 рр. в Україні на хутори та відруби виділилося 226,5 тис. селянських дворів (14%), яким належало 1 мільйон 800 тисяч десятин землі. На Півдні України з общини вийшло 45,6% дворів, на Правобережжі – майже 48,6%. До Сибіру та на Далекий Схід (Приморський та Хабаровський краї) виїхали близько 1 мільйона українців.

Такий високий відсоток виходу селян з общини пояснювався тим, що общинне землекористування тут не мало таких давніх традицій, як у Росії. В результаті концентрації земельних наділів у заможних селян, застосування машин і добрив у Наддніпрянській Україні зріс валовий збір зерна та його експорт.

Поряд із позитивними змінами, в ході реформи, багато селян розорилися і були змушені шукати кращої долі в місті та за межами України. Аграрна реформа не вирішила до кінця проблем села, що стало причиною майбутніх революцій 1917 – 1920 рр.

Отже, початок ХХ століття ознаменувався поглибленням загальної кризи самодержавства і створенням передумов для початку першої буржуазно-демократичної революції в Росії та Україні. В цей час розпочинається третій етап українського національного відродження, який характеризується утворенням в Наддніпрянщині та Західній Україні ряду політичних партій, виробленням української національної ідеї, революціонізацією народних мас.

Національно-визвольна боротьба українців, розпочата в ході буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр., продовжувалася у період реакції царського уряду, в тому числі через трибуну I – IV Державних Дум. Перед Першою світовою війною в Наддніпрянській та Західній Україні сформувалося ядро із прогресивних національно налаштованих українських політичних партій та їх лідерів – М. Грушевського, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Винниченка, С. Петлюри, Д. Донцова, М. Міхновського, К. Левицького, Ю. Бачинського, які стали активними проповідниками української національної ідеї серед багатомільйонних народних мас.

9. 4. Події Першої світової війни 1914 – 1918 р. та її наслідки для України

Напередодні Першої світової війни за свідченнями Ф. Левітаса та О. Гісема у Східній Галичині проживало 3 мільйони 580 тисяч українців, у Північній Буковині – 300 тисяч осіб, у Закарпатті – 500 тисяч осіб, у Холмщині – 480 тисяч. Тобто їх загальна кількість у Західній Україні становила близько 4 мільйонів 860 тисяч чоловік. У Наддніпрянщині в 9 губерніях проживало 27 мільйонів 360 тисяч. Отже, на всій території України, площа якої нараховувала близько 850 тисяч квадратних кілометрів етнічних земель, на 1914 рік проживало 32 мільйони 220 тисяч українців.

С. Рудницький називає іншу цифру – 36 мільйонів 605 тисяч осіб, а Ф. Турченко – 48 мільйонів, ймовірно врахувавши українців, які проживали в Орловській, Воронежській, Курській губерніях, на Кубані, в Сибірі, Казахстані та на Далекому Сході. Фактично Українські землі за площею поступалися у Європі лише Росії, а за населенням – Росії, Німеччині та Англії.

В цей час найголовнішими завданнями українців було: національне визволення з під влади двох імперій, відновлення державної незалежності, об'єднання усіх етнічних українських земель в єдине ціле, розбудова демократичної держави. Але з початком війни національно-визвольний рух розколовся на проросійський, проавстрійський та самостійницький.

В умовах наростання боротьби за переділ вже поділеного світу між двома військово-політичними блоками – Антантою (Росія, Франція, Англія) з одного боку, і Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) – з іншого, «українське питання» стає центральним на карті Європи. Адже Україна мала колосальні матеріальні та людські ресурси, вона була найрозвинутішою економічно частиною Російської імперії, мала 27% чорноземів світу.

Росія у цій війні прагнула приєднати до себе Західну Україну, Австро-Угорщина в свою чергу мріяла про приєднання Волині та Поділля. Німецька імперія хотіла розширення своїх володінь за рахунок Північного Причорномор'я, а також її цікавив східний Криворізько-Донецький металургійний та вугільний регіон. Також у таємному документі генерального штабу Німеччини від 1 грудня 1915 р. щодо України, німецька сторона допускала можливість навіть створення незалежної Української держави, яка «відділена від Росії, створить мур між власне Росією, Центральними державами та Балканами, закриваючи доступ Росії до Чорного моря». Але говорячи про незалежність України, кайзерівська Німеччина вбачала в Україні напівколонію, яка буде поставляти до Німеччини сировину та продовольство. Туреччина і Болгарія, після виходу із Троїстого союзу Італії, ввійшли до оновленого Четверного союзу. Туреччина мріяла утвердитися у Криму та не поступитися Росії в контролі за протоками Босфор і Дарданелами.

Перша світова війна розпочалася 19 липня (1 серпня за новим стилем) 1914 р. Її основними причинами були:

- боротьба між найбільшими капіталістичними державами за переділ вже поділеного світу;
- зіткнення економічних, політичних та національних інтересів Росії та Німеччини на Балканах;
- прагнення завоювання нових колоній;
- здобуття нових ринків збуту та дешевих джерел сировини;
- пригноблення інших народів та дешеву робочу силу;
- здобуття надприбутків за рахунок військових поставок;
- випробування нових видів та зразків зброї (танків, кулеметів, підводних човнів, газової зброї);
- намагання шляхом встановлення військового стану придушити національно-визвольний рух у середині своїх країн.

Приводом до війни стало вбивство 28 червня (11 липня) 1914 р. в Сараєво сербом Г. Принципом наступника айстро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда.

Після оголошення ультиматуму Сербії, Австро-Угорщина 23 липня оголосила війну Сербії. На захист Сербії виступила Росія, Франція та Англія. 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня – Франції. 4 серпня Англія оголосила війну Німеччині. У війну було втягнуто 38 із 59 держав світу із населенням 1,5 мільярда чоловік, що складало 67% населення Землі.

За свідченням А. Слюсаренка в роки війни до дючих армій було мобілізовано 73,5 мільйона чоловік, 10 мільйонів з яких загинуло і 20 мільйонів поранено. Війна носила переважно загарбницький, несправедливий, імперіалістичний характер.

Для українців війна була братовбивчою – 250 тисяч західних українців воювали у складі айстро-угорської армії, 3,5 мільйони проливали кров у складі підрозділів російської армії. Вбиваючи брата брата, українці воювали не за власні національні інтереси, а за інтереси двох великих імперій. Трагедія українців також полягала у тому, що принісши на штиках у 1914 р. в Західну Україну російські порядки, нова влада здійснювала терор та геноцид проти місцевого українського населення, яке лояльно ставилося до австрійської влади. І навпаки, коли Австро-Угорщина та Німеччина у 1915 р., в результаті вдалої наступальної операції, визволили від росіян Західну Україну, вторглися у Правобережжя, постраждали москвофіли та всі прихильники Росії. До концентраційного табору Телергоф потрапило понад 70 тисяч українців. Війна, яка майже 4 роки проходила на території України (переважно в Галичині), розорила тисячі селянських господарств, промислових підприємств, призвела до мільйонних жертв серед цивільного населення, голоду, холоду, до мілітаризації економіки.

Всі воюючі держави послідовно переконували своїх підданих чи громадян у необхідності захисту своєї держави від ворога, намагалися перед своїм народом показати свої дії справедливими, визвольними. Більшість російських партій на території України, крім більшовиків, які пропонували перетворити війну імперіалістичну у війну громадянську, закликали народ до захисту вітчизни. Більшість українських діячів на початку війни теж виступили за підтримку своїх урядів. Симон Петлюра у своїй статті-відозві «Війна і українці» 30 липня 1914 р. закликав українців виконати свій обов'язок перед Росією. Він наголошує: «Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов'язки у відношенні до неї, то в свідомість суспільства і його керівних кіл повинна просякати думка про надання цим народам і відповідних прав. Логіка речей промовляє за те, що зміна відношення до іногородців торкнеться також і українців, і в перспективах розв'язання національного питання в Росії і українське питання теж буде поставлене на порядок денний».

Владимир Винниченко – керівник УСДРП у 1915 р. розпочав випускати перші відозви в Наддніпрянщині (Катеринославщині) з гаслами «Геть війну! Хай живе автономія України!».

Галицькі політичні лідери 1 серпня 1914 р. створили координаційний центр УНДП, РУРП. УСДП – Головну Українську Раду (ГУР) на чолі із Костем Левицьким. ГУР існувала до 5 травня 1915 р., а з того часу до листопада 1916 р. вона називалася Загальна Українська Рада (ЗУР).

Левицький Кость (1859 – 1941) – визначний український політичний і державний діяч, адвокат і публіцист, дійсний член НТШ і «Просвіти». Народився у с. Тисмениці на Станіславщині в родині священика. У 1878 р. закінчив Станіславську гімназію, пізніше навчався на юридичному факультеті Львівського та Віденського університетів. У 1884 р. захистив докторську дисертацію. З 1890 р у Львові працював адвокатом. На початку ХХ ст. Левицький займався розвитком галицького підприємництва, зокрема сприяв розвитку страхової компанії «Дністер», Крайового союзу кредитового, який він очолював протягом 40 років. Він редагував «Часопис правничий», був головою Української національно-демократичної партії, часто друкував свої статті в україномовній газеті «Діло». Із 1907 обирався до австрійського парламенту, 1 серпня 1914 р. очолив Головну Українську Раду у Львові, а з 5 травня 1915 р. – ЗУР у Відні. В листопаді 1918 р. К. Левицький обраний головою уряду ЗУНР – Державного Секретаріату ЗУНР, у 1920– 1923 рр. був членом закордонного уряду С. Петрушевича у Відні. У 1924 р. повернувся в окуповану поляками Галичину, де продовжував громадську і наукову діяльність. Належав до Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). У 1920–30-х Левицький редагував видання «Життя і право». Автор багатьох праць та поетичних збірок: «Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1914» (1926), «Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914 – 1918 рр.» (1928), «Великий зрив» (1931). Після приходу в Галичину радянської влади у вересні 1939 р. К. Левицький був заарештований органами НКВС, але через два роки звільнений. В липні 1941 р. став засновником і головою Української Національної Ради. Помер у Львові. Він – автор цінних праць: «Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1914» (1926), «Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914 – 1918 рр.» (1928), «Великий зрив» (1931), «З глибини душі» (1905), «Над рікою» (1905), «Поезіє, розрадо одинока» (1908) та інші. Помер К. Левицький у 1941 р. і похований у Кракові.

ГУР розробила заходи по підтримці українцями політики Австро-Угорщини, захищала інтереси українців в умовах війни, поставила завдання про створення окремого українського збройного формування в складі збройних сил Австро-Угорщини. Метою діяльності Загальної Української Ради в 1915 – 1916 р. було розмежування Галичини на Східну проукраїнську із центром у м. Львові та Західну Галичину – пропольську із центром у м. Кракові, утвердження в краї культурно-освітньої автономії. Незважаючи на те, що імператор проголосив автономію Галичини, ЗУР само розпустилася 5 листопада 1916 р. в знак протесту проти імперського маніфесту про відновлення Польської держави, створення уряду та регулярної польської армії.

4 серпня 1914 р. політичні емігранти із Наддніпрянщині у Львові створили Союз визволення України (СВУ). Його засновниками виступили: Дмитро Донцов, Андрій Жук, Володимир Дорошенко, Микола Залізняк, Олександр Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський. Головою СВУ був обраний Д. Донцов.

Донцов Дмитро Іванович (1883 – 1973) – український літературний критик, політичний діяч, публіцист, ідеолог українського інтегрального націоналізму. Народився у Мелітополі у родині давнього козацько-старшинського роду. Середню освіту здобув у Царськосельському лицей, вищу – на юридичному факультеті Петербурзького університету. У 1905 р. член РУП, потім УСДРП. У 1908 – 1914 рр. перебував за кордоном, друкувався у журналах «Украинская жизнь», «Дзвін», а в перші дні Першої світової війни очолює у Львові Союз Визволення України, з якого вийшов у 1915 р. В 1917 р. у Львові здобув ступінь доктора юриспруденції. У березні 1918 р. в Києві очолював Українське телеграфне агентство, був членом української делегації на переговорах гетьманату з РСФРР. Один із керівників Української хліборобсько-демократичної партії. В 1919 – 1921 рр. Д. Донцов був шефом Українського пресового бюро при посольстві УНР в Берні (Швейцарія). З 1922 р. знову проживав у Львові, де був одним із засновників Української партії національної роботи, редагує журнали «Заграда», «Літературно-науковий вісник», «Віфсник» (1923–1924).

У 1939 р. заарештований і ув'язнений в польському концтаборі. Після звільнення емігрував до Німеччини, Румуні). Під час Другої світової війни проживав у Берліні, Львові, Празі, в 1945 р. — у Парижі, в 1946 р. — у Великобританії, 1947 р. — в Канаді, де у 1948 — 1953 рр. викладав українську літературу в Монреальському університеті. У своїх працях відстоював ідею виховання української нації, заклав основи інтегрального націоналізму. Найважливіші праці: «Модерне москвофільство» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Де шукати наших традицій» (1938), «Дух нашої давнини» (1944), «Московська отрута», «Росія чи Європа» (1955), «Клич доби» (1968).

СВУ свою політичну платформу обнародував у жовтні 1914 р. у Відні. В ній проголошувалися права українців на свою національну самостійну державу, а поразка у війні Росії розглядалася як важлива умова для реалізації економічних та політичних завдань українців. Члени організації також ставили головні вимоги — відокремлення України від Російської імперії і створення на відвоєнованих землях Української держави під протекторатом Австро-Угорщини та кайзерівської Німеччини. Майбутня самостійна Україна уявлялася діячам СВУ як конституційна монархія із демократичним ладом.

Основними напрямками діяльності СВУ в роки війни були: лекції, доповіді, видавництво науково-популярної літератури з української історії, надання дієвої допомоги українським військовополоненим у Австрії та Німеччині, формування двох українських дивізій у складі австрійської та німецької армій, представлення українських інтересів в країнах Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), формування органів місцевого самоуправління на територіях, окупованих Австро-Угорщиною та Німеччиною, заснування українських шкіл, «Просвіти».

Але проавстрійські та пронимецькі погляди СВУ та ГУР не знайшли підтримки серед населення Наддніпрянської України. На початку війни москвофіли у Києві створили свою організацію «Карпато-руський освободительний комітет», який закликав населення Галичини зустрічати російську армію як визволительку західних українців від Австро-Угорської імперії.

ТУП (М. Грушевський як керівник ТУП в цей час був заарештований) зайняло очікувальну позицію, тобто нейтралітету, а війна оцінюється як антиукраїнська («Наша платформа» 1916 р.).

Важливе значення для формування майбутньої української армії, як важливої ознаки державності, було створення в серпні 1914 р. з ініціативи ГУР та Української Бойової Управи на чолі із К. Трильовським — легіону Українських Січових Стрільців. Відбір вояків до легіону відбувався з із 28 тисяч добровольців, переважно членів молодіжних формувань — «Сокіл», «Січ», «Пласт». Вишкіл відібраних до легіону УСС 2,5 тисячів січовиків відбувався поблизу Мукачева. Першим командиром легіону був Михайло Галушинський. З перших боїв патріотично налаштовані вояки УСС, які прийняли присягу на вірність Австро-Угорщині і Україні, показали високий героїзм, дисциплінованість та відвагу у боях із російською армією. 25–28 вересня 1914 р. вони брали участь у Галицькій битві на Ужгородському перевалі, в жовтні — вели бої біля міст Борислав та Сколе.

Весною 1915 р. австрійське командування направило легіон проти наступаючих російських військ у Карпатах. У квітні-травні 1915 р. січовики зуміли відстояти в кровопролитних боях гору Маківку, яка переходила декілька разів з рук в руки. В цьому бою вони втратили 42 вояки вбитими, 76 пораненими, 35 полоненими. В наступних боях під Болаховим та Галичем члени легіону показали себе як справжні герої.

У липні 1915 р. було створено перший полк УСС із 1770 осіб під керівництвом полковника Григорія Коссака, але в листопаді в боях під Бережанами майже весь полк загинув, тому його залишки відправили в тил на переформування. Під час Брусилівського прориву в серпні — вересні 1916 р. на Тернопільщині під Бережанами полк УСС на чолі із Антоном Вариводою показав знову масові приклади героїзму. Після полону майже 1000 січових стрільців, залишки полку були переведені на Волинь, де займалися набором до армії та навчанням дітей волинян. У лютому 1917 р. січовики, після чергового переформування, повернулися на фронт до міста Бережан, а з початку жовтня 1918 р. УСС були переведені до Чернівців, із листопада, після проголошення ЗУНР у Львові — склали ядро Української Галицької армії.

Отже, Перша світова війна 1914 — 1918 рр. прискорила наростання економічної та політичної кризи у воюючих державах, вона сприяла революціонізації народних мас, в тому числі в Україні, активізації політичних партій, поширенню української національної ідеї серед мас, братанню на фронтах, прискорила падіння Російської, Австро-Угорської, Турецької та Німецької імперій, відкрила шлях українцям до об'єднання та утворення незалежних держав — УНР та ЗУНР.

Документи

Із статті М. Міхновського «Самостійна Україна» (лютий 1900 р.)

Кінець XIX віку визначився явищами, що характеризують новий зворот в історії людскости. Сі з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої «боротьбою націй», вже почався і закінченне наближається. Ті з'явища – се уоружені повстання зневолених націй проти націй-гнобителів. На наших очах відбули ся криваві повстання Вірмен, Крестьян-Греків, Кубанців і нарешті Боєрів. Коли ще поглянути на туя більше чи менше гостру боротьбу – у її перших фазах – яку провадять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, на той смертельний антагонізм, який існує поміж Німцями й Французами, Англічанами й Росіянами, коли зважити, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж себе нації, то стане зовсім очевидним, що всесвітове національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть від необхідного, дійсного та справедливого розв'язання...

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, кили справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незадежної, самостайної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежовану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальности можливий тільки в державі, для якої плеканне індивідуальности єсть метою – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеям.

Отже, виникає питання, чи визволенне національне можливе для нас?

П'ятий акт драми ще не наступив для нашої нації: вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії... Антракт власне починається 1654 року, коли українська республіка злучилася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політично й культурною помалу завмирає, старі форми життя зникають, республіканська свобода нівечиться, нація несилується, гине, але потім знов відроджується, з-під попелу старовини виникла ідея нової України...

З часу Переяславської конституції минуло сьогодні 247 років, незабаром Россия справлятиме 250-літній ювілей сеї події.

...Коли Українцєви не вільно признаватись до своєї національности і коли любити вітчизну рівнозначно що бути державним зрадником, тоді зовсім до речі виникає повне обурення питання, яким правом російське царське правительство поводить ся з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубольців своєї країни, видано закон з 17 мая 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно Росиян (Москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклитих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів?... І нарешті, найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?

...Відомо гаразд, що ми власновільно прийшли до політичної унії з московською державною і заступником її – царським правительством. Ся власновільність, на думку наших неприхильників, забороняє нам нарікати на несправедливість того, що нам діється, «и ніби самі того хотіли, самі обрали собі те правительство». Се твердження примушує нас розглянути природу й характер угоди з 1654 року.

Держава наших предків злучила ся з московською державою «як рівний з рівним» і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, себ то, дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднати ся для осягнення певних межинародних цілей.

Переяславський контракт так формулував взаїмні і обопільні відносини держав (наводимо головніші пункти, надаючи їм характер сучасних висловів):

1) Власть законодатна і адміністраційна належить ся гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства.

2) Українська держава має своє окреме самостійне військо.

4) Суб'єкт неукраїнської націонности не може бути на уряді в державі українській. Виключенне становлять контрольні урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя.

6) Українська держава має право обирати собі главу держави по власній уподобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обранне.

13) Незломність стародавніх прав, як свіцьких так і духовних осіб, і не втручання царського правительства у внутрішнє життя української республіки.

14) Право гетьманського правительства вільних межинародних зносин з чужинними державами.

Аналізуючи ці постанови Переяславської конституції, приходимо до висновку, що в ній суть усі ті прикмети, які характеризують «спілку держав». Таким чином, головніший закид, який роблять нам наші суперечники, пильнуючи довести нам беззглядність наших стремлінь, закид, ніби ми ніколи не склали держави і через те не маємо під собою історичної підстави, – є тільки впливом нецтва й незнання ані історії, ані права. Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими усиллями пильнує вилитись у форму держави самостійної і незалежної.

Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації склали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше галицько-руське королівство, спробунок злучити до купи усі галузі, усі гільки нашого народу у одній суцільній державі, спробунок, повторений далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз – Іваном Мазепою.

Таким чином, українська держава в тій формі, у якій вона сформована і уконституційована Хмельницьким, є правді державою з погляду межинаціонального права. Суперечники наші ще закидають нам і те, що українська республіка, сформована Переяславською умовою, не була самостійною державою, бо платила «данину» царському правительству. Коли й так, то всеж навіть з їх погляду українська республіка була на зразок Болгарії, колись Сербії та інших балканських держав. Але півнезалежні держави відзначаються тим, що не мають права межинародних зносин з надвірнього боку: тим часом Переяславська конституція надавала се право українській державі...

..Переяславська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи. Московські царі чи імператори не виповнили своїх обов'язків по конституції 1654 року і поводять ся нині з нами так, наче Переяславська конституція ніколи й не існувала... Але наш нарід ні сам, ні через своє правительство... ніколи не зрікав ся прав, що належать ся йому по Переяславській конституції.

...Законами російської імперії зневажається право совісти, огоджуєть ся право свободи особистої, ганьбитись навіть недоторканість тіла... Царський Закон з 17 мая 1876 року наложив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції і вона вигнана з школи, суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепи вже збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовій працювати на свого пана. Таким чином, українська нація платить «данину» не тільки матеріальними добрами, але навіть псіхіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не вміє української мови.

Просьвіта занедбана, культура знівечена, і темрява панує скрізь по Україні... А в історії української нації інтелігенція її грала ганебну й соромицьку роллю. Зраджувала, ворожила, інтригувала, але ніколи не служила свому народови...

Нарід знову лишиться без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування...

Се були такі дві страти, що годі знайти їм рівні в історії якої-будь іншої нації. Але український нарід здобув у собі досить сили, щоб навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних та національних витворити собі нову третю інтелігенцію. Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не укінчилася, але характерна його прикмета служення свому власному народови відбила ся в ньому з повною силою.

...Одно можна сказати, що первозвістника сучасного українства – Шевченка не зрозуміло ані його власне покоління, ані поблизькі до нього. Коли Шевченко своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну та економічну українського народу, то поблизькі до нього покоління з так званого українофільського табору на своїм прапорі написали: «Робім так, щоб ніхто, ніколи, нігде, не бачив нашої роботи!»

Сі покоління «білих горлиць» своїм: псевдопатріотизмом деморалізували ціле українське суспільство в протязі півстоліття. Налякані стражданнями Шевченка, а почасти й прикростями, яких

зазнали його товариші, сі покоління виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію лояльності...

Вони не хотіли навіть звати себе Українцями. Тактика й політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразою від тих отсахнула ся, симпатий же старої України вони не змогли собі приєднати. Таким чином, українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна уважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи аже не вернуть ся. Третя Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі сі слова: *«Одна, єдина, нероздільна, вільна самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ»*.

Усі, хто на цій Україні, не за нас, ті проти нас. Україна для Браїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишить ся на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. I. – С. 61 – 72.

1. Яку уцінку Переяславській угоді 1654 р. дав М. Міхновський?

2. Визначити основні завдання щодо визволення української нації та розбудови української державності, розкриті в брошурі «Самостійна Україна».

Із статті М. Грушевського «Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії Слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії дає мені нагоду порушити справу схеми історії Східного Слов'янства. Я не раз порушував уже справу нераціональностей у звичайній схемі «русскої історії», тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

Звичайно прийнята схема русскої історії всім звісна. Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої оловини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV в., до князівства Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування Великого Князівства литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до російської держави сі землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії Росії сю схему положено в основу історії "Російського государства". Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури і "русская история" стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що далі, то більше. Ту ж схему в простішій формі прийняла наука "истории русскаго права", складається з трьох відділів — права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання до сієї схеми привикли, й її невидги, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претенсії вичисляти їх усі.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневних племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XIII–XIV вв., так наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам, – для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати "київський період" з "володимирським періодом", як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу.

Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народности українсько-руської; Володимиро-московська – другої, великоруської. Сю різницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X–XII вв. великоросами й казавши їм потім, у XIII–XIV вв., відси виемігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіма майже полишеною теорією.

Київський період перейшов не у володимирсько-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV – XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її нільських провінцій, а не преємства двох періодів у політичній і культурній житті Франції.

Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности української до великоруської не повинна служити причиною до їх переміщувань, – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, Світ, 1996. – С. 166 – 167.

1. Чому М. Грушевський відкинув традиційну схему виникнення Російської держави?

Фрагменти із праці Д. Донцова «Націоналізм» (1926 р.)

Те, що бракує українській ідеї, це "цілком новий дух". Наша мандрівка по пустелі ще не скінчилася тому, що були в нас тисячі воль замість однієї, яскравої думки, що лучила б усіх в одну цілість. Бо що є нація, коли не скупчення мільйонів воль довкола образу спільного ідеалу? Ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщині по батьках і яку хоче залишити своїм дітям.

України, якої прагнемо, ще нема, але ми можемо створити її в нашій душі. Можемо і повинні опалити цю ідею вогнем фанатичного прив'язання, і тоді цей вогонь з'їсть у нас нашу рабську "соромливість" себе, що нищить нас. Але лише тоді! Бо поки ми не виплекаємо в собі пристрастного бажання створити свій світ з зовнішнього хаосу, поки "малоросійську" ніжність не заступить у нас зачіпна любов посідання, поки теорема – не стануть аксіомами, догмами; "соромливість" – не обернеться в "брутальність", а безхребетне "народолюбство" – в агресивний націоналізм, – тоді не стане Україна нацією. Це той досі нехтований, "суб'єктивний момент", без якого ані природні багатства, ані число людності, ані жадна "еволюція" нам не допоможуть.

Коли, отже, українська ідея хоче підняти боротьбу з іншими за панування, мусить в першу чергу залишити прокляту спадщину невірних часів. Мусимо перевести основну переоцінку вартостей. "Фанатизм", "інстинктовні почування", "емоційність" замість «розумовості», дух "національної нетерпимості", – все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство. На місце amor intelektualis повинна стати віра, яка не знає сумнівів, і пристрасть, що не знає жадних "чому". Прив'язання до свого мусить доповнювати воля, витиснути свою печать на чужім; замість залежності від стихії – мусить стати воля привести її до послуху. Мусимо нести відважно свою віру, не схиляючи чола ні перед чужим, ні перед власними "маловірами". Мусимо набрати віри в велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити. Нація, яка хоче панувати, повинна мати й панську психіку народу-володаря. "Фанатизм" і "примус", а не "ніжність", сповняють основну функцію в суспільному житті, і їх місце не може лишитися незайнятим. Не займемо ми, займе хтось інший. Природа не зносить порожнечі.

Тільки безуслівна віра в ідеал хоронить його від розкладу; вона не допускає до жадної дискусії над його наказами, до жадних розумувань над усталеними заповідями. Емоційне, чуттєве забарвлення ідеалу стереже його від найсильніших логічних нападів, найбільш незбитих розумових "доказів". Аксіоматичний характер ідеалу (який він завдячує цій "емотивності") згори виключає всяку розумову аналізу, робить ідеал нетикальним, оточує його міцним муром "фанатизму", якого не розвалити найтяжчими гарматами переконувань, глуму, обману або провокацій. Там, де інтелектуаліст гризеться сумнівами, де за їх підшептами двоїться його ідеал і його душа, – там віруючий, не тратячи часу на безплідні дискусії, як Лютер, кидає в Люципера-спокусника каламарем, і мара щезає. Непереможний в штуці аргументування, диявол сумніву тікає перед такою вірою.

В нас якраз боялися цієї віри! Не любили "примусових думок", ані "абсолютного ідеалу", "ми логікою розсудили" питання нашої віри. Наше відношення до своєї й чужої ідеї базувалося на славнім "тому що", а наше відношення до дійсності переносили ми, за Драгомановим, "з почуття і віри на науку і розрахунок". Не в гарячій, беззастережній прив'язанні до своєї ідеї (не в "емотивності"), але в моментах її чужих, шукали ми санкції і оправдання цієї ідеї. Позбавлена емотивної підтримки, душа

українця, навстіж відчинена нашептам часто чужої логіки, хиталася між різними, часом собі суперечними думками, не вміючи відділити в собі Савла від Павла, не віруючи ціло ані в одне, ані в друге. Ось у цим слові "відділити", в неясності змісту української ідеології, є причина нашого, що так скажу, національного атеїзму....

Нам бракувало національного догматизму. Вірити можна лиш в те, що яскраво стоїть перед духовним зором. А що могли ми любити, коли бачили світ мов через льорнетку, накручену на чуже око, де все зливалося в неясну соломаху, де не можна було відрізнити націю від племені, самостійність від федерації, рідної країни від "слов'янства" або "Сходу Європи", нарід від племені або кляси, націоналізм від інтернаціоналізму, державництво від провінціалізму, свою ідею від чужої, угоду від боротьби? – Образ того, що треба, було любити, зливався з образом того, що треба ненавидіти. Яскравого протиставлення Бога і мамони, якому завдячує свою силу кожна релігія, – в нашій національній ідеології не було, не було догми, а значить і "еросу", а значить і правдивого націоналізму, який притягав би маси ....

Українство мусить усвідомити собі, що його ідея, коли хоче перемогти, повинна бути яскравою ідеєю, себто виключати всяку іншу, ґрунтуватися не на частиннім, але повнім запереченню чужої. А для того ця ідея повинна бути всеобіймаючою. А це значить, що вона повинна перейнятися поняттям політичної влади над людністю і територією, а по друге – натхнути собою таку суспільну форму господарства, яка б дозволила їй піднести "благоустройство" країни під своєю хоругвою, потроїти видатність моральних і фізичних сил країни в порівнянні з її теперішнім станом.

Досі наша ідея журилася всім іншим, тільки не цим. Їй було байдуже, "як там впорядковується вище державне начальство"; чи будемо мати власні "двір, армію, в'язниці і жандармів". Їй не потрібні були ці "шумні" й "далекі" програми "непевної вартості". Ходило лиш про "забезпечення культурного й суспільного самоозначення", про "волю особи"; радилося не "рватися заложити свою державу", але стреміти до "волі красивої, громадської, бо "самостійність віджила свій вік". Метою було лише "соціальне визволення" і щастя селянської "мирної країни", не задираючись з ніким, соціалістичне або хліборобське "благоденствіє". Хто його дасть — все одно, "європейський Схід", взагалі "вітер зі Сходу", якась наднаціональна організація. Отже, збереження трохи зреформованого чужодержавного ладу в середині, і – на зовні. А все це, і провінціалізм і інтернаціоналізм, було зреченням з найважливішої функції зорганізованої нації – урядження влади, передача її чужій ідеї і державі. Це було не повне, але частинне лише, заперечення чужої ідеї; капітуляція перед нею, що обмежувала всеобіймаючість національного ідеалу. Як "примус" в чуттєвій стороні свого ідеалу, так відкидало українство, в своїй змістовній частині, момент влади, властивий усім творчим ідеям. Воно часом бунтувалось проти чужого категоричного імперативу, але – лише в ім'я його обмеження, не протиставляючи йому свого безоглядного наказу...

Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 493 – 495.

1. Які фактори на думку Д. Донцова не сприяли формуванню української національної ідеї в основній масі українців на початку XX ст.?

Хронологія історичних подій

- **1900 р., 29 січня** – утворення в Харкові першої політичної партії Наддніпрянської України – Революційної української партії.
- **1902 р.** – загальний страйк 100 тис. селян у Східній Галичині.
- **1902 р.** – у Чернігові відкрито перший в Україні музей українських старожитностей ім. В. Тарнавського.
- **1903 р.** – загальний політичний страйк в Україні.
- **1904 р.** – М. Лисенко створив у Києві музично-драматичну школу – перший в Україні театральний навчальний заклад.
- **1905 р., 9 січня** – Кривава неділя в Петербурзі, початок буржуазно-демократичної революції в Росії та Україні.
- **1905 р., 14-25 червня** – повстання на панцернику «Князь Потёмкин Таврический», яке охопило понад 2 тис. моряків Чорноморського флоту.
- **1905 р., липень** – повстання на крейсері «Очаків» на чолі із лейтенантом Шмідтом.
- **1905 р.** – створення на заводах і фабриках України перших профспілкових організацій.

- **1905р., 24 листопада** – російський уряд видав тимчасові правила про друк газет і журналів рідною мовою.
- **1905 р., 6 серпня** – опубліковано урядовий маніфест про створення при імператорі Державної думи.
- **1905 р., 7 жовтня** – розпочався Всеросійський жовтневий політичний страйк, у якому взяли активну участь понад 20 тис. українських робітників.
- **1905 р., 17 жовтня** – опублікований царський Маніфест про надання підданам імперії демократичних прав та свобод, організацій, друк національних газет і журналів.
- **1905 р.** – в Україні відбулося 1900 селянських виступів.
- **1905 р., жовтень-листопад** – в ряді українських міст виникли перші ради робітничих депутатів.
- **1905 р.** – повстання у Києві саперного полку на чолі із Б. Жаданівським.
- **1906 – 1908 рр.** – реформи міністра внутрішніх справ П. Столипіна. Проведення аграрних перетворень, прискорення промислового розвитку країни, придушення революційних заворушень, переселення близько 1 млн. селян до Сибіру та на Далекий Схід.
- **1907 р.** – вихід першого повного видання творів Шевченка.
- **1908 р.** – утворення «Товариства українських поступовців» (ТУП).
- **1913 р., 23 лютого** – в Україні вперше урочисто відзначався Міжнародний жіночий день.
- **1914 р., 1 березня** П. Нестеров здійснив на літаку переліт без зупинки за маршрутом Київ – Одеса.
- **1914 р., 28 липня** – початок Першої світової війни.
- **1914 р., 28 липня – 1918 р., 11 липня** – Перша світова війна.
- **1914 р.** – створення в складі айстро-угорської армії Легіону Українських Січових Стрільців.
- **1914 р., серпень** – заснування у Львові Головної Української Ради, яка об'єднувала провідні політичні сили.
- **1914 р., серпень** – створення Союзу визволення України. Наступ російських військ на Південно-Західному фронті.
- **1915 р.** – наступ німецьких та австро-угорських військ на Україну.

Контрольні запитання

1. *В чому полягає суть української національної ідеї?*
2. *Назвати причини першої буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр. в Росії та Україні.*
3. *Яку роль у роки Першої світової війни відіграв легіон УСС?*
4. *В чому полягає трагедія українців в роки Першої світової війни?*
5. *Які були наслідки політичної, економічної та військової кризи в Росії для майбутньої долі України?*

Тема 10. Відродження державності України в роки української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр.

План

- 10.1. Лютнева демократична революція 1917 р. в Росії та її вплив на події в Україні.
- 10.2. Причини, характер, рушійні сили, основні етапи національно-демократичної революції в Україні 1917 – 1920 рр.
- 10.3. Початок діяльності УЦР. Проголошення Універсалів УЦР, УНР та незалежності України.
- 10.4. Боротьба за владу в Україні між УНР та більшовиками. Історичне значення та причини поразки УЦР.
- 10.5. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.
- 10.6. Відродження УНР та діяльність Директорії (грудень 1918 – листопада 1920 р.).
- 10.7. Національно-визвольні змагання в Західній Україні. Утворення та діяльність ЗУНР.
- 10.8. Українсько-російське протистояння у 1918 – 1920 рр. Утворення та діяльність УСРР. Політика «воєнного комунізму» в Україні.
- 10.9. Причини поразки та історичне значення визвольних змагань українського народу в 1917 – 1920 рр.

10. 1. Лютнева демократична революція 1917 р. в Росії та її вплив на події в Україні.

23 лютого – 2 березня 1917 р. відбувається Лютнева буржуазно-демократична революція.

Її причинами були:

- *трагічні наслідки Першої світової війни;*
- *наростання економічної та політичної кризи;*
- *революціонізація народних мас та активізація політичних партій;*
- *Російське самодержавство не здатне було довести війну до переможного кінця, фактично зазнало краху;*
- *в російській армії в кінці 1916 – на початку 1917 р. почастишали випадки братання із солдатами противника, дезертирство, створювалися революційні військові комітети та ради;*
- *голод, холод, розруха, безробіття, мілітаризація економіки;*
- *в містах і селах почастишали антивоєнні виступи робітників та селян.*

В результаті революції в Росії було знищено самодержавство – цар Микола II 2 березня 1917 р. офіційно зрікся престолу, а в країні склалося двовладдя – влада в центрі переходить до Тимчасового уряду на чолі із графом Львовим, а на місцях – до рад робітничих та селянських депутатів.

В Україні політичну ситуацію можна характеризувати як трьохвладдя – з одного боку створюються комітети і комісаріати Тимчасового уряду, ради робітничих і селянських депутатів, а з іншого – Українська Центральна Рада (виникла із 3 на 4 березня у Києві) як прояв національного руху. За оцінкою лідера більшовицької партії В. Леніна: «Тимчасовий уряд в умовах продовження війни і масового незадоволення своїм становищем народу був владою без сили, а ради – були силою без влади». Більшовики пропонували знищити Тимчасовий уряд, припинити війну, встановити диктатуру пролетаріату у вигляді більшовицьких рад робітничих, солдатських, селянських та батрацьких депутатів, будувати соціалістичне суспільство.

Виконавчу владу в Україні Тимчасовий уряд передав повітовим і губернським комісарам, якими були голови земських управ. В Україні вплив більшовиків був ще досить слабким, більшою популярністю тут користувалися ТУП, есери та меншовики.

Лютнева революція перетворила Російську імперію, яку називали тюрмою народів (тут проживало близько 175 націй та народностей), у демократичну республіку із широкими політичними правами, свободами, багатопартійною системою, із свободою приватної власності.

Одразу ж після одержання звістки про події Лютневої революції в Петрограді в Україні

розгорнувся широкий національний рух – повсюдно відбувалися масові мітинги, маніфестації, демонстрації, на яких українці вимагали встановлення 8- годинного робочого дня, демократичних прав і свобод, створення українських шкіл, часописів, надання рівноправних умов для розвитку своєї культури.

Слабкість Тимчасового уряду та його влади і в центрі і на місцях була зумовлені нездатністю панівних класів і їх партій (кадетів, есерів, октябристів) вивести країну із стану війни, перевести економіку із воєнних на мирні рейки, ліквідувати безробіття, забезпечити найнеобхіднішими товарами та продуктами харчування армію, робітників, селян, населення міст, створити умови для розвитку національних меншин, протистояти більшовицькій пропаганді тощо.

Поглядів Тимчасового уряду про швидке і переможне завершення війни, до чого закликав новий керівник Тимчасового уряду О. Керенський, не підтримувало селянство, робітники та солдати. Вони вимагали нормальних умов життя і праці. Все це привело до гострого політичного протистояння в країні, до трьох великих криз Тимчасового уряду влітку 1917 р. та до його падіння 25 жовтня (7 листопада) в результаті більшовицького державного перевороту в Петрограді.

Складними були відносини в цей період також між Тимчасовим урядом та Українською Центральною Радою, яку очолював із 4 (17) березня 1917 р. по 29 квітня 1918 р. лідер ТУП, видатний український історик, професор Михайло Грушевський.

10. 2. Причини, характер, рушійні сили, основні етапи національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр.

Виразником національних інтересів українського народу стала Українська Центральна Рада, яка започаткувала своїм створенням та діяльністю українську національно-демократичну революцію 1917 – 1920 рр., відродження української державності, утвердження в життя української національної ідеї. Спочатку революція розгорталася мирно, шляхом реформістських перетворень.

Українська революція була об'єктивним, закономірним результатом всього процесу попереднього історичного розвитку.

Найважливішими причинами української революції були:

- *лютнева буржуазно-демократична революція в Росії;*
- *повалення 2 березня 1917 р. самодержавства;*
- *пригноблене становище українців у складі Російської та Австро-Угорської імперії, русифікаторська та асиміляторська політика щодо українців;*
- *невирішеність до кінця аграрного питання та відсутність соціального захисту українських робітників;*
- *наростання українського національного руху, його ідеологічне оформлення на початку ХХ ст.;*
- *наявність близько 10 українських політичних партій, готових взяти владу в свої руки;*
- *зростання політичних самостійницьких настроїв у армії, її поступова українізація на території України;*
- *незадоволення народних мас політикою самодержавства та тимчасового уряду нездатністю вивести країну із стану війни, невирішеністю економічних, національних, соціальних та політичних проблем, погіршенням становища народу;*
- *наростання економічної та політичної кризи;*
- *прагнення українців відродити свою державність та побудувати свою демократичну соборну державу.*

Початковою метою революції було здобуття автономії України в складі демократичної федеративної Росії, а кінцевою – проголошення незалежної соборної демократичної української держави республіканського типу.

Рушійними силами Української революції були: *національна інтелігенція, військові, селянство, українські робітники.* Революцію підтримала також невелика прогресивна частина православного, греко-католицького духовенства та буржуазії.

Основні етапи національно-визвольних змагань українців у 1917–1920 рр.:

I – Діяльність УЦР та УНР (із 22 січня 1918 р. як незалежної держави) на чолі із головою УЦР М.

Грушевським (4 березня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.);

II – Українська Держава на чолі із гетьманом П. Скоропадським (29 квітня – 14 грудня 1918 р.);

III – Західноукраїнська Народна Республіка на чолі із президентом Є. Петрушевичем (1 листопада 1918 р. – 16 липня 1919 р.);

IV – Українська Народна Республіка на чолі із Директорією, керованою В. Винниченком та С. Петлюрою (14 грудня 1918 р. – 21 листопада 1920 р.). Найважливішим підсумком визвольних змагань українців стало проголошення в Києві 22 січня 1919 р. акту Злуки УНР та ЗУНР в єдину соборну незалежну державу – УНР.

V – Українська Соціалістична Радянська Республіка як незалежна держава з центром у Харкові на чолі із Х. Раковським (березень 1919 р. – грудень 1922 р.)

10. 3. Початок діяльності УЦР. Проголошення Універсалів УЦР, УНР та незалежності України.

Українська Центральна Рада виникла 4 (17) березня 1917 р. в Києві. До її складу увійшли М. Грушевський – голова Товариства Українських Поступовців, В. Винниченко, С. Петлюра – керівники Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, С. Єфремов, Д. Дорошенко (Українська Партія Соціалістів Федералістів), В. Дорошенко (Українська Партія Соціалістів Революціонерів – есерів), Українська Народна Партія. Крім того до складу УЦР увійшли члени громадських організацій та профспілок. 20 (7) березня 1917 р. на засіданні УЦР було обрано керівний склад Ради. Розпочався процес вироблення її політичної платформи та формування складу.

Широку підтримку з боку народних мас УЦР забезпечила собі завдяки вмілому поєднанню демократичних принципів побудови Великої та Малої Рад: національного, соціального, класового та територіального. За декілька місяців свого існування із організаційного органу, який складався із кількох десятків представників українських політичних партій, ЦР перетворилася у представницький загальнонародний український парламент, який нараховував 822 члени.

I Всеукраїнський військовий з'їзд, який відбувся в Києві 5 – 8 травня 1917 р. обрали до УЦР 18 делегатів, II з'їзд (червень) – 158 делегатів. I Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня 1917 р.) направив до УЦР 212 своїх представників, Всеукраїнський робітничий з'їзд – 100 депутатів, загальноросійські ради робітничих і солдатських депутатів – 50 делегатів, представники соціалістичних партій кооптували до складу УЦР 110 представників (польських – 15, українських – 20, єврейських – 35, загальноросійських – 40 делегатів).

Важливе значення у відродженні української нації, формуванні автономії Україні та парламентаризму відіграв Український національний конгрес, який відбувся 7 – 8 квітня 1917 р. в Києві, в роботі якого взяли участь представники від усіх 9 губерній Наддніпрянщини, від громадських організацій Москви, Петрограда, Кубані, Холмщини та Криму.

Після проголошення УЦР II Універсалу в липні 1917 р. склад ради був доповнений згідно домовленості із Тимчасовим урядом на 30% представниками національних меншин. Таким чином, до середини літа 1917 р. УЦР стала повноправним народним парламентом, який представляв усі інтереси українського та інших народів, що проживали на території України.

Основну роль у розробці стратегії та діяльності УЦР відіграли М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Дорошенко.

М. Грушевський у своїх працях «Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство і до чого воно йде?», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації?» (1917 р.) обґрунтував ідею національно-територіальної автономії України в складі нової демократичної федеративної Російської республіки. До функцій федеративної влади голова УЦР відносив: керівництво збройними силами республіки, питання оголошення війни і миру, укладення міжнародних договорів, формування єдиної правової системи, єдиної грошової системи, захист юридичних прав національних меншин.

М. Грушевський до повноважень автономної України відносив: формування власного законодавства, адміністрації, суду, право розпорядження своїми коштами, податками, дорогами, засобами зв'язку, землею, її багатствами, вільно вирішувати економічні, освітні і культурні питання. Отже, голова УЦР розумів національно-територіальну автономію України як початковий етап до

здобуття українцями повної незалежності. І дійсно, на цьому етапі революції ми чітко прослідковуємо розвиток України від повної залежності від Російської та Австро-Угорської імперій до національно-територіальної автономії, і від неї – до проголошення УНР своїм IV Універсалом 22 січня 1918 р. незалежної самостійної держави – УНР.

Тимчасовий уряд не хотів визнавати навіть автономії України в складі демократичної Росії та УЦР як парламенту України. Переговори, які вів М. Грушевський та В. Винниченко із представниками Тимчасового уряду на чолі із О. Керенським, закінчилися компромісом. Тимчасовий уряд визнав УЦР та її виконавчий орган – Генеральний Секретаріат вищими крайовими органами влади в Україні. Це фактично означало визнання автономії України, правда після винесення цього питання на загальноросійські збори.

Важливе значення в подальшій долі України мало відіграти створення власної армії та формування українського уряду. Але суперечки в УЦР призвели до відмови від створення української регулярної армії, що стало однією із найважливіших причин падіння УЦР. Влітку, після українізації багатьох військових частин, на вірність Центральній Раді присягнули 100 тисяч українських солдат, але УЦР не скористалася вавкою нагодою. Вона вважала, що Україна буде проводити миролюбну політику, тому для забезпечення внутрішнього порядку її достатньо мати підрозділи міліції та окремі частини. Пропозиція генерала П. Скоропадського передати УЦР 60-тисячну українізовану армію була сприйнята УЦР насторожено.

Подальші події – корніловський заколот влітку 1917 р., наступ більшовицьких військ на початку 1918 р. на територію України показали хибність цих рішень. За негайне проголошення України незалежною державою та створення українських збройних сил виступив видатний політичний та військовий діяч, автор «Самостійної України» Микола Міхновський. Але за спробу підняти повстання полку ім. П. Полуботка, він був відправлений УЦР на Румунський фронт.

Значеним у формуванні української державності мало рішення I Універсалу УЦР про створення Генерального секретаріату в складі 8 генеральних секретарів і генерального писаря, серед яких переважали соціал-демократи. Керівником Генерального секретаріату було обрано Володимира Винниченка, який одночасно виконував обов'язки секретаря внутрішніх справ та керівника УСДРП.

Секретарем земельних справ був обраний Б. Мартос, міжнаціональних справ – С. Єфремов, фінансів – Х. Барановський, військових справ – С. Петлюра.

Петлюра Симон Васильович (1879 – 1926) – український журналіст, письменник, державний, військовий, політичний діяч, член Народного секретаріату УНР та Директорії. Народився в Полтаві в міщанській сім'ї. Навчався у 1895–1901 р. в Полтавській духовній семінарії. Із 1900 р. стає членом першої у Наддніпрянщині політичної партії – РУП. До Першої світової війни працював журналістом. Із 1912 р. редагував журнал "Украинская жизнь" у Москві. У 1916–1917 рр. – заступник уповноваженого "Союзу земств" на Західному фронті. Активний учасник української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. В червія 1917 р. призначається Центральною Радою на посаду генерального секретаря військових справ, переконує М. Грушевського та В. Винниченка в необхідності створення регулярних українських збройних сил. Після перевороту гетьмана П. Скоропадського очолив Всеукраїнський союз земств. Із 14 листопада 1918 р. разом із В. Винниченком (УСДРП) здійснює підготовку до повстання проти гетьмана. Із 14 грудня 1918 р. є членом Директорії УНР, очолює українську Армію, яка нараховувала 100 тис. чоловік. Після відступу військ УНР з Києва і виїзду 11 лютого 1919 р. В. Винниченка за кордон став головою Директорії. Протягом 1919 – 1920 рр. Петлюра керує боротьбою проти Червоної армії та військ Денікіна. У квітні 1920 р. укладає дипломатичний та військовий договір із Й. Пілсудським про наступ проти УРСР та російських більшовиків, який виявився не вдалим. У 1920 р. виводить свої війська за Збруч, де вони були інтерновані польською владою. Із листопада 1920 р. керував закордонним урядом УНР, проживав у Польщі, Австрії, Угорщині, Швейцарії, Франції. Видавав тижневик "Тризуб". У 1922 р. в типографії Української Вільної академії наук у США вийшов друком збірник статей,

промов, листів, спогадів С. Петлюри під назвою «Народе український». Після проголошення більшовиками заочного вироку С. Петлюрі, його було виконано 25 травня 1926 р. у Парижі на вулиці Расін агентом НКВС Шварцбартом.

Заможні верстви схилялися до консервативної політичної течії, яку представляла Українська демократично-хліборобська партія (УДХП). Разом із Українською народною партією (О. і А. Макаренки, О. Андрієвський, І. Липа, І Луценко) УДХП не тільки прихильно поставилися до проголошення УЦР автономії України, але схилялися до проголошення незалежності України. На чолі цієї партії стояли брати С. і В. Шемети та В. Липинський.

Липинський В'ячеслав Казимирович (1882 – 1931) – видатний український історик, громадсько-політичний діяч, філософ і публіцист, ідеолог українського консерватизму початку ХХ ст. Народився у Затурицях Володимир-Волинського повіту на Волині родині шляхтичів. Закінчив Київську гімназію. Деякий час служив у армії в Кременці. Вивчав агрономію, філософію та історію у Ягеллонському університеті у Кракові, у Женевському університеті. Із 1908 р. проживає в Україні на Уманщині, де займався науковою діяльністю. В цей період виходять його перші праці «Данило Братковський» (1909), «Генерал артилерії Великого Князівства Литовського» (1909). У праці «Шляхта на Україні» (1909) Липинський обґрунтував вирішальну роль української шляхти в процесі формування української державності та закликав її боротися за відродження України. У 1912 р. Липинський виступив ініціатором створення Українського інформаційного комітету, завданням якого було пропагувати за кордоном ідею створення Української самостійної держави. Під час Першої світової війни 1914–1917 р. був мобілізований до російської армії, а з червня 1917 р. проживав у Полтаві, взяв участь у створенні Української демократично-хліборобської партії (УДХП). У жовтні 1917 р. написав партійну програму УДХП, основні положення якої передбачали створення самостійної Української держави та збереження приватної власності на землю. У 1918 р. підтримує Гетьманат, призначається гетьманом П. Скоропадським послом України в Австрії. Працював на цій посаді також за Директорії УНР. В еміграції жив у Австрії та Німеччині. У праці «Україна на переломі. 1657 – 1659» (1920) Липинський охарактеризував історію створення української державності. У 1926 – 1927 рр. очолював кафедру історії української державності в Українському науковому інституті в Берліні. У 1930 р. він організував Союз українських хліборобів-державників і через деякий час – Братство українських класократів-монархістів. Липинський критикував народницький світогляд соціалістичних лідерів УЦР і Директорії УНР, стверджував, що ідею створення незалежної Української держави може реалізувати тільки весь народ під проводом «хліборобської верстви». Помер В. Липинський поблизу Відня (Австрія). Похований у Затурицях на Волині.

Важливими політичними віхами в діяльності УЦР було прийняття 4 Універсалів, проголошення УНР, перемога УЦР на Установчих зборах у грудні 1917 р., проголошення незалежності УНР 22 січня 1918 р. та затвердження на останньому засіданні Великої Ради **29 квітня 1918 р. Конституції УНР**. Основними авторами Універсалів УЦР бали В. Винниченко та М. Грушевський.

Універсали УЦР	Основний зміст універсалів
<p>I Універсал – 10 (23) червня 1917 р.</p>	<p>Проголосив автономію України в складі демократичної Росії та входження до її складу на федеративній основі; об'єднання всіх політичних партій та організацій на демократичній основі незалежно від національності; Універсал заперечував передачу податків на користь Росії та встановлював одноразовий податок на користь України; Підкреслював, що суспільний лад в Україні буде чітко визначений Всенародними українськими зборами (сеймом), вибраними всенародним, рівним, прямим і тасмним голосуванням; Формування окремих українських частин буде здійснюватися під контролем військового міністра і Генерального штабу; вирішення аграрного питання переносилося до</p>

	<p><i>Установчих зборів; УЦР обіцяла поповнити свій склад за рахунок національних меншин, які проживали на території України. Проголошення автономії України І Універсалом сприяло зміцненню авторитету УЦР в Україні і подальшому розвитку українського національного руху.</i></p>
<p>II Універсал – 3(16) липня 1917 р.</p>	<p><i>Був результатом домовленостей між Центральною Радою та Тимчасовим урядом. УЦР розширювала свій склад на 30% від загальної кількості ради представниками національних меншин (росіянами, євреями, Поляками, молдаваними, німцями, болгарами, татарами та ін.); створення Генерального секретаріату як найвищого крайового органу управління в Україні та затвердження його складу Тимчасовим урядом; УЦР погодилася самостійно не проголошувати автономію до Всеукраїнських установчих зборів; УЦР погодилася на «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату» Тимчасового уряду від 17 серпня 1917 р. про обмеження влади Генерального секретаріату не на 9, а на 5 українських губерній; комісари Тимчасового уряду контролювали на території України транспорт, зв'язок, шляхи сполучення, військові, судові та продовольчі справи. Універсал у деяких питаннях був кроком назад у розвитку революції.</i></p>
<p>III Універсал – 7 (20) листопада 1917 р.</p>	<p><i>Причиною виникнення III Універсалу був державний переворот більшовиків на чолі із В. Леніним у Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. проголосив створення Української Народної Республіки як автономної республіки в складі не більшовицької федеративної Росії; влада УНР поширювалася на 9 українських губерній; до скликання Установчих зборів вся влада в Україні належить УЦР та Генеральному Секретаріату України; проголошені основні принципи політики УЦР; ліквідація приватної власності на землю, яка передавалася селянам без викупу; ліквідовувалося велике поміщицьке землеволодіння; встановлювався державний контроль над українською промисловістю, торгівлею та природними ресурсами; на виробництві встановлювався 8-годинний робочий день; скасовувалася смертна кара та планувалося проведення судових реформ; проголошувалися демократичні права та свободи: слова, друку, віро сповідання, союзів, зібрань, недоторканість особи та її житла, право на страйки та об'єднання у профспілки; гарантувалися права на розвиток в Україні національних меншин; УЦР обіцяла найшвидше вивести Україну із війни та підписати мир із Четверним союзом. III Універсал відкрив нові можливості України по шляху до повної самостійності УНР, підняв її авторитет серед народних мас та на міжнародній арені та викликав незадоволення і спробу з допомогою військового втручання Ради Народних Комісарів Російської Федерації ліквідувати завоювання</i></p>

<p>IV Універсал – 22 січня 1918 р.</p>	<p>Української революції.</p> <p>Поразки у війні із Росією, прагнення об'єднати у важкий час націю та знайти вірних союзників для зупинення більшовицької агресії, призвели до проголошення IV Універсалу УЦР.</p> <p><i>УНР, ведучи переговори, обіцяла підписати Брестський мир із Четверним союзом та вийти із участі у Першій світовій війні;</i></p> <p><i>УНР проголошувалася самостійною, незалежною демократичною державою;</i></p> <p><i>піддано критиці політику російських та українських більшовиків, які розпочали агресію проти України;</i></p> <p><i>УЦР виступила від імені українського народу до скликання Загальноукраїнських Установчих Зборів;</i></p> <p><i>Генеральний Секретаріат був перейменований у Раду Народних Міністрів;</i></p> <p><i>УНР встановлювала свій контроль над банками та торгівлею;</i></p> <p><i>Універсал оголосив загальну демобілізацію армії та створення народної міліції на добровільній основі;</i></p> <p><i>Обіцяв селянам весною роздати землю без викупу.</i></p> <p>IV Універсал УЦР був з захопленням зустрінутий українським народом та визнаний Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією. Він сприяв підписанню 27 січня 1918 р. українською делегацією в Брест-Литовську сепаратного мирного договору із Четверним союзом, який надав збройну допомогу (450 тисяч солдат) УНР у визволенні її від більшовицьких військ.</p> <p>Після прийняття Універсалу УЦР прийняла закон про ліквідацію права власності на землю та закон про національно-персональну автономію.</p>
---	---

10. 4. Боротьба за владу в Україні між УНР та більшовиками. Історичне значення па причини поразки УЦР.

Більшовики Росії та Рада Народних Комісарів Російської Федерації на чолі із своїм вождем В. Леніним розуміли, яку загрозу для їх політики на місцях в кінці 1917 р. складає самостійна антибільшовицька політика УЦР та Генерального Секретаріату в Україні, особливо після проголошення III Універсалу.

В. Ленін та Л. Троцький, який очолював Червону армію, добре знали, що втрата Росією українського хліба, металу, вугілля, цукру може обернутися для неї катастрофою. Щоб привернути на свій бік українське селянство та робітників більшовицькі агітатори пропагували свої гасла – селянам землю, фабрики, заводи – робітникам, мир – народам, всю владу – радам. Але в цей час їх вплив в Україні був мінімальний.

25 грудня 1917 р. українські більшовики, підтримуванні російськими, зробили спробу мирним способом під час виборів до Всеросійських установчих зборів здобути владу в Україні. Але вони одержали під час голосування лише 10% голосів виборців, тоді коли українські політичні партії – 75%. Після розгортання шаленої антиукраїнської компанії на Сході України, частина більшовицьких делегатів (60 чоловік та 67 осіб – лівих есерів, українських соціал-демократів та безпартійних)

переїхали із Києва до Харкова, де в цей час проходив обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну. З'їзд, який відбувся 11 – 12 грудня 1917 р. Незважаючи на те, що на цьому з'їзді було лише 200 делегатів, які представляли 89 рад із 300 наявних на Україні, його рішення було негайно визнанні законними в Україні Радянською Росією. Не представляючи більшості населення України, з'їзд проголосив Українську Радянську Республіку як частину Російської Федерації та чинність на цій території декретів більшовиків від 25 жовтня 1917 р.

Найвищим державним органом влади в Україні було проголошено Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) на чолі із Ю. Медведєвим. 17 грудня у столиці нового утворення в Харкові було створено Народний секретаріат на чолі із М. Скрипником.

Створення українського радянського уряду, який не мав своїх власних збройних сил, сприяло можливості просити в Москві допомоги в боротьбі проти «буржуазної» УЦР, з допомогою якої можна було встановити радянську владу на всій території України.

Цинічним та зухвалим також було звернення Раднаркому РСФРР, підписане В. Леніним та Л. Троцьким 4 грудня 1917 р. – «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». Більшовики звинуватили УЦР в тому, що прикриваючись національними лозунгами, вона веде цілком буржуазну політику, не визнає радянську владу на сході України, пропускає через свою територію на Дон білогвардійські війська. Сама ж УЦР не визнавалася. В ультиматумі було зазначено, що якщо УЦР не виконає вимог Раднаркому протягом двох діб, зокрема не буде пропускати через територію України на Дон червоноармійські загони, то вона буде вважати Росію в стані війни із Україною. Це було пряме втручання Росії у внутрішні справи УНР.

УЦР та Генеральний Секретаріат, одержавши ультиматум, надіслав відповідь до Москви. У відповіді зазначалося про суперечливість ультиматуму – «Не можна одночасно визнавати право на самовизначення аж до відокремлення і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів Великої Росії щодо Народної Української Республіки».

Така відповідь не влаштувала В. І. Леніна, який дав наказ готувати в Україні контрреволюційний заколдог, проводити активну антиукраїнську агітацію серед робітників та найбідніших селян, споряджати червоноармійські російські військові загони на допомогу українським більшовикам.

25 грудня 1917 р. на прохання ЦВК України Червона армія розпочала виступ проти УНР. 4 січня 1918 р. Народний Секретаріат УНР у Харкові віддав наказ червоноармійським та робітничим загонам та 13 тисячам червоноармійців і моряків під керівництвом Антонова-Овсієнка, які прибули із Москви, наступати на Київ.

15 січня 1918 р. розпочалося січневе повстання робітників київського заводу «Арсенал», яке очолили більшовики на чолі із Я.Гамарником. Головною метою повстання було захоплення будинку Педагогічного музею, де перебувала УЦР, і проголошення у Києві радянської влади. 16 січня у місті тривали невеликі сутички, повсталим вдалося захопити залізничну станцію Київ-товарний, готель «Прага». Велася перестрілка із гвинтівок, кулеметів та легких гармат.

17 січня у місті розпочався загальний страйк. УЦР звернулася до населення міста із проханням припинити страйк та обіцяла найшвидше вирішити соціально-економічні потреби робітників. 19 – 22 січня 1918 р. прибули до Києва війська – Гайдамацький кіш Слобідської України під командуванням С.Петлюри та Гордієнківський полк на чолі із полковником В. Петрівим придушили повстання у місті та 22 січня взяли приступом завод «Арсенал». Під час семиденних боїв за гинуло понад 300 осіб, а 300 арсенальців були ув'язнені до тюрми.

Січневі бої 1918 р. фактично були початком тривалої (до 21 листопада 1920 р.) громадянської війни за владу в Україні, у якій перемогу здобули більшовики. Однією із перших жертв війни стали близько 300 із 700 старшокласників гімназій, студенти вузів та юнкери (майбутні офіцери) Вищої школи, які полягли **(16) 29 січня 1918 р.** поблизу станції Крути на Чернігівщині, героїчно захищаючи шлях на Київ майже 6000 російським червоноармійцям на чолі із полковником Муравйовим та Єгоровим.

Український гарнізон під Крутами складався із чотирьох сотень старших курсів 1-ї Київської юнацької (юнкерської) школи імені Б. Хмельницького, 1-ї сотні із 130 чоловік новоствореного Студентського куреня, який складався із добровольців студентів та учнів старших класів гімназій, 80 добровольців з підрозділів Вільного козацтва. На озброєнні вони мали 1 гармату, 16 кулеметів, 500 рушниць нового зразка.

Бій тривав 5 годин, який закінчився відходом основних сил оборонців до поїзда. У вечірніх сутінках 34 студенти втратили орієнтир та потрапили в полон до червоноармійців. 27 із них під спів

пісні «Ще не вмерла Україна» були розстріляні за наказом П. Єгорова, а 7 – передані українським більшовикам до Харкова. Битва під Крутами стала прикладом героїзму та жертвності української молоді, яка не жаліючи власного життя захищала свою молоду демократичну державу, проявила високу самосвідомість та розуміння складності ситуації в УНР.

22 січня 1918 р. війська Муравйова підійшли до Києва, захопили Дарницю та мости через Дніпро, 4 дні бомбардували із гармат центральні райони столиці, історичні пам'ятки та державні установи. 23 січня частина російських військ вдерлися на Печерськ, Куренівку і Поділ, зайняли Печерську Давру, фортецю, завод «Арсенал». В ніч із 25 на 26 січня центр міста був підданий багатогодинному артилерійському обстрілу, що наводило жах на місцевих жителів. 26 січня (8 лютого) 1918 р. вночі з Києва було організовано виведено на Брест-Литовське шосе в бік Ірпіня 3-тисячне українське військо, артилерія, обоз. УЦР та уряд евакуювалися до Житомира. 430-тисячне місто за наказом колишнього підполковника російської армії Муравйова піддалося триденному червоному терору, грабегам, обшукам, вбивствам, в результаті яких загинуло понад 5 тисяч киян, було спалено будинок М. Грушевського, знищено сотні юнкерів, гайдамаків, монархістів, офіцерів, військових лікарів, членів УЦР. Був розстріляний навіть київський митрополит Володимир. За даними айстро-німецької окупаційної влади в Києві за 3 тижні більшовицької окупації загинуло 2576 офіцерів.

Отже, перший період українсько-російської війни в Україні тривав до підписання **Брест – Литовського мирного договору** між Україною та країнами Четверного союзу та введення на територію Правобережної та Лівобережної України згідно договору 450 тисячної австро-німецької армії. За умовами Брестського договору, Україна визнавалася незалежною суверенною державою, яка встановила дипломатичні відносини із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією. Було домовлено про обмін полоненими, повернення інтернованих цивільних осіб.

Згідно економічних питань договору Україна зобов'язувалася із березня до липня 1918 р. поставити Німеччині та Австро-Угорщині 1000000 тонн сільськогосподарського збіжжя, м'яса, масла, картоплі, круп, цукру. Союзники обіцяли надати крім військової допомоги та позику на суму 1 мільярд карбованців (0,5 мільйона дойчмарок). Цей договір став останньою надією УЦР в умовах втрати підтримки та авторитету серед населення України.

Війна показала слабкість УЦР, її помилки щодо формування регулярної української армії, здатної захистити завоювання української революції. З другого боку громадянська війна та російська інтервенція в Україну супроводжувалася масовим червоним терором та більшовицькою агітацією проти УНР та УЦР.

Червона армія та Народний секретаріат УНР після підписання миру у березні-квітні 1918 р. поспішно залишили територію України та виїхали з Харкова до Москви. Серед членів секретаріату були М. Скрипник, М. Врублевський та інші.

Микола Євтихійович Врублевський (1897 – 1918) – революціонер, радянський громадсько-політичний діяч. Народився в с. Рункошів (нині село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). У 1915 – 1916 рр. навчався в Київському комерційному інституті. 3 грудня 1916 р. служить в російській армії, де проводить революційну агітацію серед солдатів. Із 1917 р. входить до лівого крила УСДРП. Учасник боротьби за владу Рад в Україні, перший голова Барського військового революційного комітету у листопаді 1917 р. На II Всеукраїнському з'їзді Рад був обраний до складу ЦВК Рад України, а у березні - квітні 1918 р. виконував обов'язки народного секретаря народної освіти в радянському уряді України, був членом Надзвичайного повноважного посольства ЦВК Рад України і Народного секретаріату в Москві (березень – травень 1918 р.). Загинув у 1918 р. в часи Директорії, похований у м. Київ (за іншою версією тіло Врублевського було перевезене і поховане на кладовищі с. Балок у Барському районі). В 70-роки XX ст. в м. Бар біля міської ради встановлено пам'ятник М. Є. Врублевському та названо одну із вулиць міста.

УЦР повернулася до Києва 9 березня 1918 р., але втриматися при владі в Україні їй вдалося лише до 29 квітня 1918 р.

Історичне значення діяльності УЦР і Генерального Секретаріату та причини падіння УНР.

Історичне значення УЦР	Причини падіння та уроки діяльності УЦР
<ul style="list-style-type: none"> • УЦР за 13,5 місяців свого існування пройшла шлях від залежності українців до проголошення автономної республіки, і від неї – до самостійної УНР; • прийняття 4 Універсалів та Конституції УНР УЦР заклали основи та принципи існування української незалежної суверенної демократичної держави; • в ході першого етапу Української національно-демократичної революції бав здобутий перший досвід державотворення, значну роль в якому відіграли голова УЦР М. Грушевський, голова Генерального секретаріату В. Винниченко, С. Петлюра, М. Міхновський, Д. Дорошенко та інші; • УЦР була в той час найавторитетнішим і найвпливовішим колегіальним демократичним органом української влади, який очолив селян, інтелігенцію, робітників та національні меншини для розбудови української державності; • створення представницького парламенту із (822 депутатів) як законодавчого органу влади та Генерального Секретаріату (9 секретарів) – уряду як виконавчої гілки влади – стали важливим кроком до формування демократичної влади в Україні; • в умовах багатонаціонального складу населення України УЦР своїм II Універсалом та прийняттям закону про національно-персональну автономію врегулювала національне питання і не допустила до міжнаціональних конфліктів; • було затверджено державну символіку УНР – Малий та Великий герб України Тризуб, гімн «Ще не вмерла Україна», блакитно-жовтий прапор. Прийнято закон про громадянство; • III Універсал проголосив демократичні права та свободи громадян, скасував смертну кару, гарантував громадянам свободу віро сповідання; • скасовано приватну власність на землю (19 січня 1918 р.) та встановлено максимальне землеволодіння до 30 десятин; • проведення грошова реформа (в грудні 1917 р. введена національна одиниця карбованець, а в березні 1918 р. – гривня = 2 карбованці = 100 шагів = 0,5 російського рубля), яка передбачала випуск 26 грошових номіналів від 1 шага до 1000 гривень у вигляді паперових банкнот; • проголошення незалежності України IV Універсалом УЦР сприяло підписанню Брестського договору із країнами Четверного союзу, ліквідації більшовицької агресії та виходу УНР на міжнародну арену; • УЦР проголосила українську мову державною, розпочала українізацію закладів освіти та культури; • Із січня 1918 р. під керівництвом С.Петлюри розпочинається формування української регулярної армії та народної міліції на добровільній основі; • Досвід державотворення, здобутий українцями в часи діяльності УНР, уроки боротьби, були використані на інших етапах революції та на сучасному етапі в розбудові демократичної правової української держави. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ідейна та політична боротьба всередині УЦР, неузгодженість політичних дій між соціалістами, самостійниками та автономістами; • нездатність Центральної Ради аналізувати, оцінювати економічну, військову та політичну ситуацію в Україні та приймати правильні рішення; • недостатній досвід державотворення, молодий склад УЦР та Генерального Секретаріату; • нездатність ефективного налагодження центрального та місцевого управління, нестача національно свідомих чиновників; • влада УЦР та її Універсали практично не поширювалися далі за Київську губернію; • конфлікт УЦР із консервативними колами України – промисловцями, купецтвом, поміщиками, банкірами; • відсутність босздатної армії (в армії під керівництвом секретаря із військових справ С. Петлюри в цей час було близько 15 тисяч солдатів) та наявність міліції не забезпечували контролю в умовах війни за ситуацією в республіці; • бій під Крутами та за Київ підтвердили не тільки готовність молоді відстоювати ідеали революції, а й серйозні прорахунки ради щодо оборони республіки; • агресія Радянської Росії, більшовицька агітація серед мас, утворення альтернативної УНР у Харкові розкололи українське суспільство на прихильників більшовиків та УЦР; • недооцінка можливостей більшовиків, які скористалися прорахунками Ради за вплив на народні маси; • УЦР не врахувала слабкість національно-визвольного руху та української національної ідеї серед мас, непідготовленість українців до захисту своєї власної держави, переборення у свідомості другосортності, яку насаджував українцям півтора століття царизм; • дії УЦР часто відставали від подій, що свідчило про її нерішучість та нездатність приймати швидкі та виважені рішення в екстремальних ситуаціях; • конфлікт УЦР із німецько-австрійською окупаційною владою (Айхгорн) через неможливість та нездатність виконувати умови Брестського договору; • не вирішеність аграрного питання призвело до втрати УЦР соціальної бази на селі; • УЦР не зуміла встановити в країні законність і порядок, забезпечити міста продовольством; • Незважаючи на деякі помилки, діяльність УЦР на чолі із М.Грушевським, було яскравим свідченням зростання національної свідомості • Поразка УЦР була не випадковою, вона була зумовлена цілим рядом об'єктивних та суб'єктивних причин; • 29 квітня 1918 р., незадоволені політикою УЦР власники заводів, фабрик, банків, поміщики, представники вільного козацтва, на з'їзді землевласників при підтримці німецьких окупаційних властей здійснили державний переворот та розпустили УЦР.

Отже, перший етап української революції завершився державним переворотом 29 квітня 1918 р. в Києві, під час якого до влади прийшов гетьман, колишній нащадок козацького старшинського роду, генерал російської армії Павло Петрович Скоропадський.

10. 5. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.

Загострення суспільно-політичної ситуації в УНР навесні 1918 р., присутність більшовицьких військ і вторгнення окупаційних німецько-австрійських військ призвели до кризи влади та падіння УЦР. **З 29 на 30 квітня 1918 р.** відбувся державний переворот: УЦР й уряд було розпущено, влада перейшла на з'їзді землевласників до **Павла Скоропадського**

Скоропадський Павло Петрович (1873– 1945) – відомий український державний, політичний, військовий діяч, генерал російської армії у 1914 – 1917 р., гетьман Вільного козацтва України, керівник Української Держави. Народився 1873 р. у Вісбадені в сім'ї повітового предводителя дворянства. Походив із давнього українського козацько-шляхетського роду. Дитячі роки Павло провів у родинному маєтку в с. Тростяниці на Чернігівщині. Любив книжки, українську історію та культуру. У 1886 –1893 рр. навчається в Петербурзькому Пажеському корпусі, із 1893 р. – командує ескадроном кавалергардського полку. У 1904 –1905 рр. Скоропадський бере участь у російсько-японській війні. За героїзм, проявлений в роки війни, П.Скоропадського нагороджено Георгіївською зброєю та орденом. У 1905 р. Микола II призначив П. Скоропадського своїм флігель-ад'ютантом і командиром драгунського полку. У березні 1912 р. йому було присвоєно звання генерал-майора імператорського полку. В роки Першої світової війни – командував полком, дивізією, корпусом. У серпні 1917 р. українизував 60-ти тисячний корпус і запропонував його послуги УЦР. У жовтні 1917 р. на Чернігівщині П. Скоропадського на з'їзді вільного козацтва обирають отаманом Вільного козацтва. 29 квітня 1918 р. Всеукраїнський з'їзд хліборобів та землевласників проголосив Скоропадського гетьманом України та створення Української Держави. За час правління Скоропадський зміцнив українську державність, розпочав розбудову української армії, флоту, розширив кордони держави, налагодив роботу промисловості, транспорту, зміцнив приватну власність і трудову дисципліну, запровадив українську мову в школах та діловодстві, ввів українську атрибутику, символіку, гроші. Українську державу визнали декілька десятків європейських держав. Водночас йому не вдалося подолати більшовицьку агітацію та опозиційні настрої в суспільстві, викликані силовими методами керівництва гетьманської влади й невирішеністю аграрного питання. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади на користь уряду Ф. Лизогуба, а уряд – передав владу Директорії УНР. Із 1918 по 1945 р. – перебував у Литві, Німеччині, Швейцарії, пізніше жив у м. Ванзее поблизу Берліна, займався громадською діяльністю. У 1925 р. заснував при Берлінському університеті Український науковий інститут для українських емігрантів. Під час Другої світової війни П. Скоропадський боронить інтереси українців перед німецькою владою. Загинув 26 квітня 1945 р. під час бомбардування Мюнхена. Похований у місті Оберсдорфі (Німеччина).

П. Скоропадський, після невдалої спроби залучити до свого уряду представників національних партій, в тому числі М. Грушевського та В. Винниченка, спирався на консервативні політичні кола (Українська демократична хліборобська партія), великих землевласників (Союз земельних власників), військових (Українська Народна Громада) й окупаційні німецько-австрійські війська.

Політика державної розбудови почалася із проголошення на з'їзді «Грамоти до українського народу» та «Закону про тимчасовий державний устрій України». На з'їзді гетьман наголосив: «Панове, я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не для власної користі беру на себе цей тягар тимчасової влади. Ви ж знаєте, що всюди шириться анархія і що лише тверда влада може завести лад». Назва держави **УНР** була замінена на **Українську Державу**. Міністрів було звільнено. Центральну Раду розпущено. Державний лад повинен був затвердити новий парламент – **сейм**.

Гетьманові належала **законодавча** (видавав закони-універсали) і **виконавча** (формував і контролював уряд – Раду міністрів) влада, він же призначав Генерального суддю і був головнокомандуючим української армії та флоту. Було організовано гетьманську поліцію. Побудувати державну владу на основі рівноправної участі всіх суспільних верств у політичному житті не вдалося.

Структура системи державної влади в Українській Державі

Гетьман
Голова Ради Міністрів
Рада Міністрів
Губернські старости
Повітові старости
Замства
Міські та сільські зібрання

Гетьману не вдалося спочатку залучити до створення виконавчого органу влади – уряду провідних українських діячів та керівників політичних партій через їх відмову співпрацювати із гетьманом. Спроба М. Василенка залучити до співпраці соціалістів-федералістів також зазнала невдачі і він теж відмовився від посади прем'єра України.

П. Скоропадський *головою Ради міністрів* та міністром внутрішніх справ призначив полтавського землевласника Федора Лизогуба, міністром закордонних справ – історика Д. Дорошенка, міністром освіти – професора М. Василенка, фінансів – А. Ржепецького, міністром торгівлі – С. Гутника, міністра з військових справ – О. Рогозу, міністром земельних справ – В. Колокольцова, міністром культових справ – В. Зіньківського, міністром здоров'я – Ю. Любинського, міністром харчових справ – Ю. Соколовського, міністром праці – Ю. Вагнера, міністром юстиції – М. Чубинського, міністром шляхів сполучення – Б. Бутенка. Державним контролером було призначено Г. Афанасьєва та державним секретарем – І. Кістяківського. Уряд та чиновницький апарат влади в Українській державі складався в основному не з політиків, а із професіоналів, тому за кілька місяців його діяльності в країні був наведений елементарний порядок та трудова дисципліна.

До партій та організацій, які підтримали гетьманську політику належали: Український хліборобський конгрес, кадети, з'їзд промисловців, поміщиків та банкірів. Більшість національних, соціалістичних та комуністичних партій виступили в ролі опозиції щодо політики гетьмана.

У своїх деклараціях уряд 10 – 17 травня 1918 р. заявив програму дій на найближчий час:

- *утвердження ідеї національної незалежності України;*
- *державність набуває історично-традиційної форми - Гетьманату;*
- *збереження і розвиток приватної власності як основи добробуту людини і держави;*
- *введення найвищого титулу влади в Україні – «Гетьман всієї України»;*
- *створення Державного сенату для ведення судових справ;*
- *державним гербом Української Держави затверджувався «Козак з мушкетом» (герб Гетьманщини часів Б. Хмельницького) і тризуб;*
- *затверджено прапор України – який складався із синьої і жовтої горизонтальних смуг, в центрі яких було зображено «золотий тризуб із хрестом»;*
- *прем'єр замінив губернських комісарів на губернських старост, а посади повітових комісарів – на повітових старост;*
- *складення на вірність гетьману та держави присяги військовими та держслужбовцями.*

30 червня 1918 р. в усіх військових частинах (в цей час вони нараховували близько 100 осіб) та в державних установах (у яких гетьман суттєво підвищив державну плату) відбулася урочиста присяга на вірність українській державі та гетьману.

В державі в цей час була налагоджена робота транспорту, проведена грошова реформа (в грошовому обігу перебували гроші, випущені УЦР та нові гривні номіналом від 1 до 2000 гривень), запроваджена українська мова як державна в закладах освіти, культури та в державних установах, встановлено (враховуючи важкий економічний та військовий стан держави) 12 годинний робочий день.

В аграрній політиці відновлювалася приватна власність на землю, її тепер можна було продавати й купувати. Передбачалося передання землі великих землевласників малоземельним хліборобам, але за викуп. Майно й земля поверталися поміщикам, які мали право використовувати примусову працю селян та їхні знаряддя праці під час збору врожаю; організаторів страйків на полях могли ув'язнити. Політика уряду стосовно робітників виявилася невдалою. Власники підприємств одержали право збільшувати робочий день до 12 годин, знижувати й нерегулярно видавати зарплатню, не виконувати умов трудових договорів, проводити локауті (звільнення працівників без

попередження і новий набір працівників за меншу зарплатню). Функції профспілок обмежувалися, страйки заборонялися.

Гетьманському урядові Ф. Лизогуба на деякий час вдалося відновити свободу торгівлі й підприємницької ініціативи. Збут товарів за кордон збагачував промисловців і торговців. Київ навіть охопила спекулятивна гарячка. Фінансова реформа була спрямована на введення гривні й розміщення українських капіталів у німецьких банках.

Метою військової реформи було створення національної армії із 300 тис. осіб і реформування військових частин Запорізької та Сердюцької дивізій, полку січових стрільців, флоту. Але створити багатотисячну армію не вдалося, так само як і флот, через протидію окупаційної влади та не тривале існування Гетьманату. За свідченням Д. Дорошенка гетьману вдалося укомплектувати лише 65 тисяч солдатів. Після зустрічі із німецьким цісарем Вільгельмом II у вересні 1918 р. П. Скоропадському вдалося домовитися про передачу Україні Чорноморського флоту, друкування в Берліні українських грошей із якісного паперу та про дозвіл проводити новий набір до української армії.

Національна політика гетьмана почалася з прийняття законів про поширення громадянських прав на всіх, хто на той момент проживав в Україні, за умови прийняття клятви на вірність Українській Державі. Православна віра проголошувалася державною.

Найбільш вдалою та послідовною була політика у сфері культури. Було прийнято закон про обов'язкове вивчення української мови, історії та географії України. Почався процес масового відкриття українських шкіл, видавництва нових посібників та підручників. у Києві і Кам'янці-Подільському відкрилися українські народні університети. В Києві, Харкові, Одесі при університетах було відкрито кафедри української мови, літератури, культури, історії та права. Гетьман затвердив іменні стипендії для бідних учнів гімназій. За декілька місяців міністерство освіти на чолі із М. Василенко українізували 150 класичних гімназій. У листопаді 1918 р. відкрилися Українська Академія Наук на чолі із академіком В. Вернадським (1863–1945), Українська національна бібліотека, Національний архів, Національна галерея мистецтв, Національний театр драми та опери, Український історичний музей, українська національна капела, Державний симфонічний оркестр, курси українознавства.

Василенко Микола Прокопович (1866 – 1935) – український громадський та політичний діяч, історик держави і права, професор, академік УАН із 1920 р. Чоловік відомої жінки-історика Н. Полонської-Василенко. Народився в с. Есмань на Глухівщині. У 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Тартуського університету (1890) та переїхав до Києва, де працював педагогом і журналістом. Брав активну участь в українському національно-визвольному русі. В роки революції із 1905 р. редагував газету «Киевские отклики», у якій виступав за утвердження в Україні державності, за що був засуджений до однорічного ув'язнення, яке далі не міг через заборону знайти роботу. Із 1917 р. – куратор Київської шкільної округи, із січня 1918 р. стає членом колегії Генерального суду. Був членом партії українських кадетів. У травні 1918 р. М. Василенко призначений гетьманом П. Скоропадським міністром освіти, а з липня 1918 р. – президентом Державного сенату. Перебуваючи на посту міністра освіти, проводив політику українізації освітніх закладів, став одним з ініціаторів створення Українського державного університету в Києві та Кам'янці-Подільському. В 1921 р. – обраний президентом ВУАН, проте не затверджений радянським урядом на цій посаді. У 1924 р. в період українізації засуджений до 10 років ув'язнення, згодом амністований, із 1929 р. позбавлений права займати керівні посади у ВУАН. М. Василенко – автор понад 30 наук праць: «Територія України в XVII ст» (1927), «Правове положення Чернігівщини за польської доби» (1928), «Матеріали до історії українського права» (1929) та ряд інших. Помер і похований в Києві у 1935 р.

Зовнішня політика гетьманського уряду була спрямована на підтримку дипломатичних відносин із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Швейцарією, Туреччиною, Польщею, Фінляндією, а

восени 1918 р. – з Великою Британією та Францією. Було ратифіковано мир у Бресті із країнами Четвертого союзу, надано автономію Криму, укладено договір про мир і співробітництво із Грузією, Доном, Кубанню, із Румунією про передачу Україні Бессарабії, підписано мирний договір із Радянською Росією. Однак вирішити бессарабське і кримське питання не вдалося, а Підляшшя та Холмщина, які гетьман планував приєднати до України, продовжували входити до складу Польщі.

Завдячуючи активній міжнародній політиці П. Скоропадського та міністра зовнішніх справ Д. Дорошенка Україна за короткий відрізок часу здобула дипломатичне визнання з боку 37 держав світу.

Дорошенко Дмитро Іванович (1882 – 1951) – відомий український історик, державний, громадський та політичний діяч. Народився у Вільно у родині старовинного козацько-старшинського роду Дорошенків. Вищу освіту здобув у Варшавському та Петербургському університетах. Закінчив історичний факультет Київського університету (1909). У Києві розпочав активну громадську діяльність, став членом РУП, київської «Просвіти», із 1908 р. – Товариства українських поступовців. Із 1909 р. – працював у школі Катеринослава вчителем історії, співробітничав із Катеринославською губернською вченою архівною комісією, редагував часопис «Дніпрові хвилі» (1910 – 1913), у 1913р. – викладає історію в комерційних школах і працює бібліотекарем в Київському Історичному музеї, секретарем Українського НТШ.

В роки Першої світової війни із 1915 р. Дорошенка призначено уповноваженим Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті на окупованих російськими військами землях Галичини й Буковини. Д. Дорошенко був одним із засновників УЦР 4 березня 1917 р., віце-губернатором Київської губернії, член Української партії соціалістів-федералістів, у квітні – серпні 1917 р. виконував обов'язки комісара Тимчасового уряду Галичини та Буковини, пізніше призначений губернським комісаром УЦР на Чернігівщині. Із травня 1918 р. – міністр закордонних справ Української Держави. Після приходу до влади 14 грудня 1918 р. Директорії УНР Д. Дорошенко працює професором історії України в Українському державному Кам'янець-Подільському університеті. Протягом 1921 – 1951 рр., перебуваючи в еміграції, працює професором Українського вільного університету у Відні, Празі, Мюнхені, директором Українського наукового інституту в Берліні (1926 – 1931), професором Варшавського університету (1936 – 1939), Президентом Української вільної академії наук у США (1945–1951), професором колегії св. Андрія у м. Вінніпезі в Канаді (1947 – 1950).

Автор понад 1000 наук праць з історії України, історії культури і церкви: «Мої спогади про недавнє минуле 1914 – 1920» (1924), «Історія України з малюнками для школи й родини» (1957), «Нарис історії України» в 2-х томах (1932). Помер у 1951 р. і похований у Мюнхені.

В умовах державно-політичної кризи **14 листопада 1918 р.** гетьман проголосив федерацію з не більшовицькою Росією, що остаточно скомпрометувало його уряд. В цей день проти гетьманату створюється опозиційний комітет – Директорія на чолі із В. Винниченком.

Отже, 7,5 місяців існування Української Держави призвело до встановлення військової диктатури у вигляді гетьманату. Але значення цієї держави надзвичайно велике, адже вона була сильною прогресивною державою, спрямованою на відродження державних традицій та національної ідеї в Україні. Зробивши для України дуже багато, але спираючись на німецьку окупаційну владу, не маючи підтримки серед широких народних мас, П. Скоропадський змушений був зректися влади на користь Директорії, яка підняла після закінчення Першої світової війни і початку виводу окупаційних військ із України, антигетьманське повстання.

І. Нагаєвський у праці «Історія Української держави двадцятого століття» наводить текст останньої заяви гетьмана 14 грудня 1918 р.: «Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх моїх сил, щоб вивести край з того важкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади».

Отже, як і для попередньої українській владі, складні внутрішні та зовнішні протиріччя кінця 1918 р. виявилися не під силу і гетьманській владі.

10. 6. Відродження УНР та діяльність Директорії (грудень 1918 р. – листопад 1920 р.)

Ще у середині травня проти гетьмана об'єдналися ряд українських партій, які створили Український національно-державний союз (УНДС), який своїм завданням ставив «рятувати українську державність та сконсолідувати всі сили для праці під будовою незалежності Української

Держави». Проти політики Української Держави виступили: делегати II Всеукраїнського селянського з'їзду, Всеукраїнського робітничого з'їзду, Конгрес УСДРП, Всеукраїнський земський союз, Українська партія есерів (ліве крило), українські більшовики.

Директорія, що стала надзвичайним органом влади в Україні, була створена в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. блоком партій із соціалістичною орієнтацією – Українським Національним союзом як прояв опозиції гетьманській владі. До Директорії ввійшли 5 директорів – А. Андрієвський, В. Винниченко, А. Макаренко, С. Петлюра, Ф. Швець. Після повалення влади гетьмана П. Скоропадського Директорія набула диктаторських функцій. Її очолив керівник УСДРП В. Винниченко, а з лютого 1919 р – С. Петлюра.

В УНР почалося формування органів влади і було утворено новий уряд – Раду Міністрів. Передбачалося, що влада на місцях перейде до трудових Рад селян, робітників та інтелігенції.

23 січня 1919 р у Києві відбулося засідання **Трудового Конгресу** – законодавчого органу влади в УНР. Ніяких життєво важливих рішень, однак, прийнято не було, і Конгрес припинив свою роботу.

У зовнішній політиці Директорія орієнтувалася на країни Антанти (Велика Британія, Франція). Але Антанта відмовилася визнати Директорію й розпочала військову інтервенцію (вторгнення) на півдні України біля Одеси. Представники Антанти вимагали реорганізувати Директорію, вивести з її складу С. Петлюру, а натомість обіцяли надати допомогу в боротьбі із більшовиками.

У 1919 – 1920 рр. УНР опинилася в «трикутнику смерті», із півночі наступали війська більшовиків, на півдні – війська Антанти й генерала Денікіна, який виступав за єдину й неподільну Росію, на заході – польська армія Й. Пілсудського.

Директорія не змогла захистити УНР, тому що не мала боєздатної армії. Солдати, які були вихідцями з селян, після повалення гетьманського режиму (армія тоді нараховувала 100 чоловік) або розійшлися по домівках, або, легко піддаючись агітації більшовиків, переходили на їхній бік. В армії набула поширення отаманщина. Головним отаманом Армії УНР стає Симон Петлюра, який вийшовши через незгоди із В. Винниченком із складу УСДРП, очолює із 1919 р. Директорію УНР і 21-тисячну армію.

У рядах керівників Директорії не було єдності в погляді на перспективу національно державної розбудови. Із аналізу партійної приналежності, політичних поглядів, професійних та особистих якостей – В. Винниченко та С. Петлюра – соціал-демократи, П. Андрієвський – соціаліст-самостійник, Ф. Швець – представник селянської спілки, А. Макаренко – безпартійний, обраний союзом залізничників. Отже, з початку антигетьманського повстання до взяття влади і в період 1918–1920 рр. Директорія не була спроможна контролювати владу в Україні та об'єднати всі прогресивні українські сили навколо української національної ідеї.

Спроби порозумітися навіть між собою не дали бажаного результату. А народний вислів «У вагоні Директорія, під вагоном – територія» свідчив про обмеженість влади Директорії її перебуванням у бронепоезді, лінією фронту, де перебували війська УНР та неможливістю здійснення накреслених рішень на практиці в умовах громадянської війни. Одночасне перебування на території України кількох армій (більшовиків, денікінців, Антанти, батька Махна та інших отаманів-анархістів, білополяків, врангелівців, УГА) заставляли Директорію постійно шукати зовнішніх та внутрішніх союзників, постійно змінювати столиці (Київ – Вінниця – Проскурів – Рівне – Станіслав – Кам'янець-Подільський). Селяни виявили інертність у справі захисту власної держави. С. Петлюра не зміг зупинити хвилю єврейських погромів у містах Правобережної та Південної України.

Важливим кроком до розбудови УНР стало створення 26 грудня 1918 р. першого уряду Директорії. До його складу ввійшли: В. Чехівський – прем'єр, М. Шаповал – земельні справи, О. Мицюк – внутрішні справи, Д. Антонович – мистецтво, Б. Матюшенко – охорона здоров'я, І. Штефан – пошта і телеграф, М. Біленький – морські справи, С. Остапенко – торгівельні та промислові справи, Б. Мартос – продовольчі справи, О. Осецький – міністр оборони, П. Холодний – освіта, В. Мазуренко – фінансові справи, С. Шелухін – соціальні питання, Л. Михайлів – міністр праці, П. Пилипчук – шляхи сполучення, І. Липа – релігійні справи, Д. Симонів – держконтроль, І. Снітко – держсекретар.

Голова уряду Володимир Чехівський виступав за введення радянської системи влади, але без більшовицьких диктаторських методів. Голова другого уряду УНР (із 7 березня 1919 р.) – український есер *Сергій Остапенко* – був прихильником союзу із Антантою.

Внутрішня політика Директорії УНР зводилася до наступного:

- Директорія, у якій переважали в основному соціалісти, прагнула встановити в УНР український варіант радянської влади;
- замість ліквідованої Української Держави П. Скоропадського було відроджено УНР без УЦР;
- Директорія була колегіальним керівним органом влади в Україні, Уряд здійснював виконавчу владу, законодавча влада в УНР належала Трудовому конгресу, який мав обиратися робітниками, селянами, міщанами без поміщиків, капіталістів та інтелігенції (Трудовий конгрес був скликаний 23 січня 1919 р.);
- влада на місцях передавалася Трудовим радам робітників та селян;
- скасувалися закони та Універсали Української Держави;
- відновлено 8-годинний робочий день на виробництві;
- лояльне ставлення до заможного селянства та дрібної буржуазії;
- Директорія обіцяла селянам вилучити частину землі у поміщиків за викуп;
- приватна власність на землю обмежувалася згідно аграрної реформи до 15 десятин землі, але терміни і порядок розподілу землі серед селян не було визначено;
- селяни на чолі із батьком Н. Махном, отаманами Григоревим, Тютюнником виступили проти політики Директорії та встановили свій контроль на території Центральної та Південної України;
- землі іноземців розподілу не підлягали;
- були прийняті заходи по відновленню української промисловості, але їх реалізувати в умовах війни було неможливо;
- запровадження державного контролю над виробництвом і розподілом продукції;
- проголошено право на діяльність профспілок і проведення страйків;
- поновлено чинність закону УНР про національно-персональну автономію.
- були оголошеними недоторканими цукрові заводи та земля яка їм належала;
- проголошення Акту злуки між УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р.

22 січня 1919 року на площі перед Софіївським собором делегація ЗУНР на чолі із президентом Є. Петрушевичем та С. Петлюра, який представляв Директорію УНР підписали Акт злуки УНР та ЗУНР в єдину соборну державу – Українську Народну Республіку. ЗУНР перетворювалася у ЗО УНР, об'єднувалися збройні сили обох держав у єдину армію, Є. Петрушевич – президент ЗУНР ввійшов до Директорії шостим членом. Ця подія мала великий політичний та емоційний резонанс серед українців, але нажаль ця єдність була не довготривалою через ідейні, тактичні розходження та різних союзників.

Після провалу переговорів між делегаціями Директорії і Раднаркому радянської Росії більшовицькі війська почали другу війну проти УНР. 24 грудня 1918 р. РНК заявила, що через анулювання Брестського мирного договору, вона більше не визнає УНР. Директорія в кінці 1918 р. залишила Київ, а 16 січня 1919 р. офіційно оголосила стан війни із РСФРР. Керівництво Директорії опинилося в міжнародній ізоляції. Країни Антанти не підтримували ідею незалежної УНР. Тому дуже

важливим політичним актом була спроба об'єднатися двом українським державам та арміям в єдине ціле.

У зовнішній політиці Директорія орієнтувалася на країни Антанти (Велика Британія, Франція). Але Антанта відмовилася визнати Директорію й розпочала військову інтервенцію (вторгнення) на півдні України біля Одеси. Представники Антанти вимагали реорганізувати Директорію, вивести з її складу С. Петлюру, а натомість обіцяли надати допомогу в боротьбі із більшовиками. С. Петлюра на цю вимогу не погодився.

Основними аспектами міжнародної політики Директорії були:

- УНР встановила дипломатичні відносини із Чехословаччиною, Угорщиною, Італією, Ватиканом, Нідерландами;
- уряд УНР вів переговори із країнами Антанти, війська яких окупували в листопаді 1918 р. Південь України
- Директорія відмовилася від пропозиції Англії і Франції підпорядкувати армію УНР генералу Денікіну;
- війська Головного отамана Симона Петлюри зробили спробу витіснити з півдня війська Антанти, але цей наступ закінчився невдачею;
- до квітня 1920 р. були напружені стосунки із Польщею, керівник якої Й. Пілсудський претендував на приєднання до Польщі Західної та частини Правобережної України. Підписавши Варшавський договір про військовий союз проти Радянської Росії, Польща і УНР провели ряд наступальних операцій проти військ УСРР та РСФРР, але завнали поразки;
- переговори між УНР та РРФСР закінчилися невдачею та початком другої російсько-української війни, яка розпочалася 16 січня 1919 р.;
- Директорія не одержала ні військової, ні політичної підтримки від інших держав, що прирікало її на загибель.

20 листопада 1920 р., після розгрому більшовиками поляків, військ УНР та на півдні – військ адмірала Врангеля, С. Петлюра своїм указом скасовує Директорію, а сам із залишками третього уряду та військ УНР переїздить до Варшави. Взимку 1920 та 1921 р. він організовує два походи військ УНР по тилах радянських військ на території України. Восени 1921 р. під керівництвом генерал-хорунжого Ю.Тютюнника Другий Зимовий похід закінчився досить трагічно. 21 листопада 1921 р. під **Базаром** на Волині відділ Червоної армії оточив учасників рейду та після бою розстріляв 359 полонених. Таким чином, встановити свій контроль на українських землях та підняти антибільшовицьке повстання в Україні С. Петлюрі не вдалося.

Причини поразки Директорії УНР:

- відсутність у селян загальнонаціональних інтересів, фактично вони не підтримали політику Директорії і не були готові захищати українські національні інтереси;
- відсутність єдиної мети та державної стратегії, боротьба за владу між різними українськими партіями та напрямками послаблювали державу;
- Директорія в умовах громадянської війни та іноземної інтервенції не змогла створити життєвий і стабільний політичний режим;
- інтелігенція, чиновники, яких соціалісти зарахували до поміщиків і капіталістів залишилися осторонь від політики держави та зайняли очікувальну позицію;
- робітники не підтримували Директорію через придушення її отаманами робітничих страйків, профспілок, політичних організацій;
- поміщики та буржуазія були незадоволені ліквідацією приватної власності та великого землеволодіння;
- були вкрай несприятлива зовнішньополітична обстановка, не було надійних союзників;
- встановлення радянської влади в Україні та чисельна перевага регулярних військ Радянської Росії та УСРР над військами УНР;
- боротьба в середині керівництва Директорії за владу;
- відсутність сильної боєздатної професійної армії.

10. 7. Національно-визвольні змагання в Західній Україні. Утворення та діяльність ЗУНР.

Активізація національно-визвольного руху в Західній Україні була пов'язана із завершенням Першої світової війни, фактичним знищенням чотирьох європейських імперій – Російської, Німецької, Австро-Угорської, Турецької, революційними подіями в Росії, проголошенням УНР УЦР та Української Держави П. Скоропадського в Наддніпрянській Україні, посиленням державної кризи в Австро-Угорщині. Прагнення поляків відновити свою державу при сприянні Австро-Угорщини та допомозі Антанти, початок формування регулярної польської армії з метою захоплення Східної Галичини пришвидшили революціонізацію українського національного руху.

18 жовтня 1918 р. у Львові представники західноукраїнських політичних партій створили **Українську Національну Раду (УНР)** на чолі із Євгеном Петрушевичем.

Петрушевич Євген Омелянович (1863–1940) – державний, політичний, громадський діяч, президент ЗУНР. Народився в родині священика у Бузьку на Львівщині. Середню освіту здобув у Львівській Академічній гімназії і на юридичному факультеті Львівського університету. Захистив докторську дисертацію із права. У 1907 – 1918 рр. – посол до австрійського парламенту, член «Просвіти», у 1917–1918 рр. – голова Українського парламентського представництва, депутат галицького сейму. В роки війни у 1914–1918 рр. Є. Петрушевич був членом Головної Української Ради та Загальної Української Ради. Взяв активну участь у розбудові нової української держави. 19 жовтня 1918 р. проголосив створення української держави в Західній Україні. 9 листопада 1918 р. у Львові було офіційно проголошено ЗУНР і її президентом обрано Є. Петрушевича. Після проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуки УНР і ЗУНР Петрушевич став шостим членом Директорії УНР, представляючи Західну область УНР. 9 травня 1919 р. був проголошений диктатором Західної області УНР. Політичні суперечності, що виникли між С. Петлюрою і Є. Петрушевичем стосовно союзницького Варшавського договору із Польщею УНР, змусили його виїхати до Відня. Із серпня 1920 р. до 18 березня 1923 р. – очолював уряд ЗУНР у вигнанні, головною метою якого було відновлення політичної незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. У 20-х роках Петрушевич перейшов на позиції прихильників радянської влади, але із 1932 р., коли Й. Сталін звернув політику українізації та розпочав терор проти українських селян, відмовляється від своїх попередніх поглядів. Помер у 1940 р. і похований у Берліні.

УНР стала керівним органом західноукраїнського національного руху. Щоб перешкодити спробі поляків на чолі із Й. Пілсудським відновити Річ Посполиту й узаконити свої права на Східну Галичину, 19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада проголосила утворення української держави на західних землях – **Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)**.

Метою створення ЗУНР було об'єднання усіх західноукраїнських земель в єдину демократичну державу з подальшим об'єднанням із УНР Наддніпрянщини, формування сильної боєздатної Української Галицької армії, здійснення соціально-економічних реформ, проголошення демократичних прав і свобод, встановлення 8-годинного робочого дня та вирішення земельного питання.

1 листопада 1918 р. у Львові почалося повстання, що охопило Станіслав, Коломию, Броди, Дрогобич та інші міста. Повстання у Львові очолив **Дмитро Вітовський**, який із 1400 українськими солдатами захопив центральні установи міста, казарми, встановив блакитно-жовтий прапор над Львівською ратушею. Перше історичне завдання вдалося розв'язати успішно, адже повстання знайшло активну підтримку з боку українського населення Львова та всієї Східної Галичини та Північної Буковини, де розміщувалися підрозділи УСС.

Вітовський Дмитро (1887 – 1919) – військовий та політичний діяч, полковник УГА, визначний ідеолог галицького стрілецтва. Народився в с. Медуха на Станіславщині. У 1907 р. закінчив Станіславську гімназію, пізніше – юридичний факультет Львівського та Краківського університетів. Із 1911 р. працював адвокатом у Станіславі, став членом радикальної партії та Українського військового січового союзу. Був сотником Легіону Українських січових стрільців у роки Першої світової війни, учасником боїв у Карпатах і на Поділлі. Восени 1918 р. Д. Вітовський очолив Центральний військовий комітет у Львові, підняв на повстання українських солдат 1 листопада 1918 р. Один із організаторів і керівників Української

Галицької армії, Державний секретар військових справ уряду ЗУНР, член військово-дипломатичної делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції у квітні 1919 р. Загинув у авіакатастрофі у 1919 р. Похований у Берліні.

Національна Рада закликала галичан брати владу на місцях до своїх рук і готуватися до скликання Установчих зборів. Революція переросла у війну за незалежність і захист від домагань Польської держави. Встановлення української влади в краї відбувалося в основному безкровно. Організовано та позиційно за всіма військовими правилами проходили військові дії надалі між армією Польщі та 100-тисячною Українською Галицькою армією.

9 листопада 1918 р. УНР сформувала уряд – **Тимчасовий Державний секретаріат** на чолі з Костем Левицьким. Уряд складався з секретаріатів із військових, внутрішніх, земельних, закордонних справ, з публічних робіт і віросповідань. Президентом став Є. Петрушевич.

13 листопада УНР затвердила «Тимчасовий основний закон», відповідно до якого:

- держава одержала назву *Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)*;
- були визначені кордони держави;
- закріплювалася державна незалежність;
- відбулися вибори до законодавчого органу влади – *Української Народної Ради*;
- були створені за короткий час дієву систему управління, завдяки єдності поглядів українських керівників та політиків на стратегічні, військові, політичні, економічні, соціальні та національні питання;
- затверджено національну символіку ЗУНР – *блакитно-жовтий прапор, герб із зображенням золотого лева на синьому тлі*;
- українська мова була проголошена державною мовою;
- національним меншинам уряд гарантував широкі права- національно-культурну автономію, сприяння розвитку мови, культури, *30 % місць, як це було за УЦР, в українському парламенті*;
- створення *100-тисячної УГА*;
- заборонено вивіз нафти та нафтопродуктів за межі ЗУНР;
- Уряд і президент прийняли ефективні міри по виведенню країни з глибокої економічної кризи;
- держава встановила монополію на продаж зерна, сигарет, спирту, шкіри, сірників, худоби, сільськогосподарської продукції;
- Органи влади тісно співпрацювали з кооперативними та фінансовими організаціями;
- відновлено роботу залізничного транспорту та залізниць;
- уведення до грошового обігу національної валюти — *гривні й карбованця*;
- *14 квітня 1919 р. з прийнято закон про землю, яка передбачала ліквідацію великого землеволодіння(переважно польських землевласників), проведення поділу землі між малозабезпеченими і безземельними селянами після завершення війни.*

Проте уряд не зумів в умовах військового протистояння узяти під контроль нафтовидобуток, зупинити інфляцію, налагодити випуск власних грошей, і повною мірою реалізувати трудове законодавство. Найбільш вдалою була політика в галузі освіти, спрямована на відокремлення школи від церкви, щодо політичних партій та створення національної армії. Урядові програми були демократичними за характером, але короткочасними й залишилися нереалізованими. ЗУНР прагнула відкрити широкі можливості для повноцінного національно-державного, економічного й культурного життя українців.

Новостворена держава, після свого проголошення, стала об'єктом експансії з боку відновленої Польської держави. Чисельна перевага поляків та надання Францією їй 60-тисячного корпусу на чолі із генералом Ю. Галлером, який складався із колишніх військовополонених солдатів-поляків, суттєво вплинули на перебіг військових дій у листопаді 1918 – липні 1919 р.

Вмілими командувачами УГА були генерали: М. Омелянович-Павленко із листопада 1918 р., із 9 червня 1919 р. – О. Греков, з липня 1919 р., після переходу залишків частин УГА через Збруч на територію Наддніпрянщини – генерал-четар М.Тарнавський.

Тарнавський Мирон (1869 – 1938) – український політичний та військовий діяч, генерал УГА. Народився у с. Бариліві на Львівщині у сім'ї греко-католицького священика. Закінчив гімназію у Бродах (сьогодні там міститься музей відомого полководця). Служив декілька років у австрійській армії, у 1892 р. закінчив навчання в офіцерській школі у Відні, отримав звання лейтенанта. З 1909 р. у званні капітана командував сотнею у Золочівському піхотному полку. Воював на фронтах Першої світової війни. Командир сотні М. Тарнавський відзначився у боях під Львовом, Перемишлем, Санчом. Із 1916 р. – призначений командиром школи підготовки Легіону українських січових стрільців у Трускавіці, із 1917 р. – командиром куреня 35-го Золочівського полку. У 1918 р. М. Тарнавський командував полком, служив у штабі корпусу, із лютого 1919 р. – командир Осадного корпусу УГА, брав участь у бою під Львовом із 15-тисячним польським військом, а в червні 1919 р. Тарнавський відіграв важливу роль у здійсненні переможного наступу УГА в районі Чорткова. Після переправлення УГА через Збруч в липні 1919 р. Тарнавському присвоїли звання генерала-четаря і призначили командуючим УГА. Спільно із військами УНР, УГА в серпні здійснила наступ на Одесу та Київ. З метою збереження армії від голоду і тифу Тарнавський уклав угоду із Денікіним, за що був звільнений із посади і понижений у званні до командира корпусу. Проживав у Балті, Києві, майже рік перебував у концтаборі під Гданськом. Із 1921р., після повернення в Україну, проживав на Бродівщині, займався військово-патріотичною роботою. Помер у 1938 р. і похований у Львові.

Основними напрямками зовнішньої політики ЗУНР були:

- доведення до переможного кінця війни із Польщею за збереження державності в Східній Галичині;
- ведення переговорів із країнами Антанти про вирішення українського питання та визнання ЗУНР на міжнародному рівні;
- налагодження дипломатичних відносин із Чехословаччиною, Канаді, США, Бразилії, Італії, відкриття посольств в Німеччині, Австрії, Угорщині;
- велися переговори з країнами Антанти про припинення війни із Польщею. Припинити польсько-українську війну не вдалося, хоча до Галичини приїздила місія країн Антанти;
- участь делегації ЗУНР на чолі із В. Пенейком в січні 1919 р. в Парижі у міжнародній конференції;
- зовнішньополітичний курс виявився найбільш ефективним у стосунках з Директорією УНР і та об'єднанні УНР і ЗУНР в єдину державу 22 січня 1919 р. в Києві.

Керівництво ЗУНР, підтримане населенням, вважало однією з головних державних справ об'єднання з Українською Народною Республікою. Ще 5 листопада 1918 р. Українська Національна Рада надіслала свою делегацію на чолі з О. Назаруком та В. Шухевичем до Києва для переговорів з гетьманом П. Скоропадським. Але після початку антигетьманського повстання на чолі із В. Винниченком переговори про об'єднання провадилися з Директорією УНР. 1 грудня 1918 р. у Фастові був укладений попередній договір про воз'єднання двох українських держав в одну – УНР.

Голова Директорії В. Винниченко на Київському губернському з'їзді 24 грудня повідомив, що ЗУНР і УНР заявили про свої наміри об'єднатися – ЗУНР хотіла увійти з усім населенням і територією як складова частина до УНР, а УНР – прийняти територію та населення ЗУНР як складову частину держави до УНР під назвою Західна область УНР.

3 січня 1919 р. УНР на своєму першому засіданні у Станіславі затвердила ухвалу про Злуку і доручила уряду – Державному секретаріату ЗУНР завершити офіційне укладення договору у Києві. Рада також затвердила делегацію із 36 осіб на чолі із заступником президента УНР Ю. Бачинським.

22 січня 1919 р. Директорія УНР видала Універсал, у якому йшлося про Злуку в єдину державу – Українську Народну Республіку – Галичини, Буковини, Угорської Русі та Наддніпрянської України. На Софійському майдані в урочистій обстановці було проголошено акт Злуки всіх українських земель та утворення єдиної незалежної соборної української держави – Української Народної Республіки.

В урочистостях під час обміну грамотами брали участь делегати від Директорії: В. Винниченко, С. Петлюра, А. Андрієвський, Ф. Швець, А. Макаренко – всього 60 чоловік та галицькі делегати – на

чолі з Ю. Бачинським, С. Вітвицьким, Л. Цегальським, десятки тисяч киян, українське військо, представники іноземних держав, православного та греко-католицького духовенства.

Але об'єднання всіх українських земель залишилося тільки декларацією. Це об'єднання мало політико-ідеологічний, а не державно-правовий характер. Не були вироблені правові умови для його виконання, воно не було ратифіковане законними органами обох держав. Пізніше після війни передбачалося затвердження акту Злуки Українськими Установчими зборами. Укладення Варшавського договору УНР від імені С. Петлюри та керівника Польщі Й. Пілсудського 22 квітня 1920 р. фактично припинило дію акту Злуки та існування ЗО УНР.

Отже, ідея соборності та державності стала реальністю на дуже короткий період. Вона склалася в найбільш важкі й трагічні для України часи і тому українські політики і громадські діячі того часу (В. Винниченко, С. Петлюра, С. Петрушевич, Ю. Бачинський та інші) заслуговують на визнання, бо вони прагнули знайти шляхи збереження української державності.

День Соборності України 22 січня 1919 р. ввійшов в історію нашої сучасної незалежної соборної України як національне свято. Соборність земель України була досягнута високою ціною, тому ось уже декілька років Україна щороку 22 січня урочисто відзначає як день Соборності та єдності нації та української держави.

ЗУНР мала важливе історичне значення в українській історії. Вона показала всьому світові прагнення та можливості західних українців, їх здатність до державотворення в умовах зовнішньополітичної ізоляції із переважаючими силами Польщі, у прагненні до об'єднання з усім українським народом.

Поразка ЗУНР, підписання Ризького 1921 р. договору між Радянською Росією та Польщею, призвели до окупації поляками Східної Галичини та Волині із 1920 до вересня 1939 р. В кінці 1918 р. Чехословаччина приєднала до себе Закарпаття (1918 – 1939 р), а Румунія приєднала до своїх володінь Північну Буковину та Бессарабію (1918 – 1940). Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. мирна конференція санкціонувала приєднання Закарпаття до Чехословаччини, а в Севрі 10 серпня 1920 р. Буковину визнано за Румунією. Рішенням міжнародної Ради Амбасадорів 14 березня 1923 р. Галичину та Волинь приєднано до Польщі.

Отже, Україна знову була розчленована у міжвоєнний період між чотирма державами і українська національна ідея постала в цей період з новою силою.

10. 8. Політика «воєнного комунізму» в Україні

Протягом зими – весни 1919 р. більшовики знову захопили владу в Україні. Був сформований новий більшовицький уряд – *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України* на чолі із Х. Раковським. УНР було перейменовано на Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Ця назва, згідно Конституції УСРР у 1937 р. була змінена на Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР). Для зміцнення влади більшовиків на місцях були створені надзвичайні органи влади – революційні комітети (ревкоми) і військові революційні комітети (військревкоми). На селі опорою більшовиків стають комітети незаможних селян (комнезами). Надзвичайні органи влади контролювали діяльність рад робітничих, солдатських, селянських та батрацьких депутатів і впливали на них.

Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України було перейменовано на Раду Народних Комісарів України на чолі з Християном Раковським – румунським інтернаціоналістом, який одержав від В. Леніна надзвичайні повноваження в Україні. З перших днів своєї діяльності Раковський відстоював суверенітет України. 6 – 10 березня 1919 р. було прийнято на III Всеукраїнському з'їзді Рад першу радянську *Конституцію України*. Столицею УСРР став Харків (1919 – 1934).

Державний устрій УСРР згідно Конституції 1919 р.

Всеукраїнський з'їзд рад – вищий орган державної влади в Україні			
Тимчасовий робітничо-селянський уряд – пізніше – Рада Народних Комісарів (РНК)		Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВНК)	
Наркомати (міністерства)		Українська рада народного господарства (УРНГ)	
Губернські ради	Ревкоми	Військоми	Комбіді, сільські ради

Важлива роль в управлінні УСРР відіграла КПУ (б), яка була складовою частиною РКП (б), мала ідеологічний та політичний вплив на органи радянської влади. В умовах військового протистояння проти військ УНР, генерала Денікіна, адмірала Врангеля, батька Махна, радянська влада намагалася привернути на свій бік не тільки робітників та селянство (бідне та середнє), але й усі просоціалістичні та прокомуністичні партії.

Про розвиток українського націонал-комуністичного руху та багатопартійний склад рад робітничих і селянських депутатів у 1919 – 1920 рр. свідчила діяльність в Україні ряду партій: Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів, есерів (УПСР), Російської партії соціалістів-революціонерів (РПСР). Українські ліві есери змінили назву партії на УПСР – комуністів-боротьбистів, ліві соціалісти, які були відгалуженням російських есерів, взяли назву УПЛСР – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів – боротьбистів. У 20-х роках із цих партій оформилися, відповідно – Українська комуністична партія – укапісти та Українська комуністична партія – боротьбисти.

28 грудня 1920 р. між УСРР та РСФФР був підписаний «Робітничо-селянський союзний договір про військову та господарську співпрацю», який сприяв об'єднанню економіки, транспорту, вугільної, металургійної промисловості та збройних сил двох держав. Це був крок до створення у 1922 р. СРСР.

Централістська політика Радянської Росії та РКП (б) проявилася в утвердженні на захоплених територіях більшовиками, політики «воєнного комунізму» (в Україні у 1919 – 1921), відрізнялася суворою централізацією та червоним терором. Провідниками цієї політики були чиновники неукраїнського походження, внаслідок чого радянська мала антинаціональний, насильницький характер. Суть політичного курсу більшовиків полягала в насильницькому ламанні існуючої соціально-економічної системи України. Застосування заходів входило до компетенції Української Ради Народного господарства, яка майже повністю залежала від Вищої Ради Народного господарства РСФФР.

Основні ознаки політики «воєнного комунізму»:

- відмова від товарно-грошових відносин і заміна їх прямим товарообміном та безкоштовними послугами;
- запровадження карткової системи на продукти харчування, зрівняльна система оплати праці;
- націоналізація усіх підприємств, встановлення державного контролю над виробництвом, розподілом та природними ресурсами;
- запровадження загальної трудової повинності населення від 16 до 60 років, робота за трудоводнями;
- трудова мобілізація буржуазних елементів у місті для громадських робіт;
- запровадження продрозкладки на селі — системи заготівлі сільськогосподарських продуктів продзагонами і комнезамами, яка передбачала обов'язкову здачу селянами державі за твердими цінами всіх надлишків сільгосппродукції. Селянам залишали лише по 30 фунтів (фунт близько 400 г) на харчування та посів у місяць;
- норма особистого споживання визначалася державою. Для робітників хлібний пайок становив 300 – 400 г хліба на добу;
- розпочалася колективізація сільського господарства (артілі, комуні, ТОЗи);
- різке обмеження суверенітету України, керівництво УКП (б), профспілками й громадськими організаціями здійснювалося із Москви;
- запровадження «Червоного терору», який проводила Всеукраїнська Надзвичайна Комісія (ВУНК) на чолі із Лацісом;
- у 1920 р. було прийнято новий земельний закон, що передбачав зрівняльний поділ землі, добровільність у створенні комун, але політик азилилася старою до березня 1921 р.

Політика «воєнного комунізму» викликала відразу і ненависть українського селянства до радянської влади. Тисячі селян організовувалися у партизанські загони, відмовлялися здавати державі продовольство, скорочували посіви, вирізали худобу, вбивали активістів та представників радянської влади. Лише в квітні 1919 р., за свідченням В. Смолія в Україні відбулося понад 90 виступів. Антибільшовицький рух селян у 1919 – 1921 р. в Україні очолили отамани: Махно, Зелений, Гончар, Тютюнник, Кримський. 10 квітня 1919 р. в Гуляйполі відбувся з'їзд учасників повстанського руху, делегати якого засудили більшовицьку політику «воєнного комунізму», вимагали поділу землі між селянами, вимагали повної свободи слова, друку, зборів, діяльності різних політичних партій.

За свідченням В. Короленка у 1920 р. на території України було створено 18 концентраційних таборів, тюрми були переповнені противниками радянської влади. Почалося витіснення більшовиками з політичного життя соціалістичних і не більшовицьких комуністичних партій. «Боротьбисти» оголосили про свій саморозпуск, керівництво лівих есерів було заарештоване, почався суд над меншовиками.

Махно Нестор Іванович (1888 – 1934) – організатор партизанського руху, український отаман, лідер анархістів в Україні. Народився у селянській сім'ї у с. Гуляй-Поле на Катеринославщині. Навчався два роки в початковій школі. Із 1906 р. входив до анархістської організації «Спілка бідних хліборобів», що діяла на Катеринославщині. У 1906 – 1910 рр. неодноразово заарештовувався і засуджувався Одеським судом до страти, яка була замінена довічною каторгою. У 1911 – 1917 рр. Махно відбував ув'язнення в Москві. В березні 1917 р. повернувся в с. Гуляй-Поле, де проявив себе як авторитетний політик та військовий діяч. Став одним з ініціаторів заснування Селянської спілки, очолював місцеву раду робітничих і селянських депутатів та профспілку, провів розподіл маєтків та земель місцевих землевласників серед селянства. Не визнавав влади ні УЦР, ні Української Держави, ні Денікіна, ні УСРР, ні російських більшовиків. Махно, перебуваючи під впливом ідей анархізму виступав проти будь-якої форми влади, висунув ідею «вільних рад» та «безвладної держави», забезпечення життя трудівників на основі безпартійності та безвладдя. У 1918 р. Махно організувавши невеликий повстанський загін, розпочав боротьбу проти німецьких та австрійських окупаційних військ. У 1918 р. батько Махно укладав нетривалі угоди із керівництвом Директорії УНР та більшовиками, у 1919 р. – вів тривалу боротьбу проти денікінців, військ Директорії та Антанти. У червні 1919 р. Махно, об'єднавшись з армією М. Григор'єва, виступив проти радянської влади. На вересень 1919 р. його Ревoluційна повстанська армія України зросла до 50 – 80 тисяч «шитиків». Повстанські загони, ведучи бої проти Денікіна зайняли Катеринослав, Гуляй-Поле, Олександрівськ, Маріуполь, Нікополь, Мелітополь, Бердянськ. Після розгрому Врангеля в ким у листопаді 1920 р., батько Махно із своєю армією майже рік вів нерівну боротьбу із Червоною армією, потім виїхав до Румунії, Польщі, Німеччини, Франції. Займався літературною творчістю, написав спогади про громадянську війну у 2-х томах. Помер Н. Махно у Парижі в 1934 р.

Отже, завдяки вмілим та рішучим діям віськ Н. Махна та інших українських отаманів було підірвано сили генерала Денікіна на Півдні України. Свою роль в ослабленні денікінського режиму відіграла об'єднана армія С. Петлюри та УГА. Завдяки цим силам більшовики в кінці 1919 р. зуміли втретє захопити владу в Україні та встановити дещо м'якший політичний режим.

В грудні 1919 р. на VIII конференції РКП (б) в Москві В. Ленін проголосив резолюцію «Про радянську владу в Україні». В ній зазначалося, що РКП (б) та РНК Радянської Росії визнає самостійність УСРР, яка сама вирішить зв'язок із РСФРР (федеративний чи союзний). Партійні організації України повинні були забезпечити найтісніший зв'язок із селянством, завоювати авторитет серед широких народних мас, наділити селян поміщицькою землею, створювати лише експериментальні добровільні колективні господарства – артіль, комуни, този. Але визнаючи формальну незалежність УСРР, РНК РСФРР продовжувала здійснювати свій контроль за економічним та політичним життям в республіці.

Отже, після розгрому військ Врангеля, Директорії УНР та загонів Махна Українська національно-демократична революція та громадянська війна завершилась перемогою радянської влади на більшій частині України.

10. 9. Причини поразки та історичне значення визвольних змагань українського народу в 1917 – 1920 рр.

Ревoluційні події 1917 – 1920 рр. в Україні докорінно змінили карту Європи, свідомість самих українців, дієвість, виробленої ще на початку ХХ ст. української національної ідеї, показали на весь світ величезні можливості українського народу, його прагнення ціною мільйонів жертв здобути свою незалежність, створити єдину демократичну соборну державу. На жаль ця боротьба завершилась поразкою, хоча дала для української нації залишився досвід боротьби та важливі історичні уроки.

Історичне значення революції	Причини поразки революції
<ul style="list-style-type: none"> • починаючи із березня 1917 р. до листопада 1920 р. на території України виникають та діють п'ять українських державних утворень – УНР, Українська Держава, ЗУНР, УНР на чолі із Директорією, УСРР; • вперше за півтора століття в цей період утверджуються українська національна ідея, яка проявилася у відродження української державності, запровадженні національної символіки, влади та політики; • вперше за багато століть 22 січня 1919 р. західні та східні українці об'єдналися у єдину демократичну соборну державу – УНР; • в ході революції набутий досвід державотворення, парламентаризму, здійснювалася активна військова, економічна, соціальна та культурна політика в інтересах українського народу; • на політичну арену вийшли такі непересічні історичні особистості, як М. Грушевський, М. Міхновський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський, К. Левицький, Ю. Бачинський, Є. Петрушевич, Д. Вітомський, Х. Раковський, Н. Махно, С. Єфремов; • українська мова стала державною в діловодстві, у закладах освіти; • держава сприяла розвитку науки, заснуванню УАН, видавництву національних підручників, відкриттю нових гімназій та вузів; • революція стала періодом масового героїзму, жертвності, патріотизму задля служіння українського народу; • культурні процеси 1917-1920 рр. зайняли в історії українського важливе місце. Вони відбувалися на зламі історичних епох, втілюючи яскраві, неповторні прикмети часу, і багато в чому лягли в основу розвитку української культури у 20-х роках; • після революції змінилося геополітичне становище України – якщо до революції територія України була розчленована між двома державами – Російською та Австро-Угорською, то після закінчення - її розчленували чотири держави – Радянська Росія, Польща, Румунія і Чехословаччина. Але у 1920- 1922 рр. більшість населення та території України входили до УСРР, яка проводила відносно самостійну політику; • революція характеризувалася зростанням політичної активності українців та їх політичних партій (автономіського, соціалістичного та самостійницького спрямування); • Українська революція започаткувала процес формування модерної демократичної нації, інтегрального націоналізму та націонал-комуністичних ідей. 	<ul style="list-style-type: none"> • прорахунки політичних лідерів Наддніпрянщини у здійсненні військової політики; • недооцінка більшовиків, їх пропагандистських і організаційних можливостей та систематичної пропагандистської роботи серед широких народних мас, вузька соціальна база; • у найвирішальніші моменти політичної боротьби провідні лідери революції усувалися чи самоусувалися від своїх посад; • соціально-економічна політика українських урядів здійснювалася не послідовно, суперечливо, часто із запізненням; • бракувало досвіду державотворення, відповідальності, трудової дисципліни та професіоналізму; • несформованість української нації, відсутність національної єдності, боротьба за владу між лідерами революції (насамперед у Наддніпрянській Україні); • несвоєчасність у вирішенні земельного питання УНР, Українською Державою, Директорією УНР призвело до втрати підтримки з боку головних трудівників – селянства; • громадянська війна та наявність на території України в роки революції різних зовнішніх сил, які переслідували в Україні свої корисливі інтереси – це: Польща, Англія, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, російська білогвардійська добровольча армія Денікіна і Врангеля, РСФРР; • чисельна перевага та тривалий досвід ведення війни більшовиками, які вирішили будь-що не випустити Україну із сфери свого впливу та інтересів; • не достатньо дієвою та послідовною була політика українських урядів серед національних меншин; • укладення не вигідного в економічному плані договору між УНР та країнами Четверного союзу призвело до розгортання партизанської боротьби проти окупаційних військ, виникнення сотень невеличких республік та потужного анархічно-самостійницького руху на Півдні України; • розпорошеність національно-визвольного руху в Україні та відсутність визнання і дієвої підтримки українських держав з боку європейських країн.

Документи

І Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого. 23(10) червня 1917 р.

Народе Український! Народе селян, робітників, трудячого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від салдацьких казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права і вольности.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так: Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони Для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закона на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люде з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до гієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможе дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпіхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання. А найголовніші ті домагання були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева вдасть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себто, забраним нами, комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошів, які збираються в Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам, сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство скинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право та автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно хилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло призначити комісара на Україну, щоб не могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу, і тоді перевибирати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з нами приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю, і сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників усих народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав та не має тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (юля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! В твоїх руках твоя доля. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ (робітників), народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Слюсаренко А. Україна ХХ ст. Документи і матеріали – К., 2000. – С. 33 – 35.

1. Які вимоги висунула Центральна Рада до Тимчасового уряду у і яка була реакція Тимчасового уряду на перший Універсал?

II Універсал Української Центральної Ради. 16 (3) липня 1917 р.

Громадяне землі Української!

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі Управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне Правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, – простягає руку представникам Української демократії – Центральній Раді, – і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, із задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх Громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю. Поповнена Центральна Рада виділить наново зі свого складу окремий відповідальний перед нею орган – Генеральний Секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного Правительства на Україні.

В сім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він як представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий крайовий орган революційного управління мав змогу виконувати складну роботу організації та упорядкування життя всього краю в згоді з усією Росією в згоді з іншими національностями України і працюючи в державного управління як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією. Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготує проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення крайового органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно пов'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовольного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектування військових частей, то для сього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь у справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособності армії.

Оповідіаючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладє всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

Хрестоматія з історії України за 10 клас/ Упорядники: С. Кульчицький, О. Ганжа. – К., 1998. – С. 12–13.

1. Чому II Універсал УЦР був поступкою Тимчасовому уряду Росії? Доведіть чи спростуйте дане твердження.

III Універсал Української Центральної Ради. 20 (7) листопада 1917 р.

Народе український і всі народи України!

Тяжкай трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального Правительства нема й по державі ширяться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоею волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення прав Української Народньої Республіки, як що до прилучення час Сурщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній, областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді організованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Однині на території Української Народньої Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хозяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, кабінетські та церковні землі – касується. Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією України, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо, рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і по за Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу. Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть. Оповідіаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи, упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу.,

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобути всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровшись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіаємо, що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству Національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне ! Іменем Народньої Української Республіки, в федеративній Росії, ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах, Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів – негайно видано буде закон.

Слюсаренко А. Україна ХХ ст. Документи і матеріали – К., 2000. – С. 38 – 40.

1. Розкрити історичне значення III Універсалу Центральної Ради.

Із резолюції Центральної Ради щодо повстання більшовиків у Петрограді.

8 листопада (26 жовтня) 1917 р.

Визнаючи, що влада як у державі, так і в кожному окремім краю, повинна перейти до рук усієї революційної демократії, уважаючи недопустимим перехід усієї влади виключно до рук Рад Робітничих і Солдатських Депутатів, які являються тільки частиною зорганізованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання в Петрограді.

В. Винниченко В. Відродження нації: В 3-ч. – Репринтне відтворення видання. 1920 р. – К., 1990. – Ч. 2. – С. 68.

1. Чому УЦР не підтримала переворот більшовиків в Петрограді?

Ультиматум Раднаркому за підписами В. Леніна і Л.Троцького Центральній Раді. 17 (4) грудня 1917 р.

Виходячи з інтересів єдності і братерського союзу робітників і трудящих, експлуатованих мас у боротьбі за соціалізм, виходячи з визнання цих принципів численними рішеннями органів революційної демократії, Рад, і особливо II Всеросійського з'їзду Рад, соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів, ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, які пригноблялися царизмом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відокремитися від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно.

Проти фінляндської буржуазної республіки, яка лишається поки що буржуазною, ми не зробили жодного кроку в розумінні обмеження національних прав і національної незалежності фінського народу, і не зробимо ніяких кроків, які обмежували б національну незалежність якої б то не було нації з числа тих, що входили і бажають входити до складу Російської республіки.

Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні (між іншим, Рада відмовилась скликати на вимогу Рад України крайовий з'їзд українських Рад негайно). Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають неможливість будь-якої угоди.

Такими кроками були, по-перше, дезорганізація фронту.

Рада переміщує і відкликає односторонніми наказами українські частини з фронту, руйнуючи таким чином єдиний загальний фронт до розмежування, яке можна здійснити лише шляхом організованої угоди урядів обох республік.

По-друге, Рада приступила до роззброєння радянських військ, що перебувають на Україні.

По-третє, Рада підтримує кадетсько-каледінську змову і повстання проти Радянської влади. Посилаючись явно брехливо на автономні нібито права «Дону і Кубані», прикриваючи цим каледінські контрреволюційні виступи, які йдуть врозріз з інтересами й вимогами величезної більшості трудового козацтва, Рада пропускає через свою територію війська до Каледіна, відмовляючись пропускати війська проти Каледіна.

Стаючи на цей шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої і експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити війну.

Хрестоматія з історії України за 10 клас/ Упорядники: С. Кульчицький, О. Ганжа. – К., 1998. – С. 18–20.

1. Які вимоги були поставлені Раднаркомом на чолі з В. Леніним УЦР і чому?

IV Універсал Української Центральної Ради. 22 (9) січня 1918 р.

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, – борців за вольності і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізничі розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменьшується. Насуває голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час. Ці Збори, призначені на нинішній день, не змогли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад в Народній Республіці нашій, організувати нове Правительство.

А тим часом петроградське правительство народніх комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-большевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою. Крім того, те саме петроградське правительство народніх комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною». Знов полетіть кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути як найшвидше.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставили Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, творчої роботи, до кріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України: Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і салдатів, та наш виконуючий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів.

Отож насамперед приписуємо Правительству Республіки нашої – Раді Народніх Міністрів – від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих «большовиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко мучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець !

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів – розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною й демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю державного нашого скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради – волосні й повітові та й міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку владу, до якої мали б довір'я й яка б спіралась на всі революційно-демократичні верстви народу, правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних із місцевої людності.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька днів в повній Центральній Раді, й Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних работ через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна також відібрала на себе всі трудові заробничькі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без

товарів. Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, до вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б знайти працю й прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих од війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених клясах величезні капітали. Однині Народня Українська Республіка бере в свої руки найважливі галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніші кляси через спекулянтів.

Правительству Республіки на виконання сього приписуємо розробити і представити на затвердження Закон про це, а також про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих клясів, на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагами визискувати кляси трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не спекуляції та ріжну банкову експлуатацію.

На ґрунті безладдя, неспокою в життю та недостачі продуктів росте невдоволення серед де-якої частини людності. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Сі темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися зо всіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки – до повороту старого ладу, того карати як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня.

Все, що вичислене в сім Універсалі, не встигнемо зробити ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити як найскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі Збори, найвищий господар і впорядник землі нашої, і закріпили свободу, лад і добробут Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки на добробут всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками. До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки.

Хрестоматія з історії України за 10 клас/ Упорядники: Упорядники: В. Гусев, Г. Сургай. – К., 1996. – С. 178 – 183.

1. Чому УЦР саме 22 січня 1918 р. проголосила своїм IV Універсалом незалежність України?

Бій під Крутими 29 січня 1918 р.

На шляху до Києва відбувся бій під Кругами, який став резонансною подією початку громадянської війни. Крути стали символом героїзму і жертвності молодого покоління в боротьбі за незалежну Україну. Але водночас Крути явили приклад брутального порушення норм моралі і права щодо полонених, сваволі та знецінення людського життя.

Ця подія набула певної міфологізації. То ж розкажемо про неї докладніше. Для охорони кордонів України на станцію Бахмач у середині грудня 1917 р. прибув український гарнізон у складі чотирьох сотень (старших курсів) 1-ї Київської юнацької (юнкерської) школи ім. Богдана Хмельницького. 14(27) січня 1918 р. до них прибуло підкріплення – 1-ша сотня 115 – 130 осіб новоствореного Студентського куреня, складена з добровольців – студентів та гімназистів старших класів українських гімназій. Українські сили становили близько 700 осіб: 500 юнкерів, озброєних рушницями нового зразка, студентська сотня, 80 добровольців з підрозділів із місцевого Вільного

козацтва; 16 кулеметів та саморобний бронепоезд (артилерійська гармата на залізничній платформі). Командири – сотник Аверкій Гончаренко і 20 старшин. Радянське угруповання, яке наближалось до Бахмача, нараховувало до 6 тис. осіб, мало кулемети й артилерію.

Не наважуючись зустріти ворога у Бахмачі, де перебувало до 2 тис. по-більшовицьки настроєних робітників, А. Гончаренко наказав відступити до станції Крути. Українські позиції, розташовані за кілька сотень метрів від станції, були непогано підготовлені до оборони. На правому фланзі вони мали штучну перешкоду – насип залізничної колії, на лівому – споруджені окопи. Три студентські чоти (взводи) зайняли оборону в окопах, четверта, що складалася з наймолодших та тих, хто не вмів ще й стріляти, перебувала у резерві.

Ранком 16(29) січня о 9-тій годині розпочався наступ. Перші атаки виявились невдалими, юнкери на правому фланзі під прикриттям насипу стріляли досить влучно. Допомігав обороні бронепоезд під команду сотника Семена Лощенка, який виїжджав у тил наступаючому ворогові і вів вогонь з гармати. Втрачаючи вбитих і поранених, радянські сили уперто просувались вперед. Бій тривав більше 5 годин, українці відбили кілька атак, під час яких зазнали значних втрат. Почали виходити з ладу кулемети, кінчалися набої, довелося відправити бронепоезд за боєприпасами. В цей час до більшовиків підійшло очікуване підкріплення – 1-й Петроградський загін та бронепоезд. Командир А. Гончаренко віддав наказ відходити до ешелону, який чекав у 2 – 3 км від Круг.

Юнкери відступали під прикриттям насипу. У студентів і спереду, і позаду була відкрита місцевість. Командир студентської сотні сотник Омельченко підняв студентів у багнетну атаку, яка виявилась невдалою: юнакам протистояли професійні вояки. Сотня зазнала втрат, загинув і Омельченко. Допомога резерву не дала змоги більшовикам оточити та знищити студентів. Забравши вбитих і поранених, українське військо відходило до ешелону. Коли близько 17 години зібрались усі підрозділи, з'ясувалося, що не вистачає однієї чоти студентів, що стояла найближче до станції. Відступаючи в сутінках, студенти втратили орієнтир і вийшли прямо на станцію Крути, вже зайняту червоногвардійцями. У полон потрапили 34 студенти. Сімох поранених під час багнетної атаки передали представникові харківської радянської влади і їх встигли відправити до Харкова.

Коли радянський командуючий П. Єгоров дізнався, що його військо втратило не менше 300 осіб, він наказав забити полонених. Надвечір 27 студентів та гімназистів розстріляли на дворі станції Крути. Перед смертю вони співали «Ще не вмерла Україна». Розстріл під Кругами виявився однією з перших розправ над полоненими в роки громадянської війни. Він показав, що ця війна ведеться за іншими правилами. Адже на фронтах Першої світової війни воюючі дотримувались Женевських конвенцій щодо полонених, за якими останнім гарантувалося життя.

Усі політичні сили, що брали участь у боротьбі за владу в Україні, в тій чи іншій мірі вдавались до терору. Проте терор більшовицької влади, який отримав назву червоного, став цілком відмінним явищем. До ворогів революції були зараховані всі політичні опоненти більшовиків навіть із соціалістичного табору – есери, меншовики, українські соціалісти тощо. Більшовики не тільки скасували існуючі закони, а й відкинули загальнолюдські норми моралі, виправдовуючи це «революційною доцільністю». Вони вдалися до насильства не лише як засобу покарання ворожих їм діячів чи політичних організацій, а й проти цілих верств суспільства, існування яких визнавалося недоцільним (дворянство, духовенство, буржуазія, урядовці старого режиму, офіцерство, заможне селянство тощо). Один з ідеологів червоного терору М. Ладис (у 1919 р. він очолював Всеукраїнську ЧК) давав цілком відверті настанови своїм підлеглим: «Не шукайте у справі звинувачуваного доказів того, чи повставав він проти радянської влади зброєю або словом. По-перше, ви повинні його запитати, до якого класу він належить, якого він походження, яка його освіта та яка його професія. Ці питання повинні вирішити долю звинуваченого».

Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 122 – 124.

- 1. Яка була розстановка військових сил перед початком битви під Крутами?*
- 2. В чому полягає історичне значення битви під Крутами?*

Із Конституції Української Народної Республіки (Статуту про державний устрій, права і вільності УНР). 29 квітня 1918 р.

I. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту

своїх громадян, проголосила себе і нині є державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цебто громадянам УНР всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародних Зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутися ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.

6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

II. Права громадян України

7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законом УНР.

8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави.

9. Громадянин УНР може зложити з себе громадянські права заявою до Уряду УНР з zachovannям приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадських прав громадянина УНР може тільки постанова Суду Республіки.

Цей документ було затверджено на останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 р. з метою винесення на розгляд і схвалення Українськими Установчими Зборами. Того ж дня стався державний переворот, внаслідок якого Конституція УНР не набула чинності і залишилася пам'яткою української правничо-політичної думки.

11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.

12. Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

14. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижуть людську гідність, ані підпасти конфіскації майна як карі.

15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правної охорони нарушити недоторканість і без судового наказу; однак і в тім випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.

16. Установлюється листова тайна. ...

17. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тім постанов карного права.

18. Кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають повну свободу перемін місця пробування.

20. Лише громадяне УНР користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяне УНР, коли їм до дня виконання виборного акту вийде двадцять літ. Виймок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодавчим порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи влади Української Народньої Республіки

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом влади УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу владу в УНР і формують органи виконавчої і судової влади УНР.

24. Вища владу виконавча в УНР належить Раді Народних Міністрів.

25. Вищим органом судовим є Генеральний Суд УНР.

26. Всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель, їм належить єдина безпосередня місцева владу: міністри УНР тільки контролюють і координують їх

діяльність (§50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (§60 —68).

IV. Всенародні Збори Української Народньої Республіки

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людності і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім іншим правила виборів у Всенародні Збори устанавлюються законом.

29. Депутатом може бути обраний кожний, не обмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до відповідальності за свою політичну діяльність. Під час виконання своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, устанавлених Всенародними Зборами.

31. Депутати до Всенародних Зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони тратять свою силу, коли Збори не були розпущені і заступлені новими дочасно.

32. Дочасно Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш, як трьома міліонами виборців, писаними заявами, переданими через громади Судові, котрий, по провірці правосильности, повідомляє про це домагання Всенародні Збори.

34. Скликає Всенародні Збори і провадить ними Голова їх, вибраний Всенародними Зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває Голова, вибраний попередніми Всенародними Зборами. Уряд Голови триває весь час, поки не будуть скликані нові Збори і буде вибраний ними Голова. Заміняє його заступник, вибраний Зборами на випадок смерті або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

35. Голова Всенародних Зборів, як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки.

36. В поміч Голові в справах, вчислених в § 32 — 33, Всенародними Зборами вибірається йому товаришів в числі, яке устанавлять Всенародні Збори. Один з них вибірається заступником Голови.

37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш, як два рази щороку. Перерва між сесіями не може бути більш трьох місяців. На пропозицію, внесену 1/5 депутатів, Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніше місяця від її одержання Головою.

38. Для правосильности рішень Всенародних Зборів треба при-сутности більш як половини депутатів. Всі справи рішаються звичайною більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, проголошення війни і віддання під слідство міністрів рішаються спеціальною більшістю.

44. Без ухвали Всенародних Зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародних Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, а ні взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяне України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби инакше, як постановою Всенародних Зборів України.

47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імені УНР без постанови Всенародних Зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародних Зборів.

48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні й економічні, що укладаються іменем УНР.

49. Всенародні Збори устанавлюють одиниці міри, ваги і монети УНР.

V. Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки

50. Яко вища виконавча вдасть УНР (§ 22), Рада Народніх Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються поза межами діяльності устанав місцевої самоуправи (§ 24) або дотикаються цілої УНР; координує і контролює діяльність цих устанав, не порушуючи законом устанавлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністрів дістає свою повновласть від Всенародних Зборів і тільки перед ними відповідає.

52. Формує Раду Народніх Міністрів Голова Всенародних Зборів за порозумінням з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Народніх Міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам.

53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народніх Міністрів.

54. Число членів Ради Народніх Міністрів і спеціалізацію їх портфелів устанавлюють Всенародні Збори.

55. Кожен депутат Всенародних Зборів має право ставити запитання Раді Народніх Міністрів в цілому чи поодиноким її членам, оголошуючи запитання через президію Всенародних Зборів.

56. Фракція Всенародних Зборів і депутати, в числі не менше 15-ти, можуть ставити Раді Народніх Міністрів чи поодиноким її членам жадання виясненнь, порядком § 55. Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтримають таке жадання, міністри не пізніше семи день мають на ці жадання дати пояснення у Всенародних Зборах УНР – самі чи через своїх представників.

57. Член Ради Народніх Міністрів, котрому більшість Всенародних Зборів УНР висловить недовірря, складає свою повнов-ласть, і через 24 години після цього Всенародні Збори можуть приступити до заміщення його способом, вказаним в § 53. Те саме розуміється про цілу Раду Народніх Міністрів, коли їй буде висловлено недовірря в цілости.

58. Постановою 2/3 Всенародних Зборів члени Ради Народніх Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність.

59. Члени Ради Народніх Міністрів мають право брати участь в дебатах Всенародних Зборів з дорадчим голосом. Члени Всенародних Зборів під час свого перебування в складі Ради Народніх Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

VI. Суд Української Народньої Республіки

60. Суд в УНР одбувається іменем її.

61. Поступовання суді має бути прилюдне і устне.

62. Судова власть в рамках цивільного, карного і адміністрацій-ного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

63. Судових рішень не можуть змінити ні законодагні, ні адміністраційні органи власти.

65. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародних Зборів та членів Ради Народніх Міністрів, з захованням при цьому постанов § 58 цього закону.

66. Найвищим Судом Республіки являється «Генеральний Суд УНР», зложений з колегії, вибраної Всенародніми Зборами на протязі пяти літ.

67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстацією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністраційної власти...

VII. Національні Союзи

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націям – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10.000 громадян УНР без ріжниць полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації.

71. Для здійснення зазначеного § 69 права, громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомості; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з цього з огляду на заяву про неналеж-ність його до даної нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановляється в порядку, зазначеному в § 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 75), належать до оголошення в загальноустановленому порядку.

73. Загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчисляється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного національного союзу.

74. Національний Союз устанавляє свій щорічний бюджет і має право а) оподаткування, своїх членів на підставах, устанавлених для загально-державного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій устанав, определяється постановою Установчих Зборів даної нації, котрі з цим определяють і порядок змінєння своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

76. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложенням прийшлу пропорціонального представництва.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обіраються членами союзу на основах, зазначених в § 76. Вищим виконавчим органом союзу є Національна Рада, котра обірається Національними Зборами і перед ними відповідає.

VIII. Про тимчасове припинення громадянських свобод

79. У випадку державної konieczности (під час війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 79 – 85.

1. Охарактеризуйте розподіл влади в УНР на законодавчу, виконавчу і судову за Конституцією 1918 р.

Закон «Про тимчасовий державний устрій України», виголошений гетьманом П. Скоропадським 29 квітня 1918 р.

Тимчасово до обібрання Союму і відкриття його діяльності Державний устрій України і порядок керування ґрунтується на слідуючих законах:

Про Гетьманську владу

1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.
2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.
3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб у разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.
4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.
5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти.
6. Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключному положенні.
7. Гетьманові належить помилування засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій з

скасованням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і даровання милости в особистих випадках, коли цим не порушаються нічий охоронені законом інтереси і громадянські права.

8. Накази й розпорядження Гетьмана закріплюються Отаман-Міністром або відповідним йому Міністром.

Про Віру

9. Первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна.

10. Всі не належні до православної віри Громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свободним відправленням їх віри і богослужіння по обряду оної.

Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян

11. Умови придбання прав Українського козацтва і громадянства, рівно як їх загублення, визначаються законом.

12. Захист Вітчизни – є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави.

13. Українські козаки і громадяне повинні платити установлені законом податки і пошлини, а також відбувати повинности згідно з постановленням закону.

14. Ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як в черзі, законом визначеній.

15. Ніхто не може бути затриманий під сторожею крім як у випадках, законом визначених.

16. Ніхто не може бути судимий і покаран крім як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17. Оселя кожного неторкана. Робити обшукування й виїмку в будинку без згоди його господаря можливо не инакше, як в випадках і порядку, законом визначених.
18. Кожний український козак і громадянин має право вільно вибрати місце мешкання і працю, придбати і відчужити майно і без заборони виїзжати за кордон Української Держави.
19. Власність є неторкана. Примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користе, можливо не инакше, як за відповідну платню.
20. Українські козаки і громадяне мають право робити зібрання в метах не шкідливих законам, мирно і без зброї.
21. Кожний може в межах, установлених законом, висловлювати і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.
22. Українські козаки і громадяне мають право гуртувати гро-, мали і спілки в метах не противних законам.

Про закони

23. Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.
  24. Сила закону без виключення обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, в Українській Державі перебуваючих.
  25. Закони, особисто видані для якої-небудь області чи частини населення, новим загальним законом не відсуваються, коли в ньому такої відміни не постановлено.
  26. Закони обнародуються для загального освідомлення в утвореному порядку і перш обнародування до діла не прикладаються.
  30. Закони розробляються в кожному Міністерстві по належносте і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів.
  31. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові.
  32. Закони, які торкаються деяких відомств, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх заінтересованими Міністерствами.
  33. Міністрам дається можливість видавати розпорядження в розвитку і пояснення законів, при чому всі такі розпорядження підлягають попередній ухвалі Радою Міністрів.
- Про Раду Міністрів і про Міністрів
34. Напрямок і об'єднання праці окремих відомств по предметах як законодавства, так і вищого державного управління накладаються на Раду Міністрів.
  35. Керування справами Ради Міністрів накладається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.
  36. Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державного управління. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядження.
  37. За проступні по посаді вчинки Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі визначених.

Про Фінансову Раду

38. Фінансова Рада є вища народня інституція для справ державного кредиту і фінансової політики.
39. Фінансова Рада складається з представників і членів, яких призначає Гетьман. Крім того, в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Міністр, Міністр Фінансів і Державний Контрольор.
40. На Раду накладається: 1) обміркування часу і умов державних позичок; 2) обміркування справ, дотичних державного кредиту, а також питань грошового обороту і 3) попередній, з особистого кожний раз розпорядження Гетьмана, розгляд справ по фінансовій частині, належачих вирішенню в законодавчій порядку.
41. Обміркування Ради передаються на погляд Гетьмана.

Про Генеральний Суд

42. Генеральний Суд Української Держави уявляє собою вищого охоронителя і захистника закону та Вищий суд України в справах судових та адміністративних.
43. Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі закони і накази Уряду, слідкуючи за закономірністю їх видання.
44. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом.

Хрестоматія з історії України за 10 клас/ Упорядники: Упорядники: В. І. Гусєв, Г. І. Сургай. – К., 1996. – С. 37– 40.

1. Чи можна на основі аналізу документа твердити, що П. Скоропадський планував встановити монархічну форму правління в Україні?

Універсал Директорії УНР про возз'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. 22 січня 1919 р.

Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою в одноцілну, суверенну Народню Республіку. Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 р.

Однині воєдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирили кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Однині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

Хрестоматія з історії України за 10 клас/ Упорядники: Упорядники: В. Гусєв, Г. Сургай. – К., 1996. – С. 69–70.

1. Чому ідея про возз'єднання українських земель залишилася нездійсненою в 1919 р.?

Проти погромів. Із виступу С. Петлюри

Головний Отаман Республіканських Військ 27 серпня с. р. звернувся до Українських Військ з слідуною відозвою.

Вояки Української Армії! Українське Народне Республіканське Військо Наддніпрянщини і Наддністріяниці, з'єднане в одну Армію, побідним маршем іде наперед, розбиваючи ворога, з кожним днем здобуває все нові та нові простори України, звільняючи від грабіжників большевиків і цим несе Українському Народові свободу, волю і надії на світлі дні державного ладу і порядку.

Большевицька анархія і безладдя, страшний червоний терор, панування чрезовичайок, каторжан, у яких немає нічого святого в житті, виснажили останні соки у нашого народу і залили наші степи річками крові невинних і сльозами людськими.

З дзвонами в церкві, з хлібом-сіллю, квітками і сльозами радості зустрічає стомлений, знесилений і обідраний Український Нарід вас, хоробрі лицарі, як визволителів з-під ярма і знущань большевицьких і як плоть від своєї плоті, і як кров від своєї крові.

Великий національний ентузіазм охоплює наш нарід при вашому вході в села і міста і урочиста зустріч вас завжди чекає, а виновниками всього цього являєтесь ви, старшини і козаки Української Армії.

Славні і ніколи незабуті хвилини переживаєте ви в цей час, а з вами і всі народи, які живуть на терені українському.

Свята боротьба за визволення поневоленних, не зглядно на належність їх до тої, чи другої нації, за панування правди і волі, народоправства і за самостійність нашої Республіки, – ось ваші ідеали в цій боротьбі.

Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунті самостійности нашої Республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого незалежного життя.

Але вороги наші не сплять і уважно слідкують за кожним нашим кроком, аби тим чи іншим вчинком, внести розлад серед нас і цим пошкодити скорішому здійсненню змагань нашого народу.

Ті ж самі большевики вважають Україну спадщиною Москви, тільки різниця та, що раніш була спадщина чорної, а тепер червоної Москви.

Вони бачать, що прийшов уже кінець їх пануванню на Вкраїні, бо сам нарад український повстав проти них, але вони не гублять ще надії на поневолення народу українського.

Провокацією, на яку вони витрачають величезні суми вони хотять розкласти нас зсередини, підкуплюючи злочинний елемент, який підбурює наших козаків до різних бешкетів і до погромів над невинним єврейським населенням і цим хотять накласти тавро погромників на чоло лицарів, які несуть визволення всім народам на просторах України.

Цим способом наші вороги хотять роз'єднати українські і єврейські працюючі маси, шляхи яких дійсно зв'язані і мають за собою 300 років знуцання і гніту російського царизму.

Наша Народна Армія мусить нести рівність, братерство, визволення українському і єврейському громадянам, бо останнє активно підтримує Правительство УНР. Всі його партії, як то: Бунд, Об'єднанці, Поалей-Ціон і Фолкс-Партей стали на ґрунті самостійности України і беруть участь у будівництві Республіки.

Я сам знаю, коли представники єврейського населення допомагали нашому війську і підтримували законну республіканську владу.

Вороги нашої державности – большевики розстрілювали і розстрілюють не тільки українське населення, але й єврейське, часто із останнього забирали останні засоби для життя.

З великою пошаною я ставлюся до тих жертв єврейського населення, які воно понесло на вівтар нашої отчизни в цій боротьбі.

З донесення командуючих нашими славними дивізіями та корпусами і од державних інспекторів я знаю також і про те, що єврейське населення допомагало нашим хворим і раненим, і діти євреїв обмивали кров з ран у наших козаків в шпиталях, наскоро улаштованих за 3 – 5 верст од бойової лінії.

Мене зворушили сльози подяки на очах наших козаків до євреїв за їх сердешне піклування і допомогу ближньому, і я з приємністю спостерігав, як козаки нашої армії ставили варту біля крамниць та склепів єврейських, охороняючи їх майно від грабунків.

Виправлення мосту єврейським населенням під Старкостянтинівом, зруйнованого большевиками, в дуже короткий термін і допомога харчами, білизною теж говорять за лояльне до нашої армії відношення.

Маю певність і тверду надію, що такі факти надалі будуть частішими з боку єврейського громадянства принесуть користь так потрібну в справі заспокоєння ія нашого краю.

Міністер Єврейських Справ цілим рядом заходів вплинув уже на большевицькі кола єврейства, і вони вже не підтримують большевиків, бо бачать в цьому свою загибель.

Разом з вами кличу єврейське громадянство йти з нами і всім допомагати нашому війську і правительству і тоді можна сказати з певністю, що правительство У Н Р і ви, його армія, справитесь з тою великою і відповідальною роботою, яку ви провадите, одночасно руйнуючи силу большевиків і створюючи нашу самостійну Республіку, в якій кожний нарід має право вільного, спокійного життя.

СТАРШИНИ І КОЗАКИ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ!

Українські і єврейські працюючі маси дивляться на вас, як [на] визволителів і грядучі покоління не забудуть ваших заслуг перед цими народами, а історія з гордістю впише на свої сторінки моменти з цієї боротьби. Уникайте провокацій, а з провокаторами, хто сам чинить погроми, та підбиває слабших від нас, будьте безпощадними.

Кара на смерть мусить упасти на голову погромників і провокаторів.

Більше карности і дисципліно-карности я вимагаю від вас в цьому відношенні, щоб ні один волос не упав з голови невинного.

Пам'ятайте, що ви є кращі сини свого великого народу, який хоче жити своїм самостійним життям і нікого не хоче поневолювати, а тому і ви, його військо, і надалі стійте непохитно на сторожі його інтересів і інтересів того, хто вам допомагає і благає вас і про його визволення.

Винуваті перед українським народом і республікою, незглядно на їх належність до тої чи іншої національности, понесуть саму тяжку кару по законах, які мають чинність на території Української Народньої Республіки, а невинуватим ви мусите нести визволення з-під ненависного ярма большевицького.

Республіки і моя сердешна подяка і пошана вам за вашу лицарську хоробрість, завзяття і самопожертву, яку несете ви на вівтар Отчизни, визволяючи од большевиків нашу Україну і всі народи, що її населяють, а тим самим і єврейський.

З Богом за велике і святе діло визволення народів з тяжкого ярма большевицького.

Головний Отаман Петлюра
12 жовтня 1919 року

Петлюра С. Народе український. Вибрані статті, листи, документи. – Харків: Лівий берег, 2002. – С. 83 – 86.

1. Які міри використовував Головний Отаман С. Петлюра для попередження єврейських погромів в Україні?

Із Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки. (Затверджена III З'їздом Рад УСРР 10 березня 1919 р. і прийнята в остаточній редакції ЦВК УСРР 14 березня 1919 р.)

I. Основні положення

1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури трудящих і експлуатованих мас – пролетаріату і біднішого селянства над їх віковими гнобителями й експлуататорами – капіталістами й поміщиками.

2. Завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень і систематичного придушення всіх контрреволюційних зазіхань з боку імущих класів; після виконання цих завдань диктатура зникне, а потім, після остаточного оформлення майбутнього комуністичного ладу, зникне і держава, поступившись місцем вільним формам співжиття, побудованого на засадах організації загальної праці на загальну користь і братерській солідарності людей.

3. З метою здійснення свого основного завдання Українська Соціалістична Радянська Республіка:

а) запроваджує в життя заходи, безпосередньо спрямовані на знищення існуючого економічного ладу, які виявляються у скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва;

б) у галузі будівництва державного життя закріплює владу за робітничим класом, встановлюючи право участі в здійсненні державної влади виключно для трудових мас і цілком усуваючи панівні класи від такої участі;

в) створює для трудових мас виключну можливість користуватися політичними правами (свободою усного й друкованого слова, зборів і спілок), усуваючи від користування цими правами панівні класи і близькі до них своєю політичною позицією суспільні групи;

г) організує збройний захист соціалістичної революції з залученням до цього захисту всіх трудових елементів країни.

4. Рішуче пориваючи з минулим, прагнучи знищити разом з поділом суспільства на класи також національний гніт і національний розбрат, Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення; разом з тим, Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою цілковиту солідарність з нині існуючими вже радянськими республіками і про своє рішення вступити з ними в найтісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за торжество світової комуністичної революції і в найтісніше співробітництво в галузі комуністичного будівництва.

II. Конституція радянської влади

А. Організація центральної влади

б. До відання центральної Радянської влади на Україні належать:

І. Усі питання загальнодержавного значення, зокрема:

а) затвердження, зміна і доповнення Конституції;

б) встановлення і зміна кордонів Республіки;

в) зносини з іноземними державами, зокрема оголошення війни і укладення миру;

г) встановлення основ організації збройних сил;

д) загальне керівництво внутрішньою політикою;

є) цивільне, кримінальне та процесуальне законодавство; є) встановлення основ соціалістичного будівництва в галузі народного господарства;

ж) завідування грошовою системою і організація фінансового господарства Республіки;

з) державний контроль над діяльністю радянської влади, зокрема над правильністю, закономірністю і доцільністю грошових видатків.

II. Всі питання, що не мають загальнодержавного значення, які будуть прийняті до розгляду органами центральної радянської влади.

7. Органами центральної радянської влади є:

а) Всеукраїнський З'їзд Рад робітничих, селянських і червоно-армійських депутатів,

б) Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад,

в) Рада народних комісарів.

8. З'їзд Рад скликається Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом Рад не менше як два рази на рік, а з розсуду Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад — може скликатися й частіше.

9. Порядок обрання на З'їзд Рад встановлює Всеукраїнський Центральний Комітет Рад.

10. З'їзд Рад є найвищою владою Української Соціалістичної Радянської Республіки; в період між двома З'їздами такою владою є Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. ...

11. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад і З'їзд дають загальний напрям діяльності робітничо-селянського Уряду і всіх органів радянської влади в країні; зокрема, до виключного відання Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад належать: обрання і зміщення Народних Комісарів і голови Ради Народних Комісарів, розподіл державних прибутків та зборів між центральною і місцевою владою, а також розв'язання питань, зазначених в ст. 19 Конституції; питання, зазначені в п. ц. «б», «в», «г», а також затвердження річного бюджету вирішуються владою як З'їзду, так і Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад.

12. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад є відповідальним перед Всеукраїнським З'їздом Рад і обирається останнім у кількості, що визначається З'їздом, на строк до наступного З'їзду. Рада народних комісарів є відповідальною перед Всеукраїнським З'їздом Рад і Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом Рад.

13. Інші питання, які стосуються законодавства і загального управління країною, також розв'язуються Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом Рад з винятком, зазначеним у ст. 16.

14. Завідування окремими галузями управління країною покладається на особливі відділи Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад — Народні Комісаріати на чолі з завідувачами, що їх обирає Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад. ...

15. Рада Народних Комісарів складається з голови і Народних Комісарів, до числа яких входять: а) всі завідувачі окремими відділами Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад (ст. 14); б) інші особи, окремо обрані Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом Рад на його розсуд. Члени Ради Народних Комісарів у всякий час можуть бути зміщені владою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад.

16. Рада Народних Комісарів має право приймати на свій розгляд усі питання і справи, що стосуються законодавства та загального управління країною, але має право розв'язувати власною владою ті або інші питання або справи лише з загального або спеціального повноваження Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад. ...

17. Звання Народного Комісара належить виключно членам Ради Народних Комісарів УСРР і ніяким іншим представникам радянської влади, як у центрі, так і на місцях, присвоєне бути не може.

Б. Організація радянської влади на місцях

18. Органами радянської влади на місцях є:

а) Ради Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів (міські і сільські) і обрані ними виконавчі комітети (виконкоми);

б) З'їзди Рад (губернські, повітові і волосні), а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми).

19. Строк і порядок обрання місцевих органів радянської влади, норма представництва і загальне положення щодо внутрішньої організації цих органів, розмежування предметів відання і влади між ними, так само як розмежування таких між ними і органами центральної радянської влади встановлюються Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом Рад.

20. Правом обирати і бути обраним до Рад користуються незалежно від віровизнання, національності, осілості тощо такі обох статей громадяни УСРР, яким на день виборів минуло 18 років:

а) всі, що добувають засоби до життя продуктивною і суспільно-корисною працею, а також особи, зайняті хатнім господарством, що забезпечує для перших можливість продуктивної праці, як от: робітники і службовці всіх видів і категорій, зайняті в промисловості, торгівлі, сільському господарстві та ін., селяни і козаки-землероби;

б) солдати Червоної Армії і матроси Червоного Флоту;

в) громадяни, які не входять у категорії, перелічені в пп. «а» і «б», в наслідок втрати працездатності, належним чином засвідченої.

Примітка 1. Місцеві ради можуть за твердженням центральної влади знижувати встановлену в цій статті вікову норму.

Примітка 2. Іноземці, які належать до робітничого класу і трудового селянства, також користуються виборчим правом.

21. Не обирають і не можуть бути обраними такі особи, хоч би вони й входили в одну з вищезгаданих категорій:

- а) особи, які вдаються до найманої праці з метою одержання зиску;
- б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, як от: проценти з капіталу, прибутки з підприємств, надходження з майна тощо;
- в) приватні торговці, торговельні й комерційні посередники;
- г) ченці і духовні служителі церков та релігійних культів;

III. Декларація прав і обов'язків трудящого й експлуатованого народу України

22. З метою всебічного проведення засад диктатури пролетаріату і біднішого селянства Українська Соціалістична Радянська

Республіка надає трудящим масам усю повноту прав і можливостей в галузі громадського і політичного життя.

23. Відповідно до цього загального положення з метою забезпечення за трудящими дійсної свободи совісті, а також припинення можливості використати релігію й церкву в інтересах збереження класового ладу церква відокремлюється від держави, і за всіма громадянами визнається право пропаганди релігійних вчень, які не ставлять перед собою ніяких соціальних і політичних цілей, а також антирелігійних вчень, які духом своїм не суперечать комуністичному світоглядові.

24. З метою забезпечення за трудящими дійсної свободи висловлення своїх думок, УСРР знищує залежність друку від капіталу і надає в руки робітничого класу і селянської бідноти всі технічні й матеріальні засоби для видання газет, брошур, книг і всяких інших творів друку і забезпечує їх вільне розповсюдження по всій країні.

25. З метою забезпечення за трудящими дійсної свободи зборів УСРР, визнаючи право трудящих Радянської республіки вільно влаштовувати збори, мітинги, походи тощо, надає в розпорядження робітничого класу і селянської бідноти всі придатні для влаштування народних зборів приміщення з обстановок), освітленням і опаленням.

26. З метою забезпечення трудящими дійсної свободи спілок, УСРР, зламавши економічну й політичну владу імущих класів і цим усунувши всі перешкоди, які досі заважали в буржуазному суспільстві робітникам і селянам користуватися свободою організації і діяння, подає робітникам і біднішим селянам всіляку допомогу, матеріальну й іншу, для їх об'єднання і організації.

27. З метою забезпечення за трудящими дійсного доступу до знання, УСРР ставить своїм завданням надати робітникам і біднішим селянам всебічну і безплатну освіту.

28. УСРР визнає працю обов'язком усіх громадян Республіки і проголошує лозунг: «Хто не працює, той не їсть».

29. З метою всемірної охорони завоювань Великої робітничо-селянської революції, УСРР визнає обов'язком усіх трудящих Республіки захист соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність. Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках надається лише трудящим; на нетрудові ж елементи покладається виконання інших військових обов'язків.

30. Виходячи з солідарності трудящих усіх націй, УСРР надає всі політичні права українських трудящих громадян іноземцям, які проживають на території Української Республіки для трудових занять і належать до робітничого класу або до селянства, яке не користується чужою працею.

IV. Про герб і прапор УСРР

34. Герб УСРР складається з зображення на червоному фоні у променях сонця золотих серпа й молота, оточених вінком з колосся і з написом російською і українською мовами:

1) УСРР.

2) Пролетарі всіх країн, єднатесья!

Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 129 – 133.

1. Які права та свободи задекларовані в Конституції УСРР 1919 р.

Хто такі українці і чого вони хочуть. Із праці М. С. Грушевського

В інформаційнім бюро Центральної Української Ради, де даються всякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи ці запитання, я бачу, що ще багато є людей, які неясно собі розуміють, що таке українці, чого вони хочуть, до чого йдуть, хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за ці останні роки усвідомилася дуже і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання, зв'язані з українством. Що

означає ся назва, хто такі українці, кого вони вважають своїми товаришами у своїм «ділі і чого вони хочуть для свого народу й краю.

Звідки пішла назва «українці»?

Назва: Україна, українці давня, тільки поширилася вона так велико останніми часами. За давніх часів, коли була Київська держава і правили нею київські князі за святої Ольги і Володимира, що хрестив Руську землю, звалась отся держава Руською, і так звалися наші краї і наші люди, бо тут і була сила сеї держави – наших українських сторонах: коло Києва, Чернігова і Переяслава. Тут була Русь справжня. Освіта, і право, і всякі порядки київські розходилися по всіх землях, які підлягали Києву – в теперішніх великоруських сторонах, де Москва, Твер, Нижній, і в білоруських краях, де Вітебськ, Могилів, Мінськ. Сі краї теж звалися тому що належали до Києва, а проте сама справжня Русь ся та, що коло Києва.

Та коли стали татари наші краї пустошити, стали з Києва й інших сусідніх міст люди заможні, багаті, а головне книжні, духовні, переїздити в дальші, затишніші сторони – на Волинь, до Галичини і до Країв московських. Стара Київська держава за той розділилася, Київ підупав, і київських князів уже ніхто не слухав. Київський митрополит і вище духовенство осілися замість Києва в Москві. Тоді в галицьких і волинських сторонах поставлено свого осібно митрополита на тутешні краї – щоб не звертатися московського. Але той митрополит, що з Києва перейшов до Москви, вважався першим і старшим, і його митрополія звалась «Великою Росією», а ті землі, що тягли до галицького митрополита - звалися Малою Росією. Так стався початок цього поділу Русі Малої Великої в 1300-х роках, тому 600 літ значить.

Між народ сей поділ не переходив, у нас, в київських і галицьких сторонах, люди далі звали себе Руссю, русинами. Тим часом довге життя все більше виступало ріжниць між нашими українськими і північними, великоруськими та білоруськими сторонами і книжні люди пильнували відрізяти їх. Коли за Богдана Хмельницького в 1654 р. об'єдналися землі українські й білоруські Московськими, вважалось потрібним назвати осібними ймення – Русі краї і з того часу пішло се означення "Великої, Малої і Білої Русі", і звідти ідуть назви великоросів, малоросів і білорусів для народів, що колись належали до одної руської Київської нашої держави, але своєю мовою і всім життям розійшлися дуже.

Та сі назви були все-таки більш книжні й тепер. Між народом вони не приймалися. Зате приймалася у наших людей дедалі все більше назва "Україна". Так за давніх часів за Київської держави звалися погранича. Наприклад, Україною звалась земля Переяславська, що тоді була пограничем із степом і вела тяжку боротьбу з степовими ордами.

Потім, за польських часів, Україною прозивалось ціле наше українське Подніпров'я, – тому що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого між нашим народом. Запанувало тут козацтво, і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності і хотіло кращої долі своєму народові. Коли ся Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею цілої Української землі від Карпат і до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ.

Так і в старих піснях, які заховалися до наших часів, Україною зветься та країна, де живуть наші люди. А ще більше таке значення ствердило нове українське письменство, що почало розвиватися після Котляревського, бо і для мови своєї прийняло воно скоро назву української. Великий же Кобзар наш Тарас Шевченко, найбільший поет України таки й знати не хотів назви "малорос" чи "малоросійський", Що тим часом все-таки вживалися – в писаннях, писаних мовою руською (великоросійською). І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки, – люди, котрі говорять українською мовою, держаться свого життя, своєї історії і для добра свого краю і народу хочуть працювати.

Скоро і відчулася ріжниця між назвою малоросів і українців. Малоросами називали всяких людей українського роду з України – і таких, що їм байдуже було і до України і до українського життя. А українцями названо людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя і про нього хотіли дбати. Не говорилося сього голосно, але почувалося, і уряд се помітив, і стала цензура і начальство дивитися підозріло на назву України, викреслювати її з книжок, з газет.

Почалося се давно, було перестало якийсь час за евоідніших років 1904–1914. Але з війною, як старий царський уряд задумав викорінити і знищити українство до решти, стала цензура знову не дозволяти українського імені. Та українське громадянство з тим більшим завзяттям держалося сього свого народного ймення. За останній час воно поширилося по всіх українських землях як ім'я національне і витиснуло стару назву – "русинів", що держалася ще в Галичині, і "малоросів", що між

деякими трималася на Україні російській. І теперішнє свідоме українське громадянство не хоче знати іншого імені, як тільки Україна, українці.

Не відрікається воно через те старого імені Русі, що зв'язує його з старими київськими часами, з старим письменством і культурою, що створили предки теперішніх українців. Але для означення себе як нації – сучасної України – держиться тільки сеї назви: "Україна". Тим більше, що для вживання старого руського імені крім українців також великоросами і білорусами давало старому уряду і великоруському громадянству притоку до різних причіпок. Мовили, коли й ви руські (чи малороси) і ми руські, то повинна бути у нас одна мова, і осібної мови української не треба – не давати їй волі! Се все досить набридло за старого режиму нашому громадянству, і воно постановило зробити тому край. Так, ми – стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми того історичного зв'язку не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наклала свою останню печать на наше життя: відродження VI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовладдя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не визнавали інші народності руські. В нім ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю.

Хто українці?

Так як вже сказав, що іменем українців від часів Шевченка означалися люди, які хотіли волі для України і для всього українського народу, рівності, освіти і добробуту для всіх людей, особливо ж для робочого українського селянства, що тоді було в лютий неволі поміщицькій і каззонній.

Тоді про се не можна було писати свобідно, писано все, що можна було з того, і то більше в віршах та оповіданнях, а не в статтях, в газетах та політичних брошурах: газет та брошур українських таки й зовсім не можна було друкувати в Росії до недавніх часів, до 1906 року. Тому свідомих своєї справи українців не було багато. Об'єднувалися вони в невеликих гуртках та по змозі ширили свої думки живим словом між людьми. І тільки тепер, як прийшла справжня свобода для всіх і для України, стало можна сказати всю правду про те, чого треба Україні і українському народові. Стало можна закликати всіх, хто почуває себе українцем, хто хоче бути українцем і з українцями, працювати спільно і одностайно. Покликати їх до того, щоб організувалися по місцях, від села і волості почавши, до повіту, до губернії, що всі упали до партій, котра кому ближча, або до організацій і союзів селянських, робітничих, солдатських, аби освідомляти людей і всім дружніми силами доходити кращого життя для свого народу і для всіх народностей, які живуть на Україні і разом з українцями хочуть працювати для добра України і робочої, трудящої людності, яка на ній живе.

Хто ж ті українці, що мають відзиватися на сей заклик? Хто може бути українцем і кого українці приймуть у свої ряди як свого товариша? Передусім, розуміється, всі ті, хто зроду українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіма свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю.

Але не тільки хто природжений українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з українцями і почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання – се не важно. Його воля і свідомість вирішує діло. Коли він почуває себе найближчим до українців і ділом се показує, він українцям товариш і земляк. Нагадаю евангельську притчу про милосердного самарянина, що поміг в біді євресві, жидові по-нашому, хоч був іншої віри і іншого народу, і став для нього ближчим, ніж жидівський священик і левит, що свого одновірця і земляка проминули без помочі. Так і ті, що пристали до українців в трудні часи і тепер пристають до них і щиро готові працювати з ними і боротися за добро краю, можуть бути ближчі українцям, ніж ті природженні земляки, що байдуже або й вороже ставляться до українських домагань в такий рішучий час.

Кожний народ, і український також, складався з різних людей і порід, що приставали до нього, приймали його мову, віру і звичаї. Подивитися на вигляд українців – зараз можна помітити, що се люди не одної породи: одні чорняві, інші біляві, одні мають голову круглу, інші подовгасту, одні тілом худі і костисті, інші товсті, тілісті. Видно, що се потомки людей з різних порід і племен, що поміщалися і злилися в один народ, об'єднані одною мовою, а головне – одною свідомістю народною чи національною. Переглядаючи прізвища українські, побачимо тут і потомків родин великоруських, і польських, і німецьких, і сербських, і жидівських, що пристали до українців в різні часи і вважають себе українцями. Се власне й рішає завсіди і тепер про приналежність до того чи іншого народу, незалежно від того, якого хто роду, якої хто віри, а часом навіть – і якої хто мови.

Головна маса українців православні і будуть ними. Але галицькі українці – уніати, себто католики українського обряду. А бувають римо-католики української народності і лютерани. Бували і з жидів українські патріоти, котрі не відрікалися своєї жидівської віри. Правда, що небагато було таких. Проте, коли вони будуть тепер, – будуть до українців приставати і ділом самим показувати, що вони щиро йдуть з українським народом, українці не відопхнуть їх від себе, а приймуть як у всім рівних товаришів. Між католиками, які здавна живуть на Україні, багато й родом походять від нашого ж народу, і через те тільки, що стали католиками, рахувалися за поляків. Можливо, серед них теж знайдеться багато таких, що щиро пристануть до українців, не зрікаючися віри своєї. Може, і з тих, що досі вважали себе "руськими" – хоч вони зроду українці, або, потомки захожих великоросів, чи з іншого народу, – тепер захочуть пристати до українців. Заслужені українські діячі Антонович, Рильський, Свенціцький, Юркевич і інші вийшли з польських домів, а стали вірними синами нашого народу. Покійний Русов був чистий великорос родом, а життя своє віддав українському народові. Але зостанеться, певно, далеко більше таких людей, котрі схочуть зоставатися і далі при своїй народності неукраїнській, тільки згідно з українцями раді працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі. З ними українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями.

Грушевський М. С. / Політологія. Кінець XIX - перша половина XX ст.: Хрестоматія/ За ред. О. І. Семківа – Львів: Світ, 1996. – С. 178 -182.

1. Кого М. Грушевський вважав українцем?

Хронологія історичних подій

- **1917 р., лютий** – буржуазно-демократична революція в Росії.
- **1917 р., 3 березня** – цар Микола II відрікся від влади на користь Тимчасового уряду.
- **1917 р., 4 (17) березня** – утворення Української Центральної Ради.
- **1917 р., 6 – 8 квітня** – робота Українського Національного Конгресу в Києві, основною метою якого було поширення діяльності Центральної Ради на території України.
- **1917 р., квітень – липень** – військові, робітничі та селянські з'їзди. Розширення УЦР.
- **1917 р., 10 червня (23)** – I Універсал Центральної Ради. Проголошення автономії України в складі демократичної Росії.
- **1917 р., 15 червня** – створення Генерального секретаріату Центральної Ради на чолі з В. Винниченком.
- **1917 р., 3 липня (16)** – проголошений II Універсал Центральної Ради. Визнання Всеросійських Установчих Зборів, які мали встановити автономію України в складі Росії.
- **1917 р., 24 – 25 жовтня** – здійснення жовтневого перевороту в Росії на чолі із В.І.Леніним (Ульяновим). Проголошення РСФРР, Раднаркому на чолі із В.Леніним, декретів про мир, землю, націоналізацію фабрик і заводів.
- **1917 р., 25 жовтня** – організація Центральною Радою крайового комітету захисту революції.
- **1917 р., 7 листопада (20)** – III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки.
- **1917 р., 9 листопада** – в Києві відбулося урочисте святкування дня проголошення УНР.
- **1917 р., 4 грудня** – відкриття I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Києві. Українські більшовики набрали під час голосування підтримку лише 10 % виборців, тоді як УЦР – 75 %.
- **1917 р., 3 грудня** – Раднаркому РСФРР звернувся з «Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», який був 5 грудня відхилений УЦР.
- **1917 р., 11 – 12 грудня** – Проголошення більшовицькими делегатами в Харкові України Республікою Рад Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів.
- **1917 р., грудень** – наступ більшовицької армії В. Антонова-Овсієнка та М. Муравйова на Київ.
- **1918 р., 11 (24) січня** – IV Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності України.
- **1918 р., 7 (29) січня** – бій під Крутами.
- **1918 р., 26 – 29 січня** – захоплення Києва військами М. Муравйова, спалення будинку М.Грушевського, розстріл близько 5 тис. воїнів УНР та киян.
- **1918 р., 27 січня** – Центральна Рада затвердила герб УНР у вигляді тризуба.
- **1918 р., 27 січня (9 лютого)** – укладення мирного договору УНР із Четверним союзом.

- **1918 р., 18 лютого** – початок наступу військ УНР, Німеччини та Австро-Угорщини на Східному фронті проти більшовиків..
- **1918 р., квітень** – представники УНР підписали економічний договір та угоду із Німеччиною та Австро-Угорщиною про організацію постачання хліба та інших продуктів центральним державам та їх 0,5 млн. армії на території України.
- **1918 р., 29 квітня** – ухвалення Центральною Радою Конституції УНР.
- **1918 р., 29 квітня** – розпуск німецькими військами Центральної Ради.
- **1918 р., 29 квітня** – обрання гетьманом Української держави П. Скоропадського на з'їзді Союзу земельних власників.
- **1918 р., 18 жовтня** – створення Української Національної Ради у Львові.
- **1918 р., 13 листопада** – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).
- **1918 р., 14 листопада** – заснування Української Академії наук на чолі із академіком В. Вернадським у Києві.
- **1918 р., листопад** – Румунія захопила Буковину та Бессарабію.
- **1918 р., 13 – 14 листопада** – утворення Директорії УНР на чолі із В. Винниченком.
- **1918 р., 14 грудня** – залишення столиці П.Скоропадським та вступ до Києва військ Директорії.
- **1918 р., 18 грудня** – відновлення Української Народної Республіки.
- **1919 р., січень** – новий наступ більшовицьких військ на Україну.
- **1919 р., 5 лютого** – вступ Червоної армії до Києва.
- **1919 р., 22 січня** – Акт злуки УНР і ЗУНР. День соборності України.
- **1919 р., 6 – 10 березня** – III Всеукраїнський з'їзд рад у Києві. Утворення незалежної УСРР. Прийняття Конституції УСРР.
- **1919 р., квітень – червень** – війська Чехословаччини захопили Закарпаття.
- **1919 р., серпень** – утворення Української Комуністичної партії (боротьбистів).
- **1919 р., листопад** – початок третього наступу більшовиків на Україну.
- **1919 р., грудень** – перший «Зимовий похід» частини військ УНР у радянський тил.
- **1919 р., грудень** – відновлення Української Соціалістичної Радянської Республіки та **1919 р., грудень** – проголошення Харкова столицею УРСР (1919-1934 р).
- **1919-1921 рр.** – запровадження більшовиками в Україні політики «Воєнного комунізму», основу якої складала продрозкладка та націоналізація.
- **1920 р., січень-лютий** – антибільшовицькі виступи в Київській, Полтавській і Катеринославській губерніях.
- **1920 р., березень** – входження Української Комуністичної партії боротьбистів з КП(б)У.
- **1920 р., 22 квітня** – укладення Варшавського договору між УНР на чолі із С. Петлюрою та Польською державою на чолі із Й. Пілсудським.
- **1920 р., 25 квітня** – початок наступу польсько-українських військ під керівництвом С.Петлюри та Й. Пілсудського на Радянську Україну.
- **1920 р., 6 травня** – українсько-польські війська захопили Київ.
- **1920 р., травень – червень** – наступ Червоної Армії та загонів Червоного козацтва на польському фронті.
- **1920 р., 14 серпня** – контрнаступ польських військ під Варшавою.
- **1920 р., 2 жовтня** – угода командування Червоної Армії з Н. Махном про спільну боротьбу проти Врангеля.
- **1920 р., 21 листопада** – перехід військ УНР через р. Збруч на територію Польської держави.

Контрольні запитання

1. Розкрити причини визвольних змагань в Україні у 1917 – 1920 рр.
2. Розкрити суть та зміст Універсалів УЦР.
3. Яку роль у діяльності УЦР відіграли М. Грушевський, С. Петлюра та В. Винниченко?
4. Визначте позитивні та негативні аспекти діяльності уряду П. Скоропадського.
5. В чому полягає історичне значення діяльності Української Держави і які обставини призвели до усунення від влади П.Скоропадського?
6. Охарактеризуйте розвиток української державності за Директорії УНР.
7. Чому перемогу виборола більшовицька Росія?

Тема 11. Розвиток України в міжвоєнний період (1921–1939 рр.) Становище українців в УСРР та в західноукраїнських землях

План

11. 1. Перехід до нової економічної політики та її здійснення в Україні (1921–1928 рр.).
11. 2. Вступ України до СРСР та політика українізації. Відродження української культури.
11. 3. Радянська модернізація (1928–1939 рр.), її завдання та складові. Політика індустріалізації та її наслідки в Україні.
11. 4. Колективізація в Україні. Причини та наслідки голодомору в Україні 1932–1933 рр.
11. 5. Сталінські репресії в Україні 30-х років. Розстріляне Відродження.
11. 6. Статус західноукраїнських земель в 20–30-х роках ХХ ст.
- 11.7. Національно-визвольний рух українців у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини.
11. 8. Карпатська Україна 1939 р.

11. 1. Перехід до нової економічної політики та її здійснення в Україні (1921–1928 рр.)

У 1920–1921 рр., в результаті поразки Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. та закінчення громадянської війни 1918–1920 рр., Україна у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) була поділена між чотирма державами – СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Українці вимушені були коритися законам і порядкам на їх землях, які встановили ці держави.

У 1921–1922 р., до утворення Радянського Союзу, УСРР формально вважалася самостійною державою, яка вела незалежну внутрішню та зовнішню політику. Її територія складала 452 тис. км², населення 25,5 мільйонів осіб. Близько 6,6 мільйонів українців перебували в складі Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Головну політичну роль в Україні відіграла КПУ (б), яка фактично виконувала лише вказівки із Москви – від РКП (б) та РНК РСФРР. У 20-ті роки радянська влада проводила в Україні ліберальну соціально-економічну політику, спрямовану на відбудову народного господарства, максимальне залучення національних кадрів до керівництва республікою та здійснення реформ.

Але відродження економіки, особливо сільського господарства, гальмувала, започаткована в роки громадянської війни, політика «Воєнного комунізму», яка характеризувалась: повною націоналізацією промисловості, транспорту, зв'язку, запровадженням продрозкладки, ліквідацією товарно-грошових ринкових відносин, запровадженням загальної трудової повинності, заборонаю спекуляції. Ця політика не стимулювала селян і робітників до творчої та продуктивної праці.

Більшість більшовиків і в умовах миру не збиралися відмовлятися від «воєнного комунізму», але Ю. Ларін, Л. Троцький, Л. Красін, В. Ленін розуміли, що ця політика вижила себе і її слід замінити іншою, більш м'якою і звичною для народу.

Поштовхом до введення у березні 1921 р. нової економічної політики стало масове незадоволення в Україні та Росії продрозкладкою селянства, пожвавлення повстанського селянсько-анархічного руху на чолі із батьком Н. Махно, повстання 15 тисяч матросів Балтійського флоту у Кронштадті та у Тамбовщині. Повстання були придушені регулярними частинами Червоної армії.

На Х з'їзді РКП (б), який відбувся у березні 1921 р., голова Ради Народних Комісарів, керівник більшовицької партії В. І. Ленін оцінив внутрішнє становище РСФРР, УРСР та БСРР як катастрофічне. Лише в Україні випуск промислової продукції на початку 1921 р. становив 10 % від довоєнного, посівні площі скоротилися в 1,5 рази, знизилася врожайність, розпочався масовий голод (охопив 22 мільйони чоловік в Україні, Поволжі, на Північному Кавказі). Величезних затрат вимагали відбудова шахт Донбасу, сотень тисяч милітаризованих заводів та фабрик, виконання, затвердженого у 1920 р. плану ГОЕЛПРО (плану електрифікації країни).

За свідченням В. Короля у 1921 р. в УСРР вироблялося лише 5% довоєнного рівня металу, 4% – продукції машинобудування, загальні збитки сягнули 10 мільярдів карбованців золотом, у 1921–1922 р. в республіці голодувало 5,6 мільйони селян (25 % усіх жителів). Україна в цей час, коли В. Ленін визнав голод в Росії, але не в Україні, допомагала хлібом мільйонам голодуючим Поволжя та взяла на утримання понад 400 тисяч переселенців. Від голоду 1921–1923 рр. на Півдні України померли близько 1 мільйона осіб.

Х з'їзд РКП (б) 15 березня 1921 р. затвердив, запропоновану політбюро ЦК ще 8 лютого резолюцію «Про заміну розкладки продовольчим податком», згодом підтвердженою надзвичайною сесією ВУЦВК законом про заміну продрозверстки продовольчим податком. Фактично НЕП (вперше термін нова економічна політика 16 червня 1921 р. В. Леніним) був переходом від без ринкової до ринкової економіки. В. Ленін заявив, що «Неп ми проводимо всерйоз і надовго, але, зрозуміло ... не назавжди», «із Росії непманської буде Росія соціалістична».

Суть нової економічної політики

Мета та особливості непу в Україні	Основні складові нової економічної політики та її наслідки
<ul style="list-style-type: none"> • знайти соціальну опору на селі та в місті; • сприяти змицці між містом і селом; • ліквідувати загрозу нової громадянської війни; • відбудувати зруйновану в роки революції та громадянської війни економіку; • врятувати без застосування «Червоного терору» радянський режим; • показати, що радянська влада турбується про національні меншості; • вивести країну із міжнародної ізоляції; • покращити економічне та соціальне становище в країні; • тимчасовий відхід до капіталізму з метою відродження економіки та накопичення капіталів для здійснення радянської індустріалізації; • розвиток легкої, харчової та переробної промисловості з метою наповнення ринку найнеобхіднішими для життя товарами. <p>Особливості непу в Україні:</p> <ul style="list-style-type: none"> • неп запроваджувався в Україні дещо пізніше ніж в РСФРР; • радянська влада в ході непу вела жорстоку боротьбу проти українських політичних партій та національного руху; • не врахування національної специфіки України, яка залишалася економічним придатком Радянської Росії і надалі; • голод 1921-1923 рр. в УСРР ускладнив перехід 	<ul style="list-style-type: none"> • Перехід від надмірно централізованої до ринкової економіки; • Заміна продрозверстки продовольчим податком, який був фіксованим та в двічі меншим; • Скасування заборони на підприємницьку діяльність та роздрібну торгівлю; • Поступова відмова від політики «воєнного комунізму» та командно-адміністративних методів керівництва; • Призупинення насильницького об'єднання селян у колгоспи, радгоспи, артїлі, комуни; • Підвищення закупівельних цін з боку держави на зерно та іншу сільськогосподарську продукцію; • Сприяння розвитку різних форм кооперації; • Збереження в руках держави командних висот в економіці (в руках держави перебували великі підприємства, банки, шахти, рудники, транспорт, зовнішня торгівля, збір податків, торговельний флот); • створення галузевих та і територіальних об'єднань – трестів (у 1921 р. в Україні виникли: «Донвугілля», «Південьсталь», «Текстильтрест», «Південорудний трест», «Шкіртрест», «Цукортрест» та інші); • середні та дрібні підприємства передавалися в руки непманам – приватним власникам, які за власні кошти відбудовували виробництво, наймали робітників, виконували державні замовлення та платили державі податки та самі розвивалися (в Україні виникло в роки непу понад 5, 5 тисяч таких підприємств); • дозвіл держави на оренду землі, використання експлуатації найманої праці в сільському господарстві та в промисловості; • відміна трудових армій; • демілітаризація виробництва та демобілізація із армії; • відновлення товарно-грошових відносин (проведення у 1921–1924 рр. нової грошової реформи, яка передбачала випуск твердої валюти – золотого червінця, срібного рубля, срібних (полтинник, 20, 15, 10 копійок), мідних (5, 3, 2, 1, 0,5 копійок) розмірних монет); • запровадження системи відрядної плати, що сприяло підвищенню продуктивності праці. <p>Наслідки непу в Україні:</p> <ul style="list-style-type: none"> • відновлення на 1925-1926 рр. зруйнованої промисловості та транспорту; • ліквідація економічної та політичної кризи в республіці; • стабілізація Радянської влади в радянських республіках, зменшення опору Радянській владі в Україні; • повернення із 1924 р. науковців, літературної та художньої інтелігенції в Україну, розгортання українізації; • швидкий розвиток сільського господарства, збільшення середняцьких господарств до 5 мільйонів; • підвищення продуктивності праці та рівня життя населення; • поява нової буржуазії – непманів та багатих селян;

української економіки до непу	<ul style="list-style-type: none"> • періодичні економічні кризи (надвиробництва) та зростання безробіття; • розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі (Англією, Німеччиною, Туреччиною, Литвою, Латвією, Естонією)
-------------------------------	---

Отже, неп сприяв швидкій відбудові та розбудові УСРР, впровадженню енергетичної бази (згідно плану ГОЕЛРО в Україні побудовано в 20–30-х роках близько 50 гідро та теплових станцій, серед яких Дніпрогес та Штерівська ГЕС), заспокоєнню мас та зміцненню Радянської влади. Але в цей період не відбулося ніяких політичних змін та змін у партійній сфері. УСРР із грудня 1922 р. ввійшовши до складу СРСР, фактично втратила статус самостійної держави.

11. 2. Вступ України до СРСР та політика українізації. Відродження української культури

30 грудня 1922 р. в Москві на I з'їзді Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік було затверджено Декларацію та Союзний договір про утворення **СРСР**. До його складу ввійшли – РСФРР, УСРР, БСРР та Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка. До 1940 р. кількість республік в складі СРСР зросла до 15. На з'їзді було обрано Центральний Виконавчий Комітет СРСР, який очолили 4 співголови (від УСРР – Г. Петровський).

О. Бойко виділяє три етапи входження УСРР до складу СРСР:

- *червень 1919 р. – грудень 1920 р. – утворення воєнно-політичного союзу радянських республік, збереження за УСРР формального статусу незалежної держави;*
- *грудень 1920 – грудень 1922 р. – створення договірної федерації та обмеження суверенітету України;*
- *30 грудня 1922 р. – травень 1925 р. – утворення СРСР, затвердження декларації і союзного договору та втрата УСРР, згідно Конституції СРСР та УСРР, фактичної незалежності.*

У 1919–1920 рр. в роки громадянської війни відбулося об'єднання економіки, транспорту, армії, фінансів та зв'язку. РКП (б) встановила свій контроль на території республік через республіканські партійні організації, які були складовими частинами більшовицької партії і виконували роль провідника політики Центрального комітету. Радянська влада також трималася в Україні завдяки Червоній армії, рад робітничих і селянських депутатів та органів ВНК. До 1922 р. фактично між РСФРР та іншими радянськими республіками склалася договірна федерація.

В умовах, коли В. Ленін важко хворів, до влади у партії на посаду генерального секретаря РКП (б) у 1922 р. приходять Йосип Віссаріонович Сталін (Джугашвілі) (1879 – 1953). Він же одночасно займав посаду наркома у справах національностей. У своєму проекті «автономізації» Й. Сталін пропонував включити радянських республік до складу РСФРР на правах автономії, що звужувало повноваження і права союзних держав.

Проект В. Леніна передбачав входження чотирьох союзних республік до складу СРСР за принципом добровільності, на основі рівних прав та права вільного виходу із союзної держави. Українське керівництво на чолі із Х. Раковським (Голова Раднаркому УСРР) відкинуло сталінський проект «автономізації». Але перший секретар ЦК КП (б) У Д. Мануїльський висловився за сталінську «автономізацію», за що його сам Й. Сталін назвав «липовим українцем».

10 грудня 1922 р. в Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад, на якому делегати схвалили декларацію про утворення СРСР і проект основ Конституції СРСР, 23 грудня в Москві усі представники від чотирьох республік взяли участь у X Всеросійському з'їзді рад. **30 грудня 1922 р.** відбувся I Всесоюзний з'їзд рад, який затвердив декларацію і союзний договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, який проіснував до 8 грудня 1991 р.

Згідно Договору Союзний уряд здійснював керівництво міжнародною політикою, армією, флотом, зовнішньою торгівлею, засобами зв'язку, транспортом. Утворювався об'єднаний ЦВК СРСР на чолі із головами ЦВК усіх союзних республік (Україну представляв у Союзі Г. Петровський).

Союзно-республіканські наркомати (міністерства) мали право займатися продовольством, фінансами, робочою силою та промисловістю. До компетенції УСРР відносилось сільське господарство, правосуддя, внутрішні справи, освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення.

26 січня 1924 р. на II Всесоюзному з'їзді Рад СРСР було затверджено основні положення **Конституції СРСР**, які юридично оформили Радянський Союз. У 26 ст. нової Конституції було записано: «За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу із Союзу», але не була вказана процедура та умови такого виходу. Цим правом у 1990 р, в умовах розпаду СРСР,

скористалися лише три союзних республіки – Латвійська РСР, Литовська РСР та Естонська РСР. У 1923 р. за критику тоталітарних методів керівництва СРСР, за ініціативи Сталіна, Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський був звільнений із своєї посади та переведений на дипломатичну роботу.

У травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові було затверджено новий текст Конституції УСРР, у якому було офіційно затверджено вступ УСРР до складу СРСР. У зв'язку із утворенням на території УСРР у 1929 р. Молдавської АСРР із столицею у м. Балті, було схвалення зміни до існуючої Конституції УСРР 1925 р. В Основному законі було закріплено факт вступу Молдавської АСРР до складу УСРР, виборчі права громадян на основі класового підходу, який позбавляв частину громадян виборчих прав. Вибори були багатоступеневими, відкритими та нерівними.

Після затвердження Конституції УСРР у 1925 р. вже у 1926 р., в умовах непу та українізації, які надали більше свободи слова, повноважень союзному керівництву, з критикою політики більшовиків в Україні, спрямованої на насадження на головні посади в республіці не українців, виступив народний комісар освіти УСРР Олександр Шумський. Пізніше у 1928 р. його підтримав молодий російський економіст М. Волобуєв, який на сторінках журналу «Більшовик України» засудив колоніальну економічну політику СРСР щодо УСРР. Але починаючи із 1928 р., коли Й. Сталін встановлює свою сильну владу в партії та державі, ці націонал-комуністичні виступи, підтримані лозунгом М. Хвильового «Геть від Москви», не знайшли підтримки серед українських комуністів і були офіційно засуджені.

Отже, УСРР увійшовши до складу СРСР, мала дуже обмежений суверенітет та формальне право виходу із складу Радянського Союзу. Але порівняно із іншими землями, які потрапили у міжвоєнний період до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини, українці в складі УСРР мали свою республіканську територію, державне фінансування економіки, освіти, охорони здоров'я, власні державні органи влади та управління. Цей статус УСРР влаштував на даному етапі і радянську владу і основну масу населення України.

В 20-роки ХХ століття радянська влада, яка обіцяла народам Росії і СРСР сприяння розвитку їхньої культури, мови, традицій, освіти, вирішила провести в життя політику **коренізації**, розраховану на вкорінення радянської влади в місцеві умови, підняття авторитету більшовицької партії серед народних мас національних окраїн, на підготовку національних кадрів інтелігенції, кваліфікованих робітників, державних керівників, на ліквідацію неграмотності серед дорослого населення країни. Коренізація була важливою складовою частиною ленінської плану здійснення культурної революції. Вона передбачала також встановлення ідеологічного контролю з боку більшовицької партії над думками людей, їх національною культурою.

Курс на здійснення коренізації взяв **XII з'їзд РКП (б) у 1923 р.** Коренізація в Україні отримала назву **українізації**.

Українізація — політика спрямована на підготовку партійно-державних кадрів української національності, облік національних факторів у формуванні партійного і державного апарату, організація та відкриття українських дитячих садків, шкіл, технікумів, інститутів, закладів культури, випуск українських газет, журналів, книг, підручників, глибоке вивчення української мови, літератури, історії, географії, права, відродження і розвиток національних традицій, звичаїв, культури, перетворення української мови на державну мову, сприяння культурному розвитку українського населення на Далекому Сході, Сибірі, Кубані.

Відповідно до декретів ВУЦВК 1923 р в Україні проголошувалася рівність мов і було вказано на необхідність надання допомоги в процесі розвитку української мови. Для проведення українізації було створено комісію на чолі з секретарем ЦК КП (б) У В. Затонським.

Із самого початку політика українізації наштовхувалася на опір із боку русифікованої верхівки КП(б)У. У партійному керівництві виникла теорія «боротьби двох культур», яку обстоював росіянин Д. Лебідь. Відповідно до неї українська культура визнавалася селянською й відсталою. Українізація розглядалася більшовиками як і непу як тимчасове явище, яке дасть змогу за 8–10 років розвинути та утвердити марксистську культуру. Але завдяки наркоматові освіти на чолі з О. Шумським, членами українського уряду М. Скрипником та Г. Гриньком, які були прихильниками національного відродження, українізація проходила успішно.

Українська інтелігенція стала рушійною силою українізації. Активними прихильниками цієї політики були: М. Грушевський, який у 1924 р. повернувся до України, Д. Багалій, М. Хвильовий, Л. Курбас, М. Куліш та інші.

З 1925 р проводилася політика українізації партії й державних органів. Державні службовці повинні були складати екзамени з української мови. Частка українців у партії зросла, але переважно

серед рядового складу. З великими труднощами переведено в кінці 20-х років на українську мову 75 % місцевих парторганізацій та державних установ. Частка українців, за даними А. Слюсаренка, серед службовців держапарату УСРР у 1923 –1 927 рр. зростає із 35 до 54 %. У 1929 р в УСРР 80% шкіл і технікумів була українізована, у чому їм поступалися інститути (25%). Тираж українських газет збільшився з 1924 по 1927 рр. у 5 разів, почався процес дерусифікації міст через масовий наплив до них українських селян. У Харкові з метою українізації в армії було створено Школу червоних старшин, а ініціативи М. Скрипника та І. Якіра розпочався переклад з російської на українську мову загальновійськового статуту.

У 1925 р. В Україні діяло 18 тисяч шкіл, 145 технікумів, 35 інститутів та 3 університети. Центром української науки в цей час стає Всеукраїнська Академія Наук, яка керувала роботою понад 60 наукових інститутів. Серед відомих вчених України були: фізик Ю. Кондратюк, ботанік В. Липський, хіміки Л. Писаржевський і В. Костяківський, математики М. Крилов і Д. Граве, історики М. Грушевський й І. Крип'якевич та інші.

З переходом на загальну початкову освіту та роботі лікнепів, письменними серед дорослого населення на кінець 1929 р. вважалося 57 % населення республіки. Великою популярністю серед української творчої інтелігенції користувалися вистави театру «Березиль» Л. Курбаса (в цей час в Україні працювали 45 театрів та понад 500 кінотеатрів), літературні спілки «Плуг» (П. Панч, А. Головка), «Гарт» (Елан-Блакитний та В. Сосюра), твори М. Хвильового, П. Тичини, В. Ялового, М. Куліша, М. Зерова, О. Вишні. М. Островського. Серед українських художників 20-х років в Україні прославилися своїм реалістичним відображенням дійсності Г. Нарбут, О. Кокель, С. Іжакевич, Ф. Кричевський.

Набула дальшого розвитку українська музика (композитори П. Козицький, Л. Ревуцький, Г. Верьовка). Розпочала свою роботу хорово капела «Думка».

Із 1924 до 1928 року майже повністю було радіофіковані усі міські та сільські населені пункти. Всього діяло 40 тисяч радіотрансляційних точок.

В Україні завдяки О. Довженку стають до ладу Одеська та Київська кіностудії. З'являється ряд українських чорно-білих фільмів («Земля» та інші).

Українізація створила сприятливі умови для розвитку національних меншин у складі України, було створено у 1929 р. Молдавську АСРР, засновано німецькі, грецькі, болгарські, польські, єврейські автономні райони.

Завдяки вагомим наслідкам культурного та національного будівництва в УСРР у 20-на початку 30-х років, цей період ввійшов у історію як період «національного відродження» (Ренесансу). В цьому величезна заслуга була наркомів освіти УСРР націонал-комуністів О. Шумського та М. Скрипника, яких було з часом обвинувачено у «буржуазному націоналізмі».

У 1932–1933 р. процес українізації поступово припиняється. За наказом Й. Сталіна у 1933 р. на посаду Генерального секретаря ЦК КП(б) У замість Л. Кагановича було призначено П. Постишева, який до кінця 1933 р. повністю згорнув українізацію та розпочав підготовку для наступу проти активних керівників та прихильників українізації. Боячись зміцнення другої за потужністю після РСФРР – республіки, із її впливовим політичним та національним центром Харковом, Сталін у 1934 р. дає наказ перенести столицю УСРР до Києва.

Отже, більшовики брали до уваги процес українського національного відродження, прагнули оволодіти цим процесом через політику українізації і спрямувати його в русло соціалістичного будівництва, а іншим країнам показати приклад розв'язання національного питання та культурного будівництва. Й. Сталін, йдучи деякий час на поступки в національному питанні, зміцнивши своє керівне становище в партії та державі, у 1932 – 1933 р. переходить до фізичного винищення українського селянства (яке зірвало у 1928 – 1930 рр. колективізацію), національної «буржуазної» інтелігенції та українських державних і партійних діячів. В СРСР та УСРР встановлюється жорстокий сталінський тоталітарний режим.

11. 3. Радянська модернізація (1928 – 1939 рр.), її завдання та складові. Політика індустріалізації та її наслідки в Україні

У січні 1924 р. помер Голова РНК РСФРР, вождь більшовицької партії В. І. Ленін (1870-1924), що призвело до посилення жорстокої боротьби за владу в СРСР. Протягом 1924 – 1934 рр. формально в СРСР діяло колективне керівництво (Й. Сталін, Л. Троцький, Л. Каганович, М. Бухарін, М. Риков, М. Томський, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв, С. Кіров), але фактично Генеральний секретар ВКП (б) Й. Сталін утверджується як повноправний керівник партії та держави із 1928 р. У цьому році Сталіну вдалося усунути із партії та виселити за межі СРСР головного претендента на владу – Л. Троцького.

Причини зміцнення влади Сталіна та встановлення його культу:

- *особисті якості Сталіна – кар'єризм, сила волі, жорстокість, впертість, підступність, прагнення будь-що настояти на своєму, любов до слави, неприязнь до сильних, освічених, талановитих людей, невміння прощати;*
- *низький загальний рівень освіченості та політичної культури населення країни;*
- *однопартійна система в СРСР, на чолі якої в ролі Генсека із 1922 р. стояв Й. Сталін;*
- *хвороба В. Леніна (1918–1924 рр.), періодичність у виконанні обов'язків Голови Раднаркому СРСР;*
- *відсутність елементів політичної демократії, громадянського суспільства та демократичних прав і свобод громадян СРСР;*
- *наявність диктатури пролетаріату та більшовицької партії, в основі яких стояв культ сили, терор, насилля проти інакомислячих, особливо представників старих (експлуаторських) класів та станів;*
- *народ, який вірив в доброго царя, хотів мати на чолі нової влади сильного вождя;*
- *усунення різними способами будь-яких претендентів на першість у державі, оточення себе переважно виконавцями, а не лідерами, які вміють самостійно приймати відповідальні рішення;*
- *створення слухняного вождю партійно-бюрократичного апарату влади, управління та правосуддя;*
- *заклик до об'єднання проти внутрішніх та зовнішніх «ворогів народу» в умовах побудови соціалізму в окремо взятій країні, в оточенні ворожих капіталістичних країн;*
- *приписування заслуг в ході будівництва соціалізму собі;*
- *прагнення виглядати в очах народу як послідовника справи К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, як істинного ідеолога та борця за чистоту ідей марксизму – ленінізму.*

Неп, який відродив зруйновану війною радянську економіку, коренізація, яка зміцнила позиції більшовиків та радянської влади на місцях, політичні дискусії в кінці 20-х років привели більшість комуністів до думки про необхідність докорінних змін у державі, насамперед у важкій індустрії, сільському господарстві, кадрових питаннях, у культурній та національній політиці.

В основу політики **модернізації** (1928–1939 рр.) партія на чолі із Й. Сталінін поставила вирішення ленінських надзавдань для створення соціалізму, ліквідації відставання від передових капіталістичних країн:

- *індустріалізація (створення важкої індустрії),*
- *кооперування селянства (колективізація),*
- *культурна революція,*
- *електрифікація країни,*
- *знищення ворогів народу.*

Модернізація – це процес оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, переробка відповідно до сучасних вимог. Радянська модернізація України проходила в ході сталінської форсованої індустріалізації (1928–1939 рр.)

У 20-ті рр. за темпами промислового розвитку СРСР суттєво відставав від передових країн Європи. Й. Сталін заявив, що «50–100 річне відставання країни від розвинутих капіталістичних держав в роки модернізації ми здатні подолати за 15 років», тобто за три п'ятирічки.

У грудні 1925 р. на *XIV з'їзді ВКП(б)* було взято курс на проведення **індустріалізації**.

Індустріалізація — система заходів, спрямованих на створення великого машинного виробництва і прискорений розвиток промисловості з метою технічного переозброєння і зміцнення обороноздатності в умовах економічної та політичної ізоляції СРСР.

В основі радянської індустріалізації лежали квартальні, річні та п'ятирічні плани розвитку народного господарства СРСР та союзних республік, організація соціалістичного змагання. Акцент в роки перших п'ятирічок робився на розвиток машинобудівної, хімічної, металургійної, гірничодобувної промисловості та енергетики. У фінансуванні та постачанні промисловість СРСР поділялася на групи «А» – виробництво засобів виробництва (машин, станків, верстатів, мартенів, обладнання) та виробництва групи «Б» – виробництво готових товарів до споживання. На першу групу держава витрачала лівову частку державного бюджету, на другу – витрати йшли за залишковим принципом. За цим же принципом фінансувалася освіта, культура, охорона здоров'я, соціальне забезпечення населення.

Причини проведення індустріалізації:

- необхідність технічного переозброєння економіки;
- створення військово-промислового комплексу;
- створення матеріально-технічної бази для самостійності країни за умов ворожого оточення й можливої економічної ізоляції;
- загроза зовнішньої інтервенції;
- необхідність технічної підготовки до кооперування села (випуск тракторів, машин, створення МТС тощо);
- необхідність зміни соціально-класової структури населення в бік збільшення чисельності робітничого класу та ліквідації куркульства як «класу»;
- зміцнення позицій робітничого класу.

Головними особливостями проведення індустріалізації були:

- індустріалізація здійснювалася переважно в інтересах воєнно-промислового комплексу та галузей, які його обслуговували;
- країна розраховувати тільки на внутрішні джерела фінансування;
- почалася не з легкої, а з важкої промисловості;
- мала різко завищені показники, високі темпи;
- невиконання п'ятирічних планів, приписки;
- низький рівень використання машинної техніки, низька продуктивність праці, незацікавленість будівельників та робітників в результатах своєї праці.

Основні складові та джерела фінансування індустріалізації:

- експлуатація робітничого класу, колективізованих господарств, де була відсутня зарплата, яка була замінена трудовими днями,
- великі податки та державні позики,
- підготовка своїх кваліфікованих кадрів, зарплата яких була також мізерною,
- політика надмірних хлібозаготівель у колгоспів та одноосібників з метою закупівлі за рубежем машин, станків, верстатів, нових технологій та спеціалістів.
- інвестування у важку промисловість за рахунок легкої та харчової;
- примусові державні позики;
- збільшення випуску спиртних напоїв;
- продаж за кордон нафти, газу, деревини, хутра за низькими цінами;
- продаж за кордон творів мистецтва;

- використання безкоштовної праці у вихідні дні - суботники, недільники;
- широке використання праці в'язнів;
- режим економії;
- пограбування церков;
- народний ентузіазм, соціалістичне змагання, ударна праця та стаханівський рух
- введення звань – Герой Радянського Союзу (1934), Герой Соціалістичної Праці (1938), орденів Леніна, Трудового Червоного Прапора, Бойового Червоного Прапора, медалей «За доблестный труд» та інші.

Індустріалізація здійснювалася відповідно до п'ятирічних планів розвитку народного господарства. У роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.), другої п'ятирічки (1933–1937 рр.), третьої п'ятирічки (1938–1942 рр.), яка була перервана війною, було збудовано в СРСР близько 9000 новобудов соціалізму, в Україні – близько 1500 (*Харківський тракторний завод, потужні металургійні комбінати - «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», Харківський турбінний завод, Новокраматорський завод важкого машинобудування, Дніпроалюмінійбуд, Луганський паровозобудівний завод, Дніпрогес ім. В. Леніна та інші.*

Важливе значення у виконанні завдань другої п'ятирічки мав стаханівський рух, який виник в Україні після рекорду Олексія Стаханова 31 серпня 1935 р. на шахті «Центральна-Ірміно», який за зміну видобув 102 тонни вугілля перевищивши норму 7 тонн у 14, 5 разів. Почин Стаханова спочатку був поширений у вугільній промисловості, а потім – у інших галузях господарства, піднявши продуктивність праці на виробництві. У п'ятирічних планах затверджувалися та переглядалися дуже високі темпи індустріалізації. У першій п'ятирічці середньорічні темпи на папері та в інфляційних рублях становили 37, 7 %, а насправді – 15, 7 %.

Й. Сталін на пленумах більшовицької партії з гордістю звітував про дострокове виконання першої та другої п'ятирічок за 4 роки і 3 місяці. Насправді це були приписки та пропагандистський трюк з метою популяризації політики партії серед народних мас та за кордоном. Щоб частково пояснити прогалини у соціалістичному будівництві, часті аварії, більшовики використовували лозунг Й. Сталіна про те, що « по мірі просування СРСР до соціалізму зростає внутрікласова боротьба». Ця теза дала поштовх до пошуків шкідників, опортуністів, «ворожих елементів». У 1928 р. органи ВНК (чекісти) сфабрикували «шахтинську справу» про «шкідницьку» організацію, яка складалася із інженерів, старих спеціалістів вугільної та металургійної промисловості. Над ними був проведений відкритий показовий суд, звинувачено у шкідництві та посаджено в тюрми на тривалі терміни ув'язнення.

Підсумки індустріалізації:

- СРСР та Україна з аграрної перетворилась на індустріально-аграрну;
- модернізація важкої промисловості стала реальністю;
- УСРР за показниками індустріального розвитку в середині 30-х років зайняла провідні місця у Європі, наздогнавши Францію. В республіці за роки перших п'ятирічок промисловий потенціал порівняно із 1913 роком зріс у 7 разів;
- Україна була перенасичена шкідливим виробництвом та відходами від їхньої діяльності, що негативно вплинуло на екологію та здоров'я населення;
- зміцнилась обороноздатність країни;
- відбулися структурні зміни в промисловості: перевага була віддана не легкій, а важкій промисловості;
- було ліквідовано безробіття, але знизився життєвий рівень населення (інфляція, карткова система, нестача товарів широкого вжитку);
- знизився життєвий рівень людей через послаблення розвитку легкої, харчової та переробної промисловості;

- створення замкнутої соціалістичної економіки, яка забезпечує сама себе та розвивається переважно екстенсивним шляхом;
- монополізм державної власності, відсутність конкуренції та матеріальної зацікавленості призвели до сповільнення темпів розвитку економіки;
- створено нову модель керівництва економікою — адміністративно-командну;
- знищення ринкових відносин та запровадження п'ятирічних директивних планів;
- зрівнялівка в оплаті праці, зниження якості випуску продукції.

Отже, в роки форсованої індустріалізації в Україні було створено потужну матеріальну базу сучасного машинобудування, енергетики, хімічної, гірничодобувної, металургійної промисловості. Змінилося співвідношення між промисловістю та сільським господарством, між населенням міста та села. Україна вийшла на друге місце в Європі за виплавою чавуну після Німеччини та на четверте у світі – за видобутком вугілля. Тобто в цей час Україна стала провідним економічним регіоном СРСР та промислово розвинутою республікою в світі. Але надшвидкі темпи розвитку індустрії призвели до виснаження робочої сили, погіршення життєвого рівня людей, екологічної ситуації, винищення мільйонів українських селян в роки штучного голодомору 1932 – 1933 р. сталінською командно-адміністративною системою.

11. 4. Колективізація в Україні. Причини та наслідки голодомору в Україні 1932 – 1933 рр.

Однією із важливих складових сталінського плану побудови основ соціалізму було здійснення суцільної колективізації та ліквідації «куркульства як класу». В роки непу більшість селян міцно стояли на своїй землі, мали змогу виконувати державні замовлення через здачу фіксованого державою податку, а надлишки – продавати на ринку оптом чи в роздріб, або – державі по фіксованих цінах. Одноосібні господарства у 1927 р. виробляли близько 85% всього зерна в республіці.

Хлібозаготівельна криза 1927 – 1928 рр. в державі показала більшовицькому керівництву те, що, із одноосібними приватними селянськими власниками домовитися про дешеву закупівлю зерна для потреб держави, насамперед для фінансування індустріалізації, буде важко. Тому Сталін вирішив розпочати із 1929 р. суцільну колективізацію села, яка мала бути у формі колгоспів та радгоспів. За свідченням В. Греченка в цьому році в Україні нараховувалося 4,6 мільйонів селянських господарств (із сім'ями це становило 67 % усього населення), із яких близько 4% були заможними, 72,3 % – середняцькими та 23,7% – бідняцькими.

Колгоспами було легше управляти та нічого не залишати колгоспникам у вигляді зарплати (їм рахувалися трудодні та в кінці сезону чи року видавалася невелика за розміром натуроплата зерном і продуктами). Перед радянським керівництвом в цей час постало ряд проблем: дешеві робочі руки, спеціалісти, фінанси та сировина. Все це планувалося взяти за рахунок колективізації села.

Щоб реалізувати величезну програму колективізації, радянська влада відправила до села робітників із великих міст, переважно більшовиків та комсомольців (перша комсомольська організація виникла у 1918 р.) – так званих 25-тисячників для керівництва колгоспами та проведенням політики розкуркулення. Крім цього восени 1929 р. кількість посланців до українського села становила 15 тисяч, у 1930 р. - 47 тисяч робітників.

За статутом загальні збори колгоспів могли самостійно обирати голову і правління в цілому. Однак у виборах кінцеве рішення приймали – райком партії, районне відділення ДПУ і райвиконком.

Колективізація – політика радянського керівництва на селі (1927 – 1933), метою якої було штучне усунування сільськогосподарського виробництва та знищення індивідуальних приватних селянських господарств, яка супроводжувалася створенням в Україні близько 30 тисяч колгоспів, розоренням селянства, знищення багатой селянської верхівки та масовим штучним голодом у 1932 – 1933 рр.

Причини колективізації:

- реалізація ленінського плану кооперування селянства та залучення їх до соціалізму;
- необхідність поширити принципи командно-адміністративного керівництва у сільське господарство;

- бажання знищити невідвладні радянському керівництву куркульські та середняцькі одноосібні господарства, які були осередками капіталізму на селі;
- необхідність забезпечення безперебійними поставками зерна для швидко зростаючого населення міст, армії, промисловості сировиною;
- продаж зерна за кордон з метою одержання коштів, спеціалістів, нової техніки та технологій для здійснення індустріалізації;
- зламати «буржуазну дрібновласницьку психологію» селянства та будь-який опір радянській владі.

Питання про кооперування селянства та про перехід до нової політики на селі затвердив XV з'їзд ВКП (б) у 1927 р., а листопадовий пленум ЦК ВКП (б) проголосив курс на суцільну колективізацію та ліквідацію «куркульства як класу».

5 січня 1930 р. було прийнято постанову ЦК ВКП (б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», згідно якої колективізація мала проходити поступово, добровільно протягом 1930–1932 рр. Але новий керівник партійної організації республіки у 1928–1934 рр. Станіслав Косіор (1889–1939) заявив Й. Сталіну, що Україна буде колективізована до кінця 1930 р. До місцевих рад та партійних організацій України була надіслана інструкція ЦК КП (б) У про зжаті темпи колективізації.

В ході колективізації у 1928–1931 рр. кількість селянських господарств скоротилися за свідченням В. Короля на 352 тисячі. Лише за 1930 р. площа експропрійованої землі у селян нараховувала близько 582 тисяч гектарів, кількість відібраної худоби (коней, корів) досягла 58, 6 тисяч голів.

В лютому 1930 р. був опублікований у газеті «Правда» Примірний статут сільськогосподарської артілі, як перехідної форми до колгоспу. На місцях відбувалися масові реквізити до колгоспів селянського реманенту, великої рогатої худоби, коней, свиней і навіть птиці, що не було передбачено статутом.

Порушення принципів добровільності, поступовості, матеріальної зацікавленості селян у результатах своєї праці (проголошених В. Леніним у праці «Про кооперацію») призвело, після виступу у 1930 р. Й. Сталіна «Головокружіння від успіхів», до виходу із колгоспів половини українських селян. Але після обкладення одноосібників великими податками керівництво УСРР провело другий етап насильницької колективізації, в результаті якого до колгоспів записалися до кінця 1932 р. 70 % селянських господарств. У 1928 р. для підтримки колгоспів технічно держава почала створювати машинно-тракторні станції (МТС), кількість яких в Україні до кінця 1932 р. зросла до 592.

Перша МТС виникла в 1928 р. у Березівському районі на Одещині. З метою ліквідації опору колективізації з боку багатих селян і середняків – «підкуркульників» у 1929–1930 рр. Й. Сталін провів політику розкуркулення та «ліквідації куркульства як класу». Тих селян, які чинили збройний опір розстрілювали та садили до тюрем, конфіскували землю та майно, більшість (98,5 тис. селянських родин) виселяли до Півночі та в Сибір. За свідченням В. Короля у 1935 р. на спец поселеннях СРСР проживало 1 мільйон 85 тисяч осіб. Всього в розряд куркулів та підкуркульників в Україні попали близько 200 тисяч родин (близько 1 мільйона 400 тисяч чоловік).

Основними наслідками суцільної колективізації українського села були:

- колективізація призвела до загального занепаду сільського господарства України;
- мізерні заробітки колгоспників, фактичне їх прикріплення до землі за відсутності паспортів, жорстока експлуатація за трудовні;
- знищення в селян почуття господаря, власника;
- колгоспи стали головною базою для постачання міст, армії, індустріалізації коштами, робочою силою, зерном, сільськогосподарськими продуктами;
- ліквідація 200 тисяч великих селянських господарств;
- скоротилося на 80% поголів'я худоби через вирізання її селянами;
- зрив в Україні колективізації у 1928 – 1931 рр. стали однією із причин штучного голодомору у 1932–1933 рр.;
- голодом та масовими репресіями проти селянства було зламано їх опір радянській владі;
- до 1940 р. в Україні було колективізовано понад 97% селянських господарств;
- зниження продуктивності праці селян у колгоспах;

- в кінці 1932 р. в Україні діяло 594 МТС із 25630 тракторами, які обслуговували 77% колгоспних земель.

Голодомор, який охопив українське село в ході суцільної колективізації у 1932–1933 рр., був одним із найжорстокіших злочинів сталінізму проти українського народу, штучно організованим та холодно проведеним сталінськими поплічниками. Цілеспрямована політика хлібозаготівель стала головною причиною голодомору. У 1930 р. в Україні було заготовлено 400 мільйонів пудів (1 пуд = 16 кг) зерна, у 1931 р. – 380 мільйонів пудів, у 1932 р. – 156 мільйонів пудів. У 1930–1931 рр. поставки колгоспної продукції державі перебували на рекордно високому рівні, але лише завдяки тому, що колгоспам держава майже нічого не залишала. Не зацікавлені в результатах своєї праці селяни часто лише робили вигляд що працюють, що призводило до втрати частини врожаю.

Причини голоду:

- заборона ввозити та вивозити хліб та інші сільськогосподарські продукти за межі України;
- прагнення Сталіна знищити національно свідому та незалежну частину селянства;
- зростання експорту хліба за рубіж з метою накопичення коштів для здійснення індустріалізації;
- політика надмірних хлібозаготівель з українського села;
- вилучення у селян усіх продовольчих запасів, в тому числі насінного та харчового фондів;
- вилучення всього насінневого фонду із колгоспів на державні поставки;
- безгосподарність в організації сільськогосподарського виробництва;
- 7 серпня 1932 р. вийшла постанова, написана особисто Й. Сталіним, «Про охорону соціалістичної власності, названа в народі «законом про п'ять колосків».

Сталін вважав, що ця постанова залякає селянство, заставить його добросовісно працювати та не красти колгоспної продукції. За невелику крадіжку колгоспної власності передбачався розстріл із конфіскацією майна селянської сім'ї або позбавлення волі терміном на 10 років.

За пів-кишені зерна, принесеного з поля, голодуючій сім'ї, колгоспник чи колгоспниця діставали повний строк у концтаборі. Щодо куркулів, які проникли в колгосп і брали участь у розкраданні колгоспного хліба та майна, застосовувалася вища міра покарання без послаблення – розстріл.

Судово-слідчі органи зобов'язувалися закінчувати справи і виносити по них рішення не довше, ніж у 15-денний строк з моменту розкриття злочину і виконання справи.

У процес хлібозаготівель включилися репресивні органи – НКВС, ДПУ, ВНК. За свідченням В. Греченка з 15 листопада по 15 грудня 1932 р. в УСРР за не здачу хліба та крадіжки було заарештовано 16000 осіб, у тому числі 409 голів колгоспів, 107 голів сільрад, з яких 108 засуджено до розстрілу, а на початку січня 1933 р. було розстріляно за контрреволюційний саботаж 56 осіб.

З осені 1932 р. в багатьох районах України почався голод із численними смертними випадками та фактами канібалізму (людоїдства). Взимку 1932–1933 рр. колгоспники практично залишилися без хліба, посівного зерна, кормів для худоби. З метою виїзду голодуючих до міст та в західні регіони України, на дорогах стояли спеціальні загони НКВС. В лютому-березні 1933 р. голодувало населення 738 сіл 138 районів УСРР. Голодні селяни, їх діти їли собак, котів, щурів, кору, листя дерев, коріння рослин, трупи коней. В окремих селах вимирали усі жителі, тоді там на сільраді вивішували чорний прапор.

В жовтні 1932 р. за дорученням Й. Сталіна було направлено в республіки надзвичайні комісії по хлібозаготівлях. П. Постишев очолив комісію в Поволжі, Л. Каганович – на Північному Кавказі, В. Молотов – в Україні.

Початком роботи надзвичайної комісії було засідання політбюро ЦК КП (б)У 30 жовтня 1932 р. По селянському сектору встановлювалася остаточна цифра в 261 мільйонів пудів. Зрив заготівель пояснювався не відсутністю хліба, а відсутністю боротьби за хліб. Відповідно до заходів по посиленню хлібозаготівель, вилучався хліб призначений для потреб громадського харчування, зовсім припинилося постачання на села промислових товарів із міста. Із сторінок історичних нарисів «Політичний терор і тероризм в Україні» (гол. редактор В. Литвин) ми дізнаємося про те, що із 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. (за три місяці) комісія вилучила у колгоспах 73, 2 мільйонів пудів хліба, в одноосібників – 13, 8 мільйонів пудів, а всього по селянському секторі – 87 мільйонів пудів. Із радгоспів було вилучено 17, 6 мільйонів пудів, а всього у 1932 р. із села було вилучено 261 мільйон пудів зерна. Ще одним із методів держави в боротьбі за хліб стало занесення на «чорну

дошку» колгоспів, які сильно відставали від виконання планів хлібозаготівель, насамперед заборонявся виїзд із села та накладалися великі грошові штрафи.

Держава санкціонувала проведення масових обшуків з негайною конфіскацією наявних запасів хліба та інших продуктів харчування (солонини, круп, картоплі, сала).

Українські села вмирили без проявів соціального протесту. Весною 1933 р. в більшості сіл виснажені люди не могли ховати померлих, тому їх звозили кіньми і ховали у братських могилах, часто напівживими.

Голод, який розпочався восени 1932 р. і тривав до літа 1933 р. забрав в Україні від 3,5 до 10 мільйонів чоловік. Визначити точні дані про жертви голодомору дуже важко через те, що радянська статистика того часу була малодостовірною, заниженою, і радянська влада та КПРС довго забороняла відкрито говорити про цей жахливий голод. У 1933–1934 р. після голоду в Україну у безлюдні регіони УСРР було переселено 147 тисяч росіян.

В листопаді 1998 р. через 65 років, в Україні за указом Президента України Л. Кучми було встановлено День пам'яті жертв голодомору, який сьогодні в Україні відзначається щорічно 22 листопада. У 2006 р. Президент України В. Ющенко виступив із ініціативою до усіх країн світу визнати голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом проти українського народу. Його ініціативу підтримали понад 10 країн світу, в тому числі США та Грузія.

Отже, суцільна колективізація українського селянства в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття була важливою складовою частиною сталінського плану побудови соціалізму в СРСР, проходила із використанням масового терору проти українців. Колективізація, розселювання та розкуркулення закономірно співпала із політикою надмірних хлібозаготівель та штучним голодомором 1932–1933 рр. в Україні, який став великою національною трагедією та безпосереднім наслідком більшовицького сталінського керівництва.

11. 5. Сталінські репресії в Україні 30-х років. Розстріляне Відродження

В кінці 20-середині 30-х років, в умовах зміцнення культу особи Сталіна та більшовицької тоталітарної системи, масовий терор і репресії стають невід'ємною частиною політики радянської системи. 5 грудня 1936 р. була прийнята нова сталінська Конституція СРСР. Основний закон країни, а із січня 1937 р. Конституція УРСР, на фоні масового терору «гарантували» радянському та українському народу всі демократичні права та свободи. Було підтверджено право виходу республік із складу СРСР (на той час в складі СРСР нараховувалося 11 союзних республік), зафіксовано факт ліквідації в СРСР експлуататорських класів, введено загальну військову повинність для чоловіків, зафіксовано факт побудови основ соціалізму. Вибори до різних рівнів рад депутатів трудящих були прямими при таємному голосуванні. Але написані у Конституції нові демократичні принципи не позначилися на системі реальної влади, адже контроль над державою та радянським суспільством як і раніше продовжувала здійснювати ВКП (б) на чолі із Й. Сталіним.

Всеукраїнські з'їзди рад, які формально проводилися один раз у два роки, у 30-х роках збиралися один раз у чотири роки та фактично нічого не вирішували у республіці.

Для посилення управління місцевими органами на місцях, здійснення контролю за ними та за народними масами протягом 1922–1932 рр. сформувалася нова адміністративно-територіальна система в УСРР. У 1925 р. замість поділу території на губернії, повіти, волості, села був здійснений перехід на триступеневу систему – округ – район – село. За свідченням В. Греченка в Україні замість 10 губерній було сформовано 41 округ, 680 районів та 10314 сільрад, а із лютого 1932 р. до вересня 1939 р. було створено 15 областей: Київську, Харківську, Вінницьку, Дніпропетровську, Одеську, Донецьку, Чернігівську, Полтавську, Миколаївську, Житомирську, Кам'янець-Подільську, Ворошиловградську, Запорозьку, Кіровоградську і Сумську.

Фактична влада на місцях належала не радам депутатів трудящих, а парторганізаціям, президіям та виконкомам рад. Відбувалося цілеспрямоване злиття партійних та державних органів. Виборні профспілкові та комсомольські органи у 30-ті роки формувалися відповідно до рознарядок і вказівок райкомів та обкомів більшовицької партії. Для здійснення контролю за українською молоддю, її благонадійністю партія створювала на заводах, шахтах, в установах комсомольські організації (при наявності хоча б трьох членів). На 1937 р. в УРСР нараховувалося 41123 комсомольців, в кожній школі України із 1935 р. створювалися загальношкільні піонерські та із 1936 р. – шкільні комсомольські організації. Для посилення контролю за колгоспниками у 1933 р. при МТС були створені політвідділи. Начальниками політвідділів як правило були комуністи-росіяни, а їх

заступниками – працівники державної безпеки. У 1934 р. політвідділи при МТС були злиті із районними комітетами партії.

З метою зміцнення контролю карних органів на місцях – Об'єднаного Державного Політичного Управління (ОДПУ замість ліквідованого у 1922 р. ВУЧК), у грудні 1930 р. в УСРР за наказом із Москви Й. Сталіна було ліквідований наркомат внутрішніх справ УСРР та посилено роль ДПУ і «трійок», які склалися із трьох осіб – начальника ОДПУ, Секретаря обкому та обласного прокурора. До складу ОДПУ також входили органи міліції. Таким чином, Сталін створив на місцях спеціальні безконтрольні з боку громадськості карні органи, вірні лише наказам вождя.

Причини та наслідки репресій в Україні

Причини терору	Політичні процеси 20-30-х років	Наслідки репресій
<ul style="list-style-type: none"> • бажання Сталіна зміцнити та захистити свою особисту владу; • придушення національно-визвольного руху; • прагнення знищити стару «буржуазну інтелігенцію», якій Сталін не довіряв; • знищення в селянинові незалежного господаря та дрібнобуржуазної психології; • перетворення керівників різних рангів та простих людей на слухняних виконавців волі партії і вождя; • знищення «старої лєнінської гвардії, яка добре знала Сталіна в минулому»; • прагнення перекласти на партійних, радянських, військових, комсомольських керівників відповідальність за прорахунки Сталіна та його найближчого оточення в соціалістичному будівництві; • усунення потенційних претендентів на владу в партії та державі, усіх свідків та учасників сталінського терору; • бажання тримати усіх у атмосфері страху. 	<p>«Шахтинська справа» 1928 р.;</p> <p>Процес над меншовиками 1928 р.;</p> <p>Процес над «Спілкою визволення України» 1930 р.;</p> <p>Справа «Українського національного центру» 1931 р.;</p> <p>Справа про шкідництво на гідроелектростанціях 1933 р.;</p> <p>Справа «Польської організації військової» 1933 р.;</p> <p>Справа «Блоку українських націоналістичних партій» 1933 р.;</p> <p>Справа «Української військової організації» 1933–1934 рр.;</p> <p>Справа «Об'єднання українських націоналістів» 1934 р.;</p> <p>Справа Всеукраїнського боротьбістського центру 1935 р.;</p> <p>Справа «Троцькістсько-зінов'євського терористичного центру» 1936 р.;</p> <p>«Процес військових» 1937 р.;</p> <p>Справа «Антирадянського правотроцькістського блоку» 1938 р.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • знищення мільйонів ні в чому не винних людей; • повний злам будь-яких проявів опозиції владі; • знищення української компартії, комсомолу, інтелігенції та третини селянства; • встановлення особистої влади Сталіна в партії та державі; • в ГУЛАГАХ побувало понад 5% населення СРСР; • утвердження в країні атмосфери страху, недовір'я, боязні за завтрашній день; • винищення спеціалістів, багатьох розумних, грамотних людей мало негативний вплив на людський потенціал країни; • фізичне знищення української національної еліти, послаблення національно-визвольного руху; • підриив економічної могутності та обороноздатності країни

Величезні зусилля радянського народу у період форсованої індустріалізації, проведення масової колективізації загострили соціально-економічні протиріччя в країні. У 1928 р. Й. Сталін, сконцентрувавши у своїх руках практично всю партійну і державну владу, мав змогу застосувати жорстокі дії стосовно незадоволених процесами, що відбуваються в країні. Придушення будь-якого виступу проти існуючого ладу шляхом репресій стало невід'ємною частиною існуючого в СРСР тоталітарного режиму.

Тоталітарна держава за визначенням В. Литвина – це держава, в якій унаслідок історичних умов склалася така система політичного та соціального устрою життя суспільства, за якої неконтрольована народом влада бюрократичної еліти отримала можливість руйнації або прямої заборони інститутів представницької демократії чи просто здійснює військово-поліцейський терор.

Внутрішня структура режиму, який називав себе диктатурою пролетаріату, або радянською владою, була олігархічною. Олігархами стали вожді й вищі компартійно-радянські функціонери, які управляли країною від імені ЦК ВКП(б), гуртуючись у неформальному органі найвищого керівництва – політбюро.

Каральною системою, створеною Й. Сталіним, представникам політичної верхівки, інтелігенції, командного складу армії, комсомолу, духівництва висувалися обвинувачення у створенні «таємних антирадянських організацій», «терористичних груп», «шпигунсько-троцькістських» і «національно-сепаратистських» організацій. Багато хто із заарештованих, потрапивши до рук Об'єднаного Головного Політичного Управління і Народного Комісаріату внутрішніх справ (НКВС), не витримавши катувань, підписували пред'явлені фальсифіковані обвинувачення на себе та своїх колег.

1 грудня 1934 р., після вбивства першого секретаря Ленінградського обкому ВКП (б), популярного в народі політика Сергія Кірова, вийшла постанова «Про порядок розгляду обвинувачень у підготовці або здійсненні терористичних актів», яка обмежувала термін розгляду справ не більше 10 днів без прокурора й адвоката, вирок оскарженню не підлягає, помилування виключалося. Справи з політичних обвинувачень розглядалися в позасудовому порядку. Вищою мірою покарання був розстріл.

У 1937 р. Й. Сталін дозволив застосовувати до арештованих фізичні методи впливу, мотивуючи таке рішення тим, що до радянських розвідників західні спецслужби теж використовують фізичну силу для здобуття дізнання.

Першим гучним політичним процесом стала так звана «Шахтинська справа», яка завдала удару технічній інтелігенції з метою залякати і змусити її представників працювати на індустріалізацію. До відповідальності було притягнуто близько 1000 чоловік, з яких 7 були розстріляні. Після цього процесу обвинувачення в «саботажі і шкідництві на підприємствах» стали звичайною справою. Майже всі, хто мав дореволюційні дипломи про технічну освіту, автоматично підпадали під визначення «буржуазного фахівця». Це привело до того, що більшість висококваліфікованих фахівців піддалися репресіям, їм на зміну прийшли або робітники, які були висунуті на певні посади або фахівці, що закінчили тримісячні курси та практично не знали своєї роботи.

Наступним процесом став процес над «Союзом звільнення України» – організації, якій було висунуто обвинувачення у спробі відділити УСРР від СРСР, організації опору колективізації на селі, підготовці терористичних актів проти вищого партійного керівництва країни. На лаві підсудних опинилися 45 осіб, серед яких учені – члени ВУАН, письменники, учителі, юристи, в тому числі М. Грушевський. Припинила своє існування Історична секція Всеукраїнської академії наук, яку із 1924 р. очолював М. Грушевський. За наказом Й. Сталіна, його як головного «буржуазного націоналіста» у 1930 р. відправили під нагляд НКВС до Москви. У 1934 р. під час лікування у Кисловодську Михайло Сергійович раптово помер (під час видалення апендициту лікарі дали не той наркоз).

У 1929 р. Й. Сталін розпочав «чистку» партії, яка призвела до спроби під час XVII з'їзду ВКП(б) у січні 1934 р. під час голосування змістити Сталіна з посади генерального секретаря. З'їзд «переможців» як його назвав сам Сталін фактично перетворився у з'їзд «розстріляних», тому що майже 100% делегатів форуму були фізично знищені.

Після вбивства 1 грудня 1934 р. за нез'ясованих (його застрелив Ніколаєв – колишній комуніст), обставин керівника Ленінградської обкому партії С. Кірова, масштаби терору в партії досягли максимальних розмірів. На Московських процесах (1936 – 1938 рр.) за обвинуваченням у шпигунстві і змові проти Й. Сталіна до розстрілу було засуджено колишніх опозиціонерів: Г. Зінов'єва, Л. Каменева, М. Бухаріна, М. Рикова.

Служіння вірою і правдою Й. Сталіну не врятувало компартійно-радянське керівництво України. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом республіканської партійної організації в червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10. Протягом 1930-х рр. репресій зазнали керівники КП(б)У і Ради Народних Комісарів УРСР С. Косіор, В. Чубар, Х. Раковський, Ю. Медведєв, П. Любченко та ін. Вижив тільки голова Раднаркому України Г. Петровський, який сам давав санкції на розстріл «ворогів народу».

9 грудня 1934 р. Г. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР», яка відкривала владі можливість продовжувати масові

репресії. У грудні 1934 р. в Києві відбувся суд над 37 членами Об'єднання українських націоналістів (справжня назва організації – Організація українських націоналістів), 27 із яких розстріляли, в тому числі Ю. Бачинського, Г. Косинку, А. Крушельницького.

Були розстріляні також керівники НКВС УСРР 20–30-х років – В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський, керівники НКВС СРСР – Ягода та Єжов, на руках яких була кров мільйонів українців та представників інших національностей.

За період із січня 1933 р. по січень 1934 р. було знищено 200 тис. членів КП(б)У. Навесні 1937 р. у КП(б)У залишалось на обліку 297 тис. членів і кандидатів, тобто на 254 тис. менше, ніж було на початок 1933 р. Були розстріляні: командуючий Київським військовим округом І. Якір, командуючий Харківським військовим округом І. Дубовий, представники штабів і вищого командного складу армії, широке коло партійних і господарських працівників. Жертвами репресій ОДПУ – НКВС у 1933–1938 рр. стали 360 тисяч громадян України.

В УРСР почали розгортатися процеси русифікації і централізації, які не дозволяли говорити ні про яку самостійність. У суспільстві знаходила підтримку ідеологічно виправдана боротьба з «ворогами народу». Гонінням піддавався не тільки засуджений, але і члени його родини – діти виключалися зі школи, вузів, рідні і близькі не могли знайти роботу. Рядові українці, не піддаючи сумніву мудрість партії і особисто Й. Сталіна, активно включалися в боротьбу з «ворогами народу». Проте терористичні методи, що використовував Й. Сталін, змушуючи вдаватися до них і весь компартійно-радянський апарат, не додали йому популярності ні в суспільстві, ні серед політичної еліти.

Значних втрат зазнало керівництво збройними силами СРСР. Обвинувачені у шпигунстві та у підготовці державного військового перевороту маршали Радянського Союзу І. Якір, М. Тухачевський, І. Блюхер та генерали І. Уборевич, І. Дубовий, Я. Гамарник, після суду у 1937 р. були розстріляні.

За свідченнями В. Короля у 1937–1938 рр. було заарештовано 36760 командирів Червоної армії середньої та вищої ланки, а також 4000 офіцерів Радянського флоту. Страчено всіх 17 армійських комісарів та 25 – корпусних комісарів, із 97 дивізійних комісарів було заарештовано 79, із 36 бригадних комісарів – 34. Всього було розстріляно 620 вищих воєначальників, із яких – 150 служили на території України.

Як результат – на початку ВВв не вистачало близько 42 тисяч досвідчених командирів, серед командного складу лише 7% командирів мали вищу військову освіту.

Культурне життя в Україні в 30-ті рр. характеризувалося з одного боку деякими позитивними тенденціями розвитку, з іншого – наступом сталінізму на інтелігенцію. Цей період в українській культурі характеризується зверненням українізації (1932–1933 рр.), підпорядкуванням культури завданням соціалістичного будівництва, прославлення партії і Сталіна, «розстріляним відродженням», яке супроводжувалося масовими репресіями проти української творчої інтелігенції.

Запровадження нової техніки в роки перших п'ятирічок, необхідність економічного підйому вимагали грамотних працівників. У рамках суцільної ідеологізації розвиток науки, мистецтва й освіти проходив з утвердженням марксистського світогляду. Збільшувалася необхідність у формуванні «нової інтелігенції». У зв'язку з цим протягом 1930-х рр. культурна сфера зазнавала певних змін.

У першу чергу гостро постало питання ліквідації неписьменності серед дорослого населення. У 1928 р. був оголошений всесоюзний «культпохід за грамотністю», а гаслом кампанії стали слова: «Грамотний, навчи неписьменного!». Завдяки створеним курсам, гурткам і школам лікнепу (ліквідації неписьменності) кількість письменних серед міського населення до 1939 р. склала майже 90 %, у той час як у сільській місцевості неписьменних залишалось близько 23 %. Найчастіше людина вважалася грамотною, якщо вміла ставити підпис, читали по складах, вміла рахувати.

Недовіра з політичних мотивів до «буржуазних спеціалістів» і потреба у кваліфікованих фахівцях привели до необхідності масової підготовки кадрів з селян і робітників. 25 липня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про загальне обов'язкове навчання», що започаткувало обов'язкове чотирикласне початкове навчання. Перехід же до загальної семирічної (неповної середньої) освіти в містах завершився тільки до 1937 р. У 1939 р. було поставлено завдання переходу до загальної середньої освіти (десять класів). При цьому навчання в більшості навчальних закладів проводилося в дві зміни. У 1930-ті рр. всього 30% учнів одержували освіту в середніх навчальних закладах.

З 1933 р. замість Інститутів народної освіти відновлюється діяльність університетів. До цього року кількість вищих навчальних закладів збільшилась в 5,5 рази. Процес індустріалізації, що розпочався, вимагав прискореної підготовки кадрів. Одним із найважливіших лозунгів перших п'ятирічок був сталінський лозунг «Кадри вирішують все». Це спричинило створення по всій країні

промислових академій та інженерних вузів, а також умов, що стимулюють трудящих здобувати освіту на вечірніх і заочних відділеннях вузів без відриву від виробництва. Одночасно на місцях відкривалися гуртки, курси, школи для подолання технічної неграмотності робітників. Протягом 1930–1932 рр. старші класи загальноосвітніх шкіл були перетворені на технікуми. Розвивалася система шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) і шкіл селянської молоді.

У 1934 р. з метою підвищення ролі викладачів і науковців знову були введені учені ступені й звання. У 1939 р. було затверджене положення про аспірантуру, що стало основною формою підготовки професорсько-викладацьких і наукових кадрів. Однак недостача педагогічних кадрів, які мали вищу освіту, усе ще гостро відчувалася.

Із 1933 по 1939 р. багато учителів шкіл, викладачів вузів стали жертвами сталінських репресій. У період зміцнення тоталітарного режиму держава не була зацікавлена у формуванні самостійної творчої особистості. Були переглянуті навчальні програми, накладалася заборона на вивчення творчості репресованих поетів і письменників. Ряд наукових напрямків були закриті як хибні, у тому числі припинилися дослідження в галузі молекулярної біології, генетики, кібернетики, геліобіології.

З метою виховання трудящих у дусі марксизму-ленінізму, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в УРСР розширювалася мережа культурно-просвітніх установ – клубів, будинків культури, бібліотек, музеїв, преси, радіо, кіно, театру, парків культури і відпочинку, університетів культури. Відкривалися партійні школи та університети марксизму-ленінізму. Важливе місце посідала агітаційна пропаганда серед населення. В Україні було створено 30 антирелігійних музеїв і виставок. Друга п'ятирічка була оголошена п'ятирічкою боротьби із релігією. Тому в 30-х роках зазнали величезних жертв також і служителі церкви і монастирів.

Поширенням знань з питань оборони країни і оволодінням військовою справою займалися Комітет у справах фізкультури і спорту при РНК УРСР, Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву УРСР. Серед населення проводилися воєнізовані ігри, організовувалися заняття в аероклубах і на планерних станціях, велася підготовка до протиповітряної (ППО), протихімічної (ПХО), санітарної оборони (СО). Були затверджені нормативи комплексів «Готовий до праці й оборони», значки ППО та «Ворошиловський стрілець».

На початку 30-х р. відбувався процес згортання українізації, який в історичній науці одержав назву «розстріляне відродження». За справою «Союзу визволення України» були репресовані близько 5 тисяч науковців, учителів, лікарів та студентів. У 1933 р. унаслідок партійного і суспільного тиску покінчили життя самогубством М. Хвильовий і М. Скрипник.

Поширилися репресії серед української інтелігенції. Було репресовано близько 500 українських письменників та 300 бандуристів. У Харкові був закритий молодіжний театр «Березіль», а його керівник Лесь Курбас був заарештований.

Сталінським «чисткам» піддалися наркомати освіти, редакції газет, кіностудії, зокрема фільми О. Довженка («Земля»), що стали всесвітньо відомими, були вилучені з прокату. З 1938 р. у всіх українських школах було введено обов'язкове вивчення російської мови. Українська граматика й алфавіт були наближені до норм російської мови. Була скорочена кількість періодичних видань українською мовою (газет на 20 %, журналів на 50 %).

Посилився авторитарно-бюрократичний стиль керівництва наукою, літературою, мистецтвом. Були створені: Союзне кіно (1930), Всесоюзний комітет з радіофікації і радіомовлення (1933), Всесоюзний комітет у справах вищої школи (1936), Всесоюзний комітет у справах мистецтва (1936). Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» усі літературні об'єднання, що існували колись, (Пролеткульт, ВАПЛІТЕ, РАПП) ліквідувалися, творча інтелігенція ввійшла до Союзів радянських архітекторів, композиторів (1932), письменників, художників (1934).

У літературі, мистецтві, кіномистецтві більшовиками насаджувався соціалістичний реалізм, який відбивав дійсність у її революційних настроях, провадив виховання робітників та селян у дусі соціалізму. Соціалістичний реалізм ґрунтувався на принципах народності, партійності, гуманізму, любові і поваги до людей праці та ненависті до ворогів народу. Партією заохочувалися художні твори, які славили побудову нового суспільства, партію, Сталіна і боротьбу з «ворогами народу».

Отже, в умовах посилення тоталітарного режиму в країні особлива увага приділялася розвитку культури як засобу ідеологічного марксистсько-ленінського впливу на населення. Процес індустріального розвитку, що набирав темпи, висував підвищені вимоги до системи освіти і науки.

Протягом 1930-х рр. українське суспільство внаслідок масових репресій зазнало соціально-психологічної перебудови. Ціле покоління українців виховувалося в атмосфері страху, боязні і насильства. Кількість українців в роки терору і голодомору зменшилося біля 10 мільйонів

чоловік. Жертвами сталінського терору та репресій стали члени компартії України, працівники різних ланок народного господарства, українське селянство, творча інтелігенція, працівники профспілок та комсомолу, військові кадри.

11. 6. Статус західноукраїнських земель в 20 – 30-х роках ХХ ст.

Після закінчення Першої світової війни у 1918–1920 рр. західноукраїнські землі ввійшли до складу різних східноєвропейських держав: Східна Галичина Західне Полісся і Волинь – до складу Польщі (1920–1939); землі Північної Буковини, Бессарабії і Мармарощини – до складу Румунії (1918–1940); Закарпаття – до складу Чехословаччини (1918–1939). Вони проголосили себе унітарними державами, що виключало встановлення автономії для підлеглих націй. На українських землях було встановлено традиційний для цих держав адміністративно-територіальний поділ.

Українські землі	Приєднані території	Територія (тис. кв. км)	Населення (тис. осіб), станом на 1931 р.
Польща	Східна Галичина, Західне Полісся, Холмщина, Західна Волинь, Підляшшя	132,2	8.900000 (5.600000 українців)
Румунія	Північна Буковина, Південна Бессарабія, Мармарощина	17,6	1.240000
Чехословаччина	Закарпаття	14,9	735000
Всього:	Західна Україна	164,7	10.875000

Про дискримінацію українського населення в міжвоєнний період в складі Польщі, Румунії та Чехословаччини свідчать такі риси:

- *колоніальне становище української економіки, відсутність державного фінансування;*
- *заборона української мови в державних установах, школах, Львівському та Чернівецькому університетах;*
- *60% дорослих громадян Закарпаття в складі Чехословаччини, 70 % - Східної Галичини, Західної Волині та Полісся в складі Польщі, 80% – Північної Буковини та Бессарабії в складі Румунії – були неписьменними або малописьменними;*
- *звільнення з роботи або переселення вглиб Польщі українських учителів та селян;*
- *селяни були малоземельними, основні землі в Західній Україні належали польським, румунським, чеським, словацьким, іноземним поміщикам, колоністам, осадникам, католицьким церквам і монастирям;*
- *зміна назв вулиць, прізвищ, міст і сіл на польські та румунські, цілеспрямована політика ополячення та румунізація. В Румунії взагалі українців не визнавали як націю, вважали, що «українці – це румуни, які призабули румунську мову»;*
- *дуже відсталими в економічному розвитку залишилися Буковина та Закарпаття, які були сировинними придатками Чехословаччини та Румунії;*
- *У Польщі «Б» 85% підприємств були дрібними та переважно напівкустарними;*
- *в умовах світової економічної кризи 1929–1933 рр. уряди Польщі, Румунії та Чехословаччини не надали для виходу із кризи українським підприємствам, кооперативам, селянам жодного лея, злотого чи крони.*

До світової війни Галичина входила до складу Австро-Угорщини, а північно-західні землі Волині - до складу Російської імперії. Населення тут переважно було православним і за своїм політичним, соціально-економічним та культурним рівнем поступалося галичанам. Польський уряд використовував ці відмінності для розчленування української спільноти, розмежувавши Галичину і Волинь так званим "сокальським кордоном". Польська влада намагалася обмежити перехід галичан і волинян із однієї території до іншої, контролювала переписку, проводила на волині та поліссі більш лояльну політику.

Восени 1920 р. Польща з одного боку та РРФСР і УСРР – з другого боку в Ризі розпочали переговори щодо визначення кордонів між обома державами. У Ригу прибули також і обидва

українські закордонні уряди – УНР та ЗУНР. Але до їхніх протестів учасники переговорів не прислухалися.

18 березня 1921 р. був підписаний Ризький договір між Польщею та Радянською Росією, за яким кордон між державами пройшов по р. Збруч. Радянська Росія і УСРР відмовлялися від усяких прав і претензій на землі, що були розміщені на захід від кордону. Польща зобов'язалася надати національно-культурні права українцям, але насправді цього не сталося. У "Кривавій книзі", написаній закордонним проводом ЗУНР, наведено сотні фактів про переслідування українців у Польщі. У Східній Галичині були скасовані всі органи місцевого самоуправління - крайовий комітет, повітові та громадські ради. Влада повністю належала командувачу військами та представникові польського уряду, а на місцях – урядовим комісарам.

3 грудня 1920 р. Східну Галичину було поділено на три воєводства: Львівське (28 повітів), Станіславівське (16 повітів), Тернопільське (17 повітів). 24 грудня 1920 р. був організований обмін грошей на польські марки і введено офіційну назву – "Східна Малопольща" або «Польща Б». Українське населення було усунуте від адміністративної служби в установах.

Конституція Польщі 1921 р. не передбачала будь-яких автономних прав для українських земель. Галицький автономний сейм та місцеве самоврядування були скасовані. У Львівському університеті мали право навчатися лише ті українці, які присягнули на вірність Польській державі.

На західноукраїнських землях велика земельна власність належала переважно польським власникам. 15 липня 1920 р. польський сейм схвалив аграрну реформу, метою якої було переселення поляків на приєднаних землях. З метою полонізації краю та встановлення права власності на землю на територію «Східної Малопольщі» було переселено 200 тисяч польських осадників.

У грудні 1920 р. сейм ухвалив закон про воєнну колонізацію "східних кресів"(областей). Тому польський уряд почав створювати на українських землях багатотисячну армію озброєних селян-колоністів, які займалися сільським господарством, несли прикордонну сторожову службу і були в ролі каральних загонів щодо українського селянства.

У 1925 р., було здійснено розподіл поміщицьких маєтків на користь польських осадників та військових колоністів. Аграрна реформа розпалювала національну ворожнечу на західноукраїнських землях, адже близько 82% українського населення Західної України було зайнято у сільському господарстві. Ці дії уряду призвели посилення міжнаціональної ворожнечі, протистояння та невизнання польських порядків у Східній Галичині.

За допомогою "Банку крайового господарства" польський уряд проводив колонізаторську політику економічного закабалення. Промисловість не заохочували, не субсидували. Навіть видобуток галицької нафти зменшився. Західну Україну перетворювали на аграрно-сировинний придаток Польщі. Міський пролетаріат був малочисельним. Поляки переважали в провідних галузях промисловості – залізничній, воєнній, поліграфічній, а українці – в лісовій, нафтовій, нафтоозекерітній, лісосплавній та будівельній. Певне значення мала переробка сільськогосподарської та мінеральної сировини.

Реальна зарплата робітників-українців Галичини була майже на 40% нижчою від оплати польських робітників, Буковини – на 50-60 % нижчою від румунських робітників. Українці переважали лише в кооперації.

Загалом у другій половині 30-х років українці значно розвинули економічне, соціальне й культурне життя. Створювалися власні банки, кооперативи, культурні товариства і товариства взаємодопомоги. Найбільшим українським банком був Центробанк. За свідченням Л. Дещинського між 1935 і 1938 рр. у цьому банку було зареєстровано ріст обігу коштів на 343%, його обігові фонди піднялися до 70 436 221 злотого в 1938 р. Зростав обіг і в інших українських кооперативах. Кількість членів кооперативів у 1936 р. становила 576 053 працівників. Власні капітали українських кооперативів зросли з 9 мільйонів злотих у 1928 р. до 14,4 мільйонів злотих у 1938 р. Рада кооперативів торгувала сільськогосподарською продукцією (масло, сир, м'ясо, зерно) у Англії, Франції, Німеччині, Естонії, Югославії, Болгарії, Польщі. "Сільський Господар" – одне із потужних товариств селян-хліборобів мало у 1938 р. 60 філій, 2 008 гуртків і 199 977 прихильників.

За протести проти дискримінації українців протягом 1919 –1922 рр. було заарештовано 100 тис. осіб, з яких 27 тисяч – загинуло в тюрмах та концентраційних таборах (Берега – Картузька). Уся система військово-політичних і соціально-економічних заходів щодо українського населення Західної України переслідувала одну мету – цілковиту полонізацію та румунізацію краю.

Дискримінація українців у складі Польщі особливо посилилася із 1923 р., коли Рада амбасадорів визнала право Польщі на західноукраїнські землі. Вищі навчальні заклади Східної Галичини для українців фактично були закриті. У 1923 р до 2,5 тисяч студентів змушені були

навчатися поза межами рідного краю. У вищих навчальних закладах Польщі студенти-українці становили всього 1,8%, у Краківському університеті – 4,5%, Львівському – 5%, у Львівській ветеринарній академії – 6,9%, а у Львівському політехнічному інституті у 1923-1924 навчальному році українських студентів було 100 осіб.

У 1920–1925 р. на квартирах українських викладачів, у пристосованих приміщеннях Львова діяв Таємний український університет за ініціативою відомих діячів української науки, освіти і культури – В. Щурата, К. Студинського, І. Свенціцького, М. Панчишина, І. Крип'якевича, М. Кордуби. Діяли 50 кафедр і навчалися близько 1500 студентів-українців, дипломи яких визнавалися за кордоном. У Празі (Чехословаччина) перебувало близько 5 тисяч молодих українців. У 1921 р. тут розпочав роботу Український вільний університет (УВУ), на двох факультетах якого навчалось 700 студентів. Це були колишні воїни УГА та армії УНР, а також колишні студенти Львівського та Чернівецького університетів.

Така політика вела до посилення національного і соціального протистояння в Польській державі. Це призвело до державного перевороту, який здійснив Й. Пілсудський 12 травня 1926 р.

У 1930 р. польська влада розпочала політику «пацифікації» (умиротворення українських селян 500 сіл з допомогою війська) у Східній Галичині. Причиною до цієї політики стали масові підпали господарств польських осадників з ініціативи Українського Військового Об'єднання (керівник – Є. Коновалець). У червні – липні 1932 р. відбулося Ліське повстання, у якому взяли участь близько 30-тисяч селян 4 повітів. Повстання було теж придушене з допомогою армії. У 1937–1938 рр. в прикордонній смугі із УРСР польські власті провели нову серію репресій та масових переселень українців у глиб Польщі.

Із 1918 до 1928 р. в Бессарабії та Північній Буковині, які перебували під владою Румунського королівства, тривав воєнний стан. Проводилася щодо українців масова політика румунізації та асиміляції. У 1924 р. румунський уряд жорстоко придушив повстання прорти румунських порядків в Татарбунарському районі Бессарабії. Розпочався наступ на українство. Румунська мова оголошувалася державною, було закрито українські школи, перейменовано населені пункти, прізвища, заборонено випуск та завезення до Буковини і Бессарабії українських книг. Українські священики займали лише найнижчі церковні посади, були обмежені у вступі до духовних семінарій. В місті панувало безробіття, а в селі -безземелля.

Із 1927 до 1930 р. на українських землях відбувається деяка лібералізація румунського режиму, що сприяло активізації легального, комуністичного на націоналістичного рухів. Із 1938 р. в Румунії встановилася фашистська диктатура румунського короля, який уклав союз із А. Гітлером.

На Закарпатті, яке входило до складу Чехословаччини, українці не відчували відкритої дискримінації, але цей край був слаборозвинутою частиною держави. Тут розвивалися традиційні галузі господарства: миловарна промисловість, виготовлення твердих сирів, виноградарство, вівчарство, килимарство, лозоплетіння, художня обробка деревини. Але у міжвоєнний період тут не побудовано жодного великого підприємства, але дещо розширилася в краї мережа українських початкових шкіл, доріг, гідроелектростанцій, проведена земельна реформа.

Отже, економічна відсталість, цілеспрямована дискримінація, соціальне, економічне та національне гноблення з боку іноземних держав спричинило опір з боку українського населення у формі: невизнання Конституції Польщі, законів, проведенні мітингів, демонстрацій, страйків, повстань, терористичних актів, формування національних організацій, партій, кооперативів.

11.7. Національно-визвольний рух українців у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини

Національно-визвольний рух в Західній Україні найвищого розвитку набув у Східній Галичині та Північній Буковині. Серед політичних партій переважали націоналістичні ідеї визволення та створення незалежної української держави та комуністичні ідеї об'єднання західноукраїнських земель із УРСР. Лише декілька легальних українських партій в Польщі, Румунії та Чехословаччини співпрацювали із окупаційними режимами.

Українці в 20–30-х роках перебували в опозиції до польського та румунського урядів. Свої права і свободи вони захищали легальними й нелегальними методами боротьби. За свідченням О. Гісема та О. Мартинюка лише в Східній Галичині у 1925 р. діяли 12 політичних українських партій та організацій, на території Румунії – 4.

Національно-політичний рух в Західній Україні

Українські політичні партії та організації Східної Галичини	Українські політичні партії Буковини	Політичні партії Закарпаття
<p>Українська військова організація (УВО) 1920-1929 рр. Лідер – С. Коновалець</p> <p><i>Мета:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - боротьба за незалежність України; - розгортання збройної боротьби проти польської окупації; - підготовка та здійснення політичних терористичних актів, експропріація власності польських поміщиків, банкірів; - патріотичне виховання молоді, її військовий вишкіл. <p>Організація українських націоналістів (ОУН) 1929 р.</p> <p><i>Лідери: Є. Коновалець (до 1938 р.), А. Мельник, С. Бандера</i></p> <p>В основі ідеології ОУН лежить інтегральний націоналізм Д. Донцова.</p> <p><i>Мета:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - нація – абсолютна цінність; - здобуття незалежності України; - соборність – об'єднання усіх земель України; - однопартійна політична система української держави; - об'єднання усіх політичних партій та встановлення диктатури правлячої партії; - мета виправдує усі засоби; - менше слів – більше справ; - на чолі української держави стоятиме диктатор –вождь із необмеженою владою; - підтримка державою приватної власності, підприємництва, сільського господарства, кооперації, освіти, медицини, науки; - формування сильної національної армії; - боротьба проти польської та радянської окупації України. <p>Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) 1925р.</p> <p><i>Лідери: Д. Левицький, В. Мудрий</i></p> <p><i>Мета:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -здобуття незалежності України; -виступало за конституційну демократію; -захист економічних, політичних, соціальних і культурних прав українців в умовах польської окупації; -проведення демократичних реформ <p>Українська соціал-радикальна партія (УСРП) 1926 р.</p> <p><i>Лідери: Л. Бачинський та І. Макух</i></p> <p><i>Мета:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - незалежність України; - побудова демократичного соціалізму; - економічна незалежність держави; - соціальні реформи в інтересах селянства та інтелігенції; - здобуття демократичних прав і свобод. <p>Українська соціал-демократична партія (УСДП) 1920–1924 рр., 1929 р</p>	<p>Українська національна партія (УНП) 1927 р.</p> <p><i>Лідер: В. Золозецький</i></p> <p><i>Мета:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - компроміс із існуючим румунським режимом; - відмова від терористичних методів боротьби; - проведення ліберальних реформ; - участь українців у румунському парламенті; - створення в уряді відомства у справах національних меншин. <p>Компартія Буковини 1918 р., із 1926 р. – в складі Компартії Румунії</p> <p><i>Мета:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - возз'єднання із УСРР; - пропаганда серед населення комуністичних ідей; - боротьба проти румунського режиму. <p>Організація «Визволення» 1935 р.</p> <p><i>Мета:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - визволення від румунської влади; - об'єднання з УСРР. <p>Радикальна націоналістична організація (РНО) 1929 р.</p> <p><i>Мета:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - прихильник інтегрального націоналізму; - здобуття Україною незалежності. 	<p>Окремих самостійних політичних партій в 1918-1930 рр. в Закарпатті не було, а численні групи діяли в складі політичних партій Чехословаччини.</p> <p>Найвпливовішими течіями були: русинство (добивалися автономії краю. <i>Лідер – А. Бродій</i>) та народовство (виступали за автономію Закарпаття. <i>Лідер – А. Волошин</i>). Русофіли орієнтувалися спочатку на Радянську Росію, а в 1823-1933 рр. – на Чехію.</p> <p>У 1924-1938 р. великий вплив серед закарпатців мали комуністи. У 1938 р. компартія була заборонена.</p> <p>У 1930-1938 рр. виникають і діють політичні блоки – Руський блок і Народний блок. Йде процес об'єднання усіх українських національних партій навколо ідеї самостійності Прикарпатської Русі.</p> <p>Із жовтня 1938 до 15 березня 1939 р. Закарпаття від автономії приходить до проголошення самостійної Карпатської України на чолі із А. Волошиним.</p>

<p><i>Лідер: М. Ганкевич</i> <i>Мета:</i> - об'єднання Західної та Радянської України в єдину соборну державу; - соціалістичні перетворення; - виражала інтереси і прагнення робітничого класу Східної Галичини. Комуністична партія Західної України (КПЗУ) 1919–1938 рр. <i>Лідери: Й. Клірик, Р. Кузьма</i> <i>Мета:</i> - об'єднання із Радянською Україною; - проповідувала ідеї національного комунізму; - пропагувала переваги соціалізму, українізацію в УСРР.</p>		
---	--	--

Політичні партії та блоки Східної Галичини поділялися на ліві, центристські й праві. До лівих належала Комуністична партія Східної Галичини, з 1923 р. — Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка вела активну політичну діяльність, хоча була нечисленною. Ліве крило партії виступало за союз із Москвою, праве – додержувалося більш стриманої позиції.

Формально КПЗУ була складовою частиною Комуністичної партії Польщі, а фактично була підпорядкована, через Комінтерн, КП(б)У і ВКП(б). У 20-х роках комуністи серед західноукраїнського населення користувалися популярністю, оскільки ряди КПЗУ поповнили деякі соціал-демократи, які перейшли на радянське платформу. Цьому також сприяв процес українізації Східної України. У 1934 р. членів КПЗУ було приблизно 3,5 тис. чол. Тому Москва і заборонила КПЗУ, звинувативши її в "українському буржуазному націоналізмі", а її члени зазнали репресій у 1939–1940 рр.

Українська соціал-демократія Галичини у 20-х роках пережила період розколу, радянське впливів, репресій з боку польських властей. В другій половині 20-х років ті соціал-демократи, які побачили антиукраїнський характер більшовицького режиму на Східній Україні, згуртувалися на національних засадах. Відновлена УСДП поширює свою діяльність на українське робітництво міст Галичини. Головою партії був обраний відомий адвокат Л. Ганкевич, до партійної керівництва ввійшли: В. Старосольський, П. Буняк, В. Темницький, А. Кусик, М. Герасимець, І. Квасниця.

Коли соціал-демократи поширювали свою діяльність серед малочисленного українського пролетаріату, то радикали вважали себе захисниками західноукраїнського селянства та сільської інтелігенції.

УСРП у своїй програмі та діяльності виступала за соборність українського народу на всіх його землях, за об'єднання всіх українських земель в одну самостійну Україну. Вважали, що землю без викупу слід передати українським селянам, а не польським осадникам. УСРП у своїй Програмі головну увагу надавала соціальним, політичним реформам, розвитку національного культурного життя, негативно оцінювали стан життя населення в УСРР, особливо в період голодомору та масових репресій. У 1929 р. партія нараховувала 7, 5 тисяч членів.

Із 1926 р. великий вплив серед українців Східної Галичини мало *Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)*. Головна мета членів УНДО – самовизначення української нації та здобуття соборної і незалежної Української Держави. Для її досягнення об'єднання закликала до боротьби за політичне, економічне та соціальне визволення українського народу. Ундісти були прихильниками демократичного устрою держави. Вони виступали за націоналізацію великих підприємств, розвиток кооперації, земля мала належати українському селянству, соціальне забезпечення та помірні податки, 8-годинний робочий день, безплатна освіта, право громадян на сповідання будь-якої релігії та рівноправність церкви, припинення репресій з боку польської влади. На виборах до сейму у 1925 р. блок завоював більшість українських мандатів у польському сеймі. Активними лідери об'єднання були – Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький, М. Рудницька, І. Кедрін.

Отже, КПЗУ, УНДО, УСРП та УСДП як наймасовіші та впливові політичні сили Західної України становили "легальну опозицію" польській владі. Ці партії перебували в тісному зв'язку з

революційним підпіллям – Українською військовою організацією та Організацією Українських Націоналістів. Стратегічною метою діяльності *Української військової організації (УВО)*, створеної Є. Коновальцем після поразки української революції у 1920 р. було: створення регулярної визвольної української армії для продовження збройної боротьби за державність України та здобуття незалежності України. УВО у своїх зверненнях до української молоді закликала не ухилятися від служби у польському війську, агітувала вступати до шкіл підхорунжих польської армії для отримання доброго військової підготовки: "Ідіте до польського війська тільки по мундир та зброю. Присяга на вірність Польщі під примусом не дійсна. Плекайте в своїм серці ненависть до Польщі, а любов до України".

Бойовики УВО здійснювали успішні напади на керівників польської держави та армії, на військові об'єкти, пошти, банки, інкасаторні автомобілі. Стратегічною метою діяльності УВО було створення регулярної визвольної української армії для продовження збройної боротьби за здобуття української державності.

Є. Коновалець залучав до діяльності УВО активних діячів Союзу української національної молоді, членів спортивно-патріотичних товариств: "Пласт", "Луг", "Сокіл". У Карпатських горах створюються молодіжні табори, у яких проходило ідейно-патріотичне та фізично-військове навчання та виховання, молодь набувала навички стрільби, підпільної діяльності, проведення агітаційної роботи серед населення, виступів із промовами на конференціях.

У 20-х роках на західноукраїнських землях поширюється ідеологія українського інтегрального націоналізму, яку пропагує у Львові через видання "Літературно-науковий вісник" Д. Донцов. Основні положення націоналістів він виклав у своїй програмовій праці "Націоналізм", виданій у 1925 р. Продовжувачем ідей УВО та Д. Донцова стала права політична сила, що сповідувала націоналістичну ідеологію – Організація українських націоналістів (ОУН), яка виникла в січні 1929 р. у Відні. На I Конгресі націоналістів одноголосно керівником Проводу ОУН було обрано полковника Є. Коновальця, членами Проводу затверджено: М. Сціборського, Д. Андрієвського,

В. Марганця, Ю. Вассіяна.

Коновалець Євген (1891–1938) – визначний військовий і політичний діяч України. Народився в с. Зашково біля Львова в сім'ї вчителя. Після закінчення народної школи навчався у Львівській Академії гімназії. У 1909–1914 рр. навчався на юридичному факультеті Львівського університету. Є. Коновалець активно брав участь в національному громадському житті, був секретарем Львівської філії товариства "Просвіта". Ув'язнювався владою за участь в боротьбі за український університет. У липні 1913 р. один з учасників II Всеукраїнського студентського з'їзду у Львові. З початком Першої світової війни – хорунжий австрійської армії. Після бою на г. Маківці у 1915 р. Є. Коновалець потрапив у російський полон. Восени 1917 р. у Києві створив Галицько-Буковинський військовий курінь. У складі військ Української Народної Республіки воював в ролі командира корпусу Січових Стрільців. Дослужився до військового звання полковника. У 1920 р. створює Українську військову організацію (УВО) для боротьби проти польської влади, займається підготовкою українських військових кадрів та підготовкою терористичних актів проти керівництва Польщі, із 1922 р. перебуває в еміграції. Із 1929 по 1938 р. Є. Коновалець очолює ОУН, яка за основу бере ідеї інтегрального націоналізму. Автор історичної праці "Причини до історії української революції". Вбитий у Роттердамі у травні 1938 р. від рук агента НКВС Удоплатова.

Ідеологією ОУН був інтегральний націоналізм – заперечення ліберальних цінностей, проповідання рішучих дій заради національних інтересів. Вищою цінністю виступало створення незалежної Української держави. Для досягнення мети виправданими вважалися будь-які засоби, навіть терор. Передбачалося встановлення національної диктатури на чолі з вождем. Пояснюється це тим, що незалежність України не вдалося відстояти, а тоталітаризм утверджувався в багатьох державах Європи. Серед активних діячів, а із 1938 р. – керівником проводу ОУН були – **Андрій Мельник** – прихильник пропагандистських методів боротьби та **Степан Бандера** (із 1939 р.) – представник революційної, активної молоді, яка вдавалася переважно до терору та сили.

Мельник Андрій (1890–1964) — військовий та політичний діяч українського націоналістичного руху, керівник Проводу ОУН із 1938 р. Народився в с. Воля Якубова Дрогобицького повіту на Львівщині. В роки Першої світової війни – рядовий, а потім сотник Легіону Українських Січових Стрільців. в рядах Легіону Українських Січових Стрільців. Із 1916 р. перебував у російському полоні, із 1917 р. воював у складі Галицько-Буковинському куреня

армії УНР. Соратник та племінник полковника Є. Коновальця. У 1918 р. – отаман армії УНР, у 1919 р. – начальник штабу армії УНР, полковник. Після поразки Української революції на Заході України перебуває в еміграції у Празі. Готує разом із Є. Коновальцем створення у 1920 р. Української військової організації, із 1922 р. – крайовий комендант УВО. З 1924 р. відбув ув'язнення в польській тюрмі. До вересня 1938 р. А. Мельник працює у Львові в митрополита УГКЦ А. Шептицького. Із 1938 р, після вбивства Є. Коновальця очолив Провід українських націоналістів, який був названий ОУН–М. Був прихильником співробітництва із фашистською Німеччиною проти СРСР. Але із 1941 до 1944 р. перебував у тюрмі та концтаборі Заксенхаузен.

Із 1944 р. А. Мельник жив у Люксембурзі, займався громадською роботою серед емігрантів. У 1959 р. висунув ідею створення Українського світового конгресу. Помер у 1964 р. і похований у Люксембурзі.

Бандера Степан (1909–1959) – відомий український політичний діяч, голова Проводу ОУН–Б із 1939 р. Народився у с. Старий Угринів на Станіславщині в багатодітній сім'ї священника УГКЦ. Навчався у 1919–1927 рр. в Стрийській гімназії, пізніше – у Львівській політехніці на лісоагрономічному факультеті. У молоді роки С. Бандера член громадських організацій: "Луг", "Пласт", "Основа", "Сільський Господар", "Просвіта". З ранніх років – член СУНМ та УВО. Неодноразово ув'язнювався польською владою. З 1929 р. С. Бандера в рядах Організації Українських Націоналістів. У 1933 – 1934 рр. очолює Крайовий Провід ОУН на західноукраїнських землях. Під його керівництвом оунівці провели відомі акції, які сприяли піднесенню національно-визвольної боротьби українців за волю і незалежну державу. Організував декілька замахів на представників польської окупаційної влади, виступав проти штучного голодомору 1932–1933 рр. в УСРР; із товаришами здійснив замах на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, який санкціонував політику «паціфікації» проти українських селян. За рішенням польського суду С. Бандера у 1936 р. був засуджений до смертної кари, яку замінили довічним ув'язненням. Під час німецько-польської війни у вересні 1939 р. Бандера був звільнений німцями із в'язниці та очолює радикальне крило ОУН, яке було проти мирних методів боротьби А. Мельника. Із лютого 1940 р. С. Бандера очолює ОУН – Р (революційну або бандерівську). З початком Другої світової війни С. Бандера виступає за самостійну Україну у союзі із Німеччиною, але за проголошення без дозволу гітлерівців Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. у Львові, за наказом Гітлера був заарештований, а більшість членів похідних груп ОУН були знищені. Із 1941 р. по 1944 р. перебуває в тюрмах та концтаборі Заксенхаузен.

Після війни проживав у Інсбруці, Зеєнфельді, у Мюнхені. Із 1946 до 1952 р. С. Бандера очолює Закордонний Провід ОУН, у 1956 р. знову обирається керівником проводу. В цей час він видає збірник статей "Перспективи української революції", налагоджує тісні зв'язки із підпіллям ОУН-УПА в Західній Україні. Загинув Бандера 15 жовтня 1959 р. від рук агента КДБ Б. Сташинського. Похований у Мюнхені (Німеччина).

На межі 20–30-х років протистояння українців та поляків загострилося. Відзначення 10-тої річниці проголошення ЗУНР, масова протести у 1930 р. поляки відповіли політикою «паціфікації», погромом українських установ, фізичним терором проти активістів українського національного руху, закриттям спортивно-патріотичної організації "Пласт".

24 серпня 1930 р. новим прем'єр-міністром Польщі був призначений Ю. Пілсудський, а 29 серпня президент розпустивши сейм і сенат, фактично здійснив державний переворот.

Польська влада вирішила завдати українству удар, тобто провести каральну експедицію з 16 вересня по 30 листопада 1930 р. Війська, поліція, озброєні осадники проводили масові арешти, екзекуції над українським населенням, що призвело до жертв та руйнування майна українців. Керівництво ОУН розробило стратегію і тактику проведення «перманентної (безперервної) національної революції»- від різноманітних форм протестів польській владі до всенародної боротьби за свою українську національну державу, у якій не може бути місця радянських соціалістичних ідей.

Знову розгортається ОУН акція саботажів, спалення садиб колоністів, індивідуальний терор і напади на установи. Під час ходіння в народ оунівці виступали за українську школу, проводили патріотичне виховання молоді, закликали українців не купувати польську горілку та тютюн, пробуджували їх національну самосвідомість.

Одночасно у цей період націоналісти вели боротьбу проти поширення радянофільства і комуністичних ідей, застосовували такі методи боротьби, як політична пропаганда (насамперед проти голодомору в українському селі) і бойові акти. У червні 1934 р. вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, який був винуватцем проведення "паціфікації" та засновником концтабору Береза Картузька. Організований С. Бандерою і М. Лебедем акт вчинив 15 червня 1934 р. у Варшаві Г. Мацейко. Вбивство було проведено досить успішно, виконавця так і не схопили.

Налякані розмахом діяльності ОУН, поляки здійснюють серію репресій, які призвели до тяжких втрат серед членства ОУН.

У процесі розслідування польська поліція викрила всю керівну верхівку ОУН на Західній Україні. Слідство закінчилося двома великими судовими процесами у Варшаві (листопад 1935 – січень 1936 рр.) та у Львові (травень-червень 1936 р.) Різні терміни ув'язнення отримали 21 оунівець: С. Бандера, М. Лебідь, Р. Шухевич та інші.

Взаємовідносини між націоналістичним підпіллям та діячами українських партій і керівництвом УГКЦ загострилися, адже церква офіційно засуджувала терористичні акти ОУН. Незважаючи на це, відбувається взаємний процес доповнення та об'єктивної підтримки двох політичних ліній Західної України, що сприяє залученню якнайширших народних мас до активної суспільно-політичної та громадської діяльності.

На західноукраїнських землях у складі Румунії найвідомішими україномовними виданнями були «Рідний край», «Година», "Самостійна Думка", "Самостійність", "Чортополох", "Молода Буковина".

Комуністи виступали за возз'єднання з Радянською Україною. Були створені організації: "Легіон Українських Революціонерів", "Месники України", "Залізник", "Запоріжжя", "Мазепа".

Націоналісти також мали вплив на цих землях. У 1937 р. на Буковині відбулися політичні процеси над українськими націоналістами, яких звинувачували у революційній діяльності та анти румунській пропаганді.

З 1938 р. Румунія перетворилася на авторитарну державу, в якій запанувала диктатура короля Кароля II. Будь-які прояви самостійного політичного українського життя переслідувалися владою.

Протягом 1920–1938 рр. за свідченнями Л. Дециньського із західноукраїнських земель через переслідування та небажання перебувати під владою іноземних режимів виїхало близько 190 тисяч українців.

Отже, суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях відрізнялося різноманітністю. Найбільш складна суспільно-політична ситуація склалася на українських землях у складі Румунії. Польський уряд також здійснював дискримінаційну по відношенню до українців національну політику, але дозволив їм представляти свої інтереси в сеймі. Найбільш сприятлива суспільно-політична ситуація для українців Закарпаття була в Чехословаччині. Українці, особливо у Східній Галичині вели постійну боротьбу за свої права та здобуття незалежності України.

Однак жодний уряд не надав українцям повної автономії та умов для економічного і політичного розвитку, забороняв будь-які прояви політичної боротьби. Єдиним виключенням була Карпатська Україна.

11. 8. Карпатська Україна 1939 р.

15 березня 2009 р. громадськість України відзначила 70-річчя з дня проголошення Карпатської України у м. Хусті. Відродження української державності на невеликій території Східного Закарпаття (інша територія вже була загарбана союзником фашистської Німеччини – Угорщиною) мало великий резонанс у Європі, Східній Галичині, Північній Буковині та Радянській Україні.

На підставі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. територія українського Закарпаття увійшла до складу Чехословацької Республіки (ЧСР). На підставі домовленості президента ЧСР Т. Масарика з представником української еміграції в США Г. Жатковичем Закарпаття приєдналося до Чехословаччини на правах територіальної автономії. Закарпаття фактично ввійшло до складу Чехословаччини добровільно, що пом'яшувало українсько-чеські відносини у 20-30-ті роки ХХ століття.

В 1921 р. у Чехословаччині проживало 455 тисяч українців, у 1930 р. – 735 тисяч. З них 370 тис. проживали у чеській частині держави, а 85 тис. – у словацькій. Увійшовши до складу ЧСР, українське населення сподівалося на справжню автономію, але празький уряд проводив подвійну політику – з

одного боку сприяв піднесенню українського культурного розвитку, а з іншого – у 30-х роках – гальмував соціально-економічний та культурний розвиток краю, підтримував русофілів.

Угорські великі маєтки на початку 20-х років підлягали розподілу, внаслідок чого 35 тисяч селянських сімей отримали земельні ділянки, кожна з яких перевищувала 2 акри землі.

З 1928 р. Закарпаття стає "Підкарпатським Краєм" на чолі з губернатором. Населення брало участь у парламентських виборах, мало своїх послів і сенаторів. Русофільській течії була протиставлена народовецько-українська. Цей політичний рух очолили: Християнсько-народна партія, соціал-демократична, народовецька фракція Аграрної партії, Українська народна робітничка партія.

Активно в Закарпатті діяли "Просвіта", "Пласт", "Січ", "Спілка українських вчителів". Значно зросла кількість українських шкіл. Так, за свідченнями Л. Дециньського протягом 1914–1938 рр. кількість українських початкових шкіл збільшилося з 525 до 851, а гімназій з 3 до 11. Розвивалися українські банки, кооперативи, академії, сільськогосподарська школа, заклади охорони здоров'я, бібліотеки, театр, друкувалися українські журнали: "Український Голос", "Русин", "Свобода".

11 жовтня 1938 р. уряд Чехословаччини оголосив про створення федеративної держави, яка складалася із трьох народів – чехів, словаків і українців. Чеський уряд офіційно надав і визнав автономію та уряд Карпатської України на чолі із А. Бродієм, а із 26 жовтня 1938 р. його замінив А. Волошин. Уряд розгорнув парламентську боротьбу за повну незалежність Закарпаття. Але за рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні 2 листопада 1939 р. Карпатська Україна передала хортистській Угорщині 1856 квадратних кілометрів Західного Закарпаття із містами Ужгородом та Мукачевим (населення 180 тисяч чоловік). Столиця держави була перенесена до м. Хуста.

Це був значний удар по українській автономії. Разом із тим в столиці було відкрито ряд консульств іноземних держав – Німеччини, Японії, Румунії. А. Гітлер з допомогою визнання та підтримки Карпатської України хотів прилучити на свій бік мільйони українців в інших частинах України, насамперед в УСРР. На початку 1939 р. А. Волошин став ініціатором створення Українського національного об'єднання (УНО) та воєнізованої організації – Карпатської Січі в кількості 6 тисяч вояків.

Волошин Августин Іванович (1874–1945) – політичний, громадський, педагогічний, церковний діяч Закарпаття, президент Карпатської України. Народився у 1874 р. в с. Келечин Воловської округи на Закарпатті в сім'ї священика. У 1883–1892 рр. навчався в ужгородській гімназії, на теологічному факультеті Будапештського університету та у Будапештській Вищій педагогічній школі (1899–1900). У 1897 р. А. Волошин одержав диплом вчителя народної школи, у 1900 р. – звання професора математики й фізики. Був висвячений на священика і працював капеланом церкви в Ужгороді у 1897 – 1900 рр. У 1900 – 1917 рр. працював на посаді професора Ужгородської вчительської семінарії, а у 1917–1938 рр. був її директором. До суспільно-політичної діяльності прилучився із 1919 р., у 1923–1939 рр. – очолював Народно-християнську партію, обирався послом до Празького парламенту.

Волошин один із основоположників товариства «Просвіта» в краї (1920–1939), Учительської громади (1930–1938), Підкарпатського банку, кооперативів. Після Мюнхенської згоди 1938 р. про поділ Чехословаччини Німеччиною, 26 жовтня 1938 р. чехословацький уряд призначив Августина прем'єр-міністром автономного уряду Карпатської України. 14 березня 1939 р. він проголосив незалежність Карпатської України, що була ратифікована Сеймом 15 березня 1939 р. у законі «про Карпатську Україну». А. Волошина Сейм обрав президентом молоді держави.

Після окупації Закарпаття військами Угорщини залишив столицю Карпатської України та виїхав до Румунії, потім до Югославії, Австрії, Німеччини, Чехії. Декілька років працював професором, завідувачем кафедри педагогіки, ректором (1945) в УВУ. У травні 1945 р. Волошин був заарештований спецслужбами СРСР. Помер після численних допитів в 1945 р. у Бутирській тюрмі м. Москви.

Указом Президента України від 15 березня 2002 р. за визначну політичну, видавничу, педагогічну діяльність (він є автором 42 праць із педагогіки, методики шкільного навчання, виховання, логіки, педагогічної психології), як президент незалежної Карпатської України Августина Волошина присвоєно звання Героя України.

Карпатська Україна за даними Л. Дециньського становила 11 085 квадратних кілометрів з населенням 552 тисячі мешканців, у тому числі – 70,6% українців, 12,5% – угорців, 12% – німців, 2,5% – румунів, 1,3% – словаків. 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму. У них взяло участь 92,55% виборців, з яких 92,4% проголосувало за список Українського національного об'єднання.

Уряд здійснив ряд заходів щодо українізації адміністрації краю, налагодив роботу місцевого самоврядування, охоронних органів, системи освіти, періодичних видань, друкарської справи, розпочав грошову реформу (введена грошова одиниця гривня).

Сейм Карпатської України 15 березня 1939 р. прийняв закон «Про незалежність Карпатської України». У законі зазначені такі положення:

1. Карпатська Україна є незалежна Держава.
2. Назва держави є: Карпатська Україна.
3. Карпатська Україна є республіка з президентом на чолі, вибраним Сеймом КУ, на чолі.
4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
5. Барва державного прапору є синя і жовта, при чому барва синя є горішня (верхня), а жовта є долишня (нижня).
6. Державним гербом Карпатської України є: ведмідь у лівім червонім колі й чотири сині та жовті смуги у правому півколі і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.
7. Державний гімн Карпатської України є: "Ще не вмерла Україна".
8. Цей закон обов'язує (зобов'язує) зараз од його прийняття.

Проголошення самостійності Карпатської України, введення президентсько-парламентської (сейм) форми правління, колегіальність урядових рішень та масова підтримка демократичних реформ з боку українського населення Закарпаття, була важливим прикладом наслідування для українців Галичини, Буковини, Радянської України. З іншого боку ряд європейських лідерів та диктаторів (Хорті, Михай І, Пілсудський, Й. Сталін) негативно поставилися до проголошення самостійності Карпатської України. Зокрема, Сталін, виступаючи в березні 1939 р. на XVIII з'їзді ВКП(б), засудив ідею приєднання УРСР до Карпатської України: "30 мільйонів до 700 тисяч – злиття слона з комаром".

Вже 14 березня 1939 р. генерал Хорті при підтримці А. Гітлера видав наказ про наступ регулярної угорської армії на Хуст та інші міста і села Карпатської України. Уряд Карпатської України на чолі з президентом А. Волошином 16 березня 1939 р. змушений був емігрувати.

Українці та їх політичні партії і організації по всій Західній Україні виступили на захист завоювань Карпатської України. Була опублікована спільна заява політичних партій Західної України з метою захисту незалежності Закарпаття. У Львові відбулася велика демонстрація з гаслами: "Слава Україні!", "Хай живе соборна Україна!", "Хай живе Закарпатська Україна!" Через Карпатські перевали до Закарпаття почали переходити члени воєнізованих підрозділів УВО – ОУН, члени «Січі» та «Пласту», які поповнили ряди Карпатської Січі.

6–10 тисяч січовиків на чолі із Д. Климпушем протягом 15 – 17 березня героїчно відбивали атаки в багато разів переважаючих сил угорської армії. Членами Генерального штабу Карпатської Січі були оунівці: М. Колодзінський, З. Коссак, Р. Шухевич, О. Карачевський, Г. Барабаш, Ю. Лопатинський. Окремі загони січовиків чинили героїчний опір окупантам до середини квітня 1939 р. Але українці зазнали поразки. Хортисти з метою помсти та залякування розстріляли та піддали репресіям десятки тисяч українців.

Події на Закарпатті поставили українську проблему в центр уваги європейської та світової політики і громадськості. Короткотривала діяльність Карпатської України продемонструвала прагнення українців мати свою власну незалежну державу та ціною крові захищати її завоювання. Але посилення фашистських режимів в Європі, нетривкий баланс політичних сил та внутрішня слабкість держави – стали найважливішими причинами поразки Карпатської України.

Отже, незважаючи на окупацію Західної України Польщею, Румунією та Чехословаччиною, у 20–30-х роках на західноукраїнських землях збереглися та розвинулися далі державницькі традиції українського народу. Було накопичено новий досвід боротьби в умовах утвердження в Європі червоно-коричневих тоталітарних режимів, сформовано близько 20 політичних партій та організацій, які напередодні та в ході Другої світової війни розгорнули націоналістичний рух Опору на

окупованих територіях, повели боротьбу проти сталінського та нацистського тоталітарних режимів, за відновлення своєї державності.

Документи

Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, затверджений І з'їздом рад Союзу РСР. 30 грудня 1922 р.

Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР – Грузія, Азербайджан і Вірменія) укладають цей союзний договір про об'єднання в одну союзну державу – «Союз Радянських Соціалістичних Республік» – на таких основах:

Віданню Союзу Радянських Соціалістичних Республік в особі його верховних органів підлягають:

- а) представництво Союзу в міжнародних зносинах;
- б) зміна зовнішніх кордонів Союзу;
- в) укладення договорів про прийняття до складу Союзу нових республік;
- г) оголошення війни і укладення миру;
- д) укладення зовнішніх державних позик; е) ратифікація міжнародних договорів;
- є) встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі;
- ж) встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а також укладення концесійних договорів;
- з) регулювання транспортної і поштово-телеграфної справи; и) встановлення основ організації збройних сил Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
- і) затвердження єдиного державного бюджету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, встановлення монетної, грошової і кредитної системи, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків;
- ї) встановлення загальних засад землеустрою і землекористування, а також користування надрами, лісами й водами по всій території Союзу;
- к) загальне союзне законодавство про переселення;
- л) встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільне і кримінальне союзне законодавство;
- м) встановлення основних законів про працю;
- н) встановлення загальних засад народної освіти;
- о) встановлення загальних заходів в галузі охорони народного здоров'я;
- п) встановлення системи мір і вагів;
- р) організація загальносоюзної статистики;
- с) основне законодавство в галузі союзного громадянства щодо прав іноземців;
- т) право загальної амністії;
- у) скасування порушуючих союзний договір постанов з'їздів рад, Центральних Виконавчих Комітетів і Рад народних комісарів союзних республік.

(2) Верховним органом влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік є З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а в період між З'їздами – Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік складається з представників міських рад з розрахунку 1 депутат на 25.000 виборців і представників губернських з'їздів з розрахунку 1 депутат на 125.000 жителів.

Делегати на З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік обираються на губернських з'їздах рад.

Чергові З'їзди Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік скликаються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік один раз на рік; надзвичайні З'їзди скликаються Центральним Виконавчим "Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік за його власним рішенням або ж на вимогу не менше як двох союзних республік.

З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік обирає Центральний Виконавчий Комітет з представників союзних республік пропорційно до населення кожної, всього у складі 371 члена.

Чергові сесії Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік скликаються тричі на рік. Надзвичайні сесії скликаються за постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету Союзу або на вимогу Ради народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а також Центрального Виконавчого Комітету однією з союзних республік.

8. З'їзди Рад і сесії Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік скликаються в столицях союзних республік в порядку, що його встановлює Президія Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік обирає Президію, яка є найвищим органом влади Союзу в період між сесіями Центрального Виконавчого Комітету Союзу.

10. Президія Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік обирається в складі 19 членів,

з яких Центральний Виконавчий Комітет Союзу обирає чотирьох голів Центрального Виконавчого Комітету Союзу відповідно до числа союзних республік.

Виконавчим органом Центрального Виконавчого Комітету Союзу є Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (Раднарком Союзу), що її обирає Центральний Виконавчий Комітет Союзу на строк повноважень останнього, у складі:

Голови Ради Народних Комісарів Союзу,
Заступників голови
Народного комісара закордонних справ,
Народного комісара військових і морських справ,
Народного комісара зовнішньої торгівлі
Народного комісара шляхів,
Народного комісара пошт і телеграфів,
Народного комісара робітничо-селянської інспекції,
Голови Вищої Ради Народного Господарства,
Народного комісара праці,
Народного комісара продовольчих справ,
Народного комісара фінансів.

12. З метою утвердження революційної законності на території Союзу Радянських Соціалістичних Республік і об'єднання зусиль союзних республік з боротьби з контрреволюцією утворюється при Центральному Виконавчому Комітеті Союзу Радянських Соціалістичних Республік Найвищий Суд з функціями найвищого судового контролю, а при Раді народних комісарів Союзу — об'єднаний орган Державного Політичного Управління, голова якого входить у Раду народних комісарів Союзу з правом дорадчого голосу.

13. Декрети й постанови Раднаркому Союзу Радянських Соціалістичних Республік обов'язкові для всіх союзних республік і виконуються безпосередньо на всій території Союзу.

14. Декрети й постанови Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому Союзу друкуються мовами, загальноживаними в союзних республіках (російська, українська, білоруська, грузинська, вірменська, тюркська).

15. Центральні Виконавчі Комітети союзних республік опротестовують декрети й постанови Раднаркому Союзу в Президію Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, не припиняючи їх виконання. У 16. Постанови і розпорядження Ради народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік можуть бути скасовувані лише Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та його Президією; а розпорядження окремих народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік можуть бути скасовувані Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік, його Президією і Раднаркомом Союзу.

17. Розпорядження народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік можуть припинятися Центральними Виконавчими Комітетами або Президіями Виконавчих Комітетів союзних республік лише у виняткових випадках, при явній невідповідності даного розпорядження постановам Раднаркому або Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Про припинення розпорядження Центральний Виконавчий Комітет або Президія Центрального Виконавчого Комітету союзних республік негайно повідомляє Раду народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відповідного Народного комісара Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

18. До складу Ради народних комісарів союзних республік входять:

Голова Ради народних комісарів,
Заступники голови,
Голова Вищої Ради Народного Господарства,
Народний комісар земельних справ, Народний комісар продовольчих справ,
Народний комісар фінансів,
Народний комісар праці, Народний комісар внутрішніх справ, Народний комісар юстиції,
Народний комісар робітничо-селянської інспекції,

Народний комісар освіти, Народний комісар охорони здоров'я, Народний комісар соціального забезпечення. Народний комісар у національних справах, а також з правом дорадчого голосу уповноважені наркоматів Союзу: закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів і пошт та телеграфів.

19. Вища Рада народного господарства і народні комісаріати: продовольчих справ, фінансів, праці і робітничо-селянської інспекції союзних республік, безпосередньо підлягаючи Центральним Виконавчим Комітетам і Раднаркомам союзних республік, керуються в своїй діяльності розпорядженнями відповідних народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 20. Республіки, що входять до складу Союзу, мають свої бюджети, які становлять складові частини загальносоюзного бюджету, затверджуваного Центральним Виконавчим Комітетом Союзу. Бюджети республік в їх прибуткових і видаткових частинах встановлюються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу. Перелік Прибутків і розміри прибуткових відрахувань, що йдуть на утворення бюджетів союзних республік, визначаються Центральним виконавчим Комітетом Союзу.

21. Для громадян союзних республік встановлюється єдине союзне громадянство.

22. Союз Радянських Соціалістичних Республік має свій прапор, герб і державну печатку.

23. Столицею Союзу Радянських Соціалістичних Республік є місто Москва.

24. Союзні республіки вносять у відповідності з цим договором зміни в свої конституції.

25. Затвердження, зміна і доповнення союзного договору підлягають виключному віданню З'їзду Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

26. За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу.

Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду.— С. 218—222.

1. Чому робітники міст мали перевагу над сільським населенням у представництві під час виборів до з'їзду рад СРСР?

2. В чому полягає історичне значення Договору?

Із резолюції пленуму ЦК КП (б)У «Про підсумки українізації». Червень 1926 р.

За останній рік, з часу як поставили питання про українізацію на квітневому пленумі 1925 року, ми маємо величезні досягнення в галузі українізації. У державному апараті процент діловодства, що провадиться українською мовою, сягає 65, тоді як на початку того року він становив 20. Держапарат у районах та округах працює вже переважно українською мовою. Початкову школу українізовано на 80% (решта обслуговує нацменшості).. Систематично йде вперед українізація середньої та вищої школи. Незважаючи на всі труднощі, пресу українізовано на 60%. Поточного року переведено на українську мову більше половини шкіл політграмоти на селі. Розгортається українізація шкіл політграмоти в місті. Процент українців у партії підвищився до 47, а в комсомолі – з 50 до 61. Посунувся вперед процес українізації профспілок, особливо тих, що пов'язані з селом. За основне досягнення минулого року треба вважати безсумнівне зрушення в свідомості партійних мас у напрямі розуміння значення та доконечності українізації. Всі оці досягнення є наслідком твердої, правильної та рішучої лінії і роботи, що її провів ЦК КП(б)У в галузі українізації. Заперечення цих досягнень може бути лише наслідком панічної недооцінки сил та здатностей партії здійснювати правильну національну політику. Було б неправильно, однак, і переоцінювати досягнення, бо така переоцінка може загальмувати подальше проведення та поглиблення українізації.

Головні труднощі залишаються попереду. Ми ще не маємо вирішальних наслідків у галузі українізації партії, а без цього для партії надзвичайно складним є керівництво культурними процесами серед українських мас, процесами, що розвиваються та ускладнюються; саме тому потрібне максимальне напруження сил та волі партії для подальшої роботи у справі українізації.

Зрозуміло, було б несерйозно та легковажно вимагати від партії, щоб вона закінчила таку роботу протягом короткого часу. Наша партія на Україні спирається на робітничий клас, більшість якого говорить російською мовою. Так само росіянами за походженням є більшість наших старих

більшовицьких кадрів. Партія мусить провадити політику українізації так, щоб не відірватися від робітничої маси та не призвести цим до відриву робітничого класу від селянства. З другої сторони, справжня побудова соціалізму неможлива без залучення в господарське та культурне будівництво широких робітничих та селянських мас, що можливо лише у формі зміцнення Радянської України і розвитку української культури. Повільний темп українізації, у свою чергу, спричинив би відрив селянства від робітничого класу.

Основна трудність – зберегти в цьому процесі пролетарське керівництво. Політику українізації ми мусимо провадити, передусім, спираючись на наші основні більшовицькі партійні кадри, але не способом штучного усунення їх. Звідси доконечна вимога диференційованого темпу проведення українізації.

Потрібен умілий підхід до справи проведення українізації робітників. Розрізнення русифікованих робітників, що вживають мішано-українську мову, та корінних російських робітників, уважне ставлення до нацменшостей та суворе забезпечення їхніх інтересів. Однак обережне проведення українізації робітників не означає ані найменшою мірою послаблення агітаційної та пропагандистської роботи, спрямованої до того, щоб авангард робітничого класу опанував українську мову як знаряддя будівництва соціалізму та змички з селянством. Разом з тим воно не мусить означати будь-яке послаблення загальної роботи для українізації, що провадиться партією в країні. Навпаки, саме тепер, більш ніж коли, від партії вимагається зміцнити загальний темп українізації, опанувати стихійно зростаючий процес українізації.

Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення партії і радянського уряду. 1917 – 1959: В 2 т. – К, 1959. – Т. I. – С.318.

1. Вказати на основі аналізу документа основні причини успіхів українізації.

Із відозви президії I конгресу ОУН про цілі і завдання націоналістичного руху. 3 лютого 1929 р.

Конгрес покликав до життя й чину єдину Організацію Українських Націоналістів, що має охопити всі існуючі націоналістичні групи, та ухвалив головні засади українського націоналізму.

Маючи за свою мету відновлення, впорядкування, оборону та

Поширення незалежної соборної української держави, українські націоналісти змагатимуть до зібрання творчих сил у нутрі нації та до зміцнення її відпорності назовні.

Тільки повне усунення окупантів із усіх українських земель відкриє можливість для широкого розвитку Української Нації в межах власної держави.

Відкидаючи орієнтації на історичних ворогів Української Нації, але будучи в союзі з народами, які вороже відносяться до окупантів України, національна диктатура, що витвориться в бігу

Національної революції, забезпечить, у тяжкий час боротьби, силу Української Держави.

Щойно після відновлення державності, національна диктатура перейде, через участь у владі провідної верстви, до створення законодавчих органів на засад представництва всіх організованих суспільних верств, з углядженням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.

Місцеве самоврядування буде основою адміністративного устрою упорядкованої Української Держави, на чолі якої стоятиме покликаний представницьким лозаном глава держави.

У своїй зовнішньо-політичній чинності Українська Держава стремітиме до осягнення меж, що охоплюватимуть всі українські етнографічні терени і забезпечуватимуть її належну господарську самовистачальність та стратегічну відборонність.

В основу внутрішньо-політичної діяльності ляже забезпечення духових потреб і матеріального добробуту населення та збільшення національного майна шляхом розбудови всіх галузей народного господарства.

Визнаючи в засаді право приватної власності, державна влада затвердить законом переведене на Сході України вивласнення поміщицьких земель без викупу, поширить силу того закону на інші українські землі, удержавить ліси та обмежить право вільної продажі землі.

Держава дбатиме про розвиток сільсько-господарської виробности шляхом підтримання середнього селянського господарства, сільськогосподарської кооперації і промисловості.

Упромисловлення України буде переводитися на основі приватної ініціативи поруч удержавлення підприємств, що мають значення для оборони й нормального розвитку країни.

Вільна торгівля, поруч державних монополій на виробі удержавлених підприємств і на головні галузі транспорту, ляже в основі торговельної політики. Система мит і торговельних договорів охоронятиме національне господарство.

Єдиний рівномірний і безпосередній поступовий податок, при обмеженій кількості посередніх податків, забезпечуватиме державні фінанси.

Співпрацю всіх виробничих верств Української Нації досягне державна влада

Регулюванням взаємовідносин поміж суспільними групами, зокрема між капіталом і працею, на засадах волі права, коаліції і вільних умов працівників і працедавців. Разом з цим буде затверджений восьмигодинний день праці, із скороченням його в міру витворення сприятливих умов та заведене загальне соціальне забезпечення.

Переводячи засадничо відділення церкви від держави, влада співпрацюватиме з церквою у справах духовного виховання населення на підставах християнізму.

Обов'язкова, державна, безплатна школа разом з приватними освітніми установами, перебере на себе виховання українського народу в національно-державному дусі та піднесе рівень української культури й цивілізації.

Єдина, регулярна армія і флот, збудовані на підставі загальної, обов'язкової повинності, разом з територіальними козацькими частинами, оборонятимуть Українську Державу.

Визнаючи ці засади, Організація Українських Націоналістів

протиставиться всім партійним і класовим угрупованням і буде стремити, через опанування цілого українського національного життя на всіх землях України й на чужині, до найширшого розгортання української національної сили та до забезпечення великій Українській Нації відповідного місця серед інших державних народів.

Хрестоматія з історії України за 10 клас/ Упорядники: Кульчицький С. В., О. І. Ганжа. – К., 1998. – С. 141 – 143.

1. Охарактеризуйте політичну та соціально-економічну програму ОУН.

Закон про проголошення самостійності Карпатської України.

15 березня 1939 р.

Сойм Карпатської України ухвалив цей закон:

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва Держави є: Карпатська Україна.

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом КУ, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законі.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...»

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

Слюсаренко А. Україна ХХ ст. Документи і матеріали. – К., 2000. – С. 199.

1. Кого було обрано президентом Карпатської України та яке місто Закарпаття стало столицею краю?

2. В чому полягає історичне значення проголошення незалежності карпатської України?

Хронологія історичних подій

- **1921 – 1923 рр.** – перший штучний голод в Україні.
- **1921 р., січень** – лютий – антибільшовицькі виступи українських селян. Повстання моряків у Кронштадті.
- **1921 р., травень** – процес у Києві над членами партії українських есерів.
- **1921 р., 2 – 4 червня** – Всеукраїнська нарада КП(б)У. Перехід до непу.

- **1920 р., 21 вересня** – РНК УРСР прийняла постанову про обов'язкове вивчення української мови в школах з неукраїнською мовою навчання.
- **1922 р., 10 грудня** – VII Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові. Схвалення Декларації про утворення СРСР і проект Конституції СРСР.
- **1922 р., 30 грудня** – відбувся I з'їзд Рад СРСР Договору про створення СРСР (Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація).
- **1923 р., 4–10 квітня** – VII конференція КП(б)У схвалила курс на українізацію.
- **1925 р., травень** – IX Всеукраїнський з'їзд Рад. Внесення змін до Конституції УРСР.
- **1925 р., 11 липня** – створення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), яке визначило своєю метою боротьбу за соборність, духовність, демократію.
- **1925 р., грудень** – XIV з'їзд РКП(б), який проголосив курс партії і держави на індустріалізацію.
- **1927–1928 рр.** – криза хлібозаготівель в Україні.
- **1929 р., січень–лютий** – оголошення Сталіним 1929 року «роком важкого перелому».
- **1928–1929 рр.** – відмова Сталіна від непу і перехід до п'ятирічних планів.
- **1929 р., січень–лютий** – створення Організації українських націоналістів (ОУН) на чолі із полковником Є. Коновальцем на конгресі у Відні.
- **1930 р., березень** – процес над членами СВУ.
- **1930 р., вересень** – директива ЦК ВКП(б) про прискорення колективізації.
- **1930 р.** – посилення репресій щодо середняків і заможних селян (куркулів).
- **1932 р., 7 серпня** – прийняття постанови ВЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної соціалістичної власності» Згідно з цим законом, написаним особисто Сталіним («Закон про сім колосків»).
- **1932 р., 10 жовтня** – пуск першої турбіни Дніпрогесу ім. В. Леніна..
- **1932–1933 рр.** – штучний голодомор в Україні, в результаті якого загинули близько 10 млн. українських селян.
- **1933 р., листопад** – постанова ЦК КП(б)У про припинення українізації.
- **1934 р., 21 січня** – рішення про перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва.
- **1934 р., червень** – I з'їзд письменників України і затвердження статуту Спілки письменників України.
- **1934 р., грудень** – хвиля репресій проти українських письменників та поетів.
- **1936 р., жовтень – 1938 р., листопад** – чергова чистка КП(б)У й масові репресії.
- **1937 р., 25–30 січня** – Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв нову Конституцію УРСР – конституцію перемігшого соціалізму.
- **1938 р., січень** – пленум ЦК КП(б)У. Звільнення С. Косіора та обрання М. Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.
- **1938 р., жовтень** – утворення Спілки художників УРСР.
- **1938 р.** – Мюнхенська змова про поділ Чехословаччини фашистською Німеччиною.
- **1938 р., жовтень** – А. Гітлер надсилає вимогу уряду Чехословаччини про надання автономії Карпатській Україні.
- **1938 р., 11 жовтня** – сформовано уряд Закарпаття, головою якого спочатку став лідер Автономного союзу хліборобів А. Бродій, а пізніше – А. Волошин.
- **1938 р., листопад** – створення із добровольців армії Карпатської України Карпатської Січі.
- **1939 р., 15 березня** – проголошення Закону про Карпатську Україну як незалежну державу на чолі з президентом А. Волошином.
- **1939 р., 15–21 березня** – окупація угорською армією Закарпаття. Знищення Карпатської України.

Контрольні запитання

1. Порівняйте основні завдання політики «воєнного комунізму» та непу.
2. Охарактеризуйте політичний процес утворення СРСР. Визначити статус УСРР в складі СРСР.
3. У чому полягали основні причини та наслідки українізації?
4. Які були основні завдання, джерела та труднощі Радянської модернізації?

5. *Визначте наслідки перших п'ятирічок для розвитку України.*
6. *Охарактеризуйте основні риси сталінської «суцільної колективізації» та політики «ліквідації куркульства як класу».*
7. *Назвати причини й наслідки штучного голодомору 1932–1933 рр. в Україні.*
8. *В чому проявився культ особи Сталіна в кінці 20–30-х років?*
9. *Охарактеризуйте здобутки української культури та її трагічні сторінки. Чому 30-ті роки ввійшли в історію як «розстріляне відродження»?*
10. *Яким був статус західноукраїнських земель у міжвоєнний період?*
11. *Які особливості мав суспільно-політичний рух на території Західної України у міжвоєнний період?*
12. *Визначити основні завдання Проводу ОУН у 30-ті роки.*
13. *Яку роль у національно-визвольному русі Західної України в 20–30-роки відіграли: Д. Донцов, Є. Коновалець, А. Мельник, С. Бандера?*
14. *Які елементи державності притаманні Карпатській Україні?*

Тема 12. Україна в роки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн (1939–1945)

План

- 12.1. Причини, передумови, періодизація Другої світової війни.
- 12.2. Воєнне становище України в перший період Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.).
- 12.3. Україна під нацистською владою. Рух Опору українського народу проти іноземної окупації.
- 12.4. Бойові дії на території України в 1943–1944 рр. Звільнення України від німецько-фашистської окупації.

12. 1. Причини, передумови, періодизація Другої світової війни.

28 жовтня 2009 року український народ відзначив 65 років з часу завершення визволення Червоною армією усієї території України. Шість років Другої світової війни (1 вересня 1939 р. – 2 вересня 1945 р.) стали величезною трагедією для всього людства і України зокрема.

Сьогоднішнє бачення подій найтрагічнішої із усіх воєн цивілізації є дещо іншим, ніж це було 20–30 років тому назад. Українська історіографія є різноманітною та неоднозначною в оцінках деяких подій війни, двох напрямів Руху Опору в Україні, у ставленні до колабораціонізму.

Глибоке, всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення історії українського народу в період Другої світової війни – є найважливішим завданням української історичної науки. За період із 1945 до 2009 р. періоду Другої та Великої Вітчизняної війн було присвячено близько 21 тисячі публікацій. На нашу думку найбільш повно, всебічно, критично до висвітлення подій війни, оцінці її наслідків для України викладені в українських виданнях: «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» В. Косика (1992), «Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії» (1995), «Україна в Другій світовій і Великій вітчизняних війнах» (1999) М. Ковалюк, «Історія України» за редакцією В. Смолія (1997), «Новітня історія України (1900–2000)» А. Слюсаренка, В. Гусева (2000). Підсумковий, узагальнюючий аспект дослідження війни на українських теренах дав у своїй фундаментальній праці «Історія України в Другій світовій війні (1939–1945) академік В. Литвин (2004).

Політика більшовицького СРСР на чолі із Й. Сталіним і фашистської Німеччини на чолі із А. Гітлером призвела до глобального європейського конфлікту, який з часом переріс у світовий, у який було втягнуто 62 держави, на території яких проживало 80% населення земної кулі. Кровопротитні бої точилися безпосередньо на території 40 країн Європи, Азії, Африки. До армій воюючих сторін було мобілізовано понад 110 мільйонів чоловік. Майже 67 мільйонів чоловік загинуло у війні, половина з яких становило цивільне населення.

За свідченням В. Литвина людські втрати України склали понад 40 % загальносоюзних втрат, тобто понад 8 мільйонів чоловік (військові – 2,5 мільйонів та 5,5 мільйонів чоловік цивільного населення). Прямі та непрямі втрати України склали близько 13,6 – 14,5 мільйонів чоловік. За період із 1939 до 1945 р. населення республіки скоротилося із 41 мільйона до 27, 4 мільйонів осіб (сюди входять евакуйовані до Росії, вивезені на примусові роботи до Німеччини, емігранти). Тобто Україна зазнала найбільших серед країн-учасниць людських втрат.

За даними О. Реєнта та В. Шевченка Німеччина втратила 7,06 мільйонів осіб, СРСР – 46 мільйонів за даними незалежної експертизи, Польща – 5,42 мільйони, Югославія 1,6 мільйона, США – 0,295 мільйона осіб.

Матеріальні збитки України дорівнювали 42% загальносоюзних. Протягом 1939–1945 рр. Україна втратила: 714 міст та містечок, 28 тисяч сіл, в тому числі – 255 повністю спаленими, 16,5 тисяч промислових підприємств, 2 тисячі залізничних станцій, 18 тисяч медичних установ, 83 тисячі дитсадків, шкіл, технікумів та інститутів, 20 тисяч бібліотек, 1300 МТС, 872 радгоспи, 7,2 мільйона корів, 3, 3 мільйонів коней, 9,3 мільйонів голів свиней, понад 40 тисяч експонатів творів української культури.

Однак, незважаючи на величезні жертви, український народ в роки війни перед усією світовою цивілізацією показав зразки героїзму і самопожертви в боротьбі за свою свободу, незалежність і державність. Його боротьба була важливим джерелом перемоги радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни.

Причини початку Другої світової війни:

1. створення у 1936–1937 рр. двох агресивних блоків – Німеччина, Італія, Японія з одного боку, Англія, Франція, США, Польща – з іншого боку;
2. прихід до влади в Німеччині у 1933 р. нацистської партії на чолі із А. Гітлером, прагнення створити Велику Німеччину шляхом завоювання Європи та більшості держав світу та встановити світове панування;
3. боротьба за переділ вже поділеного світу між найбільшими капіталістичними країнами за колонії, напівколонії, дешеві робочі руки та багаті землі;
4. формування в Європі двох потужних тоталітарних режимів – фашистського та радянського, зближення Німеччини і СРСР з метою поділу сфер впливу у Європі;
5. політика підштовхування, «умиротворення» Німеччини проти СРСР з боку західних держав (Англії та Франції), намагання знищити першу в світі соціалістичну тоталітарну державу.
6. прагнення багатьох держав Європи вирішити українське питання в ході війни на свою користь. За словами соратника А. Гітлера Герінга у 1936 р. до англійських представників: «Ми вам гарантуємо, що ніколи на вас не нападємо. Захопивши Україну, ми раз і назавжди встановимо економічну рівновагу і тим самим не тільки захистимо Європу від більшовизму, але й розв'яжемо всі проблеми, які стоять тепер перед Німеччиною». Українському питанню та ідеї створення Великої України лише у 1938 р. за підрахунками О. Бойка було присвячено понад 900 газетних публікацій в Англії, 300 – у Франції. Німеччина займала нейтральну позицію, навіть визнала незалежність Карпатської України.
7. підписавши Пакт про ненапад 23 серпня 1939 р. терміном на 10 років Німеччина повністю розв'язала питання про війну на два фронти та сконцентрувала свою увагу на завоювання 11 європейських держав у 1939-1941 рр., а СРСР – розширив свою територію за рахунок Західної України, Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви, Естонії, частини Східної Фінляндії.
8. початку війни передувала також Мюнхенська згода 30 вересня 1938 р. між Німеччиною, Францією та Англією про поділ Чехословаччини;
9. Й. Сталін прагнув спрямувати агресію гітлерівців проти Англії та Франції та виграти час для підготовки до війни із Німеччиною.

Основні періоди Другої світової війни:

- I – 1 вересня 1939 р. – 22 червня 1941 р.** – початок Другої світової війни з нападу фашистської Німеччини на Польщу, завоювання 11 країн Європи, приєднання до СРСР та радянізація Західної України.
- II – 22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.** - напад Німеччини на СРСР, окупація і розчленування нацистами України, відродження Української держави 30 червня 1941 р., розгортання націоналістичного та комуністичного Руху Опору на території України.
- III – 19 листопада 1942 р. – кінець 1943 р.** – корінний перелом в ході Другої світової війни, розгром фашистів під Сталінградом, на Курсько-Орловській дузі, визволення Лівобережжя та Дніпровська наступальна операція Червоної армії.
- IV – початок 1944 р. – 8 травня 1945 р.** – завершення розгрому окупантів на території СРСР, України (28 жовтня 1944 р.), визвольний похід Червоної армії по країнах Європи, капітуляція фашистської Німеччини.
- V – 9 травня – 2 вересня 1945 р.** – завершальний період війни – від капітуляції Німеччини до розгрому Радянською та американськими арміями мілітаристської Японії.

Друга світова війна на українських теренах ділиться на два періоди:

- I – 17 вересня 1939 р. – 21 червня 1941 р.** – від вступу Червоної армії у війну проти Польщі до початку Великої Вітчизняної війни.
- II – 22 червня 1941 р. – 28 жовтня 1944 р.** – від початку Великої Вітчизняної війни, окупації України фашистською Німеччиною та Румунією до повного визволення УРСР від німецько-фашистських загарбників.

Початку Другої світової війни в Європі та на території Західної України сприяло підписання 23 серпня 1939 р. Пакту Ріббентропа-Молотова та таємного протоколу про ненапад терміном 10 років.

У протоколі вказувалося, що до сфери геополітичних інтересів СРСР відносяться Фінляндія, Естонія, Латвія, Східна Польща (Західна Україна та Білорусія до лінії Вісли, Нарева та Сяну), Бессарабія. Взаємін Німеччина одержала свободу дій у Центральній та Західній Європі та постійне постачання з СРСР зерна, кольорових металів та інших стратегічних матеріалів. Протокол можна було розсекретити лише через 50 років.

Україна залишалась роз'єднаною і перебувала у складі чотирьох держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. 15-21 березня 1939 р. з дозволу уряду фашистської Німеччини хортистська Угорщина окупувала Карпатську Україну. Отже, більшість території тодішньої Західної України, згідно з умовами протоколу, мала ввійти до складу СРСР.

1 вересня фашистська Німеччина розпочала воєнні дії проти Польщі. Пов'язані договорами із нею Англія та Франція (чого не чекав А. Гітлер) 3 вересня 1939 р. оголосили війну Німеччині. Польща на чолі із Й. Пілсудським не була готова до протистояння вишколеній багатомільйонній німецькій армії, 17 вересня уряд виїхав до Лондона. Окремі підрозділи польської армії чинили опір до 28–30 вересня 1939 р.

17 вересня 1939 р., із вступом в Західну Україну військ Українського фронту під командуванням С. Тимошенка та в Західну Білорусію – Білоруського фронту під командуванням М. Ковальова, фактично СРСР вступив у Другу світову війну. Завдяки чисельній перевазі 18–22 вересня 1939 р. Червона армія захопила майже всю Східну Галичину, Західне Полісся та Волинь. В полон потрапили тисячі польських та українських солдатів і офіцерів, доля яких закінчилася трагічно. У лісі під Харковом та в Катинському лісі біля Смоленська в РСФРР у квітні – травні 1940 р. було розстріляно 15 тисяч польських офіцерів, що свідчило про порушення Сталіним міжнародного статусу військовополонених.

28 вересня 1939 р. між Німеччиною та СРСР був підписаний «Договір про дружбу та державний кордон», який уточнював розмежування між СРСР та Німеччиною після розгрому Польщі, кордон було перенесено від р. Вісли до р. Бугу, підтверджував входження до СРСР території площею 190 тисяч квадратних кілометрів та з населенням понад 12 тисяч осіб (із них 7 мільйонів українців). Німецька сторона погодилася також на передачу до сфери впливу СРСР Литви.

Крім того, СРСР з допомогою "силових методів" зовнішньої політики в 1939-1940 рр. розв'язав війну з Фінляндією, а у 1940 р. ввів свої війська на територію Північної Буковини, Бессарабії (після ультиматуму Румунії), на територію Латвії, Литви та Естонії.

За свідченням Г. Середницької за період із лютого 1940 р. до червня 1941 р. Радянська держава поставила згідно договорів 1939 р. до Німеччини: 1, 6 мільйона тонн зерна, 140 тисяч тонн марганцю, 26 тисяч тонн хрому, 1,5 мільйона складометрів лісоматеріалів, 2 мільйони тонн нафтопродуктів, 100 тонн бавовни, 900 кілограм платини.

Приєднання західноукраїнських земель відбувалося протягом вересня 1939 р. – серпня 1940 р. у три етапи. Під контролем більшовиків у краї були проведені вибори на безальтернативній основі до Народних зборів. 22 жовтня 1939 р. з ініціативи більшовиків та українських комуністів на засіданні Народних зборів було затверджено звернення про приєднання Західної України до складу СРСР. Після цього V позачергова сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її із Українською РСР. На другому етапі приєднання було створено 6 нових областей: Дрогобицьку, Львівську, Станіславську, Волинську, Тернопільську, Рівненську. В серпні 1940 р., після пред'явлення ультиматуму Сталіна румунському королю з претензіями СРСР на Бессарабію та Північну Буковину, до складу УРСР ввійшли території Північної Буковини, Аккерманського, Хотинського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. На базі Молдавської Автономної Республіки, яка із 1924 до 1940 р. входила до складу України, було створено Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку.

Таким чином, завдяки укладенню радянсько-німецьких договорів територія СРСР та УРСР значно розширилася. До неї приєдналися майже усі (крім Закарпаття) етнічні українські землі. Радянський Союз перед початком Великої Вітчизняної війни вже складався із 15 союзних республік.

Сталінська радянська тоталітарна система поширилася на всі приєднані землі. Але договори з Німеччиною з іншого боку – були сепаратними, порушували демократичні принципи міжнародного права, здійснювалися завдяки військовій силі та втручанні у внутрішні справи європейських держав, підірвали міжнародний авторитет СРСР та сприяли його ізоляції на першому етапі війни.

Більшість народів світу засудили агресивну, загарбницьку політику Німеччини та СРСР, зрозуміли необхідність об'єднання всіх прогресивних сил проти червоно-коричневої чуми.

Приєднання Західної України до УРСР та радянізація мали ряд позитивних наслідків:

- *вперше за багато років майже всі українські етнічні землі об'єдналися в складі Української РСР;*
- *націоналізація 2 тисяч фабрик і заводів, початок створення важкої промисловості;*
- *зросла кількість українських початкових та середніх шкіл;*
- *введено безкоштовне навчання в інститутах, Львівському університеті імені І. Франка, Чернівецькому державному університеті, відкрито ряд педагогічних училищ та інститутів;*
- *проведено українізацію державних установ, преси та вузів;*
- *створено десятки медичних поліклінік, дільничних лікарень та сільських амбулаторій;*
- *експропрійовано власність польських та румунських підприємств, банків, сотні квартир передано українським робітникам;*
- *запроваджено 8-годинний робочий день та збільшено зарплату робітників;*
- *ліквідація старого адміністративного апарату, формування сільських, міських, районних та обласних рад депутатів. Формування міліції та селянських комітетів;*
- *формування системи соціального забезпечення;*
- *за два роки ліквідовано неписьменність серед дорослого населення, усі діти шкільного віку сіли за парти, було підготовлено декілька тисяч учителів та медсестер;*
- *було конфісковано поміщицькі та монастирські землі, які розподілено разом із худобою, реманентом між найбільш бідними селянами.*
- *вздовж усього західного кордону УРСР створювався новий укріпрайон, сотні військових частин та аеродромів;*
- *зріс економічний потенціал краю, виникли нові галузі економіки.*

Поряд із багатьма позитивними зрушеннями в перші місяці радянізації Західної України, яка супроводжувалася арештами представників польського чиновництва, інтелігенції, закриттям польської преси, книгарень, радянська радянізація супроводжувалася негативними змінами, які відбивали в західних українців бажання співробітничати із новим сталінським режимом:

- *насильницька колективізація селянства. Створено 2,6 тисяч нових колгоспів;*
- *заборонено діяльність усіх українських політичних партій та організацій (ОУН, «Просвіта» як націоналістичного так і комуністичного спрямування;*
- *проведення протягом 1940–1941 рр. масових депортацій населення (всього депортовано до Сибіру 1 мільйон 200 тисяч чоловік);*
- *переслідувань зазнала українська національна інтелігенція та греко-католицька церква, яку очолював митрополит А. Шептицький;*
- *церква була відділена від держави, а школа від церкви;*
- *у 25 в'язницях відбували різні терміни близько 600 тисяч чоловік (10 % населення);*
- *було розгорнуто широкомасштабну боротьбу проти членів ОУН, які перейшли до підпільної боротьби проти радянської влади.*

Отже, перший період Другої світової війни в Україні характеризувався процесом об'єднання західноукраїнських земель із УРСР згідно радянсько-німецьких договорів 1939 р., проведенням інтенсивної «радянізації» в умовах сталінського терору, входженням 500 тисяч українців Холмщини, Підляшшя, Посяння до Краківського генерал-губернаторства.

12. 2. Воєнне становище України в перший період Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр).

Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. була важливою складовою Другої світової війни. Вона тривала 1418 днів і ночей. Окупація фашистами України тривала 1236 днів.

Уранці 22 червня 1941 р. фашистська Німеччина, Румунія та Італія без оголошення війни напали на Радянський Союз. Після багатогодинного артилерійського та авіаційного бомбардування міст, аеродромів, підприємств, мостів, залізничних станцій, ударні (переважно моторизовані) угруповання армій «Південь», «Центр», «Північ» розпочали наступ на Київ, Москву та Ленінград.

Радянське командування, яке пропагували ведення війни «малою кров'ю на ворожій території», з кожним днем війни втрачали ініціативу та контроль за становищем на Південно-Західному (командуючий М. Кирпонос) та Південному (командувач І. Тюленєв) фронтах.

Незважаючи на потужний економічний та військовий потенціал фашистської Німеччини і її союзників – Угорщини, Румунії, Фінляндії, Італії, Словаччини на початку ВВ війни (понад 7 мільйонів солдатів та офіцерів), план «Барбароса», з ідеєю блискавичної війни, був зірваний.

Незважаючи на те, що на радянсько-німецькому кордоні знаходилося близько 2,9 мільйонів червоноармійців проти 5,5 мільйонів ворожих солдат та офіцерів, опір ворогу був відчайдушний. Територія України була захоплена не за місяць, як передбачав А. Гітлер, а за один рік та місяць.

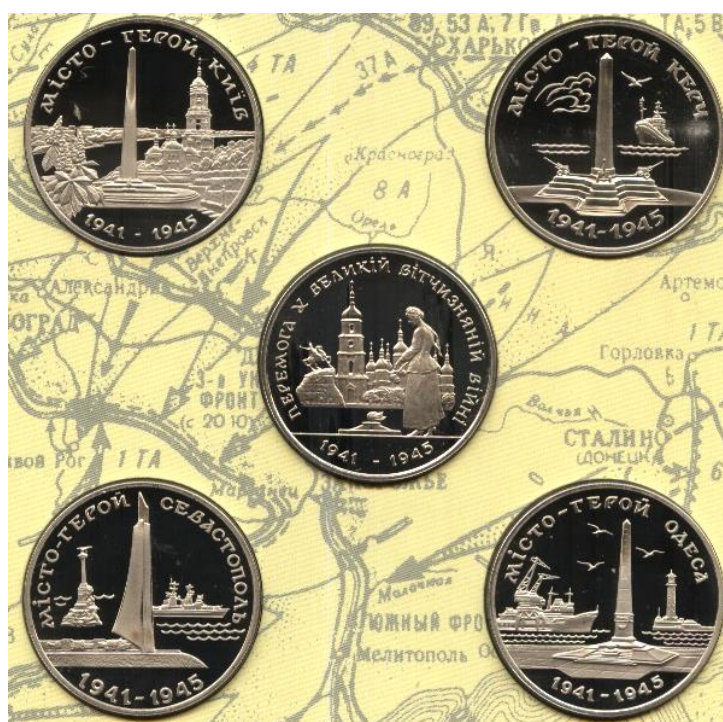
На початку війни гітлерівці мали на східному фронті 153 дивізії, союзники – 37 дивізій, на озброєнні яких було 3850 танків, 47, 2 тисячі гармат та мінометів, 2740 літаків. Радянські війська мали спочатку чисельну перевагу в танках – 9200 одиниць (із яких нового типу КВ та Т-34 – 3700), літаках – 8450 одиниць, 46,8 тисяч гармат та мінометів.

За даними В. Короля на Південному фронті спочатку війни в радянських військ було 58 дивізій (867 тисяч бійців) проти 36 німецьких дивізій (730 тисяч солдат) Із 23 по 29 червня 1941 р. в районі Луцьк –Броди –Рівне – Дубно відбулася найбільша танкова битва першого етапу ВВ війни, у якій із обох сторін брали участь близько 2 тисяч танків. Радянські війська зазнали великих втрат, але на тривалий час затримали наступ ворога на Схід.

73 дні тривала оборона Одеси (одеський округ та окрема Приморська дивізія скували 18 ворожих дивізій), дала можливість військам Київського військового округу, який протистояв групі армії «Південь» (командувач генерал-фельдмаршал фон Рунштедт) здійснити відхід Червоної армії за Дніпро та 72 дні (липень–вересень) героїчно обороняти Київ від наступаючих військ. Гітлерівці втратили біля Одеси та Києва понад 200 тисяч солдатів та офіцерів.

Але невчасний наказ Голови Ставки Верховного командування Червоною армією Й. Сталіна, про залишення української столиці, призвів до повного оточення та знищення Південно-Західного фронту в районі Полтави. В полон потрапило 665 тисяч радянських солдатів та офіцерів, а штаб фронту на чолі із М. Кирпоносом 20 вересня натрапив на танкову колону і був повністю знищений. Перед цим в районі Умані гітлерівцям вдалося оточити та ліквідувати в так званій «уманській ямі» дві радянські армії. З великими труднощами за декілька місяців вдалося відновити переважно новобранцями Південно-Західний фронт. Новим командуючим фронту Й. Сталін призначив С. Тимошенко.

Жорстокі бої велися у Лівобережжі та Криму. Керч декілька разів переходила із рук в руки. Важливе значення для організації оборони та контрударів по ворожих військах в Україні мала переможна Московська битва у грудні 1941 р., в результаті якої гітлерівців було відкинуто на 150 кілометрів від радянської столиці. Армія «Північ» також зав'язла біля стін Ленінграда, блокада якого тривала 900 днів та ночей. Гітлерівський план «Блискавичної війни» був зірваний оборонними боями, мужністю та героїзмом радянських воїнів та працівників тилу. Війна стала «Священною та Вітчизняною». Криваві бої в районі Керчі та 250-денна оборона Севастополя (під його стінами загинуло 300 тисяч фашистів) лише 4 липні 1942 року завершилися загарбанням Криму гітлерівцями. За мужність і героїзм, проявлені під час захисту Києва, Одеси, Керчі та Севастополя цим містам було присвоєно високе звання Міст-Героїв.

Катастрофою завершився контрнаступ 18 травня 1942 р. Червоної армії під Харковом – ворог оточив та знищив три армії, а 240 тисяч солдат і офіцерів потрапили до полону. Всього за перший рік ВВ війни до ворожого полону потрапило близько 6 мільйонів червоноармійців, в тому числі 1,3 мільйони українців. Загальні втрати фашистів були в 10 разів меншими. В ході відступу із липня 1941 до червня 1942 р. до Червоної армії було мобілізовано з України понад 3 мільйони чоловіків, 2 мільйони (переважно жінки, підлітки, пенсіонери) працювали на будівництві оборонних споруд, понад 1 мільярд карбованців надійшли на оборону країни добровільних жертвувачів від населення та православної церкви. Гітлерівці взяли під свій контроль 42 % населення європейської частини СРСР (80 мільйонів осіб) та встановили жорстокий «Новий порядок».

Причини поразок Червоної армії в перший рік війни:

- *раптовість нападу фашистської Німеччини на СРСР на величезній території (близько 3 тисяч кілометрів), що призвело до замішання у керівництві держави, партії, військових частинах, серед рядових солдатів;*
- *дворічний досвід ведення сучасної війни у Європі німецькою армією та використання у війні проти СРСР економічного та військового потенціалу 11 країн Європи;*
- *репресії, проведені сталінським керівництвом у 1937–1938 рр. в армії фактично знищили командний склад (близько 42 тисяч осіб) Червоної армії, а новий склад не мав досвіду командування та ведення сучасного бою;*
- *доктрина Й. Сталіна, маршалів Ворошилова, Будьонього про ведення бойових дій на «чужій території малою кров'ю» не була оправдана в умовах масштабного відступу військ;*
- *не надійний зв'язок між військовим командуванням та військовими частинами і підрозділами, втрата в перший день війни близько 90% бойових літаків;*
- *якість військової техніки і озброєння поступалися німецькій, незважаючи на кількісну перевагу;*
- *розпорошеність військових сил Червоної армії по кордонах (лише на Далекому Сході проти Японії СРСР тримав 40 дивізій та 60 бригад);*
- *Відсутність союзників та міжнародна ізоляція Радянського Союзу.*

12. 3. Україна під нацистською владою. Рух Опору українського народу проти іноземної окупації.

Територія Української РСР із 22 червня 1941 р до 22 липня 1942 р. була повністю окупована військами Німеччини та її союзниками – Румунією та Угорщиною. У 1940 р. А. Гітлером було затверджено стратегічний Генеральний план "Ост" (Схід), який передбачав загарбання, розчленування та німецьку колонізацію слов'янських народів.

Гітлер щодо України планував:

1. *здійснити онімечення населення та колонізацію українських земель;*
2. *фізичне винищення частини українців, євреїв, росіян;*
3. *провести масове насильницьке переселення українців із Західної України (65 %) до районів Сибіру;*
4. *використання багатих родючих земель та перетворення України в аграрний придаток Великонімеччини;*
5. *максимальне використання фізичної праці мільйонів українців;*
6. *розчленування України на окремі окупаційні райони;*
7. *використання насилля, репресій та терору проти усіх, хто буде чинити опір нацистській владі.*

Територія України була розділена на чотири зони окупації: **Рейхскомісаріат «Україна»**, до якого ввійшли 12 українських областей із центром у м. Рівному був найбільшою адміністративною одиницею на чолі із Еріхом Кохом. Рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів із центрами у Рівному, Дніпропетровську, Мелітополі, Житомирі, Миколаєві, Києві. Західні області під назвою **«Дистрикт Галичина»** (Дрогобицька, Львівська, Станіславська та Тернопільська) ввійшли до складу Краківського генерал-губернаторства. До **«Трансністрії»**, як була віддана Румунії, ввійшли Північна Буковина, лівобережна частина Молдавії, Одеська, частини Миколаївської та Вінницької

областей. Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська області та Донбас ввійшли до складу **Прифронтової зони**.

Після окупації України було встановлено нацистський «новий порядок», який означав масовий терор проти представників радянської влади, комуністів та взагалі проти «неповноцінних народів: слов'ян, євреїв, циган».

В Україні діяли каральні органи нацистів: СС, СД, гестапо, що проводили репресії проти підпільників, партизан, мирного населення. План фізичного знищення євреїв на території усіх окупованих країн Європи був прийнятий німецьким командуванням у січні 1942 р. Така політика нацистів щодо євреїв одержала назву «Голокост» (Спалений). Нацисти застосовували жахливі засоби знищення мільйонів людей концентраційні табори, отруєння у газових камерах, спалення у крематоріях, голодомор, цькування собаками, вивезення на примусові роботи до Німеччини. За свідченням О. Субтельного за роки війни серед остербайтерів (східних робітників) більшість – 2 мільйони 400 тисяч осіб із 2 мільйонів 800 тисяч – були українцями. Створювалися 180 концентраційних таборів і 50 гетто для євреїв.

Масове знищення євреїв відбулося в Києві (Бабин Яр), Харкові (Дробицький Яр), а також у Львові, Бердичеві, Одесі, Барі. Так, із 29 вересня 1941 р. за три дні німці стратили 195 тис. київських євреїв у Бабиному Яру.

В маленькому містечку Бар на Вінниччині із 10 тисяч євреїв, зігнаних із німецької та румунської зон окупації, 7,5 тисяч чоловік було розстріляно за містом та 2,5 молодих євреїв відправили на примусові роботи до Німеччини. Всього на території України у 1941–1943 рр. в гетто, таборах смерті загинуло близько 2,4 мільйонів євреїв (всього гітлерівцями у Європі було знищено близько 6 мільйонів осіб єврейської національності). Голокост заставив людство після війни усвідомити необхідність створення єврейської держави, вшанування жертв голокосту, визнання ООН у Загальній декларації прав людини (1948) людського життя як найбільшої цінності. За підтримку партизан та непокору властям на території України в роки окупації було повністю знищено (частину спалено – Кортеліси, Ряски, Окурівка, Дубове) за даними Г. Середняцької 256 сіл та хуторів. 714 міст та містечок було пограбовано та частково зруйновано.

Терор фізичний супроводжувався моральним. В громадських місцях (магазинах, ресторанах, перукарнях) висіли вивіски із написами: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено». Мирному населенню міст заборонялося користуватися залізницею, міським транспортом, поштою, телеграфом, аптекою, кафе, колодязями. Майже не працювали початкові школи та вузи. Окупантами періодично влаштовували облави, страти комуністів, комсомольців, представників радянської влади, родичів підпільників і партизан.

Колоніальна нацистська політика була спрямована на забезпечення за рахунок українських господарств – відроджених колгоспів німецького фронту та міст необхідним продовольством. 85% загальної частки вивезеного продовольства із Радянського Союзу, припадало на Україну. Було введено примусову трудову повинність, мінімальну плату у вигляді українсько-німецьких грошей (номіналом в 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200 та 500 карбованців-дойчмарок), усі підприємства були передані німецьким власникам, а частина родючих земель – німецьким колоністам. Робочий день на фабриках та заводах становив 12 – 14 годин. На селян окупаційна влада наклала близько 10 різних податків та повинностей. Були розграбовані сотні музеїв, бібліотек, будинків творчості, театрів, вузів. Близько 40 тисяч експонатів були вивезені до Німеччини.

Фашистська пропаганда за «Новий порядок» серед населення здійснювалася через листівки, газети (на українській мові видавалися 120 газет та журналів, працювало 16 радіостанцій). Окупаційна влада на незначні місцеві посади – бургомістрів в містах, старост в селах, поліцаїв та диверсантів часто призначала із лояльних до окупаційної влади людей – незадоволених радянською владою. Також деякий час у складі німецької армії перебували українські підрозділи: «Нахтігаль», «Роланд», «Січові Стрільці Галичини». Остання українська дивізія (12 – 13 тисяч осіб) була сформована із галицької молоді за ініціативою Українського центрального комітету під керівництвом Володимира Кубійовича. Усіх, хто співробітничав із фашистською владою називали колабораціоністами.

Кубійович Володимир (1900– 1985) – науковець, діяч українського визвольного руху, керівник УЦК. В 1931 р. Кубійович стає членом НТШ у Львові, із 1940 р. – професором Українського вільного університету в Празі. Під час Другої світової війни очолював єдину визнану німецьким урядом громадську організацію у Кракові – Український центральний комітет. Надавав допомогу українським військовополоненим, біженцям, емігрантам. У 1943 р. В. Кубійович сприяє створенню добровільної Української дивізії "Галичина" (із 80 тисяч добровольців до дивізії відібрали 13,5 тисяч осіб). У 1947 – 1963 рр. працює генеральним секретарем НТШ.

Помер в 1985 р. у Парижі.

Людиноненависницька політика гітлерівців викликала на території України всенародний рух Опору. Його найважливішими складовими у 1941–1944 рр. були: *партійно-комсомольське підпілля, партизанський рух та націоналістичний рух*. Радянський партизанський та підпільний рух діяв переважно під керівництвом та при підтримці ВКП (б). Націоналістичний рух діяв у вигляді загонів «Поліської Січі», воєнізованих підрозділів і підпілля ОУН та Української Повстанської Армії (загальна кількість – понад 200 тисяч осіб).

Радянські підпільники та партизани (400–600 тисяч чоловік) були складовою визволення території УРСР та пропагували серед населення відродження радянської влади, націоналісти прагнули відродити незалежну Українську державу, вели боротьбу проти фашистського і радянського режиму, радянських та польських партизан.

Радянський рух Опору займався збором розвідувальних даних, пропагандою більшовицької ідеології серед населення, поповненням партизанських загонів новими людьми, розправами над окупантами та поліцаями, допомагав підрозділам Червоної армії, організовував рейди по тилах ворога, «Рейкову війну», захищав мирне населення.

У радянському партизанському русі чітко проявилися три етапи:

I – червень 1941 р. – грудень 1942 р. – характеризувався діяльністю наспіх створеними ВКП (б) партизанських загонів, диверсійних груп та підпільних обкомів. Відсутність підготовки, кадрів, досвіду боротьби, активність гестапо, ігнорування Сталіним партизанського руху до початку війни, не достаток зброї, радіостанцій, зв'язку із «Великою землею» призвели до того, що із 3500 тисяч загонів і груп залишилося діяти лише 22. У травні 1942 р., з метою координації дій партизанських загонів, було створено Центральний штаб партизанського руху в Україні при Ставці під керівництвом генерала Т. Строкача.

Строкач Тимофій (1903–1963) – організатор партизанського руху в Україні, генерал-лейтенант. Брав участь в обороні Києва та Москви у 1941 р. В 1942–1945 рр. – начальник Українського штабу партизанського руху, підпорядкованого Радянському штабу партизанського руху. Після війни генерал Строкач працює заступником наркома НКВС УРСР (1945–1946), міністром внутрішніх справ УРСР (1946–1956), начальником Головного управління прикордонних військ, заступником міністра МВС УРСР (1956–1957). Із 1957 р – на заслуженому відпочинку. Г. Строкач автор праці «Наш позивний «Свобода»». Помер і похований у 1963 р. в Києві.

II – кінець 1942 р. – червень 1943 р. – характеризується значним збільшенням кількості партизанських загонів, великих з'єднань під керівництвом С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, С. Руднева, Д. Медведєва, М. Наумова. В цей час діяло 5 великих партизанських з'єднань та близько 900 невеликих загонів. УШПР надає велику допомогу партизанам та підпільникам, координує їх дії, готує командирів та комісарів.

III – липень 1943 р. – жовтень 1944 р. – характеризувався великомасштабними військовими операціями «Рейкова війна», «Концерт», диверсіями, численними рейдами (рейд від Путивля до Карпат Героя Радянського Союзу С. Ковпака), активною допомогою частинам Червоної армії.

Ковпак Сидір Артемович (1887–1967) – радянський державний та військовий діяч, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор. Народився в с. Котельва на Полтавщині в селянській сім'ї. Брав активну участь у громадянській війні у 1918–1920 р., на чолі партизанського загону воював проти денікінського режиму та Врангеля. У 1921–1926 рр. Ковпак очолює на Катеринославщині військом, у 1937–1941 рр. – Путивльський міськвиконком. У 1941–1944 рр. – командир Путивльського партизанського загону, із 1942 р. – з'єднання. Партизанське з'єднання за роки війни пройшло із боями 7 рейдів (18 тисяч кілометрів), розгромило гітлерівців у 39 населених пунктах. У 1944–1947 р. С. Ковпак – нарком оборони УРСР, у 1947–1967 рр. С. Ковпак заступник голови Президії Верховної ради УРСР, із 1967 р. – член Президії Верховної Ради УРСР. Автор мемуарів «Від Путивля до Карпат». Помер і похований в Києві у 1967 р.

Всього за роки Великої Вітчизняної війни на окупованих українських землях діяло понад 60 партизанських з'єднань та 2 тисячі партизанських загонів, які знищили понад 200 тисяч фашистів, розгромили 467 німецьких та румунських гарнізонів, пустили під укіс чи підірвали 5 тисяч ешелонів із бойовою технікою та живою силою ворога, підірвали 461 підприємство, 915 військових складів,

провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тисячі кілометрів, звільнили тисячі військовополонених.

Лише на території Вінниччини, де діяло два підпільних обкоми партії, десятки партизанських загонів (в Калинівських лісах біля ставки Гітлера діяло партизанське з'єднання імені В. Леніна), в яких нараховувалося 19 тисяч партизан, було знищено 34 тисячі гітлерівців. Із 120 Героїв Великої Вітчизняної війни, уродженців Вінниччини, трьом партизанам і підпільникам посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу – І. Бевзу – секретарю Вінницького міського партії, керівнику підпілля, Л. Ратушній – зв'язківцю-підпільниці, П. Волинцю – комісару партизанського з'єднання ім. В. Леніна, який підірвав себе та ворожих солдатів останньою гранатою.

За даними Г. Середницької в роки війни на території України діяли 13 підпільних центрів, понад 3500 підпільних організацій і груп, які нараховували 103 тисячі підпільників. Головними лозунгами радянських партизан та підпільників були: «За Сталіна!», «За Батьківщину!», «Смерть німецьким окупантам!», «За перемогу!».

Серед підпільників легендою вважається професійний розвідник, підпільник і з Рівненщини, Герой Радянського Союзу Микола Кузнецов (1911), який перший здобув достовірні дані про наступ гітлерівських військ у районі Курсько-Орловської дуги, вбив головного суддю рейхкомісаріату «Україна» Функа, віце-губернатора Галичини Бауера, здійснив невдалу спробу вбивства рейхкомісара Е. Коха.

Всього із 11 600 Героїв Радянського Союзу 96 партизанам та підпільникам за мужність і героїзм, проявлені в боротьбі проти фашистів, присвоєно це високе звання. Серед героїв були також декілька піонерів-героїв – Валя Котик, Вітя Коробко, Ляоня Голіков.

Важливу роль у боротьбі проти фашистської Німеччини відіграли українські націоналісти. «Поліська січ» – перший український партизанський загін на чолі із інтегральним націоналістом Т. Боровцем (Бульбою), що діяв на Поліссі (Рівненщині та Житомирщині), створений за ініціативою уряду УНР за кордоном у червні 1940 р. для боротьби із радянською владою. На початку Великої вітчизняної війни у 1941 р. загони Т. Боровця вже нараховували за даними Р. Шуста близько 1 тисячі бійців.

Боровець – Бульба Тарас Дмитрович (1908–1981) – керівник повстанського руху на Поліссі в роки Другої світової війни, громадський діяч. Народився в с. Бистричі на Рівненщині. Був прихильником інтегрального націоналізму, входив до закордонної мережі УНР. Засновник партизанського військового формування «Поліська січ» (1940), Української повстанської армії (1942), Української народно-революційної армії (1943), підпорядкованих уряду УНР в еміграції. Т. Боровець створив Олевську республіку на Житомирщині, розпочав боротьбу проти гітлерівських загарбників. Після вступу Червоної армії до Житомира (листопад 1943) Боровець виїхав до Варшави для переговорів з німецьким командуванням про співробітництво із УПА й УНРА та звільнення С. Бандери, Я. Стецька, А. Мельника із концтабору, але був заарештований гестапо і ув'язнений у концтаборі Заксенгаузен. Після війни в еміграції організував Українську національну гвардію, видавав журнал «Меч і воля» (1951–1953), спогади «Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху». Помер і похований у Нью-Йорку у 1981 р.

Вони вели бої із невеликими підрозділами оточенців – групами бійців Червоної армії, збирали радянську та німецьку зброю, боеприпаси. У серпні 1941 р. Т. Боровець зробив спробу об'єднатися із ОУН (М) та із Білоруською національною самообороною, а переговори з ОУН (Б) не дали результатів через невизнання Боровцем Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р. Восени 1941 р. був створений штаб повстанської армії на чолі із полковником П. Смородським та командиром Т. Боровцем. 14 жовтня 1942 р. було створено (на Покрову) Українська повстанська армія – «Поліська Січ». Яка діяла у районі міст Олевськ, Сарни.

У листопаді 1941р. загони Боровця було оточено і роззброєно німцями. Навесні 1942 р. «Поліська Січ» відновила свою боротьбу, але спрямувала свою діяльність проти фашистів. В її складі було близько 8 тисяч бійців. У цей час «Поліська Січ» намагаються використати у своїх стратегічних цілях як німці, так і радянське командування, але Боровець не піддався ні одній із сторін. В січні 1943 р. «Поліська Січ» розпочала переговори з Військовими відділами ОУН і лише у травні військові відділи ОУН та «Поліської Січі» об'єдналися в Українську повстанську армію, але вже в липні 1943 р. Т. Боровець оголосив про вихід своєї групи з УПА та перейменування її в Українську національно-революційну армію (УНРА). На базі УНРА була створена Українська національно-демократична партія. В серпні 1943 р. загони служби безпеки УПА на чолі з М. Скорупським оточили штаб УНРА в районі Степаня, заарештувавши старшин та роззброїли УНРА.

Окремі загони УНРА продовжували боротьбу до 1945 р.

Із початку радянсько-німецької війни важливою політичною та військовою силою в Галичині і майже у всіх регіонах України була Організація Українських Націоналістів на чолі із С. Бандерою та А. Мельником. Спочатку А. Мельник та С. Бандера повірили у можливість відродження незалежної Української держави з допомогою спільного ворога проти більшовиків – фашистської Німеччини. 30 червня 1941 р. у захопленому німцями Львові на Українських національних зборах було проголошено «Акт відновлення Української держави», створено український уряд на чолі із Я. Стецьком, главою держави обрано С. Бандеру. Митрополит УГКЦ А. Шептицький урочисто благословив ці рішення. Але А. Гітлер, у період успішного наступу німецьких військ проти СРСР, не хотів ділитися своєю майбутньою колонією із ОУН, не підтримав проголошення Української держави. 9 липня, після 10 днів формального існування, уряд Я. Стецька було розігнано, а із 15 вересня 1941 р. члени уряду на чолі із прем'єром та С. Бандера і його два брати потрапили в тюрму, а потім до концентраційного табору.

Стецько Ярослав (1912–1986) – діяч українського визвольного руху, прем'єр українського уряду у 1941 р. у Львові. Із 1932 р. – активний член Проводу ОУН, автор Акта відновлення Української держави, в'язень фашистського концтабору, із якого звільнений в кінці 1944 р. Із 1945 р. Ярослав Стецько – член Бюро Проводу ОУН за кордоном, із 1946 р. – голова Антибільшовицького блоку народів, співзасновник Світової антикомуністичної ліги та Європейської ради свободи. В 1968 р. обраний членом Проводу ОУН. Автор книги «30 червня 1941» (1967). Помер у 1986 р. у Мюнхені (Німеччина). Дружина покійного Я. Стецька – Марія (Ярослава) Стецько у 1991 р. повернулася в Україну, де очолила нову партію – Конгрес Українських Націоналістів, відкривала святкові засідання Верховної Ради України

Усі похідні групи ОУН, які йшли слідом за гітлерівцями та встановлювали свою владу в містечках і селах Західної України, були заарештовані та ліквідовані гестапо (близько 300 осіб). Тому ОУН перейшла на позицію підготовки сил в боротьбі проти німецьких окупантів, радянських та польських партизан, розгортання мережі підпільних організацій по всій Україні. У 1941 р. в Бабиному Яру разом із євреями було розстріляно 300 київських підпільників ОУН, серед яких була відома українська поетеса Олена Теліга.

У 1942–1943 рр. гітлерівці розгромили підпільні оунівські групи в Нікополі, Запоріжжі, Херсоні, Миколаєві, Дніпропетровську, Полтаві. Розстріляний був гестапо у грудні 1942 р. у Львові член Головного проводу ОУН Іван Климів (Легенда).

Климів Іван (1909 – 1942) – політичний діяч ОУН, учасник визвольного руху на західноукраїнських землях. Народився в с. Сілець Львівської області в родині селянина. Випускник Сокальської гімназії. Член «Пласту» та ОУН. Не раз був ув'язнений за антипольські виступи й розповсюдження націоналістичної літератури. Із серпня 1935 р. по січень 1936 р. – в'язень концтабору Береза Картузька. Один із організаторів мережі ОУН на території Волині. Крайовий провідник ОУН в Галичині у 1940–1941 рр. 30 червня 1941 р. у Львові був призначений Я. Стецьком міністром політичної координації Українського державного правління. Із 1941 р. член Головного проводу ОУН(б). У 1942 р. заарештований гестапо і в грудні 1942 р. після довгих катувань розстріляний у Львові.

Провід ОУН в середині 1942 р. вирішив перейти до формування партизанського руху. 14 жовтня 1942 р. виникає Українська Повстанська Армія (УПА), яку протягом 1943–1950 рр. очолював головний командувач Роман Шухевич (Тарас Чупринка) – член ОУН (Б), військовий діяч. Йому вдалося у 1943 р. приєднати до себе частину мельниківців та бульбівців. Вояки ОУН –УПА вели боротьбу під лозунгами: «Смерть Гітлеру!», «Смерть Сталіну!», «Радянська влада – без більшовиків!».

УПА поділялося на три групи – УПА – Північ, які контролювали територію Полісся і Волині, АПА – Захід, діяли в Закерзонні, Закарпатті, Галичині, Буковині та УПА – Південь, які поширили

свою діяльність на Поділлі. До керівництва ОУН – УПА входили: Р. Шухевич, Д. Клячківський, В. Кук та інші. В жовтні – листопаді 1943 р. за даними В. Греченка підрозділи ОУН провели 47 боїв проти німецьких військ та 54 бої проти радянських партизанів. Трагічними були відносини між АПА та польською Армією Крайовою, коли в 1943–1947 рр. в братовбивчій різни загинули тисячі ні в чому не винних українців та поляків. У 1944 р. УПА не йшла відкриті бої із Червоною армією, але траплялися часті сутички між ними. Так під час одного із нападів на колону автомашин, був важко поранений бандерівцями командуючий 1-м Українським фронтом генерал армії М. Ватутін.

Разом із тим у 1943–1944 рр. відбувається політична еволюція ОУН. Нові програмні цілі передбачали: знищення більшовицької та фашистської системи, запровадження рівності всіх громадян перед законом, вирішення аграрного питання шляхом передачі усієї землі безплатно селянам, різноманітність форм власності. Головними методами впливу на населення (включаючи Східні і Центральні) було поєднання терору та роз'яснювальної роботи.

Подальша боротьба ОУН із радянською владою та підрозділами НКВС у 1944 та 1945 рр., коли продовжувалася ще війна, закінчилася знищенням під час каральних операцій проти ОУН, понад 90 тисяч українських вояків. Але близько 100 тисяч членів УПА продовжували вперту боротьбу за незалежність України (з надією на початок нового військового конфлікту в умовах «Холодної війни») в Карпатах, Галичині та Поліссі до 1952–1953 рр.

Отже, радянський та національний рух Опору в роки фашистської окупації був одним із важливих чинників у здобутті перемоги над гітлерівською Німеччиною. Разом із тим він часто носив суперечливий характер, що послаблювало його можливості та авторитет серед українського народу.

12. 4. Бойові дії на території України в 1943–1944 рр. Звільнення України від німецько-фашистської окупації.

Визволення території України розпочалося в грудні 1942 р. і тривало до 28 жовтня 1944р. Початку визвольного походу Червоної армії на Захід сприяли переможні битви – Сталінградська, яка тривала із 19 листопада 1942 р. до 2 лютого 1943 р. (під час якої загинуло близько 2 мільйонів солдатів та мирного населення) та Курсько-Орловська влітку

1943 р., які розпочали корінний перелом в ході Великої вітчизняної та Другої світової воєн. Його завершила Дніпровська наступальна операція, під час якої великою ціною вдалося визволити Лівобережжя, зламати сильно укріплений «Східний вал» та визволити 6 листопада 1943 р. столицю України м. Київ. Важливу роль у визволенні України відіграли командуючі фронтами Г. Жуков, М. Ватутін, Черняхівський, К. Рокосовський, Р. Малиновський, С. Тимошенко і Конєв,

Тимошенко Семен (1895–1970) — український воєначальник, маршал Радянського Союзу (1940), двічі Герой Радянського Союзу (1940, 1965). Народився в Бессарабії. З вересня 1939 р. командувач військ Українського, пізніше – Північно-Західного фронтів. У 1940–1941 рр. – нарком оборони СРСР. У роки Великої Вітчизняної війни – голова Ставки Головного командування, член Ставки Верховного командування і Верховного головнокомандування, головнокомандувач військ Західного і Південно-Західного напрямків. Після війни командував військами декількох округів. З 1962 р. – голова Радянського комітету ветеранів війни. Депутат Верховних Рад СРСР і УРСР. Помер і похований в Москві у 1970 р.

18 грудня 1942 р. війська 1-ї Гвардійської армії під командуванням генерала В. Кузнєцова Південно-Західного фронту визволили с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської області (тепер Луганської області), а потім Ворошиловград.

Більшість українських істориків виділяють **чотири етапи** в процесі визволення України:

I – грудень 1942 – червень 1943 р. – розгортання наступальних боїв на відрізу 1600 кілометрів, в результаті якого вдалося визволити рід населених пунктів Луганської та Харківської областей. Війська Південно-Західного фронту розпочали із лютого бої за Дніпропетровськ та Запоріжжя, 16 лютого на місяць було визволено м. Харків.

II – липень 1943 р. – листопад 1943 р. – розгортання наступу Червоної армії на Белгородсько-Харківському напрямі, в результаті якого було 23 серпня 1943 р. визволено Харків, у вересні в результаті Донбаської, Чернігово-Прип'ятської, Ізюм-Барвенківської,

Мелітопольської наступальних операцій було звільнено Суми, Донецьк, Полтаву та Чернігів і здобуто вихід до Дніпра. В жовтні від фашистів очищено Дніпропетровськ, Запоріжжя,

Дніпродзержинськ.

Найбільш масштабною операцією 1943 р. була операція по форсуванню Дніпра, захопленні плацдармів на правому березі ріки, знищення сильно укріпленого «Східного валу». Операцією, яка проходила протягом вересня-листопада 1943 р. керував маршал Г. Жуков.

Із 23 вересня до 6 листопада проходила Київська операція, в результаті якої за здобуття міста загинуло близько 200 тисяч радянських воїнів. За мужність і героїзм, проявлений під час форсування Дніпра та взяття української столиці, звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 2438 солдатам та офіцерам, більшість із яких були українцями. 65 частин були названі Київськими.

В жовтні 1943 р. проходить завершення модернізації Червоної армії, вводяться пагони, з'являється на озброєнні більше нових типів танків, літаків, «Катюш», автоматичної стрілецької зброї, йде переформування фронтів. Так, було перейменовано 20 жовтня 1943 р. Степовий, Воронежський, Південний та Південно-Західний фронт в 1-й Український М. Ватутін), 2-й Український (І. Конєв), 3-й Український (Р. Маліновський), IV - й Український (Ф. Толбухін) фронти, до яких в кінці 1943-на початку 1944 рр. влилося більше 2 мільйонів українців, які перебували на тимчасово окупованій ворогом території.

III – грудень 1943 – травень 1944 р. період визволення Правобережної України в результаті Корсунь-Шевченківської, Бердичівсько-Проскурівської, Кримської наступальних операцій.

На початку 1944 р. розгорнулося звільнення Правобережної України. У січні-лютому була проведена Корсунь-Шевченківська наступальна операція. Сили противника (8 дивізій) були розгромлені під Кіровоградом, Корсунь-Шевченковим, Рівним, Луцьком, Нікополем, Кривим Рогом. Новий наступ радянських військ розпочався в березні 1944 р. і тривав до травня. Були звільнені Миколаїв, Одеса, Тернопіль, Проскурів, Вінниця (20 березня), Бар (25 березня), Кам'янець-Подільський. Наступальна операція радянських військ у Криму 8 квітня — 12 травня 1944 р. забезпечила остаточну ліквідацію сил противника на південному фланзі фронту.

Але визволення Кримської АРСР затьмарилося подальшою трагічною долею жителів Криму. За даними Г. Середницької 18 травня 1944 р. 191 тисячу кримських татар за наказом Й. Сталіна та Л. Берії насильно вивезли до Казахстану та інших республік Середньої Азії за звинуваченнями у співробітництві з німцями. Було виселено також 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів, турків, іранців (усього 42 тис. душ). До кінця війни було переселено 423 тис. осіб, половина з яких до початку 1946 р. загинула. Кримську АРСР було перетворено на область, а її населення скоротилося з 1 мільйон 196 тис. до 351 тисяч осіб. Переселення кримських татар, греків, вірменів та ін. до східних районів СРСР мало злочинний характер та було грубим порушенням прав людини, Конституції СРСР та міжнародних правових актів.

IV – червень 1944 р. – 29 жовтня 1944 р. – завершальний етап визволення території України.

У результаті проведення Львівсько-Сандомирської наступальної операції 27 червня були звільнені міста Львів, Станіслав, Сандомир. Із початку жовтня 1944 р. радянськими військами було проведено Східно-Карпатську операцію та визволено усю територію України. Таким чином, радянський народ, Червона армія ціною важких зусиль здобула омріяну Перемогу над фашистською Німеччиною 9 травня 1945 р.

Перемога далася дуже важкою ціною. За даними незалежної експертизи СРСР втратив у війні 46 мільйонів чоловік вбитими та пропавши безвісти, з них – 22 мільйони військових та 12 – цивільних людей. У 12 країнах Європи, які визволяла Радянська армія, загинуло близько 4,5 мільйонів радянських солдатів та офіцерів. Вшановуючи пам'ять про них на території цих держав після війни встановлено 22 тисячі 700 пам'ятників та обелісків.

Березняк Євген Степанович (н. 1914) – педагог, в роки Великої Вітчизняної війни — партизан, розвідник, командир спецгрупи, яка врятувала м. Краків від знищення гітлерівцями. Народився у в Катеринославі (тепер Дніпропетровську). У 1928 р. закінчив педагогічний технікум у Кіровограді, у 1933 р. – вчительський інститут у Бердянську. 1933–1939рр. працював директором школи, завідувачим райвно у Дніпропетровську та Львові. Із 1941 р. – секретар Петропавлівського підпільного райкому КП(б)У на Дніпропетровщині. Організовував і особисто займався підпільною діяльністю на окупованій тер. Після визволення в жовтні 1943 р. Дніпропетровська Є. березняк очолює сектор обкому КП(б)У. Після закінчення Московської розвідувальної школи воює в складі Першого Українського фронту, стає командиром десантної розвідувальної групи особливого призначення, із серпня 1944 р. на чолі групи веде воєнну розвідку протягом 156 днів у польському місті Краків 156 днів. Завдяки мужнім діям керованої Березняком – «майором Вихором» розвідувальної групи врятовано стародавню польську столицю Краків. Після звільнення із армії у 1945 р. – на керівній роботі в органах народної

освіти Львова, у 1954–1998 рр. працює – в міністерстві освіти України інспектором, начальником управління шкіл республіки, провідним науковим співробітником АПН України. Кандидат педагогічних наук (1968), Заслужений учитель України (1961) та Герой України (2001).

Україна зробила великий внесок у спільну боротьбу проти Німеччини та її союзників. У складі Червоної армії було 7 мільйонів українців, кожний другий з них загинув на фронтах війни, а кожний другий повернувся додому інвалідом. Україна стала епіцентром воєнних дій на Східному напрямку. Із 22 червня 1941 р. і до визволення 28 жовтня 1944 р. радянськими військами було проведено 29 стратегічних і фронтових оборонних і наступальних операцій. На українському театрі воєнних дій в 1941–1944 рр. було зосереджено від 57,1% всіх сил противника, із яких на території України було розгромлено 60,6%.

Велику роль у визволенні України та країн Європи відіграли 4 Українських фронти. В яких перебувало понад 60 % українців. Із українців в Червоній армії воювали та здійснювали вміле керівництво військовими операціями близько 300 полководців і воєначальників. Із 15 фронтів 8 очолювалися маршалами та генералами українцями з походження. Найвидатніші з них — А. Єременко, Р. Малиновський, М. Ватутін, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко, Т. Строчак.

За період Другої світової війни із 11600 Героїв Радянського Союзу – 2072 українці удостоєні цього високого звання, із 115 двічі Героїв Радянського Союзу – 32 українці, а легендарний льотчик І. Кожедуб дістав це звання тричі (збив 62 ворожі літаки). Із 7 мільйонів орденів і медалей, вручених солдатам і офіцерам Червоної армії – 2,5 мільйонів отримали жителі України. Майже половина кавалерів орденів Слави I – III ступенів – українці. 52 українці спрямували свої охоплені вогнем літаки на ворожі позиції, повторивши подвиг Миколи Гастело. 3-поміж учасників повітряних таранів – 55 льотчиків з України. Серед них – уродженець с. Копайгорода Барського району Вінницької області Павло Дем'янчук, який влітку 1941 р. в районі Калуги під Москвою влучним вогнем збив німецького винишувача, а іншого – таранив своїм літаком. 25 українських воїнів повторили подвиг Олександра Матросова – закрили своїм тілом амбразуру ворожих дотів. Із них чудом залишився живим уродженець міста Шепетівки Хмельницької області Володимир Майборський.

Багато для перемоги зробили працівники українського тилу, лікарі, науковці, літератори, кінорежисери.

Довженко Олександр (1894–1956) – один із основоположників українського кіномистецтва, письменник і художник, заслужений діяч мистецтв УРСР (1939), народний артист РСФРР (1950). Народився на хуторі В'юнище Сосницького повіту Чернігівської губернії в багатодітній селянській родині. Навчався в Сосницькому 4-класному училищі (1907–1911), де сьогодні відкрито музей О. Довженка, Глухівському вчительському інституті (1911–1914). Вчителював у Кутузовському вищому та 2-му Житомирському, початковому училищах (1914–1917). Із 1917 р. — студент Київського комерційного інституту. У 1914 р. Був комісаром драматичного театру ім. Тараса Шевченка, перебував на дипломатичній роботі у Варшаві та Берліні. З 1926 р. — працював на Одеській кінофабриці, де створив свої перші роботи. В 1936–1941 рр. — режисер Київської кіностудії художніх фільмів. О. Довженко увійшов до історії світового кіно як творець художніх фільмів: "Арсенал" (1929), "Земля" (1930), "Щорс" (1939), "Поема про море" (1956). Літературну славу Довженкові принесла книга "Зачарована Десна" (1957). Піддавався репресіям з боку радянської влади у 30-40 роки. У 2008 р. Глухівському державному педагогічному університету (ректор професор О. Курок) присвоєно ім'я Олександра Довженка, із 1 жовтня 2009 р. університет стає національним.

Документи

Таємний додатковий протокол до договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом. 23 серпня 1939 р.

При підписанні договору про ненапад між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік уповноважені обох сторін, що нижче підписались, обговорили в суворо конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до наступного результату:

1. У разі територіально-політичного переустрою областей, що входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є

кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.

2. У разі територіально-політичного переустрою областей, що входять до складу Польської Держави, кордон сфер інтересів Німеччини та СРСР проходитиме приблизно по лінії рік Нарев, Вісла та Сан.

Питання, чи бажане в обох сторін інтересах збереження незалежної Польської Держави і якими були кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване тільки у подальшому політичному розвитку.

У будь-якому випадку обидва Уряди вирішуватимуть це питання в дусі дружньої обох сторін згоди.

3. Щодо Південно-східної Європи з радянської сторони підкреслюється інтерес СРСР до Бессарабії. Німецька сторона заявляє про свою цілковиту політичну незаінтересованість у цих областях.

4. Цей протокол зберігатиметься обома сторонами в суворій таємниці.

За уповноваженням Уряду СРСР: В. Молотов

За Уряд Німеччини: Й. фон Ріббентроп

Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С.59 – 60.

1. Як поділили між собою Німеччина і СРСР сфери інтересів в Європі?

2. Як вирішувалось майбутнє Польщі та її народу?

3. На які території Польщі претендували Німеччина та СРСР?

4. На який термін було заборонено розголошення таємного договору та протоколу?

Декларація Народних зборів Західної України про возз'єднання Західної України з УРСР. 27 жовтня 1939 р.

Український народ в колишній польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригноблення, знищення і пограбування. Польські пани робили все, щоб ополучити українське населення, заборонити навіть саме слово українець, замінивши його на слова «бидло» та «холоп».

Українських селян позбавляли землі. Робітникам і службовцям не давали працювати на фабриках, заводах і в установах. Українців не приймали до навчальних закладів. Викорінювали рідну українську мову. Намагались знищити українську культуру. Усе це неодноразово викликало бурю протесту, селянські повстання проти колоніального режиму панівних верств панської Польщі.

Та кінчився час пригноблення і безправ'я. Волею всього багатонаціонального народу, за наказом Радянського уряду Червона армія звільнила навіки народ Західної України від влади польських поміщиків і капіталістів.

На вічах, зборах, мітингах він одностайно виявляє непохитну волю влитися в братню сім'ю народів великого Радянського Союзу та ввійти до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Адже тільки в Радянському Союзі, де влада належить робітникам і селянам, знищено експлуатацію людини людиною, здійснено взаємну допомогу народів в усіх галузях господарського і суспільного життя. Адже тільки в Радянському Союзі можливий для кожного народу цілковитий розквіт національної культури – у повному смислі народної культури. Адже тільки в Радянському Союзі зникло почуття взаємного недовір'я між народами і замість національних чвар, культивованих буржуазією, зросла і зміцніла дружба народів.

У Радянському Союзі квітне Українська Радянська Соціалістична Республіка. Збудовано сотні могутніх заводів та фабрик, на яких працює робітничий клас, що не знає експлуатації. Зросло і економічно зміцніло українське селянство, яке володіє землею і обробляє її найновішою технікою. Радянська влада і Комуністична партія створили всі умови для розвитку справді народної української радянської культури. Українська мова – державна мова. Сини і дочки народу Радянської України посідають керівні пости в усіх галузях політичного, господарського, культурного і суспільного життя. Молоді Радянської України забезпечено цілковиту змогу вчитися, опановувати висоти науки своєю рідною мовою. Народ Західної України це знає.

Українські Народні збори, являючись виразником непохитної волі та прагнень народу Західної України, ухвалюють:

Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і тим злучити український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу.

Народні збори висловлюють тверду впевненість, що Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік задовольнить цю просьбу народу Західної України, щоб він в єдиній і дружній сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, під керівництвом Комуністичної партії більшовиків ішов шляхом до нового і щасливого життя.

Хай живе єдина вільна Радянська Україна!

Хай живе братерство народів!

Хай живе Союз Радянських Соціалістичних Республік – батьківщина трудящих усього світу!

Хай живе організатор перемог Рад – Комуністична партія більшовиків!

Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С. 61–62.

1. Які позитивні та негативні наслідки для західних українців мало приєднання до УРСР?

Директиви Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром ворога.

29 червня 1941 р.

Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) зобов'язують усі партійні, радянські, профспілкові та комсомольські організації покінчити з благодушністю та безтурботністю і мобілізувати всі наші організації та всі сили народу для розгрому ворога, для нещадної розправи ордами німецького фашизму, що напав.

Раднарком Союзу РСР і ЦК ВКП(б) вимагають від вас:

1. У нещадній боротьбі з ворогом відстоювати кожну п'ядь радянської землі, битися до останньої краплі крові за наші міста

села, проявляти сміливість, ініціативу і кмітливість, властиві нашому народові.

2. Організувати всебічну допомогу діючій армії, забезпечити організоване проведення мобілізації тих, хто перебував у запасі, забезпечити постачання Армії всім необхідним, швидке просування транспортів з військами і військовими вантажами, широку допомогу пораненим відведенням під госпіталі лікарень, шкіл, лубів, установ.

3. Зміцнити тил Червоної армії, підпорядкувавши інтересам фронту всю свою діяльність, забезпечити посилену роботу всіх підприємств, роз'яснити трудящим їх обов'язки і становище, яке клалося, організувати охорону заводів, електростанцій, мостів, телефонного і телеграфного зв'язку, організувати нещадну боротьбу з усілякими дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами, поширювачами чуток; знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів, виявляючи в усьому цьому швидке сприяння винищувальним батальйонам. Усі комуністи повинні знати, що ворог підступний, хитрий, досвідчений в обдурюванні і поширенні брехливих чуток, враховувати все це у своїй роботі і не піддаватися на провокації.

4. При вимушеному відході частин Червоної армії забирати рухомий залізничний склад, не залишаючи ворогові жодного паротяга, жодного вагона, не залишати ворогові ні кілограма хліба, ні літра пального. Колгоспники повинні рятувати худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення його в тиллові райони. Усе цінне майно, у тому числі кольорові метали, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, повинно безумовно знищуватися.

5. У зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони і диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розгортання партизанської війни повсюди і скрізь, для руйнування мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів і т. ін. У захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога та всіх його поплічників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи.

6. Негайно віддавати під суд військового трибуналу всіх тих, хто своїм панікерством і боягузтвом заважає справі оборони, не зважаючи на особу.

Хрестоматія з історії України за 10 клас/ Упорядники: С. В. Кульчицький, О. І. Ганжа. – К., 1998. – С. 152–153.

1. Які найнеобхідніші завдання для держави і населення викладені в директивах Раднаркому СРСР та ЦК ВКП (б)?

Акт проголошення Української держави. 30 червня 1941 р.

1. Волею Українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української Держави, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада. Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно спів діяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з- під московської окупації.

Українська Національно-Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверену Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери взиває підпорядкуватися створеному у Львові Краєвому Правлінню, якого головою являється Ярослав Стецько.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава!

Хай живе Організація Українських Націоналістів!

Хай живе Провідник організації Українських Націоналістів – Степан Бандера!

Слава Україні! Героям слава!

**Ярослав Стецько, в. р.
Голова Національних зборів**

Слюсаренко А. Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів. – К., 2000. – С. 129.

1. Уважно прочитайте і проаналізуйте документ. Чи була на той час помилковою ідея ОУН про співробітництво із нацистською Німеччиною?

2. В чому полягає історичне значення Акту проголошення Української держави?

Присяга воїна Української повстанської армії. 1943 р.

Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського народу..

Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С.319.

1. На які патріотичні почуття воїна була спрямована присяга?

Із маніфесту Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР. 26 листопада 1944 р.

Настав радісний історичний день для Закарпатської України. З допомогою героїчної Червоної армії скинуто німецько-мадярське іго. Покладено кінець багатовіковому пануванню мадяр і всіх чужоземців на споконвічних українських землях Закарпатської України.

З'їзд народних комітетів Закарпатської України приносить від імені всього населення Закарпатської України сердечну подяку доблесній Червоній армії, яка вигнала німецько-мадярських окупантів і принесла на своїх бойових прапорах радість і щастя нашому народові. Слава Верховному Головнокомандуючому Маршалу Радянського Союзу, нашому батькові Йосифу Віссаріоновичу Сталіну!

Століттями перебуваючи у відриві від своєї матері-Вітчизни України, закарпатсько-український народ був приречений на злидні і вимирання. Селянство, яке становить переважну більшість закарпатсько-українського народу, позбавлено було землі... Мова наша переслідувалась, школи закривались, національна українська культура руйнувалась і знищувалась. Народ витіснявся зі своїх земель чужоземцями і вмирав. За століття, з 1826 р., вимушені були, рятуючись від голоду, злиднів і прозябання, емігрувати в чужі країни сотні тисяч закарпатських українців.

Розвал клаптикової Австро-Угорської монархії, в якій Закарпатська Україна ледь животіла, не призвів до національного, економічного і культурного відродження Закарпатської України. Наша батьківщина опинилась знову відрізаною від своєї матері-Вітчизни України. Так звану «автономію» Закарпатської України в межах Чехословацької республіки, проголошену Сен-Жерменським договором 1919 р., не було встановлено. Навіть у назві створеної на руїнах Австро-Угорщини Чехословацької республіки не знайшлося місця для нашого закарпатсько-українського народу. Від усіх керівних державних посад українці були усунуті.

Але самим тяжким для Закарпатської України був 1938 р. і послідуєчі 6 років мадярського рабства. Чехословацький уряд, відкупуючись від насідання гітлерівської Німеччини, віддав нас у рабство мадярським фашистам. Без єдиного голосу протесту, без єдиного пострілу нами заплатили німецько-мадярським імперіалістам, щоб врятувати Чехословакію.

Закарпатська Україна була перетворена в дрібну розмінну монету на міжнародній арені.

Не раз за свою історію народ Закарпатської України піднімався на боротьбу проти чужоземних гнобителів. Не згладились в пам'яті нашого покоління виступи народу за приєднання Закарпатської України до Росії, за возз'єднання з Радянською Україною. Народні Збори в Мармароші 18 грудня 1918 р. і в Хусті 21 січня 1919 р. репрезентували 420 громад, проголосили возз'єднання Закарпатської України зі всією Україною. Спроби народу добитись своєї національної незалежності нещадно подавлялись. Назавжди залишаться в історії мармарошські процеси 1904, 1913–1914 рр., розстріл робітників у Хусті в 1929 р., розстріл демонстрантів у Хусті і інших селах 10 і 18 лютого 1932 р.

Вся історія Закарпатської України говорить, що наш народ, позбавлений національної незалежності, перебуваючи віками в рабстві, загине, коли залишиться в межах чужої держави. Або возз'єднання з Радянською Україною і національне відродження, або гніт, безправ'я і поступове вимирання народу Закарпатської України.

Закарпатсько-український народ, вирваний з німецько-мадярського полону, вирішив раз і назавжди здійснити свою віковичну мрію і возз'єднатися з Радянською Україною. З цими думками він йшов на вибори сільських, районних і міських народних комітетів з наказом їм — добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановах робітників, селян, інтелігенції і духівництва всіх міст і сіл Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, Перший з'їзд народних комітетів всієї Закарпатської України постановив:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословакії.
2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.
3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючу по волі народу на території *Закарпатської України*.
4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Хрестоматія з історії України за 10 клас/ Упорядники: С.В. Кульчицький, О. І. Ганжа. – К.,1998. – С. 174 – 175.

1. Розкрити основний зміст документа.

2. Які були причини приєднання Закарпаття у 1944 р. до складу УРСР?

Хронологія історичних подій

- **1939 р., 23 серпня** – підписання Пакту Молотова–Ріббентропа про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років.
- **1939 р., 1 вересня** – напад фашистської Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.
- **1939–1945 рр.** – Друга світова війна.
- **1939 р., 17 вересня** – наступ Червоної Армії проти поляків в Західній Україні та Білорусії.
- **1939 р., 28 вересня** – Договір між СРСР і Німеччиною про дружбу і кордон.
- **1939 р., 26–27 жовтня** – прийняття народними зборами Західної України Декларації про входження до складу СРСР.
- **1940 р., 28–30 червня** – ультиматум СРСР Румунії. Зайняття Червоною Армією Бессарабії та Північної Буковини.
- **1941 р., 22 червня** – напад фашистської Німеччини на СРСР. Початок німецько-радянської війни (тривала 1418 днів і ночей).
- **1941 р., 30 червня** – проголошення ОУН у Львові Акту відновлення Української держави на чолі із Я.Стецьком.
- **1941 р., 30 червня** – створення в Москві Ставки Верховного Головокомандування СРСР на чолі із Й. Сталіним.
- **1941 р., 5 липня – 26 вересня** – Київська оборонна операція радянських військ. Оточення та знищення в районі Полтави 665 тис. солдатів та офіцерів Південно-Західного фронту.
- **1941 р., 4 серпня – 16 жовтня** 73- денна оборона Одеси Червоною армією.
- **1941 р., 29 вересня** – розстріли євреїв Києва в Бабиному Яру.
- **1941 р., 30 жовтня – 4 липня 1942 р.** – 250-денна оборона Севастополя моряками Чорноморського флоту.
- **1941 р., 8 грудня** – Харківський тракторний завод в евакуації випустив перші 25 танків Т-34.
- **1941 р., 5 – 6 грудня** – контрнаступ Червоної Армії під Москвою. Зрив гітлерівського плану «Блискавичної війни».
- **1942 р., травень** – Харківська та Кримська наступальні операції, які закінчилися поразкою. У ході цих операцій радянські війська втратили полоненими 416 тис. осіб.
- **1942 р., 22 липня** – завершення окупації та поділу України фашистами на чотири частини території України.
- **1942 р., 20 червня** – створено Український штаб партизанського руху на чолі із генералом Строкачем.
- **1942 р., 17 липня – 2 лютого 1943 р.** – Сталінградська битва, яка стала початком корінного перелому в ході Другої світової війни.
- **1942 р., вересень – жовтень** – створено військове формування ОУН (Р), яке очолив С.Качинський.
- **1942 р., 19 листопада** – контрнаступ Червоної армії під Сталінградом.
- **1942 р., 18 грудня** – почалося визволення України від німецько-фашистських загарбників (звільнили с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської області).
- **1943 р., 2 лютого – 3 березня** – наступальна операція військ Воронезького фронту, результаті було визволено Харків (11 лютого) та Східний Донбас.
- **1943 р., 19 лютого – 25 березня** – контрнаступ німецьких військ, в ході якого радянські війська залишили Харків та північно-східні райони Донбасу.
- **1943 р., 28 квітня** – з ініціативи В.Кубійовича розпочалося формування дивізії «Галичина».
- **1943 р., 12 червня** – розпочався Карпатський рейд, з'єднання партизанських загонів під командуванням С. Ковпака.
- **1943 р., 5 липня – 23 серпня** – Курсько-Орловська наступальна операція. «Рейкова війна».
- **1943 р., 17 липня – 22 вересня** – наступальні операції військ Червоної Армії на Лівобережній Україні та вихід до Дніпра.
- **1943 р., вересень – листопад** – битва за Дніпро.
- **1943 р., 2 вересня** визволено Суми, **8 вересня** – Донецьк, **21 вересня** – Чернігів, **23 вересня** – Полтаву, **14 жовтня** – Запоріжжя, **25 жовтня** – Дніпропетровськ.
- **1943 р., 6 листопада** – визволення Києва.

- **1943 р. грудень – 1944 р., середина** – бої Червоної армії за визволення Правобережної України.
- **1944 р.** – січень-березень – формування 1,2,3,4 Українських фронтів.
- **1944 р., 4 березня – 8 квітня** – Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція (20 березня визволено Вінницю, 25 березня – Проскурів, Бар, 26 березня – Кам'янець-Подільський, 29 березня – Чернівці).
- **1944 р., 26 березня** – війська 2-го Українського фронту вийшли на кордон СРСР з Румунією.
- **1944 р., 8 квітня** – 1-й Український фронт вийшов на кордон з Чехословаччиною
- **1944 р., 8 квітня – 12 травня** – Кримська наступальна операція силами 4-го Українського фронту і Окремої Приморської армії.
- **1944 р., березень – квітень** – наступальні операції на півдні України (13 березня визволено Херсон, 28 березня – Миколаїв, 10 квітня – Одесу).
- **1944 р., 13 липня – 29 серпня** – Львівсько-Сандомирська операція Червоної армії
- **1944 р. 27 липня** – визволено Львів.
- **1944 р. 8 вересня – 28 жовтня** – Східно-Карпатська наступальна операція.
- **1944 р., 28 жовтня** – визволено останній населений пункт України – с. Лавочне Дрогобицької області.
- **1944 р., 27 жовтня** – визволено Ужгород.
- **1944 р., 26 листопада** – рішення I з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР
- **1945 р., 26 квітня** – у роботі конференції Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско взяла участь делегація УРСР на чолі із наркомом закордонних справ УРСР Д.Мануїльським.
- **1945 р., 26 квітня** – у Берліні загинув гетьман України П.П.Скоропадський.
- **1945 р., 16 квітня – 2 травня** – Берлінська наступальна операція, в ході якої було штурмом узято столицю фашистської Німеччини Берлін військами 1-го Білоруського, 1-го Українського та 2-го Білоруського фронтів.
- **1945 р., в ніч з 8 на 9 травня** – підписання фашистською Німеччиною (Кейтель) з СРСР (Жуков) Акта про капітуляцію Німеччини.
- **1945 р., 29 червня** – угода між СРСР та Чехословаччиною про входження Закарпатської України до складу УРСР.
- **1945 р., 24 червня** – урочистий Парад Перемоги на Красній площі в Москві.
- **1945 р., 2 вересня** – капітуляція мілітаристської Японії. Закінчення Другої світової війни.

Контрольні запитання

1. Яку роль напередодні Другої світової війни в Європі відіграло «Українське питання»?
2. Визначити основні причини та періоди Другої світової війни.
3. Як вплинули на міжнародну ситуацію таємні протоколи Пакту про ненапад та Договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною 23 серпня і 28 вересня 1939 року?
4. Які позитивні та негативні зміни відбулися в західноукраїнських землях, після їхнього приєднання до УРСР?
5. Охарактеризуйте стан економіки УРСР України у 1939–1941 рр.
6. В чому проявилися прорахунки радянського керівництва на обороноздатності країни на першому етапі війни?
7. Визначити найважливіші причини поразок Червоної армії в 1941–1942 рр.
8. Якими рисами характеризувався німецький «новий порядок» на окупованих землях України.
9. Дайте порівняльну характеристику комуністичному та націоналістичному руху Опору в Україні.
10. Яку роль визвольному походу Червоної армії відіграли військові операції по форсуванні Дніпра, Корсунь-Шевченківська, Житомирсько-Проскурівська, Ясо-Кишинівська, Кримська, Львівсько-Сандомирська та Карпатська наступальні операції?
11. Чи можна було уникнути великих втрат при визволенні України від фашистів?
12. Якими були матеріальні та людські втрати України в роки Другої світової війни?

Тема 13. Україна в складі СРСР в період повоєнної відбудови, «відлиги», «застою» (1945–1984 рр.). Криза комуністичної системи та розпад СРСР

План

- 13.1. Українська РСР в умовах післявоєнної відбудови. Ситуація в Західній Україні.
- 13.2. Перша спроба десталінізації радянського суспільства та соціально-економічних реформ в умовах хрущовської «відлиги». Україна в період «відлиги».
- 13.3. Внутрішня і зовнішня політика радянського керівництва епохи брежнєвського «застою».
- 13.4. Особливості розвитку дисидентського руху в Україні в 50–80-ті роки ХХ ст.
- 13.5. Культура в Україні у 50–80-ті роки ХХ ст.

13. 1. Українська РСР в умовах післявоєнної відбудови. Ситуація в Західній Україні.

У післявоєнний період історії України, яка включала майже всі етнічні землі і перебувала в складі СРСР до серпня 1991 року, слід виділити наступні періоди:

I – 1945–1953 рр. – *Україна в період повоєнної відбудови та нового наступу сталінської реакції* (вихід України на міжнародну арену, відбудова зруйнованого народного господарства, протистояння радянської влади ОУН-УПА, радянська Західної України, завершення формування території УРСР, ідеологічний наступ режиму на українську культуру).

II – 1953–1964 рр. – *Україна в період хрущовської «відлиги», десталінізації* (лібералізація та демократизація суспільно-політичного життя в республіці, початок десталінізації, реабілітації, економічних реформ, підвищення життєвого рівня народу, зародження дисидентського руху у 1957 р., курс на побудову комунізму).

III – 1964–1984 рр. – *УРСР в період кризи радянського ладу та комуністичної ідеології* (косигінські та брежнєвські реформи, застій в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах, посилення процесу русифікації, утвердження неосталінізму, культу особи Л. Брежнєва та В. Щербицького, боротьба проти наростаючого дисидентського руху).

IV – квітень 1985 – серпень 1991 рр. – *Україна в період перебудови та визрівання умов для незалежності* (курс КПРС на чолі із М. Горбачовим на оновлення соціалізму, спроба та провал перебудовчих процесів в економіці, політиці, ідеології, соціальній та духовній сферах, утвердження власності, демократії, національне відродження в Україні, формування багатопартійності, прийняття Декларації про державний суверенітет України у 1990 р.).

Важливі зміни відбулися після війни у зовнішній політиці Української РСР. У 1944 р. Й. Сталін, підкреслюючи роль України на завершальному етапі війни, наказав створити в УРСР два нових наркомати – оборони на чолі із двічі Героєм Радянського Союзу С. Ковпаком (з метою боротьби роти армії ОУН-УПА) та наркомат зовнішніх справ на чолі із Д. Мануїльським.

У 1946 р. Раднарком України було перетворено на Раду Міністрів, а наркомати – на міністерства. Це більш відповідало світовій практиці. У 1949 – 1950 рр. були внесені зміни в державний герб і державний прапор УРСР. До герба, основною частиною якого були серп і молот, додали ще й п'ятикутну зірку. Прапор зберігав традиційно червоний колір з голубою смугою внизу прапора.

У квітні 1945 р. УРСР і БРСР, які найбільше постраждали в роки Другої світової війни, були включені разом з СРСР до складу 53 країн – засновниць ООН. Головними причинами цього акту було прагнення Й. Сталіна отримати додаткові голоси в ООН та підкреслити незалежність України на міжнародній арені в умовах протистояння радянської влади із українськими націоналістами. Серед членів української делегації, яка займалася підготовкою статуту та інших документів Організації Об'єднаних націй у 1944 – 1945 рр. в Сан-Франціско був відомий дипломат із Поділля О. Война.

Олексій Дорوفійович Война (1907–1957) – відомий у 40–50-роки ХХ ст. дипломат, дослідник проблем загальної історії та міжнародних відносин. Народився в м. Бар у селянській родині. До війни працював чорноробом, візником, котельником на цукровому заводі. Навчався на робфаці Одеського сільськогосподарського інституту, у 1930 – 1934 рр. – в Московському інституті народного господарства. У 1934–1935 рр. працював у Народному комісаріаті харчової промисловості СРСР, у 1935–1936 рр. – навчався в аспірантурі Московського інституту

народного господарства, у 193 –1938 рр. – Інституті з підготовки дипломатичних і консульських працівників Народного комісаріату закордонних справ СРСР. У 1936–1952 рр. – в системі МЗС СРСР – у 1938–1941 рр. – у посольстві СРСР у Швеції, у 1941–1943 рр. – у Великобританії. Із 1944 р. працював у створеному НЗС УРСР. Разом із Д. Мануїльським працював у складі делегації УРСР на Сан-Франціській конференції 1945 р., Паризькій мирній конференції 1946 р., учасником перших сесій Генеральної Асамблеї ООН. У 1949 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1951 – 1952 рр. – працював радником посольства СРСР у Англії. Із 1952 до 1957 р. О. Война працює завідувачем відділу загальної історії та міжнародних відносин Інституту історії АН УРСР. Автор понад 70 наукових праць. Помер у 1957 р. і похований у Києві. В м. Бар Вінницької області в честь відомого земляка-дипломата названа одна із вулиць міста

УРСР у 1945–1950 рр. стала також членом 20 міжнародних організацій і «самостійно» (не без контролю Москви) уклала 65 угод. Проте в ООН, як і в інших організаціях, Україна за весь час існування СРСР ніколи не займала особливої позиції, відмінної від загальносоюзної.

Україна зазнала непоправних втрат за роки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Було спалено і зруйновано 714 міст і містечок, більше 27 тисяч сіл, більше 16, 5 тисяч промислових підприємств, гідроелектростанцій, тисячі мостів. Без житла залишилося близько 10 мільйонів українців. Загальна сума збитків складала майже 1,2 трлн. Карбованців (42% всього національного багатства). Різке скорочення чисельності людських ресурсів України стало справжньою демографічною і національною трагедією. Загибло близько 8 млн. людей, 1 мільйон 200 тисяч остербайтерів залишилися в американській, англійській та французькій зонах окупації Німеччини, боячись помсти з боку Сталіна за співробітництво із німецькими властями. 1 мільйон 200 тисяч тих, хто повернувся додому, піддавалися брутальним перевіркам та приниженням. Із 3,5 мільйонів спеціалістів, їх родин, евакуйованих до Росії та Середньої Азії, повернулося менше половини. Близько 500 тисяч українців із Західної України, обвинувачених у підтримці загонів ОУН-УПА, були виселені на схід та північ СРСР. Декілька мільйонів чоловіків-українців перебували у Радянській армії, яка в умовах наростання «холодної війни», нарощувала свою кількість та присутність у країнах народної демократії – Польщі, Румунії, Східній Німеччині, Угорщині, Чехословаччині, Китаї, Кореї. Довоєнного рівня населення досягло у 1958 р.

За даними В. Короля у 1945 р. на території республіки, де частково у 1943-1944 рр. у визволених територіях розпочалася відбудова зруйнованого господарства, було вироблено 23 % електроенергії, виплавлено 15% сталі, 17% чавуну, видобуто 36% донецького вугілля (відступаючи гітлерівці затопили усі великі шахти) від рівня 1940 р. Тобто цифри свідчать про суттєве зниження загального промислового потенціалу УРСР.

Особливості відбудови української економіки у четвертій п'ятирічці (1946–1950) були:

- відбудова здійснювалася централізовано, тобто в ході виконання загальносоюзного п'ятирічного плану;
- відбудова здійснювалася величезними зусиллями українського населення, переважно жінок, та спеціалістів, які приїхали із інших союзних республік СРСР. Наприклад, у відбудові зруйнованого Дніпрогесу у 1944–1947 рр. брали участь 120 підприємств Радянського Союзу та будівельники 26 національностей;
- опора на власні сили та внутрішні джерела;
- економіка відбудовувалася як частина загальносоюзного народногосподарського комплексу;
- третя частина українського населення, проживаючи в землянках та тимчасових бараках, проявляла самовідданість, трудовий героїзм і ентузіазм;
- у 1945–1946 рр. Україна отримала устаткування десятків німецьких демонтованих заводів і фабрик, так як Сталін заборонив повертати із Росії обладнання українських заводів, евакуйованих туди у червні – листопаді 1941 р;
- командно-адміністративна економіка розвивалася не за рахунок впровадження нових технологій, а екстенсивним шляхом (на основі реконструкції старих підприємств та залучення додаткової робочої сили, здебільшого не кваліфікованої);
- заідеологізованість у відбудовчому процесі;
- поряд із відбудовою важкої промисловості, відбувалося будівництво нового та відбудова старого житла. За даними В. Короля протягом 1946 – 1950 рр. в УРСР було збудовано 46 мільйонів квадратних метрів державного житла;

- добре фінансована та матеріально і кадрово забезпечена важка промисловість України на 1950 р. досягла рівня 100-115 %, відносно 1940 р., тоді ж як харчова, легка, текстильна промисловість – 30-80%, сільське господарство – 91 %;
- відбудова сільського господарства України проходила в умовах голоду 1946–1947 рр., мінімального фінансування (лише 7% держбюджету республіки, тоді як на промисловість у роки четвертої п'ятирічки було виділено 80% капіталовкладень) та грошової реформи 1947 р. (в селах, де гроші зберігалися дома, а не в ощадбанках, обмін грошей здійснювався переважно з розрахунку 1:10);
- соціалістичним змаганням було охоплено у 1948–1950 рр. понад 90% працюючих;
- не використовувався досвід передових країн світу по виходу із післявоєнної кризи, який переважно базувався на першочерговому відродженні засобів комунікацій, фінансовій стабілізації, розвитку легкої, харчової промисловості, сільського господарства і на їх базі – розвитку важкої промисловості;
- загальний обсяг капіталовкладень на четверту п'ятирічку в республіці становив 65 мільярдів карбованців, що перевищувало обсяг капіталовкладень в СРСР на першу п'ятирічку.

Дуже важким було становище в сільському господарстві. Відновлювати його було набагато складніше, ніж промисловість, що пояснюється залишковим принципом фінансування галузі, різким зменшенням кількості населення (прямі та не прямі втрати становили 14,5 мільйонів чоловік) населення, особливо чоловічого, значним скороченням техніки в МТС та худоби, продовженням воєнних дій між радянськими військами та загонами ОУН – УПА в Західній Україні. 28 тисяч колективних господарств УРСР були пограбовані, спустошені, вони втратили близько 7,6 мільйонів голів корів, 3,3 мільйони коней, 9,3 мільйонів свиней, 7,3 мільйона голів овець. Поля були встелені тисячами снарядів, мін, гранат, були перериті окопами, бліндажами, протитанковими ровами та ямами від авіаційних бомб і артилерійських снарядів.

Оплата праці на селі фактично була у вигляді трудовнів, як і до війни. На полях працювали жінки, підлітки, інваліди та люди похилого віку. Селянська родина жила за рахунок власної присадибної ділянки, яка давала їй 70% грошей (більшість яких віддавали у вигляді позик державі), 80% м'яса, 90% картоплі, близько 75 % помідор, огірків, капусти, цибулі.

У 1946–1947 роках на півдні та сході України голодувало близько 4,5 мільйонів чоловік, із яких близько 1 мільйона померли голодною смертю. За даними О. Бойка лише у 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях республіки у 1946 р. померло 282 тисяч, а у 1947 р. – 528 тисяч чоловік. Лише завдяки втручанні М. Хрущова – першого секретаря КП(б)У, ціною власної посади у 1947 р. вдалося врятувати близько 3,5 мільйонів голодуючих.

Причинами голоду були:

- зруйнування в роки війни економічної бази сільського господарства;
- в складі Радянської армії воювали більше 7 мільйонів громадян України, більшість це були вихідці із села, які загинули на полях боїв;
- запровадження великих податків та позик для селян з боку держави;
- посуха 1946 р. ;
- вивезення зерна за кордон з метою надання братерської допомоги народам Європи;
- сталінська політика непомірних хлібозаготівель (уряд збільшив у липні 1946 р., знаючи про наростання голоду, план із 340 мільйонів пудів до 360.);
- ігнорування інтересів українського селянства, яке в більшості свого складу перебувало на тимчасово окупованій території в роки війни;
- голод мав яскраво виражений антиукраїнський, штучний характер, хоча мали місце і природні чинники.

У результаті напруженої праці економіка республіки була швидко відбудована. Обсяг промислової продукції в УРСР збільшився за п'ятирічку в 4,4 рази. У 1950 р. промислове виробництво в Україні на 3 – 15% перевищувало рівень 1940 р. Проте легка промисловість досягла лише 80% довоєнного рівня. Було відбудовано 130 шахт Донбасу, налагоджено роботу 46 прокатних станів, 22 доменних печей, 43 мартенівських печей на «Криворіжсталі», «Азовсталі», «Запоріжсталі», Єнакіївському та Краматорському комбінатах. Відбудовані десятки гідро та теплових станцій (Дніпрогес імені Леніна, Зуївська, Одеська та інші станції), які вже у 1950 р. перевищили довоєнний рівень виробництва електроенергії. Розпочалася електрифікація частини сільських населених пунктів. Почали Розвивалися нові галузі промисловості – ракетобудівна, радіотехнічна, автомобілебудівна,

освоювалися нові родовища нафти та газу в Карпатах та Прикарпатті. В кінці 40-на початку 50-х років вступив до ладу перший в СРСР газопровід Дашава – Київ, який поставляв згодом газ і до Москви. За п'ятирічку в республіці в основному вдалося відбудувати освітню та медичну сфери, хоча будівництва нових шкіл та поліклінік майже не відбувалося.

Життєвий рівень, умови життя та побуту більшості українців залишалися низькими, хоча у 1947 р. була скасована карткова система. Не вистачало елементарних речей – одягу, взуття, мила, білизни (більшість населення носили старий зношений одяг, шенелі, фуфайки, кірзові чоботи).

В Західній Україні, незважаючи на продовження військового протистояння між владою та підрозділами ОУН-УПА, до 1951 р. проводилася політика колективізації, в результаті якої було колективізовано 1,5 млн. селянських господарств та створено 7 тисяч колгоспів. За даними

В. Греченка за 1945–1951 рр. промислове виробництво в Західній Україні збільшилося на 230%, розширились можливості для здобуття освіти: у 1950 р. у 24 вузах Західної України навчалось 33 тисячі студентів. Але цей процес супроводжувався масовою русифікацією, депортаціями та переслідуванням українців, особливо тих сімей, чії сини, чоловіки перебували в складі партизанських армій та підпільних груп. У 1946 р. Сталін спрямував свої зусилля проти греко-католицької церкви, заарештував митрополита Й. Сліпого, насильно офіційно «возз'єднав» з православною церквою Московського патріархату в 1946 р. Із Західної України за реальний чи вигаданий зв'язок з УПА було депортовано близько 500 тисяч українці.

Боротьба УПА проти радянських військ та радянської влади під керівництвом Р. Шухевича особливо гострою була у 1944 – 1947 р., коли вона у широкомасштабних великих боях втратила до половини особового складу (92 тисячі чоловік). На другому етапі армія розконцентрувалася на невеликі загони до 50 вояків, що вели боротьбу підпільними та партизанськими методами – здійснювали несподівані напади із засідок, знищували комунікації, склади, нападали на адміністративні центри, вчиняли замаху на представників комсомольських, партійних, радянських органів, на колгоспників-активістів, пропагували ідеї ОУН за допомогою листівок. Загони УПА тією чи іншою мірою контролювали територію площею до 150 тис. км².

Після смерті у одному із боїв головнокомандуючого УПА Р. Шухевича у березні 1950 р., боротьба ще продовжувалася протягом 1950–1954 рр. під командуванням Василя Кука. До 10 тисяч вояків під керівництвом М. Лебеда в 1947–1948 р. прорвалися з боями через територію Чехословаччини в Західну Німеччину.

У післявоєнний час було вбито 30 тисяч партійно-радянських працівників, прибічників радянської влади та загинуло 22 тисячі військовослужбовців Радянської Армії. Для боротьби з націоналістичним підпіллям влада використовувала масові депортації до Сибіру виселили 203 тис. осіб, а також декілька разів М. Хрущов оголошував амністію тим, хто складе зброю. Причинами довготривалого протистояння на нашу думку були: віра націоналістів у відродження незалежної української держави, висока дисципліна та віра в перемогу над сталінським режимом, вага підтримка з боку населення Західної України, багаторічний досвід ведення підпільної та партизанської боротьби, знання місцевості, ненависть до радянської влади, надія на початок нової війни в умовах наростаючої «холодної війни», підтримка з боку українського націоналістичного підпілля та емігрантів за кордоном, реакційна політика Сталіна щодо українців у післявоєнний час, нищення понад 4000 греко-католицьких церков, операція «Вісла», в результаті якої у радянськими, польськими властями було насильно розселено по всій території Польщі понад 140 тисяч лемків.

Після війни відбулося завершення об'єднання українських земель, встановлення і юридичне оформлення її кордонів. Уперше у своїй історії Україна стала соборною, об'єдналися всі етнічні українські землі. Ці питання вирішувались на Тегеранській (1943) та Ялтинській (1945) міжнародних конференціях, а також радянсько-польськими, радянсько-чехословацькими та радянсько-румунськими договорами. Відповідно до радянсько-польського договору (серпень 1945р.) Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя залишилися в складі Польщі. Тут проживало майже 800 тисяч українців. У результаті було прийнято рішення про примусове переселення українців з цих земель у 1944–1947 рр.

Багато поляків було переселено із Східної Галичини та Буковини на територію Польщі. У 1951 р., на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками - Україна віддала Устриківський район Дрогобицької області, а за це отримала територію навколо м. Червонограда. У результаті всіх цих процесів у складі України залишилась Західна Україна, Закарпаття, Північна Буковина. Згідно радянсько-чехословацького договору (червень 1945 р.) до складу УРСР ввійшло Закарпаття, а в результаті підписання радянсько-румунського договору у 1947 р. було встановлено українсько-румунський кордон. Але із 1947 до початку 2009 року не до кінця було вирішено питання про право

власності на острів Зміїний у Чорному морі. На сьогодні чітко визнано право України на острів та на встановлені морські території.

Останніми змінами у формуванні територіальної цілісності УРСР була передача Російською Федерацією до УРСР Кримської області у рік відзначення 300-річчя возз'єднання України з Московською державою у 1654 р. Це був дорогий подарунок, адже розорена війною область, із якої виселили 191 тисячу кримських татар (1944 р.) та інших національностей, була заселена росіянами та українцями, які не знали специфіки краю.

Відповідно до Конституції СРСР 19 лютого 1954 р. відбулося засідання Президії Верховної Ради СРСР, на якому були присутні всі зацікавлені сторони. Одноголосно був затверджений указ про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. Остаточним рішенням цього питання став Закон, прийнятий Верховною Радою СРСР 26 квітня 1954 р.

Частина етнічних українських територій залишилася за межами України. Це північно-східні райони Слобожанщини і Кубань (частина території сучасних Білгородських, Воронезької областей і Краснодарського краю); південні райони Брестщини в складі БРСР; Підляшшя, Холмщина, Посяння і Лемківщина в складі Польщі; Прятовщина в складі Словаччини; частина Мараморщини в складі Румунії. Але Україна не має територіальних претензій до сусідніх країн.

Таким чином, територія України та її населення в цей період значно збільшились.

Після війни відбулися зміни в національному складі республіки. У Польщу переселився 1 млн. поляків з Галичини та Волині. Натомість у радянську Україну іммігрувало близько 520 тис. українців з Польщі. Крім того, з України було депортовано 650 тис. німців, 200 тис кримських татар. Значно зменшилась кількість єврейського населення – з 2,7 млн. до 800 тис. чол. Зросла кількість росіян: з 4 млн. у 1939 р. до 7 млн. у 1959 р.

Отже, післявоєнний період української історії характеризувався розширенням можливостей УРСР, особливо на міжнародній арені, відбудовою у дуже важких умовах української економіки, але з другого боку – наростанням сталінських репресій проти українського селянства і творчої інтелігенції, буржуазних націоналістів, космополітизму та загонів ОУН-УПА.

13. 2. Перша спроба десталінізації радянського суспільства та соціально-економічних реформ в умовах хрущовської «відлиги». Україна в період «відлиги».

Після смерті Сталіна (1953 р.) в СРСР сталися суттєві зміни в соціально-політичному житті та економічній політиці. Почався процес часткової десталінізації, який був названий «відлигою» (1953–1964).

Причини «відлиги»:

- *смерть 5 березня 1953 р. Й. Сталіна;*
- *прагнення М. Хрущова лібералізувати суспільно-політичне життя в країні, послабити соціальну напруженість в суспільстві;*
- *бажання частини демократично налаштованої еліти наблизити СРСР до передових країн світу, показати Заходу справжню демократичну сутність соціалізму;*
- *необхідність реально підійти до соціально-економічних проблем, які не були вирішені після війни;*
- *в умовах змагання двох різних систем за вплив на маси та свідомість людей, прагнення М. Хрущова показати всьому світові переваги соціалізму та комунізму;*
- *засудженням культу особи Сталіна та початок процесу десталінізації тодішнє керівництво країною та республіками намагалося відмежувати себе від відповідальності за жертви сталінізму, намагання не допустити до подібних процесів у майбутньому;*
- *розвиток радянського суспільства вимагав нових підходів до керівництва економікою, політикою, вирішення проблем «Холодної війни»;*
- *М. Хрущов завдяки зростанню ентузіазму та розкріпачення народних мас хотів наздогнати передові країни світу по виробництву продукції промисловості та сільського господарства на душу населення.*

Значною віхою в цьому процесі був XX з'їзд КПРС (1956 р.), де тодішній керівник партії М. Хрущов зробив доповідь «Про культ особи та його наслідки». У ній він піддав досить різкій критиці діяльність Сталіна, вказавши на численні незаконні дії з його боку та його оточення. Але доповідь не була опублікована і широкого обговорення серед народу її не відбулося. Вперше вона

з'явилася з дозволу М. Горбачова у одному із перших номерів журналу «Известия ЦК КПСС» у 1989 р. Було припинено масові репресії, почалася реабілітація незаконно репресованих. На кінець 50-х років було переглянуто справи 5,5 млн. чол., які перебували на обліку репресивних органів. З цього обліку знято 58% справ.

Але поза реабілітацією залишилася більшість жертв репресій 20-х – початку 30-х років, діячі ОУН - УПА, майже всі, хто обвинувачувався в «націоналізмі». Жорстокий ідеологічний контроль дещо ослаб, ішла критика «культу особи» Сталіна.

У 1961 р. тіло Сталіна винесли з мавзолею і поховали біля Кремлівської стіни. Його численні пам'ятники були знищені, названі на честь нього міста – Сталінград був перейменований – у Волгоград, Сталіно – в Донецьк, вулиці, колгоспи – перейменовані, його твори вилучені з масових бібліотек.

Було ліквідовано концтабори, так звані «Гулаги» та «Алжири» (переважно там перебували дружини репресованих військових), звільнено сотні тисяч людей із заслань та спец поселень, у тому числі українців. Підвищувалась роль і розширювалася компетенція республіканських, обласних і місцевих органів влади, депутатів Рад. Проте вибори в ради всіх рівнів були формальними, а самі ради не мали реальної влади. Профспілки, комсомол, творчі спілки залишилися придатками-державних структур.

Процес демократизації йшов непослідовно і повільно. Головними причинами цього були неспроможність командно-адміністративної системи до глибокого реформування, половинчастість у подоланні сталінізму, відрив ідеології і політики від реального життя, слабка участь широких народних мас у реформах, стиль керівництва самого М. С. Хрущова. Виступаючи з критикою Сталіна і проводячи реабілітацію його жертв, Хрущов виявив мужність і справедливість, проте будучи сином свого часу і лідером командно-адміністративної системи, не міг бути послідовним, нерідко допускаючи суб'єктивізм і волюнтаризм. Проте навіть його паліативний курс на десталінізацію зустрів опір з боку консервативних соратників Сталіна (Молотова, Кагановича, Маленкова), які намагалися усунути у 1957 р. Хрущова, проте невдало. Спроба реанімувати сталінізм провалилася.

Прагнучи «поліпшити соціалізм», повернути суспільно-політичне життя до «ленінських норм», М. С. Хрущов провів деякі реформи та здійснив низку експериментів у економіці. Реформи почалися з сільського господарства. При Сталіні сільське господарство було збитковим, і збитки покривалися державними кредитами і дотаціями, що з економічної точки зору було абсурдом.

З 1953 р. почалося підвищення заготівельних та закупівельних цін на сільськогосподарські продукти, які до кінця 50-х років зросли втричі. Були скасовані обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів із колгоспних дворів, удвічі знижені податки з присадибних господарств. З середини 50-х років сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954–1958 рр. на 20%, цукрових буряків – удвічі, м'яса – більш як удвічі, молока – втричі. Однак у кінці 50-х років знов посилювалися обмеження розвитку особистого підсобного господарства, бо Хрущов наказав, щоб усі колгоспники звели корів до колгоспу і брали молоко з магазинів. У результаті питома вага особистих господарств у загальній товарній продукції сільського господарства знизилась з 27 % у 1940 до 15 % у 1959 р.

Хрущов намагався вирішити проблему продовольства за рахунок екстенсивних методів — освоєння цілинних земель у Казахстані і Сибіру. М. Хрущов доручив займатися «підняттям цілини» Л. І. Брежневу. Це суттєво позначилося на ситуації в Україні, яка

повинна була взяти на себе значну частину витрат. До 1956 р. звідси на цілину було перекинуто тисячі тракторів, комбайнів і 100 тисяч досвідчених механізаторів, багато молоді. Практика показала, що більший ефект мало б вкладення коштів в інтенсивний розвиток сільського господарства України.

Інший експеримент передбачав вирощування величезної кількості кукурудзи. Хрущов побачив у цьому головний важіль, за допомогою якого можна вирішити продовольчу проблему, підняти тваринництво та птахівництво. Проте її значення перебільшувалось і посіви насаджувались командним методом на шкоду іншим традиційним для України культурам, перш за все пшениці.

У 1958 р. ліквідували машинно-тракторні станції (МТС), а їх техніку передали колгоспам, що було неоднозначним рішенням, адже за техніку треба було платити значні кошти, а вона знаходилась не в дуже доброму стані. Розвитку сільського господарства заважала надмірна централізація, коли в центрі продовжували вирішувати, що і де треба сіяти, не враховуючи місцевої специфіки. З 1958 р. у сільському господарстві почався спад.

У 1957 р. почалася реформа управління. У результаті створили таку структуру, яка повинна була поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік і об-

ластей. Економіка переходила на управління за територіальним принципом через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних адміністративних районах. На території УРСР їх було утворено 11. Це робилося для того, щоб зменшити бюрократизм у центрі. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. промислових підприємств, а під кінець 1957 р. вони наглядали за 97% заводів у республіці. Спочатку реформа дала певний ефект. У рамках економічних районів розширились можливості спеціалізації і кооперування, господарники дещо звільнилися від диктату центру, покращилося використання місцевих ресурсів. Проте тенденція до територіальної відокремленості все більше вступала в суперечність з об'єктивним процесом поглиблення галузевої спеціалізації виробництва. Не вдалося знайти й оптимальні форми поєднання місцевих та загальнодержавних інтересів.

Нездійсненим було проголошення «розгорнутого будівництва комунізму», твердження Хрущова, що «теперішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі». Передбачалося, що протягом 20-х років (до 1980 р.) радянське суспільство повинно стати «в основному комуністичним», економіка – обігнати США, реалізується перехід до розподілу «за потребами».

Хоч хрущовські реформи не виправдали пов'язаних з ними сподівань, але рівень життя людей усе ж значно зріс, вражаючих успіхів було досягнуто в космосі (у 1957 р. – запущено перший штучний супутник Землі, а у 1961 р. – Ю. Гагарін здійснив перший в історії людства політ в космос). Лібералізація радянської системи дозволила сформуватись цілому поколінню «шістдесятників» (діячів культури, науки), які виступали за поглиблення реформ і подальшу демократизацію суспільства. З'явилася нова багатообіцяюча генерація діячів культури, яка відіграла важливу роль у суспільно-політичному житті республіки, особливо у 80 – 90-х роках.

Реформи Хрущова містили багато позитивного, він сприяв підвищенню добробуту народу. За період його керівництва було створено водневу бомбу (1952 р.), ліквідовано каральні органи МВС, розвінчано культ особи Сталіна, розпочато процес десталінізації та реабілітації, демократизовано та реформовано економічне життя, проведено децентралізацію управління, відбулася демократизація суспільно-культурного життя, селянство одержало ряд прав та можливостей для життя і праці, зокрема почали одержувати пенсії та зарплату, в основному вирішив житлову проблему, наповнив країну необхідними товарами широкого вжитку, врегульовано радянсько-югославський та радянсько-американський конфлікти («Карибська криза»), зміцнено світову систему соціалізму (у 1955 р. створено Варшавський договір) та національно-визвольний рух у світі.

З ініціативи М. Хрущова були введені положення про побудову в СРСР комунізму за 20 років, положення про оновлення керівних органів компартії не менше ніж на чверть та можливість бути обраними в ці органи не більш трьох термінів підряд. Це дуже зачепило інтереси високопоставлених членів партійного апарату, що стали побоюватися за своє майбутнє, побачивши перспективу втратити керівне крісло. Невдоволення номенклатури викликала і ліквідація різноманітних привілеїв, різке зменшення кількості службових автомобілів, інших пільг. Проти Хрущова виступила група змовників із його ж оточення – Л. Брежнєв, М. Суслов, М. Підгорний, О. Косигін, Р. Маліновський та інші.

У жовтні 1964 р. Хрущова було знято з посад Першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР і відправлено на пенсію. До влади прийшов Л. І. Брежнєв, який із 1966 р. став Генеральним секретарем ЦК КПРС.

Причини зміщення М. Хрущова:

- *авторитаризм та прожекторство, волюнтаризм у внутрішній та зовнішній політиці М. Хрущова;*
- *не послідовність у виконанні запланованого, часта зміна рішень;*
- *не завершеність процесу демократизації, лібералізації, десталінізації, реабілітації;*
- *постійна зміна ротації кадрів, що не подобалося партійній номенклатурі;*
- *переслідування дисидентів викликало відразу до влади збоку інтелігенції та її підтримки хрущовських реформ;*
- *розвінчання культу особи, ліквідація концентраційних таборів, лібералізація життя, ліквідація атмосфери страху не подобалася багатьом сталіністам, які були прихильниками тоталітарної, а не авторитарної системи керівництва;*
- *Хрущов не піддавав сумніву існування тоталітарної системи, не торкнувся причин її панування;*
- *ідея побудови комунізму за 20 років була утопічною;*
- *не послідовна зовнішня політика, хоча багато відбулося і позитивних змін (скорочення армії, поліпшення відносин із США після «Карибської» кризи, створення Варшавського договору), як*

Перший секретар ЦК КПРС та Голова кабінету міністрів СРСР М. Хрущов останні роки керівництва більше часу проводив у зарубіжних поїздках, ніж займався керівництвом країною.

Отже, хрущовська «відлига» сприяла лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР та в Україні. Вона відіграла велику роль у процесі демократизації українського суспільства, виникненню дисидентського руху, поліпшенню життя і праці мільйонів громадян.

Але із приходом до влади Л. Брежнєва розпочався новий виток неосталінізму, культу особи, наступу на демократичні сили країни, зростання радянсько-партійної номенклатури, зростання гонки озброєнь, загивання економічної системи розвинутого соціалізму та поступової втрати авторитету СРСР на міжнародній арені.

13. 3. Внутрішня і зовнішня політика радянського керівництва епохи брежнєвського «застою».

Згодом після зняття М. С. Хрущова у 1964 р. була здійснена Л. Брежнєвим та О. Косигінім спроба запровадження господарської реформи, перш за все вдосконалення управління виробництвом. Раднаргоспи були ліквідовані, натомість створювались понад 40 міністерств і відомств. Передбачалося посилення економічних методів управління промисловістю, розширення прав підприємств, перехід їх на госпрозрахунок посилення економічного стимулювання. Розширення безпосередніх зв'язків між самостійними підприємствами. Але в умовах надцентралізації виробництва, зміцнення командно-адміністративної системи, здійснення цієї реформи ставало проблематичним. Хоча збільшилася зарплата робітників і службовців у і галузях, зростало житлове будівництво, кількість проблем не зменшувалась, а збільшувалась.

Основним гаслом брежнєвського керівництва стала стабільність, що фактично означало незмінність, застій. Гаслами цього періоду стали: «Розвинутий соціалізм», «Економіка повинна бути економічною», «Нова історична спільність людей – радянський народ» та інші. У 60–80-х роках політичний курс радянського керівництва відрізнявся різко вираженим консерватизмом. Будь-який опозиційний рух нещадно придушувався. Проте неосталіністи не могли повернутися і до відкритого і масового терору.

Криза радянської системи виявлялася в зростанні науково-технічної відсталості країни порівняно з передовими західними, країнами, уповільненні темпів економічного розвитку, низькій якості більшості вітчизняних промислових товарів, нездатності колгоспно-радгоспної системи, забезпечити країну продовольством відповідно до потреб і життєвих норм, явній безгосподарності. Потенційні можливості командно-адміністративної системи вичерпалися, вона стала не чутливою до науково-технічного прогресу. Темпи занепаду економіки України все зростали. Якщо у 1961 – 1965 рр. середньорічний приріст валового суспільного продукту в УРСР становив 6,9%, у восьмій п'ятирічці – майже 8%, то у 1981 – 1985 рр. – 2,8–3,5%. Дев'ятий п'ятирічний план розвитку народного господарства УРСР (1971–1975) передбачав зростання національного доходу республіки на 39%, а фактичний приріст становив 28%, тоді як у восьмій п'ятирічці (1966–1970) – 39%.

За даними В. Короля за період 1961–1985 рр. вдвічі знизилася рентабельність українських підприємств, рівень зношеності виробничих фондів становив 43% у 1985 р. Лише 29% промисловості України в цей час працювали на українського споживача. Виробництво товарів споживання за 15 років (1976–1985 рр.) зросло у два рази, але Україна за рівнем життя населення у цей час перебувала лише на 60 місці в світі.

Першим секретарем ЦК Компартії України із 1963 до 1972 р. був Петро Шелест, який у взяв участь із Л. Брежнєвим в усуненні М. Хрущова із посади Першого секретаря ЦК КПРС та голови радянського уряду. З іншого боку – він проводив автономістську політику, чим викликав в радянського керівництва на початку 70-х років незадоволення.

Шелест Петро Юхимович (1908–1996) — партійний і державний діяч УРСР. Народився на Харківщині. По закінченні Маріупольського металургійного інституту (1935) працював на заводах Маріуполя і Харкова. Протягом 1948–1954 рр. — директор заводів у Ленінграді та Києві. З 1954 р. перебував на партійній роботі. У 1963–1972 рр. — перший секретар ЦК КП України. 1972 року був усунутий із своєї посади за книгу «Україна наша радянська» (1970) та «м'якотілість» до буржуазних націоналістів. У 1972 р. – переведений до Москви одним із заступників голови Ради Міністрів СРСР, а невдовзі – відправлений на пенсію.

П. Шелест неодноразово виявляв твердість в обстоюванні інтересів України, повноваження якої значно звузилися після ліквідації 1965 року раднаргоспів і переходу до галузевого принципу

управління промисловістю. Чітку позицію займав він і щодо спрямування інвестицій в економіку республіки, розвитку соціально-культурної сфери.

Щербицький Володимир Васильович (1918–1990) – партійний та державний діяч УРСР. Закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут. З 1948 р. на партійній роботі на Дніпропетровщині. Протягом 1961–1963 рр. і 1965–1972 рр. – Голова Ради Міністрів УРСР. З 1972 р. по 1989 рік – перший секретар ЦК КПУ, з 1971 – член Політбюро ЦК КПРС. За його керівництва республікою тут продовжувалася русифікація українського народу, закривалися храми, обмежувалися права віруючих і релігійних громад. У 1972 р. було проведено масові арешти українських дисидентів, у 1973 р. В. Щербицький піддав у статті «Про серйозні недоліки і помилки однієї книги», критиці книгу П. Шелеста «Україно наша Радянська». Автора звинуватили в тому, що він «ідеалізує українське козацтво і Запорозьку Січ», применшує виховну і спрямовуючу роль Комуністичної партії. В. Щербицький був відправлений на пенсію у 1989 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС М. С. Горбачовим.

З 1965 р. почала проводитись реформа в аграрному секторі. О. Косигін підвищив закупівельні ціни на сільгосппродукцію, збільшив фінансування в сільське господарство, в колгоспах вводилася гарантована оплата трудодня грошима, а також надбавка за кінцеві результати, знижувалась ціна, на сільгосптехніку. Проте технічних засобів, необхідних для впровадження індустріальних технологій, не вистачало. Нераціонально використовувалась земля. Залишалось невирішеним питання про соціальний розвиток села, його газифікацію, теплофікацію, водопостачання, медичне й торговельне обслуговування. Трудові ресурси на селі значно зменшилися, внаслідок виїзду до Казахстану, ву великі міста. Усе це призвело до уповільнення темпів розвитку виробництва.

У 70-роки йде процес меліорації та хімізації земель, в колгоспах збільшується кількість тракторів, комбайнів, автомобілів, іншої сільськогосподарської техніки. Колгоспи одержують власну техніку, що сприяло підвищенню продуктивності праці на селі.

У 1982 р. була прийнята Продовольча програма УРСР, яка передбачала зміни в управлінні аграрним сектором (створення структури агропрому), інтенсифікацію виробництва, забезпечення населення продуктами харчування, інтенсифікацію розвитку тваринництва. Проте вона неї була виконана.

Екстенсивна спрямованість виробництва потребувала величезних матеріальних ресурсів і робочої сили. Через недостатнє використання досягнень науково-технічного прогресу навіть на нових підприємствах діяли застарілі, екологічно небезпечні технології. Зростання видобувних галузей призводив до розбазарювання природних багатств, забруднення території республіки відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж у СРСР у цілому. Вичерпувалися ресурси Донбасу. Збільшувалася собівартість видобутку через підвищення глибини видобування вугілля, погіршувалися умови праці шахтарів, зростала небезпека для їхнього життя.

Основним гальмом у сільському господарстві був не дефіцит машин, мала зацікавленість колгоспників у результатах своєї праці. За даними В. Греченка 5% присадибних ділянок, де за допомогою простих інструментів, але з високою особистою зацікавленістю трудилися селяни, давала 1/3 виробництва м'яса, 1/4 молока, 40% картоплі. Прагнучи збільшити збір сільгосппродукції, влада розширяла посівні площі, вирубувалися ліси.

Україна щорічно втрачала до 600 млн. га родючих ґрунтів через зростання міст, будівництво підприємств, атомних станцій, водосховищ. Лише у 9 п'ятиріччі (1971–1975 рр. в Україні було побудовано 7 атомних станцій із 9, які будувалися в Радянському Союзі. В цей же час була побудована Чорнобильська атомна станція та місто енергетиків – Славутич.

Постійно збільшувався розрив між фінансуванням українського села та обсягами виробленої продукції. Так, за даними В. Короля у 1966–1986 рр. середньорічні капіталовкладення в сільське господарство України збільшилися у два рази, а валовий збір зерна – на 18%, м'яса – 38%. Це стало причиною постійної закупки зерна за кордоном.

Низький рівень життя і важкі умови праці призводили до відтоку населення із сіл. За 1966–1985 рр. з українського села виїхало 4,6 млн. чол., в основному молодь. Змінилася соціальна структура населення республіки. Якщо в 1960 р. сільські жителі склали половину населення республіки, то в 1985 р. – 32%.

Рівень постачання населення, особливо в 70-ті роки, підтримувався в основному за рахунок продажу нафти, металу, газу за кордон. Будуються міжнародні магістралі: «Союз», «Уренгой-Помари-Ужгород». Ситуація погіршувалася гонкою озброєнь, на яку витрачалися величезні кошти

(лише на території України розміщувалося близько 15% ядерної зброї світу), війною в Афганістані (з 1979 р.), БАМОМ – Байкало-Амурською магістраллю, підтримкою національно-демократичних держав та 15 країн соціалістичної орієнтації в усьому світі. Від вживання алкоголю у 1984 р. держава одержала дохід в сумі 90 млрд. карбованців. Йшов процес морального розкладу суспільства.

Протягом 1959–1988 рр. населення України зросло на 9,6 млн. осіб. І в 1989 р. складало 51,7 млн. Але у 7 областях було зафіксоване зменшення чисельності населення, кількість померлих почала перевищувати кількість народжених.

Конституція 1977 р. СРСР зафіксувала факт побудови в СРСР розвинутого соціалізму та процес зближення між різними націями та національностями. 30% сімей із 70 мільйонів сімей у країні за переписом 1989 р. були міжнаціональними.

У 1978 р. була прийнята Конституція УРСР, яка майже продублювала положення радянської союзної конституції. У ній також декларувалися принципи розширення й поглиблення соціалістичної демократії, розширення повноважень Рад народних депутатів, залучення мас до участі в управлінні державою. Але це були лише декларації. Панували адміністративно-командні методи управління, бюрократичний апарат влади зріс до 15 мільйонів чоловік, а до 1990 р. – до 20 мільйонів.

Люди не могли купити необхідні їм речі навіть маючи гроші, вони їх не купували, а «діставали у знайомих з під прилавка». За рівнем смертності Україна посідала третє місце серед республік СРСР.

В Україні були побудовані індустріальні гіганти, тут зосереджувалася четверта частина індустріального потенціалу СРСР. Підприємства й відомства не були зацікавлені в збільшенні витрат на охорону навколишнього середовища тому що це підвищувало собівартість продукції, що випускалася. Легше було працювати по старому ніж запроваджувати маловідхідні й безвідходні виробництва.

Особливу небезпеку для здоров'я людей викликають забруднення атмосферного повітря в містах і промислових центрах. Інтенсивне забруднення атмосфери призводить до кислотних дощів, що наносять шкоду всьому живий, у тому числі здоров'ю людей.

В УРСР кількість викидів шкідливих речовин в атмосферу від промислових джерел на одиницю площі майже в 7 разів перевищував середньосоюзні показники.

Після здійснення проектів зі зрошення півдня України і Криму Каховське водосховище перетворилося на озеро; сталося засолення земель в Одеській області в результаті пуску каналу «Дунай–Дніпро». Були затоплені райони нижнього Подніпров'я – святині українського козацтва.

Радянське керівництво приховувало від громадськості аварійні ситуації на атомних електростанціях, у той же час офіційна преса переконувала в повній безпеці АЕС. У ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. сталася аварія на Чорнобильській АЕС – техногенна катастрофа планетарного масштабу. На 4 енергоблоці виникла пожежа, яку першими гасили 28 пожежників (В. Правик, В. Кибенок, В. Ходемчук та ін.). Радіоактивна хмара поширилася над територією України, Білорусі, Румунії, Польщі, Болгарії, Югославії, Російської федерації, Швеції.

Радіоактивні речовини забруднили землю. З'явилася «зона відчуження» – території, яка найбільше постраждала від радіації й була заборонена для проживання. Найбільшого радіоактивного забруднення зазнали Житомирська, Київська, Чернігівська, Вінницька області. Причинами вибуху четвертого енергоблоку Чорнобильської АЕС визнано низьку якість проектування й обслуговування станції, халатність, неправильне розміщення станції в сейсмічно небезпечному місці.

Негативні наслідки вибуху в Чорнобилі ще довго будуть позначатися на здоров'ї поколінь. На вимогу європейських країн 15 грудня 2000 р. Чорнобильську АЕС було закрито. Але проблема Чорнобиля для України залишилася: скоротилося виробництво електроенергії; неясними залишається майбутнє м. Славутича і працевлаштування його жителів; складним і дорогим є обслуговування об'єкта «Укриття» –саркофага над четвертим енергоблоком; необхідна соціальна допомога ліквідаторам і потерпілим внаслідок аварії.

Партійне керівництво, особливо за часів В. В. Щербицького (1972–1989), почало проводити в Україні політику русифікації. Продовольча програма 1982 р. не виконувалася, з'явилися черги в умовах дефіциту товарів та продуктів харчування. Соціалістична система опинилася в глибокій економічній, політичній, соціальній та духовній кризі, необхідні були зміни, але партійна номенклатура, яка вцей час зросла до 20 мільйонів осіб та застаріле керівництво СРСР та УРСР не хотіли і не могли в умовах спаду виробництва, життєвого та духовного рівня людей, проводити радикальні (докорінні) реформи. Перебудовчі процеси розпочалися лише із квітня 1985 р., коли Генеральним секретарем ЦК КПКР стає Михайло Сергійович Горбачов.

13. 4. Особливості розвитку українського дисидентського руху в Україні у 50 – 80-ті роки ХХ ст.

Дисидентський (опозиційний) рух виник в Україні в середині 50-х рр. як форма протесту проти дій партійно-державного апарату та порушення ним конституції та радянських законів. Слово "дисидент" означає "незгодний" і розуміється як "людина протестна", яка відкрито протиставляє свої погляди панівній ідеології та рішуче виступає за свої переконання. Синонімом слова "дисидент" є "правозахисник" – тобто людина, яка виборює громадянські, релігійні та національні права. За період від 1957 до початку 80-х років ХХ століття відомо понад 1200 прізвищ українських дисидентів, які зазнали судових та інших переслідувань через звинувачення у буржуазному націоналізмі та антирадянській пропаганді. Але на думку Л. Дециньського – це лише близько 10% від усіх дисидентів, тому що радянська влада всіляко намагалася втаємничити всі політичні процеси того часу.

Періоди становлення та розвитку українського дисидентського руху:

I – 1958–1963 рр. – виникнення руху «шістдесятників»: В. Симоненко, І. Драч, Л. Костенко, І. Дзюба, В. Чорновіл та інші, боротьба із авторитаризмом та русифікацією, виступ за оновлення тогочасного суспільства та продовження процесу десталінізації;

II – 1963–1975 рр. – розгортання після перших арештів дисидентів *правозахисного* (захист прав людини, дотримання Конституції і законів), *самостійницького* (боротьба за державну незалежність України) та *релігійного* (обстоювання прав віруючих, легалізація в Україні УГКЦ, католицької та автокефальної церков) напрямків дисидентського руху в УРСР;

III – 1976–1991 рр. – зростання масовості та урізноманітнення форм боротьби проти тоталітарного режиму в умовах брежнєвщини боротьби усіх чотирьох напрямків опозиційного руху: самостійницького, національно-культурного, правозахисного та релігійного. Цей останній період започаткувала створена у 1976 р. Гельсінська спілка, а продовжили Народний рух України та близько 20 політичних партій та громадських організацій у 1989–1991 рр.

Причини появи опозиційного (дисидентського) руху в Україні:

- *непослідовність у обіцянках та діях М. Хрущова та Л. Брежнєва;*
- *бездержавний статус України, хоча формально УРСР була незалежною республікою із правом вільного виходу із СРСР;*
- *Україна була потужним економічним та сировинним придатком Москви, який нещадно експлуатувався;*
- *порушення конституційних прав і свобод громадян СРСР;*
- *панування радянської партійної бюрократії, яка в середині 80-х років зросла до 20 мільйонів чоловік;*
- *низький життєвий рівень населення України порівняно із Західними державами;*
- *монопольна влада в усіх сферах життя КПРС, яка зросла до 18,5 мільйона членів, в тому числі в УРСР – до 2,7 мільйонів;*
- *утиски національно-культурного та духовного життя України, переслідування передових кіл інтелігенції;*
- *нищення пам'яток історії та культури українського народу;*
- *витіснення з допомогою поширення російської української мови із державного життя, освіти, побуту, культури;*
- *виховання середнього учня, слухняного виконавця, переслідування за переконання, за власну думку;*
- *підкорення інтересів особи інтересам колективу, інтересам нової «комуністичної» держави та держави розвинутого соціалізму;*
- *нехтування загальнолюдськими цінностями;*
- *лібералізація суспільно-політичного життя та часткова його демократизація;*
- *початок десталінізації в державі та його поступове звернення на початку 60-х років;*
- *пом'якшення цензури, часткове відкриття спецархівів та поява багатьох творів, які раніше були заборонені, початок процесу реабілітації (250 тисяч осіб);*

- скасування цілого ряду партійних постанов партії та уряду 40-х рр., що були визнані "помилковими".
- посилилися контакти української інтелігенції з закордонними культурними та науковими центрами, із українською діаспорою, з їхніми досягненнями;
- антикомуністичні виступи в Угорщині, Польщі, Східній Німеччині, Чехословаччині.
- розпад світової колоніальної системи;
- розгортання світового правозахисного руху;
- прийняття в 1948 р. ООН Загальної декларації прав людини, Хельсінська нарада 1975 р з питань прав людини та їх захисту.

Особливості дисидентського руху:

- цей рух був закономірним протестом передової частини українського суспільства проти радянської тоталітарної системи, але в перші роки був неорганізованим і не масовим;
- мав метою реформування суспільства мирними методами боротьби, а не насильницькими;
- сподівався на "поліпшення", "вдосконалення", демократизацію існуючої системи;
- критичне ставився до комуністичного режиму;
- вів інтелектуальну боротьбу за світогляд людей;
- виникали певні організації (діяли гуртки, об'єднання, спілки, комітети) та урізноманітнював форми протесту;
- рух поширювався по всій території України, був загальноукраїнським;
- охопив різні верстви та прошарки населення (інтелігенцію, частину робітників, інженерів, частину студентської молоді, деяких релігійних діячів);
- намагався переконати суспільство в необхідності змін;
- йому було притаманне зростання інтересу до культури українського народу, до його минулого, до культури країн Заходу;
- дисидентський рух мав національно-демократичне забарвлення;
- боротьба проти русифікації та рівність української мови із російською;
- забезпечення вільного розвитку українських звичаїв, традицій, об'єктивного висвітлення минулого українського народу.

Основні течії опозиційного руху 60-х – 80-х років в Україні:

1. Самостійницька (В. Мороз, Л. Лук'яненко та ін.) Це національно-визвольний рух підпільних груп, які виступали за відновлення незалежності України, за вільний розвиток української мови й культури, засуджували великодержавний шовінізм, імперську політику Москви.

2. Національно-культурницька (рух шістдесятників – В. Симоненко, І. Драч, Л. Костенко, І. Дзюба, В. Чорновіл). Обґрунтували необхідність духовного і культурного відродження українського народу, його мови, традицій, правдивого висвітлення історичного минулого, проти русифікації.

3. Правозахисна (М. Руденко, П. Григоренко, В. Чорновіл, С. Хмара та ін.). Вимагали дотримання в СРСР основних прав і свобод людини, викривали злочини тоталітарної системи, вимагали від КПРС та радянської держави дотримуватися умов, підписаних представниками СРСР під Хельсінськими угодами у 1975 р., обстоювали ідеї гуманізму та демократії, особистої та національної свободи, прав людини.

4. Релігійна (Й. Тереля, В. Романюк, Г. Вінс, І. Гель та ін.). Вимагали дотримання свободи віросповідання, відновлення заборонених релігійних конфесій. Виступали проти різних обмежень у релігійному житті. Вели боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. Виступали проти релігійних утисків, переслідувань за релігійні переконання, проти нищення церковних храмів, за легалізацію діяльності УГКЦ, УАПЦ.

5. Розгортався рух за економічні права та поліпшення умов життя і праці (страйкова боротьба робітників, шахтарів).

Наступ сталіністів із приходом до влади в УРСР П. Шелеста (1963) та в СРСР Л. Брежнєва (1964) у 1963–1965 рр. проти українського опозиційного руху шестидесятників викликав розчарування та протест в значній частини української інтелігенції. У відповідь на арешти дисидентів – піднімалися на боротьбу проти радянського режиму сотні нових представників інтелігенції, церкви, студентства, робітників, військовослужбовців, з'являлися нові напрямки та форми боротьби.

Форми протесту дисидентів в 60-80-ті роки ХХ століття в Україні:

- **Організація масових заходів.**

З 22 травня 1961 р. щороку почали вшановувати пам'ять Т. Г. Шевченка. Того дня 1861 р. труну з тілом Великого Кобзаря провезли з Петербурга через Київ до Канева для поховання. У пам'ять про цю подію біля пам'ятника в Києві збиралися шанувальники поета, читали його поезії, вірші про нього, грали на бандурах. З ініціативи прогресивних учителів та викладачів щорічно до днів народження організовувалися шевченківські свята, вечори І. Франка та Лесі Українки, гуртки з вивчення історії України та краєзнавства, проводилися концерти художньої самодіяльності. Також популяризувалися народні та релігійні традиції українського народу, проводилися вертепи, свята Івана Купала, співалися колядки та шедрівки.

- **Написання листів–протестів до партійних та керівних органів УРСР та СРСР.**

У вересні 1965 р. під час презентації в київському кінотеатрі "Україна" фільму С. Параджанова "Тіні забутих предків" під листом-протестом проти арештів інтелігенції підписалися 140 присутніх. Цю акцію організували Іван Дзюба, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл. У листопаді 1965 р. з листом-протестом проти арештів звернулися до ЦК КПУ та ЦК КПРС композитор П. Майборода, поети Л. Костенко та І. Драч, конструктор О. Антонов. У квітні 1966 р. 10 членів Спілки художників України звернулися з клопотанням переглянути справу художника П. Заливахи.

У 1968 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та секретаря Спілки письменників України Д. Павличка було написано листа, якого підписало близько 300 представників творчої інтелігенції Дніпропетровська, котрі протестували проти шельмування О. Гончара за його роман "Собор". У написанні листа звинуватили поета І. Сокульського, якого заарештували і засудили до 4,5 років таборів суворого режиму. У 1968 р. було написано лист-протест 139 вчених, робітників, працівників літератури та мистецтва Л. Брежнєву, О. Косигіну, М. Підгорному проти закритих судових процесів над українською інтелігенцією.

- **Написання протестів, відкритих листів, звернень на адресу міжнародних організацій, урядів демократичних країн.**

У 1966 р. звернення до різних міжнародних організацій, до прокуратури УРСР і голови КДБ при Раді міністрів УРСР великої групи творчої інтелігенції — 78 осіб із запитом про провину заарештованих дисидентів у 1965 р. У 1975 р. журналіст В. Чорновіл звернувся до президента США Д. Форда з повідомленням про те, що керівники СРСР придушують будь-які прояви свободи слова та переслідують за власну критичну думку в СРСР.

- **Самвидав – нелегальне розмноження та поширення інформації серед населення.**

Збільшується в цей час кількість заборонених книг, статей, відозв дисидентів, у яких засуджувалась антинародна політика КПРС та Радянської влади. Ці матеріали переписувалися, передруковувалися на друкарських машинках та передавалися з рук у руки.

- **Написання та видання (переважно за кордоном) праць дисидентів.**

У грудні 1965 р. І. Дзюба видав велику книгу "Інтернаціоналізм чи русифікація", написану на прохання П. Шелеста. У книзі Дзюба піддав критиці національну політику КПРС, її русифікаторську політику щодо населення України. У цій немарксистській праці підкреслювалося право на самовизначення УРСР та розвиток своєї культури, історії, самобутності. Уже в 1966 р. ця книга була найпопулярнішою в республіці та за її межами.

У 1969 р. самвидав поширює працю М. Браїчевського "Приєднання чи возз'єднання" — історичне дослідження, у якому було піддано сумніву радянську концепцію про Переяславську Раду 1654 р. як віковичне прагнення українського народу до возз'єднання із Московською державою. Книга мала великий резонанс серед су співників і коштувала Браїчевському позбавлення викладацької і наукової роботи в Інституті АН УРСР.

Самвидавом також поширювалися праці – Є. Сверстюка "Собор у риштуванні" — літературно-публіцистичний твір, присвячений морально-етичним проблемам, піднятим у романі О. Гончара "Собор". В есе В. Мороза "Мойсей", "Хроніка опору", "Серед снігів" (1970 р.) критично викрито радянську дійсність. У статті "Репортаж із заповідника і м. Берії" він гостро критикує переслідування

та знущання над дисидентами в таборах строгого режиму та в психіатричних лікарнях закритого типу. У праці Л. Плюща "У карнавалі історії" піддаються критиці також вади радянської дійсності.

В. Чорновіл у 1966 р. видає самвидавном працю "Правосуддя чи рецидиви терору", а інший твір – збірка документів про жертви репресій в Україні "Лихо з розуму" побачила світ у 1967 р. в Парижі та була удостоєна міжнародної премії журналістики. У незалежній Україні в 1996 р. В. Чорноволу за цей твір було присуджено Шевченківську премію. У 1970–1972 рр. В. Чорновіл був головним редактором самвидавного журналу "Український вісник" (вийшло 6 номерів журналу). В статтях дисиденти об'єктивно висвітлювали життя, проблеми республіки, зав дання національно-визвольної боротьби, процесів та явищ життя українського суспільства. З 1973 р. після арешту В. Чорновола над випуском "Українського вісника" працював С. Хмара (у 1974 р. вийшли 7-й та 8-й номери).

Чорновіл В'ячеслав Максимович (1937–1999) – визначний політик, юрист, діяч українського дисидентського правозахисного руху. У 1960 р. закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. У 1960 – 1963 рр. – редактор молодіжних програм Львівської студії УТ, завідувач відділу газети "Молода гвардія". У 1965 р. звільнений з роботи за участь у дисидентському русі. У 1967 р., після опублікування на Заході творів – «Лихо з розуму» (1966), «Правосуддя чи рецидив терору» (1967) засуджений на 3 роки ув'язнення. Із 1970 р. жив у Львові, працював спостерігачем метеорологічної станції. Редагував сам видавничий часопис «Український вісник». У січні 1972 р. – засуджений на 6 років ув'язнення в мордовські табори і на 3 роки заслання в Якутію. У 1985 р. повернувся до Львова, де працював різноробочим. Із 1987 р. В. Чорновіл – секретар УГС, із 1990 р. – голова Львівської обласної ради, із 1992 р. – керівник Народного руху України. Кандидат у Президенти України на виборах 1991 та 1999 р. Загинув 25 березня 1999 р. за не з'ясованих обставин у автокатастрофі на трасі Золотоноша-Бориспіль в період передвиборчих перегонів на посаду Президента України. У 2004 р. в Києві по вул. Грушевського відкрито пам'ятник В. Чорноволу.

- **Солідарність з іншими народами, які зазнавали утисків від тоталітарної системи.**

У 1968 р. радянські війська окупували Чехословаччину, поклавши край з допомогою танків та репресій "празькій весні". На захист прав чехословацького народу виступили українські дисиденти.

Підтримка руху кримських татар за повернення на історичну батьківщину – до Криму та відновлення національного й політичного рівноправ'я народу.

У 1968 р. в Москві було проведено демонстрацію представників кримсько-татарського народу. Справедливі вимоги кримських татар, болгар також підтримали українські правозахисники. Серед яких був генерал П. Григоренко.

- **Вшанування та вивішування синьо-жовтих прапорів в громадських місцях.**

9 травня 1972 р. над клубом у селищі Стебник на Львівщині було вивішено національні прапори. За це засудили Л. Старосольського та Р. Колопача відповідно до 2 і 3 років таборів. 22 січня 1973 р. в день проголошення у 1919 р. акту Злуки між УНР та ЗУНР були вивішені чотири синьо-жовті прапори в Чорткові на Тернопільщині. За ці дії були засуджені В. Мармус та С. Сапеляк до 8 років ув'язнення, інші були засуджені до 7 років таборів.

- **Написання та розповсюдження листівок дисидентами.**

21 січня 1978 р. біля могили Т. Г. Шевченка в Каневі на знак протесту "проти русифікації українського народу", "проти російської окупації в Україні" було розкидано близько тисячі листівок. У січні 1970 р. в с. Білятичі на Рівненщині було знайдено листівки із засудженням нерівноправності радянських народів та русифікацію в Україні.

- **Підтримка руху кримських татар за повернення їх із Середньої Азії до Криму, відновлення національного й політичного рівноправ'я народу.**

У 1968 р. в Москві було проведено демонстрацію представників кримсько-татарського народу. Справедливі вимоги кримських татар, болгар також підтримав український правозахисник генерал П. Григоренко.

- **Акти самоспалення та голодування** – форми індивідуального протесту.

5 листопада 1968 р. здійснив акт самоспалення в центрі Києві В. Макуха - уродженець Львівщини, колишній воїн УПА і в'язень сталінських таборів. Спробу самоспалення біля Київського університету в березні 1969 р. вчинив учитель із Бердянська М. Бориславський, якого було врятовано. Він мав при собі транспаранти з написами: "Свободу діячам української культури", "Боріться за законні права української мови". Був засуджений на 2,5 року до мордовських таборів. 21 січня 1978 р. біля могили Т. Г. Шевченка в Каневі спалив себе О. Гірник з Івано-Франківської області на знак протесту проти російської окупації України.

- **Мітинги, демонстрації, страйки.**

Відбувалися страйки робітників у Червонограді Львівської області у 1969 р. за поліпшення умов життя і праці. У 1972 р. — страйки робітників у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, які супроводжувалися сутичками страйкарів із міліцією. У 1972 р. відбувся страйк страйк робітників, підтриманий інтелігенцією, у Кам'янці-Подільському на Хмельниччині. У 1981 р. у столиці було зафіксовано 6 страйків.

- **Створення правозахисних організацій.**

У 1975 р. уряди 35 держав Європи і Північної Америки, у тому числі й керівництво СРСР, підписали Гельсінські угоди, що мали закріпити нові відносини в Європі, забезпечити дотримання у кожній з країн високих принципів демократії, прав людини, соціальної рівності та справедливості.

Група українських дисидентів 9 листопада 1976 р. створила легальну організацію – **Українську Гельсінську спілку (УГС)**, яка була покликана сприяти в УРСР виконанню гельсінських угод, за дотриманням в СРСР та Україні основних прав і свобод людини. Очолив організацію у складі 37 осіб Микола Руденко.

Микола Руденко (н. 1920) – відомий український поет, письменник, публіцист, учасник Великої Вітчизняної війни, редактор, засновник УГС. Народився у 1920 р. в с. Юр'івці на Луганщині в родині шахтаря. Навчався на філологічному факультеті Київського університету. Захопився літературною діяльністю, писав вірші, романи, повісті, публіцистичні статті. Працював редактором у видавництві "Радянський письменник", а в 1947 – 1950-х рр. — редактором журналу "Дніпро". Написав романи: "Вітер в обличчя", "Остання шабля", фантастичні повісті "Чарівний бумеранг", "Народжений блискавкою", трагедію "На дні морському". Наприкінці 60-х рр. вийшли три збірки поезій М. Руденка: "Всесвіт у тобі", "Сто світил", "Оновлення" та поема "Хрест" про голодомор 1932 – 1933 р. в Україні. Роман М. Руденка "Орлова балка", у якому він змалював сучасну Україну та молодь 60-70-х рр., потрапив за кордон, показав міжнародній громадськості про стан справ в Україні. Творчість та збірки М. Руденка в Україні були заборонені. Микола за свої ліберально-демократичні переконання був виключений з партії, із Спілки письменників України. Після арешту і допитів потрапив до психіатричної лікарні. У 1976 р. Руденко очолив Українську Гельсінську спілку – першу правозахисну організацію в Україні, за що в 1977 р. був засуджений на 12 років позбавлення волі. В мордовських таборах написав дві збірки лірики: "Прозріння" і "За тратами". У 1988 р. звільнений та виїхав за кордон, у 1992 р. повернувся в незалежну Україну.

Серед них відомі правозахисники – Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Олексій Тихий, Ніна Строката та ін.

Члени спілки намагалися ознайомити світову громадськість із фактами порушень прав людини в Україні, Зробили 30 заяв, видали 18 меморандумів, 10 інформаційних бюлетенів, висували исувала вимоги вільного виїзду з республіки і повернення назад, гарантувати конституційні, культурні й національні права українцям та іншим національним меншинам в Україні.

Левко Лук'яненко (1927) – відомий український дисидент, правозахисник, Герой України Народився у 1927 р. в с. Хрипівці Городнянського району Чернігівської області у селянській родині. Закінчив юридичний факультет Московського державного університету, працював адвокатом в юридичній консультації Глинянського району Львівської області. У 1959 р. Л. Лук'яненко створив Українську робітничо-селянську спілку, яка ставила завдання здобуття Україною незалежності шляхом мирної боротьби, реалізуючи конституційне право українського народу на самовизначення та можливість добровільного виходу із складу СРСР. У 1961 р. був заарештований та засуджений до смертної кари, пізніше із заміною її на 15 років позбавлення волі. Покарання відбував у Мордовії, на Уралі, у Володимирській тюрмі. Неодноразово оголошував голодування.

У 1976 р. повернувшись до Чернігова працював електриком у лікарні. Цього ж року став одним із співзасновників Групи сприяння виконанню гельсінських угод – УГС. Писав статті, звернення, заяви, протести. У січні 1977 р. написав статтю "Зупиніть кровосудця", ставши на захист П. Рубана, у статті "Рік свободи" Л. Лук'яненко ставив питання про порушення прав людини в СРСР, про насильницьку русифікацію та ряд інших. У грудні 1977 р. знову був заарештований "за антирадянську діяльність та пропаганду" та засуджений на 10 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії особливого режиму і заслання на 5 років.

У січні 1989 р., в умовах горбачовської перебудови, після 27 років тюрму та на засланих, Л. Лук'яненко був звільнений. Із березня 1990 р. – депутат Верховної ради України, засновник Української Республіканської партії, у 1992 – 1993 рр. – посол України в Канаді, автор документальної книги "Не дам загинуть Україні". У 2007 р. у зв'язку із 80-річчям з дня народження та за багаторічне служіння українському народу Л. Лук'яненку Президент України вручив зірку Героя України.

УГС викривала злочини тоталітарного режиму у 20-30-ті роки, колективізацію, розкуркулення, голод 1933 р. репресії 30-х років, інформувала громадськість про нові арешти й переслідування, порушення прав людини на території СРСР та УРСР. УГС також налагоджувала контакти з правозахисними групами інших республік та із міжнародними правозахисними організаціями.

У лютому 1977 р. розпочалися к арешти УГС. Було заарештовано М. Руденка і О. Тихого (засуджено відповідно на 12 і 15 років позбавлення волі). Згодом було заарештовано М. Мироновича, М. Матусевича, Л. Лук'яненка (засуджено до тривалих строків ув'язнення).

До 1980 р. близько 3/4 членів групи було засуджено до ув'язнення на строки від 10 до 15 років позбавлення волі. Також було заарештовано за звинуваченнями в антирадянській агітації та пропаганді О. Шевченка, В. Чорновола, В. Стуса, С. Хмару. Арешти тривали аж до початку перебудовних процесів у середині 80-х рр. У 1990 р. на базі УГС Л. Лук'яненком було створено Українську республіканську партію.

- **Розгортання релігійного, антиатеїстичного руху в Україні.**

Члени руху виступали проти закриття та зруйнування православних, католицьких та греко-католицьких храмів в ході «будівництва комунізму», який був несумісний із релігією.

Вимагали також створення духовних навчальних закладів з українською мовою викладання, дозволу видати Біблію та іншу релігійну літературу рідною українською мовою, дозволити відвідати храми греко-католицької церкви, надати право дітям віруючим відвідувати церкву, дати віруючим вільно сповідувати релігію та займати державні посади. Серед лідерів цього напрямку дисидентства були Й. Тереля, Г. Вінс, В. Романюк.

Романюк Василь – богослов, борець за права віруючих, за свободу совісті, один із керівників релігійного дисидентства в Україні. В. Романюк протягом багатьох років відкрито виступав за звільнення засуджених за віру з місць ув'язнення, за реабілітацію невинно страчених священиків, проти втручання держави у діяльність церкви і віруючих, за вільну відправу релігійних обрядів. У жовтні 1993 р. В. Романюк був обраний патріархом Української православної церкви Київського патріархату під іменем Володимира. Помер у 1995 р. та похований біля брами дзвіниці св. Софії у Києві.

Отже, у 50–60-х роках ХХ століття в Україні в перше за часів тоталітарного правління в нових історичних умовах опір радянській владі та Компартії України набув конкретних організаційних форм. Виступи відображали невдоволення політикою держави, систематичними порушеннями органами влади Основного закону – Конституції. Опозиція кінця 50 – початку 80-х рр. поставила завдання боротися легальними несиловими методами за утворення незалежної України, за реалізацію права українського народу на самовизначення, за дотримання конституційних прав і свобод громадян УРСР. Дисиденти різних напрямків виступали проти деформованої радянської політичної системи та за її удосконалення. Вони визначили ненасильницький, конституційний напрямок національно-визвольної боротьби, будили національну свідомість, організовували протести за рівність і справедливість, вчили українців критично мислити, сприяли відродженню серед населення української національної ідеї.

13. 5. Культура в Україні у 50–80-ті роки ХХ ст..

У другій половині 50-х на початку 80-х років ХХ століття сталися вагомі зміни в духовному та культурному житті республіки. З одного боку вони носили демократичний, ліберальний, де-сталінський характер, з іншого – наступальний ідеологічний характер, спрямований на русифікацію українців, боротьбу проти зростаючого дисидентського руху, прожекторський, пов'язаний із виконанням III програми КПРС та «Морального кодексу будівника комунізму».

Дещо послабилася цензура, поменшав страх перед командно-адміністративною системою. Зростала політична й національна самосвідомість молоді. Пом'якшився ідеологічний контроль громадян з боку держави, послабилася жорстка регламентація духовного життя, заохочувалися культурні зв'язки в межах СРСР і з країнами соціалістичного табору, йшов процес зближення націй та народностей в межах СРСР, в людей проявлявся інтерес до життя, свободи, побуту та культури на Заході.

До позитивних змін в культурному житті слід віднести:

- різко зазвучала в Україні критика русифікаторської політики та ідеологічного контролю з боку Москви;
- почалася нова хвиля "українізації", відроджувалася українська мова, культура;
- зріс інтерес до джерелознавства, історії українського народу,
- зростав престиж української культури, відбувалося піднесення української науки і техніки;
- відроджувалася популярність українського театру, живопису та кінематографа;
- з'явився перший паросток дисидентства в кінці 50-х – на початку 60-х років – рух "Шестидесятників", які у своїх виступах, творах захищали людську гідність, справедливість, право на свободу творчості;
- в процесі політики реабілітації українській культурі було повернуто імена несправедливо репресованих О. Олеса, М. Вороного та інших.
- в ході деєталінізації, лібералізації та демократизації суспільного життя було проведено реформи у культурній сфері. Ліквідовано Міністерство вищої освіти СРСР і створено відповідне міністерство в УРСР.
- засновано Академію будівництва та архітектури УРСР, створено Українську сільськогосподарську академію (1956 р), Спільку журналістів України (1957 р.), Спільку працівників кінематографії України (1958 р.);
- Із 1962 р. започатковано щорічну Шевченківську премію за кращі досягнення в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури.

В умовах хрущовської «відлиги» відбулися деякі позитивні зміни в українській освіті. У грудні 1958 р. було прийнято закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР". У квітні 1959 р. відповідний закон було прийнято в Україні.

Цей закон та рішення ХХІІ з'їзду КПРС у 1961 р. передбачали:

- структурну перебудову загальноосвітньої школи;
- впровадження обов'язкової восьмирічної освіти;
- перетворення 10-річних шкіл на 11-річні;
- введення золотої та срібної медалі як заохочення для навчання старшокласників;
- створення матеріальної бази для оволодіння учнями шкіл однією з масових професій;
- зміна мовного режиму в школі (дозвіл батькам обирати мову навчання дитини);
- політехнізація середньої школи, зміцнення зв'язку школи з життям, введення виробничого навчання, проведення частини занять на підприємствах, у колгоспах і радгоспах;
- в основу виховання дітей та молоді із 1961 р. покладено «Моральний кодекс будівника комунізму»;
- організація шкіл нового типу – шкіл-інтернатів;
- скасовано плату за навчання у старших класах середніх шкіл, у середніх і вищих навчальних закладах.

Реформа школи передбачала не стільки творчі, демократичні методи її здійснення, скільки командно-адміністративні, а тому політехнізація навчального процесу відбувалася повільними темпами. Батькам було надано право вирішувати, якою мовою вестиметься навчання у конкретній школі. На практиці це питання вирішувалося місцевими партійними керівниками за вказівками з

Москви. Звужувалася сфера використання української мови. 50% українських сіл не мали власних шкіл, а учням, переважно старшокласникам, доводилося ходити за декілька кілометрів до сусідніх шкіл. У 34% сіл не було амбулаторій, у 70% дільничних лікарнях лікування проводилося у непристосованих для цього приміщеннях.

В цей час, не зважаючи на догматизм, який в основному панував у радянській школі, в Україні творчо та результативно працювали вчителі-новатори — В. Сухомлинський, В. Шаталов, М. Щетинін та ін., які вдосконалювали навчальні та виховні методики. За творчу багаторічну педагогічну працю В.О. Сухомлинський (1918–1870) – директор Павлівської середньої школи у 1947–1970 рр., Заслужений учитель УРСР, автор праць «Педагогічна поема», «Серце віддаю дітям», «Сто порад учителю» та інших, був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (1968).

Впав тираж українських книжок із 80% 1950 р. до 66% 1963 р. Зменшилася кількість газет і журналів, що видавались українською мовою.

Характерним для освіти УРСР «застійного періоду» було:

- *знецінення знань, окупація, формалізм, консерватизм, догматизм, заідеологізованість освіти та виховання;*
- *у зв'язку з негативними демографічними процесами в Україні зменшилася чисельність учнів із 7,4 млн. 1965 р. до 6,6 млн. 1980 р. та кількість шкіл (у 1980 р. їх було менше, ніж у 1960 р. на 9,3 тис.);*
- *закрито десятки сільських малокомплектних початкових і восьмирічних шкіл;*
- *освіта дедалі більше відставала від науково-технічного прогресу, її якість постійно знижувалася;*
- *велика увага зверталася на трудове та інтернаціональне виховання молоді;*
- *частка шкіл з українською мовою навчання різко зменшувалася. У 60-х рр. в обласних центрах і в Києві кількість українських шкіл становила 28%, російських – 72%, в інших містах відповідно – 16% і 84%.*
- *скорочення витрат на освіту, погіршення її матеріально-технічної бази – половина шкіл була розміщена у пристосованих або аварійних приміщеннях, 48% із них не мали водопостачання, 38% – центрального опалення, у кожному другому населеному пункті не було типових шкільних споруд;*
- *низька зарплата та житлово-побутові умови проживання вчителів, особливо в сільській місцевості. В кінці 70-на початку 80-х за місячну ставку – 18 тижневих годин вчитель одержував 100 карбованців. По закінченні вузу молодий спеціаліст був зобов'язаний відпрацювати 3 роки за направленням;*
- *перевага в школах республіки надавалася вивченню російської літератури. Від 1964/65 навчального року у старших класах на російську літературу почали відводити 300, а на українську – 175 годин. Цим офіційна влада стимулювала процес русифікації української школи;*
- *вчителям російської мови встановлювались 15 % надбавки до ставок, класи, в яких було понад 25 дітей, на уроках російської мови поділялися на групи.*

В листопаді 1978 р., після прийняття Конституції СРСР 1977 р. – конституції розвинутого соціалізму та Конституції УРСР 1978 р., за директивою першого секретаря компартії України В. Щербицького, Міністерство освіти видало постанову про "Удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки". То був початок нової хвилі русифікації закладів народної освіти. У травні 1983 р. вийшла постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР "Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік". Зовсім зникли українські школи в Криму, Донецьку та інших східних областях України. 50% учнів навчалися у російськомовних школах. У Києві з 300 тис. учнів українською мовою

навчалися лише 70 тисяч осіб. Звичайним явищем в Україні стало увільнення учнів від вивчення української мови та літератури за заявами батьків.

З 1972 р. по 1980 р. кількість назв українських видань навчальної літератури для вузів скоротилась у 5,7 рази. Ряд спеціальних філологічних, технічних та суспільних дисциплін (історія КПРС, політична економія, діалектичний та історичний матеріалізм) читалися у вузах виключно російською мовою. Більшість газет виходила російською мовою, зменшувалася кількість видань українською мовою. Якщо в 60-х рр. 60% книжкової продукції друкувалось українською мовою, то в 1990 р. – менше 20%. Кількість навчальних профтехосвітніх закладів у 1959–1980 рр. збільшилась в 1,3 рази, учнів і студентів – більше як удвічі.

За даними Г. Середницької протягом 20 років (1960–1980 рр.) вищу освіту здобули 2,5 млн. осіб. За цей час підготовлено 3,8 млн фахівців із середньою спеціальною освітою. У 1964 р. було відкрито новий університет у Донецьку, в 1972 р. – у Сімферополі, у 1985 р. – у Запоріжжі, зміцнено базу Київського та Дніпропетровського університетів. У 1986 р. в УРСР діяло 50 педагогічних училищ та індустріально-педагогічних технікумів.

За 20 років значно збільшилась кількість фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою, зайнятих у народному господарстві України.

Але вища і середня спеціальна школа часто не враховувала потреб нових галузей науки і техніки. Спроба реформування вищої та середньої спеціальної освіти у 1984 -1990 рр. не принесла належної віддачі, оскільки не зачепила питань демократизації шкільної справи. Широкого розмаху набрав третій трудовий семестр, коли під час літніх канікул студенти вузів та учні технікумів працювали на виробництві, у студентських трудових загонах. Якість середньої та вищої освіти залишалася вкрай низькою, особливо на заочній та вечірній формах навчання, і не відповідала світовим вимогам.

Тривав розвиток науки. Українські вчені чимало зробили для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії в мирних цілях, кібернетики. Український конструктор

С. Корольов із Житомира безпосередньо причетний до побудови і запуску штучного супутника Землі у жовтні 1957 р., до польоту в космос першої людини – Ю. Гагаріна. Влітку 1962 р. здійснив політ на кораблі "Восток – 3" перший українець-космонавт П. Попович.

Загальна кількість науковців у республіці на 1987 р. становила понад 213 тис. (у 1960 р. – 46 тис.), з них понад 6 тис. докторів та більше 71 тис. кандидатів наук. Проте в ряді галузей вітчизняна наука відставала від розвинених країн Заходу, де активно проходило науково-технічна революція. Заважали надмірна централізація управління наукою, партійне керівництво, яке обмежувало можливості об'єктивних досліджень у сфері гуманітарних наук.

Кількість працівників із науковими ступенями зросла за 1965–1985 рр. у 5,5 рази (до 250 тис. осіб). Виникли нові перспективні наукові галузі – напівпровідників, високомолекулярних сполук, фізика низьких температур, плазми, космонавтика. Було створено нові матеріали ("порошкова металургія"). Виведено нові сорти пшениці, цукрових буряків, кукурудзи. Видано 26-томну "Історію міст і сіл України" з ініціативи та підтримки академіка П. Тронька.

Тронько Петро Тимофійович (н. 1915) – академік НАН України, доктор історичних наук, професор, Герой України. Народився в с. Заброди Богодухівського району Харківської губернії у простій селянській сім'ї. Із 1932 р. працює на шахті у Дзержинську, навчається на учительських курсах, викладає суспільствознавство та українську мову у місцевому дитячому будинку, обирається депутатом районної ради, секретарем заводської комсомольської організації. Із 1937 р. П. Тронько – перший секретар Лебединського районного комітету комсомолу, пізніше Сумського і Станіславського обкомів ЛКСМУ.

В роки Великої Вітчизняної війни воював в складі військ Південно-Західного, сталінградського, Південного та 4-го українського фронтів, брав участь в обороні Києва, Сталінграда, у визволенні ростова-на Дону, Донбасу. Нагороджений орденами Великої Вітчизняної війни I

ступеня, Б.Хмельницького III ступеня, Червоної Зірки.

Після визволення Києва 6 листопада 1943 р. – перший секретар Київського обкому комсомолу, із 1946 р. – другий секретар ЦК ЛКСМУ. Після закінчення у 1948 р. Київського Держуніверситету вступає до аспірантури Академії суспільних наук, при ЦК ВЛКСМ, у 1951 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Комсомольське підпілля Радянської України в боротьбі проти гітлерівських загарбників», у 1952–1953 рр. – викладав в Київському державному університеті ім. Т.Шевченка, у 1960–1961 рр. завідувачий відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ. У 1961–1978 рр. – заступник Голови Ради Міністрів УРСР. У 1968 р. захистив докторську дисертацію, надрукував монографії: «Безсмертя юних», «Подвиг твоїх батьків», «В боях за Вітчизну». Завдяки зусиллям П. Тронька до 1974 р. вийшли в світ 26 томів «Історія міст і сіл Української РСР». Із 1979 р. – очолює відділ історико-краєзнавчих досліджень АН УРСР, із 1992 р. – Головну редакційну колегію багатотомної серії книг «Реабілітовані історією». Під керівництвом П. Тронька у 1980 – 2004 р. проведено з краєзнавчі з'їзди та 11 наукових конференцій. Він автор понад 600 наукових праць. У 2004 р. – присвоєно звання Героя України та Лауреат державної премії

Центром наукових досліджень республіки залишалася Академія наук УРСР. У 1962 р. роботу АН УРСР очолив знаний спеціаліст із електрозварювання Б. Патон. За короткий строк світовим лідером із порошкової металургії став Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР, першим директором якого був академік І. Францевич. Плідно працювали вчені під керівництвом М. Боголюбова (математична фізика), В. Глушкова (кібернетика), Л. Ландау (ядерна фізика), Б. Патона (зварювання металів) тощо.

У 1969 р. в умовах космічного вакууму й невагомості на кораблі "Союз-6", завдяки розробкам учених Інституту електрозварювання, вперше в світі було здійснено зварювання алюмінію, титану інержавіючої сталі.

Колектив Миронівського науково-дослідного інституту академіка В. Ремесла селекціонував нові сорти пшениці, якими в СРСР засівалося 8 млн. га.

Але ефективність роботи вчених залишалася вкрай низькою, між розробленням і впровадженням винаходів минало багато часу і вони морально старіли. Коштів на науку виділялося недостатньо. Досягнень науково-технічної революції в СРСР використано не було. Відсутність об'єктивних досліджень була особливо притаманна історикам, які клопоталися коментуванням рішень вищих партійних інстанцій і вихваланням "радянського способу життя". Окремі вчені зазнали репресій засуджено до 8 років позбавлення волі Б. Болотова за те, що критикував введення радянських військ до Афганістану, за участь у правозахисному русі був засуджений до 12 років таборів науковець з Інституту філософії Євген Пронюк, за вивчення історії козацтва з роботи було звільнено М. Брайчевського, О. Апанович, О. Компан, Я. Дзиру та ін.

Дзира Ярослав Іванович (1931 – 2009) – відомий український вчений, історик-українознавець, дисидент-шістдесятник. Народився у 1931 р. у багатодітній селянській родині в с.Трушевичі на Перемишльщині. Я. Дзира за «націоналізм» був виключений у 1947 р. із десятого класу Нижанковецької середньої школи. Після закінчення середньої школи у сусідньому селі, юнак працює до 1949 р. учителем початкових класів у с.Передільниці. На початку 50-х років навчався у Дрогобицькому учительському інституті, у 1953-1958 рр. навчався на філологічному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчив із відзнакою. Три наступні роки навчався в аспірантурі Інституту літератури АН УРСР, після якої захистив кандидатську дисертацію «Літопис Самійла Величка і творчість Тараса Шевченка» під керівництвом академіка О. Білецького. Авториферат дисертації був виданий, але в умовах русифікації та ідеологічного контролю, Я. Дзира видати дисертацію у вигляді монографії не зміг. У 1962 – 1972 рр. молодий вчений працював в Інституті історії АН УРСР, досліджував козацькі літописи, щоденники, написав у цей період близько 150 праць з питань

літературознавства та історіографії. У 1972 р. Я. Дзира разом із істориками-дослідниками М. Браїчевським, О. Компан, О. Апанович було обвинувачено в націоналізмі та звільнено з інституту. Вченому робили навіть закиди в тому, що він розмовляв у інституті українською мовою. Дзира був вимушений працювати простим учителем історії, української літератури, англійської та української мов у школі № 51 на Подолі в Києві.

Лише в умовах незалежності України Я. Дзира повертається до повнокровної наукової роботи в Інституті історії України НАН України. Його перу належить ряд цікавих праць, серед яких: «Кащенко Андріан», «Легендарний кошовий отаман Іван Сірко» (1961), «Творчість Шевченка і літопис Величка» (1962), «Тарас Шевченко і історичні літописи» (1964), «Українська рукописна література» (1965), «Українські літописи в радянській історіографії» (1968), «Голота» (1969), «Межигірський літопис» (1970), «Літопис Самовидця» (1971), «Чернігівський літопис» (1972), «Граб'янка Григорій» (1976), «Сагайдачний Петро» (1977), поема «Заступила чорна хмара та білу хмару» (1988), «Рече та стогне Дніпр широкий» (1989), «Геній і коментарі його творчості» (1990), «Василь Стус. Децю з думок наших попередників про національне питання на Україні та про її сьгоднішнє буття» (1990), «Гетьмани України. Історичні портрети» (1991), «М. Грушевський та козацьке літописання XVII – XVIII ст.» (1992), «Паспорт української нації Б. Хмельницький та І. Виговський» (1999), «Козацькі літописи в інтерпретації М. Грушевського» (2000), «Антонович Володимир» (2001), «Гоголь Микола «Роздуми Мазепи» (2002), «Ресстр козацького війська» (2003), «Шляхетсько-козацький рід Полетик» (2005). Науковий доробок Я. Дзиги становить понад 300 друкованих праць.

Я. Дзира — член спілки письменників України з 1990 р., академік Української Могілянсько-Мазепинської Укадемії Наук (Канада) з 1991 р. – заступник голови Київського осередку УІТ професора М. Браїчевського із 1992 р.

Характерними були заідеологізованість багатьох науковців і догматизм мислення, що насаджувався тоталітарною системою в наукових установах. Рекомендації учених не завжди враховувалися вищим керівництвом республіки. Чимало наукових україномовних журналів, які почали видаватися на початку 50-х років та під час "відлиги", було зроблено російськомовними. Багато незгідних із політикою партії та радянської держави українських науковців у 40-50-ті роки були вимушені виїздити за кордон.

Атмосфера «відлиги» створила сприятливі умови для розвитку літератури і мистецтва. Продовжували плідно працювати митці старшого покоління: П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра.

Прославили себе в прозі М. Стельмах, О. Гончар, А. Малишко, Ю. Збанацький, О. Корнійчук, П. Загребельний.

Гончар Олесь (Олександр) Терентійович (1918–1996) – визначний український письменник, дисидент. З 1959 р. – голова Спілки письменників України. Автор трилогії «Прапорonosці» (1946–1948) та багатьох оповідань і повістей: «Таврія» (1952), «Перекоп» (1957), «Людина і зброя» (1960), «Тронка» (1963), «Собор» (1967) та ін. Лауреат кількох державних премій і премії ім. Т. Шевченка (1962).

З'явилася ціла плеяда молодих поетів і прозаїків, які отримали назву «шістдесятників» (за назвою років активізації їх діяльності). До них належали Д. Павличко, Б. Олійник., І. Драч, В. Симоненко, Л. Костенко, Г. Тютюнник, В. Стус, О. Тихий.

Стус Василь Семенович (1938 – 1985) – український поет, дисидент, борець з українську умову та гуманізм. Народився В. Стус у с. Рахівці на Вінниччині 6 січня 1938 р. в селянській родині. У 1959 р. закінчив українське відділення історико-філологічного факультету Донецького державного педагогічного інституту, учителював на Кіровоградщині, служив в Радянській армії. У 1961–1963 рр. учителював у Горлівці на Донеччині, з 1963 р. – працював літературним редактором газети у Донецьку. Із 1963 р. – навчався в аспірантурі Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН України за спеціальністю "Теорія літератури", писав вірші, вивчав літературу та українську історію. У вересні 1965 р. у кінотеатрі "Україна" відбулася прем'єра фільму "Тіні забутих предків" С. Параджанова, перед початком якого В. Стус запропонував присутнім підвестись і висловити свій протест проти політичних арештів української інтелігенції. Після виключення із аспірантури, В. Стус влаштувався переважно як чорноробочий на тимчасову роботу. У 1970 р. за кордоном вийшла його перша збірка поезій В. Стуса "Зимові дерева", пізніше – «Веселий цвинтар», «Палімпсести», «Дорога болю», «Передчуття», «Дорога болю» та інші. У вересні 1972 р. В. Стуса було засуджено до 5 років таборів і 3 років заслання за антирадянську агітацію. Покарання відбував в одному з мордовських таборів суворого режиму, заслання – в Магаданській області. У 1975 р. В. Стус написав заяву "Я обвинувачую", в якій зазначив, що під час обшуку в 1972 р. органи КДБ забрали в нього чорновики поезій за останні 15 років. З 1979 р. — учасник Гельсінського руху, за що в 1980 р. знову засуджений. Під час другого ув'язнення в 1985 р. В. Стус у присуджується Нобелівська премія, якої він одержати не встиг. Перебування в таборі особливо суворого режиму призвело до передчасної смерті поета. 4 вересня 1985 р. В. Стус помер у холодному карцері, куди його помістили важко хворого. 16 листопада 1989 р. відбулося перезахоронення Василя Стуса з Чусового Пермської області РРФСР на Байковому кладовищі в Києві, яке перетворилося на величезну політичну маніфестацію. Разом із В. Стусом перезахоронили також померлих українських дисидентів Ю. Литвина та О. Тихого. Над могилами було встановлено три дубових хрести, які прихильники старих радянських часів зробили спробу у 1991 р. спалити. У 1994 р. в незалежній Україні було видане 4-томне зібрання його творів. Останнім виданням В. Стуса в Україні є збірка "Дорога болю", за яку 1990 р. йому посмертно було присуджено Державну премію імені Т.Г. Шевченка. Твори відомого вінничанина перекладено англійською, німецькою, російською та іншими мовами світу. Щороку в Україні та в українській діаспорі в день народження поета відбуваються тематичні вечори, зустрічі із сином Стуса Дмитром.

Проти них влада застосовувала різноманітні репресії, їм забороняли друкуватися. У зв'язку з цим у 60-ті роки з'явився і згодом поширився самвидав, тобто система розповсюдження офіційно не визнаної або забороненої літератури, у тому числі й політичної. Ці твори передруковувались на машинках, перефотографувались на фотоплівку, надиктовувались на магнітофони, переписувались від руки і читалися тисячами людей.

Дещо пошавилося у 50-70-ті роки театральне мистецтво та музичне життя. Всій Україні та поза її межами відомі імена солістів Державного академічного оперного театру Євгенії Мірошниченко, Дмитра Гнатюка, Бориса Гмиря, Іван Козловський, Анатолія Солов'яненка та ін.

Великою славою користувалися українські композитори: Платон Майборода, Олександр Білаш, Ігор Шамо, Дмитро Лятошинський, Дмитро Луценко, Остап Вересай, Володимир Івасюк.

Великою популярністю серед любителів української естрадої пісні користувалися учасники ВІА «Червона рута» Назарій Яремчук, Василь Зінькевич, Софія Ротару.

Івасюк Володимир Михайлович (1949 — 1979) — український композитор, поет, син письменника Михайла Івасюка. Народився в м. Кіцмань на Львівщині. Спочатку закінчив Львівський медичний інститут (1973), згодом писав музику та навчався на композиторському відділенні Львівської консерваторії. Молодий композитор започатковує у 70-х роках новий етап у розвитку української естрадної пісні. Автор понад 100 пісень, зібраних у збірках: «Пісні» (1983) та «Моя пісня» (1988). Особливо популярними в Україні та в межах СРСР стали його пісні: «Я піду в далекі гори», «Червона рута», «Водограй», «Пісня буде поміж нас», «Два перстені», «Елегія для Марії», «Світ без тебе», «Відлуння твоїх кроків», «Балада про мальви» та інші. За твори «Червона рута» та «Водограй», які прозвучали у виконанні Н. Яремчука, С.Ротару та В. Зінькевича, В. Івасюк був удостоєний звання Лауреата всесоюзних телевізійних конкурсів «Пісня-71» та «Пісня-72». Він також - Лауреат Всесоюзного огляду-конкурсу молодих композиторів у Москві (1978), республіканської комсомольської премії ім. М. Островського (1989, посмертно) та Державної премії України ім. Т. Шевченка (1994).

Загинув у 1979 р. в Брюховицькому лісі під Львовом при нез'ясованих обставинах. Похований в присутності багатьох тисяч шанувальників на Личаківському кладовищі у м. Львові. У 1989 р. міністерством культури УРСР започатковано Всеукраїнський фестиваль «Червона рута», із 1993 р. – Всеукраїнський конкурс імені В. Івасюка. У 2009 р. у зв'язку із 60-річчям з дня народження великого композитора, указом Президента України В. Ющенка Володимирі Івасюку було посмертно присвоєно звання Героя України.

Народну українську пісню популяризувала чоловіча народна капела «Думка», самодіяльні народні колективи, які часто виступали на телеконкурсі «Сонячні кларнети».

У 50-ті роки в Україні діяло 70, а в 80-ті роки – 89 професійних театрів. Провідними театрами України є академічні драматичні (Київський, Львівський, Одеський, Харківський, Дніпропетровський). У двічі збільшилася кількість дитячих театрів та юного глядача. В Україні діяли 286 народних самодіяльних театрів. Заслуженою любов'ю глядачів користувалися такі майстри сцени, як Н. Ужвій, О. Кусенко, В. Дальський, В. Добровольський, А. Роговцева, Б. Ступка, Б. Бенюк, П. Вірський, С.Лафар.

Але новаторство в театральному житті суворо перевірялося згори. Було заборонено п'єси, які викривали хиби політичного ладу. Український театр дедалі більше втрачав свій національний колорит, із нього витручувалась українська мова. Українськими залишилося лише 30% професійних театрів республіки. В Одесі з шести театрів лише один залишався українським, у Києві з семи театрів статус українського зберіг лише драматичний театр ім. Івана Франка, із семи театрів юного глядача лише львівський був українським.

Таким чином, лібералізація радянського режиму після смерті Сталіна, косигінські реформи, прагнення побудови комунізму в СРСР за 20 років, створили сприятливіші умови для розвитку української культури. Розширялася підготовка фахівців у системі середньої спеціальної і вищої освіти. У 1986 р. в республіці діяли 146 вищих навчальних закладів проти 135 у 1960 р., близько 600 середніх спеціальних навчальних закладів, а кількість студентів збільшилася з 417 тис. до 850 тис. У

цілому освітній рівень населення був досить високим. Вищу й середню освіту (повну і неповну) на 1987 р. мали 84 % зайнятого населення. Але національної школи, де в основі навчально-виховного процесу лежать вивчення рідної мови, історії, культури, в Україні не було. Абсолютна більшість предметів викладалася російською мовою. Україна мала на 25 % менше студентів на 10 тис. населення, ніж Росія. Навчання було занадто заідеологізованим. Загальна соціально-економічна і політична криза в суспільстві справила негативний вплив на розвиток культури.

Поряд із досягненнями в науці, літературі та мистецтві мали місце деформації, що зумовлювалися негативними процесами в усьому житті суспільства. Офіційними виконавцями волі партії були відповідні громадські організації – спілки письменників, художників, композиторів тощо.

Партія уважно стежила за творчістю і настроями митців. Проявом цього були численні партійні постанови з питань науки, літератури і мистецтва. Кращі представники української науки, літератури мистецтва всі сили віддавали боротьбі проти русифікації, проти наступу партійної ідеології на національну культуру. Жертвами брежнєвського терору стали сотні представників української інтелігенції.

Отже, загальна соціально-економічна і політична криза в суспільстві справила негативний вплив на розвиток культури. Поряд із досягненнями в літературі та мистецтві мали місце деформації, що зумовлювалися негативними процесами в усьому житті суспільства. Офіційними виконавцями волі партії були відповідні громадські організації – спілки письменників, художників, композиторів тощо.

Партія уважно стежила за творчістю і настроями митців. Проявом цього були численні партійні постанови з питань літератури і мистецтва. Січень 1973 р. Постанова ЦК КПРС "Про літературно-мистецьку критику", що вимагала від діячів мистецтва більшої активності у слідуванні ідеологічним настановам партії. Кращі представники української літератури і мистецтва всі сили віддавали служінню українському народові.

Культура та духовне життя в Україні (кінець 50-х — початок 80-х рр.)

Освіта	Наука і техніка	Література	Музика, театр	Архітектура, мистецтво
<p>У другій половині 50-х рр. почалась організація шкіл нового типу, шкіл-інтернатів. У середині 60-х рр. в УРСР було 533 школи-інтернати і понад 200 тис. учнів.</p> <p>У 1956 р. скасовано плату за навчання у старших класах середніх шкіл, у середніх і вищих навчальних закладах, створено учнівські виробничі бригади різного профілю.</p> <p>Розширилася мережа заочної освіти.</p> <p>У педінститутах було налагоджено підготовку вчителів виробничого навчання.</p> <p>У першій половині 60-х рр. загальна кількість ПТУ зроста майже в 1,5 рази, а сільських — у більш як 2 рази. У системі профтехосвіти в середньому за рік готувалося 270-290 тис. спеціалістів масових робітничих і механізаторських професій (будівництво, хімічна промисловість, машинобудування, транспорт, с/г).</p> <p>Зростає кількість спеціалістів із вищою освітою. У 1958 р. в 140 вузах навчалася понад 380 тис. студентів.</p> <p>У 60-х рр. вузи і технікуми проводять навчання в галузі виробництва та експлуатації</p>	<p>Наука</p> <p>Головним науковим закладом України була Академія наук УРСР. До її складу наприкінці 50-х рр. входило 36 науково-дослідних інститутів і 19 інших наукових установ. Академію наук України з 1946 р. по 1962 р. очолював знаний біохімік О. Палладій.</p> <p>Чисельність учених у 1958-1965 рр. зростає з 37 тис. до 94 тис.</p> <p>В Україні проводилися дослідження з ряду визначальних напрямів науково-технічного прогресу. Ряд відкриттів зробили вчені республіки в галузі фізики, зокрема ядерної.</p> <p>У 1964 р. в Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР побудовано найбільший у світі прискорювач електронів.</p> <p>Розширилися дослідження у сфері фізики твердого тіла, біофізики, астрофізики, матеріалознавства тощо.</p> <p>Наприкінці 50-х рр. академік М. Боголюбов розробив нові методи квантової теорії та статистичної</p>	<p>Література</p> <p>Було створено багато талановитих творів, які дістали широке визнання:</p> <p>О. Гончара "Собор". "Циклон", "Бригантина" та ін.; М. Стельмаха "Дума про тебе", "Чотири броди"</p> <p>«Оборона Буші»; новаторська поезія І. Драча; публіцистично спрямовані вірші Б. Олійника, поезія Д. Павличка, літературні твори П. Загребельного, Ю. Мушкетика, Є. Гуцала, Л. Дмитерка.</p> <p>На жаль, до читача не доходили сміливі поезії В. Стуса, літературно-критичні та публіцистичні твори І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка та ін.</p> <p>Офіційна влада визнала творчість цих людей шкідливою для народу і забороняла її.</p> <p>У 1968 р. було опубліковано роман О. Гончара "Собор", за який його усунуто від керівництва Спілкою письменників України.</p>	<p>Музика</p> <p>214 митців об'єднувала Спілка композиторів України, яка мала свої відділення в Харкові, Львові, Донецьку. Прекрасні пісні створив Платон Майборода, плідно працювали О. Білаш, І. Шамо, С. Сабадаш.</p> <p>Внеском у скарбницю музичного мистецтва були опери Г. Майбороди і В. Губенка, симфонії В. Корейка і А. Штогаренка, кантати В. Роджественського і А. Філіпенка.</p> <p>Заслужено славою користувалися оперні театри Києва, Львова, Харкова, Дніпропетровська, Донецька. Всій Україні та поза її межі відомі імена солістів Державного академічного оперного театру Євгенії Мірошниченко, Дмитра Гнатюка, Анатолія Солов'яненка та ін.</p>	<p>Образотворче мистецтво</p> <p>Основною темою образотворчого мистецтва був героїзм народу у війні та в роки відбудови, звеличення праці працівників с/г і великих будов комунізму. Розвивалася радянська школа живопису. Кращі художні полотна сприяли формуванню естетичних смаків народу, допомагали збереженню народних традицій, загальнолюдських цінностей.</p> <p>Плідно в цей час працювали художники: М. Божий, В. Касіян, О. Лопухов, В. Бородай, В. Чеканюк, М. Дергус, Ф. Манойла та ін. На історичну тематику створювали свої полотна Л. Холдченко, М. Крищенко.</p> <p>Сповнені ліризму, любові до природи картини О. Шовкуненка, С. Григор'єва та ін.</p> <p>Образотворче мистецтво перебувало під тиском</p>

<p>автоматичних і телемеханічних пристроїв, обчислювальних машин.</p> <p>У 1963 р. на 10 тис. осіб населення УРСР припадало 129 студентів. Але українців, частка яких становила 75% населення республіки, (із них 60% українці).</p> <p>Але політехнізація навчального процесу відбувалася повільними темпами, залишалися основні старі принципи виховання (через колектив, піонерську та комсомольську організації, ігнорувалася особистість дитини, індивідуальний підхід до виховання учнів, не бралися до уваги зацікавлення кожного школяра, його здібності й нахили, не виховувалась особистість, панівною ідеологією залишався марксизм-ленінізм, зберігався залишковий принцип фінансування освіти, не вистачало кваліфікованих вчителів.</p> <p>Закон про зв'язок школи з життям під виглядом демократизації значно ослабив позиції української мови в УРСР. Батькам було надано право вирішувати, якою мовою вестиметься навчання у школі. Це питання вирішувалося місцевими партійними керівниками за вказівками з Москви.</p> <p>Посилився процес русифікації народної освіти в Україні. У 60-х рр. в обласних дентрах і в Києві кількість українських шкіл становила 28%, російських — 72%.</p> <p>Звужувалася сфера використання української мови. Впав тираж українських книжок із 80% 1950 р. до 66% 1963 р. Зменшилася кількість газет і журналів, що видавались українською мовою.</p> <p>У 1966-1967 рр. -перехід у республіці на нові навчальні програми. Було запроваджено нові дисципліни: кібернетику, суспільствознавство, генетику, основи радянської держави і права.</p> <p>Характерним для освіти 60-80-х рр. було: знецінення знань, окупація знань, зменшення кількості шкіл (у 1980 р. їх було менше, ніж у 1960 р. на 9,3 тис), чисельність учнів зменшилася із 7,4 млн. у 1965 р. до 6,6 млн. у 1980 р., відбувався процес закриття малокомплектних початкових і восьмирічних</p>	<p>фізики. Це дозволило обрунтувати теорію надтекучості та надпровідності.</p> <p>Україна була одним із центрів розвитку кібернетики.</p> <p>У 1957 р. створено обчислювальний центр АН УРСР (згодом — Інститут кібернетики). Першим та беззмінним директором інституту з 1962 р. упродовж 20 років був академік АН УРСР, академік В. Глушков, якого у 1964 р. удостоєно Ленінської премії за цикл праць із теорії цифрових автоматів.</p> <p>Українські науковці та інженери спроектували і збудували першу у світі керуючу машину широкого профілю "Дніпро" (1961 р.), машини "Промінь" (1962р.), "Мир" (1964 р.), цифрову обчислювальну машину "Київ" (1964 р.).</p> <p>Розвивалися теоретичні й практичні напрями математики, хімії, металургії, біології, сільськогосподарської науки.</p> <p>Проводилися дослідження в галузі електроварювання під керівництвом академіка Б. Патона (директора Інституту електроварювання АН УРСР), у розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії в мирних цілях.</p> <p>Вчені Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР створили чимало матеріалів із наперед заданими властивостями.</p> <p>У другій половині 50-х рр. розпочав свою діяльність відомий вчений-хірург М. Амосов. Почалися теоретичні розроблення і впровадження у практику методів хірургічного лікування пороку серця, а згодом і захворювань легень.</p> <p>У 1961 р. в Україні було створено перші штучні алмази.</p> <p>Після XX з'їзду КПРС позитивні зміни сталися в суспільних наук. Відкрився доступ до деяких архівних матеріалів.</p> <p>Нові імена, ідеї з'явилися в гуманітарних науках: історії, археології, філософії, мистецтвознавстві, літературознавстві.</p> <p>Розпочато видання: «Українського історичного журналу», першої "Української радянської енциклопедії", журналу "Народна творчість та</p>	<p>Критичі було піддано: роман "Катастрофа" В. Дрозда, який одним із перших змалював модель застійного суспільства, твір І. Білика "Меч Арєя", збірку повістей та оповідань "Березневий цвіт" І. Ван-дея, поета В. Голобородька, якому першу збірку віршів "Люточе віконце" довелося видавати за кордоном; роман Р. Іванчука "Мальви", в якому автор показав незахищеність національної культури, безсмертя українського народу.</p> <p>Переслідувалася поетеса Ліна Костенко.</p> <p>У 1980 р. пішов із життя Г. Тютюнник, 1981 р. — В. Близнець.</p> <p>Із Спілки письменників України було виключено І. Дзюбу, Г. Качуру, М. Лукаша, Б. Чучибабіна, О. Бердника та ін.</p> <p>Позбавлено членства у Спілці письменників України і в КПРС, вислано за кордон В. Некрасова. У торах як "націоналісти" опинилися О. Бердник, В. Стус, І. Світличний, В. Рубан, Ю. Литвак, Є. Сверстюк, Ю. Бадзьо та ін.</p> <p>Звільнено з роботи в "Літературній Україні" І. Білика.</p> <p>Водночас масовими тиражами видавалася низькопробна література, в якій вихвалявся радянський спосіб життя. Вона свідчила про низький професіоналізм цих авторів. Панував диктат з боку компартійних і владних структур, з боку літературо - знавчого керівництва республіки.</p>	<p>7. У 1980-1982 рр. вперше за довгі роки Державний академічний оперний театр України брав участь у знаменитому Вісбаденському фестивалі. Світ захоплювався українською музикою, її виконавцями, постановою опери "Тарас Бульба" М. Лисенка.</p> <p>8. У нелегких умовах русифікації зуміли зберегти національний дух і високий творчий потенціал заслужений державний хор імені Г. Верьовки, академічна хорова капела "Думка", творче об'єднання "Трембіта", заслужений ансамбль танцю УРСР імені Г. Вірського.</p> <p>9. У 1979 р. трагічно загинув талановитий композитор-пісняр, автор пісень "Червона рута", "Водограй", "Я піду в далекі гори" та ін. В. Івасюк.</p> <p>Пісня В. Івасюка "Червона рута" з 1989 р. дала назву фестивалю української пісні та музики, який щорічно проводиться в різних містах України.</p> <p>Широкою популярністю користувалися виконавці естрадної пісні С. Ротару, В. Зінкевич, Н. Яремчук, Д. Гнатюк.</p> <p>У 1971 р. було заборонено етнографічний ансамбль "Гомін", а його керівника Л. Ященка вигнали зі Спілки композиторів України.</p> <p>Розвивалася художня самодіяльність, періодично проводився із кінця 70-х років телеконкурс «Сонячні кларнети».</p> <p>Театр</p> <p>Збільшилася кількість театрів (за 1965-1985 рр. — з 61 до 89).</p> <p>Український театр дедалі більше втрачав свій</p>	<p>тоталітарного режиму. Митців привчали мислити не стільки художніми образами, скільки ідеологічними догмами, що значно знизувало мистецтво.</p> <p>Новаторством, високим професіоналізмом, оригінальністю славилися твори А. Горської, Л. Семикіної, О. Заливахи, які зазнавали переслідувань з боку тоталітарної системи.</p> <p>Кінематограф</p> <p>Кіномитці мали у своєму розпорядженні непогану матеріальну базу. В Україні діяли три кіностудії — Київська ім. О. Довженка, Одеська та Ялтинська.</p> <p>Постійно зростала кількість кінотеатрів. Було створено визначні фільми: "В бій ідуть тільки старики", "Атланти йшли солдати" режисера Л. Бикового, "Тривожний місяць вересень" Л. Осика, "Вавилон-XX" І. Миколайчука, "Женці", "Високий перевал" В. Денисенка та ін. Фільм "Тіні забутих предків"</p> <p>С.Параджанова побачив світ 1964 р., але протягом 20 років був заборонений.</p> <p>Майже не знімалися фільми українською мовою.</p> <p>Фільми українських кіностудій допускалися до кінопрокату лише після затвердження їх у Москві.</p> <p>З'явилися фільми за сценаріями І. Драча та Ю. Ілленка: "Криниця для спраглих", "Вечір на Івана Купала" та ін., які на екран так і не потрапили.</p> <p>Переслідувань і репресій зазнали С. Параджанов, Л. Осика, Ю. Ілленко, Г. Снегірьов — один із тих, хто в 70-х рр. виступав за оновлення суспільства.</p> <p>Скульптура</p> <p>Відомим скульптором, живописцем, графіком, етнографом, збирачем творів народного мистецтва був І. Гончар — автор пам'ятників М. Горькому в Ялті, Т. Шевченкові в Яготині,</p>
--	---	--	--	--

<p>шкіл, особливо у сільській місцевості. Освіта більше відставала від НТП, її якість постійно знижувалася. Велика увага зверталася на трудове виховання молоді. Менше ставало шкіл з українською мовою навчання. Утвердження догматизму і консерватизму у педагогічній науці та освітянських відомствах, формалізм і заідеологізованість системи шкільного виховання, Освіта була підпорядкована ідейно-політичному вихованню на ідеях дмарксизму-ленінізму. Скоротилися витрати на освіту, погіршилася матеріально-технічна база.</p>	<p>етнографія" (з 1957р.), перевидано Словник української мови Б. Грінченка, почалася підготовка багатотомної історії України та історії міст і сіл УРСР, вийшли друком двотомні "Історія Української РСР" та "Історія української літератури", з'явилися нові наукові журнали — "Економіка Радянської України" та "Радянське право".</p>		<p>національний колорит, із нього витручувалась українська мова. Українськими залишилося лише 30% професійних театрів республіки. В Одесі з шести театрів лише один залишався українським, у Києві з семи театрів статус українського зберіг лише драматичний театр ім. Івана Франка, а один був "змішаний" з російсько-українським репертуаром; із семи театрів юного глядача лише львівський був українським.</p>	<p>народний художник К. Білокур у с. Богданівка на Київщині. Успішно працювали українські скульптори-монументалісти. Справжніми творами монументального мистецтва є пам'ятники Лесі Українці в Києві й Т. Шевченкові в Москві. Композицію скульптурних рельєфів "Стіна пам'яті" художників А. Рибачук і В.Мельниченка на Байковій горі в Києві було знищено.</p>
---	---	--	---	--

Хронологія історичних подій

1945-1953 рр. – боротьба ОУН-УПА проти регулярних військ СРСР.

- **1946 – 1950 р.** – четвертий п'ятирічний план відбудови народного господарства СРСР.
- **1946 р., березень** – закритий судовий процес у Києві над представниками греко-католицької церкви, зокрема над Й.Сліпим.
- **1946 р., 8 – 10 березня** – Собор греко-католицької церкви у Львові під тиском більшовиків об'єднав греко-католицьку церкву із православною Московського патріархату.
- **1946–1947 рр.** – голод в Україні, в результаті якого померли понад 800 тисяч жителів України.
- **1950 р., 5 березня** – загибель генерала УПА Романа Шухевича.
- **1953 р., 5 березня** – смерть Й. В. Сталіна (Джугашвілі).
- **1953 р., 26 червня** – арешт та страта Л. П. Берії.
- **1954 р., 19 лютого** – включення Кримської області до УРСР на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР та у зв'язку із відзначенням 300-річчя воз'єднання України з Московією.
- **25 лютого** – XX з'їзд КПРС Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки.». Курс М.С.Хрущова на лібералізацію, десталінізацію та демократизацію суспільного життя в СРСР.
- **1956 р., 30 червня** – постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків».
- **1957 р., 4 жовтня** – запуск в СРСР першого в Світі штучного супутника Землі.
- **1958 р., 14 березня** – в Києві в Інституті Математики АН УРСР розроблено і випробувано першу електронно-обчислювальну машину «Київ».
- **1961 р., 12 квітня** – перший у світі космічний політ Юрія Гагаріна, підготовлений українським конструктором С.Корольовим.
- **1961 р., 22 травня** – початок ушанування пам'яті Тараса Шевченка в день перенесення його праху до Канева в Україну.
- **1963 р., 8 квітня** – Республіканська нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників.
- **1963–1972 рр.** – першим секретарем ЦК КПУ працював П.Шелест.
- **1964 р., 9 березня** – відзначення в Україні 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка.
- **1964 р., 14 жовтня** – звільнення М.С.Хрущова з посади Голови Ради Міністрів та першого секретаря ЦК КПРС і обрання на цю посаду Л. І. Брежнєва.
- **1964 р., листопад** – скасування пленумом ЦК КПРС хрущовських реформ.
- **1965 р., серпень** – перша хвиля арештів серед української інтелігенції. Заарештовано 60 осіб (брати М і Б. Горині, В.Чорновіл, М.Осадчий, В.Мороз та інші).
- **1965 р., 30 грудня** – самвидавом вийшла праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

-
- **1966 р.** – початок серійного випуску в Україні найбільшого в світі літака «Антей» – АН – 22.
- **1967 р., 1 березня** – на Запорізькому автомобільному заводі розпочався серійний випуск вітчизняних легковиків «Запорожець – 966»
- **1968 р., квітень** – протест 139 діячів української культури проти арештів в Україні й утисків української культури, адресований Л. Брежневу, О. Косигіну і М. Підгорному.
- **1970 р.** – вийшла в світ книга націонал-комуністичного спрямування П.Шелеста «Україно наша Радянська».
- **1972 р., січень– травень** – друга хвиля репресій в Україні. Арештовані В. Чорновіл, С. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус та ін. Всього понад 200 дисидентів.
- **1972 р., 25 травня** – пленум ЦК КПУ звільнив П. Шелеста і обрав В. Щербицького першим секретарем ЦК КП України.
- **1972 р., червень** – робітничі заворушення і страйки в Дніпропетровську та Дніпродзержинську.
- **1973 р., квітень** – публікація в журналі «Комуніст України» статті-рецензії без підпису «Про серйозні недоліки і помилки однієї книги», в якій розгромній критиці була піддана книга П. Шелеста «Україно наша Радянська».
- **1976 р., листопад** – створення у Києві української групи сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з М. Руденком.
- **1978 р., 20 квітня** – схвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції УРСР – конституції розвинутого соціалізму.
- **1980 р., січень** – початок видання за кордоном «Вісника репресій в Україні».
- **1982 р., 9 вересня** – створення Ініціативної групи захисту прав віруючих і церкви.
- **1983 р., 26 травня** – постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах союзних республік».

Контрольні запитання

1. *Охарактеризуйте адміністративно-командні методи керівництва господарством в УРСР в роки четвертої (1946–1950) та п'ятої п'ятирічок (1951– 1955).*
2. *Яких втрат зазнала економіка та населення України в роки Другої світової війни?*
3. *Які наслідки вступу УРСР до Організації Об'єднаних Націй у 1945 р.?*
4. *Показати причини тривалої боротьби ОУН – УПА проти сталінського режиму.*
5. *Які були причини та наслідки голоду 1946 – 1947 рр. в Україні?*
6. *Розкрийте найважливіші риси періоду хрущовської «Відлиги».*
7. *Які були наслідки хрущовських реформ для економіки України.*
8. *Охарактеризуйте рішення XX з'їзду КПРС та його наслідки для розгортання десталінізації в Україні.*
9. *Які були причини виникнення та особливості дисидентського руху в Україні у 50–60-х роках?.*

Тема 14. Початок розбудови сучасної Української держави. Політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток сучасної України (1985–2009)

План

14. 1. Політика «перебудови», її складові, основні етапи та причини її краху.
14. 2. Причини та крах СРСР. Спроби зберегти СРСР в 1991 році. Події в Москві 19–21 серпня. Акт проголошення незалежності України.
14. 3. Утвердження незалежної України: становлення та розвиток національної державності. Конституційний та політичні процеси в Україні.
14. 4. Соціально-економічний розвиток та труднощі перехідного періоду.
14. 5. Особливості зовнішньої політики України.
14. 6. Розвиток української культури на сучасному етапі.

14. 1. Політика «перебудови», її складові, основні етапи та причини її краху.

З приходом до влади в СРСР 11 квітні 1985 р. на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС 53-річного Михайла Горбачова стало початком останнього, завершального періоду існування СРСР, який увійшов у історію як період «горбачовської перебудови». М. Горбачов був реформатором, людиною сучасною, грамотною, ініціативною, демократичною. Протягом 1985–1987 рр. ним була вироблена нова модель оновлення та розвитку СРСР. У 1987 р. в світ вийшла книга М. Горбачова «Перебудова: нове мислення для нашої країни і всього світу», за яку він одержав звання Лауреата Нобелівської премії.

У цій праці, а також у доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради РРФСР, присвяченій 70-річчю Великої Жовтневої революції, яке відбулося 6 листопада 1987 р. в Москві, було підбито підсумки розвитку СРСР за 70 років та вперше чітко було визначено суть перебудови. Генсек наголосив, що за період із 1917 до 1987 р. валовий суспільний продукт зріс у 136 разів, виробничі фонди всіх галузей господарства – у 149 разів, продукція промисловості – у 330 разів, валова продукція сільського господарства СРСР – у 5,5 разів.

У доповіді зазначалося, що «перебудова – це: «Избавление от застойности и консерватизма, исправление ошибок, допущенных в предшествующий период; преодоление исторически ограниченных, изживших себя черт общественной организации и методов работы; придание социализму самих современных форм, соответствующих условиям и потребностям научно-технической революции, интеллектуальному прогрессу советского общества. Перестройка – сравнительно длительный процесс революционного обновления общества, имеющий свою логику и этапы. Две ключевые проблемы определяют судьбу перестройки: демократизация всей общественной жизни и радикальная экономическая реформа.

Демократизация общества, развёртывание социалистического самоуправления предполагают: повышение авангардной роли партии в обществе, в процессах революционного обновления, в осуществлении демократизации по всем линиям и на всех уровнях; активизацию деятельности Советов, расширение их прав и возможностей, как полномочных и решающих органов народовластия; совершенствование избирательной системы; более полное использование потенциала профсоюзов, комсомола, трудовых коллективов; укрепление культуры и социалистической демократии, преодоление бюрократизма; обогащение духовной жизни общества, рост разнообразия общественного мнения (плюрализма), расширение общественного диалога».

Перебудова мала такі напрямки:

- **Прискорення соціально-економічного розвитку.** Квітневий Пленум ЦК КПРС (квітень 1985 р.) підтримав М. Горбачова у розвитку науки, техніки, ринкових відносин, створенні альтернативних державним – приватних підприємств та фермерських господарств, у переході державних підприємств на госпрозрахунок та самофінансування, послабленні тиску на економіку союзних республік з боку центру. Планувалося, що за 15 років (до 2000 р.) за рахунок інтенсифікації виробництва, зацікавленості людей в результатах своєї праці, зростанні конкуренції та матеріальної зацікавленості працюючих, у боротьбі проти алкоголізму, вдасться

подвоїти економічний потенціал країни, забезпечити 25 мільйонів сімей (в тому числі 2,5 мільйонів в УРСР) державним та кооперативним житлом, створити соціалізм «із людським обличчям».

- У 1987 р. почалася спроба **реформувати управління економікою**, яка передбачала перехід від адміністративних методів господарювання до економічних з демократичними засадами управління. До 1989 р. належить розробка і впровадження нових підходів до аграрної політики. Були прийняті рішення, спрямовані на розвиток орендних відносин, сімейного підряду, акціонерних товариств. Визнавалось право на розвиток різних форм господарювання, що було дуже радикальним заходом. У травні 1990 р. була оприлюднена урядова програма переходу до ринку. Цим самим ставилось питання про перехід від планової системи управління до регулювання промисловості через вільні і ціни і прибуток.
- Перебудова почалася й у сфері ідеології із утвердженням **«гласності»**, яка була перехідним етапом до свободи слова. Раніше вся інформація була під жорстким контролем, а частина її взагалі була заборонена, тому така політика означала значний рух вперед. Гласність перш за все поширилася на засоби масової інформації та на історію. В новому журналі «Известия ЦК КПСС», який почав друкуватися із 1989 р., в газетах «Аргументы и факты», «Правда» (розділ «Правдистские пятницы»), «Комсомольская правда» та інших публікувалися раніше заборонені матеріали про сталінські репресії, голодомор 1932–1933 рр. в Україні, про історичне минуле українського народу, зокрема діяльність І. Мазепи, М. Грушевського, С. Бандери, Є. Коновальця, А. Волошина, про події національно-демократичної революції 1917–1920 рр., битву під Крутами, боротьбу ОУН– УПА, «Поліської січі» та інші.
- У 1988 р. М. Горбачов розпочав **політичну реформу**, яка передбачала розмежування функцій КПРС та Радянської держави. Було введено посаду Президента СРСР, яким став на початку 1990 р. М. Горбачов, знято 6 статтю Конституції СРСР 1977 р. про керівну і спрямовуючу роль КПРС в політичній системі суспільства, що підірвало основи монопольної влади партії у державі. З цього часу відбувається поступовий моральний розпад КПРС, яка на 1989 р. нараховувала близько 18,5 мільйонів членів. Компартія України, яку із 1972 до 1989 р. очолював В. Щербицький, зросла майже до 2,8 мільйонів чоловік. За часів перебудови постійно йшла боротьба між консерваторами і реформаторами у керівництві КПРС. Це призводило до певних коливань і непослідовності в діяльності М. С. Горбачова. Компартія України на чолі із В. Івашко, С. Гуренко, навіть після відправлення М. Горбачовим на пенсію В. Щербицького, переважно займала консервативну щодо перебудови позицію. Це гальмувало демократичні перебудовні процеси в Україні, але з іншого боку – зміцнювало і консолідувало демократичні прогресивні сили республіки.
- Перебудова і **демократизація** привела до зміни у 1989 р. політичної ситуації в СРСР та в союзних республіках. Реформація почала здійснюватись тепер не лише «згори», а й «знизу», з боку широких мас. Відбувалася поляризація суспільства, почали формуватись нові політичні партії, зароджувався реальний політичний плюралізм, різко зростає значення національного питання та міжнародних взаємовідносин.

Здійснення політики перебудови в Україні мало свої особливості:

- *процеси реформування йшли повільніше, ніж у центрі та прибалтійських республіках, оскільки гальмувалися сильним партійно-державним апаратом на чолі з В. Щербицьким;*
- *на здійснення «перебудови» дуже вплинула Чорнобильська катастрофа у квітні 1986 р. У результаті катастрофи було виведено з користування 144 тисяч га землі, 492 тис. га лісу, забруднено площу в 10 мільйонів га, в Україні постраждали від її наслідків понад 5 мільйонів осіб;*
- *ліквідація наслідків аварії вимагала і вимагає величезних економічних і фінансових затрат (на її ліквідацію Україна щороку витрачає мільярди гривень). На вимогу європейських держав 15 грудня 2000 р. Чорнобильську АЕС було закрито, а населення із 30-кілометрової зони було відселене в інші регіони України;*
- *процеси «перебудови» в Україні відбувалися без кровопролиття, як це було в Прибалтиці, Грузії, Азербайджані, Узбекистані, Таджикистані та інших республіках тодішнього СРСР;*

- соціально-економічна ситуація у 1989 – 1990 рр. В Україні погіршується. Цим, а також викриттям сталінських злочинів компартія дискредитувала себе;
- на противагу компартії у 1989 р. створюється Народний Рух України за перебудову, який через рік в своїх рядах вже нараховував близько 300 тисяч чоловік. Його очолили І. Драч та Д. Павличко. Програма Руху включала в себе ідею суверенітету України, відродження української мови та культури, вирішення екологічних проблем, виступала за подальшу демократизацію політичної та економічної систем СРСР та України;
- із 1990 р. з'являються нових 16 політичних партій, кількість яких невпинно зростає;
- у березні 1990 р. в Україні відбулися перші вільні вибори до Верховної Ради та місцевих Рад, під час яких з'явилося сильне протистояння між старими компартійними і демократичними силами в республіці;
- 16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла «Декларацію про державний суверенітет України», яка стала важливою політичною заявою щодо руху України до своєї незалежності;
- в першій половині 1991 р. в Україні визріває революційна ситуація, яка в умовах державного перевороту 19 – 21 серпня 1991 р. переросла у демократичну революцію, яка відбулася в Україні без пролитої крові.

Українська економіка, як і вся радянська, протягом періоду перебудови (1985–1990 рр.) не набула нового імпульсу для власного розвитку, для виконання завдань квітневого пленуму ЦК КПРС 1985 р. та економічної радикальної реформи 1986 р. Як і раніше за періоду «застою» українська економіка становила ліву частину загальносоюзного народногосподарського комплексу. Понад 2000 найбільших українських підприємств переважно машинобудівних, переробних, гірничодобувних були підпорядковані всесоюзним міністерствам та відомствам. Частина України за даними В. Литвина на кінець 80-х років ХХ століття в загальносоюзному видобутку руди сягала 46,4 %, виплавці чавуну – 41,4 %, випуску сталі, прокату, сталевих труб – 35 %, цукру – 50 %, виробництва складних машин та устаткування – 25 %. Загалом в цей час УРСР виробляла 22% сільськогосподарської та 17% промислової продукції СРСР. Але лише близько 6–7% на українських підприємствах випускалося готової продукції, інша – йшла у вигляді, деталей, агрегатів, сировини, зерна, спирту, вугілля, труб, прокату, хімікатів тощо.

На 1990 р. в Україні вироблялося 298 мільярдів кВт/годин електроенергії, 195 тисяч штук автомобілів, 106 тисяч штук тракторів, 37 тисяч металорізальних верстатів, 4,8 мільйонів тонн міндобри, 165 мільйонів тонн вугілля, 22 мільйони тонн цементу, 2,7 мільйонів тонн м'яса, 444 тисяч тонн масла, 6,7 мільйонів тонн цукру, 902 тисячі штук побутових холодильників.

В цей час продовжується процес збільшення дефіциту товарів широкого споживання, спиртних напоїв, слабо розвивався приватний сектор економіки, не спрацьовував закон «Про державне підприємство». Паростки фермерства на селі гальмувалися старою командно-адміністративною системою та правлінням колгоспів. Курс карбованця впав за період перебудови у три рази. Грошова реформа, яка проведена була з ініціативи міністра Павлова не дала очікуваних результатів. Зростала інфляція.

Перебудова, процеси розпаду СРСР, незавершеність та неефективність політичної та економічної реформ, наступ консервативних сил в Україні викликали виникнення десятків нових громадських об'єднань, політичних рухів та партій. Найбільшою популярністю серед українців користувалися Народний рух України за перебудову, «Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка», українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал», екологічна організація «Зелений світ», Спілка офіцерів України (СОУ), Українська студентська спілка (УСС, Спілка незалежної української молоді (СНУМ).

Із 1990 р., в умовах демократизації, компартія дозволила діяльність політичних партій. Заборонялося існування лише партій, які ставили своєю метою зміну існуючого ладу та розпалювали ворожнечу. За рік в Україні виникли 16 політичних партій, серед яких *національно-центристські*: – Українська Республіканська Партія (лідер – Л. Лук'яненко), Демократична партія України (В. Яворівський), Українська селянсько-демократична партія; *праві*: Українська національна партія (УНП), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська народно-демократична партія (УНДП); *соціал-демократичні партії*: Соціал-демократична партія України (СДПУ), Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ); *ліві*: КПУ (Демплатформа – частина КПУ), Партія демократичного відродження України (ДПВУ); *екологічна партія*: Партія «зелених» України.

В основу назв та класифікації українських партій покладені їхні програмні завдання, які в основному зводилися до проголошення України демократичною, самостійною державою.

Таким чином, перебудові процеси, які охопили СРСР у 1985 – 1991 р. торкнулися різних сфер і українського суспільства. Зростання протистояння між старими консервативними компартійними силами та новими революційними, демократичними в Україні, призвели до активізації національного руху, появи великої кількості громадських організацій та політичних партій. У 1990–1991 рр. перебудові процеси пішли на спад, склалися умови для розпаду Радянського Союзу та виникнення 15 незалежних держав.

14. 2. Причини розпаду та крах СРСР. Спроби зберегти СРСР в 1991 році. Події в Москві 19 – 21 серпня. Акт проголошення незалежності України

16 липня 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет України. Вона стала першим документом, який у 90-ті рр. ХХ століття відкрив Україні шлях до незалежності. Суверенітет передбачав верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади на території України, незалежність держави в зовнішніх відносинах.

До 1991 р. в СРСР і в Україні зокрема загострилася суспільно-політична ситуація. Боротьба точилася навколо підписання нового союзного договору. В Україні ця ідея була зустріта неоднозначно. Окремі статті нового союзного договору суперечили Декларації про державний суверенітет України 1990 р. Обмеження прав республіки, союзні органи влади мали великі повноваження у фінансовій політиці, міжнародних відносинах, передбачалося верховенство союзних законів над республіканськими. В Україні виборцям було запропоновано додаткове питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна повинна бути в складі Союзу Радянських Суверенних держав на принципах Декларації про державний суверенітет України?».

За результатами референдуму стало зрозумілим, що народ України прагне до відновлення України в складі СРСР, за це проголосували понад 70% виборців України. Аби запобігти розпаду СРСР союзне керівництво на чолі з М. Горбачовим намагалося якнайшвидше підписати новий союзний договір. Улітку 1991 р. у підмосковному Ново-Огарьово відбулися переговори президента СРСР М. Горбачова з керівниками 9 союзних республік, включаючи і Україну. Країни Прибалтики – колишні радянські республіки: Латвія, Литва та Естонія у переговорах не брали участі, так як в кінці 1990 р. вийшли в односторонньому порядку із складу СРСР. Попереднє підписання договору планувалося провести наприкінці літа 1991 р.

Однак 19–21 серпня 1991 р. в СРСР консервативними комуністичними силами була здійснена спроба державного перевороту. Був створений Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) на чолі з Віце-президентом СРСР Г. Янаєвим. Це була спроба консервативних політичних сил знищити демократичні перетворення, не допустити проголошення незалежності союзних республік. Путчистам вдалося ізолювати у Фаросі (Криму) Президента СРСР М. Горбачова, взяти під контроль центральне телебачення, армію, КДБ. До складу Державного комітету з надзвичайного стану СРСР увійшли: Г. Янаєв – віце-президент, В. Павлов – прем'єр-міністр, Д. Язов – міністр оборони, В. Крючков – голова КДБ, О. Бакланов – заступник голови ради оборони СРСР, Б. Пуго – міністр внутрішніх справ, В. Стародубцев – голова селянської спілки СРСР, О. Тізяков – президент асоціації державних підприємств.

Комітет через центральне телебачення, родіо та газети звернувся до радянського народу із заявою, у якій прозвучали такі положення:

- *запровадити в окремих районах надзвичайний стан;*
- *заборонити мітинги, страйки, демонстрації та інші масові заходи;*
- *з боку КППС та органів радянської влади встановити контроль за засобами масової інформації;*
- *призупинення діяльності усіх новостворених політичних партій та рухів на території держави;*
- *неспроможність «хворого» Президента СРСР М. Горбачова контролювати ситуацію та керувати країною;*
- *припинення критики КППС та відновлення 6 ст. Конституції СРСР;*
- *заклик підтримати союзними республіками, партійними організаціями та населенням ДКНС.*

Офіційний Київ, насамперед голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук, зайняв вичікувальну позицію. На главу Верховної Ради УРСР Л. Кравчука чинився тиск з боку ДКНС та Першого секретаря Компартії України С. Гуценка, який підтримував путчистів. Однак Л. Кравчук заявив, що в Україні немає підстав для введення надзвичайного стану, а всі зміни повинні відбуватися на основі

закону. Опір путчистам в Україні очолили Народний рух України, Соціал-Демократична Партія України, які закликали український народ до непокори ДКНС та зверненням С. Гуренка. У ці дні відбулися масові зібрання людей у Львові, Донецьку, Харкові, Києві. 21 серпня 1991 р. львівський штаб Народного Руху та страйковий комітет закликали людей вийти на безстроковий всеукраїнський страйк. 21 серпня в Москві, після невдалої спроби штурмом взяти «Білий дім» де засідала російська Верховна Рада на чолі із Б. Єльциним, після повернення з Криму М. Горбачова, відбулася надзвичайна сесія Верховної Ради РРФСР, яка засудила дії путчистів та винесла рішення про їх арешт. 22 серпня 1991 р. М. Горбачов скасував антиконституційні акти Г. Янаєва та вирішив віддати під суд заколотників.

В Україні значна частина обласних комітетів партії підтримали змовників, які 21 серпня 1991 р. вони визнали свою поразку. Підсумком цих подій в Україні стало прийняття 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України. У ньому проголошувалося: «Територія України є неподільною і недоторканою. Відтепер на території України діючими є винятково Конституція і закони України».

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла «Акт проголошення незалежності України», що проголосив Україну незалежною демократичною державою. У ньому зазначалося: «Територія України є неподільною й недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція й закони України». Було прийнято рішення про проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності України та призначено вибори Президента України. Про значущість референдуму свідчить звертання Верховної Ради України до народу: «Не маємо права помилитися... тому що в наших руках доля молоді незалежної держави і доля Батьківщини, рідної землі».

А 30 серпня Верховна Рада прийняла рішення про розпуск Компартії України за підтримку путчистів та зраду українського народу. Отже, одразу після провалу путчу почався стрімкий процес розпаду Радянського Союзу. Республіки заявили про свій вихід із Союзу, було проголошено ряд актів і декларацій про незалежність.

1 грудня 1991 р. був проведений республіканський референдум про підтвердження незалежності України. 90,3% громадян, що беруть участь у референдумі, висловилися за незалежність України. У цей же день відбулися вибори президента України. Ним став Л. Кравчук.

Отже, Україна пройшла складний і суперечливий шлях до незалежності. На карті світу з'явилася нова незалежна демократична держава.

7 грудня 1991 р. у Біловезькій пущі (Білорусь) зібралися лідери голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич, Президент Російської Федерації Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук. Вони провели переговори про неможливість подальшого формального існування СРСР і підписали **8 грудня 1991 р.** угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) із центром у Мінську.

Угода передбачала:

- рішення про припинення існування СРСР;
- забезпечення своїм громадянам демократичних прав і свобод;
- визнання територіальної цілісності сусідніх держав та недоторканість власних кордонів;
- право незалежних держав формувати свої Збройні Сили на базі військ колишнього Радянського Союзу, розміщених на їх території;
- збереження єдиного контролю з боку СНД за ядерною зброєю, розміщеною на території колишніх союзних республік (на території України знаходилося понад 15% усіх ядерних запасів СРСР);
- діяльність усіх державних органів влади та управління колишнього СРСР припиняються;
- розвиток співробітництва між членами СНД та асоційованими членами у питаннях зовнішньої політики, транспорті і зв'язку, розвитку спільного економічного простору, екологічної, митної, міграційної політики, ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, спільної боротьби з організованою злочинністю;
- доступ до Угоди усіх бажуючих держав.

Із-за невирішеності багатьох спірних питань, особливо із Росією щодо долі Чорноморського флоту, ядерних озброєнь, енергоносіїв, фінансів колишнього СРСР, армії та інших, Україна закріпила за собою право припинити свою участь в угоді чи в окремих її статтях. Про те, що СНД не може мати статус суб'єкта міжнародного права було заявлено 20 грудня 1991 р. в спеціальній заяві Верховної Ради України. 25 грудня 1991 р., після зустрічі керівників 11 незалежних держав в Алма-Аті 21 грудня з питань подальшої діяльності СНД, М. Горбачов заявив про свою відставку з поста Президента СРСР.

Причини розпаду СРСР:

- крах політики партійної та державної командно-адміністративної системи СРСР на початку 90-х років ХХ ст.;
- відсутність чіткої стратегії перебудовчих процесів і пов'язані із цим серйозні прорахунки у зовнішній політиці;
- загострення економічних проблем, економічний хаос, викликаний не продуманою економічною радикальною реформою в умовах екстенсивної економіки;
- вичерпаність економічного потенціалу Радянського Союзу, виснаженого гонкою озброєнь;
- економічні, екологічні та моральні наслідки Чорнобильської аварії 1986 р.;
- поразка СРСР в ідеологічному та психологічному протистоянні із капіталістичними країнами Заходу;
- моральний розпад номенклатури (нараховувала близько 20 мільйонів чоловік), її небажання підтримувати перебудові демократичні процеси в країні;
- розгортання конфлікту між старою адміністративно-тоталітарною системою та прагненням народів СРСР до самовизначеності, демократії та незалежності від центру;
- падіння престижу та авторитету КПРС й партійних організацій союзних республік, нездатність їх далі впливати на свідомість людей, контролювати політичні, ідеологічні та духовні процеси в республіках;
- наростання загального невдоволення народу в результаті його зубожіння;
- загострення національних та міжнаціональних проблем, починаючи із 1986 р. (конфлікт в Нагорному Карабасі);
- затяжна, не популярна у народі війна в Афганістані 1979–1988 рр.;
- формування громадсько-політичних рухів, опозиційних до радянської влади;
- зростання національної самосвідомості народу та початок формування багатопартійності;
- процеси гласності, перебудови, утвердження плюралізму думок, відновлення процесу реабілітації, звернення до «білих плям» історії;
- самокритика КПРС та відмова у 1990 р. від 6 ст. Конституції СРСР про керівну роль партії в політичній системі СРСР, введення посади Президента СРСР.

Події, які відбулися в СРСР та Україні зокрема, закономірно привели до розпаду СРСР та проголошення 15 незалежних держав на теренах колишнього Союзу. Вони були важливим наслідком попереднього розвитку СРСР, процесу перебудови та наростання національно-демократичних процесів в республіках у 1989–1991 рр. Незважаючи на спробу державного перевороту в Москві 19-21 серпня 1991 р., революційні події в Україні носили мирний характер. Перший етап революційних перетворень завершився 24 серпня 1991 р. проголошенням держави Україна та юридичним і всенародним підтвердженням нового статусу Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р.

Отже, Акт проголошення незалежності став відправною крапкою в новітній історії України, яка розпочала свій рух до європейської правової, демократичної, суверенної держави з ринковою економікою.

14. 3. Утвердження незалежної України: становлення та розвиток національної державності. Конституційний та політичні процеси в Україні

Після проголошення незалежності України і підтвердження цього акта Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. почалася розбудова незалежної держави – України.

Головними завданнями цього процесу були:

- створення власної суверенної демократичної держави, зміцнення територіальної цілісності та кордонів;
- демонтаж старих владних адміністративно-командних структур;
- орієнтація на соціальні та культурні потреби українців;
- становлення багатопартійності та свободи віросповідання;
- перетворення централізованої державної економіки в багатокладну ринкову економіку;
- національне відродження та введення власної державної символіки;
- утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародного права;
- формування України як правової держави та створення відповідної правової бази;

- підготовка нової конституції України;
- скорочення Збройних Сил України та перетворення її на без'ядерну державу.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла «Акт проголошення незалежності України», що проголосив Україну незалежною демократичною державою.

В умовах гострої політичної боротьби, зростання національної самосвідомості української нації, збільшення прихильників ідеї національного відродження й суверенітету України, наростання економічної кризи 1 грудня 1991 р. відбулися референдум і вибори Президента України. На референдумі 28,8 мільйонів (90,32%) громадян України проголосували за підтримку «Акта проголошення незалежності України», не зважаючи на те, що на референдумі СРСР 17 березня 1991р. 70 % населення України висловилося за збереження єдності СРСР. Найважливішим результатом проведення Всеукраїнського референдуму стала поява на політичній карті світу нової самостійної держави – України та перетворення її на президентсько-парламентську державу.

До бюлетеня для голосування за Президента України було включено шість кандидатів:

В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл, І. Юхновський. За Л. Кравчука проголосувало 61,8% виборців, і Голова Верховної Ради України Леонід Макарович Кравчук став першим Президентом України. 5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради, яку очолив І. Плющ. 5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради, яку очолив І. Плющ, Л. Кравчук дав присягу на вірність українському народові, тримаючи руку на Конституції УРСР 1978 р.

Кравчук Леонід Макарович (н. 1934) – відомий український партійний, політичний та державний діяч, Президент України у 1991–1994 рр. Народився у 1934 р. у с. Великий Житон Рівненської області. Закінчив Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка у 1958 р. Із 1960 р. – на партійній роботі. У 1970 р. закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПРС, кандидат економічних наук. У 1970–1989 рр. – співробітник апарату ЦК КПУ, у 1988–1989 рр. – секретар ЦК КПУ з питань ідеології, з червня 1990 р. – член Політбюро, другий секретар ЦК КПУ. У березні 1990 р. обраний депутатом Верховної Ради від Ямпільського виборчого округу Вінницької області. З липня 1990 р. до 1 грудня 1991 р. – Голова Верховної Ради України. 19 серпня 1991 р. на початку путчу в Москві Л.Кравчук вийшов із рядів КПРС, із 1998 р. – член СДПУ (о) Один із авторів та ініціаторів проголошення Акту незалежності України 24 серпня 1991 р., розпуску 30 серпня КПУ. Народний депутат України кількох скликань. Очолює Раду старійшин України. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого. Бере активну участь у політичному житті країни.

Усі громадяни СРСР, які постійно проживали на території України, стали її громадянами. У листопаді 1991 р. парламент прийняв закон «Про державний кордон України», який закріпив кордони із сусідніми державами – Російською Федерацією, Румунією, Угорщиною, Польщею, Молдовою, Білорусією, Словаччиною. 8 жовтня 1991 р. Закон «про громадянство України» закріпив єдине громадянство і право усіх громадян різних національностей, які проживали на території України бути громадянами України. Подвійне громадянство не допускалося.

4 вересня 1991 р. над будинком Верховної Ради України замість червоно-блакитного прапора був поміщений блакитно-жовтий. У січні 1992 р. затверджено новий гімн «Ще не вмерла Україна» (автор музики – М. Вербицький, слів – П. Чубинський) та синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України. У лютому 1992 р. парламент затвердив малий герб у вигляді тризуба. В Україні розпочалася робота по створенню власних збройних сил. 6 грудня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про збройні Сили України». У 1992 р. в урочистій обстановці військовослужбовці строкової служби та запасу прийняли присягу на вірність Україні.

У жовтні 1993 р. Верховна Рада України прийняла воєнну доктрину, яка передбачала основні завдання, принципи розбудови українських збройних сил. У доктрині наголошувалося, що Україна не є потенційним противником будь-якої держави, і вона розглядає свою воєнну безпеку як стан захищеності національних інтересів в умовах потенційної та реальної воєнної загрози. В державі розпочався процес скорочення контингенту збройних сил (від 450 до 150 тисяч чоловік) та ліквідації ядерного озброєння.

16 листопада 1994 р. парламент України прийняв рішення про приєднання України до Договору щодо розповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних країн. У 1994–1995 р. в Україні було знято із озброєння крилаті та міжконтинентальні ракети, а ядерні боєголовки передані до Росії на демонтаж (понад 2,5 тисяч одиниць). Також створювалися підрозділи Національної гвардії, відділи КДБ були реорганізовані в Службу Безпеки України, формувалися

частини спеціального призначення. Першим військовим міністром України незалежної України був призначений у 1991 р. К. Морозов. Реформуванні збройних сил України, розраховане на десять років, розпочав міністр оборони В. Кузьмук. Із 2007 р. військове відомство очолює «цивільний» міністр оборони Ю. Єхануров. Із 2010 р. планується завершення переходу української армії на контрактну основу.

У країні розпочалося формування багатопартійності, за період від 1991 до кінця 2009 року зареєстровано 148 політичних партій лівого, центристського та правого спрямування. Ліві партії проголошують своєю метою соціалізм чи суспільство, де буде забезпечена соціальна рівність громадян, домінуватиме державна власність на засоби виробництва. Сюди належать Комуністична партія України, відроджена у 1993 р. (лідер – П. Симоненко), Соціалістична партія України (О. Мороз), Прогресивна соціалістична партія України (Н. Вітренко).

Симоненко Петро Миколайович (н. 1952) – український політик, лідер Комуністичної партії України із 1993 р. У 1974 р. закінчив Донецький політехнічний інститут. Працював секретарем ЦК ЛКСМУ, від 1988 р. — секретар Маріупольського міського КПУ, з 1990 р. — другий секретар Донецького обкому КПУ. Кандидат у Президенти України на виборах 1999 та 2004 рр. Народний депутат України. За результатами виборів до Верховної Ради 26 березня 2006 р. КПУ, очолювана П.Симоненком, пройшла 3-х відсотковий бар'єр набравши 3,66% голосів виборців, а під час позачергових виборів до Верховної Ради 30 вересня 2007 р. КПУ набрала 5,39 % голосів, зайнявши у парламенті 27 місць.

Центристські партії притримуються поміркованих політичних позицій, виступають за розвиток ринкових відносин, приватної власності у поєднанні з необхідністю соціального захисту населення. До них належать Соціал-демократична партія України (об'єднана) (Медведчук), Партія Зелених (Кононенко), Народно-демократична партія України (Л. Супрун), Блок «Юлії Тимошенко» (Ю. Тимошенко), блок «Литвина» (В. Литвин), Блок «Наша Україна» (В. Ющенко).

Праві партії виступають за ринкові реформи, пріоритет приватної власності, захищають ліберальні цінності. До них належать Народний рух України (І. Драч, Костенко, Удовенко), Українська Республіканська партія, Конгрес Українських Націоналістів, УНА-УНСО. Великою популярністю у 2003 – 2009 роках в Україні користувалася партія регіонів (В. Янукович).

У 1992 – 1994 рр. політична ситуація в країні була досить гострою. Погіршувалося соціально-економічне становище, різко падала купівельна спроможність українського купоно-карбованця (у 1996 р. НБУ почав випускати нові номінали паперових грошей – 500000 та 1000000 карбованців), часто змінювались прем'єр-міністри, ішла боротьба за владу між Президентом Л. Кравчуком та головою Верховної Ради І. Плющем, який був проти передачі виконавчої влади з рук рад до адміністрації Президента (від глави Адміністрації до районних голів райдержадміністрацій).

Плющ Іван Степанович (н. 1941) – відомий політик, лідер Блоку Плюща-Костенка, експікер Верховної Ради України. Закінчив Українську сільськогосподарську академію, Академію суспільних наук при ЦК КПРС у Москві. Із 1959 р. працював бригадиром, агрономом, головою колгоспу, директором радгоспу. З 1975 р. – інструктор, від 1982 р. – завідувач відділу Київського обласного комітету КПУ. Із 1984 р. – Голова Київського облвиконкому. Учасник ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р. У 1990 – 1991 рр. – заступник Голови Верховної Ради України, з грудня 1991 р. до квітня 1994 р., та у 2000 – 2002 рр. – Голова Верховної Ради України. Народний депутат України. У 2004 р. підтримав кандидатуру В. Ющенка на посаду Президента, активний учасник «Помаранчевої революції».

Але за 1991–1994 рр. історичною заслугою Л. Кравчука було те, що він послідовно реалізовував ідею незалежності України і очолив здійснення процесів державотворення на першому етапі розбудови самостійної України. Верховна Рада прийняла близько 450 законів, але більшість з них не спрацювала. Суперники обвинувачували один одного в погіршенні соціально-економічного становища. У цій ситуації Президент України і Верховна Рада вирішили достроково припинити повноваження і провести нові вибори.

У березні 1994 р. були проведені вибори до Верховної Ради, а у червні-липні вибори Президента України. У результаті виборів значну частину місць отримали комуністи і соціалісти. Цьому сприяло важке соціально-економічне становище республіки, а також певне розчарування

частини громадян у можливостях незалежної держави, гіперінфляція, яка сягала 10000%. Головою Верховної Ради України було обрано керівника Соціалістичної партії України О. Мороза.

Мороз Олександр Олександрович (н. 1944) – політик, державний діяч, поет. Закінчив Українську сільськогосподарську академію, Вищу партійну школу при ЦК КПУ. Із 1976 р. — завідувач сектором сільськогосподарського відділу Київського обласного комітету КПУ. До серпня 1991 р. – лідер парламентської більшості Верховної Ради України. У 1994–1998 рр. – Голова Верховної Ради України. Кандидат у Президенти України у 1999 р. та у 2010 р. Голова Політичної ради СПУ. Під час «помаранчевої революції» О. Мороз підтримав кандидатуру В.Ющенка. За результатами парламентських виборів до Верховної Ради України 26 березня 2006 р. Соціалістична партія України, очолювана О. Морозом, набрала 5, 67 % голосів виборців, а під час позачергових виборів в до парламенту партія не набрала понад 3-х відсотків голосів виборців. Під час першого туру виборів Президента України О. Мороз набрав 0,38 % голосів виборців.

Найбільша боротьба під час виборів 1994 р. розгорілася між прем'єр – міністром України Л. Кучмою та діючим Президентом – Л. Кравчуком. У другому турі переміг Л. Кучма (52 % голосів), який став Президентом України.

Кучма Леонід Данилович (н. 1938) – відомий політичний, державний діяч, Президент України у 1994–2004 рр. Народився у с. Чайкине Чернігівської області. Навчався у Дніпропетровському університеті на інженерно-механічному факультеті. Після його закінчення у 1960–1975 рр. працював старшим інженером, провідним конструктором, помічником головного конструктора КБ «Південне» у Дніпродзержинську. У 1975 – 1982 рр. – секретар первинної організації КПУ в КБ «Південне», 1982–1986 – перший заступник генерального конструктора, у 1986–1992 – генеральний директор ракетобудівного концерну «Південний машинобудівний завод». Деякий час працював технічним керівником Байканура. З жовтня 1992 р. до вересня 1993 р. – Прем'єр-міністр України. У 1993–1994 рр. – голова Українського союзу промисловців та підприємців. 10 липня 1994 р. в результаті другого туру виборів Л. Кучма обраний Президентом України. У 1994–1995 р. – ініціатор входження України в Раду Європи, демонтажу та ліквідації ядерного озброєння, переходу України до ринкової економіки, заміни смертної кари на довічне ув'язнення, підготовки нової Конституції України. У листопаді 1999 р. під час виборів – вдруге обраний на п'ятирічний термін на пост Президента України. Л. Кучма – Лауреат Ленінської премії СРСР та Державної премії України. Кандидат технічних наук, професор Дніпропетровського університету, академік Інженерної академії України. Автор книг: «Україна і Росія: дві історичні долі», «Після Майдану».

Програма Л. Кучми передбачала поглиблення реформ шляхом прискорення приватизації, зміцнення власної валюти, покращання відносин з Росією, США, європейськими державами та країнами СНД. Вибори не призвели до послаблення напруги між Президентом і Верховною Радою. Лнія розходжень торкалась усе тієї ж структури влади (президентська вертикаль чи система рад), відношення до приватизації землі та інших.

З метою послаблення протиробства 8 червня 1995 р. було підписано Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України Л. Кучмою про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Згідно з цим договором значна частина владних повноважень надавалась Президенту України. Україна формувалася як президентсько-парламентська республіка.

З новою силою протистояння політичних сил розгорілося після опублікування в березні 1996 р. проекту Конституції України. Прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України відіграло велику роль у подальшому збалансуванні політичних сил в країні, до більш чіткого розподілу функцій між Президентом України, Верховною Радою, Кабінетом Міністрів та правоохоронними органами.

Конституційний процес в Україні пройшов два періоди:

I період – 1992–1994 рр. – формування конституційної комісії на чолі з Президентом Л.Кравчуком і Головою Верховної Ради І. Плющем. До комісії ввійшли також правознавці, судді, народні депутати.

Було підготовлено два варіанти проекту Конституції, які були винесені на всенародне обговорення. Однак жоден із них прийнятий не був.

II період – із 1994 р. до прийняття Конституції 1996 р. Другий період почався після позачергових виборів Президента України і формування нового складу Верховної Ради. Конституційну комісію очолили Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз. Нові проекти створювалися представниками різних політичних партій. Були проблеми по механізму прийняття Конституції, формах правління в Україні, питання власності, особливо приватної, виборчої системи, державної мови, символіки, контрактної армії та інші.

Л. Кучма видав указ про проведення у вересні 1996 р. Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції України. У пошуках компромісу було створено Узгоджувальну комісію на чолі з М. Сиротою. Було розв'язано спірні питання. У ніч на 28 червня 1996 р., після погрози Президента Л. Кучми розпустити парламент через свою непрацездатність, більшістю голосів депутатів Верховної Ради Конституція України була прийнята. Її текст підписали Президент України Л. Кучма та Голова Верховної Ради О. Мороз. Був виданий Указ Президента про введення в дію Конституції України.

Конституція включає 161 статтю і 15 розділів (останній 15 – «Перехідні положення»). Конституція України є демократичною і має найвищу юридичну силу. Вона визначає форму правління, державний устрій, політичний режим України як **незалежної, суверенної, правової, унітарної держави із президентсько-парламентською формою правління**. Найвищою соціальною цінністю за Конституцією є людина; Конституція визначає права, свободи й обов'язки громадян України. Вона є Основним Законом держави. День 28 червня був оголошений національним святом України – Днем Конституції і щороку відзначається на державному рівні.

Отже, протягом п'яти років незалежності (більшість постсоціалістичних республік до цього часу вже прийняли свої конституції) відбувався складний конституційний та державотворчий процес.

Органи державної влади та управління в Україні згідно Конституції		
Президент – глава держави, головнокомандуючий збройними силами, здійснює виконавчу владу, координує роботу усіх гілок влади, виступає гарантом Конституції України, представляє державу за кордоном, видає укази.		
Законодавча влада	Виконавча	Судова
Верховна Рада	Кабінет Міністрів	Конституційний суд, Верховний суд
Розглядає законопроекти та приймає закони України	Здійснює управління економічною, соціальною, культурною, зовнішньополітичною, військовою сферами, видає постанови та інші розпорядження в межах країни	Здійснюють контроль за дотриманням законності та правопорядку в державі згідно Конституції та інших законів

На сучасному етапі депутатами Верховної Ради обговорюється питання про внесення змін до Конституції України. У жовтні 1997 р. Верховна Рада приймає новий Закон України «Про вибори народних депутатів». Закон передбачав проведення нових виборів за мажоритарно-пропорційною (змішаною) системою, тобто 225 депутатів мали обиратися в одномандатних округах на підставі відносної більшості, а 225 – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному окрузі на основі пропорційного представництва.

Вибори до Верховної Ради України відбулися **29 березня 1998 р.** У них узяли участь 33 партії та блоки, 70% виборців. Серед партій 4-відсотковий бар'єр пройшли компартія (24,68%), Народний Рух – 9,42%, Блок соціалістичної та комуністичної партій – 8,54%, Партія зелених – 5,45 %, Народно-демократична партія – 4,99%, Прогресивно-соціалістична партія – 4,03 %. Але лише 7 липня 1999 р. Головою Верховної Ради України було обрано лідера Селянської партії О. Ткаченка.

31 жовтня 1999 р. відбувся перший тур виборів Президента України. На цю посаду претендували 13 кандидатів. У другий тур вийшли діючий Президент Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко. 14 листопада перемогу здобув Л. Кучма, який набрав 56,2% голосів проти 37,8 % у

П. Симоненка. У виборах взяли участь 26 мільйонів 913 тисяч виборців (70%), більшість із яких підтримали демократичні реформи.

У січні 2000 р. правоцентристська більшість Верховної Ради відправила у відставку О. Ткаченка та вдруге обрала Головою Верховної Ради України І. Плюща. Верховна Рада прийняла ряд важливих законів та кодексів – Кримінальний, Цивільний, Бюджетний, Митний, Земельний.

31 березня 2002 р. відбулися чергові вибори в Верховній Раді України. У голосуванні взяли участь 65,22 % виборців. За владу боролися 33 політичні партії та блоки. Однак у парламент удалося пройти тільки 6: Блок «Наша Україна» (В. Ющенко) набрав – 23,53 % голосів виборців, Компартія (П. Симоненко) – 20,01 %, блок «За єдину Україну!» (В. Литвин) – 11,83%, «Блок Юлії Тимошенко» – 7,24%, Соціалістична партія України (О. Мороз) – 6,89 %, СДПУ(о) (В. Медведчук) – 6,27 %. Тобто більшість в українському парламенті набрали демократичні сили. У травні 2002 р. Головою Верховної Ради України обрано В. Литвина.

Литвин Володимир Михайлович (н. 1956) — відомий політик, науковець, державний діяч України, академік, Герой України, голова Верховної Ради України. У 1978 р. закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Шевченка. У 1978–1986 рр. – помічник ректора, викладач, доцент історичного факультету Київського університету. Із 1986 по 1989 р. працює начальником управління Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. У 1989–1991 рр. – консультант, помічник секретаря ЦК КПУ В. Гуренка. Із 1991 р. переходить на викладацьку роботу до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Захищає кандидатську дисертацію, до 1994 рр. працює на посаді доцента історичного факультету, пише і захищає докторську дисертацію. З 1994 р. — помічник Президента України Л. Кучми. У 1995–1996 рр. – заступник Голови, із 1997 до 2002 р. – Голова Адміністрації Президента України. Одночасно займається науковою роботою в Інституті історії НАН України, є постійним членом наукової ради всеукраїнського журналу «Український історичний журнал», з 2003 р. – 8-томного фундаментального видання «Енциклопедія історії України». З 2002 р. по 26 березня 2006 р. – Голова Верховної Ради України. Під час президентських виборів 2004 р. як спікер парламенту зайняв тверду, зважену позицію, не допустив до кровопролиття, за що в лютому 2005 р. новий Президент України В. Ющенко своїм указом присвоїв В. Литвину звання Героя України. Він автор багатьох наукових праць з історії України: «Гроші в Україні» (1998, у співавторстві), «Історія України» (1997, у співавторстві), «Україна в Другій світовій війні (1939–1945)» (2004), «Служити живому життю народу» (2004), «Україна в період повоєнної відбудови 1945–1950 рр.» (2005), «Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять» (2006, керівник авторського колективу). Із грудня 2007 р. В. Литвин – знову голова Верховної Ради України. Під час виборів Президента України 17 січня 2010 р. як кандидат набрав 2,35 % голосів виборців.

У листопаді 2002 р. Прем'єр-міністром України – України призначено Віктора Януковича – колишнього главу держадміністрації Донецької обл.

Янукович Віктор Федорович (н. 1950) – український політик, лідер Партії регіонів, експрем'єр-міністр України. У 1973 р. закінчив Єнакіївський гірничий технікум, у 1980 р. — Донецький політехнічний інститут. Працював на Єнакіївському металургійному заводі, директором автобази "Орджонікідзевугілля", директором ВО "Донбастрансремонт". У 1996–1997 рр. – перший заступник голови Донецької облдержадміністрації, у 1997–2002 рр. — голова Донецької облдержадміністрації. Із 21 листопада 2002 по 5 січня 2005 р. – прем'єр-міністр України. Лідер Партії регіонів. Кандидат технічних наук, професор. 31 жовтня, 21 листопада, 26 грудня 2005 р. брав активну участь як кандидат на посаду Президента України у виборах. В результаті переголосування другого туру виборів набрав 44,2 % голосів виборців, тоді як В. Ющенко – 51,99 % . Під час виборів до Верховної Ради 26 березня 2006 р. Партія регіонів набрала 32, 12% голосів виборців та сформувала коаліційну більшість у парламенті. Із 4 серпня 2006 р. по 23 жовтня 2007 р. В. Янукович – прем'єр-міністр України, до 18 грудня 2007 р. – виконувач обов'язків. У 2008 – 2009 рр. лідер Партії регіонів, яка перебуває в опозиції до влади. 17 січня 2010 р. В. Янукович став лідером першого туру президентських виборів в Україні, набравши 35, 32 % голосів виборців. Під час другого туру виборів Президента України В. Ф. Янукович виборов першість, набравши 48.95% голосів виборців України.
31 жовтня 2004 р. відбувся перший тур виборів **Президента України**. ЦВК (голова С. Ківалов)

zareєструвала 24 кандидати на посаду Президента України, у тому числі Прем'єр-міністра В. Януковича, колишніх прем'єр-міністрів В. Ющенко, А. Кінаха, а також О. Мороза та П. Симоненка. У списках було зареєстровано 37 613 022 виборців, які проголосували на 33 225 виборчих дільницях. 214 347 українців перебуваючи за кордоном, проголосували на 123 дільницях.

21 листопада 2004 р. відбувся другий тур виборів, до якого вийшли В. Ющенко та В. Янукович. Центральна Виборча Комісія оголосила переможцем В. Януковича, який за її даними отримав на 800 тисяч голосів більше. Проте представник В. Ющенко М. Катеринчук опротестував це рішення у Верховному Суді України, який зафіксувавши десятки фактів фальсифікації бюлетенів та скасував рішення ЦВК, призначив переголосування на 26 грудня 2004 р.

Отже, події 21 листопада 2004 р. переросли у «помаранчеву революцію» – всенародні маніфестації на Майдані незалежності та по всій країні, які тривали декілька тижнів та свідчили про високу свідомість виборців, прагнення відвоювати свої голоси, бажання обрати на посаду Президента України представника демократичних сил – В. Ющенко, не допустити подальшої фальсифікації виборів. Оскільки їх учасники носили шарфи, стрічки жовтогарячого кольору, то ці події отримали назву «помаранчева революція», а прихильників В. Януковича почали називати «біло-блакитними» за кольором прапора Партії регіонів. Серед прихильників В. Ющенко було багато відомих політиків: П. Порошенко, Ю. Тимошенко, А. Кінах, М. Катеринчук, О. Мороз, О. Костенко, Б. Тарасюк, Ю. Луценко, Р. Безсмертний, М. Томенко, Р. Зварич та інші.

Протестуючі у Києві блокували Будинок уряду та Адміністрації Президента, чим певною мірою паралізували їх роботу. На вулиці були виведені підрозділи міліції. Для врегулювання політичного конфлікту в Україну тричі приїжджали посередники із різних країн світу та від міжнародних організацій. 8 грудня 2004 р. Одночасно «пакетним голосуванням» були прийняті зміни до Конституції України, до Закону «Про вибори Президента України», оновлено склад ЦВК.

Зміни до Конституції України:

- *Україна стає парламентсько-президентською країною;*
- *розширюються повноваження Верховної Ради;*
- *Рада затверджує прем'єр-міністра і весь склад уряду;*
- *Рада дає призначення та звільнення Генпрокурора;*
- *Рада призначає та звільняє голову СБУ;*
- *термін її повноважень — п'ять років;*
- *заборонено депутатам переходити з фракції партії, за списками якої вони пройшли до Ради;*
- *парламент обирається за партійними списками (на пропорційній основі);*
- *Президент після зміни Конституції отримує додаткові повноваження щодо розпуску парламенту та за ним збережене право призначати губернаторів і вносити на розгляд парламенту двох міністрів — оборони та закордонних справ;*
- *у разі дострокового припинення повноважень глави держави його обов'язки виконуватиме спікер.*

Проголосовані зміни до Закону «Про вибори Президента» передбачають такі принципові новації: кількість відкріпних талонів було обмежено до 0,5% від кількості виборців, при отриманні відкріпних талонів ставиться відмітка в документ, голосування вдома дозволено лише інвалідам 1-ї групи. Було визначено термін вступу в силу цих змін – 1 вересня 2005 року.

26 грудня 2004 р. в Україні відбулося переголосування другого туру виборів Президента, у якому взяли участь 77% виборців. В. Ющенко отримав 51,99% голосів, а – В. Янукович – 44,2%. В. Ющенко переміг у 17 регіонах (західні, центральні області України там. Київ), а В. Янукович – в 10 (східні та південні області, м. Севастополь). Прихильники В. Януковича – члени Партії регіонів спробували оскаржити результати виборів у Верховному Суді України, але безрезультатно.

ЦВК (голова – Давидович) оголосила Ющенка переможцем президентських виборів **11 січня 2005 р.** у відведені законом 15 діб. **23 січня 2005 р.** відбулася урочиста інавгурація Президента В. Ющенка у залі засідань Верховної Ради.

Ющенко Віктор Андрійович (н. 1954) – політичний та громадський діяч України, почесний голова блоку «Наша Україна, Президент України. Народився в с. Хорунжівка Сумської області в сім'ї учителів. У 1975 р. закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут. Із 1975 р. працював заступником головного бухгалтера в с. Ярове Косовського району Івано-Франківської області, із 1977 р. – начальником відділу Держбанку Білопільського району Сумської області, із 1992 р. працює заступником правління АКБ «Україна», у 1993–1999 рр. – головою правління Національного банку України, один із авторів грошової реформи 1996 р. та національної валюти – гривні. Співатор фундаментальної праці «Гроші в Україні», яка вийшла у світ у 1998 р. 3 грудня 1999 по квітень 2001 р. – Прем'єр-міністр України. У 2001 р. очолив блок «Наша Україна». Передвиборча програма В. Ющенка «Якою я бачу Україну. Десять кроків назустріч людям» складалася із 10 пунктів: Створити п'ять мільйонів нових робочих місць; забезпечити пріоритетне фінансування соціальних програм; збільшити бюджет – зменшенням податків; змусити владу працювати для людей, повести рішучу боротьбу з корупцією; створити безпечні умови для життя людей; захистити цінність сім'ї, повагу до батьків і права дітей; сприяти духовності, зміцненню моральних цінностей; сприяти розвитку українського села; проводити зовнішню політику в інтересах народу України. К кінці грудня 2004 р. обраний Президентом України. Під час нових виборів Президента України В. Ющенко у першому турі виборів набрав 5,45% голосів виборців України.

4 лютого 2005 р. Верховна Рада України дала згоду на призначення Прем'єр-міністром України Юлії Тимошенко, яка стала першою жінкою, що обійняла цю посаду.

Тимошенко Юлія Володимирівна (н. 1960) – відомий український політик, громадська діячка, Прем'єр-міністр України. Народилася і навчалася в Дніпропетровську. Закінчила у 1981 р. Дніпропетровський торгово-економічний інститут. Кандидат економічних наук. Із червня 1996 по червень 1997 р. виконувала обов'язки віце-прем'єра з енергетичних питань в уряді П. Лазаренка. Із 1997 до 2002 р. займалася громадсько-політичною та підприємницькою діяльністю. У 2002 р. створила блок Юлії Тимошенко. У вересні-жовтні 2004 р. Ю.Тимошенко проводила активну передвиборчу кампанію в підтримку лідера демократичного блоку «Наша Україна» В.Ющенка. Із 24 січня по 4 лютого 2005 р. – виконувач обов'язків прем'єр-міністра України, із 4 лютого по 8 вересня 2005 р. – Прем'єр-міністр України. Із вересня 2005 р. до 30 вересня 2006 р. перебувала в опозиції. В результаті позачергових виборів до Верховної Ради України БЮТ зайняв друге місце серед партій і блоків та набрав 30,7% голосів виборців (7162174). Із 18 грудня 2007 р. Ю. Тимошенко Прем'єр-міністр України. В результаті першого туру виборів Президента України 17 січня 2010 р. Ю. Тимошенко набрала 25,05% голосів виборців та вийшла у другий тур виборів 7 лютого 2010 р. На цьому етапі вона отримала підтримку 45,47% голосів виборців України.

Але згодом через суперечки між оточенням Президента і Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко була відправлена у відставку (8 вересня 2005 р.).

26 березня 2006 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради України, які проходили за порційною системою. Більше 3% голосів виборців набрали 5 блоків та партій: Партія регіонів (В. Янукович) набрала 32,14% голосів, Блок Юлії Тимошенко – 22,29%, «Наша Україна» (Ю.Схануров) – 13,95%, Соціалістична партія України (О.Мороз) – 5,69%, Компартія України (П. Симоненко) – 3,66%).

6 червня Головою Верховної Ради України обрано О. Мороза. Прем'єр-міністром України знову було призначено В. Януковича. У Верховній Раді було створено коаліцію, в яку ввійшли Партія регіонів, Комуністична партія, Соціалістична партія. Навесні 2007 р. загострилося протистояння між Президентом України В. Ющенком та урядовою коаліцією. У результаті двомісячної боротьби Верховну Раду України V скликання було розпущено і на 30 вересня 2007 р. призначено дострокові вибори до Верховної Ради України.

У результаті виборів 2007 р. до Верховної Ради України пройшли такі політичні сили: «Партія регіонів» (34,37%), «Блок Юлії Тимошенко» (30,71 %), «Наша Україна – Народна Самооборона» (14,15%), «Компартія України» (5,39%) та «Блок Литвина» (3,96%). «Блок Юлії Тимошенко» та

«Наша Україна – Народна Самооборона» утворили так звану Демократичну коаліцію, яка мала 227 депутатських голосів. Головою Верховної Ради України обрано Арсенія Яценюка, а Прем'єр-міністром України стала знову Юлія Тимошенко, яку 226 голосами виборців було обрано на засіданні Верховної Ради. Президент підписав указ про її призначення Прем'єр-міністром України.

На початку 2009 р., в умовах нового протистояння між опозицією, протиборства всередині коаліції, в умовах наростаючої економічної кризи та політичної нестабільності, Верховна Рада прийняла рішення про звільнення із посади спікера А. Яценюка та обрала новим спікером В. Литвина.

Отже, в незалежній Україні 18 років відбуваються активні державотворчі процеси, прийнята Конституція України 1996 р. та внесені до неї зміни у 2004 р. Україна після виборів Президента у 2004 р. та «помаранчевої революції» змінила не лише свій статус – стала парламентсько-президентською республікою, але демократичні зміни відбулися у самій виборчій системі, свідомості українців, зросла їх політична активність. Про це свідчить також наявність в державі 148 політичних партій і блоків (у 2002 р. – 128).

В кінці 2009 року в Україні розпочалася компанія по висуненню кандидатів на посаду Президента України. ЦВК зареєструвала 18 претендентів: Богословську І. Г., Бродського М.Ю., Грищенка А. С., Костенка Ю. І., Литвина В. М., Мороза О. О, Супрун Л.П., Симоненка П.М., Тимошенко Ю. В., Тігіпка С. Л., Тягнибока О. Я., Пабата О. В., Противсіх В. В, Ракушняка С. М., Рябоконея О. В., Ющенко В. А., Януковича В. Ф., Яценюка А. П.

17 січня 2010 року відбувся перший тур президентських виборів, у яких взяли участь понад 60% виборців України та понад 400 тисяч осіб у 135 закордонних виборчих дільницях.

Найбільше голосів здобув лідер опозиції Віктор Янукович, за якого проголосували 8686751 виборець (35,32%), переважно із східних, південних регіонів, закордонного виборчого округу та Закарпатської області. Лідер ВО «Батьківщина», чинний Прем'єр-міністр Юлія Тимошенко дістала підтримку в центральних та західних регіонах держави, за неї віддали свої голоси 6159829 виборців (25,05%). Тігіпка С. Л. виборов третє місце і набрав 3211257 голосів (13,06%). На четвертому місці – Яценюк А. Я. – 1711749 голосів (6,96%), на п'ятому – Президент України В. Ющенко, який набрав на свою користь 1341539 голосів (5,45%). 7 лютого 2010 року відбудеться другий тур президентських виборів. Перемогу під час виборів здобу

14. 4. Соціально-економічний розвиток та труднощі перехідного періоду

Після розпаду СРСР економіка України опинилася у кризовому стані. Відбувається болючий вихід із Союзного народногосподарського комплексу, йде спад виробництва, фінансово-економічну сферу пронизує гіперінфляція, зниження життєвий рівень людей, зростає «тіньова економіка», безробіття в Україні сягає понад 3 мільйони чоловік, відбувається відтік робочої сили в Західні, у Центральну Європу та до Росії.

Економічний розвиток України можна розділити умовно на 4 періоди:

I – 1991–1996 рр. – важка зтяжна економічна криза, яка супроводжувалася різким падінням економіки, зростанням цін, зниженням купівельної спроможності купуно-карбованця, зростанням масового безробіття, соціальною незахищеністю населення. Зупинкою майже половини промислових підприємств та колгоспів;

II – 1996 – 2003 рр. часткова стабілізація економіки та фінансів після грошової реформи 2 вересня 1996 р. (введена національна валюта – гривня, яка обмінювалася на купуно-карбованці у співвідношенні 1: 100000), зростання вітчизняних приватних підприємств та торгівлі;

III – 2003 –2008 рр. – період економічного піднесення, підвищення життєвого рівня народу, розвиток державного та приватного секторів економіки, зменшення «тіньової економіки» та безробіття, вступ України в Світову Організацію торгівлі (травень 2008 р.);

IV – з вересня 2008 р. поступовий спад економічного розвитку, інфляція, падіння курсу гривні (в січні 2009 р. 1 долар = 10,5 гривні, тоді як в серпні 2008 р. – 4,9 гривні).

Причини кризових явищ в першій половині 90-х років ХХ ст. в Україні:

- відсутність цілісної концепції суспільної трансформації;
- залежність української економіки від зовнішніх енергоносіїв, насамперед російських;

- стара економічна система зруйнована, а нова, ринкова, ще не створена;
- колишня економічна система була командною, затратною, планово-суб'єктивістською;
- перехід до ринкової економіки вимагав коштів, підприємливих людей, ризикованих дій, підтримки з боку держави;
- понад 2 мільйони українців, часто кваліфікованих спеціалісти та науковців виїхали за кордон (на заробітки чи на постійне місце проживання);
- проінфляційна політика урядів В. Фокіна, Л. Кучми, Ю. Зв'ягельського, В. Масола, Є. Марчука;
- невдоволення населення урядовою політикою;
- протистояння між законодавчою та виконавчою владою в державі;
- затяжний конституційний процес та відсутність нових законів та антикризових програм;
- відсутність економічної та фінансової підтримки з боку іноземних держав, які вважали безперспективним вкладати гроші в українську інфляційну економіку;
- великі кошти йшли на утримання 450 тисячної армії, обслуговування ракетно-ядерного та військового комплексу, на ліквідацію наслідків Чорнобильської аварії;
- розрив господарських зв'язків з Росією та іншими країнами СНД. 80% торгового обороту України припадало на Росію. Загальносоюзним міністерствам було підпорядковано понад 2 тис. найбільших підприємств України, які після розвалу СРСР втратили споживача і фінансування. Промисловість України виробляла не більше 20% кінцевого продукту;
- основна частина товарної продукції України – це напівфабрикати або комплектуючі вироби, які не мали збуту;
- Україна, не маючи достатньо нафти і газу, змушена була платити за них світовими цінами;
- фізично і морально на 80% застаріла техніка та обладнання промислових підприємств.

Темп падіння обсягу виробництва за 1991 р. склав 4 %, а за 1992–1993 рр. – 35 %. У цілому падіння виробництва в Україні на 30% зумовлене розривом економічних зв'язків з республіками СНД.

З перших днів незалежності України йшла боротьба за напрям економічної політики – реставрувати стару економічну систему чи йти по шляху ринкових економічних реформ, як це робили більшість країн світу. Політична боротьба і значний вплив колишньої комуністичної номенклатури зумовили значні коливання в проведенні економічної політики.

На думку В. Греченка ринкові реформи в Україні почалися вимушено, оскільки на цей шлях з 1992 р. стала Росія, а наша республіка тоді була дуже прив'язана до російської економіки. Це було пристосування своєї економіки до ринкової економіки інших країн. Лібералізація цін у Росії призвела до зростання цін на газ в Україні за 1992 р. в 100 разів, на нафту – в 300 разів. Це призвело до гіперінфляції. У 1992 році інфляція склала 2100 %, в 1993 р. – 1025 %. Таких масштабів інфляції не було тоді в жодній країні світу.

Спад виробництва (за декілька років зупинилися близько половини промислових державних підприємств, переважно загальносоюзного підпорядкування), зростання «тіньової економіки» (в середині 90-х років становила понад 70 %), зростання безробіття (сягало близько 7 мільйонів осіб, із яких близько 5 мільйонів виїхали за кордон на заробітки та на постійне місце проживання), наростання гіперінфляції в умовах поширення ринкових відносин в незалежній Україні, призвели до різких змін структурі промислового комплексу України протягом 1991–1998 рр. Для економічної кризи був характерним рух рівнів цін. Останні у 1992–1994 рр. змінювались через 2 – 3 місяці, підвищуючись при цьому щоразу у 2 – 5 разів. За даними В. Греченка у 1992 р. індекс споживчих цін підвищився в 21, в 1993 – в 103, в 1994 – в 5 раз. Всього за 1991–1994 рр. споживчі ціни в Україні зросли (по відношенню до 1990 р.) в 42022 рази.

За 1994 р. реальна зарплата склала лише 33% від рівня 1990 р. Тривалість життя зменшилась на 4 роки і склала 61 років для чоловіків і 72 — для жінок. Посилюється процес зменшення чисельності населення внаслідок переважання кількості померлих над народженими. На 1 січня 2005 р. населення України склало 47,3 млн. людей, зменшившись майже на 5 млн. з 1989 р. Щорічно в Україні вмирає близько 350 – 400 тисяч осіб. На початок 2009 р. в Україні проживає близько 46 мільйонів осіб.

В 1995 р. в Україні було зареєстровано близько 14 мільйонів пенсіонерів, які потребують пенсій від держави, 14 мільйонів працездатних дорослих людей, із яких майже половина втратили роботу, не могли забезпечити своїх дітей, себе та своїх старших за віком батьків. За рівнем життя Україна знаходиться на 183 місці у світі.

Отже, спад виробництва, знищення старих економічних зв'язків був закономірно обумовлений усім попереднім шляхом розвитку у складі СРСР.

У 1995–1996 рр. в Україні вдалося подолати гіперінфляцію, у 1997 р. інфляція склала лише 10 %. Рівень реальних доходів громадян у грудні 1995 р. порівняно з відповідним періодом 1992 р. зріс на 40%, купівельна спроможність на 54%.

Нова українська фінансова система розпочалася із постанов Верховної Ради від 9 вересня 1991 р. «Про введення в обіг купонів багаторазового використання», 14 листопада 1991 р. – постанови «Про національну валюту України». 2 березня 1992 р. була прийнята постанова Президії Верховної Ради України «Про розмінну монету в Україні» у якій говорилося: «Національному банку України випустити в обіг розмінну монету номіналами 1, 2, 3, 5, 10, 20, 25, 50 копійок і 1 гривня» 7 листопада 1992 р. був виданий Указ Президента України Л. Кравчука «Про реформу грошової системи України», згідно із яким радянський рубль вилучався із грошового обігу України, а нові купоно-карбованці впроваджувалися і в сферу безготівкових операцій. На початковому етапі української грошової реформи значну роль відіграли Л. Кравчук, Л. Кучма – прем'єр-міністр України, голова державної комісії із грошової реформи, В. Матвієнко – перший голова Національного банку України та його наступник – В. Гетьман.

Знищення старого народногосподарського комплексу, гіперінфляція 1992 – 1996 рр., різке скорочення національного виробництва, відсутність досвіду та коштів для здійснення приватизації, зростання «тіньової економіки», масове безробіття в умовах закриття, переважно підприємств всесоюзного підпорядкування, дефіцит товарів та продуктів харчування, призвели до розбалансування фінансової системи України, до гострої кризи неплатежів, збільшення готівкової маси купоно-карбованців та іноземних позик. Якщо у 1993 р. в грошовому обігу України перебували номінали у 1, 2, 5, 10, 25, 50, 100, 200 карбованців, то до вересня 1996 р. – 500, 1000, 2000, 5000, 10000, 20000, 50000, 100000, 200000, 500000 і 1000000 карбованців (із відповідною нумерацією та захистом).

Із 1995 р. НБУ розпочав випуск перших пам'ятних та ювілейних монет України із мельхіору, нейзильберу, срібла та золота. Першими ювілейними монетами України номіналом у 200000 карбованців були серія із п'яти монет: «50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні», «Місто-герой Київ», «Місто – герой Одеса», «Місто-герой Севастополь», «Місто – герой Керч». У грудні 1995 р. НБУ випустив мельхіорову (200000 карбованців) та першу срібну монету (1000000 карбованців) «Богдан Хмельницький», присвячену 400-річчю з дня народження видатного українського гетьмана. Якою розпочав нову серію монет «Герої козацької доби». Всього за 1995–2009 рр. НБУ випустив близько 300 ювілейних та пам'ятних монет 20 серій.

2 вересня 1996 р. в Україні розпочалася нова грошова реформа. Замість купоно-карбованців була введена гривня, яка відповідала 100000 старих купоно-карбованців. Суми понад 100 мільйонів карбованців обміну не підлягали, вони зараховувалися на особисті вклади громадян. 1 гривня ділилася на 100 копійок. Поряд із паперовими гривнями в обіг вводилися і роздрібні монети номіналами 1, 2, 5, 10, 25, 50 копійок та 1 гривня.

Грошова реформа 1996 р. у цілому виконала свої завдання і відтоді Україна отримала власну національну валюту, яка мала добрий захист та відповідала міжнародним стандартам грошового виробництва, вона покращила фінансовий стан держави, так як 1 гривня була прирівняна до 1 американського долара. Але без підйому виробництва ця реформа була б малоефективною.

Певні зрушення відбуваються в аграрному секторі економіки України. У більшості колективних господарств відбулося розпаювання земель з наданням права власникам паїв передавати їх у спадщину і в оренду. У 1996 р. за даними В. Греченка в Україні нараховувалося більше 38 тисяч фермерських господарств, яким виділено більше 900 тисяч гектарів земель. Але більшість із цих господарств не є рентабельними через низькі закупівельні ціни, відсутність необхідних коштів на придбання міндобрив, техніки, пального (ціна на дизтопливо зрівнялася у 2008-2009 рр. із високооктановим бензином марки 95).

Прийняття парламентом України Земельного кодексу у жовтні 2001 р., в якому основною формою власності на землю є приватна, сприяє в певній мірі підйому сільськогосподарського виробництва. Але на жаль українське село втрачає останні робочі руки, багато сіл є не перспективними, в них переважно проживають лише люди похилого віку, із яких 1/3 – зовсім не працездатні.

У 1999–2002 роках Президент Л. Кучма неодноразово піднімав питання про відродження економіки аграрного сектору, надання допомоги агрофірмам, фермерським господарствам, акціонерним товариствам. У 1999 р. в указі «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» та у посланні до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України

на 2002-2011 роки», були викладені конкретні заходи по модернізації галузі, але результати були мінімальні. За даними В. Короля у 1994 р. у розпал інфляції було 24% збиткових господарств, то у 2004 р. їх кількість зросла до 88%. За останні 10 років із карти України зникли близько 3 тисяч сіл.

Відбувається процес девальвації гривні, її курс знизився у 2,5 рази. Протягом 2000 – 2008 рр. курс гривні коливався між 4,9 – 6,3 гривнями за один долар.

Президент України В. Ющенко, кабінети міністрів на чолі із В. Януковичем та Ю. Тимошенко за останніх п'ять років розробили заходи по виходу із затяжної економічної кризи та керуються такими основними принципами в здійсненні **економічної політики**:

- *лібералізація економіки, відмова держави від безпосереднього управління підприємствами;*
- *розширення економприскорення приватизації, підйом економіки за рахунок ініціативи приватних власників та компаній;*
- *врегулювання українсько-російських відносин з питань цін на російський газ та нафту і українську транспортну систему враховуючи національні інтереси України;*
- *вироблення ефективних антикризових заходів в умовах наростання світової економічної кризи (2008–2009 рр.);*
- *підготовка та прийняття низки антикризових законів*

За останні роки закладено перспективні основи ринкової моделі господарювання, фундамент для економічної стабілізації. Мільйони людей стали власниками, мають свою «справу». Чисельність безробітних порівняно з 2004 р. скоротилася на 354,2 тис. осіб та становила 1,55 млн. осіб. Про позитивні тенденції в розвитку української економіки за останні роки є наповнення прилавків вітчизняними та іноземними товарами, продуктами харчування, асортимент яких став різноманітним. З'явилися тисячі супермаркетів, спеціалізованих та універсальних приватних магазинів, кафе, ресторанів, перукарень, саун тощо. Практично відсутні черги. За 2007–2008 роки на дорогах України вдвічі збільшилася кількість нових імпортних та вітчизняних автомобілів («Сенс», «Ланос», «Славута», «Таврія»), автобусів «Богдан».

Матері, як обіцяв у своїй передвиборній програмі В. Ющенко, із лютого 2005 р. почали одержувати державну одноразову допомогу на народження дитини в сумі 8500 гривень. Допомогу із 2007 р. збільшено до 12 тисяч гривень, при народженні двох дітей сума зросла до 25 тисяч гривень і якщо народжується троє дітей – держава виплачує допомогу у розмірі 50 тисяч гривень.

Із 2005 року уряд В. Януковича протягом двох років виплатив населенню кошти за придбані ще у 1990 р. державні облигації на побутову техніку, мотоцикли, телевізори, холодильники, автомобілі у співвідношенні 1:1.05, тобто за один радянський карбованець держава повернула одну У 2004 р. за даними В. Короля середньомісячна зарплата збільшилася до 542 гривень, а мінімальний прожитковий мінімум із січня 2005 р. був встановлений на позначці 423 гривні. Реальні доходи громадян за 2007 рік виросли на 12,8%. Мінімальна пенсія у 2009 р. становить трохи більше 500 гривень. В середньому пенсіонери одержують 600 – 800 гривень.

Протягом 2005 – 2008 рр. значно підвищилася зарплата вчителям шкіл, викладачам вузів, науковим працівникам. Проте інфляція у 2007 році перевищила 16%. У січні 2008 р., згідно передвиборних обіцянок «Блоку Ю. Тимошенко» почалася виплата збережень громадян, які були зроблені в Ощадбанк СРСР до 1 тисячі гривень (ці гроші одержали близько 1 мільйона малозабезпечених громадян). Але в умовах світової кризи всі виплати та надання населенню кредитів банками (в Україні сьогодні існує понад 2 десятки великих приватних банків) були заморожені.

За період проведення ряду економічних реформ, які зміцнили насамперед приватний та державний сектор економіки, частка тіньової економіки на кінець ХХ ст. становила 47%. Протягом 2003–2008 рр. в умовах економічного піднесення в Україні відбувається розвиток середнього та дрібного бізнесу, машинобудування, літакобудування, енергетики, житлового будівництва, переробної та харчової промисловості, у 6 разів у порівнянні із 1995 р. зменшилося безробіття.

Але, початок світової економічної кризи, яка розпочалася у вересні-жовтні 2008 р., позначився на деякому спаді промислового та сільськогосподарського виробництва України, зростанні безробіття, замороженні у провідних банках вкладів клієнтів, припиненні надання кредитів, зменшенні купівельної спроможності населення, падінні курсу гривні до 8–10 гривень за один американський долар (у 2000 – 2008 р. його офіційний курс був приблизно на позначці 5,05 гривні за долар), до зростання цін на товари. Лише за січень – травень 2009 р. в Україні продаж легкових автомобілів впав на 75% у порівнянні із таким же періодом 2008 р.

Отже, за останні 18 років незалежності відбулися вагомі зміни в економічній структурі та розвитку української економіки, але є цілий ряд негативних чинників, які не дають можливості вийти вітчизняній економіці на європейський рівень розвитку.

14. 5. Особливості зовнішньої політики України

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР проголосила Декларацію про державний суверенітет України, у якій один із десяти розділів був присвячений розвитку міжнародних відносин майбутньою незалежною Україною.

Незважаючи на перебування в складі СРСР, Україна протягом XX століття виступала на світовій арені як суб'єкт міжнародного права. За період із 1944 до 1990 р. наша країна за даними В. Скляренка була учасницею 156 міжнародних договорів, членом 16 міжнародних організацій, 60 постійних чи тимчасових міжнародних органів. Україна у 1945 р. стала співзасновницею ООН.

Зовнішньополітичний курс незалежної України визначається такими документами: Декларацією про державний суверенітет, Актом проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. і результатами всеукраїнського референдуму, які стали юридичною підставою для визнання України, законом Верховної Ради України від 2 вересня 1993 р. "Основні напрями зовнішньої політики України", Конституцією України 1996 р.

Основні завдання:

- вибір пріоритетів зовнішньополітичного і стратегічних партнерів;
- налагодження дипломатичних відносин з державами, які визнали Україну;
- утворення власного дипломатичного корпусу, розгортання мережі посольств;
- активне проведення зовнішньоекономічної діяльності;
- вирішення проблеми ядерної зброї;
- вступ до європейських та міжнародних організацій.
- Утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави.
- Утворення власного дипломатичного корпусу, створення мережі посольств.
- Налагодження дипломатичних відносин із тими державами, які визнали Україну.
- Забезпечення стабільності міжнародного становища України.
- Побудова зовнішньої політики на основі багатьох угод із різними країнами.
- Вхідження господарства України до світової економічної системи.
- Розповсюдження у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.
- Захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб за кордоном.
- Приєднання до всесвітніх конвенцій та угод, до вимог Статуту ООН,

Основні принципи зовнішньої політики:

- принциповість, послідовність, ефективність;
- виваженість, передбачуваність, збалансованість;
- невторчання у внутрішні справи інших держав;
- взаєморозуміння і співпраця;
- взаємоповага, взаємовигода, рівноправність;
- відмова від участі у військових конфліктах та агресивних блоках;
- мирна і взаємовигідна співпраця з усіма членами міжнародного співтовариства згідно з принципами і нормами міжнародного права;
- не визнання будь-якої залежності від окремих держав чи груп держав;
- відсутність територіальних претензій до інших держав і невизнання їх до себе;
- відкритість у стосунках із іншими державами.

З проголошенням незалежності Україна як самостійна держава здійснює рішучий поворот у напрямі визнання й проведення своєї зовнішньої політики. За три перших місяці існування держави, її визнали 160 держав світу. Були встановлені дипломатичні відносини із 138 країнами світу.

Напрями зовнішньої політики України:

- розвиток двосторонніх політичних, економічних, культурних відносин;
- участь у Європейському Союзі, СОТ, МВФ, РЄ та НАТО;
- розвиток відносин із країнами СНД та ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова);
- активна участь у роботі ООН та її підрозділах (МАГАТЕ, ЮНЕСКО та інших);
- участь у загальноєвропейському процесі;
- підготовка до вступу у Європейський Союз та НАТО;
- боротьба за вирішення глобальних проблем людства: СНІДУ, бідності, міжнародного тероризму, за екологічну безпеку.

Перший міжнародний договір Україна уклала 6 грудня 1991 р. з Угорщиною. А першим посольством західної країни, відкритим у Києві, стало посольство Німеччини. У квітні 1995 р. було підписано Договір про дружні відносини та співпрацю з Чехією. Дружні відносини склалися й зі Словаччиною. Уряди України і Словаччини співпрацюють у забезпеченні сприятливих умов для розвитку національних меншин – українців у Словаччині і словаків в Україні.

2 червня 1997 р. було підписано Міждержавний договір про дружбу, співпрацю та добросусідство з Румунією. На початку 2009 р. врегульовано із Румунією питання про о. Зміїний та морські українсько-румунські кордони. У січні 1997 р. було ухвалено спільну заяву президентів Польщі та України "До порозуміння і єднання". Було закрито для обох сторін трагічні сторінки минулого у відносинах між собою, зріс обмін делегаціями двох держав на різному рівні.

Успішно розвиваються відносини з ФРН. Значно зросли німецькі інвестиції в економіку України. За їх обсягами Німеччина посідає одне з перших місць серед держав Західної Європи. Створено сотні спільних українсько-німецьких підприємств. Тільки у сфері розроблення нафтових родовищ, розвитку інфраструктури пасажирського та вантажного транспорту, модернізації та розширення зв'язку працювали 252 спільні українсько-німецькі підприємства. Активізувалися відносини також із Англією, Італією, Францією, Австрією, Голландією, Бельгією, Швецією та іншими країнами Західної Європи.

У квітні 1995 р. було підписано Договір про дружні відносини та співпрацю з Чехією. Дружні відносини склалися й зі Словаччиною. Уряди України і Словаччини співпрацюють у забезпеченні сприятливих умов для розвитку національних меншин – українців у Словаччині і словаків в Україні.

2 червня 1997 р. було підписано Міждержавний договір про дружбу, співпрацю та добросусідство з Румунією. На початку 2009 р. врегульовано із Румунією питання про о. Зміїний та морські українсько-румунські кордони. У січні 1997 р. було ухвалено спільну заяву президентів Польщі та України "До порозуміння і єднання". Було закрито для обох сторін трагічні сторінки минулого у відносинах між собою, зріс обмін делегаціями двох держав на різному рівні.

Успішно розвиваються відносини з ФРН. Значно зросли німецькі інвестиції в економіку України. За їх обсягами Німеччина посідає одне з перших місць серед держав Західної Європи. Тільки у сфері розроблення нафтових родовищ, розвитку інфраструктури пасажирського та вантажного транспорту, модернізації та розширення зв'язку працювали 252 спільні українсько-німецькі підприємства. Активізувалися відносини також із Англією, Італією, Францією, Австрією, Голландією, Бельгією, Швецією та іншими країнами Західної Європи.

Відносини з СНД ґрунтуються на спільній багатовіковій історії, міжетнічних зв'язках і певній взаємозалежності, яка виникла в межах колишнього єдиного загальносоюзного комплексу. Від самого початку створення СНД Україна виступила проти спроб перетворити СНД в наддержавну структуру, а тому відмовилася підписати статут СНД. У 1994 р. Україна приєдналася до Економічного союзу як асоційований член. Україна, виходячи з власних національних інтересів, не приєднувалася до всіх угод, укладених в рамках СНД. Так, лише за перших 5 років існування СНД було підписано близько 600 документів, з яких Україна підписала лише 74%. Україна бере вибірково участь у статутних міждержавних, міжгалузевих і галузевих органах співдружності (в межах СНД їх діє майже 90, а Україна бере участь лише у 58). Україна виступає за створення зони вільної торгівлі в рамках СНД.

31 травня 1997 р. було підписано широкомасштабний "Договір про дружбу, співпрацю і партнерство" між Україною та Росією терміном на 10 років, який складається з 41 статті та охоплює всі сфери економічного і політичного розвитку двох держав. Сторони зобов'язалися будувати свої відносини на основі територіальної цілісності й непорушності кордонів, без застосування сили або

загрози силою, без економічних та інших спроб тиску. Укладенню договору передувала низка угод і заяв, що їх підписали уряди України та Росії, багатьом зустрічам на найвищому рівні, особливо що стосувалося питань поділу Чорноморського флоту, розміщення російської військово-морської бази в Севастополі, питання оренди землі на півострові тощо. 28 травня 1997 р. підписано угоди щодо Чорноморського флоту, який становив 10% потужності флоту колишнього СРСР. Він налічував 45 великих надводних кораблів, 28 підводних човнів, 300 середніх і малих суден, 151 літак і 85 вертольотів палубної авіації. Вартість усього Чорноморського флоту становила 80 млрд. доларів.

Це угода між Україною та Російською Федерацією про статус і умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, угода про параметри поділу Чорноморського флоту. Флот та інфраструктуру було переділено порівну. Севастопольська бухта передається в оренду Росії на 20 років із можливим продовженням ще на 5 років за взаємної згоди обох сторін за 2,5 млрд. доларів. Кошти за неї йдуть у залік загальнодержавного боргу України Росії за енергоносії. 15 січня 1998 р. Верховна Рада України 317 голосами з 361 проголосувала за ратифікацію договору між Україною і Росією.

У 2008 – на початку 2009 р. назрів міждержавний конфлікт за не погашені борги України за газ, який вдалося врегулювати шляхом підписання між урядами Росії та України (В. Путін та Ю. Тимошенко) договору про нові ціни на газ та транзит газу через територію України. Але призупинення на тиждень газу через територію України до країн Центральної та Західної Європи взимку, викликала серію антиукраїнських та антиросійських заяв багатьох держав, що применшило в певній мірі авторитет України в Європі.

Американо-українські відносини покращилися після приходу до влади Б. Клінтона, Д. Буша та Б. Обама. Американці підтримали демократичні процеси в Україні, «помаранчеву революцію» та прихід до влади на посаді Президента України В. Ющенка. Неодноразово відбувалися зустрічі українського та американського президентів, обмін військовими делегаціями, проводилися спільні військові навчання в Криму. У 1995 р. Л. Кучма та Б. Клінтон підписали двосторонній договір про скорочення ракет середньої дальності та крилатих ракет. Клінтон перебував разом із українським керівником під Первомайськом (в Кіровоградській області) у 1996 р. під час демонтажу шахти, де стояли українські протиракетні установки. У 1997 р. відбувся політ американського космічного корабля за участю першого космонавта незалежної України Л. Каденюка.

На сьогодні Україну визнали близько 160 держав світу, у 23– відкрито посольства, дипломатичні та консульські представництва працюють у 70 країнах. За кордоном Україна має 91 установу в 69 країнах. Економічні зв'язки Україна підтримує із 187 країнами світу. У Києві діють 61 закордонне посольство, 8 представництв міжнародних організацій, 2 почесні консульства.

У 2008 р. Україна одержала вигідну допомогу від Міжнародного Валютного Фонду для здійснення антикризових заходів в Україні в сумі 13 мільярдів доларів. На початку 2009 р. на прохання Президента України В. Ющенка МВФ виділяє ще 2,5 мільярда доларів.

Україна та Польща у 2012 р. мають приймати кращі команди світу на чемпіонаті із футболу. Міжнародна комісія в травні 2009 р., перевібивши готовність України до чемпіонату, визначила міста, які будуть приймати гравців, глядачів, туристів. Це: Львів, Київ, Донецьк і Харків. Продовжується добудова та реконструкція стадіонів, готелів, доріг, культурних закладів.

Серед важливих напрямів зовнішньої політики України сьогодні також є: розвиток відносин із країнами Балтії, дальший розвиток українсько-американських відносин, активізація відносин із Канадою (особливо із українською діаспорою), із країнами Близького Сходу, Африки, Південної Азії, Азійсько-Тихоокеанського регіону, Китаєм, країнами Латинської Америки та Кубою.

Закінчення «холодної війни», розпад Організації Варшавського договору і СРСР поставили під сумнів саму необхідність існування НАТО. Проте США не збиралися відмовлятися від тиску на європейські країни, і хоча офіційно НАТО не має супротивників, було оголошено про збереження організації й прийом нових членів. У 1999 р. до НАТО увійшли Угорщина, Польща і Чехія, а у 2004 р. – Естонія, Литва, Латвія, Румунія, Болгарія, Словаччина і Словенія. У 1999 р. війська НАТО увійшли на територію Югославії під приводом етнічних чисток у югославському краї Косово, населеному переважно албанцями. І. Напад на Югославію похитнув авторитет НАТО і США в Європі, тому США не вдалося залучити НАТО до нападу на Ірак у 2003 р.

Україна взяла участь у гуманітарній місії під час іракської війни початку 2003 р., в Кувейті. З 1992 р. пройшло через миротворчі операції понад 10 тисяч українських військових. Українські миротворці заробили до бюджету держави понад 70 мільйонів доларів. Загинули декілька десятків українських миротворців, із яких – найбільше в Іраку.

У травні 2008 р. вона вступила у СОТ – Світову Організацію Торгівлі. Першою в історії людства Україна добровільно відмовилася від ядерної зброї у 1994 році та від використання вищої міри покарання, яка була замінена на довічне ув'язнення.

У 2009 р. до НАТО, до якого з часом планує долучитися і Україна, входять 27 держав. У 2008 р. Україна одержала вигідну допомогу від Міжнародного Валютного Фонду для здійснення антикризових заходів в Україні в сумі 13 мільярдів доларів. На початку 2009 р. на прохання Президента України В. Ющенка МВФ виділяє ще 2,5 мільярда доларів.

Україна та Польща у 2012 р. мають приймати кращі команди світу на чемпіонаті із футболу. Міжнародна комісія в травні 2009 р., перевіривши готовність України до чемпіонату, визначила міста, які будуть приймати гравців, глядачів, туристів. Це: Львів, Київ, Донецьк і Харків. Продовжується добудова та реконструкція стадіонів, готелів, доріг, культурних закладів.

Проте сьогодні, і в умовах світової глобалізації та економічної кризи є ще чимало невирішених зовнішньополітичних проблем як із Російською Федерацією, так із рядом інших держав.

Таким чином, проголошення 24 серпня 1991 р. Акту незалежності України, затвердження Верховною Радою України закону про «Основні напрями зовнішньої політики України» 2 вересня 1993 р., прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. в молодій незалежній державі, завершили формування правових засад зовнішньої політики України. Держава здобула визнання більшості держав світу (160 із 203). Розширилися вектори української зовнішньої політики, розпочався процес інтеграції України до європейських структур (дальший розвиток відносин з ООН, НАТО, Євросоюзом, СОТ). Україна залишаючись лише асоційованим членом СНД, змогла протистояти перетворенню СНД у наддержавну структуру на чолі із Російською Федерацією. Розвиток української зовнішньої політики супроводжувався ініціативами Л. Кучми в середині 90-х років ХХ століття по перетворенні України у без'ядерну державу (Україна до 1996 р. була третьою після США та Росії ядерною державою). Збройні сили за період із 1991 до 2009 р. скоротилися із 450 тисяч чоловік – до 150 тисяч солдатів та офіцерів. Армія здійснює перехід від строкової до контрактної, виконує миротворчі місії ООН, незважаючи на економічну кризу, забезпечує охорону кордонів та обороноздатність країни.

Отже, зовнішня політика незалежної України, яку у 2009 – на початку 2010 р. представляє міністр закордонних справ П. Дорошенко, носить активний, результативний характер, вона спрямована на організацію та розбудову відносин з усіма країнами світу, де є наші інтереси, вона є багатовекторною і розбудовується на основі двосторонніх та багатосторонніх угод із різними державами світу. Швидкими темпами відбувається інтеграція із західними країнами з метою одержання інвестицій, нових технологій, боротьби із міжнародним тероризмом.

14. 6. Розвиток української культури на сучасному етапі

Проголошення незалежності України створило принципово нові умови для розвитку національної культури. Необхідно перебороти негативну спадщину у сфері культури, що залишилися від радянських часів: партійно-класовий підхід до оцінок досягнень культури; русифікацію; залишковий принцип у фінансуванні культури. Головним завданням культурного будівництва стало національно-культурне відродження України.

Реформування української освіти розпочалося із прийняття Верховною Радою України у 1991 р. Закону «Про освіту», де школа визначалася як основа духовного розвитку держави. Реалізація Закону передбачає зміцнення матеріально-технічної бази освіти, видання нових підручників, урізноманітнення форм і методів навчання, широке впровадження в навчальний процес досягнень науки та комп'ютерної техніки.

Поряд із державними в Україні з'являються приватні ліцеї, коледжі, гімназії, спецшколи із поглибленим вивченням гуманітарних, точних та природничих наук. Зроблено деякі кроки до гуманізації освіти та переходу шкіл і вузів на українську мову навчання, та 12-бальну систему оцінювання. За даними В. Греченка за декілька років кількість першокласників, що навчаються українською мовою, зросло з 43,5 до 67,7%, а у вищих навчальних закладах українською мовою викладання велося в 37 % академічних груп. Проте ці процеси в східному і південному регіонах відбуваються повільно. Міністерство освіти і науки України.

З прийняттям Конституції України 1996 р., законів України "Про освіту", "Про дошкільну освіту", "Про загальну середню освіту", "Про позашкільну освіту", "Про професійно-технічну освіту", "Про вищу освіту" були визначені основні правові норми демократичного функціонування і розвитку системи освіти України на найближчі 10–15 років.

Конституція передбачає у статі 53. **право громадян на освіту:** «Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства».

Глобалізація, швидка зміна технологій, утвердження пріоритетів сталого розвитку суспільства зумовлюють зростання ролі освіти на початку XXI ст. Життя в умовах демократії, ринку, новітніх науково-інформаційних технологій стає невідворотною перспективою.

Національна доктрина освіти ставить перед освітою такі вимоги:

- *інтеграція освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної науки;*
- *розробка і запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій;*
- *створення індустрії виробництва навчальних засобів;*
- *створення ринку освітніх послуг та його науково-методичного забезпечення;*
- *інтеграція української освіти у європейський та світовий освітній простір.*

У Національній доктрині зазначається, що держава має забезпечувати:

- *виховання особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, сучасної європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя і праці у світі, що змінюється;*
- *збереження і продовження української культурно-історичної традиції, виховання шанобливого ставлення до українських національних святинь, української мови, історії і культури всіх національностей, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних і міжособистісних відносин;*
- *виховання людини демократичного світогляду, яка дотримується громадянських прав і свобод, з повагою ставиться до традицій народів і культур світу, національного, релігійного, мовного вибору кожної людини;*
- *формування у молоді цілісної наукової картини світу, сучасного світогляду, творчих здібностей і способів самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості;*
- *підготовку людей високої освіченості і моралі, кваліфікованих спеціалістів, здатних до творчої праці, професійного розвитку, освоєння та впровадження наукомістких та інформаційних технологій, мобільності та конкурентоспроможності на ринку праці;*
- *створення необхідних умов для розвитку обдарованої молоді;*
- *підтримку молоді з особливими потребами;*
- *виховання здорового способу життя, розвиток юнацького спорту, туризму;*
- *етичне, естетичне виховання;*
- *екологічну, правову, економічну освіту і виховання;*
- *наступність і неперервність освіти;*
- *різноманітність типів навчальних закладів, варіативність навчальних програм, індивідуалізацію навчання й виховання;*
- *моніторинг освітнього процесу, зростання якості освітніх послуг;*
- *створення умов для ефективної професійної діяльності, підтримки працездатності та збереження здоров'я педагогічних, науково-педагогічних працівників відповідно до їх ролі в суспільстві.*

Один з напрямків реформування є подолання державної монополії в галузі освіти, забезпечення її багатоукладності та диверсифікації освітніх програм, урізноманітнення джерел фінансування, вдосконалення і демократизація форм управління, створення навчальних закладів різних типів.

У третє тисячоліття система вищої освіти України вступила, визначивши свою власну політику й стратегію, ключові положення якої збігаються з основними тенденціями, характерними для інших розвинутих країн світу. Філософія освіти розроблена у ряді праць В. Кременя «Філософія освіти XXI

ст.» (2004), В. Кременя і С. Ніколаєнка «Вища освіта в Україні» (2005), В. Огнев'юка «Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку» (2003), А. Богуш «Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі» (2008) та інших.

У цьому сенсі реформування національних систем вищої освіти провідних країн Європи у контексті євроінтеграції, уже не мислиться поза **Болонським процесом**, що передбачає створення із 2004 до 2010 р. єдиного європейського освітнього простору.

Згідно Болонського процесу організація навчального процесу із 2005 року здійснюється за кредитно-модульним навчанням та оцінюванням знань студентів, розроблені державні стандарти із усіх навчальних предметів, з'явилися десятки нових підручників та посібників за кредитно-модульною системою, створенні умови для розширення мобільності студентів, викладачів і дослідників тощо.

Законом України "Про вищу освіту" встановлені такі освітні рівні: здобуття особою кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційними рівнями: молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста або магістра.

На розв'язання проблем, пов'язаних з підготовкою, професійною діяльністю та післядипломною освітою педагогічних працівників, спрямована державна програма "Вчитель", що розроблена на період до 2012 р. з етапами виконання: 2002—2005, 2006—2010 і 2011—2012 роки.

Центрами сучасного реформування освіти та науки в Україні є Міністерство освіти і науки України (сьогодні його очолює І. Вакарчук) та Академія Педагогічних Наук на чолі із В. Кременем.

Кремень Василь Григорович (н. 1947) – доктор філософських наук, професор, академік АПН, академік НАН України, Голова АПН України. Народився у 1947 р. в с. Любичово Кролевецького району Сумської області. Навчався на історичному факультеті Київського державного педагогічного університету. Захистив кандидатську та докторську дисертації з філософських проблем розвитку людської особистості, професійної та політичної освіти. В 1992 – 1994 рр. завідував відділом Національного інституту стратегічних досліджень, із 1997р. – керівник служби з питань внутрішньої політики адміністрації Президента України. У 1999 – 2004 р. – міністр освіти та науки України, із 2005 р. – очолює АПН України. Ініціатор вступу України до Болонського процесу, впровадження в українських школах 12-бальної шкали оцінювання, в університетах – кредитно-модульної системи навчання та оцінювання знань. Автор понад 200 наукових праць. У 2005 р. виходять у світ навчальні посібники В. Кременя у співавторстві із С. Ніколаєнком, М. Степком «Вища освіта в Україні», «Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія» за редакцією В. Кременя, ряд наукових статей з проблем філософії освіти України XXI ст.: «Національна освіта як соціокультурне явище», «Зміст освіти й дидактична стратегія», «Педагогічна освіта України – важливий чинник підвищення ефективності навчання», «Філософія освіти», «Загальноцивілізаційні зміни: яким бачиться у їх контексті розвиток освіти України» та інші. Має ряд державних нагород.

Проте економічний стан істотно впливає на розвиток освіти, його фінансування, стан робітників цієї сфери, особливо в період нинішньої світової економічної кризи 2008 – 2009 рр. За даними В. Греченка у 2002 р. з 48,1 мільярдів гривень зведеного бюджету України 7,1 млрд., або кожна сьома гривня була спрямована на розвиток освіти. У 2001–2002 навчальному році з кожних 10 тисяч жителів країни 1339 вчиться в загальноосвітніх, 102 – у професійно-технічних, 428 – у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації. У 983 вищих навчальних закладах I – IV рівнів акредитації у 2002 р. навчалось 2109 тисяч студентів, що на 9% більше, ніж у попередньому році. Серед студентів, що одержують вищу освіту, жінок 53 %. За темпами зростання фахівців особливо виділяються економічні і юридичні спеціальності.

Навчальний процес у вузах забезпечують 170 тисяч викладачів (7,3 тисяч докторів наук і 40,3 тисяч кандидатів наук. Учене звання професора мають майже 8 тисяч викладачів (10 %), доцента – 31 тисячу (36 %). Останнім часом почав зростати престиж учителя, викладача, науковця, у декілька разів із 1996 до 2008 рр. зросла їх заробітна плата.

У 2002 р. в Україні функціонувало 22,2 тисячі шкіл, ліцеїв, гімназій, у яких навчається 6601 тисячі учнів, на даний час в умовах демографічного спаду кількість учнів та студентів зменшується. Особливо страждає сьогодні сільська школа, де в окремі перші класи у 2008 – 2009 навчальному році пішли навчатися по 3 – 5 учнів, а окремі школи (через мінімальну народжуваність та відсутність молодих сімей) не мали жодного першокласника.

В цілому по країні навчальний процес забезпечують 568 тисяч учителів. Українською мовою навчається 71,7 % школярів проти 58,3% шість років тому. Важливу роль у навчанні молодших школярів, їх патріотичному вихованні відіграють нові предмети, програми та підручники. Першою книгою для першокласників є «Буквар». Майже 80% першокласників навчаються в роки незалежності України за «Букварем» М. Вашуленка, а учні 2 – 4 класів – за його підручниками з «Рідної мови»

Вашуленко Микола Самійлович (н. 1941) – відомий український педагог-методист, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН України з 1995 р., Заслужений діяч науки і техніки України. Народився 1941 р. в с. Жовтневе Бородянського району Київської області. У 1961 р. закінчив факультет педагогіки та методики Глухівського державного педагогічного інституту, у 1972 р. – філологічний факультет Київського державного педагогічного інституту імені О. Горького. Працював на комсомольській роботі, учителем в м. Шепетівці Хмельницької області. Із 1976 р. працює в Інституті педагогіки АПН України, з 1994 р. – заступником директора цього інституту, з 1995 по 2003 р. – головний вчений секретар Президії АПН України. Із 2003 р. – головний науковий співробітник лабораторії початкової освіти Інституту педагогіки АПН України, із 2008 р. – завідувач кафедри, професор Глухівського державного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

М. Вашуленко – фахівець у галузі методики навчання української мови, дослідник проблем вивчення рідної мови у початковій школі, ініціатор та організатор впровадження в освітню практику системи навчання української мови на основі комунікативно-діяльнісного підходу. Є одним із авторів Державного стандарту початкової освіти. Під його керівництвом написано та захищено 20 кандидатських та 2 докторських дисертацій. Автор понад 130 наукових праць. У 1988 р. вийшов перший «Буквар» М. Вашуленка (у співавторстві), а за останні 30 років – 7 нових українських видань, за яким навчалися і навчаються близько 80% першокласників України. М. Вашуленко співавтор підручників з «Рідної мови» для учнів 1–4 класів, автор «Методики навчання української мови», методичних посібників «Орфоенія і орфографія в 1 – 3 класах», «Удосконалення змісту і методики навчання української мови в 1 – 4 класах». Окремими виданнями вийшли – «Навчання грамоти в 1 класі» (2006), методичний посібник для учителя початкових класів «Українська мова і мовлення в початковій школі» (2006), «Супутник Букваря» та ряд інших. За плідну наукову та педагогічну працю М. Вашуленко нагороджений медалями А. С. Макаренка та К. Д. Ушинського.

У достатньо складному становищі виявилася наука. Позначилася багаторічна фактична ізоляція української науки від світової і одностороння орієнтація на російську, недостатня матеріально-технічна база. Центром науки, як і раніше, залишається Академія наук, якій надано у 1994 р. статус національної. Очолює НАН Герой України, академік Є. Патон. Сьогодні в НАН працюють у 80 інститутах сотні талановитих українських вчених. Але протягом 1994 – 2004 рр. за даними В. Короля інститути НАН України втратили майже половину наукових кадрів (частина з них виїхали за кордон, перейшли на політичну та комерційну роботу).

Флагманом серед інститутів НАН сьогодні є Інститут історії України НАН України, який із 1993 року очолює академік В. Смолій.

Смолій Валерій Андрійович (н. 1950) – визначний історик, джерелознавець, дійсний член Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту історії України НАН України. Народився у 1950 р. в с. Авратиці Волочиського району Хмельницької області в сім'ї учителів. Закінчивши школу із золотою медаллю, навчався на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. У 1972 р., будучи асистентом кафедри загальної історії Ніжинського педінституту, вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР. У 1979 р. В. Смолій захистив кандидатську дисертацію на тему: «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави», працював в аспірантурі молодшим, із 1979 р. – старшим співробітником відділу історії феодалізму, брав участь у написанні II тому «Історії Української РСР». В цей час пише цикл робіт з проблем антифеодального, визвольного руху в Україні, українсько-російських відносин, за що у 1978 р. нагороджений медаллю АН УРСР та премією для молодих вчених. У 80-х р. – один із авторів 3-тнього видання «Історія Києва», автор монографії «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII – XVIII ст.» (1985). Із 1986 р. очолює відділ історії феодалізму. Організовує перевидання української

історичної класики: 20-томне зібрання праць Д. Яворницького, 10-томного (у 13 книгах) видання «Історія України – Руси» М. Грушевського. За його редакцією опубліковано твори Ф. Софоновича, Г. де Боплана, М. Бантиши–Каменського. У 1990 р. вийшла в світ, у співавторстві із М. Котляром, фундаментальна праця «История в жизнеописаниях», у 1994 р. В. Смолій спільно із В. Степанковим видають першу у вітчизняній історіографії книгу, створену на підставі архівних і документальних джерел – «Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності», у 1995 р. – художньо публіцистичне видання «Володарі гетьманської булави. Історичні портрети». У 1997 р. за редакцією В. Смолія вийшов перший фундаментальний підручник для студентів вузів «Історія України». У 1997–1999 рр. В. Смолій працює на посаді віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики. Протягом 1998 – 2000 р. при його сприянні в Інституті історії України вийшли 15 томів серії «Україна крізь віки», 5-томна «Енциклопедія історії України». Із 1994 р. за ініціативи та за особистої підтримки В. Смолія в Інституті історії України НАНУ було відновлено та започатковано нові видання: «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики» та «Історико-географічні дослідження в Україні». Із 2003 р. – голова редакційної колегії 8-томного видання «Енциклопедія історії України». У 2007 р. написав вступну статтю до біобібліографічного видання: «Марія Дмитрієнко: історик, журналіст, громадська діячка». Протягом роботи на посаді директора Інституту історії України В. Смолій є головним редактором журналу «Український історичний журнал», очолює спеціалізовану вчену раду по захисту кандидатських та докторських дисертацій.

Вагомий внесок у вивчення історії України, розвиток вітчизняної історичної науки, спеціальних історичних дисциплін внесли українські вчені, академіки, доктори історичних наук, наукові співробітники Інституту історії України, який у 2006 р. відзначив своє 70-річчя, Львівського, Кам'янець-Подільського, Київського національних університетів: В. Литвин, П. Тронько, В. Степанков, Я. Дашкевич, М. Дмитрієнко, С. Кульчицький, В. Даниленко, М. Котляр, Р. Пиріг, О. Гуржій, Я. Калакура, О. Удод, О. Реєнт, В. Шевченко та інші.

Котляр Микола Федорович (н. 1933) – видатний український історик, джерелознавець, нумізмат, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. Навчався на історичному факультеті Ленінградського державного університету. Науковим керівником М. Котляра під час написання кандидатської дисертації “Грошовий обіг на території України доби феодалізму» був відомий в Україні та СРСР історик І. Спаський. Новаторськими є підходи до проблем вивчення та систематизації скарбів, аналізу грошового обігу і лічби монет в Україні у XVII – XVIII ст., використані М. Котляром у працях: “Грошовий обіг на території України доби феодалізму” (1971), “Кладоискательство и нумизматика” (1974), “Znaleziska monet z XIV – XVII w. na obszarze Ukrainiskiej SRR” (1975), “Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст.” (1981). З кінця 70-х років XX ст. М. Котляр переходить на постійну роботу до Інституту історії АН України, займається плідною науковою роботою. В 1981 р. захищає докторську дисертацію, у 1990 р., спільно із В. Смолієм, видають біографічну працю «История в жизнеописаниях». У 80-х - на поч. 90-х років друкує свої розвідки у збірнику наукових праць «Історія та історіографія України», із 1994 р. – у виданнях: «Український історичний журнал», «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики» та «Історико-географічні дослідження в Україні», пише рецензії на книги М. Дмитрієнко, В. Юценка, В. Литвина, Л. Яковлевої «Гроші в Україні» (1998), В. Зварича, Р. Шуста «Нумізматика. довідник» (1998), навчальний посібник Р.Шуста «Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні» (2007) та інші видання. У 1996 р. М. Котляр видає «Історію України в особах. Давньоруська держава», та в співавторстві із С. Кульчицьким «Довідник з історії України». На початку XXI ст. виходить ряд монографій, приурочених князям Київської та Галицько-Волинської держав – В. Великому, Я. Мудрому, Д. Галицькому. У 2002 р. Інститут історії України НАНУ видав за редакцією М. Котляра фундаментальну працю «Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар».

Дашкевич Ярослав Романович (н. 1926) – визначний український історик, сходознавець, археограф, доктор історичних наук, професор Львівського національного університету, президент Історичного товариства Нестора-літописця, дійсний член УВА, Українського

історичного товариства, Російського Географічного товариства. Народився в 1926 р. у Львові у родині адвоката. У 1944 р. закінчив львівську Академічну гімназію, із 1944 по 1949 р. — навчався на філологічному факультеті Львівського університету і заочно — у 1949 р. в Московському Нафтовому інституті. Працював бібліотекарем та бібліографом у Львівській науковій бібліотеці АН УРСР. У 1949 р. заарештований та з 1950 р. засуджений на 10 років позбавлення волі. Після дострокового звільнення Я. Дашкевич у 1956–1957 рр. — безробітний, а 1957–1966 рр. працював бібліографом в Інституті суспільних наук АН УРСР, писав дисертацію на тему: «Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV – XIX ст.», яку захистив у 1963 р. Протягом 1967–1972 рр. виконує обов'язки старшого наукового співробітника та завідувача відділенням Музею етнографії та художніх промислів АН УРСР у Львові. За брежнєвських та горбачовських часів у 1966-1967 рр. та в 1978 – 1990 рр. — безробітний. У 1990–1991 рр. — керівник Львівського відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, із 1991 р. — голова історико-філософської секції НТШ, завідувач кафедри сходознавства Львівського національного університету. Із 1993 р. призначений заступником директора Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. У 1994 р. Я. Дашкевичу присвоєно вчений ступінь доктора історичних наук. Автор понад 900 наукових праць з історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін: «Словник польських скорочень» (1959), Українсько-армянские связи в XVII веке: Сборник документов (1969), «Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе» (1993), «Ясир з України (XV—перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема», «Український археологічний щорічник: Нова серія» (1993), «Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів /Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції (Львів, 1994 р.)» (1995), «Павло Тетеря, незрозумілий гетьман (1662—1665)» (1995), «Михайло Грушевський наприкінці XIX ст.» /Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали конф. — Бар, (2005). Із 2001 р. Я. Дашкевич очолює групу науковців Львівського відділення, яке спільно із Інститутом української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України в Києві (І. Гирич), працює над 50-томним виданням праць М. С. Грушевського.

Дмитрієнко Марія Федорівна (н.1935) — відомий український історик, боніст, організатор наукової праці, джерелознавець та знавець спеціальних історичних дисциплін. Її особистий доробок нараховує понад 750 наукових праць. М. Дмитрієнко народилася у 1935 р. в Таганрозі Ростовської області. У 1953 р. на відмінно закінчила Ямпільську СШ № 1 у Вінницькій області. У 1953 – 1958 рр. — навчання на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У 1956 р. — перебувала у складі студентського загону на Цілині. У 1958–1960 рр. працювала у видавництві політичної літератури, із 1960 р. — завідувачкою відділом суспільних наук у редакції журналу «Наука і життя». Цього ж року вийшла у світ перша монографія М. Дмитрієнко — «Дієго Веласкес». Із 1962 р. — член національної спілки журналістів України. У 1963 р. М. Дмитрієнко стає аспіранткою відділу історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР. У 1965 р. отримала ступінь кандидата історичних наук. Із 1965 до 1971 р. працювала на посаді наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, у 1973 – 1976 рр. — у відділі стародруків ЦНБ АН УРСР. У 1975 р. вийшла друком у Москві книга М. Дмитрієнко «Лайош Гавро». Із 1976 до 1986 р. — завідувачка сектором історії відділу наукової інформації Секції суспільних наук Президії АН УРСР. У 1983 р. — М. Дмитрієнко отримала вчене звання старшого наукового співробітника, а у 1985 р. — їй присвоєно ступінь доктора історичних наук. Із 1986 р. — знову працює в Інституті історії України НАН України. Із 1992 р. — член Комісії Президії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород України. У 1992 р. вийшов науковий посібник «Спеціальні історичні дисципліни» (співавтор). У 1993 р. вчена виступила одним з ініціаторів заснування всеукраїнського жіночого товариства ім. О. Теліги. Протягом 1994 – 2004 рр. — член комісії державних нагород при Президентові України. Обрана у 1994 р. завідувачкою відділу спеціальних історичних дисциплін в Інституті історії України НАН України, з того ж часу — відповідальний редактор періодичних видань: «Спеціальні історичні дисципліни. питання теорії і методики» та «Історико-географічні дослідження в Україні». У 1995 р. Марії Федорівні присвоєно звання «Заслужений діяч науки і техніки України», у 1996 р. — вийшла друком трьохтомна праця «Нагороди України: історія, факти, документи», у 1998 р. нагороджена Орденом княгині Ольги III ступеня, у 1998 р. — отримала звання академіка

Міжнародної слов'янської академії наук. У 1998 р. опублікована фундаментальна праця «Гроші в Україні: факти і документи» (керівник авторського колективу). У 1999 р. – присуджена Державна премія України в галузі науки і техніки. У 2000 р. вийшла книга «Греки в українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи» (у співавторстві), у 2004 р. – монографія «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» (у співавторстві). У 2008 р. М. Дмитрієнко – науковий редактор збірки статей І Міжнародної конференції «Бар. Барська земля – крізь призму століть», присвячений 607- річниці м. Бара Вінницької області. У 2004 р. – нагороджена Орденом княгині Ольги II ступеня, у 2007 р. Орденом княгині Ольги I ступеня. У 2007 р. Інститут історії України НАНУ (ред. О. А. Удод) випустив, присвячене вченій, біобібліографічне видання «Марія Дмитрієнко: історик, журналіст, громадська діячка». Під керівництвом М. Дмитрієнко підготовлено та захищено декілька десятків докторських та кандидатських дисертацій.

Калакура Ярослав Степанович (н. 1937) – історіограф, джерелознавець, доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник вищої школи України, академік АН ВШ України, Заслужений професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Народився в с. Рудники Підгаєцького району Тернопільської області.

У 1955 р. закінчив Коломийське педагогічне училище, у 1959 – 1963 рр. навчався на історичному факультеті Чернівецького університету. У 1968 р. закінчив аспірантуру в Київському державному університеті. В 1955 – 1956 рр. працював учителем Нижньовербіжської семирічної школи в Коломийському районі Івано-Франківської області. Із 1956 до 1964 р. – на комсомольській роботі. Із 1964 по 1969 р. – викладач, доцент Івано-Франківського педагогічного інституту. У 1969 – 1972 рр. – працює в ЦК КПУ, в 1972– 1981 рр. – заступник директора з наукової роботи Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті. У 1980 р. захистив докторську дисертацію, у 1981 р. йому присвоєно звання професора. У 1981–1989 рр. проректор з навчальної роботи Київського університету, 1989 – 1995 рр. – професор, 1995 – 2002 рр. — завідувач кафедри, із 2003 р. — професор кафедри загальної історії, архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету. За сумісництвом працював у Інституті української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України. Під його керівництвом підготовлено і захищено понад 50 докторських та кандидатських дисертацій. Був головою спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій, членом експертної ради ВАК. Член колегії Державного комітету архівів України. Автор понад 350 наукових та навчально-методичних праць. Тематика наукових досліджень охоплює проблеми українознавства, методології, історіографії, джерелознавства, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін. Його працями є: «Історія української культури» (2000), «Історична наука. Термінологічний і понятійний довідник» (2002), Українська історіографія. Курс лекцій» (2004), «Історичні засади українознавства» (2007) та роботи, написані у співавторстві: «Архівознавство. Підручник» (1998) (кер. авторського колективу), «Історичне джерелознавство. Підручник.» (2002), «Нариси історії архівної справи в Україні» (2002), Історія української та зарубіжної культури Навчальний посібник» (2007). За плідну наукову роботу вчений нагороджений у 1987 р. Почесною грамотою ВР України, у 2002 р. — орденом «За заслуги» 3-го ступеня, у 2007 р. – Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України, у 1997 р. – нагрудним знаком А. Макаренка, у 2007 р. – П. Могили. Відмінник нар освіти України (1997).

Важливе значення для розвитку української науки та культури мають зв'язки із українською діаспорою. Великою популярністю в Україні користуються історичні праці українських істориків – імігрантів Ореста Субтельного, Ісидора Нагаєвського, Любомира Винара.

Винар Любомир Романович (н. 1932) – американський історик, громадський діяч українського походження. Народився у Львові у родині учителів. В 1944 р. з батьками виїхав до Чехословаччини, потім до Німеччини та США. Навчався у Мюнхенському університеті, в Українському вільному університеті закінчив історико-філософський факультет, у Вестернському університеті (США) вивчав бібліотечну справу та архівознавство. В 1957 р. захистив дисертацію на тему: «Українсько-молдавські політичні взаємини в 2-й половині XVI ст.», у 1962 р. – магістерську працю «Історія раннього українського друкарства (1491–1600)». У 1959 – 1962 рр. професор Кейівського технологічного інституту, Колорадського,

Денверського університетів (США), УВУ (Німеччина). У 1964 р. виступає одним із засновників Українського історичного товариства у США, а із 1981 р. стає його головою. В 1972–1996 рр. – директор Наукового центру досліджень етнічних публікацій Кентського державного університету (США), у 1983 – 1989 та в 1999 рр. — голова Світової наукової ради у Світовому конгресі вільних українців, та інших організацій. У 1994 р. нагороджений дипломом лауреата премії ім. М. Грушевського, у 1999 р. – медаллю св. Володимира. Л. Винар підтримує тісні зв'язки із Інститутом архівознавства та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Історико-меморіальним музеєм М. Грушевського у Києві, Львівським державним університетом та Музеєм-садибою М. Грушевського, бере активну участь у виданні праць Великого Українця та науково-практичних конференціях, які проводяться в Україні.

Літературні процеси теж характеризуються оновленням змісту, методів творчості, позбавленням від ідеологічної цензури. Головне місце належить публіцистиці. Тема Чорнобиля звучить у творах Б. Олійника «Сім», І. Драча – «Чорнобильська мадонна», В. Яворівського «Марія з полином в кінці століття», темі відродження національної свідомості українців присвячений вірш В. Баранова «До українців». З'явилося в Україні багато нових творчих особистостей – Ю. Андрухович «Перверзія», О. Забужко «Польові дослідження з українського сексу», Ю. Іздрик та інші.

Проте тривожна тенденція склалася з книговидавництвом українською мовою. Україномовний наклад складає 27% від усього книжкового накладу республіки.

Важливий внесок у розвиток театрального мистецтва в 90-х рр. внесли режисери Р. Віктюк, С. Донченко, Б. Шарварко, актори Н. Сумська, О. Сумська, А. Хостікоєв, Л. Задніпровський, Б. Ступка, Б. Бенюк.

Позитивні зміни відбуваються в роботі українського телебачення. Підвищився аналітичний рівень інформаційних програм «Епіцентр», «ТСН», «П'ять копійок», «Я так думаю з Ганною Базулик», «Свобода з Савіком Шустером», «Толока», ток-шоу «Карооке на Майдані», урізноманітнилися розважальні програми: «Поле чудес», «Танці з зірками», «Як стати зіркою», «Самий розумний», «Таланти України», «Танцюю для тебе», «Танці на льоду», «Україна має талант», «Я і Україна», «Народна зірка» та інші.

Значними можна назвати досягнення у сфері пісенної творчості. Регулярно відбуваються пісенні фестивалі «Червона рута», «Пісенний вернісаж», «Пісня року», «Таврійські ігри», «Чумацький шлях», «Рідна домівка», «Покуть». Велику популярність серед слухачів здобули естрадні співаки П. Зібров, А. Кудлай, І. Бобул, В. Білоножка, Л. Сандулеса, А. Матвійчук, І. Білик, Т. Повалій, С. Ротару, В. Зінкевич, Р. Лижичко (у 2003 р. вперше з українських співаків виборол перше місце в Євробаченні у Туреччині), А. Данилко, О. Пономарьов, Вакарчук, ЕЛ Кравчук, Н. Могилевська та інші.

У 1994 році наша країна вперше у своїй історії взяла участь у зимових Олімпійських іграх в Ліллегаммері (Норвегія) як суверенна держава. Першою олімпійською чемпіонкою в історії незалежної України стала Оксана Баюл – переможниця в одиночному фігурному катанні.

Великих успіхів досягли українські спортсмени на літніх Олімпійських іграх 1996 р. у м. Атланта (США), посівши почесне 9 командне місце й увійшовши до числа головних спортивних країн світу (команда виборол 23 медалі, із них 10 – золотих). Особливих успіхів досягли гімнастки Катерина Серебрянська та Лілія Підкопаєва, які стали абсолютними чемпіонками Олімпійських ігор.

Орденем Ярослава Мудрого у 2001 р. нагороджено Руслана Пономарьова з Краматорська, який у 18 років став чемпіоном світу із шахів. У 2004 р. український футболіст Андрій Шевченко став володарем призу «Золотий м'яч». Він тричі ставав володарем кубка України і тричі – кращим бомбардиром серії. Шевченко – єдиний гравець з території колишнього СРСР, який досяг безперервного визнання на європейському та світовому рівнях (в тому числі як форвард італійського «Мілану»).

На XVII літніх Олімпійських іграх у Сіднеї (Австралія) українці також виборол 23 медалі. Величезного успіху досягла харків'янка Яна Клочкова (н. 1982). Вона здобула дві золоті медалі з комплексного плавання на дистанціях 200 та 400 м (світовий рекорд) і срібну — на дистанції 800 м.

Тепер Яна – чотириразова олімпійська чемпіонка. Недарма цю дівчину називають «золотою рибкою», бо коли вона пірнає у воду, то наздогнати її неможливо. За видатні заслуги перед країною та підвищення її авторитету на Олімпійських іграх 2004 року Яні Клочковій було присуджено звання Героя України. Вона також нагороджена орденами «За заслуги» III ступеня, княгині Ольги I ступеня, є Лауреатом у номінації «Людина року – 2000», двічі лауреатом у номінації «Спортсмен року».

Весь світ захоплюється українськими суперваговиками, чемпіонами світу із боксу – Віталієм та Володимиром Кличками, стрибуну у висоту із жердиною Сергієм Бубкою, футболістами українських команд «Динамо», «Шахт» та іншими спортсменами. Нагромаджений на сьогоднішній день запас спортивного потенціалу в Україні ще має багато позитивного, попри всі економічні негаразди, які заважають стрімкому розвитку українського спорту. І хоча в Україні ще продовжують функціонувати 1000 стадіонів, 16 000 спортивних залів, 26 палаців спорту зі штучним льодом, 59 легкоатлетичних манежів, 580 плавальних басейнів, 60 000 спортивних майданчиків, але їх недостатньо, і більшість із них перебуває у занедбаному стані. Відомі спортсмени віддають перевагу тренуванням за кордоном, і деякі з них набувають громадянства інших держав.

Молодь має змогу навчатися в 1500 дитячо-юнацьких спортивних школах, 13 училищах фізичної культури і олімпійського резерву та 28 школах вищої спортивної майстерності. Але спорт для багатьох людей залишається лише видовищем (найчастіше — телевізійним) внаслідок фінансової скрути і послаблення здоров'я всіх верств населення, особливо дітей і підлітків, з яких тільки 10—12% можна вважати абсолютно здоровими. Дитячо-юнацькі спортивні школи охоплюють менше 10% дітей шкільного віку, тобто до підготовки зміни нашим славетним спортсменам уваги приділяється недостатньо. В країні ще тільки відроджуються дуже популярні за радянських часів дитячі і молодіжні змагання «Золота шайба», «Шкіряний м'яч», «Біла тура».

Останнім часом активно розвивається теніс, який раніше вважався елітним видом спорту. Є і перші успіхи: сімнадцятирічна тенісистка Катерина Бондаренко вперше перемогла на престижному турнірі «Великий шолом» в юнацькому розряді.

До культурно-політичних досягнень слід віднести створення системи нагород України. Сюди входять Почесна відзнака Президента, ордени Богдана Хмельницького, Ярослава Мудрого, княгині Ольги, відзнака «За мужність», звання Герой України, яке за 17 років незалежності України присуджене близько 90 видатним українцям (в тому числі посмертно).

Отже, становлення української держави, відродження нації не можливе без духовного розвитку, оновленої науки, сучасної освіти, музики, театру, літератури, науки, спорту. Національне відродження України неможливе без належного фінансування, постійної уваги з боку держави та української громадськості.

Документи

Із Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.)

С т а т т я 2. Державна мова Української РСР

Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. ...

С т а т т я 3. Мови інших національностей в Українській РСР

Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці. ...

С т а т т я 4. Мови міжнаціонального спілкування

Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови. ...

С т а т т я 5. Право громадян користуватися будь-якою мовою

Громадянам Української РСР гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою. ...

С т а т т я 6. Обов'язок службових осіб володіти мовами роботи органів і організацій

Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — й іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Незнання громадянином української або російської мови не є підставою для відмови йому у прийнятті на роботу. ...

...Стаття 25. Мова виховання та одержання освіти

Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян Української РСР.

Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами.

Стаття 27. Мова навчання і виховання в загальноосвітніх школах

В Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах ведеться українською мовою.

У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись загальноосвітні школи, навчальна і виховна робота в яких ведеться їхньою національною або іншою мовою.

У випадках, передбачених у частині третій статті 3 цього Закону, можуть створюватись загальноосвітні школи, в яких навчальна і виховна робота ведеться мовою, спільно визначеною батьками школярів.

У загальноосвітніх школах можуть створюватись окремі класи, в яких навчальна і виховна робота ведеться відповідно українською мовою або мовою населення іншої національності.

Вивчення в усіх загальноосвітніх школах української і російської мов є обов'язковим. ...

Стаття 28. Мова навчання в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах

В Українській РСР навчальна і виховна робота в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах ведеться українською мовою, а у випадках, передбачених частинами другою і третьою статті 3 цього Закону, поряд з українською — і національною мовою більшості населення.

Для підготовки національних кадрів в цих закладах можуть створюватись групи з навчанням у них відповідною національною мовою.

...В усіх групах з російською мовою навчання та не-україномовних навчальних закладах, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування, забезпечується вивчення української мови.

Стаття 29. Вступні іспити з мови

Абітурієнти, які вступають до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів республіки, складають конкурсний вступний іспит з української мови.

Абітурієнти — громадяни Української РСР, які поряд з українською і російською мовами вивчали в загальноосвітніх школах і національну мову, а також абітурієнти з інших союзних республік при вступі до навчальних закладів в групи з українською мовою навчання складають заліковий вступний іспит з української мови, а в групи з російською мовою навчання — конкурсний вступний іспит з російської мови.

Абітурієнти, що вступають до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, в яких здійснюється підготовка національних кадрів, складають конкурсний вступний іспит з своєї національної мови.

Вінницька правда. – № 39 за 1989 р.

1. Чому на вашу думку сьогодні не до кінця виконується даний закон?

Із Декларації про державний суверенітет України

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

16 липня 1990 р.

Верховна Рада Української РСР,

ВИРАЖАЮЧИ волю народу України,

ПРАГНУЧИ створити демократичне суспільство,

ВИХОДЯЧИ з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,

ШАНУЮЧИ національні права всіх народів,

ДБАЮЧИ про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,

ВИЗНАЮЧИ необхідність побудови правової держави,

МАЮЧИ на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

І. Самовизначення української нації

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються законом.

II. Народовладдя

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом влади в Республіці.

III. Державна влада

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. Громадянство Української РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

V. Територіальне верховенство

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. Економічна безпека

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

VII. Екологічна безпека

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

VIII. Культурний розвиток

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

IX. Зовнішня і внутрішня безпека

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР. Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. Міжнародні відносини

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представниками, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній та спортивній сферах.

Декларація про державний суверенітет України. – К., 1991.

1. Проаналізуйте кожний розділ та зробіть висновок.

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто **проголошує незалежність України** та створення самостійної Української держави – **України**.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України.

24 серпня 1991 року.

Постанова Верховної Ради Української РСР

Про проголошення незалежності України

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки **постановляє:**

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови уряду, та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум на підтвердження акту проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради

Української РСР

Л. Кравчук

м. Київ,

24 серпня 1991 року.

Радянська Україна. – 1991. – № 165 від 31 серпня. – С. 1.

1. Які були причини проголошення незалежності України?

2. Чому Л. Кравчук оголосив про проведення 1 грудня 1991 р. республіканського референдуму?

Верховний Суд скасував результати другого туру виборів

03.12.2004р.

Перш ніж прийняти історичне рішення, 20 суддів Верховного Суду радилися близько семи годин. Суд постановив скасувати результати другого туру виборів, оскільки порушення 21 листопада мали масовий характер.

Суд визнав, що Центральна виборча комісія поспішила здати протоколи територіальних виборчих комісій та не розвинула скарги щодо порушення.

Анатолій Ярема, голова палати з цивільних справ Верховного Суду України, зачитав: «Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України вирішила: скаргу Катеринчука Миколи Дмитровича, довіреної особи кандидата на пост Президента України Ющенка Віктора Андрійовича у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України, на бездіяльність Центральної виборчої комісії задовольнити частково. Визнати дії Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України та складання протоколу про результати повторного голосування з виборів Президента України від 24 листопада 2004 року неправомірними.

Постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року № 1264 про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України — скасувати. Постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року № 1265 про оприлюднення результатів виборів Президента України — скасувати. Зобов'язати Центральну виборчу комісію призначити повторне голосування по виборах Президента України в строк, встановлений частиною першою статті 85 Закону України «Про вибори Президента України», обчислюючи його з 5 грудня 2004 року, повторне голосування провести в порядку, визначеному статтею 85 Закону України «Про вибори Президента України». Задоволення решти заявлених вимог — відмовити. Рішення є остаточним і оскарженню не підлягає. Всі підписи суддів Судової палати. Крім того, Судовою палатою на адресу Верховної Ради, Президента та Генерального прокурора постановлена окрема ухвала щодо порушень, які були з'ясовані і встановлені в ході розгляду цієї справи. Судове засідання оголошується закритим». Переголосування другого туру виборів відбудеться 26 грудня. Представники Віктора Януковича та члени ЦВК, які брали участь у засіданні суду, на оголошення рішення не з'явилися. Представники ж Віктора Ющенка оголосили про перемогу і влаштували святкування.

Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції/ За ред. О. А. Кравець. – Харків, 2005. – С. 192 – 193.

ЦВК оголосила Ющенка переможцем президентських виборів

11.01.2005 р.

Сталося це за півгодини до минулої півночі. Таким чином ЦВК вклалася у відведені законом 15 діб. За півгодини до 11 січня ЦВК назвала ім'я нового голови держави. Ним став Віктор Ющенко. У підсумковому протоколі зафіксовано 51,99% голосів на його користь. Віктор Янукович набрав 44,2%. Але цьому передувало майже дев'ятигодинне засідання Центрвиборчкому. Дочекавшись вістей із Верховного Суду, який зранку відхилив чотири позови від представників Януковича, ЦВК о другій дня відкрила засідання. Але буквально за чверть години голова ЦВК Ярослав Давидович оголосив тривалу перерву. Як потім пояснив сам голова, зранку цього ж дня довірені особи Януковича подали ще одну скаргу на дії ЦВК до Верховного Суду, і просто чекали його рішення. Як і попередні скарги, Суд її відхилив. Поновивши засідання, Давидович оголосив, що на той момент ні у Верховному, ні в Апеляційних судах жодної скарги немає, а відтак, ЦВК може оголошувати результат. Однак вирішили не квапитись і приймати протоколи з усіх 225 виборчих округів. Тим часом під стіни ЦВК прийшли близько сотні прибічників Януковича.

«Біло-блакитні» пробули під ЦВК близько години, після чого згорнули свої прапори та розійшлися. Після того, як усі дані були занесені в підсумковий протокол, Ярослав Давидович оголосив Ющенка переможцем.

Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції/ За ред. О. А. Кравець. – Харків, 2005. – С. 299.

Віктор Ющенко склав присягу Президента

23.01.2005 р.

Головна та єдина інформаційна тема дня – інавгураційні урочистості з нагоди обрання Віктора Ющенка Президентом України. Розпочалися вони опівдні на урочистому засіданні Верховної Ради. Володимир Литвин, Голова Верховної Ради, наголосив: «Прошу зустрічати новообраного Президента Віктора Ющенка». Парламент зустрів Президента стоячи. Від аплодувань утрималися лише об'єднані соціал-демократи, фракція Регіонів та комуністи. Після Державного гімну голова Центральної виборчої комісії оголосив результати президентських виборів. Ярослав Давидович, голова ЦВК, заявив: «Президентом обраний Ющенко Віктор Андрійович». Депутати й численні гості, серед яких вісім президентів інших держав, знову привітали Віктора Ющенка стоячи. По цьому Голова Конституційного Суду оголосив, що немає будь-яких обставин, які б унеможливили президентську присягу Віктора Ющенка. Після цих слів у багатьох присутніх забриніли сльози. Президент Ющенко підписав текст присяги. Перехрестився й поцілував Пересопницьке Євангеліє та Конституцію, на яких присягав на вірність народові. Від цього моменту, оголосив Голова Конституційного Суду, припинилися повноваження Леоніда Кучми. Сам, уже колишній Президент, виглядав дуже втомленим і напруженим. Микола Селівон вручив Віктору Ющенкові офіційні символи глави держави: знак Президента, гербову печатку і булаву. Новообраний Президент Ющенко зайняв місце в сесійній залі, але не депутатське, а Глави держави.

Передача влади відбулася легітимно — це велика національна перемога. Ці слова Віктор Ющенко сказав у першому своєму президентському виступі перед парламентом. Мрії мільйонів, які вилились у безкровну «помаранчеву» революцію, звершилися. Тепер слово за новообраною владою.

Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції/ За ред. О. А. Кравець. – Харків, 2005. – С. 310.

1. Чому на виборах найбільше голосів набрав В. Ющенко?

Кремень В. Г. Філософія освіти. Історичні виклики ХХІ століття щодо освіти в Україні (2005)

Кожній історичній добі властиві свої проблеми та завдання. Наприкінці ХХ століття в Україні розпочалася нова історична доба – доба здобуття незалежності, справжньої незалежності, не лише де-юре, а й де-факто.

За цих вимог особливо важливі завдання постають у галузі освіти, яка найперша покликана сформувати нову людину – компетентну, освічену, виховану – патріота, фахівця своєї справи. Спробуємо узагальнити ці завдання, надати їм конкретного звучання в сучасному історичному контексті.

- Необхідність забезпечити високу функціональність освіти в умовах, коли зміна ідей, знань і технологій відбувається набагато швидше, ніж зміна покоління людей; потреба у віднайденні раціональних схем співвідношення між лавиноподібним розвитком знань, високих технологій і людською здатністю їх творчо засвоювати.

- Забезпечення оптимальною балансу між локальним і глобальним з тим, щоб людина, формуючись як патріот своєї країни, усвідомлювала реалії глобалізованого світу, була здатною жити і діяти в ньому, нести свою частку відповідальності за нього, бути не тільки громадянином країни, а й громадянином світу.

- Формування на загальносуспільному й індивідуальному рівнях розуміння найвищої цінності — людини, її права стати і залишатися собою відповідно до своїх природних здібностей, що лише й зможе забезпечити високий демократизм суспільства.

- Формування в людини здатності до свідомого й ефективного функціонування в умовах небувалого ускладнення відносин у глобалізованому, інформаційному суспільстві, зростання комунікативності життя та інформаційної насиченості середовища життєдіяльності.

- Мінімізація асиметрії між матеріальністю і духовністю, культивування у кожній особистості піднесеної думки та духу відповідно до національних традицій і переконань, формування конструктивізму як основи життєвої позиції, утвердження культури толерантності.

Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – С. 158–167.

1. Як ви розумієте перехід українського суспільства до глобалізації та інформаційного суспільства на початку ХХІ ст.?

2. Які найважливіші завдання стоять перед сучасною українською освітою?

Результати першого туру виборів Президента України 17 січня 2010 р. за даними ЦВК

№ п/п	Кандидат	Голосів	% «за»
1	Янукович В. Ф.	8686751	35,32
2	Тимошенко Ю.В.В	6159829	25,05
3	Тігіпко С.Л.	3211257	13,06
4	Яценюк А. П.	1711749	6,96
5	Ющенко В. А.	1341539	5,45
6	Симоненко П. М.	872908	3,55
7	Литвин В. М.	578886	2,35
8	Тягнибок О. Я.	352282	1,43
9	Грищенко А. С.	296413	1,20
10	Богословська І. Г.	102435	0,41
11.	Мороз О. О.	95169	0,38
12	Костенко Ю. І.	54376	0,22
13	Супрун Л. П.	47349	0,19
14	Противсіх В.В.	40352	0,16

15	Пабат О. В.	35475	0,14
16	Ракушняк С. М.	29796	0,12
17	Бродський М. Ю.	14991	0,06
18	Рябоконе О. В.	8334	0,03
Всього	18 кандидатів	23639891	

Хронологія історичних подій

- **1985 р., 11 квітня** – обрання М. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС. Початок перебудови, демократизації та гласності.
- **1985 р., 4 вересня** – в Кубинському таборі (Мордовія) помер видатний український поет і правозахисник, вінничанин В.Стус.
- **1986 р., 26 квітня** – катастрофа на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС.
- **1988 р., червень** – відзначення 1000 –ліття Хрещення Київської Русі.
- **1989 р., лютий** – установчий з'їзд Товариства української мови.
- **1989 р., 28 жовтня** – прийняття Закону «Про мови в Українській РСР».
- **1989 р., 8-10 вересня** – створення Народного руху України за перебудову на першому установчому з'їзді у Києві.
- **1990 р., 16 липня** – прийняття Верховною Радою УРСР «Декларації про державний суверенітет України».
- **1990 р., 18 березня** – вибори до Верховної Ради України та місцевих рад. Л.М.Кравчук обраний головою Верховної Ради.
- **1991 р., 24 серпня** – проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.
- **1991 р., 30 серпня** – заборона діяльності КП України на чолі із С. Гуренком.
- **1991р., 1 грудня** – всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України.
- **1991 р., 8 грудня** – укладення Україною, Росією та Білоруссю Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).
- **1992 р., серпень** – відзначення 500-річчя українського козацтва.
- **1994 р., 27 березня** – вибори до Верховної Ради України.
- **1996 р., 28 червня** – прийняття нової Конституції України.
- **1998 р., 29 березня** – вибори до Верховної Ради України.
- **1999 р., 25 березня** – в автомобільній катастрофі за не до кінця з'ясованих обставин загинув відомий політичний діяч, голова Народного Руху України В. Чорновіл.
- **1999 р., березень** – вибори Президента України. На альтернативній основі Президентом України на другий п'ятирічний термін обраний Л.Кучма.
- **2000 р., січень** – у Верховній Раді утворилася більшість. Головою Верховної Ради обрано І. Плюща.
- **2000 р., січень** – 2000-річчя Різдва Христового.
- **2000 р., 24 серпня** – у Києві відбулася церемонія освячення відбудованого Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври.
- **2001 р., 10 січня** – в Україні пройшли масові мітинги, в яких взяли участь понад 5 млн. осіб.
- **2001р., 6 лютого** – у Києві відбулась маніфестація антипрезидентського спрямування.
- **2001 р., 9 березня** – по всій Україні і в Києві відбулися масові акції протесту антипрезидентського спрямування під гаслом «Повстань, Україно!», в яких взяли участь понад 8 млн. осіб.
- **2002 р., 31 березня** – вибори до Верховної Ради України за змішаною системою.
- **2002 р., листопад – грудень** – вибори Президента України. 26 грудня Президентом України було обрано В. А. Ющенко.
- **2003 – 2009 рр.** – видання авторським колективом Інституту історії України 8 томної «Енциклопедії історії України» (голова редакційної ради В.Литвин, голова редакційної колегії В.Смолій).

- **2004 р., 31 жовтня** – перший тур виборів Президента України. До другого туру вийшли – лідер Партії регіонів, прем'єр-міністр України В. Янукович та лідер блоку партії «Наша Україна» В.Ющенко.
- **2004 р., 20 листопада** – за даними ЦВК на 20 листопада в Україні зареєстровано 37613022 виборців, створено 33225 виборчих дільниць, за кордоном зареєстровано 214347 українців і створено 123 дільниці.
- **2004 р., 21 листопада** – другий тур виборів Президента України.
- **2004 р. 22 листопада** – початок «помаранчевої революції» як вияв народного протесту проти фальсифікації виборів з боку Партії регіонів і ЦВК.
- **2004 р., 24 листопада** – ЦВК на чолі із С. Ківаловим оголосила лідера Партії регіонів, Прем'єр-міністр України В. Януковича Президентом України. За даними ЦВК за нього проголосували 49,46% виборців, за В.Ющенка – 46,61 %. Явка виборців в Україні складала 80,85 %. Більшість демократичних сил в Україні та за рубежом не визнали вибори дійсними. На майдан Незалежності вийшли сотні тисяч прихильників В.Ющенка.
- **2004 р., 3 грудня** – Верховний Суд України скасував результати другого туру виборів Президента України та призначив день переголосування другого туру на 26 грудня. Представники В. Януковича на оголошення рішення Суду не з'явилися, представники В.Ющенка оголосили про перемогу.
- **2004 р., 8 грудня** – внесені зміни до конституції України, які передбачали перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки.
- **2004 р., 26 грудня** – останній тур виборів Президента України. За його результатами
- **2004., 29 грудня** – ЦВК оприлюднила оновлені дані за підрахунками 100% протоколів, які надійшли в електронному вигляді. В.Ющенку віддали свої голоси 52% виборців, В.Януковичу – 44,19%. Л.Кучма звільнив А.Клюєва з посади віце-прем'єра.
- **2004 р., 31 грудня** – про складення із себе повноважень прем'єр-міністра і те, що збирається залишатися в політиці заявив В. Янукович.
- **2005 р., 23 січня** – інавгурація Президента України В. Ющенка. 2005 р.
- **2005 р., 4 лютого** – сформовано Кабінет Міністрів, який очолила Ю. Тимошенко.
- **2006р., 26 березня** – вибори до Верховної Ради України за пропорційною системою. Обрання Прем'єр – міністром України В. Януковича.
- **2006 р., 29 вересня** – відбулися урочистості та міжнародні конференції, присвячені 140 – річчю з дня народження видатного українського історика та державного діяча М.С.Грушевського в Києві, Кам'янці-Подільському, Львові, Вінниці.
- **2007 р., 30 вересня** – позачергові вибори до Верховної Ради України на пропорційній основі.
- **2007 р., жовтень** – обрання у Верховній Раді України на засіданні коаліції (Блок Наша Україна – Народна Самооборона, Блок Юлії Тимошенко) 227 голосами прем'єр-міністром України Ю.Тимошенко. Перехід Партії регіонів в опозицію.
- **2007 р., жовтень** – обрання у Верховній Раді України на засіданні коаліції (Блок НУ – НС, Блок Юлії Тимошенко) головою Верховної Ради А. Яценюка.
- **2008 р., 18 травня** – в м. Бар Вінницької області відбулася I Міжнародна науково-практична конференція «Бар. Барська земля – кризь призму століть», присвячена 607 річниці м. Бар та 75-річниці з часу заснування Барського району.
- **2008 р., 38 липня** – святкування в м. Києві 1020 – річчя хрещення Київської Русі.
- **2008 р.** — в Україні зареєстровано 143 політичні партії та блоки.
- **2008 р., грудень** – більшістю депутатів фракцій Блоку Ю. Тимошенко, Блоку НУ-НС, комуністів, Блоку Литвина Головою Верховної Ради України обраний В. Литвин.
- **2008 р., жовтень** – початок світової економічної кризи. Курс гривні в Україні по відношенню до американського долара впав з літа до грудня більш ніж у двічі (4,7 грн. за долар до 10,3 грн. за долар), а – євро станом на 17 грудня складав 14,5 гривні.
ВВП України в листопаді знизився на 14,4 %.
- **2008 р., 8 грудня** — в Москві, після кількох денного прощання віруючих, був похований Патріарх Московський і всея Русі Алексія II, який очолював УПЦ з 1990 р., був п'ятнадцятим її предстоятелем і прожив 79 років.
- **2008 р., 16 грудня** – в стінах Верховної Ради України Блок Юлії Тимошенко, Блок Наша Україна – Народна Самооборона і Блок Литвина підписали коаліційну угоду, яка закріпила

зобов'язання коаліції прийняти ряд законодавчих актів про ринок землі, про підготовку до всенародного референдуму щодо вступу України до НАТО, прийняття акту про героїку, історію та участь воїнів ОУН-УПА у Другій світовій війні.

- **2009 р. 1 січня** – виповнилося 100 років з дня народження легендарного борця за самостійну Україну, Провідника Організації Українських Націоналістів Степана Бандери (1909–1959).
- **2009 р. січень** – Верховна Рада України вирішила у 2009 році на державному рівні відзначити 100-ліття С. Бандери, 300-ліття Полтавської битви, 70-ліття проголошення Карпатської України, 85-ліття С.Параджанова, 170-ліття П.Чубинського, 370-ліття І. Мазепи.
- **2009 р., 18 січня** – підписання між прем'єр-міністрами Російської Федерації В. Путіним та України Ю.Тимошенко угоди про поставки газу в Україну та через Україну в Європу терміном на 10 років.
- **2009 р., 27 січня** – Священний синод РПЦ Московського патріархату обрав Патріархом Московським і всея Русі Кирила, до цього – Смоленського та Петербургського митрополита РПЦ.
- **2009 р., 27 січня** – відзначення в Україні на державному рівні 170-річчя з дня народження автора тексту Національного гімну України «Ще не вмерла Україна» – П.Чубинського.
- **2009 р., травень 2009 р.** – рішенням Верховної Ради України чергові вибори Президента України відбудуться 17 січня 2010 р.
- **2010 р., 17 січня** – перший тур виборів Президента України.
- **2010 р., 7 лютого** – другий тур виборів Президента України. В.Ф. Янукович обраний Президентом України.

Контрольні запитання

1. *Які причини призвели до розпаду СРСР у 1991 р?*
2. *Охарактеризуйте заяву ДКНС від 19 серпня 1991 р. Чому більшість людей, в тому числі в Україні, не підтримали Янаєва та інших заколотників?*
2. *Розкрити суть перебудови та її основних складових. Які вона мала наслідки для України.*
3. *Як проходив в Україні державотворчий процес у 1991— 2004 рр.?*
4. *Розкрити причини розгортання «помаранчевої революції» у 2004 р.*
5. *Виділити позитивні та негативні тенденції в розвитку української економіки на сучасному етапі.*
6. *В чому ви бачите позитивні зрушення в українській зовнішній політиці?*
7. *Порівняйте роботу урядів В. Януковича та Ю. Тимошенко.*
8. *Чому Україна стоїть на найнижчих сходинках у світі за життєвим рівнем населення?*
9. *Які на вашу думку причини виникнення в Україні 147 політичних партій.*
10. *В чому проявляється Болонський процес в Україні ?*

Словник історичних термінів

А

- **Абсолютизм** – необмежена самодержавна влада, форма державного правління, яка ґрунтується на сваволі правителя (царя, імператора, короля, цесаря, султана, шаха) і за якої досягається надзвичайно високий ступінь централізації державної влади.
- **Автономія** – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених Основним законом — Конституцією та іншими законами.
- **Авторитаризм** – політичний режим, який характеризується зосередженням в руках однієї людини або невеликої групи осіб необмеженої влади, звуженням політичних прав і свобод громадян та їх політичних об'єднань, суворою регламентацією їхньої активності, скороченням повноважень демократичних інститутів.
- **Агресія** – будь-яке незаконне, з погляду Статуту ООН, застосування сили однієї держави проти іншої, яке має на меті загарбання чужої території, ліквідацію або обмеження політичного суверенітету, насильницьке підкорення чи асиміляцію народу.
- **Акт Злуки** – проголошення воз'єднання двох 22 січня 1919 р. у м. Києві двох держав – УНР та ЗУНР у єдину Українську Народну Республіку.
- **«Акт проголошення відновлення Української держави»** – політична заява, проголошена 30 червня 1941 р. у Львові керівниками Проводу Організації Українських Націоналістів про створення самостійної держави і українського уряду на чолі із Я. Стецьком.
- **Альтернативні вибори** – вибори, в ході яких у виборчий бюлетень внесено декілька кандидатів чи політичних партій.
- **Анархізм** – ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, в основі якої лежить заперечення державного управління суспільством, знищення держави, невизнання ніяких авторитетів і порядку.
- **Анімізм** – одна із форм первісних релігій, яка визнає віру в існування душі людини, одухотворення природи та перевтілення душ.
- **Анексія** – насильницьке приєднання, загарбання однією державою території іншої держави та несанкціоноване її включення до складу своєї держави.
- **Анти** – давні південно-східні слов'янські племена, які проживали між Дніпром та Дністром у другій половині IV – на початку VII ст. Анти були знищені східними кочівниками — аварами.
- **Антропогенез** – процес виділення людини з тваринного світу, олюднення мавпи під впливом суспільної практики.
- **Аристократія** – одна із перших форм республіканського державного правління, при якій публічна влада належить родовій знаті, привілейованій частині населення.
- **Ареал** – зона поширення людини, видів тварин, рослин, корисних копалин, мов, діалектів тощо.
- **Археографія** – галузь історичної науки, яка вивчає на основі дослідження матеріальних пам'яток розвиток людського суспільства із найдавніших часів до пізнього середньовіччя (1 млн. років до н.е. – XVII ст.).
- **Асиміляція** – добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, мови тощо) раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу (етносу); засіб досягнення етнічної однорідності.

Б

- **Базис** – марксистська категорія для означення економічної структури суспільства – сукупності об'єктивних суспільних відносин, у які вступають люди між собою в процесі матеріального виробництва, обміну та споживання.
- **Барщина** – форма безкоштовної примусової праці феодално залежного селянина на свого феодала у X – XIX ст.; назва території Барського староства у XV – XVIII ст., історія якого детально описана у магістерській дисертації М.С.Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.»(1894 р.) та в науковій збірці матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції «Бар. Барська земля – кризь призму століть» (2008 р.).
- **Берлінська (Потсдамська) конференція 17 липня – 2 серпня 1945 р.** — третя зустріч глав

держав – переможниць у Другій світовій війні – У.Черчіля, Й.Сталіна, Г.Трумена. Прийняла рішення про демілітаризацію і денацифікацію Німеччини.

- **Бояри** – верхівка багатой, знатної та найбільш політично впливової частини феодального суспільства в Київській Русі, Галицько-Волинській, Литовсько-Руській державах, Московії, Молдові та Румунії.
- **Буддизм** – одна із найбільших світових релігій, яка виникла в середині I тис. до н.е. в Індії. Засновником буддизму був принц, який став Буддою – просвітленим вищими знаннями і досяг в процесі страждань нірвани – стану абсолютного спокою і досконалості, вказав людям шлях до істини та досконалості.
- **Бюджет** – розпис грошових прибутків і витрат держави, державних установ і підприємств на визначений період (рік).
- **Бюрократія** – привілейований прошарок у класовому суспільстві, який управляє на різних рівнях державними справами.

В

- **Валова продукція** – показник, що характеризує загальний обсяг виробництва продукції національної економіки, промислових чи сільськогосподарських підприємств у грошовому обчисленні.
- **Велике переселення народів** — процес переміщення кочових та осілих племен у IV – VII ст. – слов'янських, германських, сарматських, гунських, аварських на територію Римської імперії (до 476 р.) та інших держав Європи.
- **Вектор політики** – це напрям зовнішньої політики держави.
- **Волюнтаризм** – позиція суб'єкта політики – лідера держави, згідно з якою головними чинниками досягнення поставленої мети є воля, особисті плани та політичні наміри, а ігнорування об'єктивних законів історичного розвитку суспільства призводить до негативних економічних, політичних та соціальних наслідків.

Г

- **Генеалогія** – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію походження родів та окремих визначних осіб.
- **Генезис** – походження, виникнення, процес утворення, розвиток в прогресивному напрямку.
- **Геноцид** – політика (часто державна), спрямована на свідоме, цілеспрямоване повне або часткове винищення народів, націй, станів, політичних опонентів, ідеологічних та політичних противників. Штучний голодомор в українському селі в 1932–1933 рр. у 2006 р. був офіційно визнаний в Україні та в багатьох іноземних державах як геноцид радянського сталінського режиму проти українського народу.
- **Геополітика** – концепція, яка стверджує, що в основі політики (переважно зовнішньої) держави лежить співвідношення географічних чинників — географічного розташування країни, розміру території, клімату, наявності корисних копалин, густоти та етнічного складу населення, характеру їжі.
- **Гетто** – відокремлена територія, частина міста чи містечка, де проживали євреї. Назва з'явилася від венеціанського гетто в Італії у 1516 р. В роки Другої світової війни на території України було створено гітлерівцями 50 гетто, де проживало 810 тис. євреїв, яких у 1941–1943 роках було розстріляно чи спалено у крематоріях.
- **Голокост (спалений вогнем)** – цілеспрямована політика нацистів на чолі із А.Гітлером в 1933–1945 рр. в Європі, спрямована на фізичне винищення мільйонів євреїв.
- **Готи** – германські племена, які у III ст. створили на завойованих територіях Північного Причорномор'я свою феодальну державу – Гетику. Постійно здійснювали свої набіги на Балкани, Малу Азію, проти східних слов'ян антів. Найбільшої могутності Готська держава досягла за правління короля Германаріха (332–375 рр.)
- **Грамота** – поширений у XII – XX ст. документ (жалувана, договірна, купча, духовна, княжа, монастирська, гетьманська, князівська, королівська, приватна), завірений підписом і печаткою, який є важливим джерелом вивчення історії і права.
- **Громадянське суспільство** – це соціальний простір, у якому люди взаємодіють один з одним як незалежні один від одного, це суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинуті правові відносини, взаємодіє заради спільного блага.

- **Гуманізм** – теорія і практика, в основі якої лежить ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток людини.

Д

- **Двояк, подвійний гріш** (польськ. *dwójak*) – польська та литовська розмінна монета вартістю 2 гроші, яка вперше була відкарбована в 1565 р. за правління Сигізмунда II Августа (1548–1572) на монетному дворі у м. Вільно. Особливо велика кількість двояків була відкарбована за короля Яна II Казимира (1648–1668) у 1650–1654 рр., тобто у період українсько-польської війни. Вага срібного двояка дорівнювала 1,24 г, діаметр – 20 мм, проба срібла – 375.
- **Денарій** (в Україні його називали пенязем) – дрібна білонова монета карбування Польщі, Литви, Угорщини, Сілезії XIV – XVII ст. 1 денарій складав 1/10 гроша і 1/360 талера. Денар в скарбах другої половини XVII – XVIII ст., особливо Лівобережжя України, зустрічається досить рідко через низьку купівельну спроможність.
- **Денга** – російська срібна монета, що дорівнювала у XVI – XVIII ст. 1/2 копійки. Карбування її розпочалося в Московському князівстві з початку XV ст. Вона важила близько 1 г срібла. У XVI ст. з гривенки срібла карбувалося 300 копійок масою близько 0,68г і 600 денг масою бл. 0,34 г., Поява денги поклала початок російській десятковій монетній системі. Згодом копійка витіснила на деякий час денгу з грошового обігу. В 1700–1828 р. денга карбувалася з міді. У великій кількості зустрічається у скарбах та поодиноких знахідках XVIII ст. як на Лівобережжі, так і на Правобережжі України.
- **Декрет** – назва найважливіших актів вищих органів державної влади. Наприклад, декрет про Мир, декрет про Землю 1917 р.
- **Демагогія** – використання необгрунтованих обіцянок для залучення електорату на свій бік, переконання інших в тому, в чому сам не переконаний.
- **Демографія** – наука, що вивчає склад і рух населення та закономірності його розвитку. Демографія історична — як складова частина поняття демографія досліджує зміни чисельності населення та його відтворення упродовж історії людства чи окремі його періоди.
- **Демократія** – форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади та участі його в управлінні державою.
- **Деномінація** – це зміна грошової вартості грошових знаків з метою стабілізації національної валюти чи спрощення розрахунків.
- **Денонсація** – у міжнародному праві повідомлення однією із сторін про відмову від виконання умов укладеного між сторонами договору.
- **Депортація** – насильницьке вигнання чи виселення частини населення із постійного місця проживання в інші віддалені регіони держави як засіб адміністративного покарання.
- **Держава** – будь-яка існуюча колись або тепер стала соціально-політична структура, базовий інститут політичної влади та політичної організації суспільства, що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, розвитку і задоволення загальнонаціональних потреб та інтересів.
- **Державна влада** – одна із форм політичної влади, спеціально організована система державних органів, організацій та установ, створена для управління усіма сферами суспільного життя.
- **Децентралізація** – управлінська політична система, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування з метою реалізації регіональних програм.
- **Дисидентство** – морально-політична опозиція до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідей та цінностей. В Україні найвищого піднесення набув дисидентський рух (самостійницький, правозахисний, релігійний) в 1957 – 1989 рр.
- **Дискримінація** – часткове чи повне, тимчасове чи постійне обмеження або позбавлення конституційних прав певної категорії громадян за расовою чи національною приналежністю, політичними і релігійними переконаннями, статевою орієнтацією.
- **Директорія УНР** – колективний (п'ять директорів) тимчасовий орган влади в УНР, створений в листопаді-грудні 1918 р. на чолі із В.Винниченком.
- **Діаспора** – розпорошення, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі батьківщини, сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають поза її межами. Українська діаспора за кордоном на

початку ХХІ ст. нараховує близько 11 мільйонів українців, з яких – 8 млн. проживає у Східній діаспорі, а 3 млн. українців проживають у Західній діаспорі (її центр знаходиться у канадському місті Торонто).

- **Драйпелькер** – назва прибалтійсько-шведських, бранденбургсько-пруських, угорських білонних грошей номіналом в 1,5 гроша, які карбувалися у ХVІІ ст. як наслідування німецьких грошенів (3 крейцери). За вагою та пробою срібла драйпелькери не відрізнялися від польських та литовських півтораків, тому дуже часто разом із ними складають основну масу скарбового матеріалу ХVІІ ст., який належить до періоду Гетьманщини.
- **Дукат** – золота монета масою 3,5г. За зразком венеціанських та флорентійських дукатів (флоринів та цехінів) ХІІІ ст. випускались у ХІV–ХVІІІ ст. монети із високоякісного золота у багатьох країнах Європи, в тому числі – в Речі Посполитій. В Україні дукат називали “червоним” або “червоним золотим”. Курс одного золотого дуката був у 2 –2,5 рази більший від курсу срібного талера. Поява дуката була викликана потребами економічного розвитку та міжнародної європейської торгівлі. Дукати на українському ринку не розрізняли за державною приналежністю через стабільну вагу та приблизно однакову пробу золота. В українських скарбах пізнього середньовіччя та нового часу найчастіше зустрічаються голландські, угорські дукати, рідше польські та російські.
- **Дукач** – золота, срібна чи бронзова нашійна прикраса, виготовлена із дукатів, талерів, медалей та монет середніх номіналів. Дукачі носили жінки в Україні у ХVІІІ – на початку ХХ ст. Трапляються знахідки окремих дукачів в скарбах монет ХVІІІ – ХІХ ст. на Лівобережжі та в західноукраїнських землях. Як правило, їх використовували в міщансько-селянському середовищі.

Е

- **Еволюція** – процес поступових змін, суть яких полягає в спрощенні або ускладненні розвитку чого-небудь або кого-небудь.
- **Екзогамія** – звичай, який за первіснообщинного ладу забороняв шлюби між членами однієї родової групи.
- **Експансія** – активне проникнення в економічну, фінансову чи політичну сфери, загарбання чужих територій, ринків, джерел сировини, дешевої робочої сили.
- **Екстенсивний шлях розвитку** – розвиток економіки, що характеризується збільшенням кількості продукції, яка випускається за рахунок збільшення посівних площ, поголів'я худоби, кількості працівників, робочих місць, сировини та матеріалів.
- **Етногенез** – походження народів, народностей та націй.
- **Етнос** – позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями, звичаями, нормами, релігією, самосвідомістю та назвою.

Є

- **Європейський Союз (Європейське співтовариство)** – це об'єднання 27 демократичних європейських країн, які підписали так званий Маастрихтський договір 7 лютого 1992 р. в Нідерландах (чинний із 1 листопада 1993 р.). Цей союз був створений у 1957 р. До нього входять з 25. 03.1957 р. країни: Бельгія, Нідерланди, Франція, Німеччина, Італія, Люксембург, із 1.01.1973 р. – Данія, Ірландія, Великобританія, із 1.01.1981р. – Греція, із 1.01.1986 р. – Іспанія, Португалія, із 1.01.1995 р. – Австрія, Фінляндія, Швеція, Чехія, Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Угорщина, Мальта, Польща, Словенія, Словаччина, із 1.01.2007 р. – Болгарія, Румунія. Кандидатами на вступ до Євросоюзу є: Туреччина, Хорватія. Країни – кандидати на вступ до Євросоюзу мають відповідати Копенгагенським критеріям, затвердженим в червні 1993 р. Союз не є суб'єктом міжнародного публічного права, але має повноваження на участь у міжнародних відносинах та відіграє у них важливу роль.
- **Єфимок** – російська назва талера. Назва походить від першої частини чеської назви міста і першого талера – Іоакімсталер. За відсутності в російській монетній системі, що існувала з 1534 р., великої срібної монети, у 1654 р. було здійснено спробу створити монету талерного типу. Олексій Михайлович (1645–1676), який раніше переважно використовував західноєвропейські талери як сировину для карбування дротяних копійок, відкарбував на талерах російські рубльовики вагою 28 г. Емісія срібних рублів була припинена 1655 р.,

натомість в обіг було запроваджені талери з контрмаркою (зображення царя верхи на коні та дата 1655), які одержали назву «єфимка з признаком». Їх вартість склала 68 срібних копійок. Емісія єфимків була припинена 1656 р. Єфимки зустрічаються в окремих українських скарбах другої половини XVII ст.

З

- **Злотий талер** – польська срібна монета XVII ст. вартістю 30 грошів, яку карбував у 1620–1622 рр. король Сигізмунд III (1587–1632). Монету ще називали «півкопок» або «легкий талер», її вага становила 12,5 г срібла, що відповідало золотому. Багато згадок про злотий талер зустрічається в польських та українських письмових документах.
- **Зображальні історичні джерела** – джерела, які своєрідно характеризують особливості розвитку суспільства, образно віддзеркалюючи історичну дійсність (графічні книжкові зображення, портрети, жанрові та історичні зображальні джерела, кінофотовідеодокументи, картографічні, боністику, народні картини,)
- **Золотий (злотий)** – золота та срібна монета і лічильна одиниця Польщі. Грошова реформа 1526–1528 рр. запровадила в Польщі злотову систему. 1 злотий ділився на 5 шостаків, 10 трояків, 15 півтораків, 30 грошів, 60 півгрошів. Хоча монета мала номінальну вартість 30 грошів, реальна її вартість не перевищувала 18, тим самим польський злотий прирівнювався до орта чи тимфа. Золотий часто згадується в українських козацьких літописах, гетьманських універсалах, старшинських щоденниках, актових документах XVII – XVIII ст.

І

- **Ідеологія** – система ідей та поглядів на політичне життя, яке відображає інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів.
- **Історія** – наука, яка вивчає життя, побут, культуру різних народів, історичні події з найдавніших часів до сьогодення.
- **Історичне джерелознавство** – спеціальна галузь наукових історичних знань, яка вивчає походження історичних джерел, теорію і методику їхнього використання в історичних дослідженнях, склад, структуру і функціонування бази історичної науки.
- **Іслам** – наймолодша із світових релігій та друга в світі за кількістю віруючих. Заснована у 622 р. пророком Мухам медом. Коран, який писався протягом 100 років, є священною книгою мусульман. У 114 суррах Корану викладено основи віри мусульман у Аллаха, рай і пекло, основні обов'язки віруючих, правові питання.
- **Історіографія** – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію історичної науки.
- **Імідж (піар)** – образ, що цілеспрямовано формується й покликаний справити емоційно-психологічний вплив на певних осіб, організації, держави з метою популяризації, політичної реклами тощо.
- **Імпічмент** – недовіра з боку народу, політичних сил, опозиції до діючого президента.
- **Імперія** – велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі країн, народів, колоній, які примусово приєднані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків.
- **Імперіал** (лат. imperialis – імператорський) – російська золота монета вагою 11,61г 616-ї проби, вартістю в 10 рублів, яка випускалась з перервами з 1755 до 1897 р. Запроваджений імператрицею Єлизаветою Петрівною (1741–1762). Імперіал поширений в Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст., а з кінця століття – в Правобережжі.
- **Іоакімсталер** – назва чеського гульденгроша, який розпочали у 1518 р. карбувати в м. Іоакімсталь (місто, близько якого знайшли великі поклади срібла). Спочатку цей тип монет одержав назву іоакімсталер, пізніше – талер. Маса монети становила 29, 23г (27,2 г чистого срібла), проба срібла – 931-ша, діаметр – близько 40 мм.
- **Інаугурація** – урочиста процедура вступу на посаду глави держави. В більшості демократичних держав вона відбувається через місяць після виборів. Інаугурація Президента України В.А.Ющенка відбулася 23 січня 2005 р. в Маріїнському палаці, президента США Барака Обами – 20 січня 2009 р. в Білому Домі.
- **Інтенсивний шлях розвитку** – розвиток економіки, при якому збільшення випуску продукції досягається за рахунок впровадження досягнень науково-технічного прогресу, новітніх технологій, підвищення рівня організації і управління (менеджменту), ефективного

використання наукових, технічних, матеріальних і людських ресурсів.

- **Інфляція** – переповнення грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що спричиняє знецінення їх, зростання цін на предмети першої необхідності, зниження валютного курсу, падіння заробітної плати. Інфляція виступає передвісником та наслідком економічної кризи.
- **Інфраструктура** – комплекс галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна, профільна, вища освіта, охорона здоров'я, сфера побуту і послуг).

Е

- **Електорат** – виборці в демократичних державах, які мають право із 18 років обирати та бути вибраними в органи влади.

К

- **Канонізація** – офіційне визнання і проголошення посмертно християнською Церквою певної людини святою із причисленням її до лику святих.
- **Карбованець** – українська назва російського рубля. Вона виникла у другій половині XVIII ст., коли на гурт рубля імператриці Катерини II (1762 –1796) наносили косі нарізи (карби) замість гуртових записів. Вага монети складає 24 г. Карбованці часто зустрічаються в скарбах другої половини XVIII ст. на території Лівобережжя.
- **Кирилиця** – давньослов'янський алфавіт, названий на честь Кирила, який у 863 р. створив для старослов'янської мови глаголицю, яку в ті часи називали «кириловицею». Є припущення істориків, що кирилицю створив у IX – на поч. X ст. учень Кирила і Мефодія – Климент Охридський. Кирилиця складалася на базі грецького письма із 24 літер. Найдавнішою книгою, написаною кирилицею, є Остромирове Євангеліє, датоване 1056 –1057 рр.
- **Колабораціонізм** – співробітництво населення та окремих європейських урядів з фашистською окупаційною владою у період Другої світової війни.
- **Колонізація** – заселення вільної території на окраїнах власної країни чи заснування поселень у залежній країні.
- **Компромiс** – порозуміння з політичним противником, досягнуте шляхом взаємних поступок та збалансування власних інтересів.
- **Консерватизм** – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що базується на збереженні та підтриманні існуючих форм соціальної структури, усталених цінностей і морально-правових основ.
- **Консолідація** – зміцнення, згуртування, об'єднання зусиль окремих людей, груп, прошарків, партій для досягнення спільної мети.
- **Конституція** – основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права, свободи та обов'язки громадян.
- **Конфедерація** – союз суверенних держав, які, зберігаючи свою незалежність, об'єднуються на певний час задля досягнення конкретної спільної мети.
- **Копа** – литовська, польська та українська лічильна одиниця в 60 грошів.
- **Копійка** – російська срібна з 1534 р., а в 1656 – 1663 і з 1718 р.– мідна монета. Копійка складає 1/100 рубля. В другій половині XVII ст. 1 копійка = 1 півтораку. Назва пішла від зображення на аверсі новгородської денги вершника із списом («копём»). Копійки-новгородки та їхні фракції карбувалися на всіх монетних дворах – у Москві, Новгороді та Пскові. Копійка дорівнювала 0,68 г сріблі. 1 рубль = 100 копійкам = 200 московським денгам = 400 полушкам. До 1718 р. вага копійки зменшилася до 0,28 г. Із 1534 р. до 1718 р. незмінним залишалася техніка виготовлення маленьких дротових монеток із нерівними краями та роки карбування кирилицею. У 1704 р. в обігу з'явилися базові грошові одиниці часу петровської реформи – срібний рубль і кругла мідна копійка, на якій вперше з'явився номінал «копійка». Мідні (рідше срібні) копійки часто зустрічаються в українських скарбах XVII –XVIII ст. Сьогодні в Україні копійка – найдрібніша розмінна грошова одиниця, яка дорівнює 1/100 гривні.
- **Космополітизм** – теорія і практика, в основі якої лежить теза про необхідність заміни національного громадянства світовим.
- **Кошовий отаман** – виборний керівник на Запорізькій Січі, який обирався усім козацьким

товариством 1 січня на один рік.

- **Князь** – керівник ранньофеодальної держави чи удільного князівства у IX – XVI ст. в Київській Русі, Галицько-Волинській державі, Великому князівстві Литовському, Московському князівстві. У XVIII – XX ст. – це дворянський титул.
- **Красзнавство історичне** – спеціальна історична дисципліна, яка комплексно вивчає історичне минуле, діяльність відомих діячів, розвиток певного краю.
- **Крейцер** – австрійська мідна монета, поширена в другій половині XVIII ст. в правобережних та західноукраїнських землях.
- **Кріпосне право** – форма феодальної залежності селян: прикріплення їх до землі і підпорядкування адміністративній і судовій владі феодала. Кріпосне право було відмінено в Наддніпрянщині у 1861 р., в Західній Україні – у 1848 – 1853 рр.
- **Культ особи** – єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає возвеличення однієї особи, приписування їй заслуг, які належать народу, або іншим історичним особам, сліпе поклоніння «вождю».

Л

- **Левендаальдер або левок** (нідерл. Leuwendaalder – талер з левом) – великий срібний талер з зображенням лева Голландської республіки, що стало причиною назви талера. Карбування левендаальдерів розпочалося у 1575 р. в незалежних Нідерландах під час визвольної війни з Іспанією. Вага левків складала 26,0 – 27, 64 г (20,736 г чистого срібла), проба срібла – 800, діаметр – 40 мм. На аверсі монети зображена фігура воїна в латах, який тримав щит із гербом провінції. Левендаальдер був досить поширеною монетою в українських землях другої половини XVI – XVII ст. В скарбах найчастіше зустрічаються левки провінцій та міст Голландської Республіки: Гельдерна, Утрехта, Оверісселя, Зволле, Бельгії, м. Кампена.
- **Легенда** – написи на аверсі та реверсі монети.
- **Легітимність** – визначення або підтвердження законності права чи повноваження, суспільне визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, змін у структурах влади.
- **Лібералізм** – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентаризму, вільного підприємництва та демократичних свобод.
- **Літописи** – важливі історичні письмові (нерративні) джерела XII – XVIII ст., характерною особливістю яких є виклад історичних подій у хронологічній послідовності.

М

- **Магдебургське право** – норми звичаєвого права німецького міста Магдебурга (XIII ст.), яке було пізніше поширене на ряд торгових міст Німеччини, Речі Посполитої, Чехії, Угорщини. В Україні Магдебургське право у XV – XVIII ст. одержали: Володимир-Волинський (1324р.), Львів (1352 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Київ (1394 р.), Хмельник (1448 р.), Бар (1540 р.), Ялтушків (1548 р.), Уланів (1552 р.), Брацлав (1564 р.), Літин (1578 р.), Немирів (1581 р.), Шаргород (1588 р.), Копайгород (1624 р.), Вінниця (1640 р.), Тульчин (1787 р.) та інші. Згідно цього права міста отримували право самоврядування на чолі із виборним магістратом та радою.
- **Маргіналізація** – незавершений, неповний перехід людини в нове соціальне середовище, за якого вона втрачає попередні соціальні зв'язки, але ще не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя.
- **Матріархат** – одна із форм суспільної організації в ранній період первіснообщинного ладу. Характеризується керівною роллю матері в сім'ї, наслідування майна, родинних зв'язків по жіночій лінії. В первісній релігії періоду матріархату був поширений культ жінки-праматері. Про це свідчать численні археологічні знахідки глиняних жіночих фігурок.
- **Масони** – релігійно-етичний рух, який виник у XVII ст. і був продовженням цехових організацій. Масони виступали за всевітнє братерство, удосконалення суспільства, самовдосконалення людини, реакційно відносилися до церкви та самодержавства. В Україні перша масонська організація виникла у 1742 р. в с. Вишневі на Волині, а масові організації з'явилися на початку XIX ст.
- **Масштаб цін** – це засіб вираження вартості (ціни) товарів у грошових одиницях.
- **Міфи** – одна із перших форм свідомості людей, це розповіді, в яких в образній формі

відображені уявлення древніх народів про походження світу, явища природи і життя людей. Міфи є духовною цінністю племені.

- **Метрополії** – держави, які володіють колоніями, напівколоніями.
- **Менталітет** – стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають прагнення, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія.
- **Модернізація** – оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, переробка відповідно до сучасних вимог. Радянська модернізація України проходила в ході сталінської форсованої індустріалізації (1928–1939 рр.)
- **Монархія** – форма державного правління, за якої верховна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи — глави держави, як правило, спадкоємного правителя, монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої влада обмежується парламентом чи главою уряду.
- **Московка** – назва московської денги, яка карбувалася у XVI – XVII ст. із срібла. Її ще називали «шабляницею», оскільки її аверс мав зображення вершника із шаблею в руках. Зустрічається разом з копійкою та полушкою в скарбах Київщини, Чернігівщини та Новгород-Сіверщини.
- **Монета** – злиток металу певної (переважно круглої) форми, маси, вартості та проби металу, який є узаконеним засобом обігу.
- **Монетна регалія** – (лат. regalis – буквально те, що належить королю) монопольне право на карбування і випуск в обіг монет.

Н

- **Національний дохід** – новостворена у сфері матеріального виробництва вартість, або частина сукупного (валового суспільного) продукту, що залишається після спожитих засобів виробництва.
- **Націоналізація** – насильницьке вилучення на користь держави приватної власності: землі, підприємств, установ, банків, транспорту, шахт, рудників тощо.
- **Національна грошова система** – це встановлена державою форма організації грошового обігу в державі, включаючи порядок емісії національних грошових знаків.
- **Націоналізм** – ідеологія, світогляд, відповідно до якого нація вважається головним чинником в історії. Найголовніша мета націоналістів – здобути незалежність нації та побудувати національну соборну державу в інтересах цієї нації
- **Нація** – історична спільність людей, яка складається в процесі формування спільності території, економічних зв'язків, традицій, мови, етнічних особливостей культури, національного характеру та менталітету.
- **Новгородка** – поширена в Росії та в Новгород-Сіверщині назва денги. Після введення в Московському царстві у 1534 р. єдиної грошової системи, новгородка стала основною грошовою одиницею (вага 0,68 г). В кінці XVI ст. одержала назву копійка. Срібна копійка зустрічаються в українських скарбах в другій половині XVII – XVIII ст. На Правобережжі вона прирівнювалася до півторака (1,5 гроша).
- **«Новий порядок»** — назва нацистського окупаційного режиму, встановленого на території, окупованій німецько-фашистськими загарбниками в 1939-1945 рр.
- **Номінал** – (лат. Nominalis – іменний) позначення вартості на монетах. Переважно зображався арабськими цифрами, в Московському царстві до початку XVIII ст. старослов'янськими літерами.
- **Нумізматика** – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає монети, історію грошового обігу, техніку монетної справи, історію монетних дворів, виявляє їх суспільні, економічні і політичні функції, розробляє методики вивчення скарбів та окремих монет, їх опис, облік, зберігання, систематизацію та демонстрацію (на виставках, в музейних експозиціях).

О

- **Обол** – найдрібніша срібна монета Польщі, Литви, Сілезії XIV –XVII ст. 1 обол дорівнював 1/2 денарія (пенязя). Монета карбувалася за часів правління Сигізмунда II Августа (1545–1572). Сілезькі оболі номіналом в 1 гелер, відкарбовані у 1652– 1654 р. за правління Єлизавети Лукреції (1625–1658) на Тешинському монетному дворі. Оболі зустрічаються у невеликій кількості в скарбах західноєвропейських монет періоду Гетьманщини (переважно

другої половини XVII ст.).

- **Окупація** – тимчасове захоплення військами однієї держави території іншої держави та використання її матеріальних і людських ресурсів. Це форма контролю агресорів над захопленими силою територіями.
- **Олігархія** – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група.
- **Організація Об'єднаних Націй** – міжнародна організація держав, створена у 1945 р. з метою підтримки і зміцнення миру, безпеки і розвитку співробітництва між державами. Україна є співзасновницею (53 держави) та активною учасницею ООН.
- **Орлянка** – українська назва срібного флорина Священної Римської імперії XVIII – XVIII ст, на аверсі якого, на всьому полі монети, зображено імперського орла.
- **Орт** – срібна польська грошово-лічильна одиниця і монета, вартістю з середині XVII ст. 18 – 30 грошів. Її назва – німецького походження і означає 1/4 частину талера. Як вагова одиниця орт в XVI ст. становив 1/4 золотого дуката та срібного талера. В скарбах XVII ст. на території України поряд із ортами Речі Посполитої зустрічаються срібні орти (вартістю 18 грошів) Бранденбургсько–Пруської держави, Сілезії, Швеції, Данії.
- **Остарбайтери** – особи, привезені із східних окупованих територій до Німеччини та Австрії для виконання примусових робіт. За роки війни серед 2,8 млн. остарбайтерів – 2,4 млн. осіб були українцями.
- **Осьмак** – українська назва польського срібного гроша у XVI – XVII ст. Назва походить від того, що осьмак прирівнювали до 8 литовських високопробних денаріїв. Назва осьмак зустрічається в козацьких літописах і актових джерелах XVI – початку XVIII ст.
- **Операція «Вісла»** – депортація українців з Польщі на територію УРСР, частини (150 тис. лемків) – по різних землях Польщі у 1947 р. як засіб боротьби проти ОУН – УПА.
- **Опозиція** – організація, партія, група осіб, особа, які виступають проти панівної в суспільстві думки, президента, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

II

- **Патагон** – срібна монета талерного типу Іспанських Нідерландів, карбування якої розпочалося із 1612 р. за Альберта та Ізабелли (1599–1621). В скарбах Гетьманщини зустрічаються переважно патагони і напівпатагони 20–30-х рр. XVII ст. Вага патагона становить 24, 55 г.
- **Півгріш** – польська і литовська срібна, а з XV ст. білонова монета, що дорівнювала 1/2 гроша. У XV– XVI ст. півгріш був найпоширенішою срібною монетою в Польщі та в Україні. Його вага становила 1,03 – 1,55 г, діаметр – 17 мм. На аверсі польських коронних півгрошів часу правління Сигізмунда II Августа (1544–1572) зображався орел та по колу напис: «MONETA: REGNI: POLONIE: 1526», з іншої сторони монети – погонь – герб Великого князівства Литовського.
- **Півторац, півторагрошовик (чех)** – польська і литовська срібна монета XVII ст., вартістю в 1,5 гроша або 3 півгроша (тому цифру «3» постійно карбували на монеті). Півтораки випускались на монетних дворах Речі Посполитої. Півторац з'явився через відсутність на грошовому ринку монети, яка б дорівнювала половині трояка. Маса півторака в 1614 р. становила 1,54 г (0,72 г чистого срібла), в 1623 р. – 0,6–1,2 г (0,31 г чистого срібла). Проба срібла – 250 – 375. Півтораки (переважно емісії 20-х рр.), які на українських землях називали ще «чехами», були найпоширенішою розмінною монетою на українських землях XVII – першої половини XVIII ст.
- **Писемні історичні джерела** – один із найважливіших видів джерел, який з допомогою оригіналів чи списків передає думки людей, дух описаних в той чи інший час подій, їх оцінки з позицій сучасників. До цих джерел належать: твори античних авторів, літописи, хроніки, щоденники, джерела особливого походження, актові документи, універсали, грамоти, конституції, актові та ділові документи, статистичні джерела, матеріали соціологічних досліджень, судово-слідчі документи, документи громадських об'єднань, періодична преса, мемуари, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки, історичні монографії, дисертації, агіографічна, наукова та художня література.
- **Плюралізм** – ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціального розвитку, що базується на існуванні декількох незалежних начал політичних знань і розуміння буття, це визнання і сприйняття інших думок та позицій.

- **Полтинник, полтина** – російська срібна та мідна монета карбування XVII – XIX ст., що дорівнювала 1/2 рубля. Полтина як мідна монета масою 16 – 20 г і діаметром 45 мм вперше була відкарбована за правління Олексія Михайловича (1645–1676). Полтина «мідний єфимок» перебувала в грошовому обігу Московського царства та частково Лівобережжя Гетьманщини до мідного бунту 1662 р.
- **Полушка** – з 1534 р. російська срібна дрібна монета вартістю 1/4 копійки і вагою 0,17 г. Останні срібні полушки карбувалися у 1613–1645 рр. за царювання Михайла Федоровича Романова (1613 –1645). Мідна полушка карбувалася із 1700 до 1810 р. На аверсі полушки зображений російський двоголовий орел із однією короною, на реверсі розміщено напис в два рядки «полу - шка», внизу дата старослов'янськими буквами чи арабськими цифрами. Полушка часто зустрічається в скарбах із мідними монетами XVIII ст. різних номіналів на території Лівобережної України.
- **Португал** – західноєвропейська, переважно іспанська, велика золота монета вартістю в 10 дукатів, вагою 34 – 35 г чистого золота.
- **Політика** – специфічний вид діяльності соціальних суб'єктів, пов'язаний із боротьбою за владу, її утриманням та використанням, управлінням державними та суспільними справами. У залежності від масштабів, спрямованості, змісту завдань політика поділяється на внутрішню та міжнародну.
- **Політична система** – це цілісна, інтегрована сукупність, політичних суб'єктів, структур і схильність політиків домагатися визнання їхньої громадської діяльності, популярності, вдаючись до простих, прийнятних для населення аргументів та пропозицій, часто уникаючи непопулярних, але необхідних заходів щодо вирішення суспільних та економічних проблем.
- **Правова держава** – це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади, яка базується на принципах законності, поваги до особи й недоторканості її прав і свобод, верховенства права, альтернативної виборчої системи, дотримання Конституції та інших законів усіма громадянами держави.
- **Прагматизм** – теорія та практика, основою яких є визнання досягнення поставленої мети головним критерієм результативності діяльності.
- **Приватизація** – процес передачі будь-якої форми власності (державної, муніципальної, колективної, особистої) за плату чи безкоштовно у приватну власність.
- **Пріоритет** – першість у відкритті, винаході, висловлюванні ідеї, переважне право, значення чогось.
- **Пропорційна система виборів** – демократична виборча система, у якій беруть участь політичні партії чи блоки партій, а електорат обирає не конкретних кандидатів від виборчих округів, а як правило лідерів політичних партій.
- **Протекціонізм** – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції шляхом збільшення експорту і обмеження імпорту.

Р

- **Реабілітація** – поновлення на державному рівні доброго імені чи репутації, несправедливо обвинуваченої, обмовленої або засудженої (в тому числі до смертної кари) людини.
- **Революція** – докорінна зміна, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану суспільства до іншого, який зумовлює ліквідацію віджилого суспільного устрою та утвердження нового.
- **Рейхскомісаріат «Україна»** — адміністративно-територіальна одиниця, створена німецьким керівництвом у вересні 1941 р. на чолі із рейхскомісаром Еріхом Кохом. Об'єднала 12 українських областей із центром у м. Рівному.
- **Репарації** – повне чи часткове відшкодування державою, яка зазнала під час війни поразки, матеріального збитку (у грошовому чи матеріальному виміру) країні переможниці.
- **Республіка** – форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом.
- **Речові історичні джерела** – це матеріальні джерела, які зберігають історичну інформацію про минуле у предметній формі, відображають виробничу і творчу діяльність людей в минулому (археологічні, нумізматичні, гончарні, архітектурні, озброєння, одяг).
- **Ріксдаальдер** – талери провінцій Голландської республіки (Західної Фризії, Зеландії, Голландії, Оверіселля, Утрехта, м. Кампена, м. Цволле) та Південних Нідерландів. Часто

зустрічається в скарбах Гетьманщини разом із альбертусталерами Іспанських Нідерландів, рейхсталерами Священної Римської імперії та левендаальдерами Голландської республіки. Вага ріксдаальдера становить 27,6 – 28,6 г, проба срібла – 900, діаметр близько 40 мм.

- **Реверс** – (франц. – revers) зворотний бік монети, на якому переважно зображали номінал чи портрет правителя.
- **Регалії** – атрибути, ознаки влади, гідності, посади, які часто зображалися на монетах і медалях. До регалій імператорів та королів епохи середньовіччя та нового часу належать корона, діадема, жезл, меч, трон, мантія, скіпетр, держава. До регалій вищого духовенства та абатств належать літургійні шата, патериця єпископська, митра, нагрудний хрест.
- **Рейхсталер** – талер, який карбувався з 1566 р. згідно з імперською монетною стопою Священної Римської імперії. Маса рейхсталера становить 29,23 г (25,98 г чистого срібла) срібла 888,89-ї проби. Курс монети спочатку був визначений у 68 крейцерів, а з 1580 р. – у 90 крейцерів. Після 1623 р. рейхсталер дорівнював 32 срібних імперських грошів. Рейхсталери карбували у багатьох німецьких державах до середини XVIII ст.
- **Ремедіум** – офіційно допустима межа відхилення фактичної ваги монети від її норми, а також допустиме відхилення проби монети від встановленої норми.
- **Реформа** – перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючого соціально-економічного ладу.
- **Розкуркулювання** – процес позбавлення радянською владою в ході суцільної колективізації землі та власності у багатих та середніх селян, а також насильницьке їх виселення з України (близько 1,5 млн. осіб) до Східних і Північних районів Росії.
- **Рубель** – російська вагова, лічильна та грошова одиниця, що містила 100 копійок. З 1704 р. – велика срібна монета, вагою в один талер (28 г). Термін «рубль» виник у Новгороді в XIII ст. і став назвою новгородської гривні, а після реформи 1534 р. рубль став лічильною одиницею, яка дорівнювала 100 срібним новгородкам (копійкам). У 1654 р. за царя Олексія Михайловича (1645–1676) були відкарбовані срібні рублі на західноєвропейських талерах, із яких попередньо було стерто герби та легенди. На аверсі монети була вміщена назва «рубль», двоголовий орелі дата карбування: «Лето 7162». На реверсі монети розміщувалося традиційне зображення царя, що скаче на коні, який тримає в правій руці скіпетр. Нова грошова реформа, розпочата Петром I (1682–1725) у 1698 р., в основі десяткової монетної системи поклала рубель вагою 28 г, який ділився на 100 срібних, пізніше мідних копійок. Діаметр монети складала 40 мм, проба срібла – 700– 840. За правління Катерини II (1762– 1796) із 1764 р. вміст чистого срібла в рублі зменшився до 18 г (4 золотники 1 доля) при загальній вазі 24 г. В скарбах монет XVIII ст., особливо знайдених на Лівобережжі, рублі зустрічаються досить часто. Рубель був основною грошовою одиницею в СРСР (1922–1991 рр.) та Російської Федерації.
- **Рюриковичі** – династія варязько-руських князів XI – XVI ст., в тому числі великих князів київських, галицько-волинських, московських, володимирівських, московських царів до Федора Івановича включно.

С

- **Світова Організація торгівлі (СОТ)** – міжнародна організація торгівлі, створена з метою взаємовигідного розвитку міжнародних торговельних відносин та підтримки національних економік членів організації, сприяння ширшому використанню науки, новітніх економічних технологій в умовах переходу до інформаційного суспільства та світової глобалізації. Україна стала членом СОТ 15 травня 2008 р.
- **Селянство** – клас дрібних сільськогосподарських виробників, які ведуть своє господарство власними знаряддями праці та власними силами.
- **Сєвські чехи** – російська підробка польських срібних півторагрошовиків, які карбувалися на Сєвському монетному дворі (тепер Орловська область) у 1686 році для грошового обігу Лівобережної України за правління царівни Софії (1682 –1689). На лицьовому аверсі монети було зображення двоголового орла під трьома коронами, легенда містила початкові букви латиною імен і титулів Івана і Петра Олексійовичів. Сєвські чехи карбувалися недовго і їхня обігова роль на грошовому ринку Гетьманщини була незначною. В скарбах ці монети зустрічаються дуже рідко.
- **Скіфи** – загальна назва кочових іракомовних племен Північного Причорномор'я VII – III ст. до н.е. Скіфи розділялися за свідченням Геродота на декілька груп: царських скіфів, скіфів-

кочівників, скіфів-орачів та скіфів-землеробів. Наприкінці VI ст. до н.е. у скіфів сформувалася держава рабовласницького типу на чолі із царем. Найбільшого розквіту Скіфія досягла у IV ст. до н. е. за царя Атея.

- **Скоєць** – польська лічильна одиниця, що дорівнювала 2 грошам.
- **Солід (шеляг)** – дрібна білонна і мідна монета XVI – XVIII ст. європейських країн, вартістю 1/3 гроша. Польські та литовські шеляги з'явилися в результаті реформи короля Стефана Баторія (1576 –1586) в 1579 р. Шеляг дорівнював 6 денаріям чи 1/3 польського гроша. Його маса становила 1,13 г (0,18 г чистого срібла), діаметр – 16 мм.. У 1627 р. Сигізмунд III припинив випуск солідів, а на територію Польщі, Литви, України, Білорусії масово почали завозитися низькопробні соліди Пруссії та Прибалтійських володінь Швеції. Соліди білонні та мідні досить часто зустрічаються поряд із півтораками, трояками та шостаками в українських скарбах XVII ст.
- **Статус** – стан, становище, правовий стан.
- **Стратифікація суспільства** – вертикальне, рангове розшарування (диференціація) суспільства на верстви, шари, страти, які розрізняються за рівнем життя, наявної власності, доходів, місця і ролі в суспільстві.
- **Суверенітет** – повна незалежність держави від інших держав в зовнішніх і внутрішніх справах.

Т

- **Табір смерті** – територія, спеціально підготовлена і обладнана для масового фізичного знищення людей. В роки війни фашисти на території Європи створили 1634 концентраційні табори, в тому числі 6 таборів смерті для знищення євреїв. Також в окупованій Європі було організовано 900 трудових таборів. На території України діяли 180 концентраційних таборів для військовополонених та 50 єврейських гетто.
- **Таври** – за свідченням грецьких міфів та істориків – це найдавніше корінне населення (надзвичайно жорстоке) південної частини Кримського півострова, яке проживало тут із IX ст. до н. е. до IV ст. Таври вели боротьбу із кіммерійцями, скіфами, сарматами, грецькими державами-полісами, римлянами.
- **Талер (таляр)** – велика срібна монета країн Європи XVI–XVIII ст. вагою 27–30 г. Як свідчать письмові та скарбові джерела, на українському ринку найбільшою популярністю користувалися талери Іспанських Нідерландів, Голландської республіки, Священної Римської імперії, Брауншвейгу та Польщі.
- **Тернарій, третяк** (лат. ternarius) – польська грошово-лічильна одиниця та дрібна білонна монета XIV–XVII ст. вартістю в 3 денарії або 1/4 гроша празького. Їх ще називали квартниками.
- **Тенденція** — напрям розвитку якогось явища, процесу.
- **Тимф** – польська білонна монета вартістю в 30 грошів або 1 польський злотий карбування другої половини XVII – XVIII ст. Назва походить від засновника її випуску – орендатора коронних монетних дворів Андрія Тимфа. Карбування тимфів відбувалося в м. Львові у 1662–1663 рр., м. Бидгшці у 1663 –1666 рр., м. Кракові у 1663 –1666 рр.
- **Толерантність** – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.
- **Тоталітарний режим** – політичний лад, у якому державна влада зосереджується в руках однієї особи чи групи керівників, яка знищує демократичні свободи, використовує насильницькі засоби в управлінні суспільством, повністю підпорядковує усі сфери життя своїм інтересам і утримує контроль над суспільством методами терору.
- **Трояк, тригрошовик, шаг** (лат. grossus triplex – потрійний гріш) – із XVI ст. польська й литовська срібна, а з середини XVII ст. білонна монета, номіналом в 3 гроші. Їх карбували із 1528 р. у Польщі, з 1546 р. – в Великому князівстві Литовському. 1601 р. карбування трояків припиняється. У 1618 – 1624 рр. їх карбування відновлює Сигізмунд III (1587 – 1632), пізніше Ян II Казимир (1648 – 1668). Трояки у невеликій кількості зустрічаються в скарбах західноєвропейських монет XVII ст.

У

- **Унітарна держава** – форма державного устрою, яка базується на зверхності єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона поділена.
- **Усні джерела** – пам'ятки усної словесної творчості, які виникли задовго до появи писемних

пам'яток та пізніше були зафіксовані у писемних пам'ятках (фольклор, прозові усні джерела, вірші, билини, думи, історичні, політичні й станові пісні, пісні - гімни).

Ф

- **Фалеристика** – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію орденів, медалей, значків, жетонів, виникнення і розвиток нагороджуваної системи, відповідні документи та статистику.
- **Фашизм** – різновид тоталітаризму, який виник після Першої світової війни в Італії, у 1933 – 1945 рр. поширений у Німеччині. Це крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, яка проголошує націю вищою та одвічною реальністю, встановлення світового панування, особливу роль німецької раси.
- **Федерація** – державний устрій у формі союзної держави, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнодержавними має власний політичний суверенітет.
- **Флорин** – золота монета, карбована з 1252 р. у Флоренції. Незабаром його розпочали карбування інші європейські держави. В Україні флорин називали, як і дукати, «червоним золотим». Вага флорина становила 3,53 г. В Україні були поширені також західноєвропейські срібні флорини, які дорівнювали 2/3 талера (вага 19 – 20 г, проба срібла 650 – 700).

Х

- **Християнство** – одна із світових релігій, в основі якого лежить віра в Бога-отця, Бога-сина (Ісуса Христа) та Святого Духа. Виникло у I –IV ст. н.е. у Римській імперії та Готській державі. У 988 році князь Володимир Великий запровадив на Русі християнство. У 1054 р. відбувся поділ християнства на Східну (грецьку, візантійську) православну церкву на чолі із Константинопольським патріархом та Західну (греко-католицьку) церкву на чолі із папою Римським.
- **Хронологія** – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає систему літочислення, встановлює точні дати історичних подій, взаємозв'язок між різними подіями на різних територіях, здійснює перелік певних подій у їх часовій послідовності.

Ц

- **Централізація** – зосередження керівництва, управління в єдиному центрі та концентрація більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.
- **Цивілізація** – будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі, а також рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий суспільством.

Ч

- **Чех** – українська назва польського півторака та бранденбургсько–пруських драйпелькерів. 1 чех (1,5 гроша) дорівнював 1 срібній російській копійці. Маса чеха становила 0,9–1,3 г, проба срібла – 250–375, діаметр – 20 мм. Чехи є найпоширенішою в українських скарбах XVII – XVIII ст. дрібною розмінною монетою.

Ш

- **Шаг** – український термін XVII – XVIII ст. для позначення 3 грошів Речі Посполитої. Шаг оцінювався у 2 російські срібні копійки. У 1918 р. УЦР випустила в грошовий обіг розмінні гроші – шаги у вигляді марок номіналом 10,20,30,40,50 шагів. 100 шагів = 1 гривні, 200 шагів = 1 карбованцю.
- **Шовінізм** – агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проголошення національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації. Назва пішла від французького солдата наполеонівської армії Ніколи Шовіна, який прославився своєю жорстокістю та зневагою до місцевого арабського
- **Шостак, шестигрошовик** (6 грошів) – польська срібна, а з другої половини XVII ст. білонна монета, яка дорівнювала 1/5 срібного талера. Запроваджена в грошовий обіг королем Польщі Сигізмундом I (1506–1548) у 1528 р. Спочатку вага монети складала 4,63 г, в 1603 р. – 4,37 г (3,69 г чистого срібла), в 1623 р. – 3,95г (1,79 г чистого срібла), в 1650 р. – 1,86 г (1,63 г чистого срібла), в 1685 р. – 3,36 г (1,26 г чистого срібла). Разом із польськими, в грошовому

обігу Речі Посполитої та Гетьманщини, перебували шостаки Пруссії, особливо часу правління Фрідріха Вільгельма (1657–1688), але дуже низької якості срібла. Шостаки трапляються в кожному третьому українському скарбі монет XVII ст. – початку XVIII ст. від кількох екземплярів до кількох десятків.

Я

- **Ягве (Єгова)** – верховний бог у іудаїзмі. Аврам із 1943 р. до н.е. розпочав проповідувати серед євреїв віру в єдиного бога – Єгову.
- **Яничари** – турецька регулярна піхота, створена султаном Урханом у 1330 р. Переважно комплектувалась із спеціально навчених дітей та підлітків-християн, захоплених в полон під час набігів турків і кримських татар на українські та білоруські землі (XVI – XVII ст.). Яничари відзначалися великою жорстокістю до ворогів та невірних.

Зразок тестових завдань з курсу

Завдання 1 – 12 мають по 3 варіанти відповідей. Оберіть правильну відповідь та позначте їх відповідною літерою у клітинці. Оцінка «відмінно» ставиться за набрані 10 – 12 балів, «добре» – 7 – 9 балів, «задовільно» – 4 – 6 балів, «незадовільно» – 0 – 3 бали.

1. Коли була укладена між Польщею та Великим князівством Литовським Люблінська унія?

- A) 1385 р.;
- Б) 1569 р.;
- В) 1596 р.

2. Хто був автором праці «Націоналізм»?

- A) М. Міхновський;
- Б) М. Грушевський ;
- В) Д. Донців.

3. ОУН була утворена Є. Коновальцем у :

- A) 1927 р. у Варшаві;
- Б) 1929 р. у Стокгольмі ;
- В) 1929 р. у Відні.

4. Радянсько-німецький Договір про дружбу і кордон було підписано :

- A) 1 вересня 1939 р.;
- Б) 23 вересня 1939 р.;
- В) 28 вересня 1939 р.

5. Кого із князів Київської Русі називали «тестем Європи»?

- A) Володимира Великого;
- Б) Святослава Завойовника;
- В) Ярослава Мудрого

6. О.Стаханов досягнув рекордного результату у добуванні вугілля в Донбасі у:

- A) у 1933 р.;
- Б) у 1935 р.;
- В) у 1937 р.

7. Україна в роки Великої Вітчизняної війни зазнала людських втрат (прямих і непрямих):

- A) 7 мільйонів осіб;
- Б) 13 мільйонів осіб;
- В) 14,5 мільйонів осіб

8. Керував ОУН у 1929 – 1938 рр. лідер Української військової організації:

- A) Є. Коновалець;

- Б) Д. Донцов;
- В) С. Бандера.

9. Акт відновлення Української держави було проголошено у 1941 р.:

- А) у Львові;
- Б) у Києві;
- В) у Луцьку.

10. Коли були прийняті доповнення до Конституції України 1996 р.?

- А) у 2000 р;
- Б) у 2003 р.;
- В) у 2004 р.

11. Стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» була опублікована в «Правде»:

- А) у березні 1929 р.;
- Б) у березні 1930 р.;
- В) у квітні 1931 р.

12. Декларація про державний суверенітет України була розглянута Верховною Радою УРСР :

- А) 20 липня 1989 р.;
- Б) 16 липня 1991 р.;
- В) 20 серпня 1991 р.

Перелік питань для до іспиту з історії України

1. Предмет, завдання, періодизація, джерела курсу "Історія України".
2. Доісторичне минуле України. Початки формування українського етносу.
3. Племена трипільської культури на території України (IV – III тис. до н.е.).
4. Держави кочових племен на півдні України.
5. Устрій грецьких міст – держав Північного Причорномор'я у VI ст. до н. е – IV ст. н.е.
6. Східні слов'яни на території України. Анти. Культура і вірування східних слов'ян. Племінні союзи східних слов'ян VII – IX ст.
7. Причини виникнення Київської Русі. Розквіт України-Русі. В. Великий. Я. Мудрий.
8. Державний устрій Київської Русі та його зміни в період феодальної роздробленості держави у XII – початок XIII ст.
9. Причини поразки та історичне значення Київської Русі. Навала орд хана Батия на Північно-Західну Русь. Ординське іго.
10. Формування Галицько-Волинського князівства. Роман Мстиславич. Причини занепаду та значення Галицько-Волинської держави.
11. Перехід українських земель під владу литовських князів та їх політика в Україні. Литовсько-Руська держава в кінці XIV – середині XVI ст. Кревська унія 1385 р.
12. Загарбання шляхетською Польщею українських земель. Суспільно-політичне становище України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Люблінська унія 1569 р.
13. Брестська церковна унія і боротьба з нею.
14. Причини та особливості виникнення українського козацтва в кінці XV – першій половині XVI ст. Перетворення козацтва на провідну верству українського народу.
15. Устрій та традиції Запорізької Січі. Д. Вишневецький.
16. Визвольний рух в Україні проти шляхетської Польщі наприкінці XVI – у 30-х роках XVII ст. Х. Косинський, С. Наливайко, Т. Трасило.
17. Розвиток культури України в литовсько-польську добу. Книгодрукування. Літописи. Братські школи. Києво-Могилянська колегія.
18. Боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії. Політика П.Сагайдачного.
19. Причини, початок і хід національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.
20. Події визвольної війни в 1648 – 1649 рр. Зборівський трактат 1649 р. Битва під Берестечком 1651 р. та її наслідки. Події 1652 – 1653 рр.
21. Відродження української державності за часів Б. Хмельницького. Державний та соціальний устрій Гетьманщини.
22. Внутрішня і зовнішня політика гетьмана Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.). Переяславська Рада та "Березневі статті" 1654 р., їхній характер і наслідки.
23. Історичне значення Хмельниччини та діяльності Б. Хмельницького.
24. Боротьба старшинських угруповань і руїна української козацької державності після смерті Б. Хмельницького. І. Виговський та Гадяцький трактат 1658 р. про розбудову української держави.
25. Андрусівський договір 1667 р. Розчленування українських земель. Обмеження автономії України в складі Московської держави.
26. Боротьба П.Дорошенка за об'єднання України та збереження Гетьманщини.
27. Гетьманування Івана Мазепи (1687 – 1709 рр.) та нове відродження українських земель на зламі XVII – XVIII ст. Оцінка постаті І. Мазепи.
28. П. Орлик і його Конституція 1710 р.
29. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XVIII ст. Юридичне оформлення кріпосного права в Лівобережній та Слобідській Україні.
30. Наступ російського царизму на автономні права Гетьманщини і Слобожанщини. Діяльність П. Полуботка та Д. Апостола по збереженню Гетьманської держави. «Глухівський період».
31. Перша і друга Малоросійські колегії. К. Розумовський. Соціальне підґрунтя ліквідації політичної автономії Гетьманщини.
32. Причини та наслідки знищення Катериною II Запорізької Січі 1775 р. Доля козаків.
33. Гайдамацькі рухи на Правобережній Україні. Події Коліївщини 1768 р. І. Гонта та М. Залізняк.

34. Українська культура в другій половині XVII – XVIII ст. Русифікація. Києво-Могилянська академія. Освіта. Музика.
35. Суспільно-політичні рухи та національна думка в Україні у першій половині XIX ст. Декабристи в Україні. П. Пестель. Програма Кирило-Мефодіївського товариства 1846–1847 рр. та її значення.
36. Західноукраїнські землі під владою Австрійської монархії в першій половині XIX ст. Початок національного пробудження в Галичині. „Руська трійця”.
37. Активізація національно-визвольного руху в Україні у другій половині XIX ст. Обґрунтування ідеї самостійності України. Т. Шевченко, В. Антонович, М. Драгоманов.
38. Стан і розвиток культури в Україні в першій половині XIX ст. Відкриття університетів. Мистецтво. Література. Т. Шевченко.
39. Царські реформи 60 – 70-х років і Україна. Нові явища в економіці.
40. Антикріпосницька боротьба. Устим Кармалюк.
41. Скасування кріпосного права в Україні у 1861 р. Особливості селянської реформи в Україні.
42. Розвиток капіталізму в Україні. Перетворення України на вугільно-металургійну та цукрово-зернову базу Російської імперії.
43. Суспільно-політичний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. і нове піднесення визвольних змагань галицьких українців. „Галицький період” діяльності М. Грушевського (1894–1913 рр.)
44. Заборона української мови (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.). «Хлопомани». «Просвіта» та громадівський рух.
45. Розвиток української культури в другій половині XIX ст. Освіта. Наука. Мистецтво.
46. Соціально-економічне та політичне становище українських земель у складі Російської імперії на початку XX ст.
47. Виникнення українських політичних партій: РУП, «Спілка».
48. Причини і початок революції 1905 – 1907 рр. Українське громадсько-політичне життя в роки революції та після її поразки.
49. Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорщини у 1900–1914 рр. Трудова еміграція.
50. Українські землі напередодні Першої світової війни (1914 – 1918).
51. Суть української національної ідеї. М. Міхновський. Програма «Самостійна Україна». Українські ліберально-демократичні партії (УДП, УРП, УРДП). Виникнення, лідери та програмні вимоги.
52. Розвиток українського руху в Австрійській Україні з кінця XIX ст. до 1914 р. Галичина – «український П'ємонт».
53. Україна в Першій світовій війні. Позиції українських партій Російської та Австрійської України щодо війни. Союз визволення України. Українські січові стрільці.
54. Лютнева демократична революція та початок революції в Україні. Розвиток соціально-політичної ситуації в Росії літом – восени 1917 р.
55. Розвиток національно-визвольної революції в Україні весною-літом 1917 року: діяльність Центральної Ради та її програма, взаємовідносини з Тимчасовим урядом, I та II Універсали.
56. Проголошення Української Народної Республіки. Програма III Універсалу.
57. Взаємовідносини УНР з більшовиками восени 1917 року. Ленінський ультиматум Центральній Раді. Всеукраїнський з'їзд Рад та альтернативний з'їзд у Харкові. Утворення більшовицької УНР.
58. Українсько-більшовицька війна кінця 1917 – початку 1918 року. Агресія більшовицької Росії.
59. Проголошення IV Універсалу та його історичне значення. Перше становлення радянської влади в Україні. Переїзд Народного секретаріату до Києва.
60. Брестські мирні переговори. Підписання УНР миру з країнами Четверного союзу. УНР після Брестського миру. Причини гетьманського перевороту
61. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 року. Внутрішня і зовнішня політика П. Скоропадського та гетьманського уряду.
62. Політична ситуація в Україні у травні – жовтні 1918 року. Розгортання боротьби проти гетьманату.
63. Розпад Австро-Угорщини і утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Українсько-польська війна.
64. Повстання проти гетьмана і відновлення УНР, друга війна більшовиків проти УНР. Дискусії та розколи в українських партіях з приводу подальшого розвитку революції. Внутрішня і зовнішня політика Директорії в січні-березні 1919 року.

65. Другий прихід радянської влади в Україну (кінець 1918 — початок 1919 рр.). Політика «воєнного комунізму». Початок масового селянського антикомуністичного руху та розклад Червоної армії. Падіння радянської влади.
66. Розгортання антибільшовицького руху в Україні. Становище УНР у квітні-червні 1919 року. Реорганізація армії УНР та її об'єднання з Українською Галицькою армією. Війна з Денікіним. Катастрофа армії УНР.
67. Українська Народна Республіка у 1920 р. Перший зимовий похід армії УНР. Варшавський договір та участь військ УНР в польсько-радянській війні. Причини поразки та історичне значення Української революції.
68. Революційна повстанська армія України та розгром армії Денікіна. Вирішальна роль махновців у розгромі армії Врангеля. Політика більшовиків щодо Революційної повстанської армії України.
69. Соціально-економічна і політична криза більшовицького режиму на початку 20-х років. Відмова більшовиків від політики «військового комунізму». Голод 1921 — 1923 рр. в Україні.
70. Сутність нової економічної політики більшовиків (НЕПУ). Успіхи НЕПУ в Україні.
71. Формальна незалежність УРСР в 1920—1922 рр. Утворення СРСР. Статус України в складі СРСР.
72. Політика коренізації та українізації 20-х років. Причини, сутність, наслідки. Українське культурне відродження 20-х рр.
73. Причини появи «націонал-ухильництва» в республіках СРСР в 20-х рр. Український націонал-комунізм, його найвидатніші представники: О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв. Історичне значення українського націонал-комунізму.
74. Курс комуністичної партії на побудову соціалізму в одній окремо взятій країні, концепція соціалістичної індустріалізації та колективізації. 1939 рік — рік «Великого перелому», початок нової соціалістичної революції в СРСР.
75. Більшовицька політика колективізації та особливості її реалізації в Україні. Створення колгоспної системи як складової частини неринкової соціалістичної економіки. Системні ознаки та умови функціонування колгоспного ладу.
76. Форми селянської боротьби проти колективізації. Розгортання повстанського руху в Україні в 1930 р. Голод 1932 — 1933 рр. як засіб подолання опору українського селянства.
77. Сутність більшовицької концепції соціалістичної індустріалізації. Причини форсованої індустріальної гонки в роки передвоєнних п'ятирічок. Підсумки індустріалізації в Україні. Ціна соціалістичної індустріалізації.
78. «Велика чистка» (масові репресії) 30-х рр. Причини, особливості та функції сталінського терору. Особливості масових репресій в Україні. Кінець українізації.
79. Становище західноукраїнських земель під владою Польщі між двома світовими війнами. Розвиток українського руху, демократичні партії та громадські організації.
80. Український революційний рух у 20 — 30 рр. ХХ ст. Комуністична партія Західної України.
81. Теорія інтегрального націоналізму. Виникнення та революційна діяльність ОУН. Є. Коновалець, Д. Донцов, С. Бандера, А. Мельник. Дві течії в ОУН.
82. Українські землі в складі Румунії та Чехословаччини між світовими війнами.
83. Мюнхенська (1938 р.) змова та розвиток українського руху в Закарпатті. Проголошення та падіння незалежної держави Карпатської України. А. Волошин.
84. Причини та передумови Другої світової війни. Перший період другої світової війни (1939 — 1941) і Україна.
85. Воєнні дії і становище в Україні у перший період радянсько-німецької війни (1941 — 1942) Україна під нацистською владою. Рух опору в Україні.
86. Бойові дії на території України в 1943 — 1944 рр. Остаточне звільнення України від німецько-фашистської окупації.
87. Українська РСР в умовах післявоєнної відбудови. Ситуація в Західній Україні. Останній ідеологічний наступ сталінізму.
88. Перша спроба десталінізації радянського суспільства та соціально-економічних реформ в умовах хрущовської «відлиги». Україна в постсталінський період (50-ті — поч. 60-х рр.)
89. Внутрішня і зовнішня політика радянського керівництва епохи брежнєвського «застою». Ознаки краху системи. Ситуація в Україні (друга пол. 60-х — 70-х рр.).
90. Суперечливий розвиток культури та розгортання дисидентського руху в Україні.

91. Міжнародне становище та ситуація в СРСР в першій пол. 80-х рр. «Ера Горбачова». Політика «перебудови» та причини її краху в Україні.
92. Український національний рух в роки «перебудови». Боротьба за суверенітет України в рамках СРСР. Політичні течії в українському русі 1989 – 1991 рр.
93. Крах радянської імперії. Спроби зберегти СРСР в 1991 році: криваві події в Прибалтиці, референдум про збереження Радянського Союзу. Події в Москві 19 – 21 серпня. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.
94. Становлення та розвиток національної державності. Конституційний процес. Конституція 1996 р. України. Зміни до Конституції України 2004 р.
95. Особливості зовнішньої політики України на сучасному етапі.
96. Політичні процеси в Україні. Президентські вибори 1991, 1994, 1999.
97. Вибори Президента України 2004 р. та їх наслідки. «Помаранчева революція». Наслідки виборів до Верховної Ради України 2006 та 2007 років.
98. Соціально-економічний розвиток та економічні проблеми України.
99. Розвиток української культури на сучасному етапі.

Література

- Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю.** Світова та українська культура: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2004.
- Антонович В. Б.** Коротка історія козаччини. – К.: Україна, 1991.
- Аркас М. М.** Історія України -Русі. – Одеса.: Маяк, 1991.
- Бакалець О. А.** Нарис історії грошового обігу в Україні VI ст. до н. е. – початок XXI ст.) – Бар: РВВ БГПК ім. М. Грушевського, 2003.
- Бакалець О. А.** Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII – XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами). – Бар: РВВ, 2009.
- Бакалець О. А.** Малий історико-нумізматичний довідник. – Бар.: РВВ БГПК ім. М. Грушевського, 2003.
- Бакалець О. А.** Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648 – 1781 рр.) – К., Стило, 2008.
- Бар. Барська земля – крізь призму століть** /Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції / Науковий ред. М.Ф. Дмитрієнко, відп. ред. О.А.Бакалець. – Бар: Барська районна типографія, 2008.
- Бевзо О. А.** Львівський літопис і Острозький літописець. – К.: Наук. думка, 1971.
- Бегунова А.** Путь через века. Фрагменты истории войска российского в очерках, живописи, рисунках, свидетельствах участников событий и очевидцев. – М.: Молодая гвардия, 1988.
- Белашов В. І.** Глухів – столиця Гетьманщини. – Суми: Мрія, 1982.
- Белашов В. І.** Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України: Посібник для учбової і наукової роботи студентів до “Глухівського періоду” історії України (1708–1782 рр.). – Глухів: Глухівський держ. пед. ін-т, 1996.
- Белашов В. І.** Глухов – забытая столица Гетманской Украины. – К.: Україна, 1992.
- Бойко О. Д.** Історія України. – К.: Академія, 2001.
- Бойко О. Д.** Історія України (запитання і відповіді). – К., 1997.
- Вінниччина: минуле та сьогодення.** Краєзнавчі дослідження. Збірник матеріалів ХХ Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 27 – 28 жовтня 2005. – Вінниця, ДП ДКФ. – 2005.
- Верстюк В. Ф., Гарань О. В., Гуржій О. І.** та інш. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернатива, 1997.
- Вечерський В. В.** Гетьманські столиці України /В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008.
- Винокур І. С., Телегін Д. Я.** Археологія України. – Тернопіль, 2005.
- Володарі гетьманської булави: історичні портрети / Передмова В.А. Смолія.** – К.: Варта, 1995.
- Галицько-Волинський літопис.** Дослідження. Текст. Коментар / **За ред. М. Ф. Котляра.** – К.: Наукова думка, 2002.
- Гайдуков Л. Ф., Крушинський В. Ю.,** Історія України. Посібник для старшокласників і абітурієнтів. – К.: Либідь, 1999.
- Гісем О. В., Мартинюк О. О.** Історія України: Довідник для учнів та абітурієнтів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008.
- Гісем О. В., Мартинюк О. О.** Історія України. 11 клас: Розробки уроків / О.В. Гісем, О.О.Мартинюк. – Х.: Веста: Ранок, 2007.
- Гісем О. В., Мартинюк О. О.** Історія України. 10 клас: Розробки уроків / О.В.Гісем, О. О. Мартинюк – Х.: Веста: Ранок, 2007.
- Гетьмани України.** – Харків: Промінь, 2006.
- Голиш Г. М.** Основи нумізматики: навч. посібник. 2-е вид. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2006.
- Грабовецький В. В.** Олекса Довбуш. **Гісем О. В., Мартинюк О. О.** Історія України. 11 клас: Розробки уроків / О.В. Гісем, О. О. Мартинюк – Х.: Веста: Ранок, 2007. – Львів: Світ, 1994.
- Греченко В. А.** Історія України. Модульний курс: Навч. посібник/ В.А. Греченко. – Х.: Торсінг плюс, 2009.
- Грушевський М. С.** Барське староство. Нариси історії XV – XVIII ст. – Львів, 1996.
- Грушевський М. С.** Ілюстрована історія України. – К.: Петро Барський, 1918.
- Грушевський М. С.** Як жив український народ. Коротка історія України. – К.: Орбіта, 1991.
- Грушевський М. С.** – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист/ Матеріали II регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 140-річчю з дня народження М.С.Грушевського / Науковий ред. І. Б. Гирич, відпов. ред. М. Х. Комісарчук. – Вінниця, 2006.

- Дещинський Л. Є., Гаврилів І. О., Денисов Я. Я., Зінкевич Р. Д. Історія України та її державності / Навч. посібник. – Львів: Бескид Біт, 2005.
- Деркач А. Глухів – гетьманська столиця. – К.: Павлім, 2000.
- Дмитрієнко М. Ф., Литвин В. М., Ющенко В. А., Яковлєва Л. В. Гроші в Україні: Факти і документи. – К.: ARC – Ukraine, 1998.
- Документи Богдана Хмельницького / Упорядники: І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Вид – во АН УРСР, 1961.
- Дорошенко Д. І. Історія України. – К.: Освіта, 1993.
- Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – В 2-х т. – К.: Глобус, 1992.
- Дрібниця В. О. Історія України ХХ століття. Екзаменаційні білети. – К.: Фаренгейт, 2002.
- Енциклопедія історії України: У 8 т. / Голова ред. колегії В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. I. – 671 с.; – К.: Наук. думка, 2004. – Т. II. – 511 с.; – К.: Наук. думка, 2005. – Т. III. – 521 с. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. IV. – 528.
- Златоструй. Древня Русь X – XIII веков / Кузьмин А. Г., Карпов А. Ю. – Москва: Молодая гвардия, 1990.
- Зовнішнє оцінювання. Історія України: довідник / ред. Ковалевський О. В. – Харків.: Факт, 2008.
- Історія України в особах IX – XVIII ст. – К., 1993.
- Історія України в особах XIX – XX ст. – К., 1995.
- Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Уклад.: О. О. Любар; За ред. В. Г. Кременя. – К.: Знання, 2005.
- Історія. Комплексний довідник / В. А. Греченко, Ю. Г. Лебедева, С. Л. Губіна. – Х.: Торсінг плюс, 2008.
- Історія: завдання та тести. Посібник-довідник для вступників до вищих навчальних закладів / Лановик Б. Д., Щодра О. М., Калакура Я. С. та інш. – К.: Генеза, 1993.
- Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред. В. М. Литвина. – К.: Знання – Прес, 2006.
- История Украинской ССР / Ю. Ю. Кондуфор (главный редактор). – К.: Наук. думка, 1983.
- Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посібник / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. І. Слюсаренко та інш. – К.: Вища школа, 2002.
- Історія русів. – К.: Рад. письменник, 1991.
- Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. . та ін. Історичне джерелознавство. Навч. підруч. – К.: Либідь, – 2002.
- Кашенко А. Ф. Оповідання про славне військо Запорізьке Низове. – К.: Веселка, 1992.
- Коваленко С., Пугач О. Опис Козацької України 1649–го року. Довідник. – К.: Просвіта, 2004.
- Коваль М. Україна: 1939-1945. Маловідомі і не прочитані сторінки історії. – К., 1995.
- Коляда І. А., Сушко О. О., Львова О. Г. Історія України (1917 – 1944 рр.). 10 клас. Зошит-конспект тем. – К.: А.С.К., 1997.
- Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971.
- Котляр Н. Ф., Смолій В. А. История в жизнеописаниях. – К.: Наукова думка, 1990.
- Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій: – ЦІЛ, 2002.
- Коріненко П.С., Бармак М. В. Робочий зошит з історії України. – Тернопіль, 1999.
- Король В. Ю. Історія України. Навч. посіб. – К.: Академія, 2005.
- Криничний О., Трубочанінов С. Історія України від найдавніших часів до початку ХХ ст.: відповіді на екзаменаційні білети 9 класу.
- Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1992.
- Крип'якевич І., Гнатєвич Б. Історія українського війська. – В 2-х част. – Львів, 1936.
- Крушинський В. Ю., Левенець О.А. Історія України. Події, факти, дати. Довідник. – К.: Зодіак – ЕКО, 1993.
- Кухта Б. Л. З історії української політичної думки: (Текст лекцій.) – К., Генеза, 1994.
- Лановик Б. Д. Історія України. – Тернопіль, 1997.
- Лістратенко Н. В. Україна. Книга фактів. – Харків: Книжковий клуб, 2006.
- Левітас Ф. Л., Гісем О. В. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст. У таблицях і схемах. – К.: Логос, 2000.
- Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945). – К.: видавничий дім «Лі-Терра», 2004.
- Литовченко С. Д. Історія України ХХ ст. Відповіді на питання білетів – Х.: Ранок, 2006.
- Малик Я., Вол Б., Чуприна А. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995.

- Маркевич М. А.** Історія Малоросії /За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 2003.
- Маркович Я.** Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1725 гг.). – У 10 част. – К., 1893.
- Мицик Ю., Плохій А.** Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1992.
- Мотренко В. Г., Когонашвілі К. К.** Краткий справочник по истории. – К.: Радянська школа, 1983.
- Нагаєвський І.** Історія української держави ХХ ст. – К., 1993.
- Остафійчук В. Ф.** Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2002.
- Пастернак О.** Пояснення тризуба, герба Великого київського князя Володимира Святого. – Ужгород: Учителська громада, 1934.
- Підкова І., Шуст Р.** Довідник з історії України (А–Я): – К.: Генеза, 2001.
- Піча В. М., Хома Н. М.** Політологія. Навчальний посібник. – К, Л.: Каравела, 2001.
- Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси.** – К.: Наукова думка, 2002.
- Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.:** Хрестоматія /За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996.
- Полонська-Василенко Н.** Історія України. В 2-х т. – К.: Либідь, 1993.
- Права, за якими судиться малоросійський народ /** Мироненко О., Вислобоков К., Косенко І., Цвєтков В., Шемшученко Ю. – К., НАНУ. Ін-т філософії, 2003.
- Світлична В.** Історія України. – Львів: Каравела, 2003.
- Січинський В. Ю.** Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992.
- Середницька Г. В.** Історія України: 11 кл.: Опорні конспекти. – А.С.К., СПД ФО Сандул, 2008.
- Слюсаренко А. Г., Гусєв В. І., Дрожжин В. П.** Новітня історія України ХХ ст. – К.: Вища школа, 2000.
- Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.** Історія української конституції. – К.: Знання, 1993.
- Смолій В. А., Степанков В. Б.** Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // УДЖ. – 1998. – № 1. – С. 3–24.
- Смолій В. А., Степанков В. Б.** Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. – К., 1995.
- Спаський І. Г.** Дукачи і дукачі України. – К.: Наук. думка, 1969.
- Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.**
І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко. – К.: Либідь, 2008.
- Субтельний О.** Україна: історія. – К., 1993.
- Субтельний О., Жуковський А.** Нарис історії України. – Львів, 1992.
- Реєнт О. П., Шевченко В. М.** Історія України у схемах і таблицях. Навчальний посіб. Для вузів і шкіл. – К.: Інститут історії України НАН України. – К., 2005.
- Романюк І. М.** Українське село в 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. – К., 2006.
- Тоїчкін Д. В.** Козацька шабля ХVІІ – ХVІІІ ст.: історико-зброєзнавче дослідження. – К.: Стилос, 2007.
- Турченко Ф. Г.** Новітня історія України. Частина перша. 1914 – 1939: Підручник для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2002.
- Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М.** Новітня історія України 1939 – початок ХХІ ст.: Підручник для 11-го кл. середн. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2006.
- Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Левітас Ф. Л.** Історія України ХХ століття в запитаннях і відповідях. – К.: Магістр – S, 1996.
- Хрестоматія з історії України.** Посібник для 7–11 класів середньої школи /Упорядники:
В. І. Гусєв, Г. І. Сургай. – К.: Освіта, 1996.
- Хрестоматія з історії України.** Посібник для 10 класу середньої школи /Упорядники:
С. В. Кульчицький, О. І. Ганжа. – К.: Освіта, 1998.
- Чередниченко А. Г.** Історія України. – Харків: Фоліо, 2006.
- Черняков І. Т.** Вікентій Хвойка 1850–1914. – К.: Архетип, 2006.
- Шульга І. Г.** Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993.
- Щедрина І. Е.** Історія України у схемах і таблицях. 10–11 класи. – Харків: Академія, 2000.
- Україна. Повна енциклопедія /**Авт. – упорядники В. М. Складенко, Т. В. Іовлева. – Харків: Фоліо, 2006.
- Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1991.
- Яневський Д.** Хроніка «помаранчевої революції». – Харків: Фоліо, 2005.

Навчальне видання

Бакалець Олексій Андрійович

Історія України з найдавніших часів до початку XXI століття

Навчальний посібник

Рекомендовано до друку вченою радою Глухівського державного педагогічного університету імені Олександра Довженка (протокол № 12 від 20 травня 2009 року)

Комп'ютерний набір **О. Бакалець**
Технічний редактор **В. Хомчак**

Видавництво та друк: Редакційно-видавничий центр Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. – Глухів, 2010.

Бакалець Олексій Андрійович

Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Відмінник освіти України. Автор понад 50 друкованих праць з проблем історії України, нумізматики, грушевськознавства, історичного краєзнавства та виховання молоді.

Автор трьох навчальних посібників з грифом МОН: «Грошовий обіг на території України (VI ст. до н. е. – початок XXI ст.)» (2003), «Історико-нумізматичний довідник» (2003), «Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст.» (2010), двох монографій: «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини» (2008), «Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII – XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами)» (2009), науковий редактор та співавтор збірника наукових праць I Міжнародної науково-практичної конференції «Бар. Барська земля – крізь призму століть» (2008) та історико-краєзнавчого нарису «Бар – ключ до Східного Поділля» (2009).